

41 100

విషయ సూచిక

పేజీ

1. దక్షిణాత్యంత నాట్య కళాచరిత్ర.	1
2. భారతీయ నృత్యకళ పెంపొందినరీతి.	7
3. కళ	27
4. భారతీయ సంగీతకళ	28
5. నేటి భారతదేశములోని నృత్యసారా పదాయములు	37
6. కొన్ని అపూర్వనృత్యములు	43
7. శివతాండవము	48
8. దేశనర్తకి - ఆలయనృత్యములు	75
9. ఆంధ్ర దేశములోని ఆలయనృత్య, భరితగాట్యము, భాగవతములందు ప్రవర్తించే నృత్య విధానములు - ఎన్ని విధములు	175
10. పురాతనమున కౌన్యప్రబంధములందు వర్ణింపబడిన నృత్య విశేషములు	185
11. తమిళనాడులోని శాస్త్రీయ నృత్యశాస్త్రరూపము	199
12. కన్నడ దేశములోని యక్షగానం	202
13. కేరళ నృత్యము 'కథకళి'	205
14. తామిళనాడు అమృతావరం	210
15. ఆంధ్రలో జానపద ఆనాధనృత్యములు	215
16. కేరళ దేశంలోని జానపద నృత్యములు	217
17. తమిళ దేశంలోని జానపద నృత్యములు	219
18. కర్ణాటక ప్రాంతంలోని జానపద నృత్యములు	220
19. భరతనాట్యము	230
20. నాట్యవేదిక	263

21. శాస్త్ర పరిచయం		పేజీ 283
22. నాయికా-నాయకులు		287
23. నాట్యశాస్త్రములు		302
24. భారతావనిలోని నర్తనరీతులు		305
25. తాండ్లవ లక్షణము-అభ్యాసక్రమము,	అనుబంధము	331
26. నృత్యా నృత్యములలో హస్తములను, వ	విన్యాసముచేయు రీతులు అ.	338
27. మరళిన్ని నాట్యశాస్త్రములు-సంక్షిప్త	అ.	349

12 0

1

దాక్షిణాత్యుల నాట్యకళాచరిత్ర

విషయ సంగ్రహము

వింధ్యపర్వతమునకు దక్షిణమునగల ప్రిదేశమునందంతటను వ్యాప్తిలోనుండియున్న వివిధ నృత్య, నాట్యకళారీతులను— అటవిక, జానపద, శాస్త్రీయ పద్ధతులలోని అన్ని విధానములనుగూర్చి విపులముగా ఈ గ్రంథమున చర్చించబడినవి. ఇందు నాలుగు భాగములు గలవు.

మొదటి భాగములో—

కళ, లలితకళలు, నృత్యకళ, మహారాష్ట్ర దేశముతోగూడిన దక్షిణ భారతమునందలి నాట్య సాంప్రదాయములు చర్చించబడినవి.

రెండవ భాగములో—

అటవిక, జానపద నృత్యములు చర్చించబడినవి.

మూడవ భాగముందు—

నృత్యకళాసారస్వతము, భరతుని నాట్యశాస్త్రము, అభినయ దర్పణము, అలంకారశాస్త్రము రస ప్రకరణము చర్చించబడినవి.

నాలుగవ భాగముందు—

భరతనాట్యము, దక్షిణదేశమునందు ప్రచారములోనున్న 'లాస్య' విధానము—దానిఅట—దక్షిణదేశపు చర్పారు నృత్యములు, వాటియొక్క వివిధరీతులు—నృత్త, నృత్య, అభినయములు—ఇతర సూతన నాట్యవిధానములు చర్చింపబడినవి.

వివరములు

మొదటి భాగము—

- (a) కళ—రకకు ప్రకృతితోగల సంబంధము—లలితకళలు—నాట్యకళ, సంగీతము, చిత్రలేఖనము, శిల్పము. వీనిలోగల సంబంధము—కళ, కళాకారుడు. కళాకారుడు ప్రకృతినుండి నేర్చుకొనదగిన విశేషములు.

నాట్యధర్మి. లోకధర్మి—పీనికి లలితకళలయందుగల ప్రాధాన్యత, జానపద కళలు—శాస్త్రీయ కళలు.

- (b) సంగీతకళ—భారతీయ సంగీత, నృత్యములయొక్క చారిత్రక వివరణము.

- (1) వేదయుగము. (2) శాస్త్రయుగము (3) ఆధునికయుగము.

నాట్యకళ—సంగీతము—వీని యుత్పత్తి—చరిత్ర, కళ—మతము, నృత్యము—సంగీతము, పూజావిధానములలోని భాగములు. విద్యార్థికులచేత, నాగరిక ప్రజలచేత ఆదరింపబడిన కళావిధానములు.

- (i) దేవదాసీ నృత్యవిధానములు—దేవాలయ నృత్యములు, ఆలయములందు దేవతామూర్తుల యెదుట ప్రదర్శింపబడెడి శాస్త్రీయ నృత్యములు—పుష్పాంజలి, నవసంది, భుజంగత్రాస, కుబ్జీరి, ఆకాశచారి, భూచారి, కౌస్తుభము మొదలైనట్టివి.
- (ii) కేళిక, కచేరీ లేక దర్బారు నృత్యములు—రాజదర్బారులందు, పండితసభలందు ప్రదర్శింపబడు నృత్యములు. మేళ ప్రాప్తి, జిక్కిడి, దండలాస్య, పేరిడి, జలి, శబ్దము, పదికేళిక, చాపదకేళిక, యుద్ధపదకేళిక, ఎర్లము, పదిము, జావళి, దేళి, దిడుపు, గుజ్జరి మొదలగునట్టివి.
- (c) ప్రాచీన భారతీయ శాస్త్రీయ నృత్యరీతులు.
- (i) మతసంబంధములైనవి—నవర, వీరనాట్యము, ఖడ్గనృత్యము, బెహళ మొదలైనవి.
- (ii) బృంద నృత్యము. } కురంగి కర్ణాట మొదలైనవి.
సంఘ, మతసంబంధములు. }
- (iii) ప్రబంధ విధానము—చలికము.
- (iv) ఆలయ నృత్యములు—నవసంది, బలిహరణ నృత్యములు.
- (v) దర్బారు నృత్యములు—జకారి, మత్తాపళి, తాండలిక—అందలి రాళములు, రాగములు, మృదంగ శబ్దములు—ప్రదర్శన రీతులు—హస్త, చారి, కరణ విన్యాసాదులయొక్క వివరణ.
- (d) శివరాండవము—నప్తరాండవములయొక్క తాత్విక దృక్పథము—వాటియొక్క కలయిక, ప్రదర్శన విధానము. శివరాండవ పౌరాణిక దృక్పథము—రాండవములందు పాదబద్ధునట్టి గీతములు, మృదంగశబ్దములు.
- (e) దేవదాసి—దేవదాసీ విధానము—ప్రారంభము, అభివృద్ధి పతనము—దేవదాసీలలోని తరగతులు, ఆలయములోని విధులు, శిక్షణ, నాట్యవిధానములు—ప్రత్యేక సమయములందు, పర్వదినములందు ప్రదర్శింపబడు నృత్యములు—దేవదాసీలు విష్ణుదాసీలు, వారి నృత్యభేదములు—అందలి సంగీత రచనలు, రాళములు, వివిధ హస్తవిన్యాసములు, అడవులు మొదలైన వివరములు.
- (f) నాట్యమేళములు—నట్టుపమేళములు, భాగవత మేళములు—కూచిపూడివారి ప్రయోగిత—
- కూచిపూడి, కోటకొండ నాట్యమేళములు, మేలటూరు, గోలమంగలము, భాగవత నాట్యమేళములు—ఆయా నాట్య సాంప్రదాయములు; అడవులు, జతులు, చిరువులు, వృత్తములు, కందము, శ్లోకము, మొదలైనవి—ప్రదర్శన విన్యాసరీతులు—పాట, ఆట (నృత్యము), నాటకముల్లో పాత్రచారణ, ఆహార్యము లేక అలంకరణ, దుస్తులు, సహచారి సంగీతము, వాచ్య పరికరములు, పాటలయందలి వివిధరీతులు, స్పృశ, స్పృత్యములు మొదలగువాని వివరములు.
- (g) కథకళి—మలబారు దేశమందలి నాట్యవిధానము—కథకళియొక్క పూర్వపు రీతులు—బుద్ధిలు, నవరసములు, కరణములు అంగ హారములు, రాళములు, శబ్దములు—ప్రదర్శనములోని పాటలు—చెక్కిరాయకుడు, కై కొత్తుకళి, కుట్టి, దేవకలి, సంఘకళి మొదలైనవి.
- మోహిని అట్టము—మళయాళదేశపు నాట్యశ్రీలచే ప్రత్యేకముగా ప్రదర్శింపబడునట్టి నృత్యవిధానము.
- (h) కర్నాటక దేశమునందలి యక్షగాన సాంప్రదాయములు—అవినయ, నృత్య, నృత్త విధానములు.
- (i) ఓరియంటల్ నాట్యము:— ఆధునిక నాట్యవిధానము— అభివృద్ధి, ప్రదర్శన. బుద్ధిని జీవితమందలి ఘట్టముల— “బుద్ధం శరణం గచ్ఛామి” వంటివి— నృత్య ప్రదర్శనము, సంగీత వాద్యరీతులు.
- (j) దక్షిణ దేశమునందలి జానపద నృత్యములు. మత, సాంఘిక సంబంధములు:— (1) జానపద శ్రీల నాట్యములు.
(2) పురుష నాట్యరీతులు.
(3) స్త్రీ పరుల నాట్యములు.

(1) ° కమ్మి, కోలాటము, బతకమ్మలాట మొదలై నవి.

(2) గరగలు, కోలాటము, తప్పెటగుండు, వీరనాట్యము.

(3) వీధిభాగవతము, జోగట, బొమ్మలాట, తోటబొమ్మలాట, యానాది, దాసరి భాగవతులు, తమాషా, దండోలా, కుర్రవంజి మొదలై నవి.

(k) నృత్య ప్రదర్శనము—ప్రదర్శనా విధానము సంపూర్ణముగా వివరించబడినది.

రాదవ భాగము—

ఆటవికజాతుల, జానపద నృత్యములు:— ఆటవికులు, వారి వివిధ నాట్యరీతులు—సమరులు, గోండులు, బైగాలు, కీయలు, చెంచులు, బలజారులు, తోదాలు, గదబలు, బరియనులు, కుర్రవల యితరులు—

ఆటవిక, జానపదాదుల సాంఘిక మత సాంప్రదాయకాది నృత్యములు — బరియనుల నృత్యజాత్రలు—కుర్రవల వంటల నృత్యములు, హల్వావేట నృత్యములు—గోండుల ఖర్మ నృత్యము, బైగాలయొక్క రేలా, సేనా నృత్య విధానములు—నాట్యరచనలు, భాగవత ప్రమాణాదులు, సంగీతము—ఆటవికుల నృత్యములందువయోగించబడు సంగీతోపకరణములు—వాద్య విశేషములు.

రాదవ భాగము—

నృత్యరంగా సంబంధములగు గ్రంథములు, సారస్వతము. రాదవ, లాస్య, నృత్య, నృత్య, నాట్య, ఆధీనయములకు సంబంధించిన పేర్కొనబడినవి ప్రధానములగు ప్రమాణ గ్రంథములు.

(1) భరతుని నాట్యశాస్త్రము. (2) భరతార్ణవము. (3) ఆధీనయ స్వయంబోధిని. (4) భారతము భరతుని. (5) హస్త కళాదీపిక. (6) సంగీత రత్నాకరము. (7) బుద్ధిని మతము. (8) నృత్య శాస్త్రము.

నృత్యముగు అలంకార గ్రంథములు:—

(1) ప్రతాప రుద్రీయము. (2) రసగంగాధరము. (3) భావ ప్రకాశం. (4) రసమంజరి. (5) భరత రస ప్రకరణము. (6) నరస భూపాలీయం (7) వాత్సాయనుని కామ సూత్రములు. (8) భరతుని నాట్యశాస్త్రము.

(1) భరతసార సంగ్రహము. (2) ఆధీనయ స్వయంబోధిని. (3) వంచరత్న ప్రబంధము. (4) భరతార్ణవము. (5) నారాజుని. (6) వివిధ సంస్థానములందు, నాట్యచార్యులపద్ధతుల చారిత్ర ప్రతులు. (7) పంచతారాద్య చరిత్ర. (8) బసవ రాజము. (9) పల్నాటి వీరచరిత్ర. (10) కావ్యాలంకార సంగ్రహము.

అత్యంత ప్రాముఖ్యముగల ప్రమాణ గ్రంథము—భరతుని నాట్యశాస్త్రము. 36 అధ్యాయముల గలవు (36వ ప్రకరణము లెందు ప్రకరణములుగా విభజించబడి కొన్ని ప్రతులయందు 37 ప్రకరణములుగా గానబడుచున్నవి. నాట్యమునకు సంబంధించిన ప్రకరణములు వివరముగా చర్చించబడినవి—

(a) నాట్యము, నృత్య, నృత్త, లాస్య, తాండవములు.

అ నాట్యము—వివిధరూపములు. నృత్యము—వివిధరూపములు.

(c) నృత్తము—విషయ, వికట, లఘు మొదలగు రీతులు.

(d) లాస్యము—ఘరిత, యౌవరిత

(e) తాండవము—పెదలి, బహురూప.

(f) చతుర్విధ అభినయములు—ఆంగిక, వాచిక, ఆహార్య, సాత్వికములు

(g) రసము, భావము—సాత్వికము, సంహార భావములు—నాట్యమునందు ప్రవర్తించు విధము.

(h) నవరసములను యాపించుచు ప్రవర్తనానుకూలములగు ప్రత్యేక నృత్యరచనలు.

(i) తాండవలక్షణము—చారి, కరిణ, అంగిహార, రేచక, భండి, మొదలగునవి.

108 రసములు—కొన్ని రసముల వివరణ, ప్రయోగము, నృత్యమందుపయోగపడు మృదంగ శబ్దములయొక్క వివరణ

(j) హస్తములు—సంయుత, అసంయుత, నృత్య నృత్త హస్తములు వాని ప్రాముఖ్యత.

(k) స్థానములు, ప్లవనములు, భ్రమరములు, మొదలైనవి.

(l) నృత్య ప్రవర్తనమునందు నృత్త, నృత్యసమయ వివరణ.

(m) రాశిములు—వాని ప్రమాణములు. నృత్యమునందుపయోగపడునట్టి విధములగు రాశిములు, తాతులు.

(n) పాద విన్యాసము—అడపు, జరి, జారులు మొదలైనవి.

(o) నృత్య శిక్షణ.

అభినయము —

సాత్వికహాసములు—ఆంగిక, వాచిక, ఆహార్య, సాత్వికములు. నవరసములు—వాటి సామర్థ్య వివరములు.

సంహార స్వభావముల అభినయమునందు ప్రవర్తించు విధము. ఆంగిక, సాత్వికములు—లాస్య, తాండవములు వీనియందు పయోగపడెడి రసములు.

తాండవమునందు లాస్యవిధానము, లాస్య విధానములో తాండవము. ఉదాహరణ సహితముగా.

నాయక నాయకులు

నృంగార నాయక నాయకు వివరణములు. అలంకార శాస్త్రము ననుసరించి నాయక నాయకులయొక్క వివరణము.

రసములు, రాగములు, రాశిములు, యతులు. వాటిలో రచన—ధమరురయతి, మృదంగయతి. ఉదాహరణములతో వివరణము.

రసము—వాచికాభినయము.

రసములు—దుస్తులు, పాత్రీచారణ, ఆహార్యాదులు. అలంకరణాదులు.

వైవాటికిన్నిటికి ప్రమాణము—అలంకార శాస్త్రములు, రసశాస్త్రములు.

చాలుగ వాడుకలు—

భరత నాట్యము—దక్షిణ భారతదేశములోని ప్రభువులచేత పోషింపబడి, దేవదాసీలు, రాజసన్తకీనులు రూపొందించి యభివృద్ధిచేసిన ముఖ్యమైన నాట్యవిధానము—భరిత నాట్యము, కేళి, దాసి ఆట, భోగము ఆట, దానియొక్క పార్శ్వరంభము, అభివృద్ధి, విజయనగరము, తంజావూరు దర్బారులందలి భరత విద్వత్.

క్షేత్రీయ ప్రభువుల ఆస్థానములయందును, పెంకటగిరి, కాళహస్తి, పితాపురము మొదలైన ఆమీనాదారుల ఆస్థానములయందును జగుర్పబడిన నృత్య విధానములలోని లీతులు, వ్యత్యాసములు.

తంజావూరు. కార్వేటినిగిరి, కాళహస్తి, చొద్వీలి, పెంకటగిరి, పెద్దాపురం, పితాపురము, విజయనగరము, జయపురము మొదలైన ఆమీనదారుల ఆస్థానముల యందభివృద్ధిగాంచిన నృత్యరక—వివరణ.

కేళి—భూస్వామి ప్రభుత్వసలీలులు, ప్రస్తుత విధానము, ఎప్పుడెట్లు పెంపొందినది—రకరేఖాబోధకం చూపనము.

తంజావూరును పాలించిన నాయక ప్రభువులు. క్షేత్రీజ్ఞులు—దక్షిణభారత నృత్య విధానమునందు ముఖ్యముగా అభినయ కళకు అయిన జేసిన సేవ.

క్షేత్రీయులకు పూర్వముంచిన నృత్యరక. క్షేత్రీయు పరిచిన చతురత అభివృద్ధిచెందిన నృత్యరక.

రఘునాథ నాయకుడు—లలిత కళలకు, నృత్యమునకు ప్రోత్సాహము.

విజయరాఘవ నాయకుడు—సంగీత, నృత్యరకలకు యక్షగానములకు గల్గిన యుపసాహ.

రంగాజమ్మ—కవియత్రి, రకాసేవ.

మహారాష్ట్ర ప్రభువులు—యక్షగానములు (నృత్య నాటకములు) పాత్ర స్వరూపీయములలో భరతనాట్యము, కేళిగిరి నాట్యముయొక్క అభివృద్ధి.

చిన్నయ్య. పొన్నయ్య, ఎడిచేలు, శివానందము మొదలైనవారి కృషి.

పెంకటామశాస్త్రి—నృత్య నాటకములు, వీధి భాగవతములు, వదిములు మొదలైన నృత్యసంగీత రచనలు—

సభావతయ్య, సారంగపాణి, సీనయ్య మొదలైన కర్తలు.

ఆధునిక భరతనాట్య ప్రదర్శనము

(1) అరింపు (2) జతిస్వరము (3) శబ్దము (4) వర్ణము (5) పదము (6) జావళి (7) తిల్లావ (8) తరంగములు
(9) అష్టపదులు (10) శ్లోకములు;— ఇందలి నృత్య, నృత్య అభినయములు.

వదాభినయము—శృంగార నాయకలు, శృంగార రసము.

దాక్షిణాత్య వివిధ భరతనాట్యములు—ఉదాహరణములు. నాయకాభినయము పదములు—సోదాహరణము.

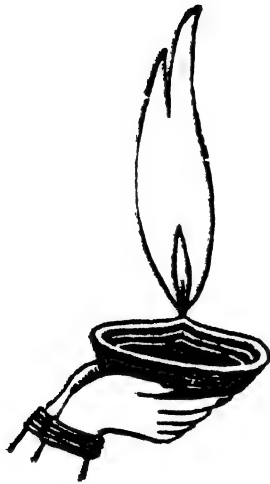
అష్టపది—గుప్తాభినయము, ప్రత్యక్షాభినయము.

రాగనృత్యము—వివిధ రాగములలోని భావమును ప్రకటించు నృత్యము.

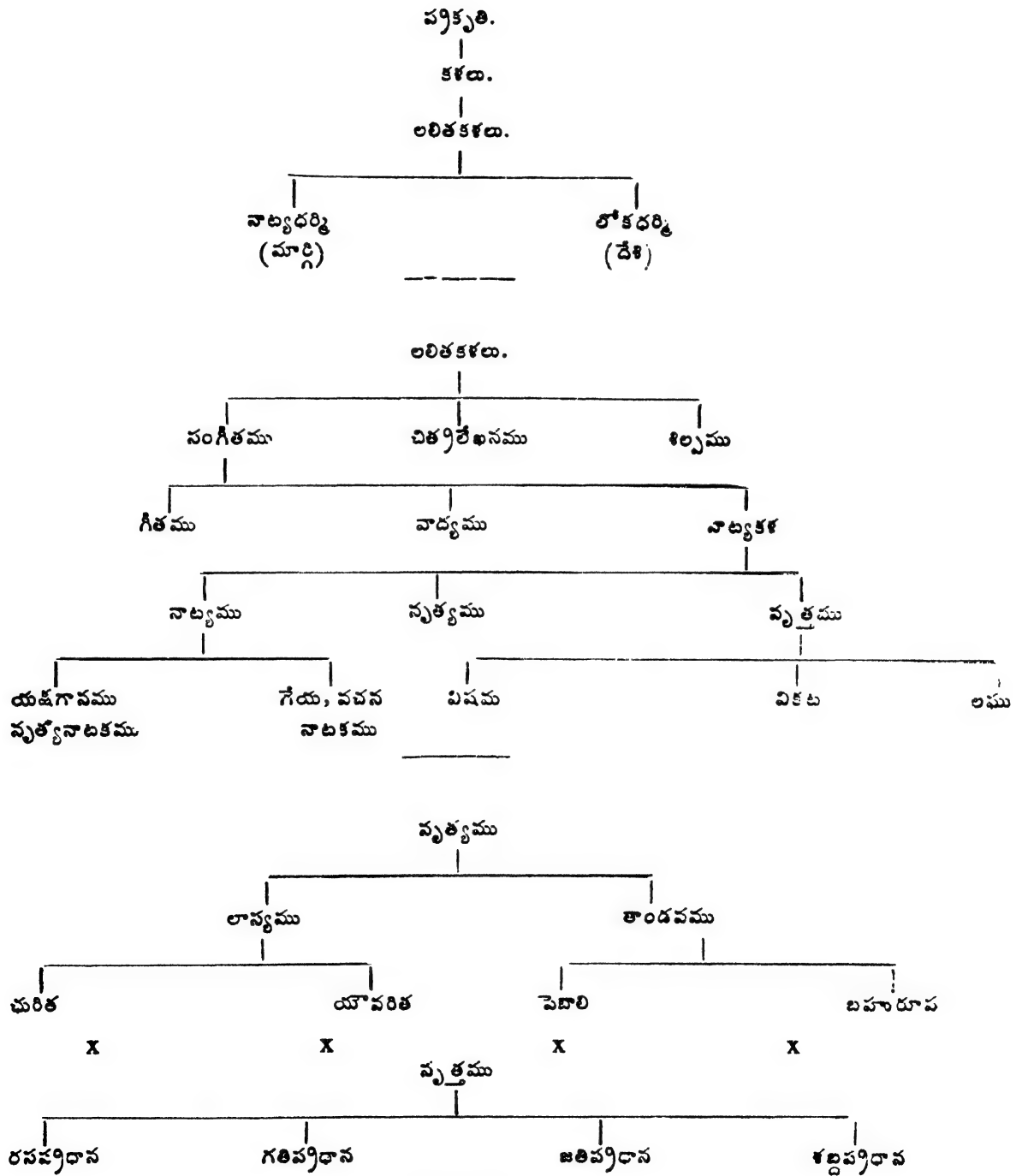
దేశి, మార్గి భేదములు—నావి నృత్యరీతులు.

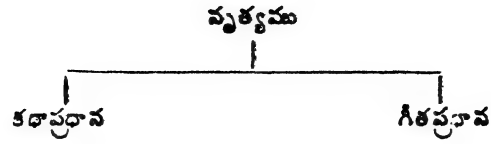
నర్తకుని కళా ప్రావీణ్య పరీక్ష

నృత్యకళ—నాట్యచార్యుడు.

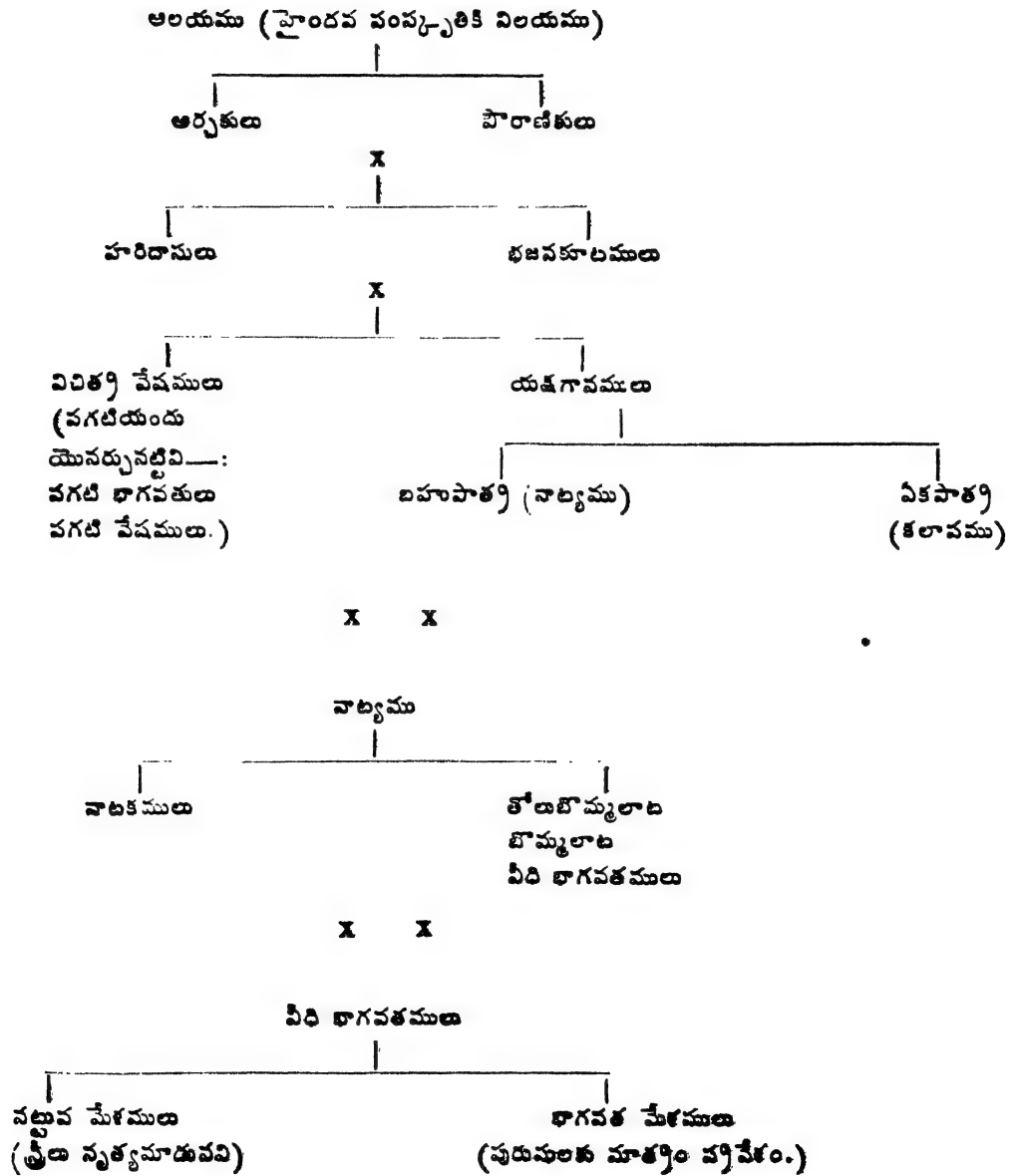

భారతీయ నృత్యకళ పెంపొందిన రీతి

ఆ ల య క శ లు

వట్టువ మేళము

- యక్షగాన వర్గతి**
(నృత్య నాటకము)
- (1) జక్కుల భాగవతము. (ఆంధ్ర)
  - (2) కురవంజి. (తమిళనాడు)
  - (3) లావణి, లలిత, తమాషా (మహారాష్ట్ర)
  - (4) కీర్తన (వంగదేశము)
  - (5) సౌఖినాట (ఒరిస్సా)

- కచ్చేరి వర్గతి**
- (1) దాసి ఆట (తమిళనాడు)
  - (2) బోగము ఆట (ఆంధ్ర)
  - (3) మోహిని ఆట (మరాఠీ)
  - (4) కళావంతనృత్య (మహారాష్ట్ర)
  - (5) కథక్ (ఉత్తరప్రదేశ్)
  - (6) శేంఠి (వంగదేశము)
  - (7) ఒడిస్సీ (ఒరిస్సా)

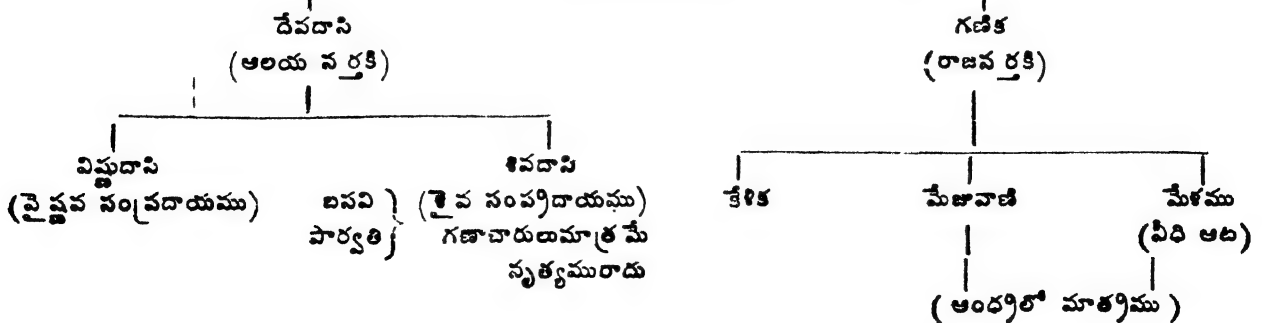
X X

దాసి ఆట (దేవదాసీలు—ఆరియ వర్తకినులు)

మార్గి
(శాస్త్ర సాంప్రదాయముల
సనుసరించునట్టి విధానము
ఉదా— ఆయా ఆరియములందరి
దేవతామూర్తులను స్తుతించుచూ
యొనర్చెడి ఆంగహారాడి
ప్రదర్శనము.)

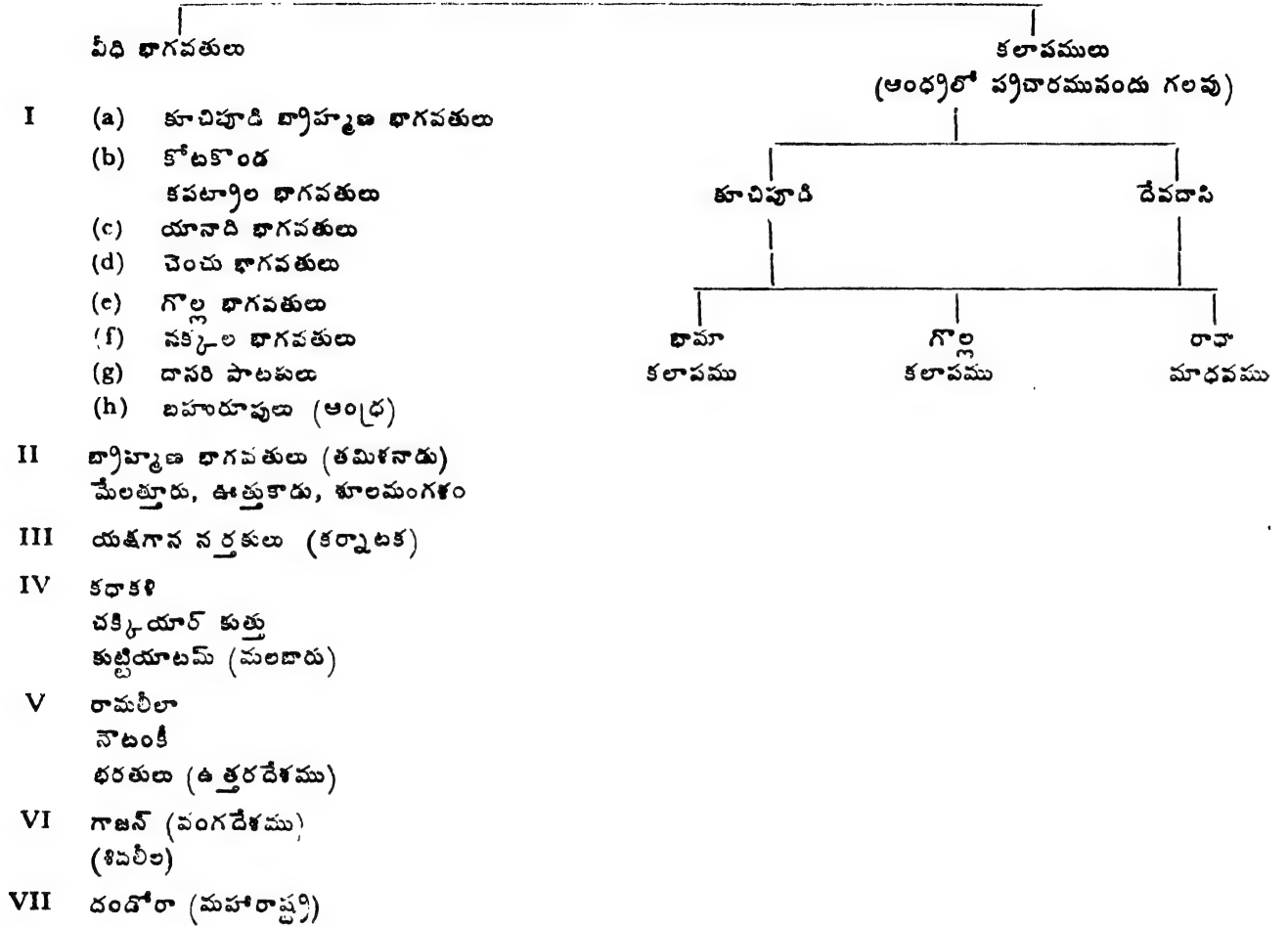
దేశి
(శాస్త్రీయ, లోక దర్శి
రెండింటియొక్క కలయిక
ఉదా— రాజ దర్బారులలో
ఆస్థాన కవుల, పండితుల
రసక జనుల అభిరుచుల
సనుసరించి యొనర్చునట్టి
నృత్య విధానము.)

దేవదాసీల నృత్యము

భాగవత మేళములు

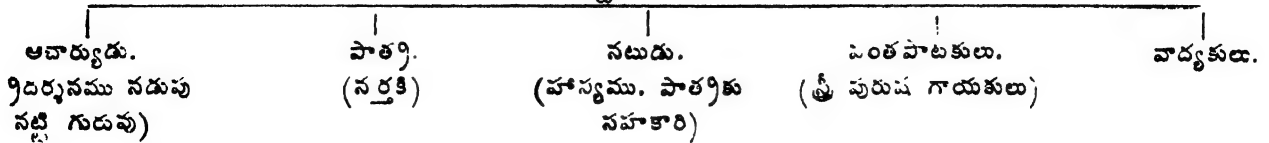
(నాట్య మేళములు)

గ:—

కలాపములందు తప్ప భాగవత నాటకములందు స్త్రీలు పాల్గొనరు. స్త్రీ పాత్రలుగూడా పురుషులే నాట్యమాడుదురు. ఇందలి నాట్యరీతులు శాండలమునకు జెందినట్టివి. గనుకనే స్త్రీ పాత్రల నృత్యము శుద్ధలాస్యముగాక. శాండల నృత్యవిధానములోనే తేలిక పద్ధతులలో నొనర్చబడును.

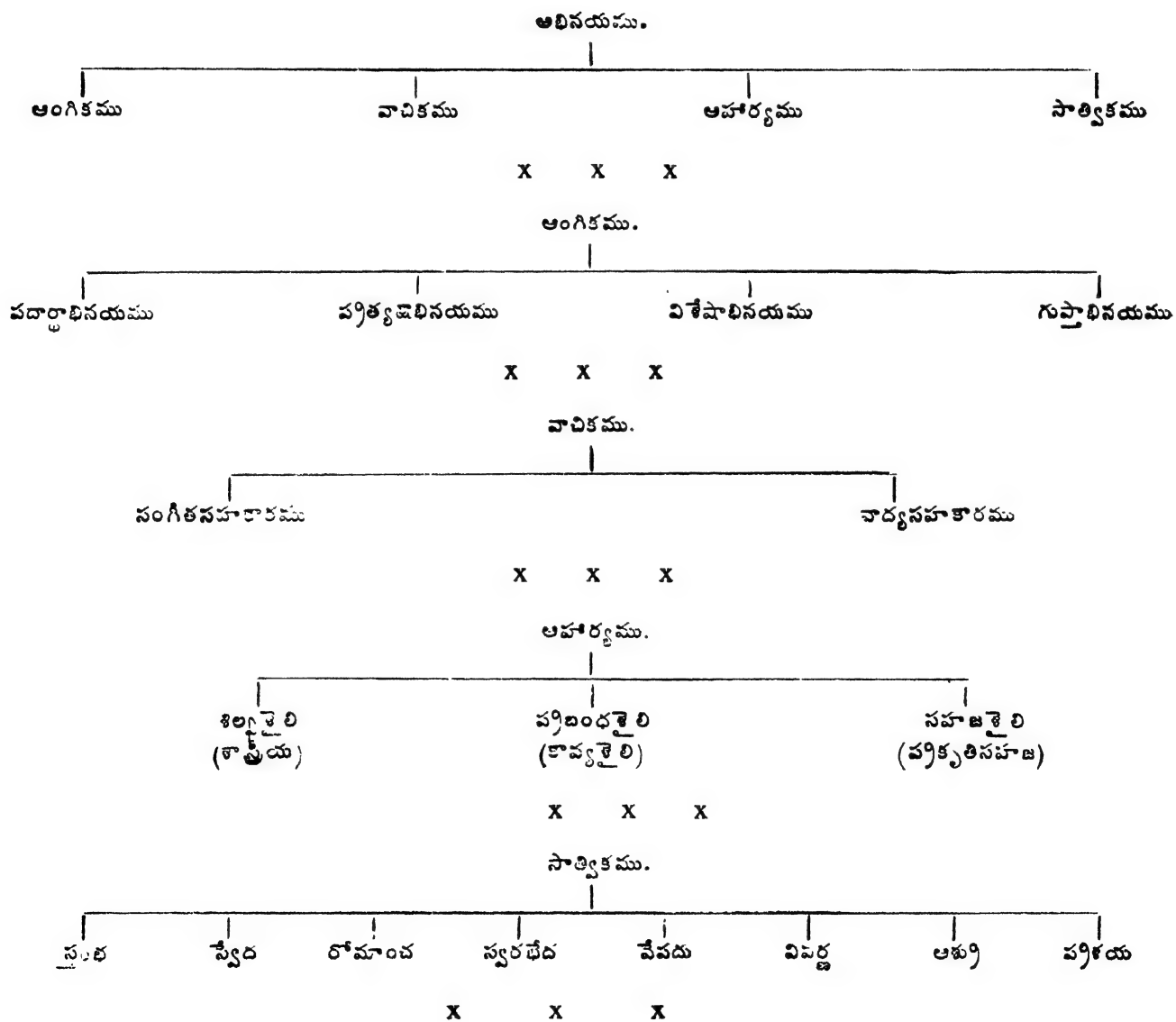
నట్టువ మేళము.

X X X

వాద్యపరికరములు.

- (1) చర్మవాద్యములు—మృదంగము, తబలా, కుద్దమద్దెల మొదలైనవి.
- (2) గాలివాద్యములు—పేణు, ముఖవీణ, మొదలైనవి.
- (3) తంతి లేక తంత్రీవాద్యములు—వీణ, తంబురా, వాయలీనము మొదలైనవి.
- (4) తిత్తి—(శృతి)
- (5) జలవాద్యము—జలతరంగిణి.

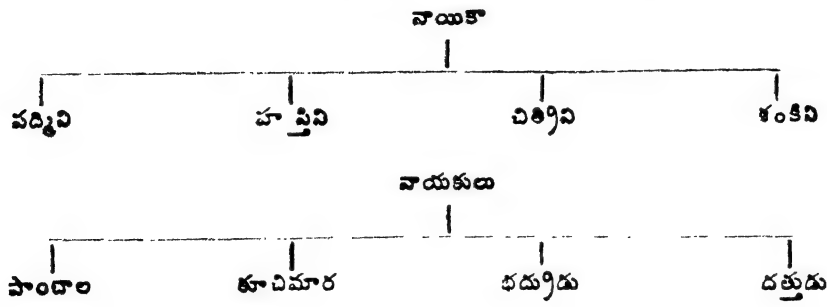

దశావస్థలు.

- (1) చక్షుఃస్పృశ
- (2) చింత
- (3) సంకల్పము
- (4) గుణమతి
- (5) క్రియాద్యేష

- (6) తాపము
- (7) లజ్జాత్కాగము
- (8) తిష్ఠాదము
- (9) మూర్ఛ
- (10) మృతి

క కా కా స్త్ర ప్రి మా ణ ము లు

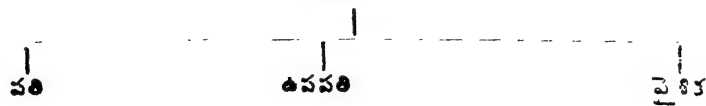
X X X

ప్రఖ్యాత నాయకులు

'శృంగారి' అను నాయకుని గూర్చి రసరత్న కోశమున పేర్కొనబడినది.

పురుష

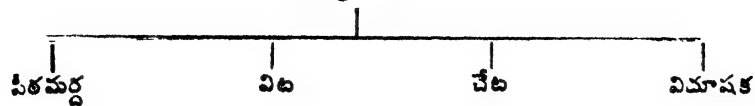
X X X

శృంగార నాయక

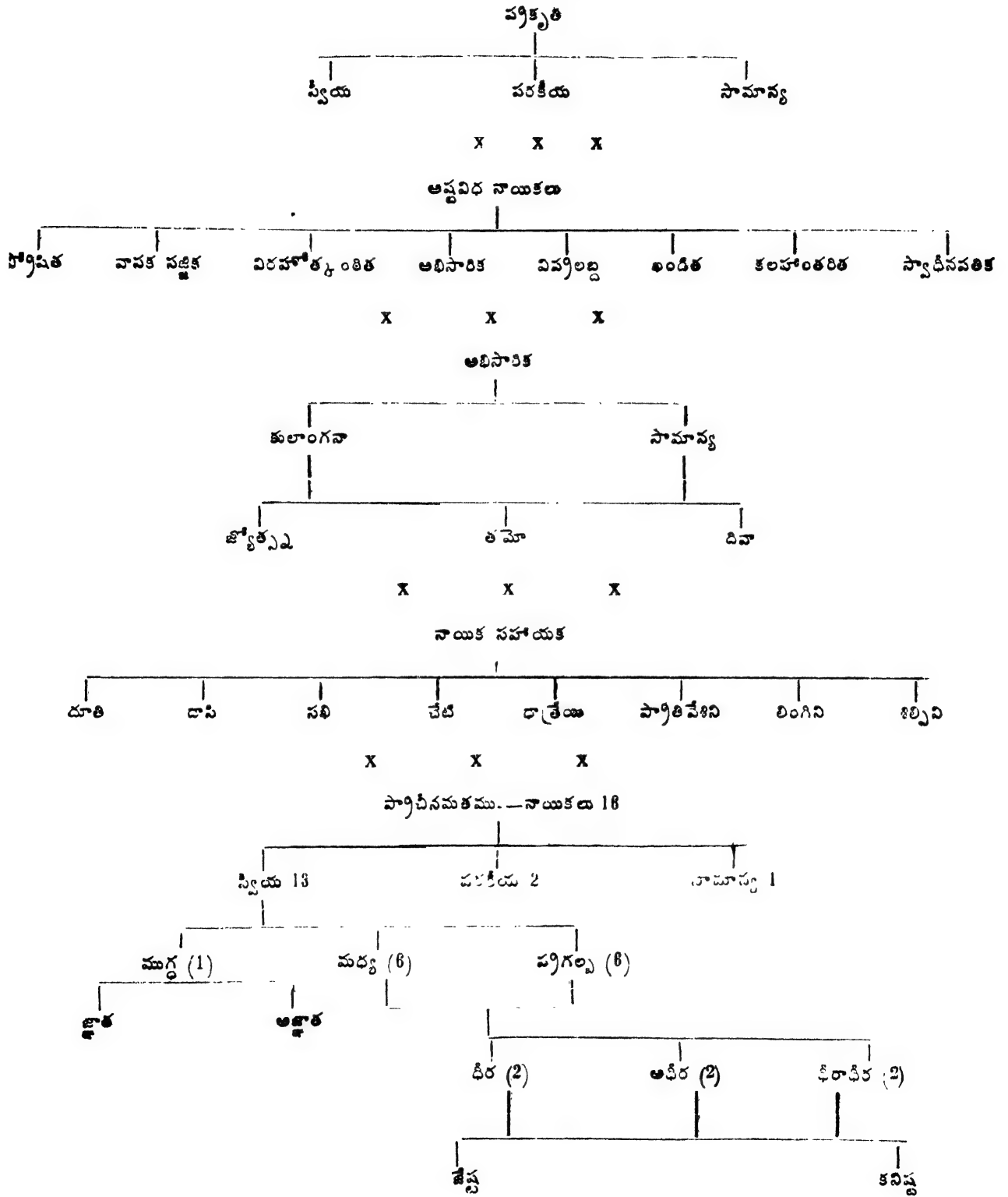

X X X

నర్మనదివ

నాయకా భేదములు

వరకీయ

ప్రాచీన మతానుసారము చెప్పబడిన 16 నాయకలు

ఎనిమిదేసి దశావిశేషములచే ఒక్కొక్కరు 8 విధములగుదురు.

(వారే ప్రోషిత, అండిత మొదలైనవాడు.)

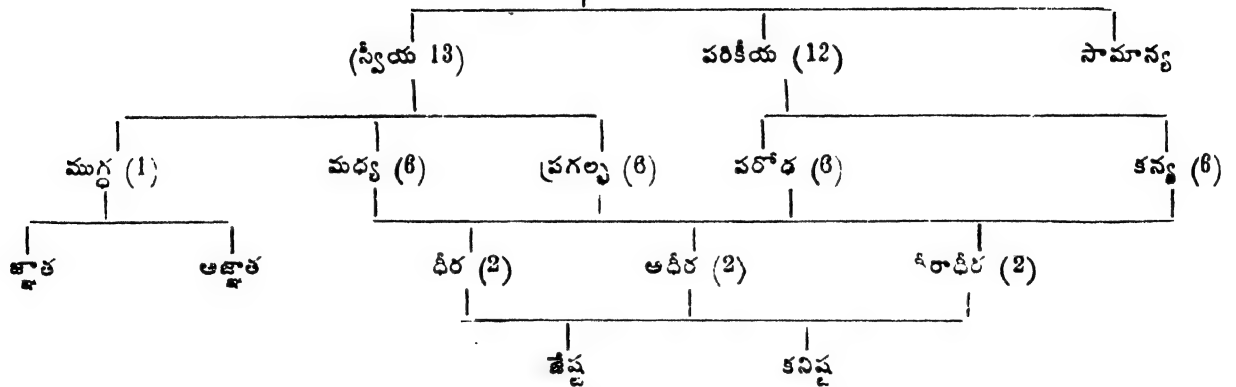
వీరిని లెక్కింప $(16 \times 8) = 128$ భేదములు.

మతీయు ఉత్తమ, మధ్యమ, అధమ అను భేదములు లెక్కింప $(128 \times 3) = 384$ భేదములు.

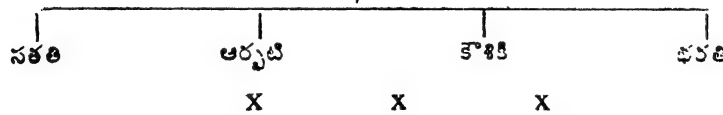
వీరినే దివ్యా, అదిష్ట, దివ్యాదిష్ట అను భేదముల లెక్కించిన $(384 \times 3) = 1152$ భేదములగును.

ర స మంజరీ మతము

నాయకలు—28

వృత్తులు—4

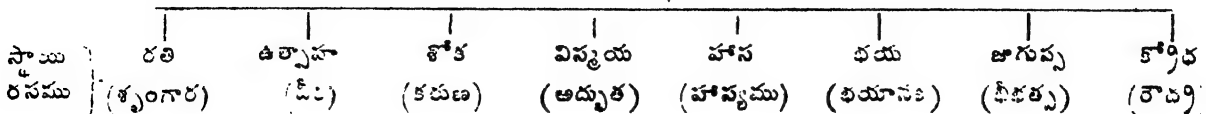

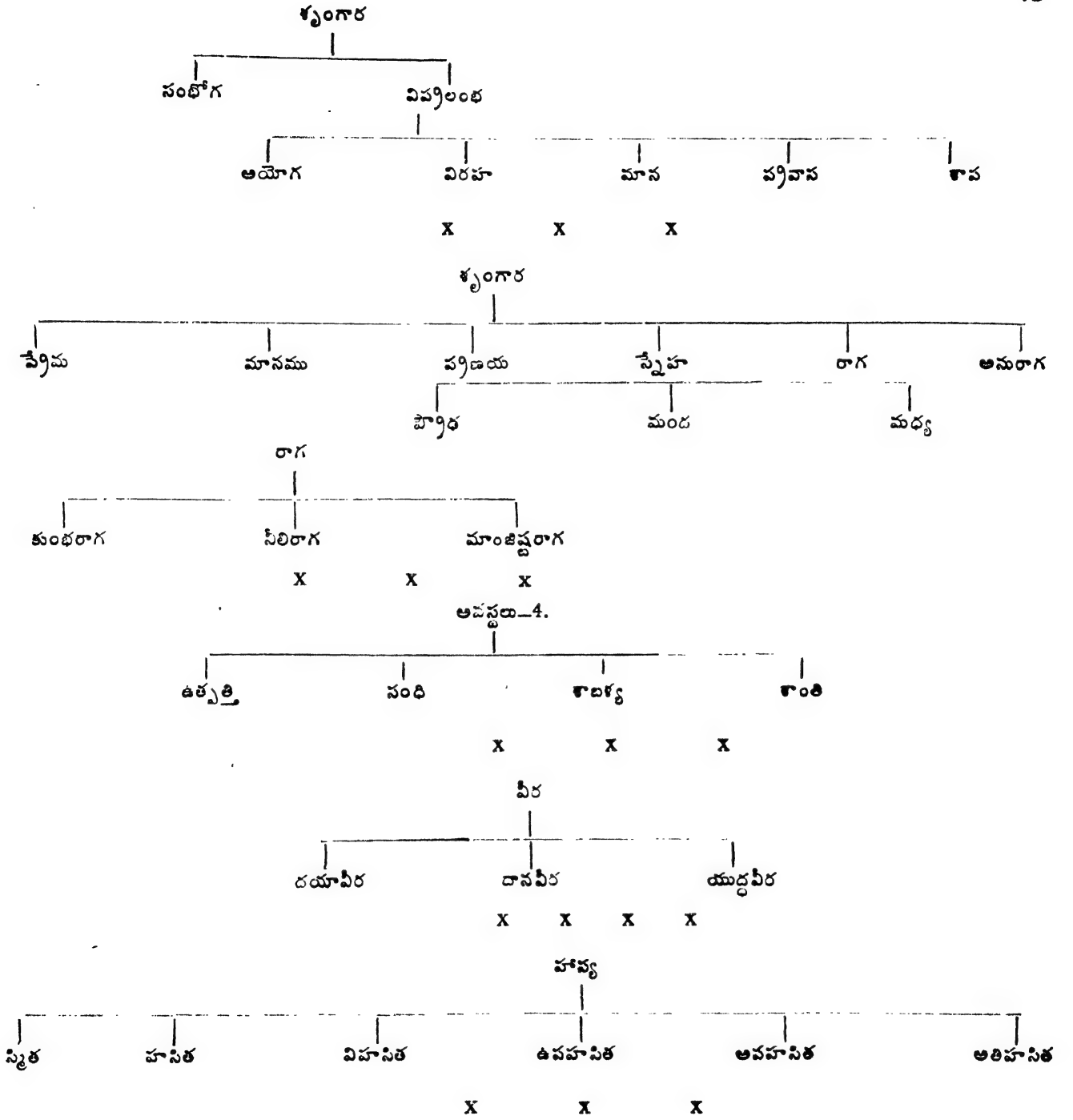
ర స ములు—6

శృంగారము, వీర, కరుణ, హాస్య, భయానక, రౌద్ర, భీభత్స, అద్భుత, శాంత.

X X X

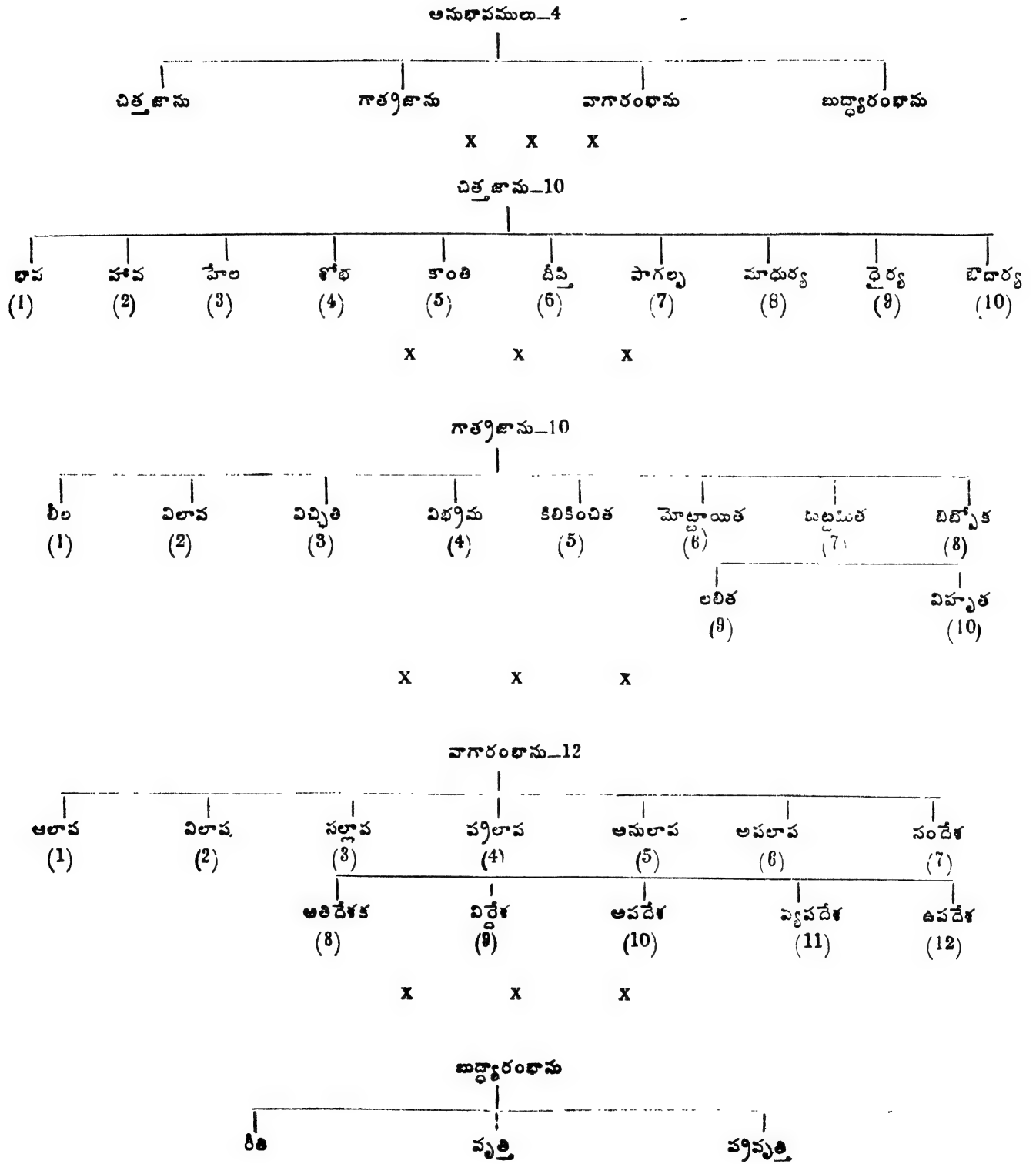
స్థాయి భావములు

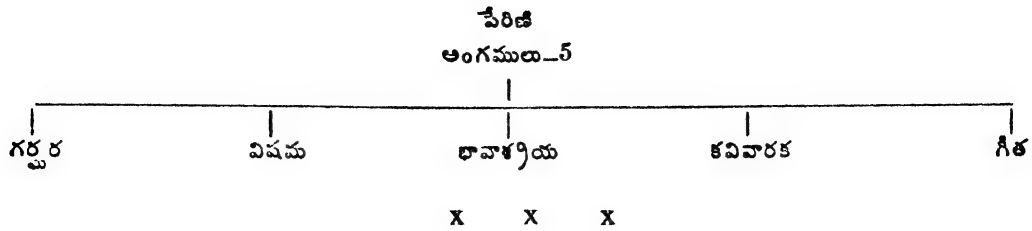

(రసము - నువస్సుచే నెఱుగదగిన సుఖవిశేషము భావజ్ఞులచే అస్వాదించ బడుచున్నది. రసిక హృదయముల ప్రాప్తినిపజేయునది. ద్రవినిపజేయునది, రసము.)

విభావ—ఆనుభావములు

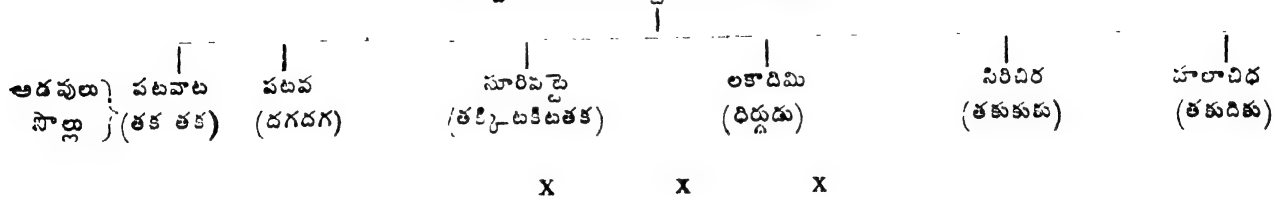

తంజావూరు నేలిక నాయకరాజుల కాలములోనుండిన పొచ్చిన నృత్యరీతులు - 20

1. చావదశేళిక	7. పేరిణి	13. కొరము	19. విల్వేడు
2. దురుపదశేళిక	8. జక్కిణి	14. మదనబిందూత్యము	20. కందుకకీర్తి
3. పదశేళిక	9. దేశి	15. గుట్టిరి	
4. పదము (నవ)	10. కొరవంజి	16. శుభరీతి	
5. కోపు	11. చిందు	17. గుజరాతిదేశి	
6. దురుపైవకోపు	12. దండలాస్య	18. వార్పిచి	

X   X   X

“పుష్పాంజలి” నందు పట్టించిన ఆడవులు - 6

చంద్రశేఖర మతానుసారము. పొచ్చిన నాట్యభేదములు-24

1. శృంగార	9. మార్గ	17. పీఠ
2. ఉగ్ర	10. ఆంగములు	18. రాండాళి
3. భృంగీ	11. పాదచారి	19. సంది
4. చిత్ర	12. పార్శ్వక	20. పొంత
5. చారి	13. ముఖచారి	21. భూచారి
6. చారియ	14. లవణి	22. ఆపృత్త
7. శుద్ధ	15. పేరిణి	23. విద్యుద్భ్రమర
8. హస్తచారియ	16. దేశి	24. పుష్పాంజలి

ఇందు శుద్ధ, దేశి-మంగళవృద్ధములు

ఆలయ నృత్యములు (ఆరాధన నృత్యములు)

1. నవనంది	9. కుంచిత
2. నర్వవాద్యం	10. అకుంచితపాద
3. నమపాద	11. ఊర్ధ్వపాద
4. భుజంగ	12. కమలనృత్త
5. భుజంగార్పిత	13. మండలనృత్త
6. భుజంగత్రాస	14. దండపాదనృత్త
7. భుజంగలలిత	15. సంధ్యానృత్త
8. భృమరిక	16. మర్కటి

X X

శ్రవణి పీఠిక - 'వికుంచిత' (కరణము 64)

శ్రవణి పీఠిక - 'తలపుప్పపుట' (కరణము 1)

పరిధర్మింపవలెను.

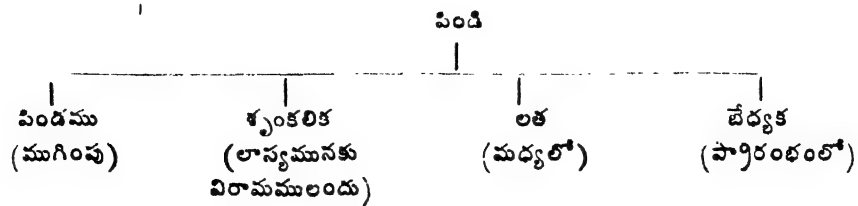
శివాలయంలో సంధ్యకాలమందు పరిధర్మించునట్టిది - "భుజంగత్రాస."

X X

పిండిబంధములు-4

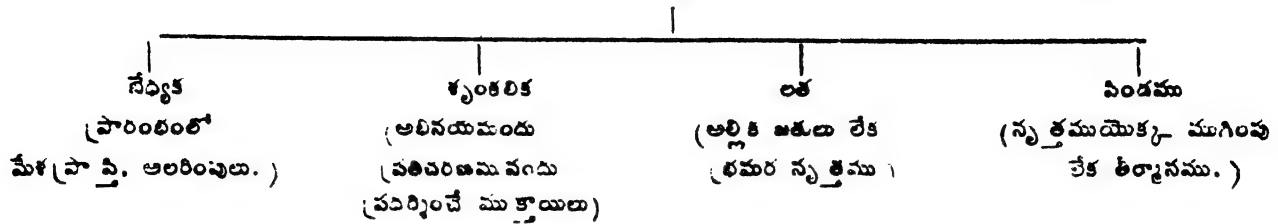
- ఉపయోగములు -
1. దేవతల వాహనముల జూపుటకు.
  2. పాత్రలు రంగస్థలమునుండి విష్కరించుటకు.
  3. బృందనృత్యములందు వివిధ విధములుగా రూపొంది నర్తించుటకు

X X

X X X

పిండి - (నేటి భరతనాట్యములో వినియోగము)

పిండి - వాహనములు

విష్ణు - గరుడు

శంకరుడు - నంది

మన్మథుడు - రాచిలుక మొదలైనవి.

పిండి - బృందనృత్యములందు చక్రాకారము, సక్షత్రాకారము, కోలాటములందు జడవల్లులు - మొదలైనవి.

తీర్మానము - 2 విధములు

నృత్య, నృత్యములు ముగింపు అంగవిన్యాసము లేందు విధములు.

1. హైంప సాంప్రదాయ విన్యాసము :-

ఇందు కుడిచేతితో పుష్పములు వేయుచున్నట్లు ఆంపల్ల విముతో ముగించబడును.

2. తురుష్క ప్రధానము.

ఇది సలామ్ జేయుచున్నట్లు పతాకముతో ముగించబడును.

నృత్యమునందు ఆహార్యమునకు ఉపయోగపడునట్టి శిల్ప, చిత్ర లేఖనములు

శిల్పము

నృత్య, నృత్యములు

ఎల్లోరా.

రామప్ప.

తంజావూరు, తాడిపత్రి, శ్రీశైలము

నాగార్జున.

చిదంబరము, కంచి కైలాసనాథ ఆలయము.

లేపాక్షి, బేలూరు, ఖజూరావు. కొనరల్ మొదలైన ఆలయ శిల్పములు.

నృత్య, నృత్యములందు ఆలంకరణమునకు ఉపయోగించును.

చిత్రలేఖనము

అభినయము

అజంతా.

లేపాక్షి.

మాచర్ల

తంజావూరు ఆలయములలోని చిత్రలేఖనము.

కొచ్చిన్ రాజభవనంలోని గోడలపై చిత్రములు.

రవళిచిత్ర

నాయక నాయకుల.

రాగరాగిణి చిత్రములు

ప్రబంధ పద్ధతి ఆలంకరణకు ఉపయోగించును.

నృత్య భంగిమలతో నలరారు ఆలయములు

(108 కరణములు)

1 కంచి కైలాసనాథ ఆలయము.

2. తంజావూరు బృహదీశ్వరాలయము.

3 చిదంబర నటరాజాలయము.

4. ఎల్లోరాలో శివభంగిమలు.

5. రామప్ప గుళ్ళలో ప్రత్యేక నృత్య భంగిమలు.

6. తాడిపత్రి ఆలయములు.

7. ఆలంపుర ఆలయములు.

8. శ్రీశైలము.

9. ఖజూరావు.

10 బేలూరు

అభినయ అభ్యాసమున కుపయోగించునట్టి శిల్ప, చిత్ర లేఖనములు :-

శిల్ప - నాగార్జున; బేలూరు.

చిత్రలేఖనము - అజంతా.

ఆలంకార విశేషములు (ప్రాచీన శిల్ప చిత్రలేఖనముల్లో)

పుష్పముల్లో - పద్మము.

పక్షిలో - రాజహంస.

జంతువుల్లో - విరావతము.

అలయాల్లోని దేవతామూర్తులు

శిల్ప సృష్టకళల సంబంధము

సృష్టములో దేవతామూర్తుల వలయించినప్పుడు ఈ క్రింది భంగిమలందు ప్రదర్శింతుము. అరీతినే ఆలయశైల్యముగూడా శిల్పము చెప్పవచ్చు.

ఇవి ముఖ్యముగా 6 రకములు.

1. స్థానకము - విలంబితున్న స్వామి.
2. ఆసీనము - కూర్చున్న దేవుడు
3. శయన - (వరుండినవారు)
4. యావ - (వయనించుచున్న మూర్తి).
5. సృష్ట - (సర్జనమాచుచున్న స్వామి).

వివరము - ఉదాహరణములు :-

1. స్థానక :- ఎక్కువగా జ్ఞానప్రబోధము చేయుచున్న బుద్ధవిగ్రహములు; తిలకవిగ్రహములు, శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామి (తిరుపతి) యీ భంగిమలో చూడెదము

2. ఆసీన :- పద్మాసనుడైయున్న బుద్ధుడు, పట్టాభిషిక్తుడైయున్న రాములవారు, వినాయకమూర్తి - మొదలైనవారిని యీ భంగిమలో ప్రదర్శింతుము.

3. శయన :- శ్రీరంగంలోని రంగనాథస్వామి ('పాఠకదలి శయన రాధా' - అని గావము చేయునప్పుడు పక్షి భంగిమ

4. యావ :- "గరుడగమన రాధా నమ కరణనేయకోరా"

ఇట్టి కీర్తనలందు గరుడవాహనరూపుడైన స్వామిని ప్రదర్శింతుము. అట్టి భంగిమయే "యావ"

5. సృష్ట :- నటరాజ లేక శ్రీకృష్ణ, లేక గణపతి, మొదలైనవారి నాట్యములందు పక్షి భంగిమలే.

"అనంద నటనం అడివార్"

"కాళీయ మడుగులో కాండవ"

కృష్ణుడు - అడుగో, అడుగో.

అడుగడుగో !!!

"కాండవ సృష్టకరా గజావన"

మఱియు ఈ దేవుళ్ళు 4 రకములుగా చిత్రీకరింపబడుతారు. అభినయింపబడుతారు.

1. ద్యావమూర్తులు :- యోగివిష్ణులోనున్న మూర్తులు. (ద్యావ బుద్ధమూర్తి, శివమూర్తి శివునికొరకు తపస్సు చేయుచున్న పార్వతి. అభినయముందు ఈ భంగిమ ప్రదర్శితము)

2. భోగపద్ధతి - వైభవోపేతముగా మన్న దేవుడు - (ఉమాసహిత శివుడు, రాధాసహిత మోదపుడు, లక్ష్మీ నారాయణులు).

3. వీరమూర్తులు :- దుర్గము, చండికను అభినయించు నప్పుడు పక్షి భంగిమలు శ్రీపురసంహారం మొదలైన శివకదలందు పక్షి భంగిమలు :-

"దగిద్ దగిద్దగి దగిద్ దగియని అసురులు బెదరి జగములు అదిరి అజరాజ్ శ్రీపురసంహారమును జేసిన"

4. అభిచారిక మూర్తి - ప్రయజనముతో కేళీవిలాసాల తేలియాడు మూర్తి - పరమేశ్వరుని 'సంద్యాకాండవ' పర్ణిన నటనము - కృష్ణుని 'రాసక్రీడా' నర్తనము)

హిందూమతములో సృష్టి స్థితి లయ కారకులైన ముగ్గురు మూర్తులను ఆరాధిస్తారు వారే బ్రహ్మ, విష్ణు, ఈశ్వరులు -

ఏ కారణముచేతనో సృష్టికర్త అయిన బ్రహ్మకు యెక్కువ ప్రాముఖ్యతగావి, పూజలుగావి లేవు. భారతదేశం మొత్తంలో బుద్ధు, ఆరు ఆలయాలకంటే యెక్కువగా లేవు. ఆంధ్రంలో రెండు చిన్న ఆలయములున్నవి. ఒకటి శ్రీకాకుళంవద్ద, రెండవది చేబ్రోలు-గుంటూరు జిల్లాలో.

మిగిలినవారిలో యీశ్వరుడు ఎక్కువగా ప్రాముఖ్యత పొందినా నర్తనమూర్తిగా. విష్ణు కృష్ణావతారమూర్తిగా పర్ణింపబడినప్పుడు తప్ప, నర్తనముతో ఎక్కువ సంబంధము లేదు.

శివుని మూర్తులను ముఖ్యముగా నాటకీయం చెప్పవచ్చును

1. సాధారణంగా మనం శ్రీ ఆలయంలో చూచే లింగ స్వరూపము, వృషభ వాహనమూర్తి, పార్వతీసహిత పుష్పేశ్వర మొదలైనవి ఆర్చనారీశ్వర యిత్యాది అపూర్వ కళాఖండాలు.

2. పరిప్రదానమూర్తి లేక ప్రసన్నమూర్తి. ఇతరులను అనుగ్రహిస్తున్నట్లుగా ప్రదర్శించబడు

3. సంహారమూర్తి-రాక్షససంహారము చేయుచున్న మూర్తి-గణాసురివధ చేయుచున్నట్లు. త్రిశూరాసురుని హరించుచున్నట్లు. అందకాసురుని హరించుచున్నట్లు చిత్రించుట. వర్తించుట చేయుచున్నాము.

4. ఇంకనూ కొన్ని ప్రత్యేక మూర్తి రూపాలను ప్రదర్శించుచున్నాము.

వటరాజమూర్తి. కళ్యాణ సుందరేశ్వరుడు. విజృంభణమూర్తి. కాలభైరివి. వీణాపాణి ఇత్యాదులు. ఇవియేగాక ఆయా శివకర్త ననుసరించి ఎన్నియో భంగిమలను ప్రదర్శించుటయు ఆ కల్పనయే ఆలయములందు కలుగుచు చేసినారు ఈ భంగిమలన్నియు నాట్యమందు ప్రదర్శింపబడే 33 సానకములందు ఏదో ఒకదానితో వుండును.

శివమూర్తి తరువాత మన తెక్కువగా విష్ణునట్టిది-విష్ణుకర్త:-

ఇందు యెక్కువగా దశావతార కథలు ధర్మ సంస్థాపనార్థమై విష్ణు వెత్తిన పది అవతారములు) ప్రదర్శింపబడుతాయి.

ఒక్కొక్క అవతారమునకు ఒక్కొక్క ప్రత్యేకత వున్నట్లే. ఆయా తావప్రకటితమును భట్టి భంగిమలుందును రూపము లిన్ని మారినా వాటిని మూలమైన స్థానకము. భంగిమలు మాత్రమొక్కటియే మూర్తివిధట్టి అలంకరణ. స్వరూపముల్లో భేదము కన్పట్టను ఈ అవతారముల్లో కృష్ణావతారము జగద్విఖ్యాతి గాంచి నట్లు - ఆముసకు పడే భంగిమలు అనేకములై అలరారుచున్నవి. ఆయా కథల ననుసరించి ఎన్నో రీతుల భంగిమల ప్రదర్శించుచున్నాము.

మరి యిద్దరు ప్రత్యేక మూర్తులు:- గణపతి, కుమారస్వామి పిరికిగూడా ఆయా వర్ణవల ననుసరించి భంగిమల నేర్పరుచుకొని ప్రదర్శించినట్లే. చిత్రీకరించుటలో గూడ అట్టి సూత్రమే పాటించబడుతుంది.

ఈ విషయాల కళాకారులు జ్ఞప్తియొందుదుకొని ఆలయ శిల్పకళను వరికోదించిన - నృత్యకళకు. శిల్పానికి గల సంబంధం తెలిసికొని. వారి నాట్యకళను యెంతగానో అభివృద్ధి చేసుకోగలుగుతాము.

భారతీయ నృత్య కళ యొక్క సంపూర్ణ స్వరూపము

ఆరాధనకైలి	కచ్చేరికైలి.	ప్రచారకైలి.	జానపదకైలి	ఆటవికకైలి.
(మతసంబంధి నృత్యము)	(దర్బారు నృత్యము)	(తాగవతులు)		
1. దాసి ఆట	1. ధరతనాట్యము.	1. తాగవతము (అందరి)	1. కుమ్మి.	1. తిమ్మనృత్యము.
2. వీ: నాట్యము	2. మోహిని ఆట	2. తాగవతము (తమిళ)	2. కోలాటము.	2. టుకువు నృత్యములు
3. వీరుల కొలుపు.	3. భోగమాట	3. కథకళి	3. గొచ్చి	3. వంటిల నృత్యములు.
4. గరిగలు	4. కళావంతనాట్య.	4. దుండోరా	4. గచ్చి	4. యుద్ధ నృత్యములు.
5. పందితాళ	5. శరత్	5. నౌటంకి	5. దత్తకమ్మలాట.	5. నృత్యజాత్రలు.
6. భుజంగ శాస.	6. ఒడిస్సి, దక్కిని	6. యక్షగానము.	6. జోగాట	6. అనుకరణ నృత్యములు.
7. కుభరీం.	7. కేళి	7. కీర్తన	7. తప్పిటగుంతు	ఉదా వృషభ నృత్యము.
8. కావడిచిందు	8. ఖేంటా.	8. పోనాద	8. బంగ్లా.	సర్ప నాట్యము. మయూర నృత్యము మొదలైనవి.
9. భగవతిపాట		9. సొక్కినాట.	9. జంగంపాట.	7. సర్ప నృత్యము
10. చిరతర భజన.			10. జముకుడు.	8. పక్షిల నృత్యములు
11. పేవ.				
12. పేవకళి.				
13. అగ్నినృత్యము				
14. చౌనృత్యము				
15. రావరీం.				
16. రయహుర్ తా.				
17. లాహునృత్యము.				
18. రామరీలా.				
19. రంగనృత్యము.				
20. అంబియానాట				

తమిళ, ఆంధ్ర, కర్ణాటక, మళయాళ

దేశములందలి కావ్యీయ నృత్యకళ

ప్రీతి చేయబడునట్టి కావ్యీయ నృత్యము.

తమిళదేశము

కర్ణాటకము

ఆంధ్రదేశము

భరతనాట్యము

మలయాళ దేశము - మోహిని అట్టము

పురుషులు ఆరాధించు నృత్య సంప్రదాయము

ఆంధ్రదేశము

తమిళదేశము

భాగవత మేళము

కర్ణాటక ప్రాంతము - యక్షగానము

మలయాళ దేశము - కిశకి

ప్రీతి చే ఆరాధింపబడిన నృత్యకళ

ఆంధ్ర, తమిళ, కర్ణాటక ప్రాంతాల్లో ఒకేరీతిగా అభి
వృద్ధి గాంచినది

మోహిని అట్టము మాత్రం కొంత వేరుగానున్నది.

భాగవత మేళ సంప్రదాయము-

ఆంధ్ర తమిళ ప్రాంతాల్లో ఒకేరీతిగాను; కేరళ కర్ణాటక
ప్రాంతములందు మరొక రీతిగాను అభివృద్ధి గాంచినది

యక్షగానములందు తమిళాంధ్ర ప్రాంతాల్లోని నర్తకులు
పాడుచూ నర్తనము నిర్వహింపరు. కర్ణాటక, మలయాళ నర్తకులది
మూగనాట్యముగా మారుదు.

ఆంధ్ర, తమిళ కర్ణాటకములందు ప్రీతి విద్యలో అభి
వయము ప్రాధాన్యత వహించును.

మోహిని అట్టము, ఆంగిక ప్రాధాన్యత గల్గిన నృత్యము

భరతనాట్యములో-

నృత్య నృత్యాభినయములం దుపయోగపడునట్టి సంగీత
రచనలు:

నృత్యము

నృత్యము - మోహిని అట్టము, జతి

నృత్యము :-

తరంగములు, అధ్యాత్మ రామానుజ కీర్తనలు, శబ్దములు
సలాము జతులు, జక్కిణి దరువులు, వదదరువులు, స్వరజతులు,
తాన వర్ణములు, వద వర్ణములు పెద్ద వర్ణములు దరువులు,
అష్టవదులు, కై వార ప్రబంధములు, శివతాండవ గీతములు మొద
లైన రచనలు

అభినయము

శ్లోకములు (కృష్ణ కర్ణామృతము, పుష్పబాణ విలాసము,
సమంతరిమొదలైనవి) శీత్రయ్య, అన్నమాచార్యులు, పురందర
దాసు, నభావతయ్య, నారంగిపాణి, మనంసీనయ్య మొదలైన వారి
వదములు, తాళిలు గీతములు మొదలైనవి

భరతనాట్యములో అతి ముఖ్యమైన రచనలు "వదములు".
అందు త్రిపుట తాళమందున్న రచనలు విశేష ప్రాముఖ్యత
విహించును

భాగవత మేళములందలి సంగీత రచనలు :

ద్విపద, దరువు, వృత్తము, వంచామరము, కై వారము,
కందము, కంఠార్థము, నీనము, నీసార్థము, ద్విపద, ద్విపదార్థము,
చవళము, త్రిభంగి అష్టకము ఏల, హెచ్చరిక, అర్థచంద్రక,
కోభనములు మొదలైన రచనలు.

అతి ముఖ్యమైన రచనలు :

దరువు, ద్విపద

నాట్యమునందుపయోగపడే వాద్యములు :

కరతాళములు, గంటలు, మృదంగము, కుద్దిమద్దెల, చంది
వాద్యము, వీణ, వేణువు, ముఖవీణ, శంఖము, ప్రీతి పురుష
గాత్రము, కంజీర.

మనాదముగల గత్తెలు భారతీయ నృత్యానికి జీవము.

పదములు

ప్రముఖ పదకర్తలు — మూలములు

శీత్రయ్య - మువ్వగోపాల

తాళపాకవారు - శ్రీ వెంకటేశ్వరి, వెంకటాచలవతి.

పురందరదాస - పురందరి విఠల

మలినలివారు - కైలాసవతి

కోటవారి - కోటవారి.

మల్లికార్జున - మల్లికార్జున, శృంగ.

విమలకాండవారు - విమలకాండ విమలకాండ.

వేమగివారు - వేమగి.

వరాహతయ్య - రాజగోపాల.

వీరభద్రయ్య - వీర వెంకటేశ్వర.

మాతృభద్రేశ్వరవారు - రామేశ్వర కుమార వెంకటభూపాల.

యవరంగ - యవరంగ.

మనంపినయ్య - మన్నాకురంగ.

కస్తూరిరంగ - కస్తూరిరంగ.

వరిమళరంగ - వరిమళరంగ.

పారంగపాణి - వేణుగోపాల.

ముత్తకాండవర్ - నటరాజ.

పావనినాథ మొదలియార్ - వింధాపురి.

పేటూరి వెంకటరామశాస్త్రి - మల్లశేంద్ర.

ఇవిగాక వారాయణతీర్థం తరంగములు -

జయదేవుల అష్టపదులు.

పదములకు ఉపయోగించిన రాగములు :-

కాంభోజి, యెరుకంకాంభోజి, గుమ్మకాంభోజి, శంకరాభరణము, సురభి, తోడి, భైరివి, శహన, బేగద, అశాని, మోహన, కళ్యాణి, కేదారగోళ కేదార, వీలాంబరి, అహిరి భూపాల, మంజి, పున్నాగపరాశి పరాశి, నాదనామక్రియ, అపావేరి, పావేరి, హారాష్ట్ర, అనందభైరి, గౌరి కురూడి కామవర్ధిని, సైందవి, కాపి, దన్యాసి, శ్రీరాగము, వంతుపరాశి, నాట, వింహరి, మాలవశ్రీ, పూర్వి - మొదలైనవి.

పదములం దుపయోగించిన తాళములు :-

త్రిపుట, అది, రూపక, జంపె, ఏక, అట, రాపు మొదలగు తాళములు.

పంచములి తాళములు కేవలకాండమునం దుపయోగించబడుచున్నవి.

108 తాళములు కరణ విన్యాసమునందు, పూజావృత్తములం దుపయోగించబడును.

* * * * *
'కల్పములు యెక్కిపగా కాంభోజిరాగమందు, రాపుతాళముందు పాడబడుచున్నవి.

ఆంధ్రలో కావ్యీయ నృత్యకళ

కళవాహనలు, ఇష్టేకలు, విప్లకుండినులు, చోళులు, పల్లవులు వారి రాజ్యపాలనలో నృత్యకళ అభివృద్ధిచెందిన వివరములుగల గ్రంథములు భవ్యమగుటలేదు.

నైదికమతము, యజ్ఞయాగాది సమయములందు చేయబడే వివిధ నృత్యగానముల వివరముల తెలియకునను, నాగారుణ మూసములందలి స్థావక రేవక విన్యాసాదులనుండి నాటి వివరగూర్చి కొంతవరకు తెలియుచున్నది.

అపొనుదేశమునందలి బౌద్ధాలయాల్లోని ఆరాధన నృత్యకళ తిరిగించిన ప్రాచీనాంధ్రమునందలి బౌద్ధయుగమునాటి కళగూర్చి తెలిపికోగము.

బౌద్ధముతదనాత శైవము, వీరశైవము సమపతి సంప్రదాయము. శైవుల ప్రధానములో నృత్యమభివృద్ధి గాంచిపట్లు లేదు. కాకతీయుల కాలములో ఆంధ్రలో నృత్యకళ అనేకరీతుల వృద్ధిచెందినది.

ఆరార గ్రంథములు : జాయవసేకుని నృత్యరత్నావళి, రామపు గుళ్లలోని సుందర నృత్యకల్పము.

రామపులోని వినాయక నర్తన భంగిమలు :-

అష్టదిక్పాలక ఆరాధన సమయములందు (చలిహారణ) ద్వజస్థంభమువద్ద నర్తకిచేసే ప్రధమనాట్యము గణపతి ఆరాధన.

మదన్మలిక కరణ విన్యాసము :-

విష్ణుట వినాయక తాళమునందు, గణపతి కవుత.

నృత్యము :-

అటుపై వివిధ కరణాంగహారములతో కుమారస్వామి ఆరాధన

తరువాత ఇంద్ర ప్రసము.

ఆ గణపతినాట్యమే భంగిమలందు రూపొందించబడినది కాకతీయుల కాలములో శైవ సంప్రదాయవిద్య విరివిగా ప్రచారములోనికి వచ్చినది. చోళులు, పల్లవులకాలమునందుగూతా భరతార్థ సమునందు వర్ణించబడిన సంప్రదాయములు -

దేశి, పేరిణి ప్రేంథణ, దుడిక యత్యాది సప్తరాస్యములు ప్రచారమునందుండినవి.

అనాటి తెనుగు భారతాది గ్రంథములందు పై నాట్యముల గూర్చి అప ఐచ్ఛట ముచ్చటించబడెను.

విజయనగరరాజుల కాలము

వీర శైవము, సైవమత ప్రధానానికి అనుగుణ్యమైన కళాభివృద్ధి

అభినయకళ ప్రత్యేకాభివృద్ధి : రాధామాధవ మధురభక్తి ఉపాసన గీతగోవిందాది ప్రబంధములకు అభినయము.

యక్షగాన కళాభివృద్ధి : యక్షగానము ప్రత్యేక దేశ సంప్రదాయ విద్య.

యజ్ఞులు (అగ్నియజ్ఞులు). నాగులు : ఆంధ్రలోని అతి ప్రాచీన తెగలు.

రెడ్డిరాజుల కాలమునాటి విద్యకు 'పసంత రాజీయము' గ్రంథము ముఖ్యము. అది లభ్యమగుటలేదు.

తంజావూరు, మదుర నాయక రాజులు.

యక్షగానములు, కేళి (కచ్చేరి నాట్యము).

అభివృద్ధి :

కచ్చేరి నాట్యము : నృత్య, నృత్య. అభినయ క్రమముల యేర్పాటు.

క్షేత్రయ్య పదములు అభినయ విద్యాభివృద్ధికి కారణము.

యోగి సిద్ధేంద్ర :

ప్రాచీన యక్షగాన రీతిలో (పారిజాత నాటక) రామాకలాప రచన. ఆ విద్య కూడ పూడిచివారిద్వారా ప్రచారము. వారి కళారాస యక్షగాన సంప్రదాయములో అనేక శాస్త్రీయ మార్పులకు కారణము

విజయరాఘవ నాయక, రంగాజమ్మ :

పర్రవాత్మక గేయరూపములో నుండి ఏకపాత్ర నృత్యానికి అనువుగానుండిన యక్షగానము స్వరూపము మార్చి అనేక పాత్రలను సృష్టించి నృత్యనాటకములుగా రచనలు గావించిరి

రఘునాథాభ్యుదయము, మన్నారూదాస విలాసము నర్తకవి విద్య పరిశీలనకు తగిన గ్రంథములు.

మహారాష్ట్ర రాజులు :

నాయకరాజుల కాలమునందు క్షేత్రయ్యపదములు అభినయ విద్యాభివృద్ధికి కారణభూతమైనట్లు మహారాష్ట్ర రాజుల కాలములో రచింపబడిన 'పదవర్ణములు' నృత్య, నృత్యముల అభివృద్ధికి తోడ్పడినవి.

వివిధ రకములైన అడప, జరి, గిరి విన్యాసముల ప్రదర్శనకు అనువైనట్టి "దరువు", అందరి అటక్రమము.

అనేకవిధాల పితావాసురావసాత్విక నందారులు ప్రదర్శనమునకు వీలైనట్టి పదములు అభినయ పోకడలు ఆచారముగా గొప్ప తాన పరక్రమము ననుసరించి గావించబడిన నూతన సంగీతవృద్ధి 'పదవర్ణము' లేక చోకవర్ణము.

పదవర్ణములు పదములతరువాత సృష్టించబడిన సంగీత రచనలు.

వీవియందరి నృత్య నృత్యములు దరువునందరి అటవలే అనేక గిరి, జరి విన్యాసములు గల్గియుండును

సందారుల వర్ణములు, వర్ణవిలోచి నాయకావర్ణం ప్రదర్శన పదాభినయమును పోలియుండును.

ఆంధ్రలోని వివిధ జమీందారుల కళాపోషణ :

కార్వేటి వగరము, కాళహస్తి పెంకటగిరి, కొల్లూపురము, గద్వాల, పవనర్తి, నూజివీడు, పితాపురము, పెద్దాపురము, తువి, విజయనగరము, బొబ్బిలి, జయపురము మొదలైన సంస్థానము లందు-

వర్ణపులు, జక్కిటి దరువులు, పదదరువులు, పెద్ద వర్ణములు, పదములు మొదలైన సంగీత రచనలు గావించబడినవి. రామాకలాపము, గొల్లకల పము, వీరినాటకము పోషించబడినవి.

దేవతాష్టోత్రములైన 'కపుత'ములు అతి ప్రాచీనములు.

కబ్బిములు లేక సలాంజతులు మొదటిసారిగా మహారాష్ట్ర ప్రభువుల పాలనలో 'కేళి' సమయంలో రాజనర్తకులు ప్రభువుల షోత్రముతోగూడిన నర్తనము నల్పవిమిత్రం రచించబడినవి.

అటుపై అట్టి రచనలే యితర జమీందారులందరి ఆస్థాన కవులు రచించిరి ఇవివ్రాస వివిధ సంస్థానములందు రచించబడిన ఈ రచనలు కొన్ని వందలున్నవి.

హంపీ విజయనగరము తరువాత ఆంధ్రలో నృత్యకళను అనేకరీతుల నభివృద్ధిలోనికి దెచ్చిన సంస్థానము విజయనగరము. గనుకనే విజయనగరమును కవిపండితులు విద్యుల వగరముగా గొవియాడిరి. ఆనందగజపతి మహారాజుగారు అందు ముఖ్యులు. వీరి కాలములో అనేకములైన పదములు, వర్ణపులు, కబ్బిములు రచింపబడినవి.

అన్నిటిలో అతి ముఖ్యమైన సంగీత రచన "మంధూక కబ్బిము"

తూర్పున ప్రఖ్యాతిగాంచిన "కుభంజిత వర్ణం" నృద్ధి యిచ్చుటనే జరిగినది.

పీతారామ గజపతి కాలములో నర్తకాళములందు జక్కిటి దరువులు, పద దరువులు, స్వ, వర్ణపులు, పొణ్ణంగి దరువులు విశేషముగా రచింపబడినవి.

ఇవన్నియు నాట్యకళకు అలంకారములు.

కార్వేటివగరము నేలిన పెంకటపిరుమాళ్ రాజేంద్రుల కాలములో నృత్యకళకు చాలా ముఖ్యమైన గోవిందసామయ్య

గ్రంథము
సంఖ్య 31578
30.3.90

“వర్తనచక్రము” లనబడే ఐదు పెద్దవర్తనములు రచించబడినవి ఈ వర్తనములు అపూర్వము. వీటికి నృత్యమాడుట సర్తకువికి పరీక్ష పంటిది.

మోహన, వవరోజు, కేదారగౌళ, గౌళ, వరాళ - ఐదు రాగములందు ఈ వర్తనములు రచించబడినవి ఇందు ‘మోహన వర్తనము’ - కార్యేటిసగరము, కాళహస్తి వెంకటగిరి ప్రాంతము లందు, వవరోజువర్తనము కోస్తా జిల్లాయందు ప్రచారములో నున్నది.

వెంకటగిరి సంస్థానమున బంగారెప టూపాలర కాలములో నాట్యకళ చాలా వృద్ధిగాంచినది ఆయన ఆనేక కవి పండిత, గాయక, నాట్యాచారులను పోషించుటయేగాక వివిధ ప్రాంతముల నుండి సంగీత విద్వాంసులను రప్పించి, చర్చించి నాట్యముపై ఒక గ్రంథము రచించిరి. అదియే ‘సభారంజివి’.

మిగిలిన సంస్థానములందు నాట్యకళ ఆవిష్కృతిచెందిన వివరములు అంతగా తెలియుటలేదు.

పుణ్యశ్రీర్థములందు నృత్యకళ

శ్రీశైలము :- శైవ సంప్రదాయము. ఈ స్వామిపై రచించబడిన ఆనేక కవుతములను సర్తకులు అడుచున్నారు.

రామాకలాపము, గొల్లకలాపములు శ్రీశైల శ్రమరాంబపై రచించబడిన అంబస్థపముతో ప్రారంభించబడుచున్నవి.

ప్రాచీన కాలముందు యిచ్చుట ‘శృంగ నాట్యము’ వస్త్రలాస్యములు ప్రదర్శించబడినట్లు అలయ శిల్పమును బట్టి చెప్పగలము.

శ్రీ కాళహస్తి - శైవ సంప్రదాయము :- అలయ ఆరాధన సంప్రదాయములు. కేళిక విద్య అభివృద్ధిచెందినది. ఇచ్చట భాగవత విద్య అంతగా లేదు.

తిరుపతి :- వెంకటేశ్వరునిపై తాళపాకవారు ఆనేక చపనలు గావించిననూ ఒకే ప్రత్యేక నృత్య పదానముండినట్లు ఆధారములు గన్పించుటలేదు.

మన్నార పోలూరు :- వైష్ణవ సంప్రదాయము. అలయ ఆరాధన విద్య, కేళిక నాట్యము దేవదాసీలచే ఆరాధించబడినది.

చెయ్యూరు :- శైవ సంప్రదాయము - సుందరేశ్వర స్వామిపై ఆనేక ప్రత్యేక రచనలున్నవి సర్వ వాద్య ఆరాధన యిద్దటి విశేషము. ఇచ్చట సప్తలాస్య ఆరాధన, కేళిక, యక్షగాన సంప్రదాయము, ఈ మూడు వర్తకులు అభివృద్ధి చెందినవి

శొన్నవార :- అంబ అలయము. శైవ సంప్రదాయము ననుసరించి నాట్యకళా ప్రదర్శనము.

శింగరాయకొండ :- వైష్ణవ సంప్రదాయము.

శివ - భాస్కర - కేళిక - రాధాపాస్వామి - వైష్ణవ సంప్రదాయము. ఇచ్చట విద్వాంశులవారు శాస్త్రీయ విద్యను ప్రచారము చేసిరి.

మార్కాపురం :- వైష్ణవ సంప్రదాయ ఆరాధన విద్య, కేళిక వర్తతి.

మాచర్ల :- చెన్నకేశ్వర, వీరభద్ర స్వాములవారి అలయము లందు వైష్ణవ శైవ సంప్రదాయ వృత్తాంతాన-కేళిక వర్తతి.

రక్కపురి :- వైష్ణవ సంప్రదాయ ఆరాధనకళ కేళిక-వర్తతి.

అల్వారి :- వెంకటేశ్వరస్వామి అలయము ఆరాధనకళ - బలిహారణవిద్య - వైష్ణవ సంప్రదాయము - కేళిక, కర్నాటక ఉత్తరాది సంప్రదాయములు

శ్రీకాకుళము - ఆంధ్రవిష్ణు అలయము వైష్ణవ వర్తతి ఆరాధనకళ, కేళిక

పితాపురము - కుంతిమార్గపుని అలయము :- వైష్ణవ సంప్రదాయము ఆరాధన, కేళిక, రామాకలాపము, గొల్లకలాపములు.

కుక్కుటేశ్వరస్వామి అలయము :- శైవము.

శ్రీకూర్మము :- వైష్ణవసంప్రదాయము, కేళిక, చైతన్యం పాదములు ప్రతిష్ఠ జరిగిన ప్రదేశము. వంగళ భజన సంప్రదాయ నృత్యము.

ఇంకనూ యెన్నియో పుణ్యశ్రీర్థము లున్నవి.

శైవ వైష్ణవ సంప్రదాయవిద్యలోని భేదాలు :-

బలిహారణ నాట్యములు. కేళిక యందుమించు ఒకేరీతిగా నుండును మూలవిరాట్ట పొన్నిద్యంలో ప్రదర్శించబడే ఆరాధన నృత్యములు సప్తలాస్యములు, కవుతములు మార్పు వుండును.

ఇవన్నియూ దేవదాసీలచే చేయబడే నృత్యములు.

నృత్యము వారి యింటివిద్య. వంస్కృతము, తెనుగు పండితులపద్ధ ప్రత్యేకముగా అభ్యసించుచు.

అలయములందు అగమశాస్త్ర ప్రచారము వీరు నృత్యకళతో దేవతల నారాధించుచు.

ఆంధ్రలో జిల్లాలవారీగా కళాభివృద్ధి

గంజాము :- పాలించు ప్రభువులు ఓర్పులు కాని వారి మంత్రులు తెనుగువారు గమకనే గంజామునందలి ఆనేక జమిందారీలందు తెనుగు సంప్రదాయము నృత్యము అభివృద్ధిచెందినది.

ఒడిస్సీ నృత్యము తిరిగించిన, గానము ఉత్తరదేశ దాణ్లో ఉన్నవంటికి జరి కట్టుబాటు. గతి విన్యాసము, అభినయక్రమము తెనుగుదేశపు భారత విద్యను పోలి వుండును

గంజామందలి ఒక జమిందారు ప్రభావబుద్ధుడైన వెయ్యి మంది దేవదాసీలను స్వామిసేవ నిమిత్తము పూరి అలయానికి సమర్పించిరి. వారచ్చట నాట్యకళతో స్వామి నారాధించిరి.

ఆ కళకు అంధుల కళకు చాలా దగ్గరి పోలికలున్నవి

అంధులలో ప్రాచీన ఆలయములన్నచోటులందు. సంస్థానములు వెలిసిన ప్రదేశములందు నృత్యకళ విరివిగా అభివృద్ధి గాంచినది.

శ్రీకాకుళము, విశాఖపట్నము జిల్లాలు : శ్రీకూర్మము, అరసివిల్లి (పుణ్యశిర్షిముల), బొమ్మిలి (సంస్థానము), కోమటివల్లి, విజయనగరము సంస్థానము, జయపురము (సంస్థానము), మాడుగుల (వెత్త్య సంకీర్ణాలేలిన ప్రదేశము), చోడివరము తామి, నిమ్మలపాలెన, నరసన్నపేట, రాజాము, నడిపిపట్నము, దొడ్డిగల్లు-

ఈ ప్రదేశాల్లో దేవదాసీల భరతనాట్యము, పురుషభాగవతుల భామాకలాపము, గొల్లకలాపము ఎక్కువగా వృద్ధిచెందినది.

ఈ ప్రాంతాల్లో వున్నప్పటి భామాకలాప, గొల్లకలాప నాట్యమేకములు. అంధులలో మరెవ్వరినూ గాంచము.

ఈ రెండు జిల్లాల్లో స్త్రీలు (భాగవతము) కలాపములాడుట అరుదు.

ఈ కలాపములవారు : సిద్ధేంద్రులవారి కలాపము గాక పంకాయలవారి కలాపము, చింతంపాటివారి కలాపము, కసింకోట వారి కలాపములను చేర్చి అడుచున్నారు. వీరి భాగవత విద్యకు కూచిపూడి విద్యకు సంబంధము లేదు.

దేవదాసీల విద్యమాత్రము శ్రీకూర్మము మొదలుకొని తంజావూరువరకు యింతమించి ఒకే విధముగా నభివృద్ధిచెందినది.

మార్పు పశ్చిమగోదావరి జిల్లాలు :- తుని జమీందారి, విశాఖపూర్వము (జమీందారి), పెద్దాపురము (జమీందారి ప్రాంతము), కాకినాడ, అమలాపాటము, ముమ్మిడివరము, పేరూరు, మానేపల్లి, ముందపేట, ముగముంద, రాజసింపి, రవళేశ్వరము, పనెలపూడి, తాటిపాక, రాజోల, వాడపల్లి, ద్రాక్షరామము, డిండి, మారంపల్లి, నరసాపురము, అచంట, అంతవేడి, ఏలూరు.

ఈ ప్రదేశాల్లో నాట్యకళ విరివిగా నభివృద్ధిగాంచినది.

ఇచ్చట భాగవతములాదే పురుష నర్తకులు తక్కువ.

స్త్రీలే కచ్చేరినాట్యము, కలాపముల నాడుదురు

ఈ ప్రాంతాల్లో నాట్యంజేయు స్త్రీలు రెండు తెగలుగా మన్నారు.

భోగిమువారు, సానులు. భోగిమువారు కచ్చేరినాట్యము, సానులు భాగవతముల నాడుదురు.

వీరి అటకు కూచిపూడివారి అటకు సంబంధములేదు. వీరిలో సంస్కృతము, తెనుగు భాషల వక్తగా నెరిగి - కాత్రి

సంప్రదాయముల దెలిసి వర్తనమారు నర్తకిమణులు అనేకులున్నారు

కృష్ణా - గుంటూరు జిల్లాలు :- కూచిపూడి, మొవ్వ, నంగిగడ్డ, రేపల్లె, తెనాలి, గుంటూరు, భాపట్ల, గుడివాడ. శ్రీకాకుళము, పొమ్మూరు, ఒంగోలు

కూచిపూడి భాగవత మేళములకు ప్రసిద్ధి. భామాకలాపము, గొల్ల కలాపము, వివిధ యక్షగానములు, వీధినాటకములాడుటలో ఈ నర్తకులు సుప్రసిద్ధులు ఈ ప్రాంతాల్లో కొందరు దేవదాసీలు గూడా కూచిపూడి సంప్రదాయ భాగవత విద్య వర్ణవించినారు. అట్టివారు నంగిగెడ్డ, రేపల్లె ప్రాంతాల్లో వున్నారు. మొవ్వ క్షేత్రయ్య పట్టినవూరు

నెల్లూరు చిత్తూరు జిల్లాలు :- టంగుటూరు, కావలి, సింగ రాయకొండ, జొన్నవాడ, నెల్లూరు, కలువాయి, బుచ్చిరెడ్డిపాలెం, వెంకటగిరి, మన్నూరుపొలూరు, నాయుడుపేట, కాళహస్తి, కార్వేటిపగరం, తిరుత్తన, చెయ్యూరు, మధురాంతకం, జంగం పల్లి మొదలైన ప్రదేశాలు.

దేవదాసీల కేళికవిద్య విరివిగా ప్రచారమునందున్నది.

కూచిపూడివలె జంగంపల్లెయందు - విశేషముగా నాట్య మేళములవారున్న కూచిపూడివారు బ్రాహ్మణ భాగవతులు జంగం పల్లెవారు జంగం భాగవతులు పేరుగూడా యక్షగానములు, వీధి నాటకముల నాడుదురు.

తిరుత్తన, చెయ్యూరు, మధురాంతకం, ప్రస్తుతం తమిళ నాడులో మున్నవి.

దత్తమండలములు :-

కడప, కర్నూలు, అనంతపురము జిల్లాలు :-

కోటకొండ, బనగానపల్లి, ప్రొద్దుటూరు, హిందుపురం, తాళ్ళపాక, పుల్లంపేట బుక్కాయపాలెం కోటకొండ భాగవతులు కూచిపూడి సంప్రదాయమునకు తెలిసినవారు.

వీరివి బనగానపల్లి నవాబుగారు ఆ ప్రాంతములకు ఆహ్వానించి కోటకొండలో వారికి బాహులనిచ్చి వివాహము నేర్పాటు జేసిరి. వీరిద్వారా భాగవతకళ దత్తమండలములందు ప్రచారము జరిగినది

దేవదాసీల కేళికవిద్య నారాదించిరి.

తెలంగాణ ప్రాంతములో నృత్యకళ : ధర్మపురి, పెద్దపల్లి, నాగుపూరు, గద్వాల, వనపర్తి, జటప్రోలు, అత్తకూరు, హైద్రాబాదులందు-

హైద్రాబాదులో ముస్లిం ప్రభావముగల కళ అభివృద్ధి చెందినది. మిగిలిన ప్రాంతాల్లో కేళికవిద్య అభివృద్ధి గాంచినది. *

భారతీయ సంగీత కళ

శ్లో॥ “గీత వాదిత్య నృత్యానాం త్రయం సంగీతముచ్యతే.”

గీత వాద్యనృత్యముల చేరిక సంగీతమనబడును.

భారతీయ సంగీతకళయొక్క చరిత్రను నాల్గు యుగములుగా విభజింపవచ్చును.

- (1) వేదయుగము.
- (2) స్వర్ణయుగము (శాస్త్రయుగము.)
- (3) మధ్యయుగము.
- (4) నవీనయుగము.

(1) వేద యుగము :

ఈ యుగములో ఆరాధనకళలు విరివిగా ప్రచారమందునవి. ప్రతి స్త్రీ, పురుషుడును, విధిగా సంగీతకళను అభ్యసించేవారు. ప్రపంచమునకు కారణమైనట్టియు, ఆధారమైనట్టియు పంచభూతములను నృత్యగీతములతో ఆరాధించెడివారు. సంగీతకళ యిప్పటి మన సంఘములోవలె యే కొందరో గాక, దైనిక కృత్యములో ఒక భాగమైయుండినది. ఇప్పటికీ అడవి జాతులలో (గోండులు, బైగాలు, ఒరియనులు, సంతాల్, ముండా మొదలయిన ఆటవికులు) ప్రతి యొక్కరూ సంగీతకళ నభ్యసించుదురు. ఈ విధముననే బలిష్ఠపపు ప్రజలలోకూడ ప్రతి స్త్రీ, పురుషుడు, లలితకళల నభ్యసించు వాడుక నేటికీనీ గలదు.

(2) శాస్త్రయుగము : (స్వర్ణయుగము) క్రీ. శ. 13-వ శతాబ్దమువరకు.

ఇది మన దేశపు సంగీత కళయొక్క చరిత్రలో అతి ముఖ్యమైన యుగము. ఈ యుగారంభముననే (బ్రహ్మ నాల్గు వేదములనుండి) ఋగ్వేదమునుండి వాద్యమును, యజుర్వేదమునుండి అభినయమును, సామవేదమునుండి గానమును, అథర్వణ వేదమునుండి రసమును గ్రహించి నాట్యవేదమనబడెడి ‘భరతశాస్త్రమును’ రచించెను. (భరత శాస్త్రమనగా-భ-యనగా భావము, త-యనగా రాగము, త-యనగా తాళము. భావ, రాగ, తాళములతో గూడిన కళ, నాట్యకళనుగూర్చి తెలుపుశాస్త్రమని యుచ్చము.) “భరతార్ణవమును” సంక్షిప్తపరచి సందికేశ్వరుడు ఇందుని కోర్కెపై ‘అభినయదర్పణ’ మను గ్రంథమును రచించెను.

చెను. శవ, పార్వతులు; తాండవ (ఉద్ధతమైన పురుషుల నృత్యము) లాస్య (సుకుమారమైన స్త్రీల నృత్యము) నృత్యభేదములను నిరూపించిరి. విష్ణు, దత్తిలుడు, కోహలుడు, యజ్ఞవల్క్యుడు, నారదుడు, హనుమంతుడు, విష్ణుశ్వరుడు, షణ్ముఖుడు, రావణుడు, అర్జునుడు, శ్రీకృష్ణుడు, ఉష మొదలగువారు సంగీతకళ నారాధించి సంగీత శాస్త్రములను వ్యాపిరి. సప్తతాళ నిర్ణయము, రాగముల సృష్టి, ఏ యే రాగములు యే యే సమయములలో పాడవలయునో అట్టి కాలనిర్ణయము నేర్పించిరి. ప్రకృతిని బహుజాగరూకతతో పరిశీలించి, విమర్శించి, నాట్యరక కుపయోగపడు దృష్టి, గ్రీవా మొదలైన భేదములగూర్చి విపులముగా వ్రాయబడినది.

నృత్యహస్తముల (ముద్రలు) పుట్టుక గూడ చాలవరకు ఈ కాలములోనే జరిగినది, నృత్యమునకుపయోగపడు వాద్యములు (వీణ, మృదంగము, మురళీ మొదలైనవి) రచిపెట్టబడినవి. ప్రకృతియొక్క ప్రకటించుము సంగీతకళ, శాస్త్రరూపమును దాల్చినది. ఈ యుగములోనే అర్జునునివల్ల మర్యాదేశమందు శాస్త్రీయ నృత్యరక ప్రచారములోనికి వచ్చెను. (అజ్ఞాతవాన సమయమందు విరాటరాజు కుమార్తె ఉత్తరకు బృహస్పతిగా అర్జునుడు నాట్యమును నేర్పెను). ప్రమీలను అర్జునుడు పరిణయమాడుట వల్ల మళయాళ దేశమందును, చిత్రాంగద నృత్యరకారాధనవలన మణిపుర దేశమునందును, శాస్త్రీయ నృత్యరకాలు ప్రచారములోనికి వచ్చినవి, అర్జునుడు నేర్పెననగా అంబకు ఘోర్వము నృత్యరక రేచియింపబడినది. అచ్చట నృత్యములన్నింటిని తానెరిగిన ఒక విశిష్ట శాస్త్రీయ సాంప్రదాయవిద్వాంసు ప్రచారము జేసియుంటును.

శ్రీకృష్ణుని కాలముందు ‘ద్విపద’ అనునొక నృత్యసాంప్రదాయము ప్రచారములోనికి వచ్చినది. అది నేటికీనీ మణిపుర సాంప్రదాయమున ప్రదర్శింపబడుచున్నది.

ఉమయొద్ద లాస్య నృత్యరీతు లభ్యసించిన బాబాసురుని కుమార్తె ఉష ద్వారకయందలి రాకుమార్తెలకు ఆ నృత్య సాంప్రదాయమును నేర్పెను.

పమ్మట వికృమార్కుడు, హర్షుడు, అశోకుడు, మొదలైన రాజులకాలములో నృత్యకళ యెంతయో అభివృద్ధిచెందినదే గాక ప్రాచీన శాస్త్రము నాచారముగా యెన్నియో హాళన సాంప్రదాయములు ప్రచారములోనికి వచ్చినవి. మహాకవి కాళిదాసు, శూద్రకుడు, భానుడు, భవభూతి మొదలైన ప్రఖ్యాత కవులు ఈ యుగమున వెలసి కళలకు రూపులు దిద్దిరి. కాళిదాసు

నాటకములందు నాటి నాటకపద్ధతులు, సర్వశాలలగూర్చి యెన్ని యో వివరములు తెలియుచున్నవి.

ఆ కాలమునందు నృత్యకళ రెండు విధములుగానుండినది. అవియే మార్గి, దేశీ విధానములు. నృత్యమును రై వికముగా ఆరాధించుటకు దేవదాసీలు యేర్పరువబడిరి. (వీరిది మార్గి నృత్యము) తర్క, వేదాంత, సంగీత కళలనభ్యసించి రాజదర్బారులయందు తమ పాండిత్యమును ప్రదర్శించి ప్రభువుల గౌరవమునకు పాత్రులైన శ్రీ కళారాధకులే గణితులు. వీరి సంగీతమే దేశీ.

ఈ యుగములో ప్రతి నాగరకుడు ఈ కళను అభ్యసించి ననూ (వాఙ్మయనుడు-తన కామశాస్త్రములో ప్రతియొక్కడూ అభ్యసించవలసిన 64 విద్యలలో గీతము, వాద్యము, నృత్యము గూడ పేర్కొని యున్నాడు.) ఈ కళయందు కృషిసల్పి ప్రావీణ్యతను సంపాదించుటకు సంఘము ఒక ప్రత్యేక తెగను యేర్పరచినది. వారే కళావంతులు. వీరి నృత్యమందు చురిత, యౌవరిత అను రెండు భేదములుండినవి. శాస్త్రయుక్తముగా ప్రదర్శింపబడునట్టిది 'చురిత' నృత్యము. శాస్త్రవిధితముగా గాక కేవలము వినోదార్థము చేయునట్టిది యౌవరితము. ఆంధ్రదేశమునుగూర్చి :-

ఆంధ్రదేశములో శాతవాహనుల కాలములో అనేకవిధములైన నృత్య సాంప్రదాయములు వృద్ధిచెందినవి. ఆ గ్రంథములు నేడు మనకు లభ్యముగాకున్నను నాటి శిల్పమునందలి విన్యాసముల జూసిన ఆనాడు నాటకకళ పెంపొందిన తీరులు తెలియును.

ఏమ్మట ఇజ్జెకులు, చోళులు, పల్లవులు, కాకతీయులు, విజయనగరపు మహారాజులు, రెడ్డిరాజులు, వెలమప్రభువులు, నాయకరాజుల కాలములో అనేక సూతన నృత్య సాంప్రదాయములు ప్రచారములోనికి వచ్చినవి. సృష్ట్యగ్రంథములగూడ రచింపబడినవి. అందు ముఖ్యమైనట్టివి, ఆంధ్రుల నృత్యరళల సాంప్రదాయముల స్వరూపము తెల్పునట్టి గ్రంథరాజములు :- జాయపసేనుని 'నృత్య రత్నావళి', కొండవీటి కొమరగిరి ప్రభువులయొక్క 'వసంతరాజీయము'. రాజులు ఏటా వసంతోత్సవములు చేసెడివారు. అప్పుడే వివిధ ప్రాంతముల్లోని పౌరుగు రాజ్యములందలి, సామంతుల ఆస్థానములందలి కళారాధకులను రావించి కళలయందలి వీరి పాండిత్యమును పరీక్షించి వారి కృషికి తగిన విధముగా సత్కరించెడివారు. ఆ కాలములో ముఖ్యముగా ప్రచారములోనున్న కొన్ని నృత్యములు మన

గ్రంథములందు పేర్కొనబడినవి-మత్తలి లేక మత్తావలి, గొండ్లి, పేరిణి, జక్కిణి.

ఆ కాలములో భారతదేశమందంతటను సంస్కృతమునకే యొక్కవ ప్రాముఖ్యముండుటచే కావ్యములు, శ్లోకములు, నాటకములు మొదలైనవన్నియు సంస్కృతములో వ్రాయబడినవి. అందుచే దక్షిణ, ఉత్తర హిందుస్తానమంతటా సంగీతమొకే రీతిగానుండెను. కాని యుగాంతములో ప్రాంతీయ భాషలకు ప్రాముఖ్యత హెచ్చెను. రాజులు ప్రాంతీయభాషలందు గ్రంథరచనను ప్రోత్సహించిరి. కవులు గ్రంథములువ్రాసిరి. నాటినుండి కళలు పేరుపేరుగా వీడి, ఆచారశాస్త్రముక్కడెక్కడెన్నూ వివిధ సాంప్రదాయములుగా రూపొందినవి.

మధ్యయుగము (క్రీ. శ. 19-వ శతాబ్దమువరకు)

భరతుని నాట్యశాస్త్రము తరువాత ఉత్తర దక్షిణ భారతాలలోని సాంప్రదాయ స్వరూపములను కూలంకషంగా తెల్పునట్టి గ్రంథరాజము 'సంగీత రత్నాకరము' ఈ గ్రంథము ఈ యుగమందే వ్రాయబడినది. దీని రచన కాలమువరకు ఉత్తరదక్షిణ భేదములు సంగీతమందు కలుగలేదు. తరువాత మహమ్మదీయ దండయాత్రచేత ఉత్తరదేశము అల్లకల్లోలమై సూతన వారావరణము వ్యాపించి ప్రజా జీవితములందు పెద్దమార్పులు కల్గినవి. మహమ్మదీయ ప్రభువులు, మొగల్ సమ్రాట్టులు, వారి వారి సంగీత నాట్యములను ఆదరించుచొడగిరి. అందుచేత ఉత్తరాదిని సంగీత నృత్యములలో పెక్కు మార్పులు వచ్చి సూతన యుగ మారంభమయ్యెను. సంస్కృతము యొక్క ప్రాముఖ్యత రగ్గి ప్రాంతీయ భాషల ప్రాముఖ్యత వహించ, ఆ భాషలందు నృత్య రచనలు జరుగగా ఆయాభాషల రీతులనుబట్టి స్వరపోకడల నేర్పరచిరి. సంగీతము, వాద్యముల విధానముల రీతులనుసరించి వాద్య సంగీతము, స్వరరచనలు జరిగినవి. ఆ విధముగా రీతలు వివిధ ప్రాంతీయ హావములను దాల్చినవి. ఉత్తర దేశమున ప్రజాభాషకు ప్రాముఖ్యత హెచ్చి ఆ భాషకు సరిపోవు విధమున స్వరముల గూర్చి, రాగములకు పేర్లెచ్చి, రాశముల స్వరూపముల దిద్ది, ఉత్తర దేశీయులు సూతన సంగీత వాచీని వృద్ధిలోనికి దెచ్చిరి.

దక్షిణ దేశమునందు తెలుగు భాషకు ప్రాముఖ్యత హెచ్చి శాస్త్రీయ సంగీత, నృత్యసంబంధ రచనలన్నియు ఆ భాషయందే చేయబడినవి. తెలుగు మిక్కిలి మధురమైన భాషయగుటచే, ఆ భాషయందే అందరును నృత్యసంగీతములను రచించిరి. సృత్యం

యోగమైన పదములు, పదవర్ణములు, గీతములు, శబ్దములు, యక్షగానములు, మొదలైనవి వ్రాయబడినవి. (బ్రజభాష, తెలుగు భాషలయందేగాక యితర ప్రాంతీయ భాషలందు సంగీత రచనలు జేయబడినను శాస్త్రీయ స్వర్య, సంగీత సాంప్రదాయములకు చూతగ్రము ఈ రెండు భాషలయందలి రచనలే ఆధారములైనవి.)

శాస్త్రయుగమునందలి వివిధ ప్రాంతములందలి పండితులెట్లు సంస్కృత భాషయందు శాస్త్రీయ గ్రంథముల రచనలు జేసిరో అట్లే ఆ యుగములందు వివిధ ప్రాంతములకు జెందిన పండితులు (దక్షిణ ప్రాంతమందలివారు) తెనుగు భాష నభ్యసించి, తెలుగునందే శాస్త్రీయ సంగీత రచనలు గావించిరి. ఈ రచనలుగాక యితర భాషలయందుగూడ రచనలున్ననూ ఆ రచనలు ప్రాంతీయ భాషలుగా ఆరాధించబడినవి గాని, శాస్త్రీయ పండితులంతగా ఆదరించలేదు.

ఈ యుగము మన దేశముపై మహమ్మదీయ ప్రాబల్యము బడిన నాటినుండి ప్రారంభమైనటుల పేర్కొంటిని. అప్పటి పిఠకు మన కళలు ఆలయముందలి ఆరాధన స్వర్యములైననూ ఆలయము వెలుపలి వినోద ప్రదర్శనములు (కేళి ప్రదర్శనములు) అయిననూ మరల సంబంధమై చేవతల కళలకు సంబంధించినవిగా యుండెను. గాని అన్య మతములకు జెందినవారు మన దేశమును పాలించుట మొదలిడిన తరువాత ఆ పాలించు ప్రభువుల వినోదార్థము రాజాస్థానములందు కళలు వృద్ధిపొందినవి. వారి మరాఠావంశములు వేరు, సాంఘిక కట్టుబాటులు వేరు, సాంస్కృతిక నిబంధనలు వేరు. వాని సమసరించి కళలు పెద్ది చెందినవి. గినుర ఉత్తరదేశ కళలు, పూర్వపు స్వరూపమును గోల్పోయి యురి నూతన పద్ధతిలో వృద్ధిజెందినవి. ఈ విధముగా పెద్దిజెందినట్టి కళతో నృత్యము. ఈ యుగములో ఉత్తర హిందూస్థాన సంగీతమునకు అమోఘమైన సేవజేసిన వారిలో ముఖ్యులు అమర్ నరసింహాచార్య, వానసేన్, బైజా, ఘోర్దాసమోగి, లక్ష్మణ, సాంగి, సితార మొదలైన నూతన వాద్యములు ఈ యుగమునందే కనుగొనబడినవి. ప్యార్, టుమ్మీ, టప్పా, గజర్ మొదలైన సంగీత రచనలు చేయుట, పాడుట, అభినయించుట ఈ కాలమునందే జరిగినవి. దక్షిణదేశమందు ఆరాధన, కేళి స్వర్యములు గల మరొక సంగీత రచనా విధానము, స్వర్యవిధానము ప్రచారములోనికి వచ్చినది. అదియే పీఠనాటకములు లేక పీఠ భాగవతములు.

అనాదినుండి మన దేశములో అనేక మత సాంప్రదాయములు మారుచూపబడినవి. ఆర్యుల వేదిమరము వచ్చి అంతరించి

ప్రాచీనములైన ద్రావిడ మతములందు విపరీతములైన మార్పులను దెచ్చినది. అట్లే ఆర్యుల యజ్ఞయాగాది కృతువులందలి జీవహింసచే వినుగెత్తిన ప్రజలు మహావీరుని జైనమతము, గౌతముని బౌద్ధమతమును స్వీకరించిరి. మరల కొంత కాలము నకు ఈ మతముల ప్రాముఖ్యత తగ్గి శంకరాచార్యుల, రామానుజాచార్యుల ప్రభావము దేశముపైబడి తైవము, వీరతైవము, వైష్ణవము దేశమునందు ప్రబలింపె. ఇన్ని మతములు దేశమునందు మారుచూ వచ్చిననూ ఇవి యన్నియూ ఈ దేశమందే బుట్టి ఆదినుండి మన దేశమందలి ప్రజల్లోనున్న మత విశ్వాసములకు సంస్కరణతోగూడిన ఉద్యమములుగా ఉపకరించినవి. కాని వైదేశమునుండి వచ్చిన మహమ్మదీయ దండయాత్ర మన సాంఘిక, సాంస్కృతిక వికాసములకు అత్యంత ప్రమాద పరిస్థితులను గల్పించినది. అట్టి పరిస్థితులనుండి దేశమును గాపాడి మన సంస్కృతి రక్షణను కళలద్వారా చేయుట అతి సులభసాధ్యముగా నాటి మత ప్రవర్తలు గ్రహించి కళా ప్రచారకులుగా వేదిపురాణోపాసములు, సంగీత నాట్యములను చక్కగా నభ్యసించిన పండితులు పూనుకొని రామాయణ మహాభారత భాగవత గాథలను నాటకములుగా నాటి సామాన్య ప్రజలలో కళ ద్వారా ప్రబోధము గావించిరి. ఇట్టివారు దేశము నాల్గు చెరగులా వ్యాపించిరి. ఈ రంగులకి చెందినవారే కూచిపూడి భాగవతులు, కేళిదేశ నాట్యమేళములవారు. కళలద్వారా మరలప్రచారమేగాక కళలయొక్క పూర్వశాస్త్రీయ స్వరూపము చెడకుండ కాపాడిరి.

రాజులు తమ దర్బారులయందు అనేక నాట్యాచార్యులను నిర్దేశములను పోషించి, ఒకరితో యింకొకరు పోటీపడునట్లు అనేకవిధములైన సంగీత రచనలు జేయించిరి.

ఈ విధముగా భారతదేశములో అనేకవిధములైన సృత్య సాంప్రదాయములు ప్రచారములోనికి వచ్చినవి.

న వీ న యు గ ము

ఆంగ్లేయుల ప్రభావము మన విద్యాధికుల పైబడి మన సాంప్రదాయములు, విద్యలు, కళలు చిన్నచూపు చూడబడినవి. పాశ్చాత్య నాగరికతా వ్యామోహముతో మన విద్యల విలువల నెఱుగక చిన్న చూపుచూడ్బడుటచే అవిద్య పెరిగి సత్సాంప్రదాయానికి జెందిన విద్యలు అంతర్ధాన మొందసాగినవి. స్వర్యా రాధన అరుదైనది. దేవదాసీలు కళారాధనమూనిరి. ప్రాచీన కళల నెరిగిన కళారాధకులు అరుదైరి. అట్టితరి మన కళలయొక్క పూర్వస్వరూప మెరిగి పెద్దలు విద్యల ప్రచారమునకు పూనుకొ

నిరి. నాటినుండి దేశములో అనేక కళాకేంద్రములు నెలకొల్పబడినవి. కళలు మరల పూర్వపుటొన్నత్యము నందుకొనుచున్నవి. కాని యిందు ఒక ముఖ్యమైన మార్పు జరిగినది. అది కళల యధిపతికి ఎంతవరకు తోడ్పడుచున్నదో నేడే చెప్పలేముగాని కళాభ్యున్నతి శుభసూచకముగా పేర్కొనగలము. అ దే మ న పూర్వము నృత్యకళ కులవిద్యగా పెరిగినది. ఇతర తెగలవారు

ఆ విద్యను ఆరాధించెడివారు గారు. నేడు ఆస్థితిపోయి విద్యల యందు అసక్తి గలవారందరూ ఈ విద్య నభ్యసించుటకు మొదలిడిరి. దీనివలన కళలు విరివిగా ప్రచారమగుటయేగాక నూతన వికాసముతో గూడిన నృత్యకళ దేశములో ప్రచారమగు అవకాశ మేర్పడినది. దేశమందలి కళలకు ఉజ్వల భవిష్యత్తు గలదని ఆశింపవచ్చును.

మన నృత్యకళ - కొన్ని వివరములు

శాస్త్రము-సాంప్రదాయము

ఒక భాషమును ప్రదర్శించుటకు పట్టవలసిన అభినయ పద్ధతులు, అంగవిన్యాసములు గ్రంథములందు పొందుపరుచబడుట శాస్త్రము. శాస్త్రపఠన యెచ్చట జూచినా ఒకే తీరున యుండును.

సాంప్రదాయము తల్లినుండి బిడ్డలకు, గురువునుండి శిష్యులకు పెచ్చునడుపబడి అభ్యాసక్రమము. కనుకనే భారతీయ నృత్యకళకు భింతదేశములందలటనూ నాట్యశాస్త్ర మొక్కటే ఆధారగ్రంథ మైననూ ఆ శాస్త్రము ననుసరించి సాంప్రదాయ విద్యలు అభివృద్ధిజెందిననూ, ఆయా ప్రాంత ప్రజల అభిరుచులను, మత సాంఘిక పరిస్థితుల ననుసరించి రూపొందుతూ పెచ్చినదే వివిధప్రాంతీయ నృత్యములగుటచే అందనేక! భేదములు గాన్పించుచున్నవి. వివిధ రూపములలో పెచ్చిజెందినవి. ఉదా :- పతానహస్తమును పట్టేటము.

నాట్యరంభములో పరాకమును యరుప్పక్కలకు చాచి నట్లు పట్టవలయునని శాస్త్రము తెల్పును.

ఈ హస్తమును భాగవతసర్తకులు, కేళికా ప్రదర్శనము జేయు దేవిదాసీలు పట్టుదురు. హస్త మొక్కటే అయినా-ఇరువురు పెట్టుకొనుచుండు మాత్రము కొంత భేదమున్నది.

కేళికా (భరితనాట్య) సర్తకులు పట్టినప్పుడు హస్తము భుజములతో సరిసమానమగు యెత్తునందుండవలెను. (భుజములు, చేయి, యొకే ఎత్తునందుండవలెను) ఇక భాగవత

సాంప్రదాయమునం దట్లుగాదు. హస్తము, భుజమును దిగి పట్టవలెను.

(హస్తము రెండింటిలో పట్టునదొక్కటేగాని పట్టు విధమందుమాత్రము భేదము).

అట్లే అదవులు (మందె, తెయ్, కత్తెలనటు మొదలైనవి).

ఈ రెండు సాంప్రదాయములందూ ప్రదర్శించిననూ వారు ప్రదర్శించు సమయములు రెంటియందునూ ఒక్కటే అయిననూ, సాంప్రదాయ నిబంధనలనుసరించి వాని విన్యాసమునందు భేదముండును. ఈ విన్యాసక్రమమునుబట్టియే మనము ఒక సాంప్రదాయమునుండి యింకొక సాంప్రదాయమును గుర్తించగలుగుచున్నాము.

మరియు ఇంకొక విషయము.

భామా కలాపము నాడునప్పుడు — భామ తనపైన అలిగి పోయిన శ్రీకృష్ణుని వెదుకబోవు సమయమందు—

“ ఎందుబోతివి ఎందుబోతివి
ఎందుబోతివి కృష్ణా ”

ఈ దరుపు పాడును.

‘ఎందుబోతివి’ దరువును ఇటపట్టుట శాస్త్రీయముగా ఒక నాయికను అభిసయించుట. కాన అది శాస్త్రీయమే కాని

‘బాలగోపాల మా ముద్దర కృష్ణ

పరమ కళ్యాణ గుణాకర’ — తలంగం సత్యభామ అభినయించుట అంత సమంజసముగాదు. కాని యిది అనాది

మంచి కూచిపూడివారు ఆచారముగా అభినయించుచున్నారు. వత్స - శృంగారనాయిక. బాంగోపాలుని కీర్తించి అభినయించుట రవభంగమగునుగదా - ఇది ఆశాస్త్రీయముగదా : అని వందే హము గలుగును.

కాని భాగవత సాంప్రదాయాభివృద్ధివిగూర్చి తెలిసికొనిన, అది ముఖ్యముగా భక్తిప్రబోధముకొరకు వృద్ధిబొందిన కళ. కాన- అందు వీలుగల్గినపుడెల్లనూ భక్తిప్రబోధమునకు అనువైన కీర్తనలు, క్లోకములు పాడి అభినయించు సాంప్రదాయమును ఈనర్తకులు వృద్ధిబొందించినారు. ఇందు యిట్టివి అభినయించుట దోషము గాదు. ఇట్లు శాస్త్రసాంప్రదాయముల పాటించునందు మార్పులు గవలదును.

మార్గి దేశ

మార్గి :

శాస్త్రీయ పద్ధతులలో వృద్ధిపొందినట్టి, భువనశాస్త్రము నమనరించి కరణాంగహారేవక విన్యాసముల ప్రదర్శన గల్గి వట్టి, దైవారాధనకు సంబంధించినట్టిది 'మార్గి' నృత్యము.

ఉదా :- ఆలయములందలి-పుష్పాంజలి కిరీటము, నవ వంధి, కమలనృత్యము మొదలైనట్టివి.

దేశి :

ఆయా ప్రాంతములలో నివసించు ప్రజలు తమ వినోదార్థము వృద్ధిపొందించుకున్నట్టి నృత్య సాంప్రదాయము 'దేశి' కళ. ప్రాంతీయ భాష, సంగీతవాదీ, స్వరస్వర్య విన్యాసములు, చందస్సులకు ప్రాముఖ్యతనిచ్చి వృద్ధిపరుచబడిన కళలు 'దేశి' కళలు.

ఉదా :- యక్షగానము, భాగవతములు, కేశికధర్మములు.

నాట్యధర్మి, లోకధర్మి :

నాట్యధర్మి :-

నృత్యాభినయములందు ఒక భావము ప్రకటించుటకు శాస్త్రీయ స్వరత్త, నృత్యహస్తములు, కరణాంగహారముల ప్రయోగము 'నాట్యధర్మి'.

లోకధర్మి :-

స్వాభావికముగా అభినయించుట "లోకధర్మి".

ఉదా :-

కరుణ కసాభినయమందు

అశ్రువులు ప్రదర్శించవలసి వచ్చినప్పుడు మయు హస్తమునుపట్టి అచేతిని నేత్రములవద్దకుకెచ్చి అశ్రువులు చిఃనట్లు, ప్రేక్షకులు ద్రవించువిధమున అభినయించుట 'నాట్యధర్మి' యగును.

అట్లుగాక నేత్రములనుండి అశ్రువులు కారుట 'లోకధర్మి' ప్రదర్శనమగును. (ఇది లోకమందు సహజముగా గలుగ అనుభవమే.)

బౌద్ధయుగమందలి నృత్యము

బౌద్ధయుగ నృత్యారాధనగూర్చి మనకు ఆకాలమున మన దేశములో పరిచయించిన విదేశయాత్రికుల వచనలవల్ల ఈ క్రింది విషయములు తెలియుచున్నవి.

కొందరు తిరిదందురులు తమ చారికలను సాంద్యపలకముగా అలంకరించి బౌద్ధాలయములకు గొనిపోయి అచ్చట అంకితమొనరించెడివారు. ఆ చారికలకు స్మృత్య సంగీతములందు శిక్షణ ఇప్పటికియెడిది. పర్వదినములందు ఆ చారికలను బౌద్ధాచార్యులు ఆలయములందు స్మృత్యము జేయుటకు ఆహ్వానించెడివారు. అట్టి సమయములందు వారు రుచిరమైన భక్ష్యములను దేవునికర్పించుటకు గొనివచ్చి భగవానునిముందుంచి స్మృత్యము జేసెడివారు. స్మృత్యము ముగియుచుండునై ససాన్నిధ్యములో ఆ పిండిపంటిముల నుంచిన భగవంతుడు అంగించునని వారి నమ్మకము. అటుపైవారు ఆ నైవేద్యమును యింద్లకు గొనిపోవుదురు. ఈ విధముగా ఆ చారికలు వివాహాలమునకు కొన్ని విలంబనలకు కట్టుబడి స్మర్యకతో భగవానుని ఆరాధించెడివారు. ఇదియును ఒకవిధమైన దేవదాసీ సాంప్రదాయమై యుండి వచ్చును. మరికొన్ని సమయములందు వారు తమ భార్యలపై ఆగ్రహముజెందిన దేవతల పీఠస్థానము స్మృత్యుపాదెడివారు.

కొన్ని సమయములందు దేవతలు తమ ఆర్ధాంగినులపై వినుగుజెంది అగ్రహముతో పీరిని విడిచివచ్చెదలనియు అట్టి వారిని సంతృప్తిపంచి మరల తమ భార్యలపై అనురాగము గల్గించుటకు సగ్గుముగా స్మృత్యము జేయబడియెడిది. అంటట దేవతలకు కోపశుభముగల్గి తమ పర్వలను చేపట్టెడివారు. (ఇది యొకవిధమైన ఆత్మాప్రణామ స్మృత్యము. ఇట్టిది నాగవాసులనే తెగవారు నాగవంశమునాటి అర్ధరాత్రియందు జేతురు. దీనికి 'బెహుళ' నృత్యమనిపేరు. పీరిని పంగదేశమునకు జెందినట్టి యొక ప్రత్యేకతెగ. ఆ తెగకుజెందినవారిలోనూ కొందరు తప్పు

అందరిలోనూ ఈ నృత్యము దర్శించే అర్హతలేదు. 'బహుళ'ను గూర్చి వివరములు వేరుగా వ్రాసితిని.)

బౌద్ధ నృత్యకళను గూర్చి ఈ వివరములు దొరికిననూ నాడు ప్రచారములోనున్న సాంప్రదాయముగూర్చి మనకు తెలియబలేదు. బౌద్ధశిల్పమును చక్కగా పరిశోధించిన కొంతవరకు తెలిసికొనగలమేమో !

మత్తావలి. గొండ్లి. పేరిణి. జక్కిణి.

మత్తావలి లేక మత్తిలి

ఇది ముస్లిం సాంప్రదాయమునకు చెందినట్టి నృత్యము. శాస్త్రీయ అభినయము, స్వత్ర స్వత్యములకింటి ఇందు లోరి ధర్మి ఆధారమైనట్టి అభినయమునకు ప్రాముఖ్యత హెచ్చు. తురుష్క ప్రితువులు ముస్లిం మద్యము సేవించి, విందార గించి నభి తీర్చియుండ - అట్టివారిని విశోధించుటకు విలంబ, మద్య, దృత లయలందు సుఖ్యగా తిరుగుతూ ప్రదర్శింపబడు ధిమనగతి ప్రదానమైనటువంటి నృత్యము 'మత్తిలి.'

గొండ్లి

అంబుప్రార్థనలయందు నివసించు, గోండుల నృత్య సాంప్రదాయము. (పీరినిగూర్చి అటవీకుల నృత్యరీతయందు వివరముగా వ్రాసితిని.) ఇది బృందనృత్యము. ఇందనేకులు స్త్రీలు, పురుషులు పాల్గొందురు. వీలనేది మురుపులందుచేయు ప్రత్యేక నృత్యములు గారి 'ఖర్క' ముఖ్యమైనది. ఇది ఆరాధన నృత్యము. చాల నియమబద్ధముగా వారి సాంప్రదాయములనుసరించి ప్రదర్శింపబడును. ఈ నృత్యమును 'ఇప్ప' చెట్టు పూచినపుడు జేయుదురు. ఈ నృత్యారాధనవల్ల సకాలవర్షములు, పంటల పృద్ధి, దేశము సుఖముగా యుండునని వారినమ్మకము. పూచిన 'ఇప్ప' కొమ్మను పల్లెలోనికి మంత్రీపూతమొనర్చి చెప్పి, పూజించి, విందారగించి, అటుపై దానిచెట్టా తిరుగుతూ నృత్య మును ఆడుదురు. ఈ నృత్యము శ్రీశ్రీగతితో నుండును. మృదంగమునుదోలు వాద్యములు దీనిలో కాళలయల కాధారము. విలంబితలయలో ప్రార్థించుట దృతలయలో ముగియును. ఈ బహునుండవంతమైన ప్రభాతనృత్యమునకు 'గొండ్లి' అనికూడ అందురు. ఈ నృత్యమును బస్తరు, చాంచాటిల్లా, గోండ్వానాలోని గోండులు నేటికీని జేయుచున్నారు.

వేరిణి :

గర్వర, విషమ, భావశ్రియ, కవివారక, గీతము అను అంగములు గర్హనట్టి నృత్యకృమము పేరిణి. ఈ నృత్యము 'కేళికా' సాంప్రదాయమునకు జెందినట్టిది. శాస్త్రీయపద్ధతివి 'పుష్పాంజలి'. నిచ్చుటలో ప్రార్థనమై, అనేకములైన బహుకిష్ట తరములైనట్టి కరణవిన్యాసములప్రదర్శనగర్హి, స్వత్ర నృత్యములు, అంగికాభినయము ప్రదర్శించినపిదప అభినయముతో ముగియు నట్టిది పేరిణి కృమము. ఇది యేక శ్రీ నృత్యసాంప్రదాయము నకుజెందినట్టిది. ఇది దాదాపు నేటికాలములో ప్రదర్శింపబడే ధరతనాట్య కృమమును బోలియుండును. దీనివిగూర్చి వివరముగా ఆలయనృత్యములో చర్చించినాను.

జక్కిణి :

మృదంగశబ్దములతో, స్వరములతో, పాటతోగూడినట్టి సంగీతరచన జక్కిణి, మృదంగ జతులకు స్వత్రము-గీతమునకు అంగీకప్రదాన జతనయ ముండును. ఇందలి గీతభావము సాధారణముగా స్తోత్రరూపములోనుండును. ఈ ప్రార్థనరచన నాధారముగా జేసికొనియే అటవీకులు వాత పెచ్చిన రచయితలు శబ్దములు, సలాము జతులు రచనజేసిరి. కాని ఈ రెండింటియందలి స్వత్ర కృమముందు మాత్రము మారుచుండును.

జక్కిణి దరుపు

అనందభైరిని - ఆది.

చక్కని సామిరారా ! యా

జక్కిణి కృతిగైకోరా

చక్కనరా

శ్రీ పూసపాటి సేతారామరాజు

దాసరాదేయ.

సాస్సారిసని । సీసాసనిసగగమామగమపమా

పగరిసని తరీట యుం । తరయుం తరీటతక

తాం తరీట దిమిరీటతక తక్క దధింగిణితోం ।

స్వరసంగతులను । శబ్దజాతియును

సరసగతిజతుల । సప్తతాళముల

బరగిన దరుపులు । పంచజక్కిణియు

నిరుల మరవినికి । చిత్రగింపదగు.

అటుపై ధృవ, మత్య, రూపక, యంపె, తిర్పుట, ఆట, ఏకతాళములందు కొలుగవశబ్దములు చెప్పబడును. దానికి స్వత్రము ప్రదర్శింపబడును.

కొనుగవ } జతి --- :
 లేక }
 కొనుగోలు } దృవతాళము—14 ఆక్షరములు.

తద్దిమిదిగిమికిణ యుణుతకతోం
 దిగిమికిణ తక ధాం । తద్దిమి తకిటతక
 ధణజెఱుత జెణుదిమిత । ధిమితరి తకతరి
 తధణ తధింగిణత ॥

కొనుగోలు అనగా—స్వత్త మాడునపుడు త, తక, దిమి, జణు, తహత, మొదలైన శబ్దములను తాళమునకు సరిపడునట్లు ఒక కర్మములో ఏర్పరచి 'తధిగిణతోం' ముగించుట.

'కథక్' నృత్యము

కథకుడు (కథక్)నుండి కథక్ నృత్యమునకు బేరివ్వబడి నది. కథకుడుగా నృత్యగీతాభినయములతో ఒక కథను ప్రకాశించుకముగా జెప్పవచ్చునది యర్థము. వారే హరిదాసులు, వారు జెప్పుకథలు హరికథలు. ఈ నృత్యమునకు ప్రాచీనగాన పద్ధతి ననుసరించి పేరివ్వబడిననూ, ఇది యొక్కవ ముస్లిం ప్రభావము గల్గినట్టి నృత్యసాంప్రదాయముగా జెప్పవచ్చును.

నర్తన రీతులు

ప్రతి దేశములోనూ సాధారణముగా నృత్యకళ ఐదు విధములుగా పెంపొంది ప్రచారములో నుండును.

- (1) ఆరాధన నృత్యము.
- (2) శాస్త్రీయ నృత్యము.
- (3) ప్రచార నృత్యము.
- (4) జానపద నృత్యము.
- (5) ఆటవికుల నృత్యము.

(1) ఆరాధన నృత్యము

ఆంధ్రదేశములో వీరభద్రుని సంబరములలోచేయు వీర నాట్యము, సింహాచలదేవునిసేవ, దేవీ సవరాతులైనప్పటి అమ్మ

భ్యాల్, టుమ్రి, టప్పా, గజల్ :

ఇవియన్నియూ ముస్లింప్రభువుల ప్రభావము మన ప్రాచీన సంగీతముపైబడిన తరువాత రచియింపబడిన సంగీత రచనలు.

భ్యాల్ : ఇది అతి విలంబితలయలోనుండి దీర్ఘమైన రాగాలాపనతో వివిధరకములైన అలంకారయుక్తమైన సంగతులతో గూడియుండినట్టి రచన. గాయకుడు తా ననుభవించు భావసౌందర్యమును స్వరములతో, ఆలాపనములో చిత్రించును.

టుమ్రి, టప్పా, గజల్

శృంగార రసపోషణతోగూడిన సంగీతరచనలు. ఇవి చాచాపు మన భాషలోని పదములు, జావళీలను పోలియుండును. ఇవి భావయుక్తిములై అభినయమునకు అనువగు సంగీత రచనలు. ఇందు 'దీవ్చంద్' అను తాళమునుండున్నట్టివి. తెలుగు లోని తిర్తిపుట తాళమునందలి పదములవలె విలంబితలయతో నుండి రసాభినయమునకు యొక్కటగా ఉపయోగపడును.

వారి జాతరలందలి గరగల నృత్యము, వీరుల కొలుపులలోని నృత్యములు, కిక్కిరి నృత్యములోని సేవకళి, పూర్వముదేవాలయములలో దేవదాసీల నృత్యము, మహారాష్ట్రములోని అగ్ని ఆరాధన, దివ్యదేశములోని రామాలనృత్యము, సింహాచలదేవాలయ పైచాచి నృత్యము, రమణనాడులోని కావీడి చిందు, మణిపురి రాసరీలా, లయహారోడా, అస్సాములోని అంకియానట్, ఉత్తర హిందూ స్థానములోని రామరీలా, గోండుల ఖర్చునృత్యము, ఒరియనుల సార్ హల్ పండుగ నృత్యాలు మొదలైనవన్నీ ఆరాధన నృత్యములే.

ఈ ఆరాధన నృత్యకళ కొన్ని ప్రాంతములందు శాస్త్రీయ నృత్యపద్ధతుల ఆధారముతో 'నాట్యధర్మి', 'లోకధర్మి' లను సమముగా పోషించుచూ చక్కని నృత్యసాంప్రదాయముగా పెంపొందినది. అట్టివానిలో ముఖ్యమయినది—దేవదాసీల నృత్యము, సేవకళి, లయహారోడా, అంకియానట్.

2. శాస్త్రీయ నృత్యము :

భరతుని నాట్య శాస్త్రము, అభినయ దర్పణము, భరితార్థ వము, హస్తలక్షణాదినిక యిత్యాది నాట్యగ్రంథముల ఆధారము లతో, స్థానక రేచకమండలస్థానకరణాంగ హార గతిజరియతి బంద విన్యాసాదులు గల్గి ఆయా దేశముల నేలు ప్రభువుల, శాస్త్ర వేత్తలైన కవిపండిత గాయక నాగరిక ప్రజల అభిరుచులనుసరించి రూపొందించబడిన నృత్య నృత్య అభినయములు క్రమ వద్దలలో పోషించినట్టి కేళిక సంప్రదాయమే శాస్త్రీయనృత్యము.

ఈ నృత్యము ఆంధ్ర తమిళ కర్నాటకదేశములందు - దాని అట, భరతనాట్యము, కచ్చేరీఅట, అస్థానము, మేజానాటి, కర్నాట కము,సాదిరీ అవియూ, కేరళదేశమందు మోహనీ అట్టము అవియూ. ఓడ్రదేశములో ఒడిస్సీ అవియూ, ఉత్తర హిందూస్థానమంతటా కతక్ అవియూ పిలువబడుచున్నది. ఈ నృత్యము యెక్కువగా తాళాలచే అదరించబడిన వారి సంస్థానములద్వారా పోషింపబడి నది. అస్థానములందరి వాట్యాదాద్యులు, రాజనర్తకిమలు ఈ పద్ధతి విద్యను వృద్ధిపరిచి ప్రచారములోనికి తెచ్చినారు. ఈ నృత్యకేళిక పారారణంగా శ్రీ కళాకారులచే చేయబడును. పురుషులు ప్రయోక్తలుగా, హంగుదారులుగా వహకరింతురు. కనుకనే ఇందరి హస్త పాద విన్యాసములు లలితములై శ్రీ ప్రకృతికి అనువైనరీతిని తీర్చి దిద్దబడినవి. ఈ సంప్రదాయము సారారణంగా ఒకేనర్తకి కొన్ని గంటలు అడుటకు అనువైన రీతిని, కొన్ని సంగీతరచనలతోకూడి యుండును తాళలయ ప్రాధాన్యతగల నృత్యముతో ఆరంభించ బడి, నృత్యములో నర్తకి తనపాండితీ ప్రతిభా ప్రదర్శించినపిదప అభినయముతో ముగించబడును. గీతగోవిందము, కృష్ణ కర్నా మృతము, రామకర్ణామృతము, పుష్పబాణలాసము, శృంగార మంజరి కాళిదాసాది మహాకవుల సంస్కృత రచనలు; అన్న మయ్య, క్షేత్రయ్య, పురందర, సారంగపాణి, నటావతి యిత్యాది వదకర్తల పదములు, తావళిలు, పద్యములు, పదవర్ణములు, చోక వర్ణములు, గీతములు, పదదరువులు; తమిళయోగిపుంగవుల,కర్నా టక సంగీతజ్ఞుల రచనలు; మారదాన, మీరా. చండిదాన, గౌరంగ ప్రభు యిత్యాది జౌతరాహమహాభక్తుల రచనలు ఈ సంప్రదాయ ముందు పారబడి నర్తన మారబడును. ఈ నృత్యము ఒక కరా గావముగాక, ప్రత్యేకసంగీత రచనలకు ప్రదర్శింపబడునట్టి నృత్య నృత్య అభినయముగా పేర్కొనవచ్చును.

ఈ నృత్యదాత మయూర దేశంలోని తిరువానుకురు, కొచ్చిను రాజుల ఆస్థానములందును, కర్నాటకదేశమందు మైసూరు ప్రభువుల ఆదరణయందు, తమిళనాడులో తంజావూరు, మదర, రామనాథపురం, పుడుక్కోట, ఎట్టియాపురం మహారాజుల ప్రోత్సాహంతో; ఆంధ్రలో కాకతీయ, విజయనగర సామ్రాజ్యాది పతన; కార్వేటివగరం, పెద్దాపురం, తుని, విజయనగరం మొదలైన క్షత్రియ సంస్థానాలు; కాళహస్తి, వేంకటగిరి, పితాపురము, బొమ్మిరి, కొల్లాపురం యిత్యాది వెలమ జమీందారులు, కొండవీడు, గద్వాల, వనపర్తి మొదలైన రెడ్డిరాజులవర్సారులందూ; ఉత్తరాన మొగల్ పాదుషాలు, రసపుత్రుల ఆస్థానములందూ; ప్రాంతీయ అధి రులుల కమకూలంగా వృద్ధిచెంది ప్రచారములోనికి తేరిగినది. దక్షిణాపథములోని నృత్యకళ ప్రాచీన హైందవ సంప్రదాయాన్ని ప్రతిబింబించేకళగా రూపురేఖలు దిద్దుకొనగా, ఉత్తరదేశపు కళ మహమ్మదీయ సంప్రదాయంకు లోనై వృద్ధి చెందినది.

3. ప్రచార నృత్యము :

ప్రాచీన హైందవ సంస్కృతీవికాసము, పురాణేతి హాసము ల్లోని విశిష్టత, మతిరాజకీయ విశ్వాసములు, సామాన్య ప్రజావీకల్లో సంగీత నృత్యకళలద్వారా ప్రచారము చేయుటకుగాను యేర్పడినట్టి సంప్రదాయమే ప్రచారకళగా పేర్కొనవచ్చును. ఇందు సాధారణంగా పురుషులే పాల్గొందురు. ఇదియే యక్షగాన, భాగవతకళ. ఈ భాగవతులు బృందములుగా యేర్పడి దేశములోని వల్లెలు వట్టణాలు మారుమూల ప్రాంతములలోగూడా పర్యటనజేసి యక్షగానములు, వీరినాటకములు, బతులు అటలు, తెరుకూతుగా కళలద్వారా మనమత దర్శాలు, పురాణగాధలు ప్రచారముజేసినారు ఈ విద్య గూడా శాస్త్రీయమే : కళాకారులు వివిధశాస్త్రములను అధ్యయనము చేసిపూరిత అతిసామాన్యమైన ప్రజలకుగూడా ప్రబోధానికి ఉపకరించు విధాన మనకలను సులభతైలిలో. ప్రజలభాషలో, ప్రజలకు అర్థమయ్యే భావవిన్యాసాల్లో రూపొందించి ప్రచార సాధనగా ఉపయోగించారు.

అట్టి కళయే ఆంధ్రదేశంలోని కూచిపూడి భాగవతము, తూర్పు భాగవతము, దాసరిభాగవతము, గొల్లభాగవతము, యానాది భాగవతము, దాసరి భాగవతము యిత్యాదులు, తమిళనాడులోని భాగవత మేళములు, తెరుకూతు, కురవంజి నాట్యములు, కేరళలోని కతకళ, ఓటంతుళర్ కళాకారులు - కన్నడదేశంలోని యక్షగానము.

పీఠం దయా రామాయణ మహాకావ్య భాగవత కథల్లోని వివిధ మట్టాలను సృత్యగానముద్వారా ప్రదర్శించి ప్రజల్లో ప్రచారము చేయుదురు - గావ పీఠ కావ్య విజ్ఞానము, పాండితీ ప్రతిభ గల్గియుండురు. పీఠవల్లనే కావ్యీయవంతులేగాక, అనేకదేశకతుల గూడా మనదేశంలోని సంగీతము, సృత్యములందు ప్రచారములోనికి వచ్చినవి. శైవవైష్ణవకరాగానములు విరివిగా వ్యాప్తమైనవి.

అకవదేశములోని కుమ్మి, కోలాటము హైదరాబాద్ ప్రాంత లోని 'ఒకకమ్మలాట' పూగిడి, చెమ్మచెక్క, మరాఠీలో 'తైకొట్టుకలి' గుజరాతులోని గర్భసృత్యము, వంగదేశ ప్రవాస సృత్యములు, పులిఆట, గుర్రము ఆట, బుట్టబొమ్మలు, దాన సృత్యము, వల్నాటికత, జాగముకత కాటమరాజుకత, బొప్పిలి లోని సృత్యము.

ఆంధ్రలో కూచిపూడి భాగవతులు శ్రేష్ఠులు. పీఠ కావ్య జోత్తములు వేదవిద్యాపారంగతులు. ఆంధ్రలో పీఠశైవము ప్రభావము తగ్గి వైష్ణవమత విజృంభణకాలములో కూచిపూడి గ్రామ ప్రజలు ఈ సృత్యకళను చేపట్టివట్లు చెప్పవచ్చును. నాటినుండి కొన్ని కళాధాయిగా పీఠికళను ఆరాదించుచున్నారు భారతావనిలో మరే ప్రాంతమునందు అభివృద్ధి జెందనంతటి విశిష్ట పద్ధతుల్లో ఆంధ్ర దేశములో కావ్యీయ సృత్యకళ, ప్రచార సృత్యకళ వృద్ధిపొందినది. దానికి ప్రాచీన కళాకారుల కళాతపస్సే కారణము. మనదేశంలో కొన్ని ప్రాంతాల్లో కావ్యీయకళ అభివృద్ధిజెందినది గాని ప్రాచార కళ మరుగునపడినది. అట్లే ప్రచారవిద్య వృద్ధిపొందినచోట కావ్యీయవిద్య కుంటుపడినది. ఆంధ్ర కళాకారు లట్లుగాక రెండు తీతుల విద్యలను ఒకేస్థాయిని - ఒకరితో ఒకరు పోటీపడినవిధాన వృద్ధిపరచినారు. అంతియేగాక కావ్యీయకళను ప్రీతి, ప్రచారకళను పురుషులు యావద్భారతదేశంలోని కళాకారులు ఆరాదించగా ఒక ఆంధ్రదేశంలో మాత్రం భాగవతకళను ప్రీతిగూడా అభ్యసించి ప్రదర్శించుచున్నారు. ఇట్టి కళాభ్యాసము మరెచ్చటమారేదు. ఇది ఆంధ్ర దేశావతంతో కీర్తిదాయకము, గర్వకారణము.

4. జానపద సృత్యము :

కావ్యముతో సంబంధములేక కేవలము లోకదర్శిపై ఆధారపడి పెరిగినట్టిది, జానపదసృత్యకళ. తెలుగుదేశములోని గొప్ప,

ఇవి యన్నియు జానపదసృత్యమునకు జెందును.

5. ఆటవికుల సృత్యము :

ఆరణ్యములలో నివసించు కోయలు, చెంచులు, లైగాలు, తురవలు. మొదలైనవారు చేయునది ఆటవికసృత్యము. ఆటవికుల వికృతజీవితములో సృత్యమొకభాగము. ప్రతి ఋతువునందును చేయుటకు పీఠిక వేరు వేరు సృత్యములున్నవి. శిశువుదయించినప్పుడు సృత్యము, భారసాం సమయములో సృత్యము, వరూనరులు ఒకరి వాకరు నెమ్మపొసుటకు సృత్యము, జీవయాత్రచాలించి అంక్యశ్రీ యలు జరుపు సమయమున సృత్యము, వరినారువేయటకు, ఆరంభము లోను, బొలముదున్నునప్పుడును సృత్యము, పంటలుబాగుగా పండుటకు సృత్య పూజలు, కోతలసమయములో సృత్యము, కోతలైత తరవాత సంవత్సరకృషిఫలితము నిల్లజేర్చుకొనువప్పుడు సృత్యము, అతిదురైవలెన విచ్చేసినప్పుడు సృత్యము, వారిని సాగనంపునపుడు సృత్యము-ఈలాగున వారి జీవితమంతా వివిధసృత్యపద్ధతులతో గూడిన యొక సృత్యనాటికవలె గడిచిపోవును.

పైన జెప్పిన ఐదువిధములైన సృత్యకళ అన్నిదేశములలోనూ పెంపొందినది. పై సృత్యవిధానముల గూర్చి వివిరములను ఆయా సృత్యపద్ధతులను గూర్చి వ్రాసినప్పుడు దెచ్చును.

నేటి భారతదేశములోని నృత్య సాంప్రదాయములు

ప్రస్తుత కాలములో మన దేశములో యెక్కువ ప్రచారములో నున్న నృత్య సాంప్రదాయములు—భరత నాట్యం, కథక్, కథకళి, మణిపురి, కూచిపూడి, సిరై కేళి, ఒడిస్సీ, ఆంకియానట, యక్షగాన నృత్య పద్ధతులు. వీటిలోని పోలికలు, భేదములు, విశిష్టతలనుగూర్చి ఇందు వ్రాయుచున్నాను.

భరతము :- ఇందు నాట్యము, నృత్యము, నృత్యము, అభినయము, తాండవము, లాస్యము అను భేదములున్నవని ఆంధ్రకూ తెలిసిన విషయమే.

పైనజెప్పిన సాంప్రదాయములు ఏ పద్ధతికి చెందునో వ్రాయుచున్నాను.

భరత నాట్యము

ఆంధ్ర, తమిళ దేశములలో దేవదాసీలు ప్రదర్శించు దాసి లటయే నేటి కాలములో 'భరతనాట్య'మను పేరుతో విలువబడుచున్నది. ఇది అతి పురాతనమైన నృత్యము. హిందువులు దేవాలయములు కట్టుట పప్పుడు మొదలిడినా, అనాటినుండి ఈ కళ యెక్కువ ప్రచారములోనికి వచ్చినది. భరతుని నాట్య శాస్త్రము సమసరించిన అంగహారములు, రేచకములు, కరణాలు, ఉత్సవసములు మొదలగునవి శాస్త్ర సమ్మతములుగా ప్రదర్శించు కళ ప్రస్తుత కాలములో మన దేశములో ఇంకొక్కటి కనబడుచున్నది. భరతనాట్య శాస్త్రమును దాగుగా అభ్యసించి, జీర్ణించుకొని, ఈ కళను బాపొందించి ప్రచారములోనికి నాట్యచార్యులు తెచ్చినారేమో!

ప్రస్తుత కాలములో ప్రచారములోనున్న భరతనాట్య ప్రదర్శన క్రమము (అనగా అలరింపు, జతి, శబ్దము, వర్ణము, పదము, జాపి, తిల్లాన) తంజావూరు నేలిన రఘునాథరాయలు, విజయరాఘవనాయకుల కాలములో 'పేరిటి' పద్ధతి సమసరించి పెద్దిజేందినదై. సరిపూర్ణ స్వరూపము శరభోజి, కహజి, శివోజి మొదలైన మహారాష్ట్ర రాజుల కాలములో యేర్పడినది. ఈ విధానము సమసరించి చేయబడు ప్రదర్శనములలో నృత్య, నృత్య, అభినయములు సరిసమానముగా పోషింపబడుచున్నవి. అంగిర, వాచిక, సాత్వికాభినయములకు చక్కని అవకాశము గలది. ఈ విధమైన చక్కని విభాగము నా అనుభవములో

నేను చూచి అభ్యసించిన జాపనీస్, దారినిస్, సయమీస్, కంబోడియన్, కథకళి, మణిపూర్, కథక్ నాట్యములలో ఎచ్చటను జాడలేదు.

(ఈ నాట్యము లాస్య పద్ధతికి జేందినదగుటచే సుకుమారమైన కోమల ఆంగికాభినయముతో నయానందకరముగా హృదయాహ్లాదకరముగా ఉండును. నాయికాభినయమందు ఈ సాంప్రదాయముదే పైచేయి. రౌద్ర, వీరత్వ, భయానక రసములు తప్ప తక్కిన రసములన్నియు ఈ పద్ధతిలో అభినయింపవచ్చును. భరతనాట్య నర్తకులు చిత్రగతులను జతిస్వరమందు నృత్యమాడునపుడు మన హృదయములు ఆనాద ప్రభావముచే ఆకర్షించబడి అర్థముకాని ఒక ఆనందము ననుభవించును. నాయికా నాయకులకు సంబంధించిన కృంగర రసనిలయములైన పదముల అభినయము జూచినప్పుడు మనము మనవాస్తవిక జీవితములోని సుఖదుఃఖములను అనుభవించుము. కృష్ణ వర్ణన గీతములతో గూడిన శబ్ద నృత్యము జూచినప్పుడు దేవాలయములలోని శిల్పము లన్నియు మన కన్నులముందు కదలుచున్నట్లే భ్రమ కలుగును.

నేటి కాలములో కేవలము వ్యాపార దృష్టితో నాట్యము చేసేవారుగాక నాట్యకళకై తమ జీవితముల సంకితము జేసికళాపాసకుల భరతనాట్య ప్రదర్శనము జూచినప్పుడు మన హృదయములు ఆధ్యాత్మికానందముతో నిండిపోవును. మనలో పదిత్ర భావములు స్ఫురించును. నిరంతరానంద సంభాయి, ఆ దేవదేవుని సాన్నిధ్యములో నున్నట్లే అనిపించును. కాలక్రమేణ పతితుల చేతులలోబడి అసభ్యాతి పొందినా పవిత్రమయిన ఆదర్శములతో కూడుకొనియున్న కళ యిది.

ఇందు 'లోకధర్మి', 'నాట్యధర్మి' సమముగా పోషింపబడుచున్నది. పూర్వము భరతనాట్యము స్త్రీలు చేయుచుండెడివారు. పురుషుడు నటుడుగా (నాయికాభినయమందు చెలికత్తెగాను, వంతపాట పాడుటకు) మాత్రమే యుండువారు. అందుచే భరత నాట్యము స్త్రీలే చేయవలెననియు, పురుషులు చేసినా రాణించదనియు, "పురుషులు చేయుటకు వీలుండునా" అనియు నేటి కళారాధకులలో ఒక సంశయము కలిగినది.

అలారి, జతి, శబ్దము, తిల్లాన భాగములు స్త్రీ పురుషులిద్దరూ చేయవచ్చును. కాని పురుషులు అభినయించుటకు

నాయకా సంబంధమైన గీతములేగాక, నాయక సంబంధమైన పదములు, గీతములు, భావశీల పదపర్వములు ఎన్నియోయున్నవి. వానిని ప్రచారములోనికి తీసికొని రావచ్చును. కొందరు పురుషులు శ్రీ వేషము ధరించి నాయకా సంబంధములైన గీతముల నభినయించుటగూడ జూచుచున్నాము.

నాయక గీతములు పురుషవేషములోనే అభినయింపవచ్చును. కనుక శ్రీ పురుషులు బధయిలూ పాల్గొనుటకు వీలున్నది.

భరతనాట్యం:-తమిళ-ఆంధ్ర దేశములలో యెక్కువ ప్రచారములోనున్నది. ఇప్పుడిప్పుడు ఈ నాటకకళలోని విశిష్టత గ్రహించి ఉత్తర హిందూస్తానములోని కళారాధకులుగూడ యెందరో ఈ నాట్య పద్ధతిని అభ్యసించిరి. ఇంకనూ అభ్యసించుచున్నారు.

కథ కళి

భరతనాట్యము కోమల, సుకుమార, భావములకు నిలయమైతే రిఫికి గంభీర, ఉద్ధత భావములతో నిండియుండే తాండవపద్ధతికి జెందిన నృత్యము వీర, రౌద్ర, బీభత్స, భయానక రసముల నిండినయిండుటలో కథకళి నర్తకులకు పెట్టినదే. పేరు విన్నవైతే ఇప్పుడు నర్తకులు ఇంచుక ప్రారంభకులే అయినట్లు భరించే దుస్తులు, ముఖములకు వేసికొనే రంగులు, చుట్ట, ముద్దెలలనుండి వెలువడే గంభీర నాదములు, ప్రేక్షకులలో ఆ రసముల సుత్పత్తిచేయును. నృత్యమందు వీరి ఆహార్యము వాస్తవికతకు కొంతదూరముగా ఉండునట్లు దోచుచున్నది.

భరతనాట్యము రాజదర్బారులలో పెరిగినది. అందుచే అభినయము, గానము, ఆహార్యము, ప్రతివిషయమందు లాలిత్యము, కోమలత్వము, కనిపించును. కాని కథకళి నృత్య నాటికలలో లాలిత్య సౌకుమార్యములకు తావులేదు. ఇది ముద్రా నాట్యము. ఇందుపయోగబడినట్లు ముద్రలు మరియేపద్ధతియందు కూడ ఉపయోగింపబడవు. కనుక సాత్వికముకన్న ఆంగికమే ఈ పద్ధతిలో ఎక్కువగా ఉపయోగమందున్నట్లు తోచును. ఇది ఉద్ధత నాట్యమగుటచే దీనియందు సాధారణముగా శ్రీలు పాల్గొనరు. శ్రీలు 'మోహిని ఆట' అభ్యాసంచేసెడివారు.

విత విత రంగులతో మేకప్ చేసికొని, చిత్రవిచిత్రములైన అభరణములను ధరించి రంగస్థలముపై చండ వాద్యము ననుసరించి నాట్యమాడుచుండగా ప్రేక్షకులు విస్మయానంద

వీచికల నోలలాడుదురు. ఈ నాట్యములో ఎంత విద్వత్త ఉన్ననూ, ఎట్టి అద్భుతమైన ఆహార్యమున్ననూ, అభినయ విదానము, భావ ప్రకటన సున్నితముగా ఉండదు. 'లోకధర్మి చాలా యెక్కువగా ఈ కళయందు ప్రదర్శింపబడుచున్నది. కామన దేశములో మిగిలియున్న పూర్వకళలలో పూర్వ పక్షములలో ప్రదర్శింపబడునది ఇదియొక్కటియేయని విశ్వకర్మ రవీంద్రునిచే పొగడ్తలొందిన ఈ కళకు మలబారుపుట్టినిల్లు బెంగాలు, దక్షిణభారత దేశములలో ఇది యెక్కువ ప్రచారములోనున్నది.

కథ క్

ఇది మహమ్మదీయ యుగములో ప్రభువుల విలాసార్థము పోషింపబడిన కళ. ఇందు టుప్రీ, గజల్, అభినయము నాయక భావములతో గూడియున్ననూ, శాస్త్ర సమ్మతముగాని ఈ ఆభినయము 'యౌవరిత' నృత్యమును పోలియుండును. జనుల హృదయమును ఆకర్షించునట్టిదే, రంజింపజేయునట్టిదే, (అదర, వంతమైనదికాకపోయిననూ) కళ అను పద్ధతిలో యిది పోషింపబడినది. ప్రభువుల తీరిక సమయములో, 'జల్నాకు'గాను ఈ కళ పెంపొందినది. అభినయమెట్లున్ననూ మరియే నృత్య సాంప్రదాయములోనూలేని తాళ నృత్యము దీనియందున్నది కథక నర్తకుడు యే తాళములోనైననూ గంటలకొలది నృత్యమాడగలడు. బహు కష్టతరుమైన బ్రహ్మ, ఛమార్, దుద్ర, లక్ష్మీ మొదలైన తాళములలో అపరిచితగా నృత్యమాడగలడు తన అడుగుతో యెట్టి కష్టతరుమైన శబ్దములనైననూ, ఎంత త్వరితగతినైననూ పలికించగలడు. ఇట్టి అభ్యాసము మరియే పద్ధతియందునూలేదు. కాని యిది రసభావములేని నృత్యమగుటచే అంత ఆకర్షణీయముగా నుండిదు. కనుక ప్రేక్షకులు యెక్కువకాలము చూడలేరు. ఇది లాస్య పద్ధతికి చెందిన నృత్యము.

ఈ కథక నృత్యము రెండు విధములుగానుండును.

- (1) జై పూరీ నృత్యము.
- (2) లక్ష్మీ పురానా.

ఈ రెండునూ విశేషముగా పోలియున్ననూ, విమర్శన దృష్టితో సూక్ష్మముగా జూచిన చాలా భేదములు కనబడును.

జై పూరీ నృత్యముపై హైందవ సాంప్రదాయముల ప్రాతిపదిక యెక్కువగానుండును. లక్ష్మీ పురానా నృత్యములో

జుహమ్మదీయ సాంప్రదాయములు ప్రబలముగానుండును. వేష ధారణయందుగూడ ఈ భేదము కొంతవరకు కనిపించును. జైహూరి నర్తకి లంగా, చోళి, వల్లె ధరించును, లక్ష్మీ నర్తకి చుడీదార్ పైజామా, పొడుగుపాటి జుబ్బా, కుచ్చుల పేర్వణి వేసికొనును.

జైహూరి అభినయము మీరా జన్మభూమియగు రసపుత్ర ప్రదేశములోని మధుర భక్తితో తొణికిసలాడుచుండును.

ఇటుల యెన్నియో విభేదములున్నవి.

ఈ కథక్ నృత్యముయొక్క ప్రభావము చాలవరకు మహా రాష్ట్ర దేశములోని పోవాడ, లావణి నృత్యములలో కనబడుచున్నది. ఇది ఉత్తర ప్రదేశము, పంజాబు, రాజపుటాన, బొంబాయి మొదలగు ప్రాంతములలో యెక్కువ ప్రచారములో నున్నది.

మణిపురి

లాస్య పద్ధతికి జెందిన నృత్యము. చైతన్యల జన్మభూమియైన పంగిచేశములోను, మణిపురి ప్రాంతములోను యెక్కువ ప్రచారములోనున్నది. వేణుగోపాలుని నృత్య గానములతో పూటించునట్టి అరాధన నృత్యముగా దీనిని పేర్కొనవచ్చును. పూర్వము ఛలించు విద్య ఆరాధన నృత్యమైననూ, ఒక కళగా వృద్ధిచేయుటకు, పాండిత్యము ప్రదర్శించుటకు దానిని దేవ దాసీలు అభ్యసించేవారు. మణిపురి నృత్య మట్లుగాని సామాన్య ప్రజానీరీపు జీవిత నిత్యనృత్యములలో యెరిభాగమగుటచే అది అట్టి మహోన్నత స్థితికి రాలేదు. విశేష ప్రచారము మాత్రమున్నది. ఇది కొడులమైన, మనోహరమైన, రమణీయమైన అంగికాభినయముతోగూడి చూచుట కింపుగా నుండును.

ఆకుపచ్చ, ఎరుపు, తెలుపు రంగుల అడ్డములచే కట్టబడిన బుట్టలవంటి లంగాలు ధరించి, శిరోజములు శివుని జటాజూటము వలె పైకెగడువ్వి, నడినెత్తిపై గోపురాకారముగాకట్టి, మణులతో అలంకరించుకొని, భక్తిపాఠవశ్యముతో శ్రీలందరూచేరి జయ దేవుని అష్టపదుల పాడుతూ, చేరులు వట్టుతూ, కృష్ణ మందిరా వరణలో నృత్యం చేయడము చూచినచో, మనకు ద్వాపర యుగంలో యమునాతీరములో కృష్ణుని రాసక్రీడి జ్ఞాపకమునకు వచ్చును. వీరు భక్త్యావేశముతో నృత్యము చేయుదురు. కనుక వీరు ఒక్కొక్కసారి పాదే పాటకు, చేసే అభినయమునకు సంబంధమే యుండదు. అభినయముకూడ యెక్కువ అభివృద్ధి

జెందలేదు. రసపోషణ తక్కువ. ఈ సాంప్రదాయము శాస్త్రముకన్న ప్రకృతిపైననే యెక్కువ ఆధారపడియుండును. హస్తవిన్యాసము మాత్రము బహురమణీయముగా నెలయేళ్ళ ప్రవాహమువలె ఇంపుగా యుండును. దైవారాధనకొరకు నృత్యము చేయు నర్తకులు శాస్త్రమునకుగాని, 'లోకధర్మి', 'నాట్యధర్మి'లకుగాని యెక్కువ ప్రాముఖ్య మివ్వక ప్రకృతిపైనే ఆధారపడియుండుట లోకవిదితమే.

కూచిపూడి నృత్య కళ

ఆంధ్రదేశములో ప్రచారములోనున్న భాగవత నృత్యము నకు 'కూచిపూడి నృత్య'మని పేరు. ఈ నర్తకులు వీధి నాటకముల నాడుటయేగాక, సట్టువమేళ పద్ధతిలో పదముల అభినయము, వర్ణములకు నృత్యము, కొల్లకట్టు, మండూక శబ్దము, నృత్యములనుకూడ నాడుదురు. 'పటవాటము' మొదలైన పురాతన అడవులను ఈ నర్తకులు నేటికీని ప్రదర్శించుచున్నారు. భరత శాస్త్రములో చెప్పిన చతుర్విధ అభినయములు ఈ కళలో గాంచవచ్చును.

వీరి నృత్యములో ముఖ్యముగా చూడవలసినవి నృత్య నాటకములు, మణియు తరంగముల నృత్యము, అష్టపదుల అభినయము, కొల్లకట్టు, జరుల నృత్యము, భామా కలాపము మొదలైనవి.)

సిరై కేళా చెప్పు నృత్యము

సిరై కేళా సంస్థానాధీశునిచే పోషింపబడి, సిరై కేళాలో ప్రచారములోనున్న నృత్య సాంప్రదాయము. ఇందు ఆ సంస్థాన రాజుమారులు పాల్గొందురు. ఇది తాండవ నృత్యము. ఇది కథకళిని పోలియుండును. ఇందులో నృత్యము చేయునప్పుడు నర్తకులు ముఖములకు తొడుగులను (Masks) - ఏయే నృత్యములలో ఆయా పాత్రకు సరిపోవునట్టివి - ధరించి నృత్య మ్మాడుదురు. అభినయమునకు జీవమైన ముఖము రప్పబడుటచే వీరు రసభావములను సంగీతముయొక్క ఆధారముతో అంగికాభినయముద్వారా ప్రదర్శింతురు. వీరు ప్రదర్శించే నృత్యములలో రాధాకృష్ణ, కాళీయమర్దన, జీవితపు మాయ, బంధజీవి, వేటగాడు, జీవనావ ముఖ్యముగా చూడదగ్గవి.

మయూర్ భంజ్ యందు ప్రదర్శించే 'చెప్పు'నందు నర్తకులు ముఖములకు తొడుగులు ధరించకపోయిననూ అభినయము

మాత్రముండదు. ముఖముపై యెట్టి భావప్రకటనగాని ప్రదర్శించుట
బడదు.

కన్నడ ప్రాంతములోని యక్షగానములు

కన్నడ ప్రాంతములో రెండు రకములైన యక్షగానములు ప్రచారములోనున్నవి.

(1) బైటక్ యక్ష గానము.

(2) స్వత్య నాటకములు.

బైటక్ యక్ష గానములు

ఈ గానములలో పాల్గొనువారు ఆహార్యము ధరించరు. వాద్యము చెక్కువగా యుండవు. ఇందు పాల్గొనువారందరి మహా పండితులు. శాస్త్ర పురాణముల నెరిగినవారు. పండితులందరూ దగ్గరచేరి వారి పాండిత్య ప్రతిభను ప్రదర్శించు సభ వంటిదే ఈ యక్షగానము. ఈ పండితులందరూ ఒకచోట గూడుదురు. వారిలో ఒకరు పెద్దగా యుందురు. రామాయణ, భారత, భాగవతములలో యేదైనా ఘట్టమును తీసికొని యక్షగానము చేయుటకు నిశ్చయింతురు. వారిలో పెద్దగా యెన్నుకొనబడిన పండితుడు ప్రారంభించును. తరువాత ఒక్కొక్కరు తమకు నిర్దేశించబడిన పాత్రనునుసరించి సమయోచితముగా గద్య పద్యములతో ఆకుపు ధోరణిలో సహాధానములు చెప్పవలసి వుండును. ఇది యొక విధమైన ఆకుపిత్తి ప్రదర్శనమేగాక, పండితులకు విద్యా పరీక్షవంటిది. ఏదైనా ప్రారంభించిన స్థాయిలో భాషను, భావాన్ని పోషించుచూ ఆ పాత్రను సమీప లేరో వారు ఓడిపోయినట్లు యెంచబడును. ఇట్టి ఆచారము ఉత్తర దేశములో 'రిచారి' పాటించుటయందు 'సెవార్' 'జవాబు' అని యున్నది.

ఉదా:-కృష్ణరాయదాసు వారు గానము చేయుచున్నారు. కొండము. శ్రీ కృష్ణుడు ఘర్షోధనుని దర్శించుట చెప్పబట్టిన ఘట్టము—

ఆ రోజున యెన్నుకొనబడిన పెద్ద కృష్ణుని సంభాషణతో ప్రారంభించును. వెంటనే అతని ప్రక్కనున్న పండితుడు ప్రారంభకుడు యెట్టిభాషలో ప్రారంభించునో అదేపద్ధతిలో దానికి తగిన జవాబు—పురాణములోని ఒకదృశ్యములను సమయానుకూలముగా తన స్వకల్పనములతో చేర్చి, ఘర్షోధను పాత్రనో, దుశ్శాసన పాత్రనో చెప్పవలెను. అతడు ముగించగానే ఏడురు

పాత్రయో, కర్ణుని పాత్రయో యింకొకరు అభినయింపవలెను. ఇట్టి యక్షగానములందు పండితులందరూ ఒకచోట జేరి తమ విద్యను ప్రదర్శించుటకు అవకాశముండును.

స్వత్యముతోగూడిన యక్షగానములు

ఈ గానమునందు పాత్రలందరూ ఆహార్యము ధరించి, సంగీత వాద్యముల సహాయముతో నాటకము లాడుదురు. ఇందు భాష కన్నడమైననూ ఆహార్య విధానమునందు, వాద్య విశేషములందు, కథనదుపు విధానమునందు చాలవరకు ఇది 'కథకళి'ని పోలియుండును. ఇందు నాట్యము చేయు పాత్రలు పాడరు. మద్దలం, చండ మొదలైన కథకళి వాద్యములవే పీరు ఉపయోగింతురు.

బొమ్మలాటము

తోలు బొమ్మలకు మన ఆంధ్రదేశము ప్రసిద్ధికెక్కినట్లు కిర్ర బొమ్మలాటకు కన్నడ దేశము ప్రసిద్ధి. మనిషియైత్య కర్ర బొమ్మలను ప్రతి అవయవము వేరుచేయబడి, స్వత్యమందు అంగ విన్యాసము చేయుటకు వీలగునట్లు తీగెలు కట్టబడియుండును. వానికి స్వత్యములోని పాత్రలకు లగినట్టి ఆహార్యమును తొడిగి తెచ్చెనుక నిలబడిన పనుష్యులు పాడుతూ ఆడించురు. నేటి కాలపు బొమ్మలాటమువారు భాగవతములోనేగాక, భరత నాట్యములోని అలరింపు, జతి స్వరము మొదలైన స్వత్యములను గూడ ప్రదర్శించుచున్నారు.

మహారాష్ట్రములోని యక్షగానము

లాపటి (లలిల), దండోరా, లహాషా పోవాడ స్వత్య రీతులు.

లాపటి, దండోరా, లహాషా—ఇవి స్వల్పమే యక్షగానమునకు చెందిన యక్షగాన రీతులు. ఇందు ఒకరుగాని, యిద్దరుగాని స్త్రీలు పాల్గొందురు. అందు ఒక స్త్రీ నాయక పాత్ర ధరించును, మరొకరు రాక్షసువేయు నటుడు కథలోని వివిధ పాత్రలుగా మారుచుండును. అంతలోనే చెలికలై, దూతిక, కృష్ణుడుగా మారుచూ కథ సమీక్షను. ఇవి యెక్కువగా పాడుట జనరంజకముగా నుండునట్టి స్వత్య విశేషములు. ఈ స్వత్యములపై హిందూస్తానీ కథక్ స్వత్య ప్రభావమెక్కువగా నున్నది. స్వత్యములోని అడవులు, హస్తవిన్యాసము, భావపోషణ అంతయు

కథా విగ్రహితో నడచును. ఇది శృంగార సంప్రదానమునైన గానములు.

పోవాడ నృత్యములు

ఇందు ముఖ్యముగా పురుషులే పాల్గొందురు. మహారాష్ట్ర దేశములోని పీఠపురుషుల జీవిత చరిత్రములను గానము చేయుదురు. ఇందు శృంగారమునకు నెక్కువ స్థానముండదు.

ఒడిస్సీ నృత్యము

ఒరిస్సా దేశములోని అతి ప్రాచీనమైన నృత్య సాంప్రదాయము ఈ ఒడిస్సీ నృత్యము. ఇది ఛరతి శాస్త్రానుగుణ్యముగా సభివృద్ధి చెందినదని చెప్పి నృత్య సాంప్రదాయము. ఇది గారి దక్కిన, చొక్కెనడు అను మండల సాంప్రదాయముల నుండి ఒక ప్రత్యేకమైన ప్రచారమునున్నది. అశేష ప్రజా సీరిముచే ఆచరింపబడినదిమలచేత, బొట్టలచేత నామోదింపబడిన నృత్య సాంప్రదాయము ఈ ఒడిస్సీ నృత్యము. ఈ నృత్యమునందు ప్రవర్తించెడి హస్తవిన్యాసము, ముద్రలు, భావ ప్రకటన, జలి కట్టుదాములు, రీతిల, మొదలైనవిన్నయు ఛరతి శాస్త్రము ననుసరించి ప్రవర్తించబడుటచే చాలమంది మన ఆంధ్ర దేశమునందలి పురాతన దేవదాసీల నృత్య రీతులను పోలియుండును. వీరి చట్టము కొలిపింపబడనాదు మన వాడిమనే యుండును. సంగీతము మాత్రము ఒరియా భాషకు అనువైనట్టి విధముగా సభివృద్ధి చెందినది. కొంతమంది ద్వారాహల సంగీతపు పోలికలు మనకు కాన్పించును. పూర్వముంది జగన్నాథ స్వామి ఆలయము లలితకళకు నిలయము. అచ్చట ఛరతుని సంగీత నృత్యములలో (అష్టవిమలను ముఖ్యముగా పాడుచు) ఆరాధించు నాచారము నేటికీ యున్నది.

ఒడిస్సీ శ్రీ సర్తకులు ఛరతు ఆహారము, దీపకము చాల మంది మన ఆలయమునందు పూర్వము దేవదాసీలు నృత్య మాడునప్పుడు ఛరించెడి రీతిని పోలియుండును. వీరును ప్రతి పాటకు నృత్యమాడునప్పుడు ముక్తాయిలో ప్రాసంభించి రీతాని ముతో ముగించుదు. క్షేత్రయ్య వచనములను పోలిన రాధ మాధవుల ప్రేమరత్నమును తెలుపునట్టి గీతములను వీరు ముఖ్యముగా అభినయించుదు. దక్షిణ దేశపు నాట్యమందు నాట్య చార్యుడు నర్తకిని అడించునపుడు చిట్టాలు కొడుచునపుడు పదములు, జావళీలు పాడునప్పుడు చేతనున్న రాశములను

తట్టుచూ నాడించును. ఒడిస్సీయందు ఆచార్యుడు పాడినమా రాశము మాత్రము వేయదు. వీరి నాట్యమునకు పర్వాక్ ముఖ్య వాద్యము.

దక్కిని నాట్యము తెలుగు దేశము నానుకొనియున్న ప్రాంతములలో వీరివిగా ప్రచారములోనున్నది. చొక్కినాట్ మన భాగవత కథను పోలియుండును. నేటి కాలములో ఒడిస్సీ నాట్య మును గూర్చి విశేషముగా ప్రచారము చేయుచున్న వారిలో ముఖ్యులు శ్రీ కవిచంద్రి కాశిచరణ్ చట్టాయక్ గారు. వీరి వద్ద అనేక రాశపత్ర గ్రంథములున్నవి. వీరు చాలాలమగా జగన్నాథస్వామి ఆలయమునందు ప్రముఖ సంగీత విద్వాంసులుగా నుండుటచే అహర్వి గ్రంథములను సేవించుటయేగాక, అనేక ఆరాధనా నృత్య విధానములనుగూడ తెలిసికొని ఆ కళను విశేషముగా ప్రచారము చేయుటయందు పాటుపడుచున్నారు. ఈ ఒడిస్సీ సాంప్రదాయము ముఖ్యముగా లాస్య వర్ణతిక్తి చెందినది.

అంకియానట

కామరూపనందు (అస్సాం) దేశీయ ప్రచారములోనున్న ఆరాధన నృత్య సాంప్రదాయము అంకియానట. ఈ సాంప్రదాయము క్రీ. శ. 1449 నుండి 1568 వరకు జీవించిన మహాపురుష శ్రీ శంకర్ దేవ్ అను దైవ్య మతాచార్యునిచే ప్రచారము లోనికి తేబడెను. శంకర్ దేవ్ 'శిరోమణియర్' అను జరుందా సాంప్రదాయమునకు చెందిన కుటుంబములో జన్మించి ననూ, సర్వశాస్త్రములను ర్యాగముచేసి మానవాభ్యున్నతికి, హైందవ ప్రచారానికి తమ జీవితము సర్పించిన ర్యాగపురుషుడు. ఈ మహాసీయుడు అనేక పత్నీములు ఉత్తర దక్షిణ దేశములందు పర్యటన చేసెను. వీరు ప్రేమ రత్నమును దోచించిరి. ఈయన సర్వగాన కళలచాల్సా ఛరచదారాధన చేయు విధానము విరివిగా ప్రచారములోనికి వచ్చెను. వీరు వ్రాసిన నృత్యనాటకములందు ముఖ్యమైనది 'కాశీగోపాల్', 'కాశీయదిమన', 'సీతా స్థియంపర్', 'హరిజాతావహరట్' మొదలైనవి. అంతియేగాక తమ గురు పీఠమును అలంకరించు ప్రతిప్రవర్తయును ఒక నాటకమునె సనూ వ్రాసియుండినదియునని ఈ మహాసీయుడు రాసిండుటచే అస్సాంనందలి శాస్త్రీయ నృత్య విద్య, మన హాస్యజానినందలి భాగవత కళపర శరాటములు గడచిననూ, నేటికినీ దినదినాభివృద్ధిని చెందిన జీవకళగా నిలిచియున్నది.

శంకర్ దేవ్ తన కాలమునాటికే రంగులు చేసిన తెరలను కూడ తన నాటకములకు ఉపయోగించిరి. అస్సాంయందలి

నృత్యము ముఖ్యముగా 'ఒకపాల్', 'గాయన్ బాయన్' అను రెండు విధములుగా పెంపొందినది. ఈ రెండు పద్ధతులను కొన్ని తరముల నుండిన్ని కొన్ని ప్రత్యేక కుటుంబములకు చెందిన వారు ఆరాధించుచున్నారు. శంకర్ దేవ్ అనేక సంవత్సరములు ఒత్తర దక్షిణ దేశములు పర్యటన చేసి అనేక నృత్య సాంప్రదాయములను సందర్శించిన వాడగుటచే, దేశములోని వివిధ సాంప్రదాయములను, సౌందర్య స్వరూపములన్నిటినీ, ఏర్పి కూర్చి తమతమ ప్రచారమునకు ఉపకరించునటువంటి ఉన్నత భావములు కలిగిన ఒక చక్కని నృత్య కళా సాంప్రదాయమును రూపొందించి ప్రచారములోనికి తెచ్చిరి. ఇది ఆ మహానీయుని యొక్క ఆదేశముగా ఆ దేశపు ప్రజలు ఎంచుటచే అచ్చటి కళ తమ, తమ జన్మలు తరించు మార్గముగా భావించి ఆరాధింప బడుటచే, నేటికినీ తనయొక్క పవిత్రతను కోల్పోక, పూర్వపు టొన్నత్యముతోడనే శోభిల్లుచున్నది. మన దేశములో ప్రచారములో నున్న భాగవత కళకును, ఈ కళకును ఎంతటి సాన్నిధ్య

మున్నదో తెల్పుటకుగాను ఒక చిన్న విషయమును ఇచ్చట వ్రాసి ముగింతును.

సిద్ధేంద్రులు రచించిన పారిజాతాపహరణ నాటకము వంటిదే శ్రీ శంకరదేవుగారుకూడ పారిజాతాపహరణమును పేరుతో వారి భాషయందు రచించిరి. వారి నాటకములను ప్రదర్శించు విధానము—నటి సూత్రధారుల ప్రవేశము, పాత్ర సభా ప్రవేశము, నిష్క్రమణ, సర్తకులు, గాయకులు, వాద్యకులు, సభయందు నిలువబడు విధానము, నటుని వ్యాభ్యాసపు పోకడలు, అన్నియు భావా కలాపమునందు మన భాగవతులు అనుసరించు విధానమునే చాలవరకు పోలియుండును.

భారత దేశములోని నాట్య పద్ధతులన్నిటిలోనూ, భింత నాట్యము, కూచిపూడి నాట్యము, ఒడిస్సీ నృత్యము, అంకియానట ఈ నాలుగు సాంప్రదాయములు చాల సన్నిహిత సంబంధముకలిగి వృద్ధిజేందిన రీతిగా కనబడుచున్నవి.

కొన్ని అపూర్వ సృత్యములు

1. సబర సృత్యములు

ఈ తరగతికి చెందిన సృత్యములన్నీ ఆరాధన సృత్యములే. ఈ సృత్యమును కొన్ని తెగలవారు మాత్రము చేయుదురు. అందును ఈ సృత్యమునకై నిర్దేశింపబడినవారు మాత్రమే చేయుదురు. అన్యలు చేయుటకు అర్హులుగారు. పృథ్వీ ఆరాధనకు చెందిన గోండుల ఖర్మ ఆ సృత్యము. మూండా, బైగాల సృత్య జాతరలు ఈ తరగతికి చెందినవే. దేవదాసీల దాసి ఆటకూడ ఈ సృత్య పద్ధతికి చెందినదే. దేవదాసీలు కూడ కళావంతుల తెగకు చెందిన వారైననూ దేవతలలో భగవంతునికి తైంకర్యముగావింపబడి, దేవ ముద్రధరించినవారుతప్ప ఇతరులు దేవతలలో సృత్యము చేయరాదు. కొన్ని సంస్థానములలో దేవాలయ దాసీలు ఇతరసమయములందు జరుగు సృత్య ప్రదర్శనములలో పాల్గొన్ననూ, మేళములాడు దాసీలు మాత్రము ఆలయములలో కుంభహారతి పట్టుటకుగాని, ఆలయ ప్రాంగణములో సృత్యము చేయుటకుగాని అర్హులు గారు, ఇట్లే బలిద్వీపములో నేటికిని దేవదాసీ సృత్యము ఆచారములో నున్నది. కడు చిన్న తనములోనే భగవంతుని కర్పింప బడిన బాలికలకు బహుకరిన నియమ ప్రకారము శిక్షనివ్వబడి, సృత్యమునేర్పబడును. అట్టి వారే భగవంతుని యెదుట సృత్యము నేర్పబడుదురు. ఈ సృత్య సాంప్రదాయానికి చెందిన ఒక సృత్యము నేటికినీ పంగదేశములో నున్నది. ఇదే 'నాగదాసులు' అనుతెగవారు చేయు బెహళ సృత్యము. ఈ సృత్యము ఎంత రహస్యముగా పుంచబడినదనగా అసలు ఇట్టి సృత్యమొకటన్నదని పంగ దేశీయులకే చాలమందికి తెలియదు. ఈ సృత్యము ఆ నాగపంశీయులు మాత్రమే చేయుదురు. అదియునూ నాగపంచమి రోజుననే. ఈ సృత్యము ఇతరు లెవరూ చూచుటకు వీలుండదు. చూడనివ్వరు. నిలువెత్తు ధనమిచ్చిననూ ఇతరులకు నేర్పరు. ఈసృత్యము ఒక బాలికచే చేయబడును.

2. కర్షణీ సృత్యము

ఎనిమిది మంది గోపికలు ఎనిమిది కృష్ణ విగ్రహముల చుట్టు నిలువబడి స్తోత్ర గీతముల పాడుచు సృత్యమాడుట కర్షణీ సృత్య మనబడును. ఈ సృత్యము శ్రీ కృష్ణుని కాలములో మనదేశములో ఆమలులోనికివచ్చినది. బహుళః ఇది కృష్ణుని రాసలీలలో ఒక భాగమై యుండవచ్చును. ఈమాదిరి సృత్యము ఆంధ్రలో కారువా మేళగాండ్రు చేసెడివారు. కాని విగ్రహములకు బదులుగా యవ

కులు కృష్ణ పాత్రల ధరించి సృత్యమాడుదురు. ఈకర్షణీ ఇప్పటికి ఉత్తర హిందూస్థానములో కృష్ణాష్టమి ఉత్సవసమయములో నక్కడక్కడ చాయగా చూడగలము. కర్షణీ యెక్క స్వరూపము మణిపురములో చూడనున్నది.

3. కౌరంగి [వసంతోత్సవ సృత్యము]

స్త్రీలు పురుషులు కలసి వసంత ఋతువారంభములో ప్రకృతి గీతములను పాడుచు చేయుసృత్యము. ఇది వసంత పంచమినాడు ప్రారంభమగును. వసంతము—పశుపక్ష్యాది జంతువులు తమసంసారముల నేర్పరచుకొను సమయము. నెమిలి తనపురి విప్పి రమణీయముగా సృత్యమాడి తన ప్రేయసి నాకర్షించును. చెట్లుచిగిర్చి పృథ్వీ అంతయు పచ్చగారంగు చిమ్ముచు ఉండును. కోయిలల "కుహూ" రవములతో వసంతులన్ని నిండి యుండును. అట్టి సమయములో స్త్రీ పురుషులశృంగారమునకు ఆదిదేవతయగు మన్మథుని పూజించుట సహజము. మన్మథ స్తోత్ర గీతములతో కూడినయుల్లాస సృత్యమే కౌరంగి సృత్యము. ఇప్పటికి నుత్తర హిందూస్థానమున స్త్రీలు వసంతఋతువు ప్రారంభములో అందరు పసుపు వన్నె చీరలు, రవికలు ధరించి పృథ్వీగీతములను పాడుచు, సృత్యమాడుచు వసంతు నారాధింతురు. ఈవసంతోత్సవములు పూర్వరాజులందరు చేసెడువారు. ఆంధ్రలో రెడ్డి పృథువుల కాలములో పిరివిగా నుండినది. కొమరగిరి ప్రభువు వసంత రాజీయ మను సృత్య గ్రంథము వ్రాసెను. ఈఉత్సవముల వల్లనో యేమో ఈయనకు కర్పూర వసంతరాయడను బిరుదు.

4) 'చురిత' లేక 'చలిక' సృత్యము'

కాళిదాసు కాలములోని మన కళను రెండు విధములుగా చెప్పవచ్చును. దేవాలయములో కేవలము దైవసంబంధమై దేవదాసీలచే చేయబడు 'మార్గి' సృత్యము, సంగీత, సాహిత్య, తర్క శాస్త్రములందు ప్రావీణ్యము సంపాదించి, రాజ సభలయందు తమ పాండిత్యము వేల్చడిచేసి గౌరవముపొందిన గణికల 'దేశి' సృత్యము. ఈ 'దేశి' సృత్యము రెండు విధములు.

(1) 'చురిత' లేక 'చలిక' సృత్యము.

(2) యౌవరిత సృత్యము.

కాళిదాసు 'మాళివికాగ్నిమిత్ర' నాటకములో మాళవిక నాట్య గృహములో రాజు ఎదుట చేసిన సృత్యము 'చలిక' సృత్యమే. ఇది నాయకీ, నాయకుల పరస్పరానురాగము తెలుపు

నట్టి నృత్యమే. ఈ నృత్యములో పాదబద్ధ గీతము నాలుగు పాదములు గలదియైయుండును. అభినయించెడి నర్తకి మొదటి రెండు పాదములలో శాస్త్రము పఠించి, మిగిలిన రెండు పాదములలో అతి చమత్కారముగా, అన్యులకు తెలియనట్లుగా తన మనస్సులోని కోర్కెను రాజునకు తెలియబరచును. ఇదే ఛలి నృత్యము.

ఉదా :-

‘మాళవికాగ్నిమిత్రము’లోని శ్లోకము.

నాయిక ప్రోషిత ఛత్త్రుః. అనగా తన పతి దేశాంతరమున నుండగా ఆ పయోగమును అనుభవించుచున్న స్త్రీయని అర్థము.

“దుర్లభఃప్రియో మే రస్మిన్ భవహృదయం నిరాశం
అహ్యో పాంగే మే పరిస్ఫులిత కిమపి వాః
ఏష సచిర దృష్టః కింపున రుపనేతవ్యః
నాథ! మాం. పరాధీనాం రివ్యయి పరిగణయ నతృప్తాం”

‘హృదయమా! ప్రియుని కొరకు తిహ రిహ పెడకుము.
అతనినికూడ నాక పదులారో’.

అహో! ఎడమ కన్ను అదరుచున్నదే.

పైశ్లోకముయొక్క మొదటి రెండు పాదముల యొక్క అర్థమిది. అనగా ఈ రెండుపాదములలో ప్రోషితయొక్క నిరాశా హృదయమునుగూర్చి తెలుపబడినది. ఇందు దళాపసహ అభినయించవచ్చును.

“ఇక ఈ ఎడదాటును సహించలేను. చురల అరసి గూడుబెట్లు? దేవా! నిస్సహాయనై యున్నాను. నిన్ను గూడ నా మనస్సు కొట్టుకొనుచున్నది. నన్ను నీదానిగా చేపట్టుమా!”

ఇది మిగిలిన రెండు పాదముల యర్థము. నర్తకి యా భావము సభినియించునపుడు తన హృదయములో దాగియున్న కోర్కె అన్యులకు తెలియకుండా రాజుకు తెలుపును. ఇతరులకు మాత్రము ఇది కేవలమొక పదముయొక్క అభినయము మాత్రమే. ఇట్టి ‘ఛలి’ నృత్యము.

చలికము-అభినయము

వివరములు :-

అభినయము రెండు విధములుగా సభివృద్ధి చెందినది.

(1) సర్తకి ఒక పదముగాని శ్లోకముగాని దానియొక్క అర్థమును, అందలి భావమును కవి వచనముగా వ్యక్త పరుచుట.

(2) నటించు పాత్ర ఆ భావమునందు లీనమయి, తన ప్రత్యేకతను మరిచి తానే ఆ పాత్ర అయి, అందలి భావమును తానునుభవించి ఆ రసమును ఇతరులకు పంచి ఇచ్చుట.

మొదటి విధతయందు సర్తకి అభినయము (అంగిక, సాత్వికములు) శాస్త్రీయ దృర్వృత్తముతో చేసిననూ కవి చెప్పిన భావములు, శాస్త్రపు రిట్టుబాట్లకు ప్రాధాన్యత ఇచ్చి అభినయించుటవలెనే ప్రత్యేకత కలిగియుండును. కాని అభినయము ఎంత విచ్ఛిన్నమో దీక్షాకొని యున్ననూ కొంతవరకు సహజత్వము కలుగుచుండును.

రెండవ విధతయందు, తాను కేవలము సర్తించు పాత్రయను భావము మరిచి అందలి నాయిక స్థాయికి తానుదోయి ఆ ఉన్నత స్థాయిలో అభినయ విచ్ఛిన్న ప్రదర్శించును తాన అభినయము ఉత్తమోర్తముగా నుండును.

ఉదా :-

క్షేత్రయ్య పెదము.

‘భామిలో ఊరికి బయలుదేరే వేః
ప్రేమమీర నాసామి పిరిచి చెప్పిన మాట
ఏమని తెలుపును - పీలాగి రాజును
ఏమ చేసినా చెరియో!’

సర్తకి సభలో ఈ పెదమును అభినయించుచున్నపుడు “తాను యెంత సర్తకిని ప్రోషిత ఛత్త్రుః నాయకును అభినయించుచున్నాను. అందలి సాత్వికసంభావన, నాయిక చేష్టలు, వ్యాపారములు, చిత్తవృత్తి ప్రదర్శించుట మూలము తన రిచ్ఛివృత్తి”-ఈ నియమము అభినయించుట మొదటి తరగతికి చెందును. ఈ అభినయము రసవంతముగను, నూ సహజత్వము భోవించును.

తాను సభలో సర్తసముచేయుచున్ననూ-క్షేత్రయ్య, ఆతని రసానుభూతులు, అరచి నాయికల యుత్తమస్థాయిని దృష్టియం దిడుకొని తన్ను రామరచ- ఆ నాయకు తానై, ఆ పృథేకమే

బృందావనమైనట్లుగా. తాను ద్వాపరములో నున్నట్లు, భావించి నాటి అతివల మానసిక వ్యవస్థను తాననుభవించి రసభంగము లగుటకు కనులకు కట్టినట్లు అభినయించి ప్రేక్షకులచే అనుభవించు చేయుట ఉత్తమపద్ధతి. ఈ పద్ధతి బహు కష్టతరమైనట్టిది. సర్తకి ఏ మాత్రము అలసత్వమువహించినా రసాభాసమగును. కమిశదేశములోని కళారాధకులు మొదటిపద్ధతినే ఎక్కువగా అనుసరించుచున్నారు. ఆంధ్రలోని అపూర్వ ప్రభావాలిగాంచిన 'దేవదాసీలు' రెండవ పద్ధతిలో అభినయ విద్యను ఆరాధించిరి.

ఆంగిక సాత్విక ప్రాధాన్యత కలిగిన అభినయము నాల్గు విధములుగా ఉన్నది.

1. పదార్థాభినయము.
2. విశేషాభినయము.
3. ప్రత్యక్షాభినయము.
4. గుప్తాభినయము.

1. పదార్థాభినయము

ఒక పదమునకుగాని శ్లోకమునకుగాని అభినయము ప్రదర్శించునపుడు ఆ గీతముయొక్క అర్థము ప్రేక్షకులకు తెలియు తీరున హస్తములు, ముద్రలు, భంగిమలు పట్టి అభినయించుట పదార్థాభినయమగును.

ఉదా :-

తామరసాక్ష: నీవెపుడొత్తువోయని

తలవాకిలిల్లుగా నిలిచియున్నదిరా!

'తామరసాక్ష' - ఈ మాటను అభినయించునపుడు -

ముకులహస్తమును పట్టి మొగ్గునుచూపుట, అలపద్మ, సోలపద్మములుగా ముకులము మార్చి వికసించిన తామర పువ్వును చూపుట, రెండు చేతులుచేర్చి ఐద్యుకోశముపట్టి కర్తరీ ముఖము నేత్రములవద్ద పట్టి వికసించిన పద్మములవంటి కనులు కలవాడా అను అర్థము ప్రదర్శించుట.

కొలను, కొలనులోని నీటిని అభినయించి పతాకములతో ఆటలు, ముకులములతో మొగ్గులు, పల్లవ, సోలపద్మ, ఐద్యుకోశములతో పువ్వుల నభినయించి, చతురహస్తముతో నేత్రములను చూపి, పద్మాక్ష అను భావము ప్రదర్శించుట పదార్థాభినయమగును.

2. విశేషాభినయము

తామరసాక్ష -

వికసించిన తామర తనలోని మధువును గోరిలుటకు తుమ్మెదను ఆకర్షించునట్లు సొగసైన చూపులచే జవ్వనుల ఉల్లముల కొల్లగొనువాడా!

తామరపువ్వులో లేతకెంపు రంగునువోలు కెంపువన్నె గల నేత్రములు కలవాడా!

తామర రేకులవలె వికలమై తీర్చి దిద్దినట్టి కనుగవ కలవాడా!

అతి సున్నితమైన సువాసనగల తామరవలె లలితమైన ఆనందకరమైన దృక్కులు ప్రసరించువాడా!

ప్రాతఃకాలమున తన చల్లని కాంతితో చక్కలిగింతలు పెడుతూ కొలనులోని పద్మకన్యల వికసంపజ్ఞేయు భానునివలె చూపుతూపులచే విరహిణుల హృదయములను రంజింప జేయువాడా!

పుష్పములన్నిటిలో ఉత్తమమైనది, లక్ష్మికి నిలయమైన పద్మమునుబోలు నేత్రములను కలవాడా!

ఇట్టి భావములను తెల్పునట్టి అభినయము విశేషాభినయమగును.

3. ప్రత్యక్షాభినయము

సర్తకి యొక ఘట్టమును ప్రదర్శించుచున్నప్పుడు ఆ దృశ్యము మన కనులముందు జరుగుచున్నట్లు ప్రేక్షకులు అనుకొనే తీరున వారి మనస్సులను ఉద్రోత లూగించుట ప్రత్యక్షాభినయము.

ఉదా :-

'సరసిజాక్షులు జలకమాదే

సమయమున నీవచటకుజని

సరిగెచీరలు మెల్లచేకొని

పరుగులెత్తుట న్యాయమా!'

ఈ శబ్దమును అభినయించుచున్నదనుకొందము. అట్లేతరి అది సభయని ప్రేక్షకలోకముమరచి -

అది ద్వారము, యమునానదీ తీరము, ప్రాతఃకాలము.... గోపికలు తళతళ మెరిసే బిందెలను తమ నెత్తుగపై కెత్తుకొని, అడుతూ-పాడుతూ, కేరింతలు గొట్టుచూ, కాలి అందెలు పుల్లని మ్రోయగ, చేతిగాజాలు మృదువుగా ధ్వనించ, మరాళములవోలె, మయూరములవోలె ఒయ్యారముగా అడుగులిడుతూ, వివిధగతుల వర్తన కోభ వెలువడునట్లు నడుచుచూ, యముననుచేరి, తాము కట్టిన సరిగెచీరెలు విడిచి, ఒడ్డుననుంచి ఉల్లాసముతో జలక్రీడలు వచ్చువేళ, చిన్ని కృష్ణుడు కూకటిముడిలో నెమలి పించెము నర్తనమునల్ప, చెవుల కుండలములు పిల్లవాయువులకు అల్ల రాడుతూ, పాలుగారు నునులేత చెక్కిళ్ళపైని శాంతిసోకి మెలియగా, నడుమున కట్టిన పట్టుదుకూలము గాలితో సయ్యాట లాడ, చేత మురళిగొని, కాలి బంగారు మువ్వలు చప్పుడు చేయు నేమోయని మెత్తగ అడుగులిడుచూ వెన్నుచొంగ అచటకువచ్చి చీరెలు దొంగిలింది, చెట్టుపైకెక్కి కూర్చొని, ఉల్లాసముతో మురళి నూడుకొనుచుండగా, గొల్లపడుచులు స్నానము ముగించి తమ వస్త్రములు కానక తత్తరపడి, నీటినుండి పైకి రాలేక, అటునిటు వెదకుచుండగా, వృక్షముపై చిలిపి రిండ్లుని తియ్యని పాటవిని పైకిచూచి తమ చీరెల నతనివద్ద చూచి పొర్లింది హస్త ములలోబడిన చీరెల సింగారించుకొని కృష్ణుడు సెడునునిల్వగా అతని చుట్టూచేరి, రాసక్రీడలు సల్పిన దృశ్యము—

ఈ గీతము వ్రాసిన రవి తన కనులముందు కాంచిన చిన్ని కృష్ణుని లీలల్లోని ఈ దృశ్యమును— రసిక జనులు తమ కనుల ముందు జరుగుచున్నట్లు రసానుభూతి పొందుట ప్రత్యక్షభిన్నయ మగుచున్నది.

4. గుప్తాభినయము

ఒక కీర్తనలోని గుప్తభావములు ప్రేక్షకులు అనుభవించు పట్టభినయించుట.

నర్తకి యొక పదములోని భావమును అభినయించునపుడు సభలోని రసికజనులు ప్రతియొక్కరూ “నర్తకి ఆ భావమును తనకే తెల్పుచున్నది, అన్యులకుగాదు, తన మనస్సులోని భావముల నెఱిగి అభినయించుచున్నది, తన మనస్సులో దాగి యున్న భావములనే అభినయించుచున్నది” అని ఈ విధముగ ప్రతియొక్కరూ తమతమ అంతఃకరణశుద్ధి ననుసరించి రసాను భూతి పొందు విధముగా భ్రమకలుగనట్లు అభినయించుట గుప్తాభినయము.

ఉదా :

ఎందుకు మొగమిచ్చకపు మాటలాడేవు
ఏరా! మువ్వగోపాల మేరగాదురా
ముందటివలె నాపై నెనరున్నదా స్వామి
ముచ్చటలిక నేలరా!

ఈ పదాభినయములో:

ఏరా! మువ్వగోపాల నా స్వామి—

నర్తకి మువ్వగోపాలుని నాయకునిగా ఎంచి అభినయము పట్టును.

సభలోని ప్రతి రసికజనుడు— తననే సంబోధించినట్లు, ఆ రసానుభూతి తనకే కల్గినట్లు, తననే పిలిచినట్లు, తనతో మాట్లాడినట్లు, తనపై అలిగినట్లు, చిలిపి కజ్జములాడినట్లు భ్రమించగా

ముందటివలె నాపై నెనరున్నదా—

ముందటి లాలస, పాలస, సరిస సల్లాపములు, యేకాంత ములో గడపిన మధురక్షణములు, మధురపుట్టములు, మొదలైన అనుభూతులతో కూడిన భావనా ప్రసంగములో విహరించుచూ— ఖండిత నాయకయైన నర్తకి తనకే తెల్పుచున్నట్లు, తన చర్యలనే ఖండించుచున్నట్లు రలంచి, అన్యులకు, ఆ భావములు తెలియునని తత్తరపడునట్లు— రసానుభూతికలు విధమున అభినయము ప్రద ర్శించుట గూఢాభినయము.

ఇంకరీతి నర్తకి చేయునట్టిది ప్రేక్షకులముందు అభినయము మాత్రమే. కాని అందు యెన్నోవిధములైన భావములు గూఢమై యుండి, ఆ అభినయము చూచువారికి బుద్ధిక్కరికి బుద్ధిక్కరల విధముగా తోచును.

రసికులైన యౌవనులకు ప్రేయసి ద్రియుల పుణ్యయ కలహముగా తోచి శృంగారముద్భవించును.

వయసుమళ్ళిన శాస్త్రకారులకు— అలంకారి శాస్త్ర ప్రమాణ ముతో రచింపబడిన తమ రివిధకు శాస్త్రీయాభినయము, వృష్ట భక్తులకు— కృష్ణదేవుని జీవితములోని ఒక మధురపుట్టము.

మధురభక్త్యుపాసకులకు— రాధామాధవుల పుణ్యయీల.

ఆధ్యాత్మిక చింతలేని యువకులకు—

సురక్షితమైన అంగసౌష్ఠ్యముతో- యౌవనముతోనున్న శక్తి ప్రదర్శించే హావభావ విన్యాసము.

మేత్తని హృదయముగల పండితుడు- తన మనస్సులో గాగియుండిన భావములే ఆ కళాపాసిద్ధ్యారా ప్రకాశించునట్లు.

విలాసవంతుడైన దక్షిణ నాయకుడు- తన గృహిణి అప్పుడప్పుడు తన ప్రేమర్తనకు తీనిన మందలించిన తీరు జ్ఞప్తికి వచ్చి- రసానుభూతి నొందునట్లు.

ఇన్ని విధాల రససాగరమున ముంచి తేల్చుచున్నది ఫలికము.

ఇన్ని అలంకారములతో హాసిన అభినయము, నేటి కాలములో అరుదు కనుక అది అపూర్వ స్మృత్యము.

'జకారి', 'మత్తాపళి' మున్నగు సాంప్రదాయము ననుసరించి చేయబడిన స్మృత్యములు. ఇవి కేవలము వినోదార్థము చేయబడు స్మృత్యములు. పృథువులు వింపబడినవి, సురాపానముచేసి, సఖతీర్పియుండగా వారిని సంతోషపెట్టుటకు ప్రదర్శించబడే

జల్పా నృత్యాలు. ఈ స్మృత్యములనుండి ప్రస్తుత హిందూస్తానీ "ట్రప్స్" స్మృత్యములు, 'అదా' అభినయము పుట్టినది.

5. జకారి

పూమాలతో అలంకరించుకొని పూగుత్తుల చేకొని పృథ్వి గీతములు పాడుచు కేవలము హృదయ రంజకముగా నుండు హావభావములతో (అనగా కొంతవఱకు మనుష్యునిలోని పశుత్వము తృప్తిపరచుటకు) చేసేది స్మృత్యము.

6. 'మత్తాపళి' లేక 'మత్తల్లి'

మత్తమ్మల మద్యము సేపించి ఆ నిషాలో పేర్కొను విడియపడునట్లుగా తురుష్కులు చేసేది స్మృత్యము.

పైన పేర్కొనబడిన స్మృత్యపద్ధతులన్నీ అతి ప్రాచీనమైనవి. ఇందు కొన్ని అదృశ్యమైపోయినవి. కొన్ని వారుగా మిగిలి యున్నవి.

పెదకోమటి వేముడు తన నాట్య గ్రంథములో తురుష్కు సాంప్రదాయమునకు చెందిన దీనినిగూర్చి వర్ణించెను.

శివతాండవము

తెల్లనికొండ ఇల్లుగను
 తెల్లని గిబ్బయె వారువంబుగా
 తెల్లని ఏరు తాబ్బుకొని
 తెల్లని మిన్నుల వాని పువ్వుగా
 తెల్లని త్రాచు సొమ్ముగను
 తెల్లమిగా గయిక్కొన్నయట్టి ఆ
 తెల్లనిసామి.....

.....

అంగిరసిం ఘోషం యన్య వాచిరసిం సర్వవాజ్మయం
అహోరణం చంద్రచారాది తం పంచే సాత్విరసిం శిష్యమ్.

నటరాజ నృత్య భంగిమ

- (1) దక్షిణోద్ధ్వ ఘోషమునున్న దమరు—సృష్టిత్రీయా సూచకము.
- (2) వామోద్ధ్వ ఘోషమున్న ఉన్న అగ్ని—సంహార సూచకము.
- (3) దక్షిణహస్త పతాకము—విజయ సూచకము.
- (4) వామహస్తాభయముద్ర—పరప్రదాన సూచకము.
- (5) ఉత్సవప్రసారితచుగు పాదము—శాంతి, భవ, బంధ విమోచన సూచకము.

శివతాండవము

ఇచ్చట వర్ణింపబడిన శివతాండవము (సప్తతాండవములు) వేరు. ఆలయములందు పూజా సమయములో ప్రదర్శించు సప్తతాండవములు, (శుద్ధ, దేశి, పేరిణి, ప్రేంఖణ, దండిక, కుండలి, కలక) దేశిని తాండవములు (నికుంచిత, కుంచిత, ఆకుంచిత, పార్శ్వకుంచిత, అర్ధకుంచిత) వేరు. ఇందు వర్ణించబడిన నృత్యము పంచభూతాత్మకమైన ఈ ప్రపంచములోని చేతనాచేతనములయొక్క సృష్టి, స్థితి, లయములను వివిధ విన్యాస రూపములలో ప్రదర్శింపబడునట్టి భావాత్మకమైన నృత్య విశేషము.

శుద్ధ, దేశి ఇత్యాది తాండవములు, తాళ లయ ప్రాధాన్యత కలిగి వివిధ చారి, కరి, కాంగహార, మండల, స్థానక విన్యాసములు, వివిధ తాళములందు ప్రదర్శింపబడు నృత్య విశేషములుగా రూపొందినట్టివి. శుద్ధ నాట్యములో ప్రదర్శింపబడు ఏడవ విన్యాసము ఊర్ధ్వ తాండవము. ఇందు వర్ణింపబడిన శివతాండవములోని పార్వతీ పరమేశ్వరుల ద్వంద్వ నృత్యమునందు శివుడు పార్వతిని గెల్చుటకుగాను ప్రదర్శించిన ఊర్ధ్వతాండవము. ఈ రెండు మాత్రము కలియుచున్నవి. మిగిలినవి వేరువేరుగా రూపొందినట్టివి. పరమశివుని తాండవము వివిధ భావములను ఆంగికాభినయ ప్రాధాన్యతతో ప్రదర్శింపబడునట్టి నృత్య విశేషములు. ఆలయములందలి సప్తతాండవములు తాళ లయాశ్రయమైనట్టి, వివిధ జతులకు ప్రదర్శింపబడునట్టి నృత్య విశేషములు.

ఈ వివరములను మనము చక్కగా తెలిసికొనినచో శివతాండవముయొక్క స్వరూపము చక్కగా అర్థము చేసికొన గలుగుదుము.

శివతాండవము

భారతదేశ సృత్య విధానములో 'శివతాండవము' మిక్కిలి ముఖ్యమైనది. శివతాండవము గూర్చి చక్కగా తెలిసికొనవలయునన్న దేవలము ఆచరణ విధానమును గూర్చియేకాక దానియందలి గర్భితార్థమును తెలిసికొనుట అత్యవసరము.

సృష్టి, స్థితి, సంహారములు అను మూడు శక్తులను హిందువులు బ్రహ్మ, విష్ణు, మహేశ్వరులు అను రూపమున పూజించుచున్నారు. సృష్టికర్త బ్రహ్మ, సృష్టి నిరోధక శక్తులను హతమొనరించువాడే విష్ణువు. 5నుక ఆతడు—

'పరిత్యాజాయ సాధునాం
దనాశాయచ దుష్కృతామ్
ధర్మసంస్తాప నార్దాయ
సంభవామి యుగేయుగే'

దుష్టశక్షణ, శిష్టశక్షణలకు దశావతారములు చాల్చినాడని తెప్పబడినది.

సృష్టిని అంతమొందించు మహాశక్తియే రుద్రుడు. తైలాసమాతని నివాసము. వ్యాఘ్రాజిన మాతని వేషధారణము. పార్వతి ఆతని పత్ని. పృషథ మాతని వాహనము. మెడలోని పాములే అతని ఆభరణ సర్వస్వము.

ఇట్టి మూర్తిత్రయమున కతీతమైన మహాశక్తియే విశ్వమును, సర్వమును, తనయం దిముద్బుకొనును. తననుండి వెలిపరచును.

ప్రపంచమును సృష్టించుట, పృథ్విపొందించుట, ధర్మ మార్గమును సెడుపుట, అంతమొందించుట, మరిల తనయందు లీనము చేసికొనుట, అను ఐదు క్రియలనే త్రిమూర్తులచే ఈమహాశక్తి నెరవేర్చును.

ఈ క్రియాపంచకమునే ఈశ్వరుడు తన సప్తతాండవములో పర్చిదర్శించును.

శంకరుని తాండవములు ఏడు విధములు.

1. ఆనంద తాండవము.
2. సంధ్యా తాండవము.
3. కలిక తాండవము.
4. విజయ తాండవము.
5. ఊర్ధ్వ తాండవము.
6. ఉమా తాండవము.
7. సంహార తాండవము.

1. ఆనంద తాండవము

'అంగికం భువనం యస్యవాచికం. సర్వవాఙ్మయం
ఆహార్యం చంద్రతారాది తం వందే సాత్వికం శివమ్'

ప్రపంచ సృష్టిని చూచి ఆనందమును వెలిబుచ్చుచూ ఈశ్వరుడు ఆనంద తాండవము నాడును.

'దుమదుమత' యని అతని కుడిచేతిలోని డమరు సృష్టికి కారణమైన నాదము పలుకుచున్నది. వామహస్తమున ప్రపంచ నిరోధక శక్తుల హతమొనరించు అగ్ని ప్రజ్వరిల్లుచున్నది. మూడవ చేతిలో ధర్మమునకై పాటుబడి ప్రపంచ శ్రేయస్సునకు తమ జీవితములను దారవోసిన త్యాగమూర్తులకు అభయ ప్రదాన మొనగుచున్నాడు. నల్లవచేతివతాకహస్తమువిజయమునుసూచించుచున్నది. సృష్టియందలి జీవకోటియొక్క సంపదనమే అతని ఆంగికాభినయము. ప్రకృతిలోని వివిధ నాదములే అతని వాచికాభినయము. చంద్రతార లాతని అలంకారములు. మానవుని చిత్త ప్రవృత్తియే అతని సాత్వికాభినయము.

2. సంధ్యా తాండవము

‘తైలాస తైల భువనే త్రిజగజ్జన్మితీమ్
గౌరీం నివేశ్య కనకాంచిత రత్నపీఠే
నృత్యం విధాతు మభివాంఛతి శూలపాణే
శ్రుద్ధివాః ప్రదోష సమయే నుభజంతి సర్వే.’

వాగ్దేవీ ధృతపల్లకీ శతమఖోవేణుం దధత్సద్మతః
తాలోన్నిదగ్గకరోహ మా భగవతీ గేయప్రయోగాన్వితా
విష్ణుస్సాందగ్గ మృదంగ వాదస పటఃదేవాస్సమస్తాఽస్మిరా
‘సేవంతే త మనుప్రదోషసమయే దేవం మృతానిపతిమ్.’

సృష్టి నిరాటంకముగా అభివృద్ధి నొందుటనుచూచి సంతసమున శంఖుడు చేయు స్మృతియే సంధ్యా తాండవము.

పరిమేళుని అర్ధాంగి పార్వతి మణిమయ సింహాసనాధిపితయై ఉన్నది. ఇందుగ్గిడు మురళి నూచుచున్నాడు. విష్ణువు మృదంగము. సరస్వతి వీణవాయిచుచుండగా. బ్రహ్మ తాళమువేయుచుండగా. యక్ష, గింధర్వి, కీర్తనర, కింపురు షాదులు ఆసందిముతో చూచుచుండ రుద్రుడు సంధ్యా తాండవనృత్య మొనరించును.

2. సంధ్యా రాందళము

3. కలిక తాండవము

ప్రపంచాభివృద్ధి నిరోధకములగు అజ్ఞానము, అవినిత మొదలగు దుష్టశక్తులను హతమార్చి అఖండ జ్యోతిని వెలిగించుటకు, ఆ దుష్టశక్తులను చెండాడు నప్పటి అంగదలనమే కపాలధరుని కలిక తాండవము.

4. విజయ తాండవము

గజానాథ పదయే విజయతాండవ మనబడును. పూర్వము ప్రపంచము యొక్క శ్రేయోభి వృద్ధులకు భంగము చేయగల్గు మంత్రశక్తులను కొందరు ఋషులు కలిగియుండిరి. వారిని చూచి ఆ దుష్ట శక్తులను సంహరించి వాని సన్మార్గమున సంచరింప జేయ నమకట్టి అర్చనారీశ్వరుడు ఋషి రూపము తాల్చి అరణ్యములకు వెళ్లెను. ఆ మును లాతనిచే ఓడింపబడి అతని పరిమార్చ నెంచి హోమకుండమున ఒక క్రూర ద్వాఘమును సృష్టించిరి. దుద్రుదావులిని పట్టుకొని దాని చర్మమును తన చిరైతెన ప్రేరితో ఒలిచి తన నడుము చుట్టూ అలంకారముగా ధరించెను. అంత ఆ మునులొక క్రూరమైన ఉరగమును సృష్టించేసిరి. దానిని శివుడు మాలగా ధరించి నృత్యమోడసాగెను. కడపట ఒక దుష్టశక్తి (గజానాథుడు) ఆ హోమకుండమునుండి శివునిపైకురికెను. దానిని తన పాదములతో త్రొక్కి వెన్నెముక విరచి దానిపై విజయతాండవము చేయుచుండ దేవతలు చూచి అనందించిరి.

౧. డిల్లీ తాండవము

సృష్టికి కారణములయిన ప్రకృతి పురుష శక్తుల (Spirit and Matter) అంతః కలహమే దీనియందలి అంతరాలము. తాండవమున గట్టివారు శివుడు. లాస్యమున నేర్పరి ఉమి. తనే గొప్పకళావేత్త అని కూరియు- “నేను చక్కగా తీరిన యింప గల” నని అంబయు వాడులాడుకొనుచుండును. వీరి చిరిపి జగదము తీర్చుటకు యక్ష, గంధర్వ, కిన్నెర, కింపురుషులు, మహామునులు, అస్పరసలు-అందరూ కైలాసముపై గుమి గూసిరి.

ఉమాశంకరు లిర్వరును పశాక హస్తములను పట్టి నిలువబడిరి. ఉన్నటులనే యుండి పరిపక ధ్వనులతో శర్వరు సృతలీ మూడ మొదలుపెట్టెను. పాశపాశముని మృదంగము మ్రోగినది. తళతళముని చంద్రరేఖ మెరయుచున్నది.

విష్ణువు మృదంగముతో నృత్యశబ్దములను పలికించుచున్నాడు. ఒగ్గిహృదయవేయుచున్నాడు. సరస్వతి వీణ యుంచుచున్నది. ఇంద్రుడు మురళి నూచుచున్నాడు. నారదుడు యంబుర మీటుచున్నాడు. 'భాంభోం' అను శంఖనాదములతో, ప్రదేశమంతయు ప్రతిధ్వనించుచున్నది. ఇందిర ఆ నాదముతో కంఠముజేర్చి పాడుచున్నది.

శివ, పార్వతులు హెచ్చుతగ్గులు నిర్ణయింప నిలవికాని విధమున నృత్యము చేయుచున్నారు. ఈశ్వరుని నృత్యము గంభీరమైయున్నది. భవాని భావ ప్రకటన అతి మృదువుగా నుండి నయనానందము గొల్పుచున్నది. వీరికి కొంతదూరములో నిలిచియున్న కుమారస్వామి వాహనమగు నెమలి శంకరునితో కలిసి అడుగులు వేయుచున్నది. సరస్వతి సమీపమందున్న మరాళము తన మందగమనమును సవరించుకొనుచున్నది. అప్పరసాదులు తమ నృత్యకరణులు, చారులు, రేఖలలోని దోషములను దిద్దికొనుచున్నారు.

ఇక దంతిముఖుని యుదింతమో : నాట్యకాస్త్రము చేకొని నృత్యము కాస్త్రోత్తముగా జరుగుచున్నదో లేదోయని అల్లసల్లస మెల్లనిచూపులు చూచుచు చల్లగా తొండమెత్తి కప్పుని జడలనుండి

ప్రవహించుచున్న జలమును గ్రహించి, పొంతనున్న సహస్రాక్షునిపై జల్లి వినోదము ననుభవించుచు వెకిలి నవ్వులు నవ్వుచున్నాడు.

నృత్యములో చండికకే విజయము చేకూరుచున్నది. నృత్యమిప్పుడు సంహార తాండవములోనికి దిగినది.

అందునూ అంబికయే గెలుచునేమో?

శంకరుడు ఓడుచున్నట్లు గ్రహించెను. ఇది తానామెను ఓడించుట కష్టము. విష్ణువు దుగ్రత లయలో మృదంగము పలికించుచున్నాడు.

కిడదెక్కడే దడదగ్గి కిటతక

కిడదెక్కడే దడదగ్గి కిటతక

లక్ష్మి తాండవ జతిలోని కడపటి ముక్తాయంపు పాడుచున్నది. రుద్రుడు తటాలున ఒక కాలనెత్తి తలపైనుంచి దృతమునుండి విలంబితమునకు లయమార్చి వికటముగా నృత్యమాద మొదలిడెను. (ఇదే గౌరీ శంకరుల ద్వంద్వనృత్యము. ఉమాచూహేశ్వరుల ఊర్ధ్వ తాండవము.) జగన్మాత, అట్లు చేయ నొల్లక తన నృత్యము నిలిపినది. ఈశ్వరుడే జయించెను.

6. ఉమా తాండవము

ఉమా శంకరులు భూతగణములతోటాడి సృత్యము చేయుచున్నారు. తమోగుణప్రధానుడై ఏది భుజములతో వీరభద్రుడు, వీరభైరవుడు అను పేర్లతో శివుడు, వీరభైరవియను పేరుతో అంబయు పిలువబడుదురు. ప్రపంచము సందలి క్రియలను పరిసహస్తి జేసిన శరీరములను వదలి జీవరాసులు ఒక్కొక్కటివచ్చి వీరిని చేరుచున్నవి. ముందుచున్న చితులనుండి అనేకమైన వెలుగులువచ్చి వారిని చేరుచున్నవి. పటపట ధ్వనులతో సమాధులను బ్రహ్మలు జేసికొని జీవాత్మలు అందుండి వెలికివచ్చి ఆమెతోటాడ సృత్యములో పాల్గొనుచున్నవి. ఆ సృత్యమునకు ఘోష రిక్తిరిల్లుచున్నది. ఘోష మింటి కెగయుచున్నది.

7. సంహార తాండవము

మానవ జీవననాచ సంసార సాగరతరంగములలో మునుగుచు లేచుచు రిడిపటు చేరుకొనునట్టి గమ్యస్థానము విశాల స్మశానవాటిక. దేహమునిండుగ విభూతి అలడుకొని, జడయరట్టిన శిరోజములపై చంద్రకళను ధరించి పద్మాసనోపవిష్టుడైన పరమేశ్వరుడు ధ్యానముద్రయందున్నాడు. చితులనుండి జీవకణములు లేచివచ్చి అతనియందు లీనమగుచున్నవి. మాయా వ్యామోహముల నారినుండి జీవకోటిని విముక్తి యొసరించి మరల తనయందైక్య మొనరించుచున్నాడు. ఆసంహార తాండవమూర్తి పరిమళిపుడు.

సప్తతాండవములలో ఇది కడపటిది.

ఇట్లు సృష్టి, స్థితి, సంహార, అనుగ్రహ, తిరోధానము లను పరిమేశ్వరుని పంచకృత్యములను సూచించునదే ఇవ తాండవము.

శివతాండవము ఆట వివరములు

శివతాండవములో ముఖ్యముగా గమనించవలసిన నృత్య విశేషములు. శివతాండవము 12 అక్షరముల చతురశ్ర ఆట తాళములో చేయబడినది. చతురశ్ర ఆట తాళము 2 లమువులు, 2 ద్రుతములు కలిగి సమగతిని నడచును.

తాళ విభాగములు 1 1 0 0.

+ + + +
1 2 3 4 | 5 6 7 8 | 9 10 | 11 12.

సాధారణముగా నృత్యములో శరీరపు కుడి భాగముతో చూపిన హస్త, పాదవిన్యాసమే ఎడమ భాగముతోకూడ చూపి ముక్తాయంపు నాడినగాని, ఒకకరణముగాని, అంగహారముగాని ముగింపుకు రాదు. అట్టి విన్యాసములు చేయుటకు ఈ తాళము ఎక్కువ అనుకూలముగనుండి మొదటి 8 అక్షరములవరకు నాలుగు, నాలుగు అక్షర విభాగములుండుటచే భంగిమల విన్యాసము పూర్తియై మిగిలిన రెండు ద్రుతములకు తీర్మానము ప్రదర్శింపబడును. మరియు శివతాండవ నృత్య శబ్దములు పలికించుటకు అనుకూలములేగాక, గంభీరముగాకూడ నుండును. ప్రారంభ గతులు కనుక సమగతినే నృత్యమాడబడును. ఉమా తాండవము, సంహార తాండవములలో మాత్రము విషమగతి తాళము యుండును. ధమార్ (14 అక్షరముల తాళము) లేక త్రిపుట (7 అక్షరముల తాళము) తాళములలో నుండును.

ఆనంద తాండవము

ప్రపంచముయొక్క పుట్టుకను, కదలికలను వర్ణించునట్టి ఆంగికాభినయ ప్రధానమైన నృత్యము. ఈ నృత్యము చిలంబిత లయలో ప్రారంభమగును. పరబ్రహ్మ స్వరూపమయిన ఓంకార నాదము పుట్టగనే ఆనందమూర్తిలో చైతన్యము కలుగును. అంత నాతడు స్పృష్టిలోని పశుపక్ష్యాది జంతువుల, క్రిమికీటకాదుల కదలికలను, దృష్టి, భూపుట, శిరోభేదములు, హస్తభేదములను, సంయుత, అసంయుత హస్తముల (ముద్రల) లక్షణలక్ష్యముల గతి, చారి, కరణ. భ్రమరములు మొదలైన అంగప్రత్యంగో పాంగముల చలనప్రధానమైన నృత్యమును ప్రదర్శించును. ఇందు రసభావములంతగా వృద్ధిచెందవు. నృత్యములో ప్రథమ భాగములైన నృత్తము, ఆంగికాభినయము, నృత్యము పోషింప బడును.

ఆనంద తాండవములో పలికించు కొన్ని శబ్దములు :

(1) జంత దుగు దుగు దుగు దుగు. దుగు దుగు దుగు దుగు
ధుమకీట కీటక.

జణుత జణుత తకీ జణుత జణుత తక

జగణం జరితక జగణం నకనక.

జగన తగన నగన నగనగ నగా

నగం యంత ననం దంత

తణం తోంత తరుం దంత.

తనన తోంత తననం.

తాన తందాన తాన తందనన నననతు

నతతోం.

ద్రిరికీట తాన దిరి తాన ధుమకీట తాన

ధ్రుగుడు తాన

ధుం ధుం ధుం ధుం. ధుమకీట ధుమకీట

ధాం ధాం ధాం ధాం. తల్తోం తన తందనాం.

(2) జంజం జంకీట జంకీట ధుమకీట

దిం దిం దీంకీట దిగిదిగి దినకీట.

జంకీట ధీంకీట ధుమకీట కీటక

తందాన దిగితైయ్యా తకతక దిరికీట తైయ్యా.

కకున కకున కున కుకనక జంతక

ననక ననక నక సగనగ దిగి దిగి.

దైయ్యం దోహం దొడ్డోం గిణతోం

తరి ణం ణం.

రింరీం జంజాం దిందీం హణ్ణం హర్త జం.

గణగణ దణదణ రింఖణ రింజరి

ధణం ధణం ధణం ధణం ద్రీహీం.

ఆట సమయమందు పైశబ్దములను ముక్తాయంపులగు జేర్చి ఆడుదురు.

సంధ్యాతాండవము

ఈ నృత్యము చిలంబిత లయలో ప్రారంభమయి, మధ్య లయలో ముగియును. ఇందు ఆంగిక మేగాక, సాత్వికాభినయము కూడ పూర్తి విరాసము పొందుచున్నది. సాత్వికభావములు, సప్త రసములు, వానియొక్క అలంకారములగు వృద్ధిచారి సంచారుల యొక్క అభివృద్ధి మొదలైనవన్నియు ఈ నృత్యములో కని పించును. ధ్వని ప్రాధాన్యముగా (అసగా పాటగా లేకుండ వాద్య

ంగీతముల ఆధారముగా) ప్రదర్శింపబడును. ఇందలి సంగీతమును నందరాండవములోపలె తాళ. లయ ప్రాధాన్యముగాక భావ పదానమై యుండును.

సంధ్యాతాండవములో ప్రదర్శింపబడు అర్ధనారీశ్వర జతి

జం జంత కిటతర తధీం ధీంత కిటతర ||2||

జంతర తైతర దిత్తక తళంగ్
తజం జంత తజం జంత కిటతర తై ||2||

తాం కిటతరతై తై కిటతర తై కిటతరతై
తాం తై యత్త దినకిట తై య్యై తై య్యై కిటతర
తద్దం దిద్ది దిద్ది తాకు తత్తక తక తక

జణు తక దిగి తక
తాంగిట తతా తతాకిటతక, ధేంకిట తతా తతా కిటతర
తక్కిట తత్త తత్త కిటతర, ధీంగిట కిటకిట తై ||
జం జాం కిటతర జం జాం కిటతర దిత్త తై తై దిగి
దిగి తై తై

జం జాం దిత్త తై తై || (దిగి దిగి తై తై)
ఇత్తక తై తై దిగి దిగి తై తై జం ||2||

ఇత్తకు తై తై జం.
దిన్న దిన్నకు కిటతర దిమ్మిదిమ్మి దిద్ది తై య్యై
దిణ్ణం దణ్ణకు జణు దిణ్ణ దిణ్ణ కిణ్ణ జణు ||2||
దిన్నా దిన్నకు కిటతర దిమ్మ దిమ్మ దిద్ది తై య్యై
జం తరి కిటతర జంతరి కిటతర జంతరి కిటతర తాం ||గీ||

ధిర్లుడు, తటం జంత, ధిర్లుడు తజం జంత, జం జంత,
జం జంత కిటతర జం

ధీం దిమ్మ దిన్న, తాం తత్తయ్యై తక, ధీదినకు దిన్న
దిరికిట తై య్యై తాం.

ధిర్లుడు జంజం ధిర్లుడు జంజం ధిర్లుడు జం జం జం

దినక దినక తై య్యై ధిర్లుడు తదినక తాం
దినకిట దినకిట తాం.

ధిర్లుడు తై య్యై ధిర్లుడు తై య్యై ధిర్లుడు తై ||
దినక దినక దినక దినక దినక దినకిట తై
ధిర్లుడు తై య్యై

దినకిట దినకిట తాం

తాం జం

తజం...

తకదిమ్మ తాకిట తై య్యై ||

తతై తై త తతై తై త తై దిత్తతై తై దిత్తతై
తై తై తై దిత్తతై ||2||

తై తై తై దిత్తతై, తై తై దిత్తతై,
తై దిత్తతై, దిత్తతై, తై

తై తై తై తై
ది త తై తాం, ది త తై తాం
తాం

రలిరతాండవము [త్రిపుర సంహారము]

ఈ రెంటిలోని నృత్య విశేషము లిందుమించు ఒకటి నే యుండును. కనుక రెంటిని కలిపి పేర్కొంటిని.

ఇందులో పీఠ, రాద్ర, భయానక రసములు పూర్తి వికాసము నొందుచున్నవి. ప్రతిభంగిమయు, అర్ధనారీశ్వరునివలె దక్షిణ భాగమందు పటిస విధముగనే వామభాగమునకూడ పటబడి, దక్షిణ హస్తముతో పట్టినప్పుడు తాండవ పద్ధతిని, వామహస్తముతో పట్టినప్పుడు లాస్య పద్ధతిని పోలియుండును.

ఉవా :- త్రిపుర సంహారము.

ప్రతిమమున త్రిశూలము చేతబాని, త్రిపురుని పొడిచినట్లు దక్షిణ హస్తముతో ప్రదర్శింపబడును. ఇది పీఠావేశముతో, గంభీరముగా భీతి గొల్పుచుండును. మరల సదే భావము వామహస్తముతో ప్రదర్శించునపుడు పార్వతి అభినయము రాద్ర రసప్రధానమైనదై సనూ, శ్రీలకుండునట్టి సహజ కోమలత కలిగి లాలిత్యముగా నుండును. ఇట్లు తాండవ, లాస్య మిశ్రమములైన హస్త పాద విన్యాసములతో ఈ నృత్యము హాడియుండును.

మరియు నిందు “చక్రాచారపరణ”లను మార్పొంగికులు వాయించుట.

హస్త మృదింగ శబ్దములను ఒక ఆవృత్తము లేక రెండు ఆవృత్తముల జతిగాకూర్చి ప్రతిసారి జతియొక్క చివరవచ్చు శబ్దములు, మరల రెండవసారి వాయించునప్పుడు మొదటి జతియొక్క మొదటి అక్షరములకు బదులుగా వచ్చుచూ, యీలాగున నృత్య మంతమగునప్పటికి, ఆ జతి రూపము క్రమేణా మారుచుకు “చక్రాచారపరణ”మని పేరు. (ఇది మన తెలుగు కావ్యాలంకారములలోని ముక్తపదగ్రస్తమును కొంతవరకు పోలియుండును.)

ఉదా :-

- 1) దిగు దిగు తెయ్య, దిదాంత దిత్ దిత్ తక,
 3 4
 దిత్తరంగ్ తక, హం హం తదాన దరి.
- 2) తదాన దరిదిగు తెయ్య, దిదాంత దిత్ దిత్ తక
 3 4
 దిత్తరంగ్ తక, హం హం జగ నగ గణ.
- 3) జగన గణ గణ తెయ్య, దిదాంత దిత్ దిత్ తక
 3 4
 దిత్తరంగ్ తక, హంకి దెద్రి ద్రికిట.

ఈ జతి నాల్గు భాగములుగా విభజింపబడినది. ఆరంభములో
 1) ప నంబరు జతి వాయింపబడును రెండవసారి, నాల్గవ
 భాగములోని శబ్దములను తీసికొని మొదటి భాగములోని మొదటి
 అక్షరములను కొన్ని తీసివేసి అచ్చట ఈ శబ్దములనుపయోగించి
 తాళము సరిజేసి

తదాన దరిదిగు తెయ్య, దిదాంత దిత్ దిత్ తక,
 దిత్తరంగ్ తక, హం జగణ గణ గణ.

పైవిధముగా నాల్గవ భాగములో శబ్దముల మార్పుతో
 వాయింపబడును. మూడవసారి వాయింపినప్పుడు ప్రారంభ జతి
 లోని మొదటి భాగములో మిగిలిన అక్షరములన్ని పూర్తిగా
 చూర్చి క్రొత్త అక్షరములు (2వ సారి వాయింపిన జతిలోని
 నాల్గవ భాగములోనివి) చేర్చి వాయింపబడును. ఈలాగు 2, 3
 సార్లు ఆ జతిని వాయింపినప్పటికి మొదటి భాగము మొత్తం
 స్వరూపము పూర్తిగా మారును. ఇట్లు ప్రారంభించు జతిమొత్తం
 మార్పునుబట్టి జతిలో క్రమేణ అక్షరములు మార్పుతూ కొన్ని
 లవ్యత్తములు వాయింపి జాగాకు వచ్చుటకు, "చక్రాకారపరణ"
 మనిపేరు.

ఇక నృత్యములోని విశేషము :-

జతి కొన్ని ముద్రలు, అడవులతో ప్రారంభమగును.
 రెండవసారి మరల చేయునప్పుడు మృదంగ శబ్దముల మార్పును
 బట్టి మొదటి భాగములో కొంత మార్పున్ననూ, మిగిలిన జతి

అంతయూ మరల అదే విధముగా నృత్యమాడబడును. కుమ్మరి
 వారు "సారె"పై మట్టినుంచి, దానిని త్రిప్పుచూ అది యొకసారి
 తిరిగి వచ్చునప్పటికి ఏ విధముగా కొంచెము కొంచెము నగిషివి
 చెక్కి చివరకు దానినొక సుందరమయిన పాత్రగా తయారు
 చేయునో, అటులనే ఈ చక్రాకారపరణమాడ వలయుములు కలిగి,
 నృత్యమందు క్రమేణ విన్యాసములలో మార్పులు కలిగి అఖరికి
 ఒక సౌందర్యవంతమయిన నృత్య కథగా ముగియును. ఇదే చక్రా
 కారపరణలయొక్క విశేషత.

విజయ తాండవము

ఈ తాండవము నాట్యముగ "విలంబితలయ"లో ప్రారం
 భమై 'నృత్యము'తో దృత లయలో ముగియును. ఇందు ప్రధాన
 పాత్ర శివుడు. అంగికాభినయము (ముదల వినియోగము) ప్రధా
 నము. గజాసుర వధానంతరము చేయబడు నృత్యమునందు, వీణలో
 వాయింపెడి తహనమునుబోలా జతి మృదంగములో వాయింప
 బడును.

"జగ జగ జగ జగ, గణ గణ గణ గణ
 జగగణ గణ గణ గణ
 జగగణ గణ గణ గణ
 జగ జగ జగ, గణ గణ గణ
 గణ జగ, గణ జగ
 గణాం గణాం గణ....."

పై విధములయిన శబ్దముల కూర్పుతో మృదంగముపై
 జతుల పలికింతురు.

* * * *

ఊర్వతాండవము

ఇది లాస్య తాండవములతో కూడియుండును. ఇందు
 శివుడు తన కాలినెత్త శిలనుపెనుంచి నృత్యమాడినట్లు స్మరింపబడి
 యున్నను, ప్రస్తుత మా విధముగా చెప్పటా నృత్య మూడుట
 లేదు. ప్రధానత నర్చుడు ఉదయశంకర్ ఈ నృత్యము చేయు
 నపుడు శివుడు తన శరీరముపై నున్న కొన్ని పెత్తములను తీసి
 పారవైచినట్లు చూపెను. పార్వతి అట్లు చేయనొల్లక నిలువబడెను.
 ఈ విధముగా ఆ నృత్యమును కొంతచూర్చి ప్రవర్తించుచున్నారు.

ఇందు మృదంగము లేక డబ్బరుక యతిలో వ్రాయబడిన
 జతులను ఒకరి తరువాత నొకరు పెంట పెంటనే నృత్యమాడుదురు.

మృదంగ యతి-మృదంగమువోరె ముందు తిప్పవ
 అక్షరములుగల జతితో ప్రారంభమై, పోను పోను పెరిగి చురల
 క్రమముగా లగ్ని ప్రారంభించిన విధముగానే ముగింపబడును.

కిటజం నకజం కిణ్ణక జకజం
 నగజం నగజం నగ నగ దిగిజం దిగిజ జకజం
 నగిజం తకజం నగతరి దికిజం తరిజం తరిజం తకుందరికిటజం
 తరిత దిరిత తరి తాకిట త్రైయ్యా దత్త తాహం తాతిరికిటజం
 తజం దణం తరుం తరుం రిణాం దణాం జణుం దిమిధేకిటజం
 జంజం కిటతక కిసనగ కిసనగ తరిట దిరిట తాకిట త్రైయ్యజంతజం
 జాతజ్జం త తరుంహంత తటాం రూంత జాం
 త గాం గ త త గాం గ తదిగిజ తోం

మృదంగయతి

జం
 తజం
 తక జం
 తక దిరిత జం
 తకదిరి తకణక తకతరి జం
 తవిమితజం
 తకుందరిజం

మృదంగయతిలో

కలశ జతి

కుందరిజం కు కుందరిజం
 కుకుంద తకుందరిట తకుంద జంతజం
 త కుంద త కుందరికి తరికిటజం
 తరిత తరిత జ కు త ది మి త తజం
 జంత తంత జణు జ గ న గ జం
 క్షేపికిటజం జణతకిజం
 జగ నగ నగ జం
 నగ తరి నగ జం
 ధీరిట తరంగిణ తోం
 ధిరిట తరితర తరాంగ తోం
 ధిరి తరాంగ దిత్తరాంగ తదిగిజతోం

కిదద్ర ద్రెద్రె కిటతక దింతా దదాన కిటతర దెద్రెద్రె
 దదాన్న కిటతర ధాంకిట త్రైయ్యా దెద్రెద్రె
 ధాంకిట ధీరికిట త్రైయ్య దెద్రెద్రె
 దె ద్రెద్రె ధీం
 ద్రే ధీం
 ద్రే ధీం
 తదద్రే తద్రే
 తరంగ తకదిరి తదద్రే
 తత్తరంగ కిట తరంగ తదిరి తదద్రే
 తత్తమంగ దరంగ కిటకిట తరంగ తకదికి తదద్రే

దమరుకయతి

ఈ విధమైన జతులకు పైన జెప్పిన శివ పల్లవికి అటతో ప్రారంభమగును. అటుపై ఒక్కొక్క గురువును అనగా నాల్గేసి శత్రుల సాహిత్యమును తగ్గించుచు ఆ మాత్రలకు సరిపడు జతిని బ్రతుచు చివరకు పూర్తిగా సాహిత్యమును విడిచి జతులే పరికించి త్తనము సర్పి ముగింతురు.

ఎట్లన—

హర! హర! ప్రమథగదాధిప! దేవ!

భవహర! శంకర! పరమేశ్వర!

ప్రారంభములో పూర్తి గీతము పాడబడి పూర్తి అప్పత్తమునకు ౨నగా 32 అక్షరములకు జతు లాడబడును.

అటుపై

“హర హర” 4 అక్షరములు తగ్గించి పాడబడి ఆ నాలుగు అక్షరములకు సరిపడు మృదంగి జతి పూరించి 32 అక్షరముల అప్పత్తము + 4 అక్షరముల మృదంగి శబ్దములు కలిపి 36 అక్షరముల జతి పరికించి భృషము ముగించబడును. ఇట్లే ప్రతి అప్పత్తమునకు 4 అక్షరముల చొప్పున రిగ్గించబడి జతులు చేర్చబడును.

విషమగతిలో అడబడినప్పుడు 3 అక్షరముల చొప్పున గాని 5 చొప్పునగాని తగ్గించబడి జతులు చేర్చబడును.

సంహార తాండవము

ఖర్ఖర్ కిటకెలు, ఛదాన్ ఛక ఛక ఛక ఛకాంగ్

ఛక ఛక ఛకల ఛకల ఛకాంగ్ చిత్త రంగ్ ప్లాం ప్లాం ప్లాం ప్లాం పిడి పిడి పిడి రింగలు గలు గలు ఛదాన్ తద్రే ద్రితద్రే ద్రెన్న కిటకక ఛదాన్న కిటకక ఛకాంగ్ తరి పిడి తరంగ్ పిడి పిడి గిడ గిడతోం.

ఇట్టి ముక్తాయితో ప్రారంభమగును. ఇందు లయకు యెదురుగా నడిచే జతులతో నృత్యము ద్రుతలయలో ప్రారంభమై క్రమముగా విలంబితమై ముగియును.

సృష్టి, స్థితి సంహారములను సూచించునట్టి ఊహితీతమైన ఈ ఉత్తమ నృత్యమును ప్రదర్శించుటకు కళారాధకుడు ప్రకృతిని పూర్తిగా అర్థము చేసికొనవలెను. ప్రకృతియం చాతడు ఐక్యము కాగల్గిన నాడే ఈ మహత్తర నృత్యమందలి నిగూఢ భావముల నెరుగగలడు. అప్పటికీ కళారాధకుడు ప్రపంచ బంధములనుండి విముక్తుడై ఆధ్యాత్మిక చింతాసుర కృతై పరమేశ్వరునకు ఆత్మార్పణము చేయకల్గిననాడే అతడు తాండవ నృత్యమును చేయుట కర్హుడు. లేనిచో అతడు చేయు శివతాండవమునందు, యిందు విశదపరుపబడిన భావములు కలుగవు. తదస్యములు మాత్రమే కలుగును. అట్టి ప్రదర్శనము చూచిన మహాదేవునిపై సున్న భక్తిరూప సన్నగిలిపోవును.

ఇందులో మృదంగ, డమరుక యతులను గురించి వ్రాసితిని. ఇవి శాస్త్రీయ దృక్పథము సనుసరించి దృతము, లఘువు, ప్లరము, కారి, పాదిము మొదలగు విభేదములను పాటింపచూ శాస్త్రరీతిగా వ్రాయలేదు. చదువరులకు ఆ యతు లెటులుండునో తెలియుటకుగాను సూక్ష్మప్రాయముగ కొన్ని తాండవ నృత్య శబ్దముల రూర్పును చూపితిని. శబ్దము లివే అయిననూ దృత, లఘువుల విభేదము పాటించిన, యతి ఎత్తుగడ తీర్మానములతో ముగింపు చూపవలసి యుండును. అట్టి విభేదము విశేషముగా చూపలేదు కనుక తీర్మాన విధానము వ్రాయలేదు. మరీ వివరములలోనికి పోయిన ‘శివతాండవము’ ఒక గ్రంథ మగును. గ్రంథ విస్తర భీతిచే పీఠైసంతవలకు సంక్షిప్తముగ వ్రాసితిని. పెండిరుల విషయమును సహృదయముతో గ్రహింతు రని నా నమ్మకము.

నటరాజ నర్తన శోభ

నటరాజమూర్తి కైలాస పర్యతమున నాలుగు దిక్కులందు ఆమర్చబడియున్న స్వర్ణ, మణిమయ, రజత, చిత్ నర్తన మండపములందు సర్విన నర్తనములను “శివరహస్య” మను గ్రంథములో వర్ణించిన వివరములు ఇచ్చట తెల్పుచున్నాను.

ఇది కుమారస్వామి జైగీష మొదలైనవారికి తెల్పినట్లుగా వర్ణించ బడినది. కైలాసమందు సంధ్యాసమయమున పరమశివుడు ప్రతినీత్యము సర్విన నృత్యము ఇందు వర్ణించబడినది.

సనాతన, సనందనులు మొదలైనవారు వరిచేష్టింప : నంది, భృంగి, రిటీశ్వర, గణపతి, తండు, హుండ, బాణ, రావణ, చండిక మొదలైనవారు సేవింప, దేవమునులందఱు గుమిగూడి ఆయన నర్తన విద్యను చూచి ఆనందించ, శివుడు గజచర్మమును ధరించి, తన పాదపద్మముతో అపస్మారుడను రాక్షసుని తాడనము చేయుచు సంధ్యా తాండవము సల్పును.

అంత అతనియొక్క కేశరాశి గాలిలో ప్రకాశవంతమై కదలియాడుచుండును. తలపైని గంగ ఉప్పొంగి తరంగములుగా నల్లని ఆ జలల మధ్యనుండి ప్రవహించును. అందు వికసించిన కమలములు శోభాయమానముగా, శివుని జటాజూటమునకు అలంకారముగా నుండ, కమలమిత్తుడు నిర్మల గంగాజలమున ప్రతిబింబించు చుండును. అదిశేషదాతని చెవున కలంకారమగును. పదునారు కళలతో ఒప్పిన చంద్రునివలె పదసము ప్రసన్నముగా నుండును. అతని నాసికము సంపెంగ బోరె తిన్ననై, మృదుపై ఆకర్షణీయముగా నున్నది. అతని నేత్రములు విరసిత కమలముల కంటె ఆకర్షణీయముగా అలరారుచున్నవి. భస్మము నలదిన అతని శరీరము, త్రిపుండ్ర ముద్రాంకితమైన ఆతని నొసలును దివ్యకాంతులనుచున్నవి.

ఆయన అర్ధనారీశ్వరుడు అయి ప్రకాశించుచున్నాడు. ఎడమచేతి అందమైన అతని సఖములు లాజిరసాలంకారముచే ఎరుపుకాంతులుదయించుచున్నవి. మెడలోని మణిమాలలు అనియాడుచున్నవి. రత్నములతో కలిపి కట్టబడిన రుద్రాక్షమాల కుడివ్రక్క ఆతని మెడచుట్టు కాంతివంతముగనుండ, ఎడమవ్రక్క నాగరత్నమాల అలంకారముగా నున్నది. మెడలోని సవరిత్న మాల, చేతులకున్న అపరంజి మురుగులు, నడుమునకున్న చిరు మువ్వల మొలత్రాడు ముచ్చటగా మెరువగా అర్ధనారీశ్వరుడు నర్తనము సల్పుచున్నాడు.

ఒక చేతిలో డమరు, రెండవ చేతిలో పృజ్వలాగ్నియును. వేటాక చేతిలో అభయముద్ర పట్టియున్నాడు. వరద హస్తము యొక్క ప్రేళ్ళకు ధరించిన రతనాల ముద్దుడుంగరములు తళతళ లాడుచున్నవి. వస్త్రముగా ధరించిన పులితోలు అందముగానుండి పవిత్రత తొణకెసలారుచున్నది. బ్రహ్మతల నాయకముగా నమర్చిన పుష్టలపేరు మెడలో ఎసగుచున్నది. కాళ్ళనలంకరించిన చిరుమువ్వలు ముచ్చటగా పల్కుచున్నవి. నడుమును అందముగా పంచుచు నటశేఖరుడు, నటమహానటుడు, నటరాజమూర్తి త్రిభువ నములను మోహింపజేయు నర్తనమాడుచు ముల్లోకములను కాపాడుచున్నాడు.

నర్తన సమయమునందు మహాదేవుడు తన అరమోడ్పు కనులనుండి అందముగా రత్నఖచిత సింహాసనముపై కూర్చొని, ఆయన నాట్యమును తిలకించుచున్న అంబను ఒకసారి విలాస ముగా చూచును. ఆమె ముత్యాల ముక్కర శుద్ర నక్షత్రమువలె కాంతివంతముగా నున్నది. కంఠముపైనున్న మూడురేఖలు, కంఠసీమ సలంకరించిన మూడు మణిమాలలరంటె అందముగా నున్నది. ఆమె ధరించిన స్వర్ణాంబరము అంతరిక్షముకంటె ప్రకాశవంతముగా నున్నది.

చంప కాశోక, షున్నాగ, సౌగంధి పుష్పములతో ఆమె వినీల కచభారము అలంకృతమైనది. అన్ని పుష్పముల మధ్యగా నుండి రత్నసీమంతిని ముద్దుగొల్పుచున్నది. నుదురుపై వ్యాళిన ముంగురులకు, చంద్రకళగా ధరించిన సింహారము మరింత పన్నె తెచ్చుచున్నది. చేతులకుదాచిన నాగాభరణములు, రత్నాలు, రాపిన గజాలు, రివ్వలు పొదిగిన ఉంగరాలు ఆమె చేతులకు సౌంధ్యహర్షుచున్నవి. ఆమె కాళ్ళకు ధరించిన రత్నాలు పొదిగిన చిరుమువ్వల మధురధ్వనితో భూమి ముచ్చటగా ప్రతిధ్వనించు చున్నది.

అప్పటి ఆ ప్రదేశమంతయు చంద నాగరు, కర్పూర కస్తూరీ వాసనలతో నిండియున్నది. అందు ఒక చేతిలో సౌగంధి పుష్పము తాల్చియున్నది. రెండవ చేతిని అందిముగా పక్కకు జారవిడిచినది. మరి రెండు చేతులందు పాశాంకుశములను దాల్చినది. ఈ విధమున జగజ్జుని అలరారుచున్నది.

అంబగూడ స్వామిని తన ముద్దులొల్కు దృక్కులతో చూచినది. ఆయన అందిముగా చురల చురల ఆమెను చూచుచు నర్తనమాడుచున్నాడు. మహారాజ, గణపతి, స్కంద, భృంగి, నంది; దేవ, గంధర్వ, యక్ష, కిన్నర, కింపురుషులు ఆయనను

సేవింప, సంగీత వేదమోషలతో తన సంధ్యాతాండవ నృత్యము ప్రశాంతినియు కైలాసమందు నాల్గు దిక్కులందున్న నర్తనవేదికలపై చేయుచుండును. కొన్ని సమయములందు అంబ ఆ నాట్యమందు అతనిని అనుసరించును. మరికొన్ని సమయములందు తానొక్కడే నర్తనమాడును. ఆ నాట్యము కనులకు పండువై, వీనులకు విందై, ఆత్మకానందమై, లోకములకు శుభమై ఒప్పారుచున్నది.

ఇక పరమ శివుడు తూర్పుదిక్కున నున్న స్వర్ణమండపములో చేసిన సంధ్యానర్తనమును గూర్చి విపులముగా వర్ణించును.

అర్ధాంగియైన పార్వతీదేవి ఎల్లప్పుడు వాచు భాగమున ప్రకాశించగా నటరాజమూర్తి కైలాసమందు సంధ్యా సమయమున నర్తనమాడుచుండెను.

చంద్రకళచే ప్రకాశమానమైన అతని కేశపాశము గాలిలో నర్తనమాడుచున్నది. ఆయన సాత్వికరూపుడై పిరాటియ్యచున్నాడు. బ్రహ్మశిరిముతో గూడిన పుట్టెందలు ఉచ్చాసన నిశ్వాసములతో నుప్పొంగుచున్న అతని విశాల వక్షముపై కదలియాడుచున్నవి. కుబేరుడు ఎక్కిగా నిలిచి స్తోత్రగీతములు పాడుచున్నాడు. నర్తనము ఉచ్చితమగుచుండును. బ్రహ్మరిపాలము గాలిలో కెగురుచు నక్షత్ర మండలమును రాుచున్నట్లు భ్రమగొల్పుచున్నది. ఏరింబము ఆ నర్తనమునకు దర్పరిల్లినది. శిరములోని గంగ ఉప్పొంగి గాలిలో ఆడుచున్న కేశపాశముతో కదలియాడుచున్నది. అట్టి సమయమున మహావిష్ణుదేవతలు ఆయనను కొలుచుట కవలరీ జేరుచున్నారు. అంజలి ఘటించి ఆయనను స్తోత్రము చేయుచున్నారు. తండుడు, ఇందుగ్గిడు, చండీశ్వరుడు కిందిమము, డమరు, మంటా వాద్యములను పరికించిచున్నారు. నటశేఖరుని కిరుప్రక్కలా నిలిచిన బ్రహ్మ, విష్ణువులు ఆయనకు నమస్కరించు చున్నారు. అచ్చటజేరిన దేవర్షిగణములందఱు ఆశ్చర్యానందములతో కదలక మెదలక అట్లే నిల్చి ఆ నర్తన శోభను తిలకించి తరించుచున్నారు. ఆయన మెదలోనున్న అనేక రకములైన ఆభరణములు ఆయనతో కలిసి నర్తనము సల్పుచున్నవి. శిలోజాల నలంకరించిన చల్లని చంద్రుని ఆయన కంఠమునందలి విషములోన గల వేడియావిరిరి, చేతిలోని అగ్ని జ్వాలకు ప్రమేణ వేడెక్కుచుండగా, వేదాల సాంఘ్యం ఆ స్వామి తన అర్ధాంగిని ఆనందించుచుటకు స్వర్ణమయ మండపమందు నర్తించుచున్నాడు.

అదిశేషుడు తన చేతి అలంకారమాయెను. అతని రాళ్ళ విన్నిమువలల తియ్యని సజ్జలులు, అదిశేషుని ఉచ్చాసన నిశ్వాస

ములు లోకములను, లోకస్థులను కదలించుచున్నవి. కాని మహాదేవుడు మాత్రము మందహాస వదనారవిందుడై ప్రకాంతమైన దృక్కులతో మణిగజాలంకార శోభితయైన దేవిని చూచుచున్నాడు. ఆయన నర్తనవిద్యను చూచి ఆనందింపనట్లు దేవి చిరునవ్వుతో మందహాసము చేయుచున్నది. అంత ద్విగుణీకృతోత్సాహముతో సదాశివుడు వివిధగతుల వివిధరీతుల నర్తనము సల్పుచున్నాడు.

అటుపై హైమయొక్క ఆనందముకొరకు దక్షిణ దిక్కున నున్న మణిమండపమందు ఆయన నర్తనము చేసెను.

అదిశేషుడు అతని చెవికి అలంకారమాయెను. అతని శిరముపైనున్న నాగమణిరాంతిలో శివుని కంఠము మెరయుచున్నది. పక్షిముఖముగల చండీశ్వరుడు ఇత్యాదులు స్తోత్రములను చదువుచున్నారు. బ్రహ్మదేవతలు వేదమంత్రోచ్ఛారణ చేయుచున్నారు. శర్వుడు ప్లవన, మండల, చారి, కరణాంగ హారముల పిన్యాసము ప్రదర్శించుచుండ, తండుడు మైమరచి పాడుచున్న బ్రహ్మ, విష్ణుల స్థాయి తగ్గించమని, ఆయన నర్తనమునకు స్థలము నొసగుమని వేడుచుండగా, స్వామి నటరాజై నర్తన విద్యకు విలాసము కూర్చున్నాడు. నర్తన మందు నటునిటు ఆయన శిరము కదలునపుడు చంద్రునిలోని అమృతము జాలువారిసది. కదలుచు, లేచుచు ఉచ్ఛ్రావముగా నాట్యమాడి నపుడు ఆయన శిరము నలంకరించిన నాగుపాములు మిక్కిలిగా కదలించుటకుచే నుక్కిరిదిక్కిరై నవి. అదిశేషుడు, భూమి, సూర్యుడు, చంద్రుడు, మెరియుచున్న స్వర్ణపర్వత పంక్తి అన్నియు భీతిచెంది శివునియొక్క పాదపిన్యాసమునకు వణక తొచ్చినవి. అంత భీతిముగా మహానటుడు నర్తనముచేసి దేవిని సంతోషపెట్టెను. ఆమె కలువకన్నులనుండి అమృత మొలుకు సటి చూపులతో ఆయనను సంతోషపెట్టినది.

అట్టి ఉద్భృత నాట్యమందు తన నాగాభరణములు జారిపోకుండ, పశ్చముగా ధరించిన గజవర్ణము వీడిపోకుండ అప్పుడప్పుడు హస్తపాద పిన్యాసముల ఉద్భృతము తగ్గించుచున్నాడు. అట్లే తనయొక్క జటాజూటమునందు గంగ పడిపోకుండ చంద్రుడు వ్రాలిపోకుండ జాగరూకతతో నర్తనము సల్పుచున్నాడు. ఆ నాట్యవైఖరిని తిలకించి దేవర్షులు మొదలైనవారందరు తమ జన్మల తరించెనని తలంచుచున్నారు.

ఇక పడమటి దిక్కుననున్న రజతమండపముపై శివుని నర్తనము వర్ణించును.

తన వామ భాగములో పార్వతీ స్వరూపముదాల్చి, సాములను ఆభరణములుగా ధరించి, బ్రహ్మకపాలమును మెడయందుంచి, అంబయొక్క ఆభరణములు మెల్లగా ద్వనించ నర్తనమోడును. కటి భాగమున గజచర్మమున్నది. కళలోల్కు చంద్రుడు ఆతని జటాజూటమున కలంకారుడయినాడు. పగ్గనన్న దృక్కులతో తన విద్వలనందరను చూచుచు రజత మండపముపై శివుడు నర్తించును.

అదిశంకరుడు తన్మయుడై నర్తించుచున్నాడు. బ్రహ్మదేవుడు ఆతని నర్తన విద్యను వేయినోళ్ళ పొగడుచున్నాడు. మహావిష్ణువు ఆయన నర్తన విద్యకచ్చెరువొంది ఆరాధించుచున్నాడు. ఆతని భక్తులు ఆ సంగీతామృతమును ఆస్వాదించి తనివి తీరక మరల మరల ఆ అమరనర్తన విన్యాస ప్రదర్శనమును కోరుచున్నారు. తన భక్తుల సంతోషార్థము స్వామి నర్తించుచున్నాడు.

స్వామి సృష్టిక్రమమును నర్తనరీతిలో పగ్గదర్శింప, స్థావర జంగమాదులు కూడ ఆడదొడగినవి. స్వామి అంగిక విన్యాసమే నకల చరాచరముల యొక్క కదలికలాయెను. ఆయన పాదముల నుండి ఎలువడిన ద్వీనులే శబ్దమై, వర్ణములై, మాటలై, వాక్యములై, సూత్రములై, భాష్యములై అలరారినవి. విసీలాకాశము నందలి నక్షత్రమండలము ఆతని కలంకార ప్రియమాయెను. నర్తనవేళ ప్రదర్శించిన వివిధ భావములే నవరస కోశితమైన సౌత్వకాళినయమైనది. ఇన్ని విధముల నర్తన విద్యను వికసింప జేయుచు ఆడుచున్నాడు ముక్కంటి వేల్పు.

లోకరక్షణకుగాను సముద్ర మథన సమయమున భక్షింపబడిన హోలాహలముచే నీలిమ పొందిన కంఠము ప్రకాశవంతముగా మన్నది. అటుపైన ఆతడు ఉత్తర దిక్కుననున్న జ్ఞానమండపము వద్ద నల్పిన నాట్యము వర్ణించును—

'ప్రాం' రూపమైన దేవి పరమశివునియొక్క దివ్య స్వరూపమును ఎల్లప్పుడు తనయొక్క హృదయ కమలమునందు ర్యావించును. సృష్టి కారారమైనవి ప్రకృతి పురుష శక్తులు. ఈ రెండు శక్తులయొక్క సంయోగమువలననే సృష్టి జరుగును. ప్రకృతి స్వరూపము పరాశక్తియైన అంబ. పురుష రూపము శివమూర్తి: అట్టి పరమశివుని రూపమును అంబ నిరంతరము ర్యావించును.

శివుడు భోగాళంకరుడను పేరు కలవాడు. తనను నమ్మిన వారిని పరములొసగి బ్రోచువాడు. అట్టి అమృత హృదయమూర్తి అందముగా అలంకరించుకొని కుంకుమ, కేసరి మొదలగు సుగంధ పూరితములైన వస్త్రములను కట్టుకొని మేరువును ధనువుగా ధరించినాడు. ఆయన నర్తన పీఠముక్రింద 'ప్రాం' యొక్క చిత్రము అతి రమణీయముగానున్నది. అట్టి తరి పంచవర్ణములలో ప్రకాశించుచు స్వామి జ్ఞాన సభయందు నర్తించును.

లక్ష్మీ సరస్వతులు ఆతనిని గొల్పుచున్నారు. విష్ణువున కతడు ఇష్టదైవమయినాడు. ఆయన శ్రీ విద్యకదినేత ఆయెను. తనయొక్క కరుణాదృక్కులు శాస్త్రవేత్తలయెడల ప్రసరించుచున్నవి. కంఠమందు హోలాహలమును ధరించియున్నాడు. స్వామి వదనము నిర్మలమై అప్పుడు పూచిన తామరపత్ర స్వచ్ఛమై అందముగా ముద్దులు మూట గట్టుచున్నది. తన్ను నమ్మినవారిని అభయమిచ్చి కాపాడుచున్నాడు. నారాయణుడు ఆతనిని నిరంతరము పూజించుచున్నాడు.

గజ చర్మాలంకృతుడైన ఆయన నాగలోకమున పగ్గవహించు గంగను శిరమున దాల్చియున్నాడు. నానా రూపములైన నర్తన రీతులను పగ్గదర్శించుటకు సమర్థుడైన ఆ స్వామి ఏ రూపమును కోరిన ఆ రూపమునందే పగ్గత్యక్తమగుచు నర్తించును. సృష్టికర్తయైన బ్రహ్మకే గురువువలె పగ్గకాశించుచున్నాడు. విష్ణువునకు సైతము కనుగొనలేనట్టి అద్భుతమైన పాదపద్మములు కలిగిన వాడును, స్కందుని జన్మకు కారణభూతుడును అగు నాతడు తన చూపుచే కాముని భస్మముచేసెను. అతడు అందమైన అంగసౌష్ఠ్యము కలవాడు. మరదార కుసుమమువలె స్వచ్ఛమైన దృక్కులు కలవాడు. శుభప్రదుడు. సర్వము తానై ఫలనిల్లు శంకరుడు జ్ఞాన సభయందు నర్తనము సల్పుచుండెను.

జ్ఞానులు శుభంకరుడైన చంద్రశేఖరుని పాదపద్మములను నేపించురు. కళలందు సాటిలేని మేటి, పాప పంకిలమునుండి భక్తులను కాపాడుటయందాతని కాతడే సాటి. ఆతడట్టి దయా హృదయుడైనను దుర్మార్గుల పాలిటి భైరవుడు బ్రహ్మయొక్క పంచమ శిరమును ఖండించినవాడు. నొసటియందు అగ్నిజ్వాలల వర్షించు నేత్రమున్నను, చల్లని సౌకుమార్యమైన దృక్కులు కల్గిన అరుద్రమూర్తి జ్ఞాన సభయందు నర్తించుచున్నాడు.

బ్రహ్మదేవుడు ఆయనను సుతించుచున్నాడు. దేవతల కోర్కెలు తీర్చుటయందాతడు చింతామణి సమానుడు. అది.

శేషుని ఆభరణముగా కల్గియున్నాడు. ఇందుల్ని సేవలందుకున్న ఆ స్వామి భక్తులు కోరిన కోర్కెలు తీర్చుచున్నాడు. నాల్గువేదముల సారము వెలువడినట్లు స్వామి అర్చనారీశ్వరుడై భక్తుల హృదయములందు ఎల్లకాలము నిల్చునట్లు సంధ్యా సర్వనము సల్పుచున్నాడు.

మెరుపు తీగలు ఆతని జటలనుండి ప్రకాశించును. ముంగురులు ఆతని ముఖముపై అల్లలనాడుచున్నవి. యముని గర్వమణించి, మార్కండేయుని రక్షించిన త్రిశూలమును ధరించి యున్నాడు. విష్ణుశక్తిని బాణముగాధరించి, రాక్షస గణములను సంహరించినాడు. ముల్లోకములను ఉదరమున ధరించి తాబేటిపై నిల్చినాడు. యోగులయొక్క హృదయకమలములలో నివసించువాడు. ఒకచేత కుత్తాలము (గండ్రగొడ్డలి) ను వేరొకచేత లేడిని ధరించి యున్నాడు. చేతులయందున్న చురిక (చిరుకత్తి), ఖడ్గము తళతళ మెరయుచు, ఆయన శరీరమును నీలి కాంతులతో ప్రకాశింప జేయుచున్నవి. ప్రహుతగణములు మొదలైనవారు అపస్మారుని సంహరించిన ఆ మూర్తిని పొగడుచున్నారు. విష్ణు బ్రహ్మాండ్రాదులు వాద్యగోష్ఠి సల్పుచున్నారు. శివుడు డమరును వాయించుచున్నాడు. కమలదళములను బోలు ఆయన కనుగవ అగ్నిశ్వాసలవలె బాసించుచున్నది.

స్కందుడు మయూరవాహనమును, వినాయకుడు మూషిక వాహనమును ఎక్కి ఆయనను సేవించుచున్నారు. సర్వస వేదిక బంగారు స్తంభములతో నొప్పి రక్తారుణకాంతితో ప్రకాశించుచున్నది. మందబోపరిభాగము వజ్రములతో నలంకృతమైనది. సప్తమాతృకలు, నవశక్తులు ఆతని ప్రక్కగా నున్నారు. ప్రపంచములను పృథ్విపరచిన తాను సృష్ట్యంతమందు సమస్త జీవకోటిని తనయందే ఇముడ్చుకొనుచున్నాడు. ఆతని మెరుపు తీగలవలె కదలిక కల్గు హస్తముల విన్యాసము వర్షవీభత్సమును కల్గించుచున్నది. అప్పుడు అత్యద్భుతముగా నున్నది మిన్నువాకతాల్పు సర్వన చోద్యము. సర్వనములో హస్తములు ముడుచుకొన్నను భూనభోంతరమును చుట్టివేచినట్లు వికాసము చెందుతున్నవి. ఆ సర్వనోద్భవమునకు శిరోజాలు కదలియాడుచూ ప్రపంచమును చీకటిగా చేయుచున్నవి. పాదములు తాళలయక్రమమును తప్పకున్నను, అతివేగముగా చలించుచు నక్షత్రమండలము నంటుచున్నట్లు భ్రమగొల్పుచున్నవి. ఇన్ని రీతుల సర్వనముసర్వి స్వామి అంబ యెదురుగ విల్చి యున్నాడు. ఆమెయొక్క ప్రళంసలను ఆశిస్తూ, మందహాస వదనయై అంబ చిరునవ్వుతో ఆతని సృత్య విద్యను అభినందించుచున్నది.

ఇదియే పరమ శివుడు జ్ఞానసభలో సర్విన సృత్యము.

త్రిపుర సంహార సమయములో పట్టు శబ్దములు

- (1) అహరవధి నవసంధ్యా సమయారంభ విజృంభమాణ శుంభశుక్లం
 భీనస కటక భుజస్తంభ విజృంభిత రంభిత టంతం దౌకుమార
 ధక్కా ధమ ధమ గాఢ నిరూఢ ప్రౌఢ శ్లేఖాలంఘన జంఘా వికహేలా
 సమ సమయ సమయ—విశ్రమిత జయ జయభేరి •
 భం భం భాం—భం భం భాం—భం భం భాం
- (2) భమికిట భాంకృతి బుద్ధ నిరుద్ధతి మధ్యధ్యానా ధన్యో బిదిరీభూత
 బ్రహ్మాండాభ్యంతర ఉరగక్షోణీవల్లభ వరనందన దిగ్విజయస్ఫుట—సన్నికటక
 దగ ద్దగిత ధవళేశాం స్థగిత దిశాం
 భం భం భాం—భం భం భాం—భం భం భాం.
- (3) భగిద్దగ భయంఢ భిద్రాభి జిచ్చ హకుట జిచ్చహకుట గిగిద్దగ
 గిగిద్దగ మగిద్దగ మగిద్దగ రణక ర్తిక రణక ర్తిక డమరు డసిక డమరు డసిక
 గొగ్గిరిగిరి గొగ్గిరిగిరి భయభర్జిత భయభర్జిత పరిమహాపాత్ర శృరీర
 శృంధ్ర నరేంద్రాద్భుత జైరి
 భం భం భాం—భం భం భాం—భం భం భాం.
- (4) అసురయపుర అసురయపుర ఇణణ ఇణణ ఇణణ ఇణణ ఉరగ
 ఉరగ మాణిక్యేరి భిష్టోగి భిష్టోగి జోగి జజ్జగుడ్డిగ జజ్జగుడ్డిగ
 ఉర ఘనపాణి కదంబరేయ పావడ సద్వరదేర కిర్రు కిక్కుమాణిక్య
 క్షణైః
 భం భం భాం—భం భం భాం—భం భం భాం.
- (5) ధిం ధిం ధిం ధిం ధిక్కా ధిమిక్పత ధిగధిక్పాం ధిగధిక్పాం యుంకిణ
 యేకు యేకు కుంభనీక్పత తద్రాజముఖి కందర్ప సంగీత నృత్య
 కోలాహల విజయీభవా
 భం భం భాం—భం భం భాం—భం భం భాం.

(సుప్రసిద్ధ నర్తకి శ్రీమతి వైదేహిగారిచ్చిన గొల్లకలాపమునుండి)

॥దు ప్రదర్శించిన నృత్యలన్నింటిలో
3 కష్టమైన 'నిశుంబితా' ఛార్జ్య తాండవం.

శివపంచముఖ శబ్దములు

(1) చతురశ్రము (శబ్దము)

నగి నగి ననగి నగి నగి ననగి
ననగిడ కిటతక గిడ గిడదా
కికిత తతకిట కికిత తతకిట
కికితకిట కికితకిట ధోంగి ధోంగి
కికితకిట ధోంగి ధోంగి గిడ గిడదా
ధోంగి ధోంగి గిడ గిడదా
ధోంగి ధోంగి గిడగిడదా

(2) త్రిశ్రము (శబ్దము)

ధరికిట గిడ దగదా టటకుటటా టటకుటటా
ననగి ననఖు ననగి ననఖు ననగి నఖిరి
ధోంగి నగి ధోంగి నగి
తత్తా దిద్ది ధరికిట గిడదగదా॥
ధరికిట గిడదగదా॥
ధరికిట దిడదగదా॥

(3) మిశ్రం (శబ్దము)

తతకిట గిడదగితా ధధకికి గిడదగితా
తతకిట గిడతగితా ధధకికి గిడదగితా
ధధకికి తతాధికి తతాధికి టకునగు టకునగు
ఖరిటు ఖరిటు సరిసరి ఖరిసరిఖి
తకిట గిడెదగితా
తతకిట గిడదగితా
తతకిట గిడదగి

(4) ఖండం (శబ్దము)

తత కిటకిట దోహంత దోహంత
ధోంగిన ధోంగి ధోంగిన ధోంధోం గోంగోం
దొగిణ తాతా కిటతోం
ధోంగినఖే నఖే టకు యెంయెం (3 సార్లు)

(5) సంకీర్ణం (శబ్దము)

నీయోం నయోం యూం కిణకిణకి కిణకిణకి
నీయోం నయోం యూం గిరిగిడ గిరిగిడ గిరిగిడ
గిరిగిడ గిరిగిడ
దిద్దికిటకి దగికినగి దగికినగి (2 సార్లు)
దగికినగి దరికిటదా దొనక.
నయోం నయోం యూం నయోం నయోం యూం
నయోం నయోం యూం.

(సుప్రసిద్ధ నర్తకి శ్రీమతి వైదేహిగారిచ్చినవి)

జటాటవీ గల జ్వల ప్రవాహపావిత స్థలే
 గలేవలంబ్య లంబితాం భుజంగ తుంగమాలికాం
 డమడ్డమడ్డమ న్నినాద వడ్డమ డ్డమర్వయం
 చరారచండ తాండవం తనోతు నశ్శివశ్శివం.

జటాకటాహ సంధ్రమ ధ్రుమన్నిలింప నిర్ఘ్నీ
 విలోలవీచి వల్లరీ విరాజమాన మూర్ధాని
 ధగద్ధగద్ధగ జ్వల ల్లలాట పట్టపావతే
 కిశోర చంద్రశేఖరే రతిః ప్రతిక్షణం మమ.

ధరాధరేంద్ర నందినీ విలాస బంధుబంధుర
 స్ఫుర ద్దిగంత సంతతి ప్రమోదమాన మానసే
 కృపాకటాక్ష రోరణీ నిరుద్ధ దుర్ధరావది
 క్వచిద్దిగంబరే మనోవినోదమేతు వస్తుని.

జటాభుజంగ పింగళ స్ఫుర తృణా మణిప్రణా
 కదంబి కుంకుమద్రవ ప్రలిప్త దిగ్వధాముఖే
 మదాంధ సింధుర స్ఫురత్త్వ గుత్తరీయ మేదురే
 మనోవినోద మద్భుతం విభర్తు భూతభర్తరి.

దళవక్త్రవిరచిత శ్రీ శివతాండవ స్తోత్రమునుండి.

శ్లో॥ కాంతాకారం, శిఖరికాయనం
సర్పమాలం, మహేశం
విశ్వాదారం, గగనవచనం
స్వచ్ఛవర్ణం, కుటాంగం
గౌరీకాంతం, విషమనయనం
యోగి హృద్యానగమ్యం
పందేశంధుం, భవభయహరం
సర్వలోకై కనాథం।

శ్లో॥ కాంతం, పద్మాసనస్థం, శశధర మకుటం, పంచపక్త్రం, త్రినేత్రం
శూలం పత్రంచఖర్ధం పరశు మభయదం, దక్షభాగే వహంతం
నాగం, పాశంచ ఘంటాం, ప్రళయహతపహం, సాంకుశం వామభాగే
నానాలంచారయుక్తం స్ఫటికమణినిభం పార్వతీశం నమామి.

ఉ॥ ఆదగ గెంజెడర్ దొలకియాడగ జాహ్నువి దిక్కులెల్ల న
ల్లాడగ భూతదా త్రియసియాడగ నాకము, నాకసంబు నూ
టాడగ ముజ్జగంబుగొని యాడగ నిచ్చలు నీవు తాండవం
దాడగ గౌరి నిన్ సరసమాడగ జేరునటా : మహానటా।

(విష్ణు కథానిధానము.)

చ॥ కరధక్కారవ వాద్యమింపొదవ గంగా తుంగరంగత్తరం
గ రవప్రస్ఫుట తాళనమ్మిళిత త త్కంజాతపుంజస్సుర
ద్వరపుష్పంధయ మందరధ్వనుల గీతం జొప్పతొర్యత్రికం
చిరవైయుండగ నీదు తాండవ మహంబేపారు సర్వేశ్వరా :

(విష్ణు కథానిధానము)

ఉ॥ తారకటి చ్చిఖండి శివతాండవ మాడ నతండుమర్దతో
దారిరవంబు మేఘనినదంబని చేరినజూచి నాసికా
ద్వారబిలంబు జన్నిదపువ్వాళము జొచ్చిన దొండమెత్తి మీం
కారముచేసి నప్పు వెనకయ్య కృపాకుపు మెల్లమెల్లగన్॥

(అరుణాచల పురాణము)

చ॥ త్తయకాలంబున నీధుసాగర రసాస్వాదాతిరేకంబునన్
నయనాబ్జంబులు మూర్ఛితంబులుగ పంధ్యావేళ రాత్రీకర.
ద్వయతాళానుగతిం బ్రమోదమున మత్తల్లీ మహా నృత్యముల్
ప్రియమొప్పారగ జేయు భైరవుడు గావించున్ మహానాట్యముల్.

(ప్రాచీన గ్రంథమునుండి)

—

మోహనరాగము, మిశ్రగతితాళము

వల్లవి శివుడు తాండవమాడుచుండెన్॥

అనువల్లవి అవురాయని గౌర్యస్థానమునన్ ॥శివు॥

కంకణములు కణ కణ కణ కణ కణమని మ్రోయన్

కింకిణీ గణములు ఘలు ఘలు ఘల్లని తెరలుచు సారెకురాయన్

ఖండు ఖండ మదితి తళ తళ తళ తళమని మెఱయన్

దండకూకమణి కాంతులు ధగ ధగ ధగమని యొలయన్ ॥శి॥

జగత్పాలకులు హాహాహాహా యని పల్కన్

జగన్నాథుడో హర హర హర హర హరయని మ్రొక్కన్ ॥శి॥

(గాయన గాయనీజన పారిజాతమునుండి)

ఫరజులింగము - ఆదితాళము

దొరసామయ్య రచన.

ప॥ ఆదెనమ్మా హరుమి ద్రుకుట్టైయని ఆదెనమ్మా॥

అ॥ ప॥ జాడగ గిరిరిన్యరీసు క్రీగంట జాడ

అంట 'నెణాస్' అని కొనియాడ

చూడి జాడ పేడిరిగా చంద్ర చూడుండు

ఘూడు కండ్లవాడు ॥ఆదెనమ్మా॥

చ॥ చెవులనుండు తాటంబి కుండలచ్చవి

చెక్కిట మెఱుగార జాహ్నవీ

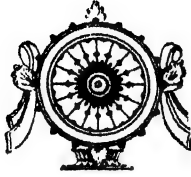
యువతీయుతమైన జడకట్టు ముడియు వీడియనియాడ

నవరసంబులొలుక మోము చిరునవ్వు ముద్దుగులుకి ప్రి

భువనావన చతురుడై వెలయు త్రిపురహరుడు

నడుము గిర్రని దిరుగ ॥ఆదెనమ్మా॥

దేవనర్తకి - ఆలయ సృత్యములు

తెలుగు విశ్వ విద్యాలయము

గ్రంథ సంఖ్య 31578
నమ్రాత సంఖ్య 30.3.90
తేది .....

పసుపు పారాణి పాదముల నలంకరించిన
రత్న మంజీరాలను మధురముగా పలికిస్తూ తమ
సృత్య రాధనతో ఆలయాలను సంస్కృతీ నిలయా
లుగా రూపొందించి స్వామియం దైక్యమైన దేవ
నర్తకిమణులకు సుమాంజలి.

“కళతే జీవితము సంకీర్తముజేసి సృత్యకళను చుహోన్నత
స్థితికి తెచ్చినది ఆచర్యదేవదాసి. తాను నాథునిగా పరిగ్ర
హించిన పరమేశ్వరుని జూచినపుడు కనులనుండి రాలు అనంద
వాష్పములతో అతని నభిషేకించి, నేత్ర పుష్పములతో పూజించి
జ్ఞానాగ్నియందు కామ, క్రోధ, లోభ, మోహ, మద, మాత్స
ర్యాదులను దూపమొనర్చి తన శరీర స్వరూపమును నివేదన
మొనరించి తరించిన ఆ దేవనర్తకి రూపము కనులయెదుట
చిత్రించుకొనినచో ప్రాచీన భారతీయుల ప్రాథమము వ్యక్తము
కాగలదు. వారివలే, కళాస్వరూపిణియైన ప్రకృతి మాతను పవిత్ర
హృదయముతో పూజించిననాడే, కళారాధకుడు ఆమరత్వము
నొందే కళాసంప్రదాయముల సృష్టించగలడు. కళలు సముష్ట్యల
ములై విలసిల్లగలవు.”

నా ట్యా రా ధ న

ఆలయము - దేవనర్తకి

ఆలయము హైందవ సంస్కృతికి నిలయము. లలిత కళ లకు పుట్టినిల్లు. నాగరకతకు చిహ్నము. భారతీయ సంస్కృతి దేవాలయములో పుట్టి. దైవ సాన్నిధ్యంలో పెరిగి, ఆలయ ప్రాంగణములో ఆటపాటల నేర్చి, సర్వాంగ సుందరముగా రూపొంది, రాచబాటను తరలివెళ్ళి ఆస్థానముల నలంకరించి, ఆరాధనల నందుకొని, విదేశయాత్ర సర్పి తన సుమ పరిమళ ములతో అన్యదేశీయుల సహితము సమ్మోహితుల జేసి, వారి హృదయములలో చిరస్థావరముల నేర్పరచుకొని నేటికినీ పవిత్ర భావములతో ఆరాధింపబడుచున్నది. ఇదే మన సంస్కృతి, లలిత కళల యొక్క పవిత్ర చరిత్ర. —

మన శిల్పులు తమయొక్క ప్రతిభనంతనూ చూపి జీవ కళ లుట్టిపడే శిల్పములతో దేవతలకు ఆలయముల నిర్మించి తమ కళావిజ్ఞానానికి అమరత్వము చేకూర్చుచున్నారు. లక్ష్మీప్రసన్నులైన ప్రభువులు, నాగరక ప్రజలు ఆ నిర్మాణములకయ్యే వ్యయ ముల భరించి, ఆ కళలను పోషించిరి. చిత్రకళాకారులు మన పురాణోహాసములలోని వివిధ నీతి ప్రబోధక గాథలను మందిర ముల గోడలపై ప్రబోధయోగార్థము చిత్రించి, అలంకరించి, తమ కళల సార్థక పరచిరి. కవులు తమ గద్య, పద్య, గీత, ప్రబంధ రచనల ద్వారా స్వామిని కీర్తించగా, సంగీత విద్వాంసులు ఆ గీతములకు రాగ, తాళములను గూర్చి ఆలపించగా, వాద్యకులు

* తంజావూరు ఆలయ నిర్మాణమును గూర్చి ఒక కథ ప్రచారములో నున్నది. రాజరాజచోళుడు తమిళదేశమును పాలన జేయుచున్న కాలము, అతడు తరుచుగా మారువేషములో రస రాజ్యములో పర్యటన జేసి ప్రజల యోగక్షేమములను తెలిసికొని వాడు. అట్టి పర్యటన సమయాన కావేరీనదీతీరాన పున్న ఒక చిన్నగ్రామములో వుండగా, ఒకనాటి రాత్రి పండెగిండుగంటల సమయమప్పుడు తనకు దగ్గరలోనున్న పూరింటి నుండి గజైల చప్పుడు, సంగీతము, మృదంగవాద్యము విని, అచ్చటకు వెళ్ళి, తలుపుదీసికొని లోనికి ప్రవేశించి తానూ ఒక కళారాధకుడ ననియు, నృత్యముజూడ అవేక్షతో లోనికి వచ్చిననియు తెలియ జేయును. కాని అతని జూచినవెంటనే ఆ జవ్వని గజైలను విప్పి వేయును. ఆ ముద్రసలి (ఆమె తండ్రి) మృదంగము కట్టిపెట్టును.

ఆ వృద్ధుడే శిల్పిచార్యుడు గోవిందాచారి. ఆమె యతని ముగ్ధులపట్టి, అమరనర్తకి కల్యాణి.

తమ వివిధ వాద్యములపై ఆ సంగీతము ననుసరించగా, నాట్యము దెలిసిన దేవనర్తకిమణులు తమకాళ్ళకు గట్టిన పసిడి మువ్వలు 'రుణం-రుణా' రవముల జేయుగా మేళవించిన మహతీ నాదములో తమ కోమల కంఠములనుజేర్చి మధురముగా భక్తిగీత ముల నాలాపించుచూ, వాని యర్థమును హస్తభంగిమారులతో నెఱుక పరుస్తూ, రసభావములను నేత్రవిన్యాసములతో తెల్పుచూ, పాదములతో తాళగతిని, లయవిన్యాసమును సూచించుచూ, అతినిర్మలమైన మనస్సుతో పరమహంసవోరే దేవదాసీలు ఆ దేవ దేవునెదుట నృత్యము సలిపేవారు. అట్టి నృత్యమును జూచిన వారందరూ విస్మయానందోద్వేగులై తన్మయమునొందెడివారు. తమ్ముతాము మఱచి, ఆ తన్మయత్వముతో నున్నవారు మాయా వ్యామోహముతో బంధింపబడినట్టి ఈ జగతిని మఱచి నిరంత రానంద సందాయి యగు నా పరమేశ్వరునెదుట నున్నట్లే భావిం చెడివారు. అట్టిదైవత్వమును తెచ్చే నృత్యాన్ని జూచినవారేధన్యులు. వారి జీవితములే సార్థకములు. చైవసేవకు అంకితమైన "దేవ దాసీలు" యితర చోట్ల నృత్యమాడరు. భూపతియైనను, భూసు రోత్తముడైనను దేవనర్తకిమణుల నృత్యము జూడవలెనన్న, ఆరాధన సమయములో ఆలయమునకు వచ్చి శీరవలసినదే. సంఘభివృద్ధికి గాను ప్రభువులే ఈ నియమముల నేర్పరచినను ఆత్మ సంస్కారమున్న వారగుటచే వారును ఈ నియమములను విధిగా పాటించేవారు. గౌరవించేవారు. * పోషించు ప్రభువులే ధర్మబుద్ధి గలిగి యుండుటచే నాటి దాసీలకు గూడా తమ విధ్యుక్త ధర్మమును నెరవేర్చుటకు యెట్టి యాటంకము లేకుండినది. కను కనే కళలు ఆదర్శవంతముగా నభివృద్ధి జెంది ప్రపంచానికి ఒక దివ్య సందేశము నివ్వగలిగినవి.

మారువేషములో నున్న రాజునకు నిరాశ కలుగును. అతడు అచ్చటనే కొన్నిదినములుండి, యెంత చిరయత్నించినను, అచారి యేదియో ఒకలభ్యులంబుచెప్పి ఆమెచే నాట్యము . . . . . చెడివారు గాడు. ఒకనాడు అచారి ఊరలేని సమయమున రాజరాజు ఆమెను యెంతయో నిర్బంధపెట్టగా అతని మాటను తోసివేయలేక ఆమె గజైలు ధరించి నాట్యమాడ సిద్ధమగును. అంత అకస్మాత్తుగా అచారి తిరిగివచ్చి—

"నాయనా ధర్మము పాలించవలసిన రాజువు నీకిది ధర్మము గాదు. కల్యాణిని చైవాని కర్పించ దలచాను. ఆమె మానవుల ముందు నాట్యమాడద"ని శాసించును. మారువేషముననున్న తన నెట్లు గుర్తుపట్టెనా, అని నిర్బంతపోయి. రాజు చూచుచుండగా—

"రాజా! కఠినశిలల దొలిది సజీవమూర్తుల సృష్టింపు నాకు నీ నిజరూపము తెలిసికొనుట ఆశ్చర్యమేముంది. నీవు తలం చిన, బహుకొంది కాలములో నీ కోర్కె నెరవేరగలదు. బృహ

దేవదాసీలను మనపూర్వులెట్టి పవిత్రభావములతో చూచెడి వారో తెల్పుటకు ఇచ్చట ద్రాక్షరామాయమునకు సంబంధించిన ఒక గాథను వ్రాస్తున్నాను.

తైవము, వీరతైవము, పశుపతి సంప్రదాయారాధన ఆంధ్రలో విరివిగా, విజృంభించి వీరవిహారము జేసినకాలము. ఆంధ్రలో యెచ్చట జూచిననూ శివాలయములు కమనీయ శిల్పకళతో రళరళలాడుతూ కనుల పండుగజేయుచూ వెలసినవి. ఆ కాలము నందే పంచారామములు అమరావతి, సామర్లకోట, పాలకొల్లు, ద్రాక్షరామము, భీమవరము మొదలైన చోట్ల వెలసినవి. ద్రాక్షరామమే దక్షవాటిక. ఇచ్చట స్వామి ఆరాధనకు అనేకమంది దేవదాసీలు నియమింపబడిరి. ప్రభాతి సమయమున భూపాల రాగాలాపనముతో స్వామిని మేల్కొల్పిపేవారు. సేవసమయములో ఏలలు, అష్టకములు, కందార్పములు, హెచ్చరికలు, ధవళములు, జోలలు, అర్ధచంద్రికలు, మంగళహారతులు మొదలైన వివిధ

రకములైన సంగీత రచనలనుపాడి స్వామిని ఆనందపరిచేవారు. వారు భుజంగత్రాస, శుద్ధ, శుభలీలా, కౌస్తుభములు మొదలైన నాట్యములతో సంద్యా సమయమున కుంభహారతి ముగిసిన పిదప కేళిక నల్పి స్వామికి వినోదము కల్గించెడివారు. ఈ విధమున నృత్యగానాదులతో స్వామిని సేవించుట వారి జీవితాదర్శమై యుండెను. మాణిక్యాంబ ఒక దేవదాసీ. ఆమె అతి నియమముతో శాస్త్రీయ నృత్యకళతో స్వామి నారాధించి జీవితము గడపిన భక్తురాలు. తన జీవితసర్వస్వము స్వామి కర్పణము గావించి స్వామిలో నైక్యమైనది. ఆ ఆలయములోని అష్టవారిపేరు మాణిక్యాంబ. ఈ దేవదాసీయే ఆ మాణిక్యాంబ. ఆమె భక్తితో చైవము నారాధించి జన్మను తరింపజేసికొన్న నాటినుండి ఆమెను అమృతవారుగా ఆ డిరిప్రజలు తలంచి పూజించుట మొదలుపెట్టిరని తెల్పుదురు.

మన పూర్వులు నాట్యకళను, నాట్యమాడు నర్తకినీ ఎంతటి భక్తిభావముతో జూచెడివారో తెల్పుటకుగాను- నాట్యము జేసే

వీశ్వరునికి ఆలయము నిర్మించుము. స్వామి ప్రతిష్ఠారోజున రళ్యాణి 'పుష్పాంజలి నిస్తుంద'ని తెల్పుగా.

రాజరాజు తంజావూరు తిరిగివెళ్ళి అచ్చట బ్రహ్మాండమైన బృహదీశ్వరాలయము నిర్మించెను. కల్యాణి దేవదాసీయై నృత్య గానములతో స్వామిని సేవించి జన్మసార్వకము జేసికొనినట్లు. ఆ దేవనర్తకియే ఆ అపరూప శిల్పకళాసృష్టికి కారణమైనట్లును చెప్పుదురు.

శివదాసీ:- శివదాసీలు చేరు. బసవిరాండ్రు, పార్వతులు చేరు. దేవదాసీలు భగవంతుని నృత్య సంగీతాదులతో నారాధించు కళారాధకులు. పార్వతులు స్వామిసేవకే గాక, సంఘసేవకై లర్పింపబడిన స్త్రీలు. వీరు గణాచారులు. వీరికి 'నృత్య సంగీత రళలతో' సంబంధములేదు. కొన్ని కొన్ని వ్యవసాయ తెగలకు జెందిన వారు తమ పుత్రికలను భగవంతుని పేరుతో కైంకర్యము జేయుదురు. అట్లు స్వామి కర్పింపబడి ఆయన ఆరాధనలో కాలము గడుపుతూ ఆ యూరిలోని జనుల యొక్క కష్టసుఖము లందు ఆడుకొందురు. వీరు నర్తనము సలుచరు. ఈ పార్వతులకు సంబంధించిన ఆచారము హైదరాబాదులో ప్రచారములో నున్న దానిని యిచ్చట వ్రాయుచున్నాను.

గ్రామదేవతల అర్చకులు సాధారణముగా పంచములకు చెందిన వారుందురు. ఆ తెగలోని స్త్రీలు కొందరు భగవత్కైంకర్యము జేయబడుదురు. అట్టి స్త్రీలు దేవీ సవరాతురందు

'కలకము' పెట్టిన రోజునుండి ప్రతిదినము పూజలు సలిపి దళమినాడు మహాకాళి ఆలయమునకు వెళ్లి. ఆ దేవిని ఆరాధించిన పిమ్మట రంగమెక్కి ఆ సంవత్సర ఫలితములను జెప్పుదురు.

అప్పుడే కుమ్మరి యింటినుండి తెచ్చిన పచ్చికుండను భూమిలో కొంత త్రవ్వి మంత్రోద్ఘాటన జరిపి బోర్లొంతురు. రంగమెక్కి స్త్రీ (గణాచారి) అభ్యంగనము చేసి. శరీరమునిండా ఎరుపు సలదుకొని, ముఖమున పెద్ద కుంకుమబొట్టు పెట్టి, పసుపు రంగు పట్టముల ధరించి, ఏవియో మంత్రముల జదువుచూ అచ్చటకు వచ్చును. పూజారులు ఆమె ముందు అగ్నిపెట్టి, దూపములను వేయుదురు. అంతనామెకు భగవదావేశము గల్గును. పిమ్మట ఆ పచ్చికుండపై నిలబడి ఆ సంవత్సరమునందు దేశము యొక్క స్థితిగతులు, అతిపృష్టి అనావృష్టుల చర్య, వివిధ దాస్యముల పంటను, ప్రజల ఆరోగ్యము, సాంఘిక వాతావరణముల గూర్చి యెన్నియో విషయములను తెలుపును. ఆమె చెంత నున్న వారు ఆ విషయములను జాగ్రత్తగా వ్రాసి యుంచుదురు. భగవదావేశము గల్గినప్పుడు ఆమె జెప్పిన ప్రతి వాక్కా నిజమగునట. ఆమె రంగమెక్కినప్పుడు ఆ పచ్చికుండ బ్రద్దలయిన ఆ సంవత్సరము దేశానికి హెచ్చరికపట్టు గల్గునని వారు భావింతురు. ఇట్టి విధర్పనములున్నవట చూచిన పెద్దలు చెప్పుదురు. ఇట్టి గణాచారులే పార్వతులు, బసవిరాండ్రు.

సమయములో నర్తకిని గూర్చి భావనను తెలుపునట్టి యొక చక్కని యుదాహరణము విచ్చుచున్నాను.*

నాట్యము చేసే సమయములో నర్తించు పాత్రయొక్క అవయవములందు వివిధ దేవతలు ఆశ్రయించి యుందురట. (1) బ్రహ్మరంధ్రమున* - సదాశివుడు. (2) లలాటమున - క్షేత్రపాలుడు. (3) కటిస్థలమున - బుద్ధుడు. (4) మణికల్ల యందు - మహాదేవుడు. (5) హస్తములయందు - స్థిరలక్ష్మి. (6) హస్తాగ్రములయందు - పార్వతి. (7) వక్షమున - శ్రీ మహా విష్ణువు. (8) స్తనద్వయమున - మేరుమందరములు. (9) నాభి యందు - లక్ష్మి. (10) జఘనమున - భూదేవి. (12) ఊరు ద్వంద్వమున - ఇంద్రుడు. (12) జంఘలయందు - బ్రహ్మ. (13) జానువులను - వాయువు. (14) దృష్టలయందు - మన్మథుడు. (15) రెండు పాదములందు - సూర్యచంద్రులును వుండురు. ఇది అలంకార యుక్తమైనట్టి యొక ఊహా చిత్రముగా మనకు తోచిననూ, ఎట్టి భావములతో నృత్యమును, నర్తకిని గౌరవించి మన కళను పెంపొందించుచిరో వ్యక్తమగుచున్నది.

ఆరాధన నృత్యకళ యెన్నడు, యెవరిచే, యేరూపములో ప్రచారములోనికి తేబడి, ఆలయ పూజా విధానములో ఒక భాగమైనదో తెల్పుట కష్టము గాని, ఈ కళ అతి ప్రాచీనమై భారతీయ శిల్పాలు ఆలయములను, ఆరామములను, స్తూపములను నిర్మించిననాటికే ఒక సంపూర్ణ కళగా రూపొందినట్లు మాత్రము చెప్పగలము. నర్తించు నర్తకులుండినప్పుడే కఠిన శిలలయందు సౌందర్యవంతమైన సజీవమూర్తులను సృష్టించు శిల్పులుగూడ ముందు తటస్థించును గదా!

ఎన్ని శతాబ్దముల క్రిందట ఏయే దేవనర్తకీమణులు ఆ నృత్యభంగిమలను ప్రదర్శించిరో, ఎన్ని వందల సంవత్సరములైనదో ఆ నర్తకీమణుల భంగిమలను శిల్పులు శిలలయందు సజీవ పరచినారు. కళలను పోషించిన ప్రభువులు చుసరు గానరారు. శిలల రూపొందించిన శిల్పులు కాలవాహినిలో సదృశ్యమైరి. తన కాళ్ళ రత్నమండీరములు మధుర ద్వనుల బలుక నర్తనము సల్పిన నర్తకీమణులు తమతమ జన్మలను తరింప

జేసి స్వామియందై కృత్యమైరి. కాని ఆ యపూర్వ శిల్పము ఆలయ ప్రాకారములపై చెక్కుచెదరక సౌంధ్యలీనుచూ నేటికినీ కళల యొక్క సౌందర్యమును, మహత్తును తెలిసికొనగోరి కళాన్వేషణకై దేశములో పర్యటించే కళాపాసకులకు తమ దివ్య సందేశము విచ్చుచున్నవి. ఏ యాదర్శముతో మన ఋషులు, ఆచార్యులు, శిల్పులు, నర్తకులు, నాట్యకళాకోవిదులు, సంగీత శాస్త్రజ్ఞులు ఈ కళలను సృష్టించిరో ఆ యాదర్శములు ఫలించినవి. వారు ధన్యులు. భారతీయ శిల్పులు, దేవనర్తకీమణులు.

అట్టి కళాపాసకులయొక్క శ్రమ ఫలితమే నేడు మనకు దేశములో మిగిలియున్న అపూర్వ శిల్పసరళపద. చిదంబర నటరాజస్వామి ఆలయమందూ, తంజావూరు బృహదీశ్వరాలయ మందూ, కంచి కైలాసనాథ ఆలయమందు నాట్యశాస్త్రములో వర్ణించబడిన 108 శాస్త్రీయ కరణములు - రేపాక్షిలోని రంభనృత్య విన్యాసములు, ఎల్లోరా గుహలలోని శివతాండవ భంగిమలు, తాడిపత్రి ఆలయము, రామప్ప గుళ్ళలోని శాస్త్రీయ నృత్య విన్యాసములు. ఇవి అపూర్వ శిల్ప కళాఖండములుగా విరాజిల్లుచూ శాస్త్రీయ నృత్య కళారాధకులకు వారి నృత్యకళను సరిదిద్దికొనుటకు లక్ష్యములుగా నుపకరించుచున్నవి.

ఇక అజంతాలోని చిత్రలేఖనము రసాభినయము (సాత్వికాభినయము)న కెంతగానో ఉపకరించును. ఏ పవిత్ర మూర్తులైన నర్తకీమణులు ఆ భావ భంగిమలను అభినయించ గలిగిరో గాని, నాగార్జున శిల్పములోని సాత్విక భావప్రదర్శనకు అనువైనట్టి యా భావభంగిమలను మించినవి మరెచ్చటను మనకు గాన్పించవు. ప్రాచీన బౌద్ధ యుగమునాటి నాట్యరీతులను గూర్చిన వివరములను దెల్పే గ్రంథములు నేడు మనకు యెక్కువగా దొరక కుండిననూ, ఆ సుందర శిల్పమును జూచినప్పుడు మాత్రము - శాస్త్రీయకళలను, నృత్యరీతులను ఎరిగినట్టి నర్తకుడు నాటి నృత్యకళ యొక్క ఔన్నత్యము గ్రహించగలడు.

ప్రారంభములో నృత్యకళ ప్రశ్నేకముగా ఆరాధనకై వినియోగింపబడిననూ, క్రమేణ గర్భాలయములను విడిచి దేవ నర్తక కల్యాణమండపము వద్ద ఉత్సవమూర్తుల కెదురుగా తన

* శ్లో॥ పాత్ర స్యాంగేషు తిష్ఠంతి దేవతాస్సముపాశ్రితాః
బ్రహ్మరంధ్రేస్థితో దేవస్సదాశివ ఇతీరితః
లలాటే క్షేత్రపాలస్త్రు కాత్యః కల్మంశరే స్థితః
మణిబంధే మహాదేవః పరమేశః స్థితోమహాన్
కరస్థలే ల చలా లక్ష్మీ కరాగ్రే జయపార్వతీ

వక్షఃస్థలే హృషీకేశః స్తనయోర్మేరు మందరౌ
నాభౌతు దేవతా లక్ష్మీ జఘనే పృథివీ తతా
ఊర్వోర్ధ్వేవ స్సహస్రాక్షః జంఘయోః కమలాసనః
జాన్వోళ్ళ దేవతా వాయుః దృష్ట్యైశ్చైవ రమాసుతః
ఉభయోః పాదయో రేతౌ చంద్ర సూర్యౌ ప్రకీర్తితా.

కళను ప్రదర్శింప నారంభించెను. నాటి నుండి వారికి తెలియకనే కళలు వాని పవిత్రతను గోల్పోవుటకు ప్రారంభమయ్యెను. వారు శాస్త్రమునకు ప్రాధాన్యము నిచ్చిననూ తమయొక్క స్వీయానుభవములకు, ప్రజారంజకమైనట్టి హావభావ ప్రదర్శన మునకు, కొంత ప్రాధాన్యతనిచ్చి, ప్రదర్శనములను యిచ్చుట ప్రారంభించిరి. అచ్చట వీరు నృత్య ప్రాధాన్యమైనట్టి కరణ విన్యాసములు గాక, నృత్య ఆభినయ ప్రాధాన్యమైనట్టి ఆయా ఆలయములకు సంబంధించిన పురాణ గాథలను ప్రదర్శించెడివారు.

ఆలయమునందు మాత్రము శాస్త్రీయ సంప్రదాయాలనే ఆనుసరించిరి. ఉత్సవ మూర్తులు ఆలయముదాటి * తిరువీధులందు ఊరేగింపులలో బయలుదేరునప్పుడు ఆలయ సంగీత విద్వాంసులు, నాట్యాద్యులు, నర్తకీమణులుగూడ ఆలయమును విడిచి రాచబాటలయందు తమ విద్యా ప్రదర్శనము గావించిరి. బాటయందు ప్రదర్శింపబడిన నృత్యము చాలావరకు ప్రజారంజకపు కళగా మారి పూర్వపు పవిత్రతను గోల్పోయెను. ఇట్లు ఆరాధన నృత్యకళ కేవల వినోదకళగా రూపొందెను. ఇట్టి నృత్యకళ గణకల (రాజనర్తకీమణుల) ద్వారా రాజదర్బారులందు ప్రవేశించి స్వామికి బయలుగ పోవుట స్తోత్రములతో నిండి ఆస్థానమందు జేరిన పండితుల, రసకజనుల రంజింపజేయు వినోదవిద్యగా పెంపొందినది. కొంతవరకు శాస్త్రమర్యాదలను రాజనర్తకీమణులు పాటించినను, పోషించు పోవుట అభిమతాను సారముగ నర్తించుట వారి విధ్యుక్తధర్మము. ఆ ధర్మమునే వారు పాటించిరి.

ఈ విధముగా ఆరాధన నృత్యము ఆలయమును వీడి, ఆలయ ప్రాంగణమును దాటి, రాచబాటను నడిచి, పోవుట

దర్బారు ప్రవేశించి, వారి యభిరుచుల ననుసరించి వన్నెల చిన్నెల నలవరచుకొని తన ఆదర్శమును మరచి, తన యపూర్వ ప్రతిభను గోల్పోవుట మొదలైనది. దేవదాసీ సాంప్రదాయము త్యాగముతో గూడిన, నియమబద్ధమైన జీవితము. ఆలయములందు స్వామిని తమ నృత్యకళచే నారాదించి, ఆలయము యొక్క ఆదాయములపై నాధారపడి జీవించెడివారు దేవదాసీలు కనుకనే సంఘములో వారికి గౌరవ మెక్కువగా నుండినను, వారి జీవితములు అతి నిరాదరణముగ నుండెడివి. రాజస్థానమునందు పోవుటలు, పండితులు, రసకజనులచే నాదరింపబడి, గౌరవింపబడిన గణక లక్ష్మీప్రసన్నురాలు. సరస్వతీ కలాక్షము, లక్ష్మీ ప్రసన్నము గలిగినట్టి రాజనర్తకీమణుల వైభవోపేతమైన జీవితము దేవదాసీల నాకర్షించిన దనుటలో నాశ్చర్యమేమున్నది?

దేవదాసీలుగూడ లక్ష్మీయొక్క చల్లని చూపుల బడయ గోరి తమయొక్క జీవితములను గూడ నాగరక ప్రజలయొక్క అభిరుచుల కనుగుణ్యముగా సరిదిద్దుకొన నారంభించిరి. ఈ విధాన పవిత్ర గంగా జలమువలె నిష్కళంకమైనట్టి దేవరనర్తకీజీవితము నానాటికి దిగజారి అభివృద్ధిపడెను పొందినది. దీనికి దేవదాసీలు యెంత కారకులో ఆనాటి సాంఘిక వ్యవస్థ కూడ సంతియే కారణము.

ఈ విధముగా కాలక్రమేణ దేవదాసీ వ్యవస్థ యెంతటి దుర్గతి పాలయిననూ అదిలో ఆ నర్తకీమణుల యొక్క త్యాగ నిరతి, అధ్యాత్మిక చింతన, కళయందుకృషి, నిస్వార్థపరత్వము నేడు మనకు ఆలయములలోని అపూర్వ శిల్పరూపములలో అమర కావ్యములుగ నిలచియున్నవి.

* తిరువీధులు—

ఒక గ్రామములోని దేవతామూర్తికి బ్రహ్మాత్సవ సమయములందు, ఆ మూర్తిని ఊరేగింపునందు గొనిపోవు మార్గమును ప్రత్యేకముగా నాలుగు వీధులయొక్క అష్టదిశలయందు మంత్ర పూరితముగా అష్ట దిగ్బంధనమొనర్తురు. అటుల అష్ట దిగ్బంధన మొనర్పబడినట్టి నాలుగు వీధులందు మాత్రమే స్వామి

తరలి వెళ్ళును. ఆ సమయములందు ఏ యితర దేవుళ్ళ ఉత్సవములుగాని, ఆ వీధులందు ఊరేగుటకు వీలులేదు. కనుకనే మన పూర్వులు ఒక గ్రామమునందలి ఆయా దేవతామూర్తులకు వేర్వేరు ఋతువులందు ఉత్సవములను యేర్పాటుచేసి యుండిరి.

ఈ అష్టదిగ్బంధన పద్ధతికి చెందినదే ఆలయమునందు ప్రదర్శించే 'నవనంది' — 'బలిహరణ' నృత్యములు.

దేవదాసి - పూర్వ చరిత్ర

నరనారాయణుల తపస్సు

దేవనర్తకి - ఊర్వశి

దేవదాసీలెవరు ? వారికి ఈ ఆలయసృత్యక్షకు సంబంధమెట్లు గలిగినది ? ఈ విషయములను పరిశీలించెదను.

పూర్వము నర నారాయణులు బదరికావనములో తపస్సు చేయుచుండగా, ఇంద్రునికిది కన్నెల్లయై వారి తపస్సునకు భంగము కల్గించుటకుగాను, తన యాస్థాన నర్తకి, అటపాటల యందారి తేరిన అప్పరస, వన్నెల విసనకజ్జయగు రంభను ఆమె పరివారముతో అచటికంపెను. ఆమె సృత్యగానములతో వారియొక్క తపోదీక్షకు భంగము కలిగించ ప్రయత్నించెను. నారాయణుడది దెలిసికొని, ఇంద్రుని గర్వముణచి, బుద్ధిచెప్పి, జ్ఞానోదయము కలిగించనెంచి తన ఊరువుల నుండి ఒక జవ్వనిని సృష్టించెను. ఆమె అతిలోక రావణ్యవతి. సౌందర్యరాశి, కళాకాముది. ఆమె కదలికలందు సృత్యకలా సరస్వతి తాండవింపు చుండెను. ఆమె యొక్క ప్రతి పలుకూ తేనె లోలుకుచు గానవాహినియై ప్రవహించుచుండెను. ఆ కుసుమ కోమలి పసిడివన్నె తనులత నుండి వెలువడుతున్న దివ్యతేజస్సును జూచి ముల్లోకముల మోహింప గల అందగత్తెనని సౌందర్య గర్వముతో విజృంభింప రంభ తన నాట్యమును మఱచి వెలవెల బోవుచు సిగ్గుతో తలవంచుకొని తన తప్పిదమునకు పశ్చాత్తాపము నొందుచూ ఆ ముగ్ధమోహనమూర్తిని జూచుచు నిలువబడెను. వెంటవచ్చిన వాద్యకులు ఆ దివ్యలోక

నుందరిని జూచుచు మైమరచి తమ వాద్యగోష్టి మాని నిశ్చేష్టులై నిలువబడిరి. ఆ అపరూప సౌందర్యమూర్తియే ఊర్వశి. నారాయణుని ఊరువుల నుండి పుట్టినది గాన 'ఊర్వశి' యని పేరు వచ్చినది.

మువ్వల ధ్వని, మృదంగ వాద్యము ఆగిపోయినంతనే తపోశాలర తపస్సుకు భంగముకలిగి వుండునని అత్యానందముతో తరలి వచ్చుచున్న ఇంద్రుడు అచ్చటకు చేరినంతనే అవమాన భారముతో కృంగిపోవును. నారాయణుని యొక్క దివ్యత్వము నెఱుగక తాను జేసిన తప్పిదమునకు శమించమని వేడుకొనును. శ్రీమన్నారాయణుడు చుండహాస వదనార విందుడై, సహస్రాక్షుని శమించి, తన ముష్టిల కూతురు నింద్రున కిచ్చి పాణిగ్రహణము జేయును. నాటినుండి ఇంద్రలోకాని కొక అలంకారమై ఊర్వశి విరాజిల్లెను. ఆమె యొక్క సంతానమే దేవదాసీలు. నారాయణాంశ గలవారగుటచే వీరు ఆలయములందు స్వామి పూజలందు పాల్గొనుటకు, చిత్ర చామరములను పీచుటయందు, కుంభహారతి విచ్చుటకు, స్వామిని సృత్యగానములతో ఆరాధించుటకు మన పూర్వులు దేవదాసీలను నియోగించిరి. ఈ ప్రత్యేక తెగవారు మాత్రము ఆలయములందు సృత్యమాడుట కర్హులు. రంభ మొదలయిన యితర అప్పరసల వంశీయులు రాజదర్బారులందు, సభలందు నాట్య వినోదముల సర్విననూ ఆరాధన సృత్యములందు వారికి తావులేదు. ఆలయ సింహద్వారము వాటి గజై కట్టి

నారాయణుని ఊరువుల నుండి ఊర్వశి పుట్టుక

యర్హత వారికి లేదు. తాను కోరినచోదేవనర్తకి రాజసభలందు నాట్యము చేయవచ్చును. ఆ స్వేచ్ఛయే మన ఆరాధన కళ యంత ౩ంచుట కొక ముఖ్య కారణముగా జెప్పవచ్చును.

దేవదాసి తెగయందు పుట్టినంత మాత్రమున ప్రతి బాలిక ఆలయ నర్తకి కాలేదు. ఆలయ విధుల ననుసరించి క్రమము దప్పక ఆరాధన పద్ధతుల, నృత్యవిన్యాసముల నభ్యసించిన పిదప భగవంతుని సాన్నిధ్యముతో ముద్రవేయబడి, పరీక్షింపబడిన నర్తకి మాత్రము ఆలయములో నాడెడిది. ఇతరులు దేవదాసీలయినను, స్వామి సన్నిధిలో 'పుష్పాంజలి' నర్పించు యర్హత వారికి లేదు. ఇట్టి సంప్రదాయముల నెఱిగిన దేవనర్తకీమణులు సంఘములో చాల గౌరవింప బడేవారు. వివాహాది కుభకార్యములందు వారియొక్క రాకను కుట సూచకముగా నెంచెడివారు.

దేవదాసీలను ముఖ్యముగా రెండు విధములుగా విభజింప వచ్చును. విష్ణుదాసీలు, శివదాసీలు. శిక్షణా క్రమము చాలావరకు ఒక్కటే. ఆయినను, వీరియొక్క నృత్యములందు భేదము కనబడుచున్నది. శైవసంప్రదాయ నృత్యము, ఉద్ధతమైన కరణాంగ హారముల విన్యాసములతో, గంభీర భావ ప్రకటనతో నిరాతిల్లుచుండును. కోమలమై, భావ ప్రాధాన్యత గల్గి, సుకుమారకరణాంగ హారములతో అలరారుచుండునట్టిది. వైష్ణవ సంప్రదాయనృత్యము, అష్ట దిక్పాలకులు మొదలైన ప్రత్యేక మూర్తుల ముందు ప్రదర్శింప బడిన కరణములు, జతులు, గతులు, తాళములు, తీర్మానములు చాలవరకు పోలియుండినను, విన్యాసక్రమములో భేదముండును. అంబ ఆలయాలలో నృత్యారాధన, శివాలయాలలో నృత్యములు అంతయూ ఒక్కటియే. 'నాంది' క్రమములో మాత్రము తేడాలు ఉన్నవి. ఈ వివరములు నృత్యములగూర్చి వ్రాసినప్పుడు చర్చించుతాను.

బలిదీప్త దేవదాసీల 'సాంగ్‌యాంగ్' నృత్యము

దేవదాసీల నృత్యము యెట్టి విచిత్ర భావములతో నిండి యుండెనో, ఆరాధన నృత్యము యెట్టి కఠిన నియమములతో గూడినట్టిదో, దేవదాసీ రెంత విచిత్రమూర్తులుగా చూడబడుచుండెడివారో తెలుపునట్టి బలిదీప్తపు హిందువుల 'సాంగ్‌యాంగ్' నృత్యమును నేను బలిదీప్తములో నుండగా జూచినది యిక్కడ వర్ణించుచున్నాను. మన దేశములో అంతరించి పోయినను, నేటికీ ఈ సంప్రదాయము బలిదీప్తములో నిలిచియున్నది.

డింగ్ డాంగ్ . . .

డింగ్ డాంగ్ . . .

డింగ్ డాంగ్ . . .

గమ్మేశన (బలిదీప్తము వాటి ఆరెక్కెష్టా) గంటలు మధురముగా పలుకుచున్నవి.

ఉదయము మూడు ఆరు గంటలపుడున్నది. సముద్ర గర్భములో నుండి ప్రైకి వస్తున్న పృథ్వి భానుని లేత కిరణములకు విస్తుదేవాలయపు బంగారు గోపురము తళతళ మెరుస్తున్నది.

“ధంగ్‌త - ధంగ్‌త - ధంగ్

ధంగ్‌త - ధంగ్‌త - ధంగ్”

గుడిలోని సగారా ధ్వనించుట మొదలు పెట్టినది. 'జయ మూధవా, జయమూధవా, జయమధుసూదనా, జయమహావిష్ణు'

ఆ ప్రళాంత ప్రదేశమంతా జయ జయ నాదములతో పృథ్విధ్వనించుచున్నది.

స్నానముచేసి, ముడివేయక వదలిన శిరోజములపై పచ్చని పూవుల ధరించిన బలిదేశపు వనితలు దేవళమునకు త్వరత్వరగా నడుస్తున్నారు.

'జయమధుసూదనా, జయమధుసూదనా'

వక్షస్థలముల వరకు సీతాకోకచిలుక రంగుల, పువ్వుల సరోంగులు (బలి దీప్తపు స్త్రీలు ధరించే వస్త్రములు) ధరించి ఒక చేతిలో పల్లెములో కొన్ని పండ్లు పట్టుకొని కొందరు భక్తురొంద్రు విష్ణు దేవళము చేరుచున్నారు.

'జయ మహావిష్ణు, జయ మహావిష్ణు'

రాత్రి అంతా పిరియవియోగము ననుభవించి అరుణోదయ సమయానికి సరోవర గర్భము నుండి పైకివచ్చి తమ నవ్వు ముఖాలతో అరుణు నాహ్వానించు శామర పువ్వులను చేతబట్టి బిరిద్దీపపు బాలికలు, ముడి వేయక వదలిన తమ శిరోజములు వాయుదేవునితో మేలమాడుచుండగా, దేవాలయము వైపునకు పరుగెత్తుచున్నారు.

'జయమాధవా, జయ మధుసూదనా'

శ్రీలు, పురుషులు, వృద్ధులు, యువకులు అందరు ఆలయ ప్రాంగణములో చేరారు.

'ధంగత ధంగత ధంగ
ధంగత ధంగత ధంగ
ధంగత ధంగత ధంగ
ధంగత ధంగత ధంగ'

గమ్మేశన వడిగా వాయించుచున్నారు. నగారా జోరుగా మ్రోగుచున్నది. 'భోం' అని శంఖనాదము వినిబడున్నది. గణ గణమని దేవాలయమున గంటలు మ్రోగుచున్నవి.

పూజారి విష్ణువు ముందున్న తెరను తీశాడు.

'జయమహావిష్ణు, జయమహావిష్ణు, జయమహావిష్ణు'

భక్తులు మిన్నునంటునట్లు కంఠములెత్తి విష్ణుస్తోత్రము చేస్తున్నారు. వారి నేత్రములు అనందాశ్రితులతో నిండినవి. ఉల్లాసముతో చేతులు తట్టుచూ విష్ణు గీతములను పాడుచున్నారు.

'తద్ధంగ్.....'

అందరూ కన్నులు మూసికొని, ఒక్క నిమిషము విశ్రాంతి ముగా నిలువబడినారు.

గమ్మేశన విలంబితాలయలో చుదుర ధ్వనుల వెలిగ్రక్కుచున్నది. దెబ్బది సంవత్సరముల ముదుసలి దేవతా స్వరూపులగు యద్ధరు బాలికలతో వ్యవేళించినది. బంగారు చాయగల వారి శరీరము పసుపు రాయుటచే పచ్చగా మెరుస్తున్నది. పసుపు వచ్చని సరోంగు, జల్తారు నగిషి పవి చేయబడిన పసుపు వచ్చని జాకెట్టులు ధరించిరి ఆ బాలికలు. చేతులకు, మెడలోను పూలమాలలున్నవి. నొసట రక్తవర్ణపు తిలకము దిద్దారు.

మహావిష్ణుమూర్తిని తిలకిస్తూ ఆ మూర్తి కెదురుగా నిలబడినారు ఆ బాలికలిద్దరు. వారి ముందున్న ముత్యపు చిన్నలోని

అగ్నిలో వేయబడిన సాంబాణి పొగ వారి శరీరముల మీదికి పాగైకుచున్నది.

'ధంగత ధంగత దిడ దిడ
ధంగత ధంగత ధంగ'

గమ్మేశన గట్టిగా మ్రోగుట మొదలు పెట్టినది. ఇద్దరు బాలికలూ పతాక హస్తములను పట్టి నిలువబడిరి.

'జయదేవ - జయదేవ'

జయమాధవా'

అక్కడ చేరిన శ్రీ కంఠములు గమ్మేశనతో చేరి పాడుచున్నవి. ఆ బాలికలు నృత్యమాధ మొదలు పెట్టిరి. ఇది మన నృత్యములోని 'పుష్పాంజలి'ని పోలియుండును. ఇది ప్రార్థనా నృత్యము.

గమ్మేశన వడిగా మ్రోగుచున్నది. బాలికల నృత్యము గూడ త్వరిత గతిలో జరుగుచున్నది. మంచి ముత్యములను బోలు చెమట బిందువులు వారి శరీరము నుండి రాలుచున్నవి. ఆ బాలికలు నృత్యము చేసేచేసి స్మారకము తప్పిపోవు స్థితికి వచ్చిరి. ఇద్దరు శ్రీలు వెళ్ళి వారిని పట్టుకున్నారు. వారి శరీరములపై భారగా కారుచున్న స్వేదమంతా గుడ్డతో ఆర్చిరి. పూజారి గర్భగుడి నుండి తళతళ మెరయుచున్న అతిసుందరమైన రెండు బంగారు కిరీటములను దెచ్చి ఆ బాలికల శిరముల నలంకరించి నాడు. (నృత్యముచేయు బాలికలకు భగవదావేశము గలిగినదని తెలిసినపుడే అర్చకుడు ఆ కిరీటములను వారి శిరములపైనుంచును. ఇతరులూ కిరీటము ధరించుట కర్హులుగాని వారి దృఢవిశ్వాసము.)

విష్ణు పాదముల వద్దనున్న పుష్పములు, తులసి తెచ్చి వారి చేతులలో నుంచును. వారల్లే ఒక నిమిషము నిలువబడి రెండు చేతులను శిరముపైకెత్తి జోడించి సమస్కరించిరి.

మరల గమ్మేశన పాడుట మొదలయినది. శ్రీలు పురుషులు, బాలురు, బాలికలు, వృద్ధులు అందరూ చేరి స్తోత్ర గీతములను పాడుచున్నారు. బాలికలు తమ నృత్యము ప్రారంభించిరి.

ఇది అసలు దేవదాసీల నృత్యము.

తమ శరీరములోని అంగ ప్రత్యంగములను, గమ్మేశనా సంగీతము ననుసరించి విన్యాసము చేసినప్పుడు, హంస గమనముతో భగవంతుని చేరునప్పుడు, భారతదేశ ప్రాచీన కళను మనము మరచిపోయిన మన దేవదాసీల కళను బిరిద్దీపము

మరల మనకు నేర్పుటకు చెక్కు చెదరకుండా తన గర్భములో నాచియుంచినదా యని అనిపించును. వారు నృత్యరేఖలు, చారులు, కరణాలు ప్రదర్శించినప్పుడు భరతకళామూర్తి వారిలో ప్రత్యక్షమవుతుంది. ఆ భక్తులందరూ గూడి స్తోత్రగీతములు పాడినప్పుడు హోమము ముగిసిన తరువాత ఇంద్రవరుణుల స్తోత్రము చేయుచూ వేదములను పఠించిన వేదకాలపు మనవూర్వులు జ్ఞాపకము వత్తురు.

ధన్యులహో ! బలిదీప ప్రజలారా ! !

ధన్యులహో ! బలిదీప దేవదాసీలారా ! !

నృత్యము ముగిసినది. ఆ దారికల నిద్దరిని రెండు టర్బీలపై ఆసీనుల చేసిరి. వ్యాధిగ్రస్తులైన కొందరు ప్రజలు ఆ దారికల పాదముల ముందు సాష్టాంగపడి, పాదముల స్పృశించి పోవుచున్నారు. కొందరు స్త్రీలు ఆ దారికల మెడలోని పుష్పమాల రోని ఒక్కొక్క పూవును తీసి అతిభక్తితో కండ్ల కడ్డుకొని యింద్రకు తీసికొని పోవుచున్నారు.

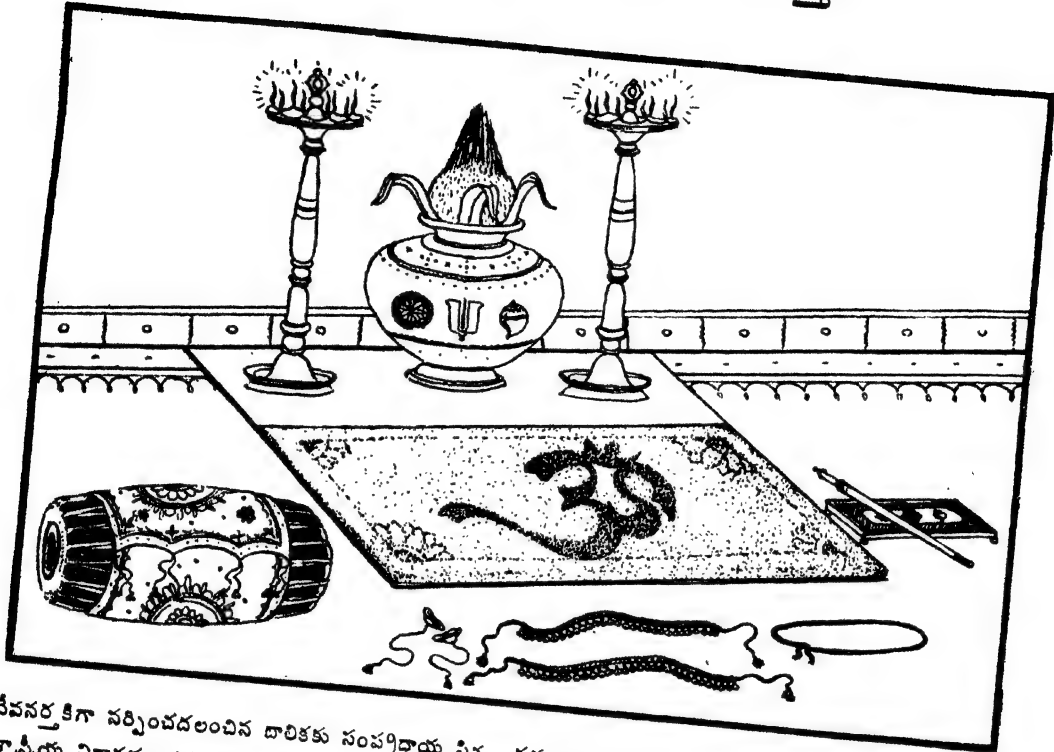
ఆ సమయములో ఆ దేవదాసీ దారికల స్వరూపము చూచిన ప్రతి యొక్కరు స్వర్గమునుండి దిగివచ్చిన దేవతామూర్తులవలె ఆ దారికలను భావించుచుండిరి.

వీరే బలిదీపపు దేవదాసీలు. భగవంతుని సేవకురాగ్దుర్తి. వారికి, ఈ ప్రపంచ సౌఖ్యములకు, యే విధమైన సంబంధము లేదు. వారు సభలలో నృత్యమాడరు. జీవితమును భగవత్సేవలో గడుపుటయే వారి ముఖ్యోద్దేశము. మహదాశయము. శివుని జడల నుండి స్రవించు గంగా జలమువలె వారి జీవితములు స్వచ్ఛములు. అతి పవిత్రములు.

పవిత్రాశయములతో గూడిన యిట్టి దేవదాసీ సంస్థ లంత రించి పోయినను, మహోజ్వలమైన దేవదాసీ నృత్యము మనదేశములో అంతర్ధానమొందినను, వేదకాలమునాటి హైందవ సంప్రదాయములను నేటివరకు పాటించుచున్న ప్రపంచము యొక్క మారుమూలలో నున్న బలిదీపములో మాత్రము యింకను నిలిచియున్నది. వారికి సుహంజరి.

గురు చరణముల వద్ద దేవనర్తకి

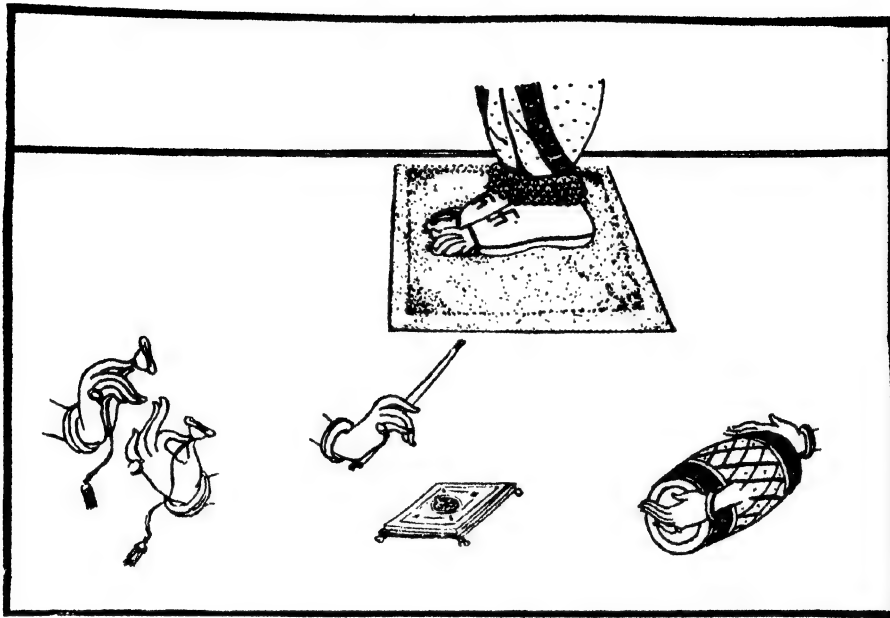

దేవనర్తకిగా నర్పించదలంచిన బారికకు సంప్రదాయ సిద్ధముగా, శాస్త్రీయ విధానము ననుసరించి చిరుత ప్రియమునుండే శిక్షవివ్వబడును. బారికకు ఐదు సంవత్సరముల వయస్సు వచ్చినంతనే శిక్షణ ప్రారంభమగును. ఒక కుభ ముహూర్తము నిశ్చయించి ఆ రోజున సూర్యోదయమునకు పూర్వమే బారికకు అభ్యంగనము జేయించి కొత్త వస్త్రములు ధరింపజేయుదురు.

నాట్యచార్యుడు కలశస్థాపన జేసి, గౌరీదేవిని విష్ణుశ్వరుని, గణేశును, భాగములను, నాట్యపీఠమును, చిరుతలను పూజ చేయును. అటుపై పంచరంగుల ముగ్గుతో అష్టదిక్పాలకుల ఆరాధనకు యేనిమిది కోణములు వచ్చునట్లు ఏనిమిది పద్మముల ఆకారములో ముగ్గును వేసి ముందుగా తమ యిష్టదైవమును (శైవ సంప్రదాయమైన పరమశివుని, వైష్ణవ సంప్రదాయమైన విష్ణువును) అష్టదిక్పాలకుల అననముల మధ్యగా వేయబడిన ఓంకార పీఠముపై మంత్ర పూరితముగా ప్రతిష్ఠింప జేసి,

తరువాత అష్టదిక్పాలకులను స్తోత్ర గీతములతో అహ్వనించి అడిష్టింప జేయును. చందన రాంబాలము, ఐదు రకముల పలములు, పంచపన్నెల పువ్వులు, అక్షతలు, అత్తరు, పన్నీరులతో, బంగారు, వెండి, రాగి నాణెముల దక్షిణతో ఆ దేవతల పూజించి వారికి వస్త్ర సమర్పణము జేయును. ఈ వస్త్రము తొమ్మిది మూరలు గాని, తొమ్మిది జానలు గాని పొడవు గల్గి అంచులేని సన్నని తెల్లని చత్త్రమై యుండవలెను.

పిమ్మట కలశస్థాపన జేసిన స్థలమున కెదురుగా ఆరు కోణములు వచ్చునట్లు ముగ్గువేసి, అచ్చట 7, 8, లేక 11 మాని కల-ఈ విధముగా జేసి అంతెంలో-పద్మగాని, బియ్యముగాని ఆ ముగ్గుపై బోసి 'భాగ పీఠము' విధముగా చొకముజేసి అచ్చట గూడా పూజ జేసిన పిదప నాట్యోపదేశము చేయబడు బారికను అచ్చటకు గొనివత్తురు. ఆమె కళ్లకు పారాణి, నొసట కర్పూర నామము (వైష్ణవమైనచో) ధరింపజేసి, ఆ వద్దపై కుడికాలు

ముందుగా మోపి అటుపై యెడమరాలు పెట్టి *నమభంగిమ యందు నిలువబడిన తరువాత ఆ బాలిక కట్టిన పుట్టమును కానిదోసి చిట్టించి పూజలో నుంచిన గజ్జెలను గురువుగారు ఆమె కాళ్ళకు ఛరింప జేయును. తరువాత పుష్పములు, దక్షిణ ఆ బాలిక చేతిలో ఉంచబడును. అచార్యుడు చూర్చికను పఠించిన పదప పుష్పములు, దక్షిణ గురువుగారికి సమర్పించును. ఆయన బాలిక రెండుకాళ్ళను తన రెండు చేతులతో పట్టుకొని, తాళచారి తాళమువేయగా, హస్తాంగికుడు మృదంగమును పఠించగా

‘తాతై .. తాతై .. తాతై .. తాతై’

అని ప్రథమ అడపులు వేయించును. పిమ్మట ‘పినాయర చాళము’లో ‘గణపతి కవుతము’ నట అడపులు వేయించును.

* గురు వందనము.

హృదయమున కెదురుగా రెండుచేతులందు శిఖర హస్తములను పట్టి, బొటనవేళ్ళ భుజముల కానించుచూ ముందునకు వెచ్చి, ముంగిళ్ళ పై కూర్చొని, శిఖర హస్తముల విప్పి, పతాకములుగా కూర్చి, భూమి కానించి మరల సమస్థానములో నిలిచి నిమగ్నమగుట.

శిఖరము—అన్ని వేళ్ళను అరచేతిలోనికి ముడిచి, బొటన వేళ్ళు చాచి పట్టిన శిఖరమగును.

పతాకము—చేతి అన్ని వేళ్ళను జేర్చి చాచిపట్టిన పతాకమగును. ఇది అది హస్తము. అన్నిహస్తములకు మాతృక.

**గురువందన కృమము జెప్పించి గజ్జెలను చిప్పివేయును. అంత టితో విద్యోపదేశము ముగియును.

మల్లాము—

మరునాటి ఉదయము ‘మల్లాము సాము’, తొక్కాట ముతో, నృత్య శిక్షణ ప్రారంభమగును.

మొత్తని దర్శనాపై విద్యార్థినిని భూమిపై పు ముఖము జేసి పరుండజేసి—మెడను, జబ్బలను, మోచేతులు, మోకాళ్ళ, కీళ్ళ, మణికట్లు, నడుము, వెన్నెముక మొదలైన వివిధ ప్రత్యంగో పాంగములను కొన్ని యోషదులతో ప్రత్యేకముగా తయారు జేసిన తైలము వ్రాసి మర్చింతురు. ఈ తైలములను తయారుజేయు విధము, మర్చన జేయు క్రమము అతి రహస్యముగా ఉంచబడును. ఈ క్రమము సనుసరించిన నర్తకి యొక్క బాచి నాట్యకళా

** సమభంగిమ.

రెండుకాళ్ళను దగరగా జేర్చి వంపులేక నిలువబడవలెను. చేతులు దోలాహస్తములుగా గాని, లేక అర్థ చంద్ర హస్తములు పట్టి నడుముపై జేర్చిగాని యుండవలెను. దృష్టి విక్సలమై యుండవలెను.

దోలాహస్తము—రెండు పక్కలకు చేతులను సహజముగా జారవిడిచి యుంచుట దోలాహస్తమనబడును.

అర్థచంద్ర—హస్తము యొక్క చూపుడు వేర్లు మొదలుకొని నాలుగు వేళ్ళు చేర్చియుంచి, బొటన వేళ్ళు విడదీసి చాచి పట్టిన అర్థ చంద్ర హస్తమగును.

విన్యాసము, భంగిమల సౌగంధ్యము, అడవుల యందము, హస్తముల పొందిక యుండును గాన ఈ క్రమమునందు సాముజేయునప్పుడు అన్యలను రాసీయరు. నడుము, వెన్నెముక, జబ్బలు చక్కగా మర్చించిన పిదప, మరల విద్యార్థిని వీపుపై తిరిగి పండుకొనును. అప్పుడు ఛాతి, ఉదరము, మెడ, మోకాళ్లు, చీలమండలు, మోచేతులు మరల మర్చింతురు. ఈ విధమున ఒక గంట మర్చన అయిన తరువాత మొగ్గులు వ్రాలుట, చిక్కులు (ప్లవనములు) తీయుట, హస్తములు వివిధ లయలలో కదలించుట, చాచుట, ముడుచుట, వివిధ పద్ధతుల నడచుట, గాలిలో యెగురుట, వల యములు తిరుగుట, ఉచ్చాస నిశ్వాసములను స్వాధీనము నందుంచుకొనుటకు ప్రాజాయామము యొక్క అభ్యాసము, రకరకములైన ఆనన క్రమములు అభ్యసించబడును. ఈ సాము ముగియుటకు సుమారు ఆరునెలలు పట్టును. సాము ముగియునప్పటికి విద్యార్థి శరీరములోని ప్రతి అవయవము పూర్తిగా స్వాధీనము లోనికి వచ్చుటయే గాక, యే విధాన మనము మలచ దలంచిన ఆ విధముగ ఆ భంగిమలో ఆ గతిలో శరీరమును మలచ వచ్చును. చాచను చుట్టినట్లు శరీరమును చుట్టివేయ వచ్చును. బొంగరమువలె గిరగిర నిమిషముల తరబడి భూమిపై కాలు ఆనింపక తిరుగ వచ్చును. గాలిలో యెగిరి వలయములు చుట్టి భూమిపై వ్రాలవచ్చును. కఠిన శిలవలె శరీరమును ఘనీభవింప జేయవచ్చును. చిరుకాకకు వెన్నవలె శరీరములోని ప్రతి అవయవము కరగి ప్రవహించుచున్నట్లు, కండరముల స్తంభన వల్ల కదలిక వలన చూపదులకు భ్రమ కలిగించవచ్చును.

ఈ మల్లాముసాము జేయుట వల్లనే సర్తకి నృత్త నృత్యములు ప్రదర్శించు సమయము లందు వివిధ భంగిమలను, కరణములను శిల్ప ప్రతిమలవలె ప్రదర్శించి వెను వెంటనే రసాభిన

యమందు సుకుమారమైన అంగవిన్యాసముల ప్రదర్శించ గలుగుచున్నది.

సాము ముగిసిన పిదప వివిధరకములైన “అడవులు” ‘తై’ అడవులు, ‘దితై’ అడవులు, తాదితై తైయ్యందత్తై, తైయ్యతై, తైదిత్తతై, మందె, ఒద్దిక, జారు, జిలుగు జాతీర్లముగా చెప్పించబడును.

పిమ్మట సంయుత, అనన్యుత నృత్త, నృత్యహస్తములు, నూటయెనిమిది కరణముల విన్యాసము, నవరస అంగహార కృమము, పందొమ్మిది విధములైన గ్రీవా భేదములు,

మూడు విధములైన దృష్టి భేదములు
ఎనిమిది విధముల రసదృష్టి
ఎనిమిది విధముల స్థాయితాపదృష్టి
ఇరువది విధముల వ్యభిచార భావ దృష్టి
ఇరువది తొమ్మిది విధములైన పదవిన్యాసములు
ముప్పది రెండు స్థానకములు
నూట యెనిమిది తాళములు
తొమ్మిది రకముల ఆకాళచారులు
పదహారు విధముల ఘాతారులు
నవరసముల అభినయ కృమము
దశవిధ సాత్వికముల పృథర్వాన పద్ధతి
నాట్య, నృత్య, నృత్త విభేదములు
లాస్య తాండవ విన్యాసములు.

శృంగనృత్య విధానము, సప్త లాస్య కృమము, కుచుపము, పుష్పాంజలి వివరములు సంపూర్ణముగా చెప్పించబడును. ఈ శిక్షణ సమయమందు ఆచార్యుడు కరడాంగ హార విన్యాస

* అడవులు.

‘అడవులు’ వేరు—‘అడుగులు’ వేరు. రెండునూ ఒకటిగాదు. వివిధ తాళములందు రచింపబడిన పాటలకు లయకు తగినట్లు పాదముతో తాళము తట్టుచూ ఆడుట ‘అడుగు’ అనబడును. నాట్య శాస్త్రములో చెప్పబడిన కొలతల ననుసరించి పాదమును వివిధ పద్ధతులలో వేయుచూ, దానికి తగినట్లు నృత్త హస్తమును పట్టి, కాలి యొక్క గతి ననుసరించి చేతితో గూడా విన్యాసముచేసి ముగించుట ‘అడవు’ అనబడును. కాలి, చేతి యొక్క ప్రతి కదలికకూ ప్రత్యేక శబ్దములు—తై, దితై, తైయ్యతై, తాదితై అని ఈ విధమైనట్టివి ఉన్నవి. అడవుల యొక్క కూర్చే జతులగు చున్నవి. ఈ అడవులను నాట్యశాస్త్రములో చెప్పబడిన కరణ

ములుగాను, వీని యొక్క కలయికతో యేర్పడే జతులను అంగ హారములుగా చెప్పవచ్చును. మరియు ఈ అడవుల అభ్యాసము వివిధ తాళములలో వుండే అంగసంజ్ఞల (గురువు, లఘువు, ప్లుతము, కాకపాదము మొనలైనవి) వాడుక విధానము వలె శాస్త్రీయ కృమము ననుసరించి యేర్పరుపబడినట్టివి. ఈ అడవులే కాలి ముని వ్రేళ్లపై మందెగా కూర్చొని విన్యాసము చేసిన, నేల అడవులు లేక భూచారి కృమమనియు నిలువబడి విన్యాసము జేసిన ఆకాళచారి కృమమనియు చెప్పుట గూడా కలదు. వీనివి గూర్చిన వివరములు విపులముగా కరణములు, అంగహారముల గూర్చి వ్రాసిన చోట చర్చించెదను.

మరి జెప్పి, అభినయ మందు సౌకుమార్యమును సరిదిద్దుటకు గాను చిరకాలము నృత్య పరిదర్శనముల నిచ్చి విరమించిన వృద్ధ దేవదాసి యొక్క సహకారముతో 'అంగశుద్ధి' కృమము ముగించును.

పార్వతీమయ నుండియు సంస్కృతము, మాతృభాష, గాత్ర సంగీతములందు శిక్షణ యివ్వబడును. ఇదంతయు ముగియుటకు సుమారు ఐదు సంవత్సరములు పట్టును. అనగా పదవ సంవత్సరమునకు విద్యార్థికి శాస్త్ర పరిచయము లభించును.

తరువాత పై విధముగా నేర్చిన వివిధ విద్యారములను చేర్చి వివిధ నృత్యములుగా రూపొందించి అభ్యసించ జేతురు.

గాత్ర సంగీతము—ఆలయములో ఆరాధన సమయమందు స్వామిపై పాడే గీతములకు అభినయము ప్రిదర్శించునప్పుడు, పుష్పాంజలి సమర్పించునప్పుడు నర్తకి తానే స్వయముగా పాదవలెను గాన గాత్ర సంగీత సాధన అమెకుపయోగపడును.

గీర్వాణ భాషాజ్ఞానము—పుష్పాంజలి సమర్పించునప్పుడు చదివే చూర్ణికలు, అష్టకములు, అష్టదిర్వాంకరాధనా నృత్యగీతములు మొదలైన సంస్కృత రచనల సర్థము జేసికొనుటకు, తెనుగునందు పాండిత్యము, కేళిక సమయములో పాడే పదములు, వర్ణములు, జక్రిణి శబ్దములు, దరువులు, రందార్థములు, పృథ్విములు మొదలైన వాని యొక్క అర్థమును తెలిసికొని భావము నభివ్యాయించుటకు సహాయ పడును.

కరణములను, అంగహారములను, గతులను, కాళములను పరిచయపరచును.

పుష్పాంజలి సృష్టి (మేళపాప్తి), పేరిణి, ప్రేమణ, శుద్ధ, దేశి, దండిక మొదలైన సప్తలాస్యములు, సవనండి నృత్యములు, పంచ కౌస్తుభ నృత్యములు, జోహారు శబ్దములు—

కళ్యాణ మంటపము పద్ద స్వామి కొలుపు దీరినప్పుడు ప్రిదర్శించబడు 'కేళిక' (యేక పాత్ర నృత్యములోని)

మేళప్రాప్తి, అలరింపు, స్వరపల్లవి, శబ్దపల్లవి, సాహిత్య పల్లవులకు నృత్యము—

శబ్దములు, జక్రిణి దరువులు, సలాము జతులు, స్వర జతులు, పదవర్ణములు, మొదలైన రచనలకు నృత్య, నృత్యములు—శ్లోకములు, పదములు, జావళిలు, గీతములు, కీర్తనలకు రసాభినయము—

భామా కలాపము, గొల్ల కలాపము, రాధామాధవము, కీరసాగర మథనము, మొదలైన కలాపములు—

తైవవైష్ణవ సంప్రదాయముల ననుసరించి రచించబడిన సుందరేశ విరాసము, విష్ణు పల్లకి సేవా ప్రబంధము, శివపల్లకి సేవా ప్రబంధము, కృష్ణ పారిజాతము, గిరిజా కల్యాణము మొదలైన యక్షగానములకు - నాట్య, నృత్య, సృష్టాభినయము - నాట్యధర్మి, లోకధర్మి, చాన్య, తాండవ విరాసముల ననుసరించి అచార్యుడు అభ్యసించ జేయును.

ఈ శిక్షణమంతయు ముగిసి నర్తకి తానే స్వయముగా పాడుచూ, ఆ పాటల యొక్క అర్థమును తెలిసి క్రమము దప్పక అభినయించు సామర్థ్యము సంపాదించుటకు మరింకొక నాలుగు సంవత్సరములైనను పట్టును. అనగా పదనాల్గవ సంవత్సరమునకు ఆమె విద్యాభ్యాసము ముగియును. యుక్తవయస్సు వచ్చిన తరువాత ఆలయములో ముద్రదారణ జేయుదురు.

సమాశ్రేణ మహోత్సవము

[ము ద్ర దా రణ]

ఒక శుభ ముహూర్తమున ప్రాతఃకాలమున ఆలయములో స్వామి సన్నిధిని ముద్రదారణ మతాచార్యుడు చేయును. నర్తకి అభ్యంగనము జేసి, పసుపు వన్నె పట్టు వస్త్రములు ధరించి ఆలయము చేరును. అచ్చట ప్రత్యేక పూజాదికములు ముగించి హోమము జేసి-పెండితో జేయబడిన శంఖము, చక్రము, నామముతో కూడిన చక్రము— ఈ మూడు ముద్రలు హోమాగ్నిలో కాల్చి - శంఖము ఎడమభుజముపై, చక్రము కుడి భుజముపై, నామముతో కూడిన చక్రము వక్షస్థలము కుడిపైపున (ఇది వైష్ణవ సంప్రదాయము) నర్తకి యొక్క విద్యను పూర్తిగా పరీక్షించి, ఆమె నియమబద్ధమైన జీవితము నాటివరకూ గడపినదని నమ్మకము దోచిన తరువాత, ముద్ర దారణ జేయుదురు. అటుపై ఆమెకు మంత్రోపదేశము జరుగును. అప్పటి నుండి ఆమె ఆలయములో నాట్యమాడుటకు అర్హత సంపాదించును. పరీక్ష కాగని నర్తకి యంత శ్రమించి విద్యనేర్చినను, ఆలయ నాట్యమున రద్దురాలిగాదు. ఆమె ఎంత పండితురాలైనను, నాటినుండి సంఘమునందు చిన్నచూపు జూడబడును. నభలందు నాట్యమాడి జీవించవచ్చును. నాటి సాయంత్రము ప్రథమ పర్యాయముగా ఆమె ఆలయములో స్వామికి కుంభహారణిచ్చి, పుష్పాంజలి సమర్పించి మేళపాప్తి, కౌస్తుభ నాట్యముల నాడును. స్వామి కొలువై యుండగా ఆయన దర్బారులో 'కేళిక' జరిపి స్వామికి వినోదము చేకూర్చును. నాటి నుండే ఆమెకు దేవదాసీత్వము ప్రాప్తించును. ఆమె ఆ దేవదేవుని పాలిటి దేవదాసి. ఆ భగవంతుని తన స్వామిగా స్వీకరించి ఆయన సేవలో జీవితము గడపి జన్మతరింప జేసికొనును.

శాస్త్ర చర్చ

(ఈ గ్రంథములో పంచమపేదమును పేరుతో నాట్యశాస్త్రమును గుఱించి ప్రత్యేకముగా చర్చించియున్నాను. ఇచ్చట మరల శాస్త్ర విషయములు చర్చించుటకు గల కారణము—

సాధారణముగా లోకములో నృత్యకళను గుఱించి చెప్పు సప్పుడు నాట్యశాస్త్రమును ప్రమాణ గ్రంథముగా చెప్పుట అచారముగా యున్నది. నాట్యశాస్త్రము నాటక కళకు, రసాభినయమునకు ఎక్కువగా ఉపయోగపడినను, దేవదాసీల నర్తన విద్య మాత్రము నందికేశ్వరుని 'భరతార్ణవము,' ఆ గ్రంథము యొక్క సంక్షిప్తగ్రంథము 'అభినయ దర్పణము' పై నాధారపడి, యొక విశిష్ట సంప్రదాయముగా రూపొందినది. ఈ సంప్రదాయమందు పట్టుహస్తములు, పాదగతి విన్యాసములందు, చారికరణ ప్రదర్శన మందు ననేక భేదములు కనబడుచున్నవి. కనుక ఇచ్చట ప్రత్యేకముగా భరతార్ణవమందు చెప్పిన శాస్త్రీయ విషయములు గుఱించి మరల వినికిడి చేయుచున్నాను. నాట్యశాస్త్ర చర్చలో విపులముగా తెల్పిన విషయము లిచ్చట సంక్షిప్తముగను, అచ్చట వివరముగా తెల్పిన విషయముల గుఱించి ఇచ్చట సంపూర్ణముగను వ్రాసియున్నాను.

మన దేశమందలి భాగవతకళకు మాత్రమే చాలవఱకు నాట్యశాస్త్రము ప్రమాణగ్రంథము. ఈ రెండు శాస్త్రములందు కరణములు, అంగహారముల గుఱించి, చారీరేచక విన్యాసముల గుఱించి తెల్పియున్నను, వానియొక్క వినియోగములు మాత్రము వేరుగా కనబడుచున్నవి. కనుకనే శాస్త్రము, సంప్రదాయము రెండును చక్కగా సవిమర్శక దృష్టితో నారాధించిన పండితులు— భరతుని నాట్యశాస్త్రము, రసాభినయమునకు, నందికేశ్వరుని భరతార్ణవము నర్తనమునకు ప్రమాణ గ్రంథములుగా పేర్కొనిరి.)

(1) నాట్యము, నృత్యము, నృత్తము, అభినయము—

నాట్యము :- ఒక కథను ఆధారముగా జేసికొని అనేక పాత్రలు ప్రవేశపెట్టబడి, గాన అభినయముల ద్వారా భావ ప్రకటన జేయుచు కథ నడుపుట నాట్యము.

నృత్యము :- పతాక, త్రిపతాక, అర్ధపతాక మొదలైన హస్తముల యొక్క ప్రయోగములతో ఒక పాటయొక్క గాని, పదముయొక్క గాని అర్థమును దెబ్బచూ తాళలయల ననుసరించి పదవిన్యాసము జేయుట నృత్యము.

నృత్తము :- రసభావ ప్రదర్శనము లేక కేవలము కొన్ని మృదంగ జతులకు, తాళములకు, స్వరములకు అంగవిన్యాసము ప్రదర్శించుట నృత్తము.

అభినయము :- సాత్విక సంచారి భావముల యొక్క ప్రదర్శనతో ఒక పాటలోగాని, పద్యములోగాని, శ్లోకముయొక్క గాని భావము వ్యక్తపరచుట అభినయము.

నాట్యము నందు— నృత్యము, నృత్తము, అభినయము ఈ మూడును ఉండి ఒక ప్రసిద్ధగాథ ఇతి వృత్తముగా గల్గి ఉండును.

(2) లాస్యము, తాండవము

లాస్యము :- సుకుమారమై, సుందరమైన భావప్రకటన గలిగి, కోమలమైన అంగ విన్యాసము గల్గి చూపరులను ఆనందోత్సాహములతో ముంచి తెచ్చినట్టి నృత్యము లాస్యము.

తాండవము :- ఉద్వితమై, గంభీరమైన భావప్రకటన గలిగి వీర, రాద్ర మొదలైన రసముల చాలదలమై యుండునట్టి నృత్యము తాండవము.

దేవదాసీల నృత్య సంప్రదాయములో తాండవ లాస్యములకు మరొక విధముగా వ్యాఖ్యానము జెప్పెదరు. వీరి నాట్యకళయందు వీర, రాద్ర, భయానక, భీభత్స రసములను సాధారణముగా ప్రదర్శించే యవసరములుండవు గాన వీరి కళా సంప్రదాయము ప్రకారము—

కూర్చొని— పదములు, శ్లోకములు, వృత్తములు మొదలైన రచనల నభినయించుట లాస్యము.

నిలువబడి— పల్లవులకు, శబ్దములకు, స్వరములకు, జతులకు నృత్తమారుట తాండవము.

(3) హస్తములు--ముద్రలు.

నృత్యములో ఒక భావమును ప్రదర్శించుటకుగాని, ఒక పాటయొక్క అర్థమును దెల్పునప్పుడుగాని, చేతి వ్రేళ్ళు చాచుట, ముదుచుట అనేక పద్ధతులలో ఆకారములు కల్పించుట 'హస్త' మనబడును.

ఈ హస్తములు ముఖ్యముగా మూడు విధములు.

- (1) అసంయుత -- ఒక చేతితో ప్రదర్శించునట్టివి.
- (2) సంయుత -- రెండు చేతులతో ప్రదర్శించునట్టివి.
- (3) నృత్యహస్తములు -- ప్రత్యేకిముగా నృత్య నృత్య విన్యాసములలో ఉపకరించు నట్టివి.

ఈ హస్తములనే 'ముద్రల'నికూడా ప్రస్తుతము పిలుచుచు న్నాము. కాని పూజా సమయములందు ఉపయోగించెడి హస్త విన్యాసములు మాత్రము 'ముద్ర'లని పిలువబడును.

అసంయుత హస్తములు: 30

పతాక, త్రిపతాక, అర్ధపతాక, కర్తరీముఖ, మయూర, అచ్చంద్ర, అరాళ, శుకతుండ, ముష్టి, శిఖర, కపిత్థ, కటకా ముఖ, సూచి, చంద్రకళ, చంద్రకోశ, సర్పశీర్ష, మృగశీర్ష, సింహ ముఖ, లాంగూల, అలవద్మ, చతుర, భ్రమర, హంసాస్య, హంసపక్ష, సందంశ, ముకుళ, తామ్రచూడ, త్రిశూల, ఊర్జనాభ, దాణ.

సంయుత హస్తములు: 24

అంబులి, కపోత, చిక్కిట, స్వస్తితి, దోల, పుష్పపుట, ఉచ్చంగి, శివలింగ, చటకావర్జన, చిత్తరీ స్వస్తితి, శకట, శంఖ, చక్ర, సంపుట, పాళ, కీలక, మత్స్య, కూర్మ, వరాహ, గరుడ, నాగబంధ, ఖట్వ, భేరుండ, అవహిత్త.

నృత్య హస్తములు: 33

గజదంత, తలముఖ, విప్రకీర్ణ, సూచివిద్ధ, సలిసీ సరోజ చోళ, మకర, జ్ఞాన, పల్లవ, అర్ధరేచిత, కేశబంధ, కపోత, పార్శ్వమండల, త్రిపతాక పక్షపంచిత, కరిహస్త, ఊర్జనమండల, ముష్టి, స్వస్తితి, ఉద్వృత్త, పురోమండల, నితంబ, ఉల్బాణ, ప్రయుక్తాలపల్లవ, లతాకర, సూచికాస్య ఉరపార్శ్వమండల, దండపక్ష, పక్ష ప్రత్యోగిత, ముకుళస్వస్తితి, రేచిత, అవిత్త వక్ర, అరాళ కటకాముఖ, ముద్ర, గరుడపక్షి, వరదాభయము,

ఇవి గాక నృత్యమునందు-

పతాక, శిఖర, కటకాముఖ, పల్లవ, త్రిపతాక, పాళ మొదలైన హస్తములు ఉపయోగించబడును.

(4) గ్రీవము :

సహజముగానున్న మెడను అభినయమందుగాని, నృత్య మందుగాని, యిరుప్రక్కలకుగాని, ముందు వెనుకలకుగాని, అర్ధ చంద్రాకారముగా గాని, ఒక భావము వ్యక్తపరచుటకు కదిలించుట గ్రీవాభినయ మనబడును.

గ్రీవాభేదములు -- 18 విధములు.

ధుత, విధుత, ఆధూత, అవధూత, కంపిత, ఆకంపిత, ఉద్వాహిత, పరివాహిత, అంచిత, నిహంచిత, పరావృత్త, ఉక్షిప్త, అధోముఖ, లోలిత, తిర్యాన్నతోన్నత, స్కంధానత, ఆరాత్రిక, సమ, పార్శ్వభిముఖ.

(5) దృష్టి :

వివిధ రకములైన చూపులద్వారా భావము వ్యక్తపరచుట ముఖ్యముగా మూడు విధములు.

త్రివిధ దృష్టి భేదము --

రసదృష్టి, స్థాయీ భావ దృష్టి, వ్యభిచారిభావ దృష్టి రసదృష్టి-- 8 విధములు.

కాంతి, హాస్య, కరుణ, రౌద్ర, ధీర, భయానక, వీభత్స, అదృత.

స్థాయీ భావదృష్టి-- 8 విధములు.

స్నిగ్ధ, హృష్ట, దీన, కృద్ధ, దృష్ట, భయాన్విత, జుగుప్స, విస్మిత.

వ్యభిచార దృష్టి--20 విధములు.

కూన్య, మలిన, శ్రాంత, లజ్జిత, శంకిత, ముకుళ, అర్థము కుళగ్లాన, ఉహ్వ, కుంచిత, వితర్కిత, అభితప్త, విషణ్ణ, లలిత, ఆభేకర, వికోష, విభ్రాంత, విప్లుట, త్రాస్త, మదిర.

(6) పద విన్యాసము :

నృత్యమాడు సమయమందు పాదములను వేయు విధములు (పాదముల కదలికలు) 32 తీరులుగా నుండును.

చలనము, సంక్రమణము, సరణము, కుట్రనము, యంతి
తము, లోలనము, విషమ సంచారము.

అంచిత, కుంచిత, సూచి, అగ్రతల సంచార, ఉబ్బితి, సమ, సారిక, అర్థ పురాతిక, స్వస్తిక, స్ఫురిక, నికుట్రక, తలో
తేనెప, పుష్పోతేనెప, వేష్టన, అర్థస్కలితిక, కుత్త, పురాతిక,
ప్రవృత, ఉల్లోల, సమస్కలితిక, లతాక్షిప.

ప్రేంఖణ, సమోత్సారిక మండల, లలిత.

(7) స్థానకములు :

నృత్యమును ప్రారంభించునప్పుడు, ముగించునప్పుడు,
వివిధ రసములను ప్రదర్శించుటకు ముందు నిలువబడవలసిన పద్ధ
తులు 32, వీనినే స్థానకములందురు.

అయత, అవహిత, అశ్వక్రాంత, మోదిత, వినివృత్త,
బండ్ర, చంద్రిక, సమపాద, వైశాఖ, మండల, ఆరీద,
ప్రత్యారీద, స్వస్తిక, వర్ణమాన, నంద్యావర్త, చతుశశ్రీ, పార్థి
పీద, ఏకపార్శ్వ, ఏకజాను, పరివృత్త, పృష్టోత్తాన, ఏకపాద,
బ్రహ్మ, వైష్ణవ, కైవ, గరుడ, సమసూచి, విషమసూచి
మరియు ఖండసూచి, కూర్మాసన, నాగబంధ.

(8) చారి :

పాదములు, మోకాళ్లు, ఊరుపులు, నడుము, పీని యొక్కి
చేరికచే ప్రదర్శింపబడు విన్యాసము 'చారి' యనబడును.

చారి క్రమము 25 విధములు.

అందు

అకాళచారి -- 9 విధములు.

భూచారి -- 16 విధములు.

'అకాళ చారి' అనగా భూమిననుకొనక ప్రదర్శించునట్టి
క్రమము లేక నిలువబడి ప్రదర్శించునట్టిది.

'భూచారి' అనగా భూమిపై ప్రదర్శించునట్టిది లేక మండెగా
గూర్చొని ప్రదర్శించునట్టి విన్యాసము.

అకాళచారి - సమప్రేంఖణ, సారిక, అగ్రప్లుత, విద్యుల్లిల,
బద్గబంధ, రేఖాబంధ, యతితోల్లరిత, కుండల వర్తక, విచిత్ర
భూచారి - సమపాద, చాప, స్థితావర్త, విచ్యవ, ఉదృత, అడ్డిత,
తక్త్రీబంధ, జవిత, ఉత్కండిత, స్వండిత, శకటాస్య, అవస్యం
దిత, సమోత్సారిక, మత్తరి, అద్యాధిక, ఏకతాక్రీడిత.

(9) కరణములు :

నృత్యములో వివిధ విన్యాసములందు పాదములను, హస్త
ములను జేర్చి క్రమ వద్దతిని పరిదర్శించుట కరణము.

కరణములు -- 108

తాళములు -- 108

తాళములు, కరణములు, నూట యెనిమిది యున్నను
సాచారణముగా అన్నిటిని నృత్యమందు ఉపయోగించము. కాన
ప్రత్యేకముగా నంది నృత్యములు, సప్తలాస్యములు మొదలైన
నృత్యములందు ఎచ్చు తాళములు--

విన్యాసక, రుద్ర, లక్ష్మి, గజలీల, పీఠ విక్రమ, రాజ
చూడామణి, సింహనందన, తురంగ లీల, రంగ ప్రదీప, హంస
నాద, విజయతాళ, మకరంద, మల్లతాళ, సమతాళ, పూర్వ కంఠిల,
లీలాతాళ - మొదలైన తాళముల గూర్చి.

అతిక్రాంత, శకటాస్య, మయూర లలిత, గంగావతరణ,
లలాట తిలక, తలపుష్పపుట, భుజంగ త్రాస, తలసంపీడిత,
లలిత, దండపాద మొదలైన కరణముల గూర్చి అచ్చటచ్చట
విపులముగా జతులతో గూడ జేర్చి వ్రాసియున్నాను.

(10) అంగహారములు :

పై కరణముల యొక్క చేరిక పల్ల అంగహారము
చేర్చుట చున్నది.

ప్రతి కరణము ఒక్కొక్క ప్రత్యేక తాళము నందు గాని,
గతియందు గాని పరిదర్శింపబడును. అంగహారమట్లుగాక, అవసర
మును బట్టి చిత్రవిచిత్ర విన్యాసముల ప్రదర్శనతో ముగించబడును.

కరణము - పాదము, హస్తము యొక్క ప్రసారముతో
గూడిన ఒకే ఒక్క విన్యాసము మాత్రము.

అంగహారము--సంపూర్ణ విన్యాసములు గలిగి, ముగింపును
గూడ గలిగియుండును.

కనుకనే

ఆదవును - కరణమనియు

జరిచి-అంగహారమనియు, ప్రాంతీయ నృత్య పరితాపలో
వాడుకు గలదు.

అడవు - ఒక పృథ్వీక విన్యాసము మాత్రము.

ఉదా:- తైయ్యందల్తా తైయ్యతై ||

ఈ శబ్దములకు ఏర్పడిన హస్తపాద విన్యాసము అడవు. జతి - కొన్ని అడవుల చేరికతో ఏర్పడి ముగింపును గలిగి యుండును.

ఉదా:- తైయ్యందల్తా తైయ్యతై - రాకు దణకు జణు తాదితై ||

ఈ విధముగా యిరు ప్రక్కలకు విన్యాసము జేసిన పదప-
తైతై దిత్తతై - తై | తైతై దిత్తతై - తై
తైతై దిత్తతై | తై దిత్తతై |
తై దిత్తతై | తై ||

పై విధముగా ఒకే విధమైన శబ్దములకు మూడు సార్లు రుడి, యెడమలకు ఆడి ముగించుట జతి.

అంగహారములు - 1) విధములు.

లలిత, పిత్రము, కాదుడిది, విచిత్ర, విలల, వీమ, వికృత:
ఉగ్రలిల, కాంతిజ -

దీనినే 'సవరస అంగహారము' లనెదరు.

రసములు, అంగహారములు రసభావములు లేనట్టి సృష్ట ప్రాచీనాస్యత గలిగిన విన్యాసములుగా చెప్పియుండుటచే 'సవరస అంగహారములు' గురించి మనకు సంశేపాము గలుగ వచ్చును. రసాభినయము రెండు తెరగులుగా నున్నది.

(1) గాన ప్రాచీనాస్యత గలిగి ఆ గానములోని భావము ననుసరించి వివిధ రసములు ప్రదర్శించుట.

(2) ఆ యా రసమునకు తగిన విధమున తాళములను, జరులను, స్వరకల్పనలను కూర్చుకొని వాద్యముల యొక్క సహాయముతో రసములను ప్రదర్శించుట.

ఈ రెండు విధములై ణ ప్రదర్శన క్రమమును నాట్యకళా వేత్తలు ప్రచారములోనికి తెచ్చిరి. ఆయారసమును ఒప్పించుటకు అంగ విన్యాసము జేయవలసి వచ్చినప్పుడు-

గీతములు గాని, పదములు గాని అభినయించునపుడెట్లు వివిధ సంచారుల ద్వారా ఆయారసములను పూర్తిగా వ్యక్త పర చెడమో - అట్లే కేవలము వాద్య సంగీత ప్రాధాన్యముగా రస ముల సభినయించ వలసి వచ్చినప్పుడు వివిధ అడవుల చేరికతో

గూడిన ప్రదర్శన ద్వారా ఆ రసోత్పత్తి పేక్షకులలో గల్గునట్లు సృష్ట మాడబడును.

ఉదా:- పర్వ దినములందు అలయములలో జరిగే 'బలిహారణ' నృత్యారాధనలోని ఒక నృత్యము (ఇంద్ర సవము) గూర్చి వ్రాస్తున్నాను.

ఈ నృత్యారాధన పెద్దమేళము (దోలు, సన్నాయి) యొక్క సంగీతారాధన తరువాత ప్రారంభమగును. పెద్ద మేళ గాంధ్రు ప్రదక్షిణము ముగించిన పిదప, చిన్న మేళము వారు . మృదంగము, ముఖవీణ, కుళితి, దేవదాసీలు, బలిహారణ గీత ముల పాడే దేవయాళ్ళికులు, వీరందరూ కలిసి ఈ ఆరాధన ప్రారంభించెదరు. ఒక్కొక్క దిక్కునకు వచ్చినంతనే అచ్చట నిలిచి యాళ్ళికులు స్తోత్ర గీతములను పాడెదరు.

“ఏతదింద్ర గద్యప్రియః

దేవ గాంధార రాగ ప్రియః

సమతాళ ప్రియః

మేఘ నాద వాద్య ప్రియః

లలిత నృత్య ప్రియః

తత్త్వాల గీతాను సార వాద్య ప్రియశ్చ”

యాళ్ళికులు స్తోత్రము నాపినంతనే వాద్యకులు ఆ రాగ మును, తాళమును వాయిం చెదరు. తరువాత ఈ క్రింది గీతము ననుసరించి దేవనర్తకి నాట్యమాడును.

గీతము:-

సకల సురవర మకుట మణి ముగ్ధి

చుంబితాంఘ్రి సరోరుహం

దనుజ విరసన విబుధ జయకర

వజ్రపాణి శచీపతిం

రజిత గిరివర విలసదతిపిత

హస్తీ మస్తక నిష్ఠితం

రలిత కరహిత పటహారుటికృత

మింద్రా తాళ మిదం మహత్ ||

ఈ నృత్యము ముగిసిన పిదప క్రింది శబ్దములకు సృష్టము ప్రదర్శించును.

జతి - జంజం కిటకిట

కిణాంగ కిటదరి

తకిట దికిట దరి

తహంత కుంతక

తక తకుకుకు దరికిట

దత్త తాహత జేం

దత్తజేం - తాకిట జేం -

దరికిట జేం -

గతి..... దిగితిరి దిగితిరి దిత్త, దిగనగ దిగితిరి
దిత్త దిత్తనగ దిగితిరి జగతరి దదీంత
జగనగ జగనగ దిత్తకి జగజగ జణు
జగదిత్తగనగ జం తజ్జం -

తీరిక..... జగ జగ జంతరి - జంకిణ రేకిణ
తగ నగ దిత్తగ - తకుందరితకిణ
తత్తాం దిత్తాం తాకిట త్రెయ్యా
తత్త జంతక తాహత తెమ్ ॥

ఈ నృత్యము 'లలిత' మునకు సంబంధించినట్టిది. ఇందలి అంగచలనము శేవలము రస భావములు లేని నృత్యముగా గాక, రస భావములతో కూడిన ప్రదర్శనముగా నుండును. శబ్దములు గూడా అందు ఒప్పించ వలసిన రస ప్రదర్శనకు అనువైన విధమున కూర్చ బడియుండును.

రసాభినయము—

అంగిక, వాచిక, అహార్య, సాత్వికముల ప్రదర్శనము ద్వారా ఒక పాటలోని భావమును ప్రదర్శించు అభినయము.

(11) గతి :

చతురశ్ర, త్రిశ్ర, మిశ్ర, ఖండ, సంక్రీర్ణ, అని గతులు ఐదు విధములు.

చతురశ్ర - 4 అక్షరముల నడక గలిగినట్టిది. (తక్కిట)

త్రిశ్ర - 3 " " " (తక్కిట)

ఖండ - 5 " " " (తక తక్కిట)

మిశ్ర - 7 " " " (తక్కిట తకతక)

సంక్రీర్ణ - 9 " " " (తక తక్కిట తక తక)

ఇవిగాక

మరాళ, మయూర, సింహ, కురంగ, గజ, శుక, మొదలైన గతులు గూడ నున్నవి.

ఈ గతులన్నియు ముఖ్యముగా తాళలయలకు సంబంధించి చేయబడే నృత్యమునందు, కరణాంగహార ప్రదర్శనము నందు ఉపయోగించిన, నృత్యము రమణీయముగా నుండును.

(12) తాళము :

నృత్యమున కుపయోగపడే 108 తాళములు గాక, నేటికాలములో ప్రచారములోనున్న తాళములు.

ధృవ, మత్య, రూపక, త్రిపుట, యంపె, అట, ఏక-ఈ ఏడు తాళములు ఐదు జాతులలో ప్రస్తారముచేయబడి 35 తాళములగుచున్నవి. ముప్పది ఐదు తాళములందును 10, 12 తాళములకంటే గాత్ర సంగీతమునందు ఉపయోగ పడుట లేదు. ఇక 108 తాళముల విషయము. ఇవి గాత్రము కంటే నృత్యమునకే యొక్కవగా ఉపయోగము. అందును 'కేశికా' ప్రదర్శనము నందు కంటే ఆలయ నృత్యములందు ముఖ్యముగా వీని యొక్క ఉపయోగము కానవచ్చుచున్నది.

పంచముఖ తాళములు—చాచ్చత్తుట
చాచపుట
షట్ పితా పుత్రిక } సంపత్సేష్ఠక ఉద్భవ.

వినాయక, రుద్ర, లక్ష్మి, విష్ణు, బ్రహ్మ—ఈ తాళములందు ఆయా దేవతలకు సంబంధించిన కౌస్తుభములు లేక కవుతము లాడబడును.

కవుతమనగా కొన్ని మృదంగ శబ్దములతో గూడిన జతులు, ఆ యా దేవతల స్తోత్ర గీతములతో చేర్చి ఒక పాటగా వ్రాయబడిన ప్రత్యేక ఆరాధన సంగీత రచన.

క — అధిదేవత సరస్వతి - తెల్లని రంగు

పు — అధిదేవత మహాలక్ష్మి - ఎరుపు రంగు

త — అధిదేవత పార్వతి - నలుపు రంగు.

ఈ ముగ్గురు అధిదేవతలకు చెందిన అక్షరముల యొక్క చేరికతో యేర్పరుచ బడిన ప్రత్యేక నాట్యము కవుతము.

(13) సప్తలాస్యములు :

శుద్ధ, దేశి, పేరిణి, పేర్నిఖణ, దండిక, కుండలి, కలశ అని లాస్యములు ఏడు విధములు.

ఈ లాస్యములు ప్రపంచములో ప్రచారములోనికి వచ్చిన తీరు - త్రైలాసమునందు నృత్యోత్సవ సమయమున వరమ శివుడు ఉల్లాసముతో సప్త తాండవములను సర్వసము సల్పగా, పార్వతి నట మహానట ననుసరించి నాట్యమాడెను. అంతట శివుని యొక్క నాట్యము సప్త తాండవములుగా రూపొందగా, కోమల కరణాంగ హార విన్యాసము గల్గిన పార్వతి నృత్యము సప్త లాస్యములుగా రూపొందినది.

పాదభేదములు

పాదభేదములు 34 విధములు అందు ముఖ్యమైనవి 7 వర్ణములను గూర్చి తెలుపుచున్నాను

1) చలనము 2) సంక్రమణము 3) సరణము 4) కుట్టవము 5) బట్టితము 6) లోలితము 7) విషమసంచారి.

1. చలనము:- సమముగానున్న పాదములను ఉన్నచోటనే కదలించుట చలనమందురు.

ఉపయోగము:- పల్లెలందరి పూజారులయొక్క నాట్యములందును, శివశాసనమునందుల అంగహార ప్రదర్శన ప్రారంభమునందును, చాలయ నృత్యము, యంకారనృత్యమునందును ఉపయోగపడును.

2 సంక్రమణము:- పాదమును ఒక్కగా పైకెత్తి అడుగులు వేయుట సంక్రమణమగును.

ఉపయోగములు:- వర్తనముయొక్క ముగింపునందును, (అనగా ముక్తాయంపుల ప్రదర్శనము) త్వరితగతిన ప్రదర్శించు అడుగులకు, అడవుసాము అభ్యాసమునకు ఉపయోగింతురు.

3. సరణము:- పాదములను భూమినుండి పైకెత్తి కుండా ముందునకు వదలిన సరణమనబడును.

ఉపయోగములు:- నదీప్రవాహముయొక్క ఉధృతమును, సృత్యముయొక్క అంకమునను, లాస్యనృత్యప్రదర్శనమునకును, శృంగారరసప్రదానృత్య గల్గిన వర్తన విన్యాసమునకు ఉపయోగపడును.

4. కుట్టనము:- కాలియొక్క ముందటి భాగమునుగాని మేతనును గాని, పూర్తిపాదమునుగాని ఉ మిపై కొట్టటము కుట్టనమనబడును.

ఉపయోగములు:- శృంగారరస వంబిందైన తృత్య ప్రదర్శనములలోను, చారీనాట్యమందును, వివిధరకములైన అడవు విన్యాసములతో కూడిన జతి విన్యాసములందును ఉపయోగపడును.

5. బట్టితము:- రెండుకాళ్ళను స్వస్థికముచేసి యదుప్రక్కలకు కాళ్ళను పైకెత్తుచు ఎగుడు-వైదర్శించుట బట్టితమగును.

ఉపయోగములు:- ఆకాశచారీ ప్రదర్శనము నందును ప్రాంతీయ నృత్య ప్రదర్శనమునందును ఉపయోగింపబడును.

6. లోలనము:- పాదములను యదుప్రక్కలకు వలయాకారముగా త్రిప్పుతూ విన్యాసముచేయుట లోలనమనబడును.

ఉపయోగములు:- భ్రమ విన్యాసమునందును, కరణముల యొక్క ప్రదర్శనమునందును ఉపయోగింపబడును.

7. విషమసంచారి:- పాదముయొక్క ఒక భాగమును భూమిపై ఆనించి కదలించిన విషమసంచారి యగును.

ఉపయోగము:- అద్భుతరస ప్రదానృత్య గల్గిన నృత్యములు ప్రదర్శించుట యందును, ప్రాంతీయనృత్యములందును, ముఖచారి నృత్యమందును ఉపయోగింపబడును

...o...

శృంగనాట్యము

స్థానక, భూచారి, ఆకాశచారి, అంగహారములయొక్క కలయికచే యేర్పడు వర్తన విశేషమే శృంగనాట్యము.

ఈ శృంగనాట్యమును గూర్చి భరితార్జునమునందు తెల్పిన వివరములు:-

వసంతోత్సవ సమయమందు పార్వతీ పరిమేళ్యులు తైలాన వర్ణిత శిరిముపై విహారార్థమువెళ్ళినపుడు జగన్మాత శంకరుని 'ఆకాశచారి' విన్యాసక్రమమునుగూర్చి తెల్పువని కోరగా పరమశివుడు, అంబప్రీత్యర్థము "శృంగనాట్యము" ప్రదర్శించెను.

శృంగనాట్యము:-

ఒక అంగహారమునకు రెండు 'చాక్'లను విన్యాసమును

తేర్చి విన్నట్లు సానమును జతపరచిన - అట్టి నాట్యక్రమము శృంగనాట్య మనబడుచున్నది.

ఈ నాట్యక్రమము ఆకాశవారితో ప్రారంభమై భూవారితో ముగియుచున్నది. ఈ రెండు వారి విన్యాసముల నడుమ అంగ హారముతో మొదటి వద్దతి ప్రదర్శనముండును.

అంగహారము:-

లలిక అంగహారము -	5	విన్యాసములు
విక్రమము	— 3	"
కాడుడిక	— 4	"
విచిత్ర	— 2	"
వికల	— 2	"

Note : ఒక్కొక్క అంగహారము 4, 5 విన్యాసక్రమములు కలిగియుండును.

శృంగ నాట్యములో:-

ఒక ఆకాశవారి తరువాత అంగహారముగోవి ఒక విన్యాసము మాత్రము ప్రదర్శించి భూవారి పట్టవలెను. మిగిలిన అంగ హార విన్యాసములకుగూడా అట్లే వివిధ ఆకాశవారి, భూవారి క్రమములను జేర్చిపట్టవలెను. ఒకే ఆకాశవారికి అంగహారము వందరి సంపూర్ణ విన్యాసము పట్టుట సంప్రదాయము గాదు.

శృంగనాట్యము — 1 వ విధము

శృంగనాట్యము - మొదటి విన్యాసము ఆకాశవారి నమ ప్రేంబితో ప్రారంభింపబడి ఆయకస్థానకము చేర్చబడును. నిమ్మల లలితకరణములోని మొదటి విన్యాసము, అటుపై అవహిత స్థాన కము చేర్చిన నిమ్మల నమపాదవారి ప్రదర్శించి అశ్వక్రాంత స్థాన కముతో ముగించబడుచున్నది.

ఇదే విధముగా లలిక అంగహారములోని మిగిలిన నాల్గు విన్యాసములు వర్తన మాడబడును. శృంగనాట్యముయొక్క సంపూర్ణ క్షరూపము తెల్పుటకుగాను శృంగనాట్యములోని ప్రథమ విన్యాసముగూర్చి వివరముగా వర్ణించుచున్నాను.

శృంగము - మొదటి విన్యాసము

ఇందు వచ్చే వారి విన్యాసములు

ఆకాశవారి-నమప్రేంబితో అంగహారము:- లలిక భూవారి-నమపాద) ఇందు 5 భాగములు గలవు

స్థానములు.

అయక - అవహిత అశ్వక్రాంత.

కాయ భూమిపైనుండి పైకెత్తి గాలిలో విన్యాసముచేయుట ఆకాశవారి యగుచున్నది.

పాదమును భూమిపైనుండి వివిధవిధములుగా జరుపుచు విన్యాసముచేయుట భూవారి యగును

సను పీఠము:- సమకృష్టిగల్గి నమపాదమందు నిల్చిన నక్రికి ఇటువంటి ప్రక్కలకు కదలుచు, (ప్రేంబిత విన్యాసం) చేతులను నడుముపైనుంచి, ముందు వెనుకలకు వెళ్ళుట, మరల నమముగోరికి వచ్చి - అటుపై ప్రక్కలకు వెళ్ళుట సమప్రేంబిత మగును.

ఇందు ముందుకు వెళ్ళునప్పుడు ఈ విన్యాసము 5 పర్యాయములు ప్రదర్శింపబడుచున్నది.

సను సాగ:- నాట్యములో ముందునకు వెళ్ళునప్పుడుగాని, వెనుకకు వచ్చునప్పుడుగాని, ప్రక్కకు నడుచునప్పుడుగాని రెండు పాదములు ఒకదానితో నొకటి చేర్చియుంచి నర్తించుట నమపాద వారి.

సానకము :- నాట్యారంభమందుగాని, విక్రాంతి సమయమందుగాని, ఒక విన్యాసాంతమందు విలంబితే విధానానికి సానక మనిపేరు.

అమలి:- కుడిచేతిని కటిపైనుంచి, ఎడమచేతిని దోల హస్తముగా జారవిడిచి విడచుట ఆయకము.

అవహిత - ఆయకలోని చేతులు మార్చిన అవహిత మగును.

అశ్వక్రాంత:- చేతులందు కర్రరీ ముద్రవట్టి, కుడి కాలిపై విలంబించి ఎడమకాలు ముందుకు జారవిడిచిన అశ్వక్రాంతమగుచున్నది.

శాలిల అంగహారము:-

1 వ విన్యాసము - వర్తకి ఆయతస్థానమునందు నిలువబడి నమదృష్టి గర్భియుండి 'సూలూ' విన్యాసము ప్రదర్శించుట లలితములోని మొదటిభాగము.

కోమల మలయమా శతమునకు మెల్లగా కదిలే దీపకదళి కలా శరీరము చలించజేయుట సూలూ విన్యాసమునబడును.

ఒత్తితో వెలిగించబడిన నూనె దీపము మొదట్లో లావుగా నుండి పోను పోను నన్నుగురుచే విల్లుగాయకు మొదట్లో చలనము కనబడక పోయిననూ, పోను పోను ఆ చలనము స్ఫురించి

* కొన్ని సంవత్సరముల క్రింది పితాపురములో నేనుజూచిన ఒక సృష్టప్రదర్శనము గూర్చి తెలుపుచున్నాను.

పితాపురములో పెండేరి శిల్పభాష అనే సుప్రసిద్ధి వర్తకి మణి యుండేది. ఆమె భాషానినుము, కొల్లూరిలాషములందు అరిగేరిన విడుదమణి. భాగవత విద్య అధ్యయనము చేసిననే యభిలాషతో తరచుగా ఆయూరు వెళ్ళుచుంది. పద్మేశ్వరస్వామి మండపాలెను కోరికతో ఆమెను కోరిగి, పాదారిజముగా భాగవతప్రదిష్ఠినియల సచ్చేవారు మేజువాటి అడుమందు పార్శ్వము గాన, ఆ యూరిలోని మరొకరి ప్రదర్శనము చూచి యేడ్చుట చేసినది.

నాట్యము చేసే జవ్వని పుమారు పదహారు సంవత్సరముల నయస్సు యుండును నాట మే విలపృచ్ఛగా గలవారి యంటి దిద్ద ఆ యూరిలో పేరుబడ్డ నాయకచారిచ్చ హరివిద్య నట్ల విందినది.

ఆమె "కుభంక్షణ పల్లవి"లో ప్రారంభించినది. కుభంక్షణ పల్లవి నాట్యము తూర్పు జిల్లాలలో (వైజాగ్, శ్రీకాకుళం, గంజాం ప్రాంతములలో) ఎక్కువగా ప్రచారములో నున్నది. చతురశ్ర, త్రిశ్రగతులందు లేక ఆది, ద్వివిధములందును వర్తన మాడబడును. ఈ పల్లవి ఆటలో మూడుకాలాలలో ఆడవులు, జతులు, తీరికలు ప్రదర్శించ బడుచున్నది. ఆట ఆరంభములో ఆమె సమస్తానకములో నిలువబడి తెండుచేతులందు చర్మమాన హస్తమునట్టి చతురశ్ర, త్రిశ్రములందు 'సూలూ' విన్యాసము ప్రదర్శించినది. ఆ విన్యాసముపూర్వము పిల్లగాలు ఈ సన్నగా నిలిచి దీప కాంతిలో ఆమె శరీరమునందు ప్రతి అంగములోను సుమారుమైన చలనము కావించినది మృదంగములేదు. తాళములేదు ఆమె వినతల్లిమాత్రము వంటపాడినది. కాని ఆమె గతి విన్యాసముల నెఱుక పరుచుచూ చేసిన ఆ ప్రదర్శనము అత్యద్భుతము. పాదాలతో

వివరలో పూర్తిగా కనబడినట్లు 'సూలూ' విన్యాసము వర్తకి ప్రదర్శించినప్పుడు కదలిక పూర్తిశరీరమంతయునూ, శరీరము ప్రక్కలకు కదల్చి శరమునందు సూత్రము పూర్తిగా చూడగల్గుచున్నాము. ముందు వెనుకలకు కదలినప్పుడు పూర్తి శరీరములో ఆ కదలిక కనబడుచున్నది. కాని యిట్టి విన్యాసము గాంచుట లాల అరుదు. నేటికాలములో ప్రదర్శించబడే భరతనాట్యములందు ఎన్నియో విధములైన 'శిర్డి' విన్యాసముల జూచిననూ పరిపూర్ణమైన * 'సూలూ' విన్యాసముగాంచుట బహు అరుదుగా నున్నది.

మెత్తని మువ్వలచప్పుడు, పాదపైభాగముతో కని కనబడనట్టి చలనము, ఊరువలందు ఆ తలపై కొంచెము స్వచ్ఛమైన కదలిక కలితాగము మరికొంత స్వచ్ఛత, పక్షభాగముందు పొండికతోగూడిన చలనము, శిరోభాగములో లాంతివంతమైన చూపుతో స్వచ్ఛతగల్గిన చలనము - యిదంతయు కొన్ని వక్షము లో జూచిన విన్యాసము. శరీరములో ఒక విద్యుత్కాంతి ప్రదేశించి సంకలనము కల్పించుట, మెఱుపుతీగ మెరసి మాయమైనట్లు భ్రమగొల్పి ఆ విన్యాసము దము గల్గించినది. పిమ్మట ప్రూపుట విన్యాసము, నేత్ర విన్యాసము, శిరోభేదములను ప్రదర్శించి అడవుల ట్టినది మదరాసు మొదలైన ప్రాంతములలో నలరకంతు సౌగంధైన ఆడపుజాతి విన్యాసము చూచినానుగాని, ప్రత్యేక కళాకారుల ప్రదర్శనములలో గూడ యంత చక్కటి 'సూలూ' విన్యాసము చూడలేదు. ఇదియే శాస్త్రీయ పద్ధతిలో ప్రదర్శించబడిన 'సూలూ' పద్ధతి. శరీరము లోని వివిధ అంగ ప్రత్యంగములలోని, కదలికలలోని తూకము ఈ విధముగా నుండవలెనని తెలిసికో తగినవిధంగా యుండిన ప్రదర్శనము ఆ జవ్వని కళలో చూడగల్గినాను

"రేపు వత్తువుగాని తూరుపు తెల్లవారే

సోరా యా వేళకు

నా పతి జూచిన రాపిడి చేయును

కాపురమున నేడు కడగ ద్ద పాచ్చును"

ఈ పరకీయనాయకము అభినయించినది. ఆమెకు అభినయము మంచినిక్క పాయము ఆ అస్తములపొందిక సమాజ త్వములో గూడిన భావప్రదర్శన విధనంచారుల ప్రదర్శన యందు జూచిన నేర్పరికనము చూచినప్పుడు కళాసరస్వతి ప్రత్యక్షముగా మార్చినట్లు తోచినది. అంతవిద్యయుండి యూరును పేరును లేకుండ వారు మూలపడియుండుటకు కారణమువారు జన్మించిన

క్రమ పద్ధతిలో ఈ విన్యాసముల ప్రదర్శన కర్గివట్టిరి, శృంగ వర్తనము మొదటి విన్యాసమగుచున్నది.

ఇక 'లలిత'ములో మిగిలిన 3, 4, 5 భాగముల వెల్లు వర్తన మాడవలెనను నందేహము గల్గవచ్చును.

ఆ యా భాగముల్లోని విన్యాసము నాధారముగ జేపికొని చారి స్థానకముల నేర్పరచుకొని వర్తన మాడబడుచున్నది. మరి కొన్ని జేరలందు అంగహారభాగములు మారినమా చారిస్థానకములు అవియే పట్టబడుచున్నవి.

ఈ నాట్యమందుపయోగించవలసిన తాళములు:-

108 తాళములందు ఏయే భాగములుగల తాళములు (లఘు, గురు, పుటములు మొదలైనభాగములు) ఈ నాట్య విన్యాసమునకు ఉపకరించునో అట్టి వానిని నిర్ణయించుకొని ఆ యా తాళములకు వ్యత్యవిన్యాసములు తగిన స్వరంగ శబ్దములతో తత్కారము, జరి, తీర్థావముల నేర్పరచుకొని వర్తన మాడబడును.

.....

శృంగనాట్యము - 1 వ విధానము

అకాశచారి	—	సమప్రేంబము
స్థానకము	—	అయత్త
అంగహారము	—	లలిత
స్థానకము	—	అవహిత

సాంఘిక వాతావరణముని తెలిపికొని చాల చింతించినాను కాని అట్టి విద్య నేటికాలములో భరతనాట్యము ప్రదిర్పించే పేరొందిన కళా కారులలో గూడ చూచుట అరుదు. ఇది వీరికి వంశ పారంపర్యముగా అభ్యసవిద్య.

అప్పటిలో ఆమె విద్యాప్రచారమునకు నేను యే విధముగాను సహకారము చేయలేకపోయాను. మరల కొంతకాలమునకు అవటికి వెళ్ళినప్పుడు ఆమె గుఱించే అడుగగా, ఒక ధనవంతుని పోషణలోనికి వెళ్లుటచే నాట్యవిద్య విరమించుకోవలసివట్లు తెలిపి కొని వప్పుడు చాల బాధ గల్గినది.

.....

భూచారి	—	సమపాద
స్థానక	—	అక్షరప్రాంత

.....

శృంగనాట్యము - రెండవ విధానము

అకాశచారి	—	సారికచారి
స్థానకము	—	మోటిక
అంగహార	—	విక్రమ మొదటిభాగము
స్థానకము	—	వినివృత్త
భూచారి	—	దాషగతిచారి
స్థానకము	—	బంద్ర

.....

శృంగనాట్యము - మూడవ విధానము

అకాశచారి	—	అక్షరప్రక
స్థానకము	—	చాంతిక
అంగహార	—	చారుణిని
స్థానకము	—	వైష్ణవి
భూచారి	—	స్థితాపత్త
స్థానకము	—	సమపాద

.....

శృంగనాట్యము - నాల్గవ విధము

అకాశచారి	—	విమృశ్చిం
స్థానకము	—	వైశాఖ
అంగహార	—	విచిత్ర
స్థానకము	—	మందల
భూచారి	—	విచ్చివ
స్థానకము	—	అలిధ

.....

శృంగనాట్యము - అనుదవ విధము

అకాశచారి — ఉద్గరిత
స్థానకము — ప్రత్యక్షి
అంగహార — వికల
స్థానకము — (సామ్యపాద) నమవదం
భూచారి — ఉద్గరిత
స్థానకము — స్వస్థి

....

శృంగనాట్యము - అనుదవ విధము

అకాశచారి — రేఖాచారి
స్థానకము — వర్ణమానము
అంగహార — రేఖ
స్థానకము — వర్ణావర్ణము
భూచారి — అర్చిత
స్థానకము — పార్శ్వీ

....

శృంగనాట్యము - అనుదవ విధము

అకాశచారి — అర్చిత
స్థానకము — వికల
అంగహార — వికల
స్థానకము — వికల
భూచారి — వర్ణావర్ణము
స్థానకము — పార్శ్వీ

—

శృంగనాట్యము - అనుదవ విధము

అకాశచారి — అర్చిత
స్థానకము — ప్రత్యక్షి

అంగహార — వికల
స్థానకము — వికల
భూచారి — వికల
స్థానకము — ప్రత్యక్షి

... ..

శృంగనాట్యము - అనుదవ విధము

అకాశచారి — వికల
స్థానకము — ప్రత్యక్షి
అంగహారము — వికల
స్థానకము — వికల
భూచారి — వికల
స్థానకము — వికల

... ..

శృంగనాట్యము—తాళముల ప్రదర్శన తీరు

ఉదా:-

శృంగనాట్యము మొదటి విన్యాసము—
ఇందువచ్చే చారి, అంగహారములు—
అకాశచారి - నమప్రేక్షణ
భూచారి-నమపాద
స్థానకములు - అయత, అపహిత, అర్చిత
అంగహారములు-లిత

ఈ విన్యాసములు తురంగలీలా, కందర్పతాళములందు ప్రదర్శింపబడుచున్నవి.

001-రెండ్రుతములు ఒకముపు గది తురంగము
001-రెండ్రుతములు, ఒకముపు, రెండు గురువులు
గది కందర్ప తాళము.

తురంగ లీలాశబ్దములు అం అం అర్చితం అం అర్చితం అంగ
కందర్ప తాళములు - తరిత - తరిత - తరిత - తరిత

తక్కువ అకలిత తక్కువ అకలిత.
తక్కువ అకలిత తక్కువ అకలిత.

నమ్రోహమును పాదవిన్యాసము చేయునప్పుడు నర్తకి
కుడి యెడమలకు వెళ్లనప్పుడును ముందువెనకలకు వెళ్లి
మరొక స్థానమునకు వచ్చినప్పుడు తాళగతి సమగతి కల్గియుండ
వలెను.

కురుగలిం 2, 2, 4=8 అక్షరముల కాలము గల దగు
అచే నమవిద్యములు గల్గియున్నది. అట్లే కందర్ప తాళముగూడా
2, 2, 4, 8, 8=24 అక్షరములు గల్గి సమముగా విన్యాసము చేయు
టకు అనుకూలముగా నున్నది. ఒకచో 2, 2, 8=7 అక్షరముల
నడకగల తాళము తీసికొనిన విషయముగల్గి సమముగా ప్రేంహ
విన్యాసమునకు కుదరదు. కాన తాళముల విభజన చేయునప్పుడు
ఆ యా విన్యాసముల నడకలనువృద్ధిలోనుండుకొని తాళముయొక్క
నడకను గూడా తెలిసి అనుకూలమైన తాళమునందే ప్రవర్తనము
గావించబడును ఇట్లే తాళముల ప్రయోగము జేయబడుచున్నది.

ఈ శృంగనాట్యము అలయములలో సప్తలాస్యములకు
ముందుగా ప్రదర్శించబడును. శృంగము, సప్తలాస్యములు, పేరిటి
విన్యాసము - ఈ ప్రయోగములన్నింటియొక్క ఆధారముతో యేర్ప
డుచుబడునట్టి పేటి కరితనాట్య ప్రదర్శనక్రియము. గనుకనే
ఆ క్రియము నృత్య, నృత్య అభినయాదులు సంభూత విద్యము
యెడల ఒక అమృతము సంప్రదాయముగా వృద్ధి చెందినది.

...o...

శృంగము—ప్రదర్శన విధానము

శృంగము 1 వ విధము ప్రారంభమునందే వర్ణించబడినది
గాన రెండునుండి తొమ్మిదివఱకు వివరములు తెలుపబడినవి.

శృంగనాట్యము - రెండవవిధము

సారీకచారి:-

ఈచారి విన్యాసము వైష్ణవస్థానముతో ప్రారంభించబడి,
ముగించబడుచున్నది.

రెండుచేతులందు 'కుకుకు' ముద్రనుపట్టి, నర్తకి ఎడమ
కాయము భూమికావించి ముందునకు జరుపుచు కుడికారిలో నర్తనము
వల్పును.

తరువాత మోచితస్థానక ముందుండి ఏమ్మట 'విక్రమాంగ
హార' విన్యాసము చేయబడును.

ఎడమ పాదము సమముగానుంచి, కుడిపాదము ఎడమ
పాదమునకు అరువేళ్ళు ఎడమకున్నట్లు కుడిచేతి విశిష్టములగు
కర్కట శాస్త్రములను రెండుచేతులతో పట్టి మోచితమగును.

ఈ స్థానకము నుండి విక్రమాంగహార మారవలెను.

విశయ:

ఒకచేత వరాహము, రెండవచేత శిరముపట్టి, ఎడమ
పాదము భూమిపైనుంచి, కుడిపాదముతో త్వరితగతిన విన్యాసము
చేయుట. విక్రమములోని ప్రథమ విన్యాసము ప్రదర్శించిన తర్వాత
'వివివృత్త' స్థానమునందు విలునవలెను.

కాయతో భూమిపై కట్టి నెనుకప్రక్కకు జూచిన 'వివివృత్త'
మగును

ఈ స్థానమునుండి 'చాపగతిచారి' ప్రదర్శించబడును.

రెండు పాదములను దగ్గరగానుంచి ఒకదాని తరువాత
నొకటి, ఒక అనుకు ఎడమకా జరుపుచు నర్తన మారుట 'చాప
గతి' యగును. ఐదీగాలుతో ఈ విన్యాసము ప్రారంభించవలెను.

తరువాత 'విక్రమాంగ'నుండు ముగించవలెను.

చేతులందు త్రివణానిములనుంచి భూమిపైనుంచిన పాదముల
నెత్తకుండ విడిచియుట విద్రష్టానకమగుచున్నది.

—o—

శృంగనాట్యము-మూడవ విధము

'అగ్రగణితాచారి'యనరెండుచేతులందు ముష్టిహస్తములు పట్టి
అహస్తములను గారిలో ఎగురవైచి నర్తకి ముందునకుఎగిరి క్షణ
కాలము అయత్తస్థానకముందు విలునుట. అటుపై మందగతిలో
ముంగాళ్ళపైనేయుట. ఈ విన్యాసముచేయునపుడు సమదృష్టి కలిగి
ముండవలెను. ఏమ్మట రెండు పాదముల ముంగాళ్ళపై మందగ
మనముతో ఏడు పర్యాయములు విన్యాసము చేయవలెను.

కుడిచేతిలో 'అర్థచంద్రముద్ర'నుపట్టి కటితాగముందుంచి
ఎడమచేతిని తొరవైపుట 'అయత్త స్థానక'మనబడును.

తరువాత 'చాంద్రికస్థానక'మందుండి కాయతో కాంగహారము
ప్రదర్శించవలెను.

రెండుచేతులతో కామ్రూ చూడహస్తములు వట్టి కాళ్ళను ఇరు ప్రక్కలకు కదలించిన 'దాండిక' మగును.

రెండుచేతులతో ముకుళహస్తములు వట్టి తాలిని గొల్పు దృక్పథాలు గలిగి పాదములతో చంక్రమణ విన్యాసము ప్రదర్శించిన 'కారుణి కాంగహారము' అగుచున్నది. చంక్రమణమనగా పాదములను పైకెత్తి వెలుపలి భాగముపై నిలిచి విలంబితలయలో కష్టతరముగా విన్యాసము జేయుట అది ముగిసిన తర్వాత 'వైష్ణవ స్థానక'మందు నిలువవలెను.

ఒక కాలాను నహజముగానుంచి రెండవకాలము కొంచెముగా వంచి ప్రక్కకు ఒడుగునట్లుంచుట 'వైష్ణవ' మనబడును.

ఒక కాలాతో వలయాకారముగా భూమిపై విన్యాసము జేసిన ఏదని రెండవకాలము మొదటిదానితో చేర్చిన 'స్థితావర్త దారి' యగును.

రెండు పాదములను చేర్చి నిలిచి, రెండు చేతులను దండలు గట్టి నిలుచుట 'సమపాద' మనబడును.

శృంగనాట్యము-నాల్గవ విధము

సమపాద ముందున్న నర్తకి బుడిచాడపై నిలువబడి, ఎడమ కాలాను పైకి కదలించి, అటుపై ఎడమ పాదముపై నిలిచి కుడి పాదమును పైకి కదలించుట 'విహ్వలీలాచారి' యగుచున్నది. ఇందు రెండు హస్తములతో లత, రేచి ల తముద్ర పట్టవలెను. రెండుచేతులు దువల్లవ హస్తములను వట్టి శిరమువద్దనుంచుట 'లలిత హస్తమ' గుచున్నది. ఈ విన్యాసమును చేయునపుడు హస్తములు పల్లవములవలె నిలువవలెను.

తరువాత వైష్ణవ స్థానక ముంచిందీ పిమ్మట 'విచిత్రాంగ హారము' ప్రదర్శించవలెను. రెండుకాళ్ళను శిశు తానం ఎడముగా నుంచి ఎడమచేత కటరాముఖము, కుడిచేత శిఖరము వట్టి 'వైకాళి స్థానక' మగుచున్నది.

ప్రత్యేక దృష్టికలిగి రెండుచేతులందు సూచీవర్తమదర్శి వట్టి, హస్తపాదముతో భూమిపై తాదనముజేయుచు నర్తనమూడుట 'విచిత్రాంగహారము' గుచున్నది పిమ్మట మండల స్థానకమందు నిలువవలెను.

రెండుకాళ్ళను నాలుకానం ఎడముగా నుంచుట 'మండల స్థానక' మగుచున్నది. పిమ్మట 'విద్యవాదారి' విన్యాసము ప్రదర్శింపవలెను.

దగ్గలగా నుండిన పాదములలో నొకపాదమును విడదీసి ఆ పాదముతో భూమిపై తట్టుట 'విద్యవాదారి' యగుచున్నది. తరువాత 'అభిరథస్థానకము'తో ముగించవలెను.

ఎడమ పాదమును భూమిపై స్థిరముగా నుంచి కుడిపాద

మును ముందునకు బడు తానం ఎడముగా నుంచుట 'అభిరథ' మగుచున్నది. రెండుచేతులందు ముష్టి కటరాముఖ హస్తములు వట్టి వలెను.

శృంగనాట్యము - ఐదవవిధము

బ్రహ్మస్థానకమందు నిలిచి రెండుచేతులందు 'కర్తరీముఖ' హస్తములనువట్టి ముందునకు నడచుట 'అర్ధబిందచారి' యగు చున్నది. ముందునకు నడచునప్పుడు ప్రారంభములో కుడి ప్రక్కకు, అటుపై ఎడమప్రక్కకు నడువవలయును. ఇట్టివిన్యాసములు వరుసగా కొన్ని ప్రదర్శించుట అర్ధబింద మగుచున్నది.

అభిరథస్థానక విన్యాసమును ఎడమప్రక్కకు ప్రదర్శించుట 'ప్రత్యారీభ'మగు చున్నది.

నహజదృష్టికలిగి రెండు చేతులందు ముష్టిముద్రవట్టి రెండు పాదముల మధమంతోగాని, పాశ్చ్యములతోగాని భూమిని తట్టుట 'వికలాంగహార'మగు చున్నది

అటుపై సమపాదములుగల్గి నిలుచుటకు 'సమపాదస్థానక'మని పేరు.

ఒకపాదము చీలమండ నుండి విడునట్లు క్రమగగ్గించు రీతిని పైకి తెచ్చి మోరాయించి అటుపై దానిని ముంగాయపై భూమిపైనుంచుట 'అరూద్యుత్తచారి' యగుచున్నది.

రెండుకాళ్ళను స్వస్థికముగా నుంచుట 'స్వస్థికస్థానక'మగు చున్నది. అనగా రెండుపాదములొక్క చిటికెననేతప్ప ఒక దానితో నొకటి తగులరీతిని యుంచిన స్వస్థికమగును.

శృంగనాట్యము - ఆరవవిధము

కాళ్ళను క్రిందికి వెనుకకు లేక యిరు ప్రక్కలకు ఒకకాని వెనుక నొకటి కదలించిన 'రేఖాబిందచారి' యగును. ఇందును 'లలితముద్ర' 'శిరోముద్ర' పట్టవలెను. ఈదారి విన్యాసముతో ప్రారంభించి 'వర్ధమానస్థానకము' ప్రదర్శించవలెను.

రెండుకాళ్ళయొక్క మధమలు తగులునట్లు క్రుంగి నిలువ బడుట 'వర్ధమానస్థానక'మగుచున్నది.

రెండుచేతులందు 'విశింబముద్ర'ను ధరించి కాళ్ళను యిటు వటు కదలించి, పిమ్మట భూమిపైతట్టి నిలుచుట 'భీమాంగహార'

మహాభారతము. విద్యానముచేయునప్పుడు 'ఉల్లాస కదంబ' ప్రదర్శించి, అటుపై నహజముగిరికి యింతవరము.

వర్ణమానసానకమువందరి పాదములను శిశు అంగములు ఎడమగా వుంచి చేతులందు 'మయూర హస్తములు' వట్టిన 'వంద్యా వర్ణ' మగును.

ముంగాళ్ళను దగ్గరగానుంచి నర్తకి ముందునకు వెనుకకు కదలుచు వర్తించిన 'అర్ధిత' వారి యగును.

కుడిపాదముయొక్క వెనుకభాగమునుండి ఎడమపాదమును తెచ్చి చీలమందను అనునట్లుంచిన 'పార్శ్వపీడ' మగును.

శృంగనాట్యము - ఏడవ విధము

రెండుచేతులందు 'ఉత్తాన పంచిత' హస్తములువట్టి, రెండు కాళ్ళను ఒకదాని రిరువాత నొకటి అర్థవంద్రాకారములో విద్యానము చేయుచు, పైకి కదిలించుచు, తర్వాత అయిదడుగులు ముందునకు, అయిదడుగులు వెనుకకు వేయుచు వర్తనము చేయుట 'అంతి' ల్లాదిత వారి' యనబడును.

ఒకకాలును భూమిమీద నహజముగా నుంచి, రెండవదానిని మొదటిదానికి ఎడమగా ఎడమగా విల్పినయదల 'ఏకపార్శ్వ స్థానక' మందురు.

కుడిచేతియందు ఆరాము, ఎడమచేతి నుందు శిఖరిమువట్టి, పాదముతో చంద్రిమణి కదవిన్యానము జేసిన 'విక్రమకాంగవార' మగును.

ఒక కాలును నహజముగానుంచి, రెండవదానిని కొంచెముగా మోకాలు వంచి విలిపిన 'ఏకజానస్థానక' మగును.

రెండుకాళ్ళను న్నస్థితిముగా జేయుచు మోకాళ్ళను కదిలించిన 'వక్రబంధవారి' యగును.

ఒకకాలుయొక్క మడమకు రెండవకాలి చిటికెనవ్రేలు తగులునట్లుంచిన 'వరివృత్తస్థానక' మగును.

శృంగనాట్యము - ఎనిమిదవవిధము

రెండుచేతులందు సూక్ష్మమువట్టి, చెవులకు దగ్గరగా నుంచి నర్తకుడు ఎడమకాలి నిలువబడి కుడిచేతులకు గుండ్రముగా తిరిగి తరువాత పాదము వివరమునందలి వర్ణితలో నుంచి మరల కాళ్ళను మార్చుచు ముగిసిన పర్యాయములు తిరిగిన

'కుండలావర్తకవారి' యగును. పాదముయొక్క ఒకభాగముపై నిలువబడుట వివరమునందలి యగును.

ఒకకాలును నహజముగానుంచి, రెండవకాలును మొదటి దానిపై 'వ్రేళ్ళయొక్క' లోపలిభాగము కగులునట్లుగా నుంచిన 'వ్రష్టోత్తన' స్థానకమగును.

రెండుచేతులందు నాగబండముద్రలువట్టి, శ్రేణములందు క్రోధ దృక్కులు కలిగి ముంగాళ్ళపై నించి విద్యానముచేసిన 'ఉగ్రక రాంగహార' మగును.

ఒకకాలును నహజముగానుంచి, రెండవ కాలియొక్క చీల మందవెనుకభాగము చేతులకు తగిలు రీతిని పైకెత్తిన 'ఏకపాద' స్థానక మగును.

ఒకచేతితో కటకమును ముద్రను హృదయమున కెదురుగా వట్టి, రేచిత విద్యానము ప్రదర్శించుచు, ఆ చేతికి ఎదురుగా నుండు కాలును, భూమిపై ముంగాలుగా నుంచి కదల్చిన 'శిఖిత' వారి యగును.

ఒక కాలును నహజముగానుంచి, రెండవకాలును మొదటి కాలియొక్క చీల మందపైనుంచి మోకాలు ఎటుకు తెచ్చిన 'వ్రష్ట స్థానక' మగును.

శృంగనాట్యము - యొమ్మిదవ విధము

రెండుచేతులలో రేచిత విద్యానముచేయుచు, అర్ధస్థానక మందు తిరువారి ప్రత్యాధిపత్యము నిల్పుచు, ఈ విధముగా యొమ్మిది పర్యాయములు స్థానములు మార్చుచు విద్యానములు చేయుట 'విచిత్ర' వారి యనబడును.

రెండు చేతులందు ఒకాక ముద్రలు వట్టి, అరచేతులను కొంచెముగా ముందుకు కదిల్చి, కాళ్ళను రెండుజానల ఎడముగా నుంచిన 'వైష్ణవస్థానక' మగును.

చేతులను మోకాళ్ళపై అనించి, తిరుగు దృక్కులు కలిగి కాళ్ళతో బంధ, లేక వక్రబంధవారి విద్యానము ప్రదర్శించిన 'శాంతకాంగహార' మగును.

ఒక కాలును నహజముగా నుంచి, రెండవకాలును మోకాలు దగ్గరవంచి, అర్థముగా మొదటికాలుపై యుంచినయదల 'శైవ స్థానక' మగును.

రెండు పాదములను లోపలి ప్రక్కకుగాని, వెలుపలి ప్రక్కకు గాని రేచిత విద్యానమందునెరె త్రిప్పిన యదల అది 'ఉత్సృంధిత వారి' యగును.

ఎడమకాలును మోకాలిపై వంచి ముందుకు భూమిపైనుంచి కుడికాలను కుడి మోకాలు పై వంచి వెనుక ప్రక్కకు తెచ్చి భూమికి తగులునట్లు ఉంచిన యదల గాదవ స్థానక మగును.

స్వామి సన్నిధి దేవనర్తకి

సంద్యానమయము.

రత్నబింబ సమ్మోహనముపై అంబ అసీనమై యుండగా, విష్ణు మృదంగమును మధురముగా పలికించగా, బ్రహ్మ తాళదారియై వివిధ జతుల, గతుల విన్యాసము చెల్పుగా. దేవేంద్రుని మురళి ముద్దులొల్కి గానము జేయ, చదువులకల్లి సరస్వతి వీణ తియ్యగా అలంపగా, లక్ష్మి గీతము పాడగా, నారద కుంబురులు సహకార గానము నల్పుగా — గంధర్వ, యక్ష, కిన్నెర, కింపురుష, విద్యాదరులెల్లరు ఆనంద పాఠభక్త్యులైన నృత్యమును తిలకించగా, పరిమళిపుడు తైలాసముపై 'సంద్యా తాండవము' నల్పే సమయము.

సంద్యారణ తాంతిలో ఆలయ స్మరణ గోపురము తళతళ మెఱయు చుండును. ఆలయ ప్యాంగణము సన్నాయి, మంగళ వాద్య సంగీతము భక్తి పారవశ్యము చిలగించుచుండును. నాడు దేవనర్తకి ప్రథమ నృత్యారాధన, చంద్రోదయమైనంతనే ఆలయము లక్ష దీపములతో అలంకరించబడును. గణగణ గంటల నాడములతో, తిక్తల జయజయ ధ్వనులతో, సన్నాయి సంగీతముతో, భేరి, డక్కా వాద్యములతో పూజారుల మంత్రా పఠనముతో ఆలయము రంజితమగుచుండును.

కుంభహారతి సమయము. నాట్యారాధ్యుడు, గాయకులు, పాద్యకులు వెంటరాగా, దేవనర్తకి స్వామి సన్నిధివై అలయము ప్రవేశించును. ఆమె చెల్లని భక్తి చిహ్నములు ఆలయ సన్నిధి దాయము ననుసరించి కాఁబోసి చల్లుట (అలంకరించుట) ముగియముగా నిచ్చినాను.) పసుపు పాతాళి పాదములపై స్నాని దారముతో అల్లబడిన వెండిమువ్వలు చూడముచ్చటగా నుండును. ఆమె గర్భాలయములోని స్వామి కేదురుగా నమి భుగిమలో విలంబును. పూజారి కుంభహారతిచెచ్చి ఆమె కిందిచ్చును. మంగళ వాద్యములు హారతి పాటల నాలపించగా ఆలయములో గంటలన్నీ ఒకేపారి ధ్వనించగా, పగలా, శంఖము, డాకా, డక్కా, సూర్య చంద్రముండల వాద్యములు, కుద్ధ మద్దెల, పంచముల మొదలైన వాద్యములు వివిధ నాడములలో స్వామిని ఉపాసించుచుండగా దేవనర్తకి 'హారతి' విచ్చును. ఒక విమిషము విశ్లేషము. తరువాత అచార్యుడు 'కుతవ' విన్యాసము జేయును. (ఆలయములో స్వామికి దేవనర్తకి 'షష్ఠాంజలి' నమర్పించి సప్తలాభ్యములు, కవుతము

వాడువప్పుడు వాద్యుడు, మార్దంగీకులు మొదలైన యితర వాద్యకులు, గాత్ర పాటకులు, తాళదారి విలంబవంసిన శాస్త్రీయ వివాసమునకు 'కుతవ'మని పేరు. ఈ క్రమమెట్టిదనగా నర్తకి వరుసునుండగా, ఆమెకింతుక వ్రక్కగా (కుడివైపు) నాట్యారాధ్యుడు, తాళదారి, ఆమె కిరువ్రక్కగాని ఒక వ్రక్కగాని మార్దంగీకులు, వారి వరుసు నర్తకి ననుసరించి ప్రీ పురుష గాయకులు. కృతి, ముఖవీణ, వేణువు మొదలైన వాద్యకులు యుండవలెను. ఇట్లు యేర్పాటయిన, సంగీతము చక్కగా పూరింపబడి మేళము రత్తి కట్టును.)

అట్లుపై దేవనర్తకి 'తంపుష్పపుట' కరణములో నిలువబడును. ఆలయ పూజారి పుష్పములను, తులసి దళములను ఆమె దోసిలియం దుంచును. అంత నామె విష్ణుదేవుని స్తోత్రము చేయుచూ 'మార్జిక'ను పఠించును.

"శ్రీమత్సమస్త సద్గుణ నయ వినయ
వివేక వితరణ విభక్షణ దక్ష
గూఢార్థ విర్ణయ నిస్సందేహ నిరాపూట
నిరవంద్య గద్యవ్యవచనస్తు వచన
తర్కవేదాంత మీమాంస వ్యాకరణ
సాంఖ్య యోగాశి శాస్త్ర పాఠికా
సంగీత సాహిత్య సకల కళావ్రవీణ
సర్వేశ! భజద్వం యుష్మత్పరచందనం."

మార్జికము ముగించి

"దిత్తకాంగ తక తకాంగ తడిడికి
తాందిలై దిత్తాందిలై దిత్తాందిలై."

వాద్యములు పై శబ్దములు పలికి చగా 'షష్ఠాంజలి' నమర్పించి, వందన మొనరించి, మృదంగమునకు సమస్కరించును.

అంబరము

గాలివాద్యములు — వేణువు, ముఖవీణ మొదలైనవి నృత్యా రంభములో పూరించుట 'అంబర'మనబడును.

అంబరము ననుసరించి 'అయిత' వ్రధర్పణము జరుగును. అయిత్రమనగా అతి మార్దవముగా మృగముపై కొన్ని శబ్దములను పూరించుట. అవి యేవనగా —

త్వాహం తెహాయం దత్వాహం
తెహి తెహాయం దత్వాహం
తత్తెహి తెహాయం దత్వాహం
దివకట తాం । దివకటతై । దివకట ॥

తరువాత 'అలాపము' (అద్ది), 'మొహర' ప్రదర్శించును. ఇది నాటక రాగములో అలపించబడి యుంప తాళములో విన్యాసము జేయబడును.

'తలే - జగదత్త' మొదలైన అక్షరములతో ప్రారంభమై "తోదిగిదాం - తోదిగి - దందం - దాం" మొదలైన అక్షరములతో ముగిసిన పదవ అన్ని నాటకములు చేరి తీరిక విచ్చును. దీనికి 'మొహర' అని పేరు.

'అద్ది' స్వరూపము. (మేళప్రాప్తి)

కాం తలై తై - తై జగదత్త
తో దిగిదాం తోదిగి దందం దాం
దాం దందం దం దం దాం ।
దందం తకదికి - తక తదిగిణ తోం॥
తోదిగి దీం । తోదిగి దిందిం దీం
దీం దిందిం । దిందిం దీం
దిం దిం తకదికి - తక తదిగిణ తోం॥

తోదిగిదాం తోదిగి - దందం దాం
తోదిగి దీం తోదిగి - దిందిం దీం
తోదిగి దాం దాం । తోదిగి దీం దీం
తోదిగి దాం । తోదిగి దీం
దాం దాం - తక దికి తక
తతోంత దొడ్డో
దం దం దాం - తకదికి తక
తతోంత దొడ్డో
దాం దాం - తకదికి తక । దం దం దాం - తక దికి తక
తతోంత - తకదికితక
తుంగుతక - దదిగిణతోం॥

* * *

మొహరం—

తిత్తిత్తిత్తి - కిటత్రక తిత్తిత్తిత్తి
తోదిగి దందం - తకదికి తక
తుంగాతు తక తోం
తక తోం దికి తుంగ
దిగి దిగి తక తుంగ
పై కాంము॥ తక తక తోంగ । తక తక తోంగతోంగ
తోంతోంతోం । తోం తోం తోం గతోంగ

ప్రథమకాలము॥ తొక్కత్తే । దిమి దిమి దిమి దీం దొడ్డోద్దో

తదికతో । దిమి దిమి దిమి దీం

దొడ్డోద్దో

తొక్కత్తే దిమి దిమి దిమి

తదికతో దిమి దిమి దిమి

దాం - గిణతోం

దందం - గిణదీం

దా దిద్దా దిద్దా దిత్తొంగ

తోందిగి దాం - దాం దాం॥

తిత్తిత్తిత్తి । కిటత్రక తిత్తిత్తిత్తి

తీరిక॥ తోం దిగి దిం దాం

తకదికితక । తుంగాతు దదిగిణతోం.

* * *

అద్దిక ముగించి 'నాంది' లేక శబ్దము నృత్యమాడును. ఈ శబ్దము మృదంగ జతులతో ప్రారంభమై ఆయా దేవతలపై స్తోత్ర గీతములు పాడబడి, తీర్మానములతో ముగించబడును. ఈ శబ్దమును మూడు భాగములుగా విభజించవచ్చును. ప్రారంభజతి, జోహారు గీతము, తీర్మానము.

నాంది నృత్యమునకు మూడు ఆయా అలయములననుసరించి - వైవ సంప్రదాయమైనచో 'ఘంజంగళాస నృత్యము' వైష్ణవమైనచో 'బ్రహ్మర నృత్యము' బృహ్మ తాళమునందు ప్రవర్తించిన తరువాత జతి విన్యాసములతో గూడిన 'నాంది' నృత్యము జరుగును.

'నాంది' కర్తవ్యము.

బ్రహ్మర నృత్యము—

బృహ్మతాళము—

తద్దీ, కృతకణం — తదిమిత కిటతక ణం

తక్కిటతక — దిక్కిటతక — తొంగిటతక —

నంగిటతక — ణంజం కిటతక॥

తాతై తై దత్తతాం — కిటత్రక

అతై తై దత్తతాం॥

బ్రహ్మము—: (అధికారము)

సంతరి కిటతక దా - దరికిట తక దా - జేకిట తక -
సరికిటతక - ధిం కిటతక - దిదిత్తకాంగతక - కిటతక -
నాణు దదా దణత - జెణా ధిమిత ధిమి గదిత
కతోంతక తకుధికుక్కు రితకిట జెణుతర కిటతకదా
కిణదణ - జెణుదిమి - గది ||
తారితారి కిటతర . తకుకు యెకుకు . రిత కుకుందరి
తత్త ధింకు . తధిందింకు . తయొమ్మితా
గధీం తారి కుంతా . యుంపరి కిటతర
తక్కుదు తోం తోం గిడతక . తోం తోం నంనం గిడతక .
తొంగుకిడతక . తక తదిగిణతోం

ము క్తా యి—

యుం తరికిటతర . తక్కుదు తోంవొంగిడతక
తోవొం నంనం గిడతక . తొంగు కిటతక
తక తదిగిణతోం

తై దత్తతాం॥

శ్రీం . నీలాసరీ మనోలోం .

బుక్షిస్త చరాచర జాల

నద్యక్త జనావన శీం

నరసింగ పల్లి పుం ఘేం

వెంకునాయకాది పరిపాం

(జోహారు వేణుగోపాం) ॥ 5 సార్లు ॥

శీ ర్మా న ము ॥

కిడత క్రిడతక . దరికిట తక . యెంకిడతక .
దరికిట తక . ధిం కిటతక . కిటతక కిటతక॥
దిద్దిత్ . తకాంగతక . తకాంగ తకాంగ తక .

తకాంగ తక . తదిగిణ తోం॥ 5 సార్లు॥

కద్దణత్ . తయెణత్ . తధిమత్ . గదిత్

తకిట దదిగిణత॥ 5 సార్లు॥

* * *

'నాంది' తరువాత 'వినాయక కవుల' లేక 'కౌస్తుభ'

సృత్యము 72 అక్షరముల వినాయక కాళమునందు ఈ సృత్యము ప్రదర్శింపబడును.

దీత్తతెయ్ . దీత్తతెయ్ . తత్తాదిద్ది తోంనంతా .

ధిక్కిట ధిక్కిట తక్కుదిద్దు తోం తోంగిదీం దత్త దీం
దత్తదీం . ద్దదీం ద్దత్తక్కు . తదిమి దిమిత తక్కు . దిరుగుడు
తాం తోంగ . తాతాదిత్తా ధిక్కిట తక ధిక్కిత్తాం . ద్దత్త .
ధిక్కిట కిటతక . ధిక్కిట కిటతక . తొంగిట కిటతక . నంగిట
కిటతక .

కరిముఖ హరసుర .

వర కమల జనుత

నర పాశాం కుళయుత

చరణంలే చరణం

తక్కిట ధిమికిటతోం . తకతోం . తధిక్కిట ధిమికిట్ట తోం .
సతతం . సిద్దయుక్త . బుద్ధియుక్త
సింధుర వదనా . తక్కిట కిటతక్కు తోంగ్
దేహివర గణపతి . ధిక్కిట కిటతక ధిక్కి తోంగ్
గణపతి కవుతం . సత్వర వినయర
దిరుదు తదా . దిరుదు తై . తత్తక్కి .
ద్దిద్ది తద్దిత్తై . తోం తోం గిటతక తోం .
తద్ది కిటతక ధిక్కిత్తా॥

శీర్మానము॥

తండ్రిక తకతక . లండ్రిక తకతక
తండ్రిక తకతక . తకాంగ తోం .
ధిం ధికి ధికి ధికి . ధిం ధికి ధికి ధికి .
ధిం ధికి ధికి ధికి . ధింగిణతోం .
తండ్రిక తక తక . తకాంగ తోం
ధిం ధికి ధికి ధికి . ధింగిణతోం
తకాంగ తోం . ధింగిణతోం
తాం తక తద్దితక తరికిటతక .
తక తకాంగ . తదింగిణతోం॥

'కవుల'ము తరువాత 'సప్తలాస్యము'ల ప్రదర్శనము, దీని
రాధనతో సృత్యారాధన ముగియును.

సప్తలాస్యములు.

కుద్ద, దేళి, పేరిణి, ప్రేంజణ, దండలాస్య, కుండలి, కలక
ఈ ఏడు నాటకములు సప్తలాస్యములు.

ఇందు 'దండలాన్యము' (కోలాటము) యెక్కువమంది వర్తకములచే చేయబడును గాన ఒకే వర్తక పరిధిని పీల్చేవట్టి మిగిలిన ఆరు నాటకములు మాత్రము ప్రదర్శించి 'దండిక' పేరుగా ప్రదర్శింతురు.

ఈ నాటకములు అతి ప్రాచీన కాలమునుండి మనదేశములో ప్రచారమునందున్న శాస్త్రీయ నృత్యములు. శ్రీనాథకవి, పాల్కురికి సోమనాథుడు మొదలైనవారు తమయొక్క రచనల యందు ఈ నృత్యముల గూర్చి పేర్కొనియున్నారు. జాయిపసేన విరచిత 'నృత్య రత్నావళి' యందుగూడా ఈ నాటకములగురించి వర్ణనలున్నవి. కావి ప్రస్తుత కాలములో ఈ నాటక సంప్రదాయముల నాశనమైనవారు అరుదై అత్యద్భుతమైన ఈ నృత్యములు అదృశ్యమగుచున్నవి. ఆలయములలో సుందర శిల్పము జీవరళలుట్టి పదునట్లు చెక్కుబడు ఆధారములు ఈ నాటక విన్యాసములే.

[1] శుద్ధనాటకము.

(1) దక్షిణ భ్రమన	(6) విద్యుద్భ్రమన
(2) నామ భ్రమన	(7) లతాభ్రమన
(3) రీలా భ్రమన	(8) ఊర్ధ్వ శాంధన.
(4) భుజంగ భ్రమన	

ఈ ఏడు విధములైన భ్రమరములను గలిగి,

(1) మయూర గతి	(4) గజగతి
(2) మరాళ గతి	(5) సింహగతి
(3) కురంగ గతి	(6) శుభి గతి

ఈ ఆరు పద్ధతుల గతి విన్యాసములు గలిగి,

- (1) మయూరలలిత
- (2) గంగావతరణ
- (3) కరిహస్త
- (4) సింహ విక్రీడిత
- (5) కీరభూషణ

ఈ అయిదు కరణముల ప్రదర్శనము గలిగి

(1) స్థితావర్త	(4) స్వందిత
(2) ఉరుద్భుత	(5) ఉన్యందిత
(3) వక్త్రీబంధ	

చారి విన్యాసములు గలిగి,

8 తాళములు భూచారి ప్రదర్శనమునకు

8 తాళములు ఆకాళ చారి ప్రదర్శనమునకు

(1) మల్లికామోద—

2 లఘువులు—4 ద్రుతములు

(2) హంసనాద—

1 లఘువు 1 ప్లవము 2 ద్రుతములు.

(3) జంపతాళము—1 ద్రుతము ద్రుత విరామ 1 లఘువు 2½ మాత్రలు.

(4) ద్వితీయతాళ—2 ద్రుతములు—1 లఘువు

(5) పూర్ణ కంకాల—4 ద్రుతములు 1 గురువు 1 లఘువు

(6) ఉద్గట్ట—3 గురువులు

(7) అభంగతాళ—1 లఘువు—1 ప్లవము.

(8) సింహ విక్రమ—3 గురువులు 1 లఘువు 1 ప్లవము
1 లఘువు 1 గురువు 1 ప్లవము.

(9) శరభరీలా—2 లఘువులు 4 ద్రుతములు
2 లఘువులు.

(10) జంప.

(11) కోకిల ప్రియ—1 గురువు 1 లఘువు 1 ప్లవము.

(12) జంప:—

ఈ విధముగ 12 విధములైన తాళ విన్యాసములు గలిగి నట్టిది శుద్ధ నాటకము.

2] దేశి :

(1) మన్మథ కరణ.	} ఈ అయిదు కరణములు.
(2) సౌందర్య కరణ.	
(3) కరుణ కరణ.	
(4) గజ విక్రీడిత కరణ.	
(5) చంద్ర కరణ.	

(1) దాష గతి చారి.	} ఈ ఐదు చారి భేదములతో
(2) విద్యావ చారి.	
(3) అద్భుతా చారి.	
(4) జనితా చారి.	
(5) శకటాస్య చారి.	

(1) వి కుండిత.	} ఈ ఐదు గతి భేదములతో
(2) కుండిత.	
(3) అకుండిత.	
(4) పార్శ్వ కుండిత.	
(5) అర్ధ కుండిత.	

పూర్ణకంకాల తాళమును గలిగి నట్టిది దేశి.

గీతామృతం వాఙ్మకా చరిత్ర

[3] పేరిణి :

పేరిణి పంచ అంగములు.

- (1) గర్భరము. (2) విషమము. (3) భావాశ్రయము.
(4) కవి వారకము. (5) గీతము.

గర్భర విన్యాసము:—

- (1) పటవాట (2) పటవము (3) సూరి వదైము
(4) లకాడిమి (5) సిరివీర (6) హలాచిద
హైరాంబి కరణము—అపర్యుండితా చారి,
విన్యాసములు గలిగియుండును.

[4] పేరిణి :

వివిధ కరణ విన్యాసములు గలిగి భృమణములతో ముగించబడి—చారి భేదములతో అలంకరించబడి ఉద్ధతమై గంభీర భావముల గలిగినట్టిది ప్రేరిణి.

ఈ కరణము, సమోత్పాత మత్త విచారి: విన్యాసములు గలిగినది.

ఈ నాట్యమునకు తాళము—

- 1 లఘువు
1 గురువు
2 ద్రుతములు } గల రాజ విద్యాధర తాళము.

[5] దండికా-లాఘ్యము : (కోలాటపు కోపు.)

వివాచక తాళ సృత్యముతో ప్రారంభించబడును. ఆరు విధములైన భాగములు, గతుల విన్యాసము గలిగియుండును. ఇది బృంద సృత్యము సర్వకాల రెండు చేతులలో కోలలు పట్టుకొని వాఙ్మము చేయుదురు. విష్ణుక్రాంత కరణము, ఆద్యారీచారి ప్రదర్శనము, తాళము విజయానంద - 2 లఘువులు, 3 గురువులు గలిగి 3 మాత్రం కాలము గలిగినట్టిది.

[6] కలక :

జయమంగళ తాళమునందు చేయబడును. — 2 లఘువులు
1 గురువు 2 లఘువులు 1 గురువు, 3 మాత్రం.
గరుడ పుతకరణము, ఏడకా క్రిడిత చారి.

[7] కుండలి :

వారాయణ కరణము, మత్తల్లికా చారి.

1. ద్రుతము యరుప్రక్కల లఘువు గల 2½ మాత్రం లక్ష్యిత తాళము.

1 కుద్ధ నాట్యము

సృత్య వివరములు—దక్షిణ భ్రమనము.

మొదటి పద్ధతి—మల్లికామోద తాళమునందు ప్రదర్శించి మయూర-గతిని, మయూర లలిత-కరణముల నాడి, సమపాదచారితో ముగించవలెను.

రెండవ పద్ధతి—హంసగతి హంసనాద తాళమునందు ప్రదర్శించి హరిణస్థిత కరణమునాడి. స్థితావర్తచారితో ముగించవలెను.

మూడవ పద్ధతి—కృష్ణ సారిగతి జంప తాళమునందు ప్రదర్శించి, గంగావతరణ కరణమునాడి ఉద్యుత్త చారితో ముగించవలెను.

భ్రమనము:—

ఒక కాలిని భూమిపై నానించి రెండవ కాలితో యరు ప్రక్కలకుగాని, సర్పాకారముగా గాని, లతాకారముగా గాని తిరుగుట భ్రమన మనబడును.

[1] దక్షిణ భ్రమనము:

ఎడమకాలిపై నిలువబడి కుడికాలిని పైకెత్తి కుడి ప్రక్కకు తిరుగుట దక్షిణ భ్రమనమనబడును. ఇది మల్లికామోద తాళమునందు ప్రదర్శించవలెను.

తత్త తత్త - తరికు తకిణ త్త - కిణకిణత్తత్త -

కికిణ - తిటనక - జకతా॥

మయూరగతి:—రెండు చేతులందు కర్తరీ ముద్రనుపట్టి తైవ స్థానకమున నిలువబడి ఎడమ పాదమును క్షలింపచున్న రత్న మారుట.

సృత్య కల్పములు:—

జణకు దరికు - కుకుని - కుకున - జకు యెం

దణకు దరికు - కుకుని - కుకున - జకు - యెం

ధరిత జణుత - కుకుని - కుకున - జకు - యెం

తత్తయె తదణ - కుకుని కుకున - జకు - యెం

మయూర భరిత కరణము:—

కాలిని వెనుక ప్రక్కకు వంచి, శరీరమును వదుమువద్ద మలిచి చేతులందు 'రేచిత హస్తము' పట్టిన మయూర భరిత కరణ మగును.

నమపాదచారి:—

ప్రక్కలకుగాని, ముందు వెనుకలకుగాని కదులునప్పుడు రెండు కాళ్ళను నమముగా ఒకదాని ప్రక్క నింకొకటి వుంచివట్ల యిన నమపాదచారి అనబడును.

శై వస్థానకము:

ఒక కాలిని సహజముగా నుంచి, రెండవకాలిని వంచి, మొదటి కాలిపై మోకాయవద్ద తగులునట్లు చేర్చిన శై వస్థానక మగును.

రేచిత హస్తము:—

రెండు చేతులందు అంశద్వముల పట్టి గుండ్రముగా త్రిప్పుకూ ప్రక్కలకుగాని, ముందునకుగాని త్వరితగతిని తెచ్చిన యెడల 'రేచిత' మగును.

పై విన్యాసముతో గూడిన స్వతంత్రము దక్షిణ భ్రమనము లోని మొదటి పద్ధతి.

[2] హంసగతి :

నమపాద స్థానమునందు నిలువబడి రెండుచేతులందు 'పక్ష వంచిత' హస్తముపట్టి, పాదములను 'విషమ వంచారము'నకు మార్చిన హంసగతి యగును.

దీనికి 'హంసనాద' తాళములో మృదంగ శబ్దములు.

నకు జక కిటతరి కుందరి కుకుంతలా—తొంగిట కిటకిణ నకు—కుకుతాం తొంకిటతా.

ణకకిణ జకకిట తాకిట తకుందరి—తాంగిట—తకకిణ

నక—కుకుతాం తొంకిటతా.

ణంణం జంకిట తాంగిట తకుందరి—తాంగిట—తకకిణ

నక—కుకుతాం—తొంకిటతా.

హరిణపుత్ర కరణము:—

అతిక్రాంతమునందు నిలువబడి, నర్తకి గారిలోనికి యెగిరి, భూమిపై విరిచి మోకాలిని వంచిన హరిణపుత్ర మగును.

స్థితావర్తచారి :

నమపాదములోని ఒక పాదమును భూమిపై వలయముగా త్రిప్పి, రెండవ కాలిని పైకెత్తిన స్థితావర్తచారి యగును.

విషమ సంచారము :

పూర్తి పాదమును భూమిపై అనివచక, ముంగిళ్ళపైగాని, మదములపైగాని, ప్రక్కలపైగాని నిలువబడుట విషమ వంచారము.

పక్షవంచిత హస్తము:—

రెండుచేతులందు అర్థచంద్ర హస్తములను పట్టి వదుముపై అనించిన పక్షవంచిత హస్తమగును.

అతిక్రాంత స్థానకము :

అతిక్రాంతము పట్టి విధానము వివరముగా తెలియజేయవచ్చును.

(3) కృష్ణపారగతి :

రెండు చేతులందు మృగ శిర్షములను పట్టి 'కుత్తవ' వద విన్యాసము జంపతాళమందు ప్రదర్శించవలెను.

పాదము ముందరి భాగముతోగాని, మదములతోగాని పూర్తి పాదముతోగాని, భూమిని తట్టటం 'కుత్తవ' మనబడును.

మృదంగ శబ్దము:—

నతితో—ణకకుణం—జకతరిత—తదిగినతో—

తరికు—జకకు తరిజం—జణకుతాం—

జేజేకిట—॥

దితితో—దినతకుం—దినతరిత—ధీంగిణతో—

తదికు—జకకుతరిజం—ధణకు—ధణకుతాం—

జం జం కిట॥

గంగావతరణ కరణము:—

నమపాద స్థానకమునందు నిలువబడి చేతులందు అంబలి ముద్రను పట్టి శరీరమును ముందు ప్రక్కకు వంచవలెను.

ఉద్భవచారి:

పాదము ముందరి భాగముపై నిలబడి, మోకాళ్ళనువంచి, మడమలను ఒకదానికొకటి యెదురుగా వచ్చునట్లు జేసిన ఉద్భవ చారి యగును.

పై మూడు రకములైన అంగిక ప్రదర్శనముతో గూడినట్టిది దక్షిణ భ్రమనము.

2. వామభ్రమనము:

దక్షిణ భ్రమనమునందు ప్రదర్శించిన 'అంగికపే' వామ భ్రమనము. అందు ఎడమ ప్రక్కకు ద్వితీయ తాళమునందు ప్రదర్శించ వలెను.

శబ్దములు :

రీటరీట—కిణతోంగ—జగనగ—జంతరి—

తరుజక—రీటరీట—తాంతా—రీటతోంగ

జంజం—రీటరీట—చురుకరి—తోంగిణత.

గజగతి. పూర్వరంక తాళములో ప్రదర్శించి, కరిహస్తకరణము వక్రబంధ చారిలో ముగించవలెను.

రెండు చేతులందు పద్మకోశ హస్తమును పట్టి, ముందుకు గాని, వెనుక ప్రక్కకుగాని అదోముఖ దృష్టిని గలిగి పూర్తి పాదమును భూమిపై తట్టవలెను.

శబ్దములు :

కిటరోంగ—తరుకరీటరోంగ—తాంగితా—

తోంగ జగ నంగి—జరునకు రీడతో—జం జం తోంగ-కిణ్ణా

దిమితైయ్యా—దిగినగతోంత-తోంగిణా—

తోంగ తకదిమితాహ—అనకు జకు దిమితో—తాంతా

తద్ది—తైయ్యా॥

కరిహస్తకరణము:—

నమపాదమునందు నిలువబడి, కరిహస్తమును పట్టి, అనువుత దృష్టిని గల్గియుండిన కరిహస్తకరణమగును.

వక్రబంధచారి:—

మాటి మాటికి తాళ్ళను స్వస్థికముగా జేసి మోకాళ్ళను కదిలించవలెను.

కరిహస్తము:—

ఎడమచేత త్రిపతాకము పట్టి భుజము వద్దనుంచి కుడిచేత పద్మకోశము భూమితట్టు జూచినట్లు పట్టవలెను. అనువుతదృష్టి—సూక్ష్మదృశ్యులు.

[3] లీలాభ్రమనము:

ఎడమచేతిలో శిరము, కుడిచేత పతాకము పట్టి కుడికాలిని వంచి, పైకెత్తి నిలయము తిరగవలెను.

అంపతాళమునందు ఈ భ్రమనము ప్రదర్శించవలెను.

కిణ్ణా తోంగతోంగ—తద్దికతాంతజం

దిమిదిమికిటలై—రీడిత్త దిమిదిమి తా.

[4] భుజంగ భ్రమన :

కుడికాలియొక్క మడమను యెడమ మోకాలిపై జేర్చి నడుము కొంచెముగా వంచి, శరీరమును కదిలించవలెను. హస్తములు నాగబంధమువ్ర పట్టవలెను.

రెండు చేతులందు సర్పశీర్షములు స్వస్థికముగా పట్టిన నాగ బంధ మగును.

శబ్దములు :

తోకిట తోంగతా—తద్దిక తక్కిక జెం—

తిరునాక—సింహగతి, సింహవిక్రమ తాళమందు ప్రదర్శించ వలెను.

రెండు చేతులందు సింహముఖ హస్తముపట్టి, గాలిలోనికి యెగిరి కుడికాలిని భూమికి రాయుచు జరిపి, మరల అట్లే యెడమ కాలితో గూడ ప్రదర్శించవలెను.

శబ్దములు :

కిటతోంగ తా—తక కిణ్ణంతా తగునగు తరికిట—

కుకుజెం—జెకిన్నతరి కుకునక జెం—తరి ధళాంగ కుం

దరికుత—తకుకుం జహతరికుం తకుకిణ్ణతా—తజ్జెక కుంజే

సింహవిక్రీడిత కరణము:

ముందుగా కాలిని చాచి, రెండుచేతులందు సింహముఖ ముద్రను పట్టి ముడువ వలెను.

జగ జగ జంజిల—దరి దరి జల

దణ జణ కిణ కిట రాం.

కాళ్ళను తోపిడి ముడిచి ముందుకు వాచి చేతులతో లేచక
విజ్ఞానము ప్రదర్శించవలెను.

వర్ణమాన స్థానకము]

[6] విద్యుద్భవన :

ఈ గ్రంథమును ఉద్గ్రంథ కాళమునందు ప్రవర్తించవలెను.
రెండు కాళ్ళను ఒకదాని తరువాత మరొకటి పైతెత్తి, గాలిలోనికి
యెగిరి దగ్గరకు దెచ్చి, మరల భూమిపై నిలిచి, ఎడమకాలిని వంచి,
కుడివ్రక్కకు మూడు వర్యాయములు తిరుగుతూ త్వరిత గతిని
పైకి క్రిందికి జూడవలెను.

వట్టి హస్తము—రేచివము.

ఉద్గ్రంథ కాళము :

తరికు జక దిత్తరితో దికకణతా—తా—తా—
జకుతా—కు జక్కతా.

స ర న గ తి .

కాళ్ళను భూమిపైనుండి పైకి యెత్తకుండా ముందుకు జరి
పిన సరణుగును.

కీ ర భూ మ ణ :

రెండు చేతులందు అర్థచంద్రి హస్తములు పట్టి లేచక విన్యా
సము ప్రదర్శించవలెను. పాదములు సమము. దృష్టి సహజము.

(7) లతాభ్రమన :

ఎడమ కాలిపై నిలువబడి, చేతులందు జాణహస్తము పట్టి
కుడికాలిని వాచి కుడి వ్రక్కకు ఐదు వర్యాయములుగాని ఏడు
వర్యాయములుగాని తిరిగి కుడికాలిని మడిచి మరల తిరుగవలెను.
ఇది 'ళరళరీల' కాళమందు ప్రదర్శించవలెను.

స్వందితచారి :

ఎడమకాలిపై శరీరముయొక్క భారమును మోచి నిలువ
బడి, కుడికాలు ఐదు అంగుళముల పొడవుగా వాచి వట్టవలెను.

శ బ్ద ము లు

తోం తద్రుమ — కిణతోంగ తత

'తాం తంగిణ — తాకిట దికత

విమ్మట కుకగతి కోకిలప్రియ కాళమందు ప్రదర్శించి, కీర
భూషణ కరణము, స్వందిత చారిలో ముగించవలెను.

[7] షార్ఙ్గతాండవ .

ఎడమకాలిపై నిలువబడి, ఉల్లోకిత దృష్టి గలిగి, కుడికాలిని
పైతెత్తి కుడి చెవికి యెదురుగా యుంచవలెను. కుడిచేతియందు
శిఖర ముద్రాను విక్షిప్తి వచ్చి పట్టి, ఎడమచేత పట్టిన శిఖరమును
తలపైకి దెచ్చి విక్షిప్తమును పట్టుకొనవలెను. ఈ భంగిమలో
విన్యాసము చేయవలెను ఇది జలవ రాళములో ఆడవలెను.

శ బ్ద ము లు :

కిణ జకకుతా—తద్ది రాదెం లో తరికు తాదితాద్యం
దినత ధిర్గుడు ధిర్గుడు తత—జనత కిటతక కిటతక రోం
దిరికిట దిరికిట తిర్—దిరికిట దిరికిట తల్
జం, గిడగిడ గిడగిడ గిడగిడ గిడగిడ గిడగిడ
గిడగిడ తోం.

కుకగతి :

వర్ణమాన స్థానకముందు నిలువబడి రెండు చేతులందు కుక
తుండ ముద్రలు పట్టి వక్షమున కెదురగా ఎనిమిది అంగుళములు
దూరముగా మంచవలెను. పదగతి 'సరణము'

ఈ శబ్దములను అద్భుత రసమొచ్చునట్లు ప్రదర్శించవలెను.

శబ్దములు:

తగవగ జగజే—తరి తత జెం

కిణకిణ కిటకిట జెం—

2. దేశ

ఇది విధిములైన కరణ, దారి ప్రదర్శనములు గలిగియుండి విశుంచిత, కుంచిత, అకుంచిత, పార్శ్వకుంచిత, అర్థకుంచిత విన్యాసములతో అలరారుకట్టి నృత్యము 'దేశ'

[1] విశుంచిత :

రెండు చేతులందు నద్యకోశములు ఊర్ధ్వముగా ప్రారంభములో ముంద్రప్రక్క విమృశించి వెనుకప్రక్క పట్టవలెను. కుడికాలిని వంచి ఎడమకాలియొక్క మోకాలిపై అవించవలెను. నహజ దృష్టి.

ఈ నృత్యము దర్పణ కాళములో చేయవలెను.

శబ్దములు :

కిడికిడిజెం తకంకిణ జం జం దిద్దా
దగధగ ధం తకుంతరి తాం తాం తత్తా.

మయూరిగతి :

నాగబింద స్థానకమునందు విలువబడి, రెండు చేతులందు కర్తరీ ముద్రలు పెట్టి, సరణ పద భేదము రాజనారాయణ కాళ మందు ప్రదర్శించవలెను.

రాజనారాయణ కాళము :

దరి తకితకు కుశాం - తో తరికుతకు జె.
కిట జనకు కిటతోం
తకణక జతకతోం-తాం తరికుతకు తాం
తక దరికిటకు తాం॥

మన్మథ కరణము :

అరీద స్థానకమునందు విలువబడి, తివరాకముల బట్టి ఎడమచేతిని దాచి, కుడిచేతిని భుజముపై జేర్చవలెను. శరీరమును యదుప్రక్కలకు వంచుతూ, మరల సహజముగా నుంచవలెను.

చాపగతిదారి :

కుడికాలిని ఒక అడుగు దూరమువరకు దాచి మన్మథకరణ

విన్యాసము చేయవలెను. అటుపై ననుపాద దారితో ముగించ వలెను.

నాగబింద స్థానకము :

కూర్పున్న భంగిమనుండు కుడి మోకాలు ఎడమకాలి యొక్క తొడకు తగులునట్లు వుంచిన అది నాగబిందమగును. సరణపద భేదము గూర్చి తెలియున్నాను.

అరీద స్థానకము :

చిత్రముగూడా యిచ్చియున్నాను.

(2) కుంచిత :

ఈ నృత్యము దాచపుట కాళములో ప్రారంభించి, హంసిని గతి, సౌందర కరణము, వింధ్యవదారి ప్రదర్శనముతో ముగించ వలెను. రెండుచేతులందు సందంశ ముద్రలు అదోమలముగా ముందునైపునకు అటుపై వెనుక ప్రక్కకు పెట్టి ఎడమకాలిని వంచి కుడికాలి మోకాలిపై నుంచవలెను.

దాచపుట కాళము :

తోంగిట తో తత్తా-కిట తకణక యేం

హంసిని గతి :

మందల స్థానకముందు విలువబడి రెండు చేతులందు హంస వక్ష హస్తములు పెట్టి, ఎడమ పాదముతో విన్యాసము ప్రారంభించి, రెండుప్రక్కలకు ప్రదర్శించవలెను.

హంసరీల :

కిట తకుకుకుతా నకుతరీ తకుయే
తక కిణ ఇకు జం-తతణక జకు జం
తరిత తరిత తా-తరికిట కిటయే
దణత జణక జం దరిదరి కుకుజం

సౌందర కరణ :

ఎడమకాలిపై విలువబడి, కుడికాలిని ఎడమకాలి మోకాలి పైకాగమున అనించి, రెండు చేతులందు చతుర ముద్రలు ఒకదాని తెదురుగా ఒకటి పట్టవలెను.

విచిత్రవచన :

సమపాదకుండు నియవబడి, ఒక కాలిని విడదీసి, భూమిపై తట్టవలెను. అట్లుపై రెండవ పాదమును గూడా తట్టవలెను.

మండల స్థానకము :

చిత్రము, వివరణ వేరుగా యిచ్చియున్నాను.

[8] ఆనందిత :

రంగతాళమందు ప్రారంభించి హరిణిగతి, వాదన కరణము ప్రదర్శించి అద్వితావారితో ముగించవలెను.

కుడికాలినివంచి, తొడపై ఆనించి చేతులందు సతాకముద్రలు వట్టవలెను.

శబ్దములు :

తటకిన-తటకిన-కిటతకు-కిణణక-తాడికికిణణ
దిగిణత-దిగిణత-దినతకు-కిణణక-దీకిట జణణ
తకిటత-కిణణక-తదితది-జణణక-కాకిట జణణ
దిరికిట-కిటతక-దదితది-కిణకిట-దాదరి జణణ॥

హరిణి గతి :

కూర్మాసన స్థానకమందు నియవబడి, అర్థ సతాక ముద్రలు వట్టి ఎడమకాలితో విన్యాసము ప్రారంభించి, కాలి ముందర భాగముతో భూమిని తట్టుచు కోణములుగా సింహనాద తాళ మందు విన్యాసము జేయవలెను.

శబ్దములు :

ఓకగుణ తకణకు తదిక కిణ్ణతా-కిట కిణకు జనతరికు తోం-
త త్త-తగుతరి తరి తరి కుతా॥

వాదన కరణము :

వర్ణమాన స్థానక మందు నియవబడి, కర్తరీ వ్యప్తిక ముద్ర వట్టి, మోకాళ్ళను కొంచెముగా వంచి విన్యాసము జేయవలెను.

అద్వితా చారి :

ఈ చారి విన్యాసము నందు కాలియొక్క ముందరి భాగము భూమి కానిచు, ముందు వెనుకకు కదలవలెను.

కూర్మాసనము:—ఎడమ కాలిని సహజముగా మంచి, కుడి కాలి చీలమండ, మోకాలు భూమికి తగులు నట్లు వుంచిన కూర్మాసన మగును. వర్ణమానము గురించి చెప్పియున్నాను.

[4] పార్శ్వకుంచిత :

ఈ విన్యాసము బిందుమాలి తాళమందు ప్రారంభించి, కరిణి గతి, గజ విక్రీడిత కరణము ప్రదర్శించి జనిత చారితో ముగించవలెను.

చేతులందు కుక కుండములు పట్టి, కంఠము క్రిందికి మీదికి పొంపుగా కదిలించి, పైకి క్రిందికి చూడవలెను. కుడికాలిని వంచి మడమ భాగము ఎడమకాలి యొక్క తొడపై చేర్చవలెను. తరువాత ప్రక్కలకు దృష్టిని ప్రస్తారము చేయవలెను.

శబ్దములు :

జంజం కిటతోం-కిట తకునకునకు తోంగిట కతోంగ
తాండ్లి తరతోం-తక తరికిట కిట తోంగిట కతోంగ
ధీంతా దిద్దితాం-దిర్ జక జక కిణ దీకిట దితోంగ
ణం ణం కిటతోం-ణకు జకు కిణణక ణంకిట
తతోంగ

కరిణి గతి :

కరి హస్తము పట్టి, కుడి కాలిని సహజముగా వుంచి, ఎడమకాలితో అర్థ చంద్రముగా విన్యాసము జేసి, త్వరితగతిని ముందుకు నడిచి, మరల యింకొక కాలితో వెనుకకు సమవలెను. దీనికి తాళము గజలిల.

జెకు సరకు జెకుకు జగ తాంతా కురిత తరరికు
జగనం

గజ విక్రీడిత కరణము :-

ఎడమ చేత త్రిపతాకము పట్టి, నడుమువద్ద జేర్చి, కుడి చేతితో లతాముద్ర వట్టవలెను.

అంతింక పద విన్యాసము.

జనితి చారి :

ఒక చేతితో కదితా ముఖము వక్షము వద్ద పట్టి, రెండవ చేతితో రేచిత విన్యాసము ప్రదర్శించ వలెను. అగ్రతల సందార పద భేదము.

యంతిర పాదము :

కాళను స్వస్తికము జేసి, యిరు ప్రక్కలకు ఊయలవలె కదలించిన యంతిర మగును.

అగ్రతల సంకారము :

బొటనవ్రేలు, మిగిలిన వ్రేళ్ళను బాగుగా విడదీసి భూమిపై అనిచి మడమను పైకెత్తిన అగ్రతల వందార మగును.

[5] ఆర్థ కుంచిత :

ఈ నృత్యము కోకిల వ్రేలు కాళమందు ప్రారంభించి, సారిక గతి, చంద్ర కరణ, కకటాశ్వు చారితో ముగించవలెను.

రెండు చేతులందు కర్తరీముఖ ముద్రలను పట్టి, కదలించుచు ఎడమ కాలిని ముక్కుముగ వంచి, కుడి కాలియొక్క మోకాటిపై అనిచి, ఎడమ ప్రక్కకు జూడవలెను.

శబ్దములు :

జగనక కితా-జంకకు జెంకిట్టత.

సారిక గతి :

కుడిచేత ఆర్థ చంద్ర, ఎడమ చేత శుక కుండము పట్టి వైశాఖ స్థానకముతో ప్రారంభించి, కుడి కాలిని ఎడమ చేతియొక్క భుజములు కాకునట్లు తెచ్చి ఎడమ కాలితో విన్యాసము చేయవలెను.

కండర్ప కాళము :

దగు జగు తరితోం - తిక్కిలి తరికిణత
జక జక జకతోం - జంకిణ జజగజత
తరి తరి తక తోం - తొంకిణ తతకిణత
జగ జగ నగతోం - జంకిణ కిణ తరిత.

చంద్ర కరణము :

అద్విత చాళితో ప్రారంభించి, స్వలిత ఎడమ చేదము పృథక్కించ వెలెను. చేతులందు ఉర్వ్యమండరి ముద్రపట్టి రెండుచేత రేచిత విన్యాసము త్వరితము ప్రదర్శించవలెను.

కకటాశ్వుము:—

కాలియొక్క ముండరిభాగమును జరిపి శరీర పౌష్ట్యము తనబడునట్లు నిలువబడవలెను.

ఊర్ధ్వ కుండల :

రెండు చేతులందు అశాళములు పట్టి పైకి చాచవలెను.

స్మరిత - రెండుకాళ్ళను ఒకేసారి జూరవిరుచుట స్మరితము.

3. పేరిణి

పేరిణి పంచ అంగములు :

(1) గర్వరము (2) విషమము (3) కావాళ్యము (4) కవి వారకము (5) గీతము

(1) గర్వరము :

వివిధ విధముల గజ్జలను ద్వవింపజేయుచు పాద విన్యాసము ప్రదర్శించుట. ఈ గర్వరము ఆరు విధములు.

(a) పటనాటము :

రెండుపాదములను భూమిపై మోపియుంచి నృత్యమాడుట. కాలి ముందరి భాగము (వేళ్లు) భూమికి తాకించి యుంచి, మడమలతో భూమిని తట్టుచూ నృత్యమాడుట - ఒక కాలితో తట్టుచు గావి, కాళ్ళు మార్చి వేయుచు గావి.

ఈ అడవుకు శబ్దములు:— తకతక తక తక.

(b) పటనము :

కాలిని గాలిలోనికి యెత్తి-భూమిపై పాదమును తట్టుట.

రెండు పాదములను భూమిపై నుండి - ఒక పాదమువండు మరియొక్క పాదాంగులునుంచి తట్టుట.

ఈ అడవుకు శబ్దములు—

దగ దగ దగ దగ

(c) సూరివృత్తిము :

రెండు పాదములను భూమిపైనుండి ఒక పాదమును తట్టి, ముందుకు జరిపి మరల నల్లె వెనుకకు తెచ్చుట.

అడవుకు శబ్దములు—

తక్కిట కిటతక తక్కిట కిటతక.

(d) లకాదికా :

ఒక దాని తరువాత నొకటి రెండు కాళ్లు గాలిలోనికి యెత్తి
మెల్లగా మరల భూమిపై నుంచి మడమలు భూమిపై నానించక
నర్తనము నల్పుట.

శబ్దములు - దిద్దుడు దిద్దుడు.

(e) సిరిబిరము :

ననుపాదములోని ఒక కాలిని తట్టి, ముందుకు జరిపి,
మోకాళ్ళను కదిలించి నాట్యమాడుట. లేక స్వభావికముగా నున్న
పాదములను మోకాళ్ళచే కదిలించుట.

ఈ అడవుకు శబ్దములు:—

తకుకుకు తకుకుకు లేక దిగి దిగి దిగి

(f) హాలా బిడము :

ఒక కాలిని వ్రేళ్ళపై ఆవించి-విరిచి రెండవ కాలిని భూమిపై
తట్టి యిరు పార్శ్వములకు వలయముగా తిరుగుట.

అడవుకు శబ్దము —

తకుడికు తకుడికు తకుడికు తకుడికు

[2] విషమము :

కాళ్ళ యొక్క, పాదముల యొక్క విన్యాసము గాలిలోనికి
యెగిరి ప్రారంభించుట విషమము.

[3] కావాళియము :

శరీరమును వివిధ విధముల కుంచి (వికృతముగా) నర్తన
మాడుట.

[4] గవి వారము :

భగవంతుడు గాని, పృథువు యొక్క గాని గుణ కీర్తనము
చేయు గీతములకు (శబ్దములకు) స్పృశ్యము ప్రచరించుట.

ఉదా :

తజ్జేకు - జంకికు - కిట్తక జంత - జుతారి —
కింకికు - రెగరెగర - దజవదర - కింకిజత —
కాహంత - కిట్తక జంత

షీరాద్ది శయనరే

శృంగార కాదురే

కరుణాంత రంగురే

కౌసల్య తనయురే

ధీరికిట - డకిట - క్కిణకి - యేకి - జణకి - తరిగి -

తరంగి - తకణంగ - తోదిమిత

కేతకీ - తాటకీ - మర్దన

కాళిక - యాగ - నందక్షణ

నంగిటతక - దిద్దికిటతక - దిద్దిక్కు - కుంతారి

కుంతారి - దిద్దిక్కు - దిద్దిక్కు - కుంతారి.

అహల్య కా - విమోచన

అరచేత దండన - బండన - మందన

జానకీ కళ్యాణ జమదగ్ని - రామాను భంగ

తత్తకిట - కిట్తక తకిట

సాకేత పట్టణ వాస్సను రీక

చదరంగ రణభీమ పట్టాభి రామావతారా

తగ్గదీం - తగగదీం - తాహతదీ -

తగ్గ దీంత

తద్దీంత - గద్దీంత తరికిటతక

తత్తజేం - జేంత - తచ్చిత్త - దిత్త -

(దదిగిణ తోం) || కి సార్లు ||

[5] గీ:ము :

కైవార ప్రబంద గీతములతో గూడిన నృత్యము.

ఉదా:—

నాటకము - రూపక కాళము

దుగు దుగు యెం యెం - తత్త యెం యెం - యెంత యెంతత్త —

తత్త తత్త దిక్కి - తదిం దిక్కు - జకుకు యెం - జగ జగ జగ

జగ జగగ - యెంతరి తత్తిట - యెంతరి తకిట —

రాకిట రాదాకిట - దళం దళం - జగ జగ యెంత్ర యెం -

త్రయెంతరి - తంద్రాం తాదివికిట - తుత్తు దుగు దుగు

దుగు దుగు - తాదిగిదిగి దిగి దిగి దిగి - తాం తాం —

తుత్తు దుత్తు తురు - యెంత్ర రిత్త రిక్కి - తోదిగి తత్త దిగిద —

జకు యెం - జి గజగజగిణ గజగజగ - జగజగ జంకిణ —

కిణంకిణ - జం జం క్కిణ - కిణంకిణ —

౧. తాత్పర్యం నాటకములందు

ప్రదాయము—తాళహస్తీకర ఆలయ శైవ సంప్రదాయము.
(కావున మాధవస్వామి ఆలయవైష్ణవ సంప్రదాయము.)

దేశీని తాండవము

ఇది అయిదు విధములు. ఈ తాండవము పార్వతీచే ప్రదర్శింపబడినది.

(1) వికుంచిక (2) కుంచిక (3) ఆకుంచిక (4) పార్వతికుంచిక (5) అర్చకుంచిక.

1] వికుంచిక :

ఈ తాండవమును రెండు దృశ్యములు ఒకగురువుకల రంజితాళము నందు ప్రదర్శింపవలెను. రెండు చేతులందు పద్మకోశముద్రలను అధోముఖముగా ప్రారంభములో ముందు పకు, పిమ్మట వెనుకకు వట్టవలెను. కుడికాలిని వంచి ఎడమకాలు మోకాలిపై నుంచవలెను. సహజదృక్పథాలు కలిగియుండవలెను.

దర్పణ తాళ శబ్దములు -

కిడకిడ యేం, తకంకిణ, యేం యేం, దిద్దా

పై శబ్దముల వల్లవిగల జతులకు సర్వ విన్యాసము చూపి 'రాజనారాయణ' తాళమందు మయూరి గతి ప్రదర్శింపవలెను. రాజనారాయణ తాళమన రెండు దృశ్యములు, ఒకలముపు, ఒక గురువు, ఒకలముపు, ఒకగురువు కలిగినట్టిది. మయూరిగతి—రెండుచేతులందు కర్తరీముద్రవట్టి నాగబంధస్థానములో విలిచి పిమ్మట సహజవిన్యాసము ప్రదర్శింపవలెను.

ఈ గతికి మృందంగశబ్దములు—

దద్ది, తకితుక, కు, తాం—తో, తరితుకకు యేం—కిట

యనకు, కిటతోం

పిమ్మట మన్మథకరణ విన్యాసముచేసి చాషగతి దారి ప్రదర్శనతో ముగించవలెను. ఆరీధస్తానకమందు విలిచి రెండుచేతులందు త్రివణిక ముద్రలనువట్టి ఎడమచేతితో దీర్ఘవిన్యాసము ప్రదర్శించి కుడిచేతిని భుజముపై నుంచవలెను. శరీరమును ఇరుప్రక్కలకు వంచుకు. నిలువబడుతూ విన్యాసము చేయవలెను. అట్లుపై చాషగతితో ముగించవలెను ఈ గతిలో కుడికాలును ఒక అడుగు

దూరమునకు బోవిచ్చుచూ విన్యాసము చేయవలయును. దీనితో సమపాదచారికూడ చేర్చి విన్యాసము చేయవలెను.

[2] కుంచిక :

రెండు చేతులందు నందంశ ముద్రలు అధోముఖముగా ముందు వెనుకలకు వట్టవలెను. ఎడమకాలినివంచి కుడికాలియొక్క మోకాలి మధ్యభాగముగా చేర్చవలెను. ఈ విన్యాసము ఒకగురువు, రెండులముపులు, ఒకగురువు కల దాచవుట తాళమందు ప్రదర్శింపవలెను.

చాచపుట శబ్దములు :

తోంగిట, తో, తత్త—కిటతక, ఇకరుం.

పిమ్మట హంసినిగతి, సౌందర కరణముల ప్రదర్శించి విద్యవాదారి విన్యాసముతో ముగించవలెను. హంసినిగతి—రెండు చేతులందు హంసవక్షముద్రలనువట్టి మందల స్థానకమందు విలిచి ఎడమకాలును ఇరుప్రక్కలకు కదలించవలెను. ఈ గతి విన్యాసము రెండు లముపులు, ఒకవిరామము కలిగినట్టి హంసరీతి తాళమన ప్రదర్శింపవలెను.

హంసరీతి తాళశబ్దములు :

కిటతక్కు, కుకుక—నకుకరి, తకుయే,

సౌందర కరణ :

సర్వక ఎడమకాలిని భూమిపై విలిచి కుడికాలిని ఎడమకాలి మోకాలిపైనుంచి చతురముద్రలు రెండుచేతులందు ఒకదానికొకటి ఎదురుగా నుండునట్లు వట్టి పిమ్మట ఇరుప్రక్కలకు వట్టవలెను. విద్యవాదారి విన్యాసముతో ముగించవలెను. ప్రారంభములో సహజముగా నుంచిన పాదములను విడదీసి భూమిపై ఒకదాని తరువాత మరియొకటి తాండవముచేయుట విద్యవాదారి విన్యాస మనబడును.

[3] ఆకుంచిక :

కుడికాలిని వంచి ఎడమకాలి తొడపైనుంచి రెండుచేతులందు వణకముద్రలువట్టి నాల్గదృశ్యములు, ఒక గురువుకల రంగ తాళమందు విన్యాసము చేయవలెను.

రంగతాళ శబ్దములు :

తరణి—తరణి—రీతితక—కీణవక తరణి కీణత.

ఏమ్మట హరిణిగతి, వారుణకరణముల ప్రదర్శించి అద్దితాచారి విన్యాసముతో ముగించవలెను. రెండుచేతులందు అర్ధపతాక ముద్రలు పట్టి కూర్చున్న స్థానకముందు నిలిచి ఎకమ పాదపు ముందరిభాగముతో ముందునకు విన్యాసము చేసిన హరిణి గతి యగును, ఈ గతి ఒక లఘువు, రెండు గురువులు, ఒక లఘువు, ఒక గురువు కలిగిన సింహనాద తాళమునందు ప్రదర్శింపవలెను.

తాళ శబ్దములు :

ధికగుణ, తరణికు. తరణి కీణత—రీతికీణ

కృణతరీ కృతో—తత్రా తగు తరి తరి తరి కృతా.

వారుణ కరణము :

వర్తమాన స్థానకమునందు నిలిచి కర్తరీప్యస్థికము పట్టి మోకాళ్ళను కొంచెము వండుతు కుండించుచూ విన్యాసముచేయవలెను. అద్దితాచారి—నర్తకి ముందునకుగాని వెనుకకుగాని నడుచునపుడు ఒక కాలియొక్క ముందరిభాగము రెండవకాలియొక్క మధ్యకు తగులునట్లు ఉంచుతూ ఆడుట అద్దితాచారి యగును.

(4) పార్శ్వ కంచిత :

రెండుచేతులందు కుచమంద ముద్రలు పట్టి తలను, నేత్రము లను క్రిందు మీదులకు విన్యాసముగా విన్యాసము చేయుచు కుడి కాలిని వంచి ఎడమకాలియొక్క తొడపై పాదము లోపలి భాగ మూసునట్లు ఉంచి దృక్కులను ప్రక్కకు విలువలెను. ఈ విన్యాసము ఒక గురువు, వాల్గ దృక్కులు, ఒక గురువు కలిగినట్టి చిందుమాలి తాళమునందు ప్రదర్శింపవలెను.

చిందుమాలి శబ్దములు :

యేం, యేం, కిటతో—కిటతకు, ఇకునకు తోంగిట, తకతోంగ. ఏమ్మట కరిణిగతి, గజ విక్రీడిత కరణవిన్యాసమునుచేసి జడతాచారి ప్రదర్శనముతో ముగించవలెను. కరిణిగతి—రెండు చేతులందు కరి హస్తముద్రలుపట్టి కుడిపాదమును నహజముగానుండి ఎడమపాద ముతో భూమిపై అర్ధ చంద్రాకారముగా విన్యాసములు వర్చి త్వరిత గతిని ముందునకు వెళ్ళవలెను. అట్లే మరల పాదమును మార్చి

విన్యాసము నల్పవలెను. ఈ నర్తనము నాల్గు లఘువులు, ఒక విరామము కలిగినట్టి గజలిలా తాళమునందు ప్రదర్శింప వలెను.

గజలిల శబ్దములు :

యే, కుణ, కకుజా, కుకుజగ, తాంత—

కుతిట తా, తరిట, జగణం,

ఏమ్మట గజ విక్రీడిత కరణము ప్రదర్శించవలెను.

ఎడమచేత త్రిపతాకము పట్టి నడుముపై నుంచవలెను. కుడి చేత లతా ముద్రపట్టి పాదములతో బట్టిత విన్యాసము ప్రదర్శింప వలెను. తరువాత జనితా చారితో ముగించవలెను. ఒకచేతితో కటకా ముఖ ముద్రపట్టి వక్షమునకు ప్రక్కగా నుంచి రెండవ చేతితో త్వరితగతిని రేచిత విన్యాసము ప్రదర్శింపవలెను. పాదము లతో అగ్రతల నంచారము ప్రదర్శింపవలెను.

[5] అర్థ కంచితి :

రెండుచేతులందు కటకా ముద్రలను పట్టి తరచుగా కడి లించి ఎడమకాలిని ముందునకు వంచి కుడికాలి మోకాలిపై అనించి దృక్కులు ఎడమ వైపుకు సారించవలెను. ఈ విన్యాసము ఒక గురువు, లఘువు, ప్లతిము కలిగినట్టి కోకిలప్రియ తాళమునందు ప్రదర్శింపవలెను. ఏమ్మట పారికాగతి,

చాంద్రకరణముల ప్రదర్శించి శకటాస్యవాకి విన్యాసముతో ముగించవలెను. పారికాగతి—కుడిచేత అర్ధచంద్ర, ఎడమచేత కుతుండ ముద్రలుపట్టివై కాటస్రాము నందుండి కుడికాలిని ఎడమ నుజమును తాకునట్లు పట్టి ఎదిమివాచమును భూమిపై కదిలించిన కారిక గతియగును. ఈ గతి రెండు చృతములు, ఒక లఘువు, రెండుగురువులు కలిగినట్టి చంద్రాతాళమునందు ప్రదర్శింప వలెను.

తాళ శబ్దములు :

తగు జగు, తరితో—తికిట్టా, తికకిణతా.

చాంద్రకరణ :

రెండు హస్తములందు ఉర్ధ్వమండలి ముద్రపట్టి అద్దితాచారి విన్యాసముతో ప్రారంభించి స్థిరపాదభేదము ప్రదర్శించుచు హస్త ములతో రేచిత విన్యాసము త్వరితగతిని చేయవలెను. ఏమ్మట శకటాస్యముతో ఈ తాండవము ముగించవలెను. శకటాస్యము—ఈ విన్యాసమునందు పాదము ముందరిభాగమును ముందుకుదాచి అంగ పొష్టము కనబడు రీతి నిలుచుట శకటాస్య మనబడును.

ఇంతటితో దేశీని తాండవము ముగించబడినది.

శాస్త్రం నాటకం చరిత్ర

శ్రీత తద - శంకు-యెంత - యెంత - యెంత॥

* *

పేరిడి, మృదంగ శబ్దములతో కూడిన జరికి గర, ఎవ్వ
ము జేసి ప్రారంభించవలెను. ముగింపు గూడ అట్లే చేయబడును.
గారంభ శబ్దములు బ్రహ్మానంద తాళములో నుండును.

1-ధరికుకు కుడాం జణకుకు కుడా-కిటతరి జగణం
తో తరికుతజం కిటతక తకయేం-కిటతోంగతా-
తకజక-కుకునకకుతా-జహాకిటతక జనకుంయేం-
జకతక తకజన యేం జయేం-కిట తతా తకు
తరకిణతా-తతకిత త్రాంగి కిణ్ణతను జగనత యేం-
కిణ్ణ కిటతోంగ కిటకిట కుకుయేం-తరికివ కిసికిట
కుకుతా

ఈ శబ్దములకు రీ విధములైన గర్భిర విన్యాసములు ప్రద
ర్శించవలెను. ఇందు పునయోగించే స్థానకము-బ్రహ్మస్థానకము-
హస్తములు-కపిత్థము, శిఖరములు పునయోగించవలెను.

ఒక పాదమును నహజ వద్దతివి భూమిపైనుంచి, రెండవ
కాలిని మొదటి కాలియొక్క మోకాలిపై మోపి పైకి జరిపిన బ్రహ్మ
స్థానకమగును. అటుపై హైరాంబికరణ విన్యాసము. అపవ్యంధికా
దారి విన్యాసము చేయవలెను.

హైరాంబి విన్యాసమునందు చేతులను ప్రారంభములో
హృదయము వద్దనుంచి అటుపై 'పార్వమండల' నృత్ర హస్తము
లోనికి మార్చి యిరుప్రక్కలకు నటించవలెను. హస్తము ననుస
రించి తను గతి యుండవలెను.

'పార్వమండల'-రెండు చేతులను అరణ్యములు పట్టి ఆ
చేతులను కైక్కులకు దెచ్చిన పార్వమండల మగును. ఈ హస్తము
పావురాయియొక్క సొగసైన గతి విన్యాసమునకు, నాగప్రము
యొక్క ప్రదర్శనమునకు వినియోగపడును.

అపవ్యంధికదారి :

కుడికాలిని నహజముగా నుంచి, శరీరముయొక్క చిరువు
వంతయు ఆ కాలిపై మోపి, ఎడమకాలిని నిటారుగా ఐదు అంగుళ
ముల దూరమునకు జికిపివుంచిన అపవ్యంధికదారి యగును.

పేర్లం బి ణ

పేర్లంబి నృత్యము రాజవిద్యాధర తాళమునందు ప్రదర్శించి

శంఖకరణము, నమోత్సారిత మత్తలిదారితో ముగించవలెను.

శబ్దములు :

తా-తత్తకుకుకుడెం-జకతరి తతజె-జకకుం జకకుం
తరిజనకుతా-జహాకిణ్ణ కిటత-జెంజెం తరికిట-
తకు తాంగి తదికు కుడాం తకకుంతరి జంతరి కుకుత-
కిటజే-

జె-జజకుకుతాజం-తకతరి తతజె-తకుకుం జకకుం
తరి దన తతా-జహాకిణ్ణకిటత-తాం తాం తకిటత-
తకు దదాంన్నతదికు కుకుత తక జంతరి జణతరి కుకుత-
తకతా-॥

విన్యాసక్రియము :-

నమమందు నిలువబడి, రెండుచేతులందు కపిత్థము, తరు
వాత శిఖరముద్రలు పట్టి పై శబ్దములకు విన్యాసము ప్రదర్శించిన
పదప శంఖకరణ ప్రదర్శనము.

బ్రహ్మస్థానకమునందు నిలువబడి రెండు చేతులందు
నందంశములను పట్టి రేచక విన్యాసమును త్వరితగతిని ప్రదర్శిం
చుచు - కేశములవద్దనుండి చేతులను క్రిందికి తెచ్చుచుండవలెను.

నమోత్సారిత మత్తలిచారి :

మందముగా గమనము ప్రారంభించి త్వరితగతిని చేబోవు
చున్నట్లు పాదవిన్యాసము ప్రదర్శించవలెను.

బ్రహ్మస్థానకము :-

ఒక కాలిని నమముగానుంచి రెండవ పాదము మొదటి కాలియొక్క
మోకాలిదగ్గర జేర్చి పైకి జరుపవలెను.

కుం ద లి

కుందలి నృత్యము లక్ష్మీక తాళమందు ప్రదర్శించి, నార
యణ కరణము, మత్తలికాదారితో ముగించవలెను.

వైష్ణవ స్థానకమునందు నిలువబడి, శిఖ్రానవంచిత హస్తము
పట్టవలెను. విన్యాసమునందు అభయ, వరద హస్తములను పాద
విన్యాసముతో చేర్చి పట్టవలెను.

బ్రహ్మములు :-

జహతిబతోంతరికుం తకజెండ్లిం కుతకకు జెండ్లి
తకజెండ్లిం తకకు తకజెండ్లిం దగజకుజెండ్లి

నారాయణ కరణము :

ఉక్తాన వందిత హస్తమువట్టి, నైష్ఠవ స్థానమునందు విలువ
బడవలెను.

శుక్రలికాచారి :

రెండు కాళ్ళను కదిలించుచూ ముందుకు జరిగి చేతులందు
అభయవరద ముద్రలు పట్టవలెను.

ఉక్తానవందిత :

రెండు చేతులందు త్రివణికములు భుజములవద్ద పట్టవలెను.

నైష్ఠవ స్థానకము :

ఒక కానిని సహజముగా నుంచి, రెండవకానిని మొదటికాని
ముందునుండి ప్రక్కకుతెచ్చి వుంచవలెను.

దండ్రిక

కోలాటము, కోలాటపు కోపులు నేటికినీ మనదేశములో
అనేక విధముల ప్రచారమునందున్నవి. కాన దండలాస్యముగురించి
నేను ప్రత్యేకముగా యిందులో వ్రాయబలేదు. అదృశ్యమగుచున్న
నృత్యములగురించి మాత్రము యిందు వివరముగా వ్రాయబున్నాను.

క అ శ

ఈ నృత్యము జయమంగళ శామునందు ప్రారంభించి,
గరుడ ప్లవకకర్ణము, ఏడకాశ్రీడిత చారిలో ముగించవలెను.

శబ్దములు :-

జకకిటక-జకకిటక జంజం-కిణ్ణం కిటకు-కుతె
తోం కణకుట తకిణక-తకకుడికుత ధీం తె

గరుడ ప్లవకకరణము :-

రెండు చేతులందు సతాకములనుబట్టి కుడికానిని నెనుక
ప్రక్కకు కుడిచి పై కెత్తవలెను.

ఏడకాశ్రీడిత చారి :-

కాళ్ళను ప్రారంభములో నెమ్మదిగా కదిలించి, తరువాత గాలి
లోనికి యెగిరి అడవులను వేయవలెను.

కలకవృత్తముతో నస్తలాస్యములు సమాప్తము.

ఈ వృత్తములోని అడవులగుర్చి మరొకొన్ని వివరముల
వివృత వ్రాసి ముగించెదను. ఇందలి జతుల ప్రదర్శించు వదవిన్యా
సము రెండు రకములుగా నుండును.

1) పేరిణియందు చెప్పిన గర్వర విన్యాసముల ననుసరించి,
అయా మృదంగ శబ్దముల ననుసరించి వదవిన్యాసము ప్రద
ర్శించుట.

ఉదా:- తకుకుకు-జకుకుకు-తకిట కకిట తక

ఈ విధముగా శబ్దములున్న వనుకొందము.

'తకుకుకు' అని వచ్చినప్పుడు గర్వరయందు నిరితిర విన్యా
సము ప్రదర్శించవలెను.

'తకిట కకిట' అని వచ్చినప్పుడు-సూరివద్దెమము.

ఈ విధముగా పదభేదములు కూర్చవలెను.

మరియు యింకొక పద్ధతి :

కరణ విన్యాసములందు-తై, దిత్తై, తాదిత్తై అడవులు పట్టి
వలసి యుండును.

అదెట్లన-

జం కిణ రేఖిణ జగనగ దిత్తక నగవ నగవ నగ

దిగితక జిణతక జగతక జగదిత్తక తకజం

ఈ శబ్దములకు గర్వరము ప్రదర్శించవలెను. లేక

తై య్యందత్తై, తైయ్యై తైయ్యై, తై, తై దత్తై, తైయ్యై
తైయ్యై, తై, తై దిత్తై, తై దిత్తై

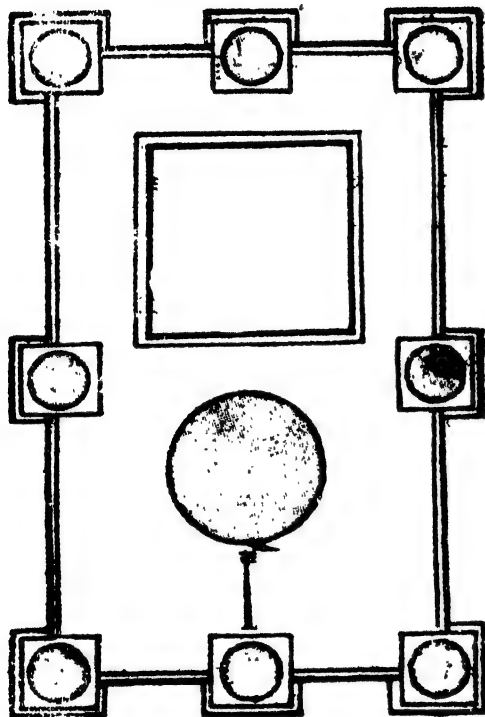
ఈ విధముగా 'అడవులను' కూర్చినప్పుడు ఆ అడవుల
క్రమము ననుసరించి హస్తము, పాదముల విన్యాసముండును.

నస్తలాస్యములతో నృత్యారాధన ముగియును. మరల సర్వ
వాద్యముల మేళవింపజేసి హారతిచ్చి పూజాక్రమమును ముగిం
చుదు. అటుపై దేవుని దర్శనములో దేవనర్తక 'శిఖర' నలుపును.

(ఈ గ్రంథమునందలి శాస్త్ర విషయ వివరములకు ప్రమాణ
గ్రంథము నందికేశ్వర విరచిత భరతార్ణవము.

ది క్వాంటిటీ - దేవనరీతి

వర్షాధిపములందు అలయములున్న ప్రదక్షిణము చేయుచు, అష్టదిక్పాలకులను ఆరాధించు నమయముందు వారి ప్రత్యేకము వ్యక్తము చేయుదురు. ఈ వాక్యములనే 'వసంతి' లేక 'విరి హారణ' వ్యక్తము లందురు. ఈ వ్యక్తములన్నియు ప్రత్యేకరాగ ములు, కాళములందు ప్రదర్శించబడును.

అలయములో పావనికి పుష్పసమర్పణ మైన పిదప ద్వజ స్తంభమువద్ద ఇంద్రుని ఆరాధనతో ఈ వ్యక్తము ప్రారంభమగును. అష్టదిక్పాలకులకు యివిమిది ప్రత్యేక రాగములలో, ఎవిమిది అపూర్వ కాళములలో వ్యక్తములు ప్రదర్శించబడును.

ద్వజస్తంభమువద్ద ఇంద్రారాధనతో యీ వ్యక్త మారంభ మగునని తెల్పితిని. ఇంద్రారాధనకు ముందుగా వివాయకుని, కుమారస్వామిని—

తలపుష్పపుట, మదస్కరితకరణములతోగూడిన వ్యక్త ముతో విష్ణువ్యక్తిని,

మండలస్వస్తిక ప్రేంకోరిత, మాపుర, నైకాని రేచితముల యొక్క విశ్వానమలతో గూడిన వ్యక్తముతో కుమారస్వామిని ఆరాధించిన పిమ్మట ద్వజారోహణ, వ్యక్తపూజ ఆరంభమగును.

వైవ పేర్కొనిన స్మృత్యములగూర్చి వివరములు

తలపుష్పపుట :

ధరతుని నాటకాశ్రమములో చెప్పబడిన 108 కరణములలో యిది మొదటిది. ఈ కరణము యెక్కువగా దేవతలకు 'పుష్పాంజలి' సమర్పణము చేయబడినందున నాట్యారంభములో ప్రదర్శించబడునట్టిది కరణము.

కరణము పట్టివిధము :

రెండు చేతులను దొన్నెవలెజేర్చి పట్టవలెను. కుడికాది మడిమను పైకెత్తి బొటనవేలిపై పాదము అనించి విరిచి కరీర మును అతి మన్నితమైన విధముగా వంచి విరిచవలెను.

విక్రంజయ, పితాసముగలిగిన దృష్టి.

పుష్పాంజలి సమర్పణకు

ద్వజ స్తంభమువద్ద వాట్యము

శబ్దములు :

అదికాళములో (వసుగతి). ఈ క్రింది శబ్దములు నాట్యారంభము కాళము నేయచు, పాడుచుండగా, మృదంగముపై గా

శుద్ధ మర్థశముపైగాని పరికించగా పుష్పాంజలి వినియోగవిధి నమ
స్మించబడును.

తాహం - తాహం - దిగిదిగి - తాహం - తాహం
తాహం - తాహం దత్త - తాహం - తాహం
తత్త - దిత్త - తాహం - తాహం - తాహం - తాహం
తత్తలాంగ తో - తలాంగ తదిగి తో.

మదస్మలిత

పట్టివిధము :

రెండు చేతులను జారవిడువవలెను. తంను యదుప్రక్క
లకు ఆడించవలెను. కుడికాయను ఎంచి ప్రక్కలకు కదిలించ
వలెను. అటుపై కాళ్ళను స్వస్థికిము సె మరల ప్రక్కలకు విడ
దీయవలెను. తరువాత యెడమకాయను వంచి, ప్రక్కలకు కది
లించవలెను. ఈ కరణము తనుదామజీచి ఉన్నయత్వములో
నర్తనమానునప్పుడు, మద్యపానమువలన మత్తైక్కిన అంగవివ్యాస
ప్రదర్శనకు వినియోగింపబడును.

శబ్దములు :

జగ జగ జగ జగ - దిత్తక దింతక -
జంతకి తాహం - తాహం దత్త
దొడ్డొ - దోహం - దోహం దోహం -
హం రిం హంరిం - దోహం దోహం -
హం తరి తరి - హంతరి తరి
కుం తరి తరి - రాంతరి తరి
దరి దరి దరి దరి - దరి దరి దరి దరి
దిత్తరి జగనగ - దత్త తాహం
హం దిగివగ - నగ నగ నగ జం
దిత్తగ దిగివరి - దత్త తాహం
జంతరి తాం - తజంతరి తాం తజంతరి

ఈ కరణ ప్రదర్శనము తరువాత "గణపతి కవుతము" 72
అక్షరముల వినియోగ తాళములో ప్రదర్శింపబడును.

శబ్దము :

దీత్త తెయ్ . దీత్త తెయ్ . తత్త దిత్తతో నంతా .
దిక్కిది దిక్కిది తక్కి . దిక్కిది తాం తోంగ .

దీం దత్త దీం దత్త దీ . ద్ద దీం ద్దత్త క్క
ఉదిమి దిమిత తక్కి .

దిక్కిది తాం తోంగ . తా తా దిత్త దిక్కిది
తక దిక్కిది .

ద్దత్త . దిక్కిది దిక్కిది . దిక్కిది దిక్కిది .
తొంగిది దిక్కిది . న గిది దిక్కిది .

కరి ముఖహర సుర . వర కమల జనుత .
వరపాళాంకు శయిత . కరణం తే చరణం
తక్కిది దిమిది తో . తకతో .

తదిక్కిది కవిమి కిట్తతో .

నతతం . సిద్ధముక్త - బుద్ధిముక్త
సింధుర పవన . తక్కిది కిది తక్కితోంగ
దేహివర గణపతి . దిక్కిది కిదిది దిక్కితోంగ
గణపతి కవుతం . సర్వర వివయర
దిక్కిది తదా . దిక్కిది తై . తత్తత్త .
ద్దిద్ది తద్ది తై . తో తోంగిది తకతో
తద్ది కిదితక - దిక్కిది .

తీర్మానము :

తం దిక్త తక తక . తం దిక్త తక తక
తం ద్దక తక తక . తలాంగ తోంగ
దిం దిక్తి దిక్తి దిక్తి . దిం దిక్తి దిక్తి దిక్తి
దిం దిక్తి దిక్తి దిక్తి . దీంగికా తోంగ
తం ద్దక తక తక . తలాంగ తోంగ
దిం దిక్తి దిక్తి దిక్తి . దీంగికా తోంగ
దలాంగ తోంగ . దీంగికా తోంగ
తాం తక . తద్దితక . తరికిది తక .
తక దలాంగ . తదింగికా తోంగ .

కుమారస్వామికి పట్టవలసిన కరణములు

మందల స్వస్థికి

పట్టి విధము :

రెండు కాళ్ళను వాల్లజానల యెదిముగ నుంచవలెను. చేతు
లను పైకెత్తి, జారవిడిచి, ఎలయముగా తిప్పి మరల యధాస్థాన
మనకు తేవలెను.

1. తాత్పర్యం నాటకకావరణం

తరువాత ప్రేక్షకుని విప్పుడు, చేర్చుడు, చూపుడు ప్రేయకుని వేయిలను అందించి, పరికి సుందరముగా రెండవ చేతిరుజును, మోచేతులను, వక్షస్థలమును తాకునట్లు వర్ణించవలెను.

విమ్మట చేతులను స్వస్థికముగా జేసి, వక్షమునకు యెడగా అరచేతులు ప్రేక్షకులకు కనబడునట్టూ, ప్రేక్షకౌనలు పై ండునట్లు వర్ణనలెను.

దృష్టి - గర్వముతో కూడి వుండును.

ఈ కరణము యితరులను ఆగౌరవ పరచుటయందుఁ ద్లక్ష్యభావ ప్రకటనయందును ఉపయోగపెడును.

శబ్దములు :

దం దం దం దం ।

దాతి ర కిట తా దాతి ర కిట తా తైయ్యా
దాహం దాహం - తైయ్య తైయ్య తైయ్యతక
తతైహిత తైయ్యనక

దాహం దాహం - దీం దీం దీం కిర్దక తక
దత్త తైయ్య దాకిట తక

దాహం దాహం - దాం దాం దరి కిట తక
కిణ ణక కిట తక.

దాహం దాహం - దద్ద దద్ద దద్ద దద్ద
దరి కిట త । దరి కిట త । దరి కిట త

ది గి ఓ గి ది గి ది గి । జం తకి తాం జం కిత తాం
జం తరి కిట తాం ॥

ప్రేంఖోలిత - [ఊయెల]

శబ్దవిధము :

ఒక కాలిని వలచి యిరుప్రక్కలకు ఊగించివలెను. తరువాత మడిమపై జారవిడువవలెను. అటుపై గాలిలోని కెగిరి, వలయము తిరిగి, పురల ఘామిపైకి రావలెను. నడుమును త్వరితగతిన పదిలంచవలెను.

నూపుర - [అందె]

శబ్దవిధము :

కడపగడోమును విలయములుగా శ్రవ్యవలెను. ఎడమచేతిని కుడిచేతిని వలయములు ప్రదర్శించవలెను.

చొటనప్రేక్షకు యెడముగావుంచి, పాదములను చలించవలెను.

వైశాఖ రేచిత

శబ్ద విధము :

నమముగా నిలబడి, కుడికాలినై త్రి, ఎడమ పాదము మధ్య భాగమున కుడి మడిమ తగులనట్లు వర్ణించుట. రెండు కాళ్ళనుద్యయెడము మూడున్నర జానబందవలెను. విమ్మట కండ్లు, చేతులు, వక్షము త్వరితగతిన చలించజేయవలెను. ఇది నాటకమంది వెనకకు వెళ్ళునప్పుడు, ప్రేక్షకులకు ఏవును జానకుంజా వెళ్ళుటకు ఉపయోగించును.

శబ్దములు - ప్రేంఖోలితి :

తాం తత్తై । తద్దంతక । గిణతైయ్యా
దీం తత్తై । తద్దంతక । గిణతైయ్యా
తాం తక । దీం తక । తకిట దికిట తక
దీం తత్తై । తద్దంతక । గిణతైయ్యా
జం తతోం । జంతక । గిణతైయ్యా
తకిట దకిట తక । తదికిట కిటతక తైయ్యా
తైయ్యా తైయ్యా తైయ్యా తక
తొంగిణ కాంగిణ తక । తాం తత్తై దీం తత్తై ॥

నూపుర :

దిరికిట దిరికిట దిరికిట దిరికిట
దిద్దంతక దిద్దంతైయ్యా
ధిర్గుడుత ధిర్గుడుత దిరికిట
దిద్దిమి దిమికిట
దిగి దిగి దిగి దిగి జంకిట జంకిట
జం జం కిట కిట - కిట కిట కిట కిట తాం.

వైశాఖ :

తాదిత్ దిత్తై తాంగిట కిటతక
తకిట దికిట ధిర్గుడు తాం తైయ్య తక

కణంక కణంక కణంక కణంక
 కక కక కక కక : కాకాక కంకరి
 కకిది కకిది కకిది కకిది
 కకి కకి కంక కుకు : కాంగిలా కోం.

తీర్మానము :

కం కం కంకది కికుకక
 కగ దత్త కగ కగ కగ దత్త
 కకిది కికు కక : కరికికుక కరికికుక కంక
 కేకిది కికుకక : కంక కకక కంక కకక దిమి
 కాం గిది కికు కక : కాంగి కకక కంక కకక కిది
 రాం కిది కికుకక : రాంగిది కా కంకకకక కోంగ
 రాం రాం కిదికక : కం కం కిది కక
 దత్తకు కిది కక : దదిగిలాకోం.

వినాయక, కుమారస్వామి, ఆరాధన ముగించిన విమ్మడి
 అష్ట దిక్పాలకాధాన ప్రారంభమగును.

ఆరాధన క్రమము

వివరములు :

అష్టదిక్పాలుడు : ఇంద్ర, అగ్ని, యమ, నైరుతి, వరుణ,
 వాయువు, కుశ, ఈశాన్య.

వీరికి పట్టవలసిన స్థానకములు :

కకక కాప్రములో చెప్పబడిన కి! స్థానకములలో పురుష
 స్థానకములు, స్త్రీస్థానకములు లేక అన్నియూ పునయోగించబడును
 గాని కొన్ని ముఖ్యమైనవే.

అయత, అవహిత, అక్షకాంత, మోదిత, వివివృత,
 అణంద్ర, చండిక—స్థానకములను పునయోగించెదరు.

పుష్పాంజలికి పునయోగించవలసిన పుష్పములు :

కనకాక్షతి: వృక్షములనుండి తెంచిన పుష్పములు.
 లక్ష్మి, మహావిష్ణు: లలలనుండి తెచ్చిన పుష్పములు.

కరవృక్ష, త్రివృక్ష: కలమునుండి నేకరించినవి పునయో
 గించవలెను.

దోష్పాలకులకు :

ఇంద్ర : మందార, పారిజాత, విల్వపత్రము, దూరవ
 పత్రము.

అగ్ని : కందూర, చంపక, కదంబ పుష్పములు.

యమ : ఇందీవర, కాపింధ, కుముద.

నైరుతి : కరవీర, జపాపుష్పము, శిలీంద్ర.

వరుణ : కల్పర, కుముద.

వాయు : మల్లిక, జాతి, జవంతి.

కుశేర : పహస్య రేఖల కామర, కంగరువన్నె కామర,
 కుముద.

ఈశాన్య : పక్తమాల, ద్రోణపుష్ప, దూరూర, మల్లిక,
 మరుతక,

పై పుష్పములన్నీ దొరుకనిచో :

మందార, పారిజాత, విల్వపత్రము, దూరవపత్రము
 సమర్పించవచ్చును.

‘పుష్పాంజలి’ సమర్పించు క్రమము :

పర్వత ఆయా దేవత సమసరించి స్థానకమునందు విలువబడి
 పుష్పపుట హస్తమునందు పుష్పముల గ్రహించి ‘చార్దిక’ గాని
 ‘గద్యము’ గాని చదివి పుష్పముల సమర్పించును.

ఇందు—ముగ్గురు మూర్తులు, వారి దేవేరులు: వారి అర్థాంగు
 లకు సమర్పించువప్పుడు రెండు చేతుల మధ్యనుండియు, దిక్పా
 లకులకు: భూసురులకు: భూపాలకులకు—చేతులయొక్క—కొనల
 నుండియు మిగిలినవారికి కొదవలేక అడుగులొగమునుండియు
 సమర్పించవలెను.

ఆంధ్ర విశ్వవిద్యాలయము

ఆంధ్రవిశ్వవిద్యాలయము—దేవనర్య

(నైపుణ సంప్రదాయము)

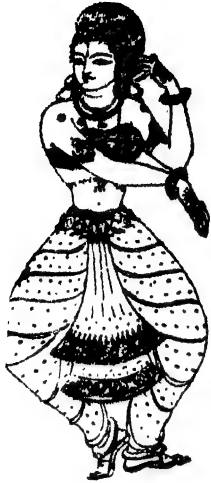
విశ్వవిద్యాలయము - దేవనర్య పుస్తకాలి సమగ్రము

గర్భగుడియందలి దేవదేవుని కెదురుగా కేవలర్తకి దోసిరి యందు పుష్పములు కొని నమదృష్టికలిగి సంస్థానకమందు నిలువ బడును. ఆమెకు కుశీప్రక్కగా నాట్యాచార్యులు, తాళధారి వారి వెనుక గాయకురాలు, వేణుగాయకులు ఆతనివెనుక శృతియును, అమెకు ఎడమప్రక్కగా మార్దంగికులు, అకపిప్రక్కగా వైడియకు విలువబడియుందురు. ఈ క్రమమునకు "కురుప"నుని పేరు. పిమ్మట నాట్యములన్నియు పూరింపబడును. తరువాత సంస్కృతములో "చూర్తికలు" పతిచి పుష్పములు నమస్కరించిన తరువాత క్రింది బొమ్మలోని భంగిమతో ప్రారంభించి నాట్యమాడును. ఆ నాట్యము పేరు భ్రమరనృతము. ఇది ఆదిత్యము లేక బ్రహ్మ తాళమందు ప్రదర్శింపబడును. మలారా రాగములో గానము

చేయబడును. యుగానాద నాట్యము వాయిచబడును. శివాయ మంత్రై నయదం భజంగత్రాస నృత్యము శంకరాభరణరాగ ములో ఆదిరుద్ర తాళములందు ప్రదర్శింప బడును. మాతృకానంద నాట్యము వాయిచబడును. పిమ్మట గజవతి కవుతము, శుద్ధ నాట్యము మొదలైన వర్తనములు ప్రదర్శించినను వ ద్వజస్తంభము దర్శనమొనర్చును. తరువాత ఆదిరామోక్క ఆరాధనతో దిక్పాతాననా నృత్యము ప్రారంభమవును. ఈ నాట్యముననే బలిహారణ నృత్యములు, నవరంధరావ్యమూనికూడా పిలువరు. ఈ నాట్యములు ఆలయము లందేగాక కొన్ని మేళలందు దేవుడు ఊరి రోవికి తవలి వెళ్ళినప్పుడు తిరుపతిలోను చిగ్గుందనదేయనపుడు బలిరాళ్ళపైకూడా ప్రదర్శింపబడును.

ఇంద్రుడు

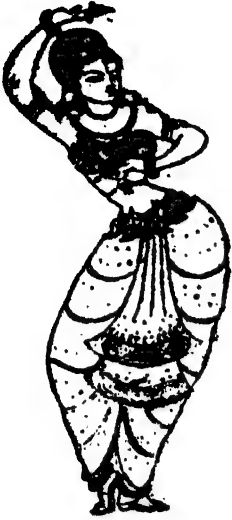
ఇంద్రుడు తాత్పర్యమున కథివతి. వాహనము ఐరా తాళములలో ఈ నృత్యము చేయవలెను. ఆప్పుడు మేఘవాదవాద్యము సకము, రాజుని అనురాగి, ఆయుధము వజ్రము. భార్య శరీ వాయించవలెను. దేవి. ఇంద్రునకు ప్రీతిమైన నాట్యము - 'లలిత' ప్రియమైనరాగము ఇంద్రునకు పట్టవలసిన హస్తము - ఎడమచేత ఆరాళమువట్టి దేవగాంధారి లేక నాచనామ క్రియయందు గజలీల లేక సమ నానటిపైనుంచి త్రిపతాకము కుడిచేత పట్టవలెను. స్థానకము - సమ.

అగ్నేయమూల కథినేత వైశ్వానరుడు. వాహనము మే న్దుము. ముక్కునిగరము చేతోవతి. ఆయుధము శక్తి. భార్య స్వాహా దేవి. ఇందికి ప్రీతికరిమైన నృత్యము - కళింగ. ఇది నాట లేక లలిత రాగములందు అధ్యాపన లేక వీరవిక్రమ తాళములలో ప్రదర్శించవలెను. సింహవాదవాద్యము వాయించవలెను.

వైశ్వానరునకు పట్టవలసిన హస్తములు - ఎడమచేతితో ముందుగా కర్తరి పట్టి పిమ్మట త్రిపతాకము తలపై భాగమున పట్ట వలెను. కుడిచేతిని వంచి వక్షమును అడ్డముగా నుంచవలెను. స్థాన కము - సమ.

యముడు

దక్షిణమును పొలింబువారు యముడు. వాహనము ఎను తోడు. పట్టణము సంయమిని. ఆయుధము దండము. భార్య క్యామరా దేవి. ఇతనికి ప్రీతికరమైన వృత్తము - 'కర్తరి'. ఇది తైళి క లేక మలహరి రాగములలో వృంగిణి లేక రాజమాదామణి తాళము అందు ప్రదర్శించవలెను. సౌదానంద వాద్యములో ప్రదర్శించ వలెను.

యమునకు పట్టవలసిన హస్తములు—మూరీ ముద్ర ఎడమ చేత పట్టి భుజము పైభాగము నుండి కుడిచేత వికృతవరలకు వింద ప్రదానము చేయుచున్నట్లు అలపద్మముతో అభినయించవలెను. స్థానకము—నమ.

నైర్మతిదిక్పతి విర్మతి. వాహనము నరుడు. పట్టణము కృష్ణాంగన. ఆయుధము కుంతము. భార్య దీర్ఘదేవి. ఇతనికి ప్రీతికర వృత్తము—విర్మత. ఇది తైళి క లేక తైరవిరాగములలో మల్ల లేక రుగ ప్రదీప తాళములందు ప్రదర్శించవలెను. విజయానంద వాద్యము వాయిచవలెను.

విర్మతికి పట్టవలసిన హస్తములు—అర్థచంద్ర హస్త మును ఎడమచేతను కుడిచేతితో పతాక హస్తమును భుజములపై పట్టవలెను. స్థానకము—నమ.

నైర్మతి

వళ్ళును దిగ్రాజు వరుణుడు. వాహనము మొనలి.
పట్టణము క్రద్ధావతి. ఆయుధము పాళము. భార్య
కాళికాదేవి. ఇతనికి ప్రియమైన వృత్తము — ఉత్సంగ.
ఇది శ్రీ లేక పేనురంజనరాగములందు భృంగరి లేక
మకిరింద కాళములలో ప్రదర్శించవలెను. మంగళ అను
వాద్యము వాయించవలెను.

వరుణునికి పట్టవలసిన హస్తములు—కుడిచేత
ఆరాళ హస్తమును ఎట్టి పిమ్మట శ్రేష్ఠుని విప్పి లభయ
ముద్ర పట్టవలెను. ఎడమచేత ఆథోముఖముగా పతాక
హస్తము పట్టవలెను.

వ రు ణ

నాయు వ్య దిక్కునకు రాజా
నాయువు. అతని వాహనము లేడి.
పట్టణము గంధవతి. ఆయుధము
ధ్వజము. భార్య అంజనాదేవి. ఇతనికి
ప్రీతియైన నాట్యము—సువ్యాపగ. ఇది
గోళలేక వసంతభైరవి రాగములందు
టంకిరి లేక విజయతాళములలో ప్రద
ర్శించవలెను. గంధీరానంద వాద్యము
వాయించవలెను.

నాయువునకు పట్టహస్తములు—
కుడిచేత శరస్సునకుపైగా పతాక
హస్తముపట్టి త్రిప్పవలెను. ఎడమ
చేతితో అభయముద్ర పట్టవలెను
మరిల ఎడమచేత పతాకహస్తముపట్టి
త్రిప్పవలెను. కుడిచేత కటకాముఖ
ముద్రపట్టవలెను స్థానకము—సమ.

నా యు వ్య

ఉత్తర దిక్పతి కుబేరుడు. వాహనము ఆశ్వము. పట్టణముఅంక. ఆయుధము ఐద్రము. భార్య చిత్రలేఖ. ఇతనికి ప్రీతియైననాట్యము-సంకీర్త. ఇది నాట లేక శ్రీరాగములందు బ్రతు లేక తురంగ లీలా కాళములలో ప్రదర్శింపవలెను. సుసంపాత వాద్యము వాయించవలెను.

కుబేరునికి పట్టవలసిన హస్తములు - కుడి చేత పతాక హస్తము, ఎడమచేత అర్ధచంద్ర హస్తమును పట్టవలెను. సంతృప్తిని కలిగించే దృక్పూలు కలిగియుండవలెను. స్థానకము - సమ.

కుబేరుడు

ఈశాన్య దిగ్గుర్త ఈశానుడు. వాహనము వృషభము. పట్టణము యశోవతి. ఆయుధము త్రిశూలము. భార్య పార్వతి. ప్రీతి కిరమైన నృత్యము-దండపాద. ఇది హిందోళ లేక శంకరాభరణ రాగములందు వృష లేక వందలీలా కాళములలో ప్రదర్శింపవలెను. మాతృకానంద వాద్యము వాయించవలెను.

ఈశానునకు పట్టవలసిన హస్తములు—కుడిచేత త్రిపతాక హస్తముపట్టి ఎడమచేత ముష్టి హస్తము పట్టవలెను. స్థానకము - శైవము.

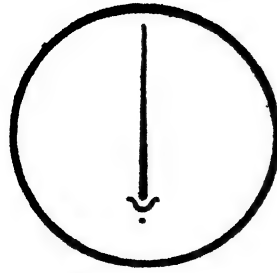
ఈశానుడు

ఆరాధన క్రమము

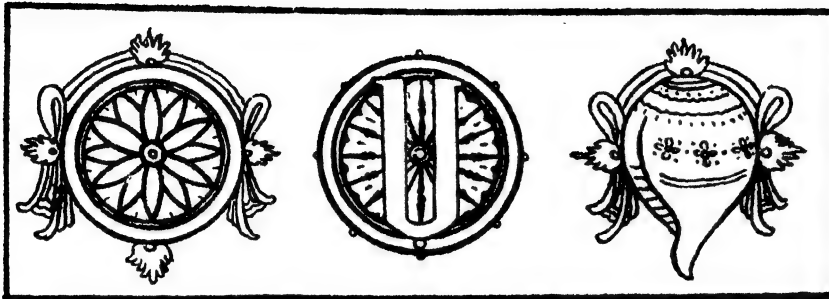
మంగళ వాద్యములతో ప్రారంభము ముగిసిన పిదప—
చిన్న పేళము (మృదంగము లేక కుద్దమద్దెల, ముఖవీణ, కాళము)

అధ్యక్షుడు, వర్తకి వెంటరాగా దేవయాజ్ఞకులు ప్రతి దిక్కునందు విలిచి అయా దేవతల నృత్య గీతాలతో అరాధించి నైవేద్యము వసుర్పింతురు.

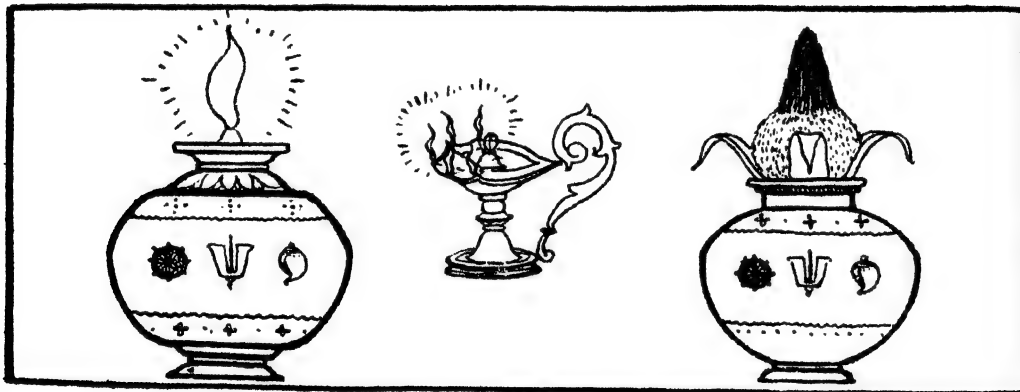
నైవేద్యం వారి వాడటం

దరించే తిరిగియు తిరు

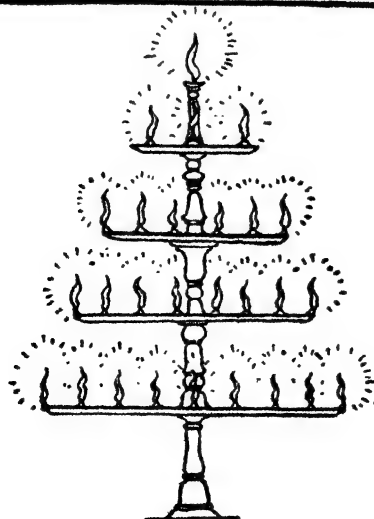

మూడవది :
చక్రము, నామంతో
గూడిన చక్రము, శంఖం

కుడిమిపై చక్రము
ఎడమమీదపై శంఖం
కుడివక్ర వక్రంపై
నామంతో గూడిన చక్రం

కుంభ హారతి,
పంపుహారతి,
శంఖం.

నక్షత్రహారతి

ఉదా: తూర్పు - ఇంద్రారాధన.

పుష్పములు అంజలియందుంచుకొనిన నర్తకి నమస్కారముతో నిలిచియుండును.

దేవయాత్మకులు స్తోత్రములు చదివెదరు. ఏకదినద్రో గడ్డ ప్రియ, దేవ గాంధార రాగప్రియ, నమతాప్రియ, మేఘవాద వాద్యప్రియ, లలితస్మృతప్రియ, తత్తత్కాలం గీతానుపార ప్రియశ్చ.

అటుపై ముఖవీణపై ఆ రాగము ఆలపించబడును.

నర్తకి పుష్పములను నమర్పించి, యాత్మకులు పాడే
“నకల సుర సర మకుట మణి మృణ జృమ్మి కాంఘ్రి
సరోజహం

ఉనుట నిశనన విభుధ జయకర వజ్రపాణి శరీరవతిం
రజత గిరి శవ విలసదతి ప్రిత హస్త మస్తక విప్లితం
కవిత కరహిత పటహదుటి కృత మింద్రకాళ మిదం
మహత్.”

గీతమునకు తాళగతి జూపుచూ నృత్యమాడును. ఏమృదు గజలిల లేక నమతామునందు నృత్యమాడి ముగించును. అటు మండి సురల అగ్నేయ దిశకు వెళ్ళెదరు. అగ్నియారాధన చేయుదురు. ఇట్లే అష్టదిక్కులందు దిక్పాలకుల ఆరాధింతురు.

ఇందు ప్రదర్శించు ఏదిద నృత్యములయొక్క స్వరూపము దెల్పుటకు మచ్చునకు లలితయొక్క వివరములు విపులముగా వివృత విచ్చుచున్నాను.

గజలిల - నాలుగు యువులు. ఒక విరామము కలిగి నట్టిది. 4౫ మాత్రల కాలము.

ఇంద్రకరణ విన్యాసము : రెండు చేతులందు త్రివళాకములు పట్టి కాళ్ళను టూమిపైనుండి పైకి లేవకుండా యరుద్రకల్పలతగావి ముందు వెనుకలకు కదులుట ఇంద్రము.

లలితము ౧ విధములుగా విన్యాసము చేయబడును. ఈ ౧ విధములైన జతులు, ముక్తాలు ఉండి—ముగింపునందు నమ గతిలో పెద్ద తీర్మానముండును. సర్వవ మారునప్పుడు ఏ తాళములో ఆదినను ముగింపునందు నమగతిలోనికి—(అవగా చతురళ్యగతి - అక్షరముల కాలము) వచ్చి తీర్మానించవలెనని గాత్రము నియమము. ఈ క్రమమే యుండును అనుసరించబడుచున్నది.

లలితము

మొదటి విన్యాసము : అయత స్థానకమునందు నిలబడి, నహా దృష్టి గలిగి, నర్తకి ‘సులు’ (లలితముగా శరీరమును కదలించుట. ఈ కదలిక మందముగా వీచే గాలిలో కదలాడు జ్యోతివలె మందవలెను.) ప్రదర్శించవలెను.

(అయత - అయతస్థానకము సాధారణముగా కాండవ, లావ్యము వద్దతి నాట్యము లన్నింటిలో ప్రాచీనములో వినియోగించబడిను.)

శక్త్యవిధము : రెండుకాళ్ళను చేర్చి వుంచి, కుడిచేతితో అర్ధచంద్ర వట్టి ఎడమచేతిని దోల హస్తము నందువలె జారవిడిచిన అయతముగును.

రెండవ విన్యాసము : అవహిత స్థానకమునకు మారి ‘సూచి’ దృష్టి గలిగి ‘సులు’ ప్రదర్శించుచు సర్వవ మారవలెను. (ఈ రెంటిలోని అంగచలనము ఒక్కటే అయినమా—దృష్టి, స్థానకము మాత్రము మారుచున్నది.)

అవహిత స్థానకము : అయతములోని చేతులను మూసి వట్టిన అవహిత మగును.

మూడవ విన్యాసము : రెండు చేతులందు హంసవక్షహస్తము వట్టి కాళ్ళను తట్టుదు నాట్యమాడును.

నాల్గవ విన్యాసము : హస్తములందు రేచిక విన్యాసము గల్గి, ‘సులు’ ప్రదర్శనముతో ఎడమకాలును టూమిపై పెట్లగా కడుపుచూ (జారు అడవు) నర్తించవలెను.

ఐదవ విన్యాసము : ఒకచేత అర్ధచంద్ర వట్టి నడుముపైనుంచి రెండవచేతితో శిఖరమువట్టి జారవిడిచి. పాదములందు ‘చలన’ విన్యాసము ప్రదర్శించవలెను.

[చలనము దగ్గరిగా నుంచిన పాదములను ఉన్న చోటనే కదలించుట చలనము.]

లలితములోని జతులు, తీర్మానములు

1. ఇం ఇం కిటకరి కిటకు కిటకకిట
తకిట దికిట జటు తాహత జగరతిక
తజ్జం కిటకక కాంగుడు తైయా తక తక్కిటతక
తకజ్జను ఇంతజ్జంత తాహత తైయా కాంగిణలోం...

2. దిశితక జణుతక దిహత దిహత కిణ
తకతక కిణతక తహంక తద్దిమి జణం
జణుతక్కి-జతక జగజగ జంతరి
జగనగ దిత్తక తకత జగజక తదిగిణతో.
  3. జంకిణ కిత్త జగజగ దిత్త
జగనగ నగనగ నగతక దిత్త
జంతరుంత రుంతకిణ దత్త—తత్త దిద్ది తకిణ
దిశిణ దిద్దురు
తజేంత తజేంత తహ తతహత త్తకిణతో.
  4. దోహం దోహం తెయిదోహం
దోదో_దోదోహం దెయ
తయ్యవక దీం తకిణ తహత తత్త
తద్దిమ తజ్జనం కాకిణ తద్దిమి
తత్త జణుతక కాంగిణతో.
  5. దిగిదిగి దిగిదిగి దిత్తగ తెతక
నగనగ నగనగ నంత రుంత రుం
జగజగ జగజగ జంకిణ రేఖిణ
దిగిదిత్తగ నగ నంతక జగ జంతక
తగనగ జణుతక తదీగిణతో.
- శీరిక—జంజం జంకిణ గిటతక
జగదత్త జగనగ నగనగ దిత్త
కాకిణ కిటతక తరికిటత తరికిటత జణు
జేకిణ కిటతక జణుతకత జణుతకత దిమి
కాంకిణ కిటతక కాంగుతకత జణుతకత కిట
జంకిణ కిటతక జంగిటతా జణుతకత తోంగ
జం జం కిటతక జంజం కిటతక
దజేకు కిటతక దదిగిణతో.
1. ఏతద్రుహ్నా గద్యప్రియః, మల్లారగోళరాగప్రియః,
అధికాళప్రియః, యాదనాథవాద్యప్రియః,
ప్రమరస్పత్తప్రియః తత్తత్కాలం గీతానుసార వాద్యప్రియశ్చ.
అబ్బ మబ్బల కొదీమండిత వానిపంకజ విష్ణరం
అబ్బ పిబ్బ చరాచరాసురదేవరాక్షసన్యగ్నికుం
కంపనైరి చదాబ్ధతత్సరచిత్తయుక్త చతుర్ముఖం
భేరితాదనదంబరాకృతి బ్రహ్మతాళ మిదం మహత్.
  2. ఏతదింద్రగద్యప్రియః, రేవగాంధారరాగప్రియః,
నమతాళప్రియః, మేఘవాదవాద్యప్రియః
లలిత స్పృత్తప్రియః తత్తత్కాలం గీతానుసార ప్రియశ్చ.
వకలనురవర ముకుట మణిమృణి జ్యమ్బికాంఘ్రి సరోరుహం
దనుజ విరవన విబుధ జయకర వజ్రపాణి శచిపతిం
రజతగిరిరవ విలనదతిపిత హస్తిమస్తక విష్ణితం
కవిత కరహిత చటహయటికృత మింద్రతాళ మిదం
మహత్.
  3. ఏతదగ్ని గద్యప్రియః, నాటరాగప్రియః
అధ్యాపనతాళప్రియః, సింహవాద వాద్యప్రియః
కళింజ స్పృత్తప్రియః తత్తత్కాలం యశ్చ.
లోకహితానుగతాహతి వాహకహవ్య కవ్యకులాధిపతిం
వాహనమేకమజం పరమం వదయా దయయావరదం
జ్ఞాన సమాధికృతానుగతాభిం కారణ మేతద్వాయునం
భేరిక తాదవ తాళవిభేదన పావకతాళమిదం.
  4. ఏతద్భ్రమ గద్యప్రియః, కౌశికరాగప్రియః, భృంగీణీ
తాళప్రియః, పౌరానందవాద్యప్రియః
కర్తరీ స్పృత్తప్రియః తత్తత్కాలం యశ్చ.
కాలయాతపతి కాలమేనువిధ కాలపాళభృత్ కాలవిత్
కాలపక్రాకృతి కాలపక్రపతి కాలకారణ మహత్తమం
కాలకేతునం కాలహరిపద కాలమౌజ్యకరప్రియం
భేరికానుగత తాళభేదయమ తాళమేతదిహ చోదితం.
  5. ఏతద్విరృతి గద్యప్రియః, కౌశికరాగప్రియః,
మల్లతాళప్రియః, విజయానందవాద్యప్రియః
విద్యుతస్పృత్తప్రియః తత్తత్కాలం యశ్చ.
వీర్యసముజ్జిత బాహుబలిధిక్ వైరిచమూదరయదం
అజ్ఞానశైల సమాన భయప్రద మాయ సచారుగదం
భాసుర వానవసిం విసిర్గితపాదక రమ్యప్రదం
నామి సురేశర నాథముదజ్ఞిత నైర్మలితాళమిదం.
  6. ఏతద్వయం గద్యప్రియః, శ్రీరాగప్రియః,
భృంగీణీ తాళప్రియః, మంగళవాద్యప్రియః, ఉత్పల్లి
స్పృత్తప్రియః తత్తత్కాలం యశ్చ.
వకలకల్పవికల్పకారణప్రళయకల్పలనత్తమం
ఉదది జగత్ప్రభు దివ్యమకరనవాహపాళభృతం పరం

జలదిన పునమృద్ధిప్రజలదివిక్రమర్షనమద్ధిప్రదం
గరుడనన్నిదిభేరితాదన వరుణ తాళమిదం మహత్.

7. ఏతద్వాయా గద్యప్రియః, గౌళరాగప్రియః,
ఓంకరి తాళప్రియః, గంభీరాదం, వాద్యప్రియః
మన్యాపకన్యత్తప్రియః || తత్త - యశ్చ ||
విశ్వస్యస్థిలయస్థితిప్రియజీవితం ప్రభుజీవితం
వ్యోమదేశ వికార విత్కళ విష్కళం మృగవాహనం
దేవదానమహమపాదిపిపీకావధిజీవకృత్
పాదతాళన భేరితాదన వాయుతాళ మిదం మహత్

8. ఏతక్కుటేం గద్యప్రియః, నాటరాగప్రియః,
బభృతాళప్రియః సుసంహిత వాద్యప్రియః
సంక్తిర్న నృత్తప్రియః || తత్త - యశ్చ ||
శంఖవిదివద్విదివందితధనేశం . కాలకులనాసినజదేవకుల
దీపం
శ్యామలతమ ర్మణికిరీట మకుటాజ్ఞం .
పుష్పకరదప్రియకరప్రియవిదీశం
బ్రహ్మనదవిస్తువదకుప్రవదచిత్తం .
వానవ పద ప్రదదనవదవిదీశం
భేరిముఖరేచకవిహారమణిహేమం .
శమ్మునలకుంభకకుబేరహితతాళం ||

9. ఏతదీశాన గద్యప్రియః, హిందోళరాగప్రియః,
మృషతాళప్రియః, మాతృకానందవాద్యప్రియః
దణ్డపాద నృత్తప్రియః || తత్త - యశ్చ ||
నటన పదహిత వటహయరికృత్ . భేరికానుగమోషణం
వృషభగళగత మటితమణిరవ . మణ్డమోషవిమృద్ధనం
దితిజవిశవరవిహితరమరుగ . డంబరాజితయానగం
నకలసురగణ విజయం శుభకరమీశతాళ మిదం ||

చూర్ణిక

స్వస్తిశ్రీ కల్పద్రుమకామగవీచిస్తారత్న విర్జరగణాదివిస్తార
కన్య దేవానప్రస్తారకన్య . వివిధగ్రాహ ముమముమాయమాన
అత్రింకష కల్లోలవేర్లితన్య . మంజుల మంజురీకృత్ పేననవమంజురీ
లాలికన్య . గంగాది మహాతరంగిణి సంగనముద్భూతమంగళ
భంగీశ్వంగారన్య . నకలగుణాధారవయఃపారావారన్య . మధ్య
ప్రదేశీ హరసిహారవటీర కర్పూరప్రదా రగధగాయమాన ధవ

ద్వీపే సంతాన సంతతోద్భావపరివృతే . సంతానామృతపరిపూరిత
పరిమావలయితే . హిరణ్యప్రాకార ప్రకాశమానే నవరత్న విచి
త్రిత తోరణద్వార శోభిత వివిరహిరవిభ్రాజితే . వైజయంతి
కాంతికంతురిత వభోమండలే దివ్యవిరాసిపి నమాప్ర సంఖ్యాకీర్తవ
దీవిరాజితే . రాశీకృతాంధ సౌభాగ్య విర్మితే . దివ్యనగరే శ్రీమతి
వైకుంఠే విష్వక్సేనాచిప్రవానకింకర మందిరనందోహవిస్తుతే .
దుర్ని రీక్ష్యజయవిజయాదివ్యారపాలకసంరక్షిత బహుళ జనపరి
వారప్రబహిరంగణచిత్రవిచిత్రకత్నస్థంభ సహస్రభాస్వతీశో
విశేష విస్ఫూజిర్మహనీయ నభామండపమధ్యస్థ మహాసింహాసనాది
రూఢన్య దివ్యశ్రీ వీజ్యమానదామరస్వబ్రహ్మాండ్రాత యత్రిం
తోటిదేవతానంఘాత మూఝ్యాహననభా నన్నివేశన్య . పరితః
ప్రవర్తిత దివ్యశ్రీ నర్తనావలోకన సావదాన చతురన్య . కందర్ప
కోటి హిందర్భధురన్య . ఉత్పల్ల పుండరీక వికారలోచనన్య .
తాహా విటపావిద్యూతశంఖచక్రగవభయభరితన్య . దేవ దేవన్య
త్రయఃపతేః పురుషోత్తమన్య . భగవతో నారాయణన్య .

1. బ్రహ్మతాళము :

నమోనాథ సమస్తస్యై . సృష్టికారణ మూర్తయే
వద్మానన చతుర్వక్త్ర . చతుర్ముఖ నమోస్తుతే .

గద్యః అఖిలలోక సురాసురశుప్తవిద్యాధరగమద గందర్వకిన్నరకిం
పురుషయక్షరాక్షస ఐన్నగ నాగమౌతప్రేతపిశాచనరమృగ
పశుపక్షినరీపుసస్తానరజంగమాదినకలమౌత పితామహ.....
సరపీరుహనాథనాథసరసీరుహసంభవా సరసిజానన తప్త
చామి కరాభ, చతుర్ముఖ, చతుర్ముఖ, సావిత్రి, గాయత్రి సర
స్వతీ నాథ, సరలరకాలంకృత శ్రుతిస్మృతిపురాణేతి హిస్తైరమ
గమ్యమానః కుందెందు మృదాళ వద్దవళహంసవాహన
మారుహ్య అజవింకుర్వన్ భగవదుత్సవ సేవార్థమాగచ్ఛ
స్యాంగస్సాయుధస్సవాహన వళక్తి సపత్ని సపుత్రపౌత్ర
పరివారాయనమః దాన్యావాహనాది షోడశోపచార పూజాం
నమర్చయామి.....

బ్రహ్మతో బలకాతేజ స్మృత్యంస్యా త్సర్వమంగళం

గానంధ దైవతం ప్రోక్తం బ్రహ్మతాళం ప్రశస్యతే.

(తాళం) (స)

(౧) సనక ప్రముఖ ప్రతిబద్ధనభిం సురబ్బందసమన్వితవచ్చవదం
సమితప్రణత ప్రతిపత్తికరం విదిమద్భుతసృష్టిసముద్వహనం
సరసిజభవనం సరసిజవదనం సరసిజనాభమతం కరదృతి
కరకం మనమతి మనమం జితకతపత్రకరం
ప్రకటిత విభవం ప్రముదిత హృదయం ప్రతిదినసృష్టికరం
కతమఖనమితం కతవితకయనం కతదృతి తాళమిదం
తత్తత్కత దృతితాళమిదం ॥ హంసనాదతాళం-ముఖారిరాగం॥

2. గరుడ తాళం :

సమస్తే వై సతేయాయ సమస్తే విహగాధిపే
పన్నగాళ సమస్తేస్తు సమస్తే గరుడాయచ
ద్విహస్త మంజరిం కృత్వా కారయే ద్విహగేశ్వర
ఉద్వేగం గమనారంభం యానం గరుడ ముచ్చతే
వందే పతత్రిణాం శ్రేష్ఠ వినతానంద వర్తన
నాగాంతకం మహాశౌరిం గరుడం విష్ణువాహనం
ప్రియతాం సర్వలోకే శ్రీవత్సాంకితలక్షణం
భృత్యైశ్చ పరివారైశ్చ గచ్ఛన్ తత్ర గజై స్సహ
సహస్రాక్ష స్సహస్రాంఘ్రి సహస్రదళపంకజః

సర్వేదేవాః సర్వేదేవ్యాః సర్వేఋషయః సర్వేఋషపత్న్యః
సర్వేపితరః సర్వేపితృ పత్న్యః.

గద్యః పిద్ధ విద్యాదర గరుడ గందర్వ కిన్నర కింపురుష యక్ష
రాక్షస పన్నగ నాగభూతా ద్యష్టాదళ గణా స్సర్వేదేవాః ,
ప్రియతాం , కమలాయువతీకరకమలపరిమళ పటలవరి
మిళిత టుజజలమదిత దితితనియ శతినహస్రస్య విశకచర
రజసిచరవపురుధిర బహుః దారా సమేతస్య మత్స్యకూర్మ
వరాహ నారసింహ వామనరామ రాఘవ బలరామ బౌద్ధ
బృష్టు కల్కం ప్రాదుర్బుష చళిత పరిపాలితస్య, భగవతో
నారాయణస్వరూపః సకలపక్షిరాజః ఆమందమందమదిత
మహాజలదివత్సరాసహారణసురాసమయ చలిత సురవరః
సువర్ణ క్యామాంబర యుగళధృత కనకరాజీవ కటితట
మటిత కనక కింకీటి మేఖలారంజితః రుధిరపదంద స్త్రామ్ర
చూడిః సముదగ్రహేఖలోపరి వేగవేగ సరకాంత రథోవాగాం
తతో గరుతః ప్రితియుక్త సరిదేవతాహ్వనారభ్యం ద్వజ
దంతగ్రమంకిత పీఠే సన్నిధానం విర్బంతా స్సాంగ
స్సాయుధ.

(౨) యుజయుజ యుంకృతి కంకణం : హరిహరహంకృతి
కింకిణికం

వినతానయం కనకాభవిభం విహంగకుం భూషణం .

భుజంగకుం రీషణం.

భృహత్పక్షం విపక్షమ్నం కూరమ్నం హరివాహం హరి
కేతం గరుత్మంకం సమస్యామి.

తత్రః గరుత్మంకం సమస్యామి .

విష్ణుక్రాంతవృత్తం - మధ్యమావతిరాగం.

3. ఇన్ద్ర తాళం :

హేమవర్ణం సహస్రాక్షం వజ్రహస్తం గణాశ్రయం
ప్రాక్షేళనాయకం వస్తే తృతీయ్యావరుజై స్త్రితం
ఇన్ద్ర మైరావతం రూఢం శిష్యాసమావిరాజితం
వజ్రపాణిం సర్వవర్ణం దివ్యాభరణభూషితం.
సవప్రదళనాయ వారిశాశేషవిద్విషే
పురోమణకుశాభోగ పంభోగరసమేదితే.

గద్యః జయపురందరా పూర్వదిశాదిపతే శధీవిలాస రసిక వళం
సురవరగజై పురోభిషేవ్యమాన రథ గజ తురగ విహ
రంగ దోలావ్యాళ పింహాది వాహన చక్రవామర వినతాన
ద్వజవతాక శోభిత దర్శనమాలాభిరంజనైః మంగళపాత్రై
ర్యాద్యభిందతైః సంతాప కుమమవికరై రాకాశమామూర
యన్ రజతగిరి శిఖర సదృశ మైరావత మారుహ్యంజలిం
కుర్వన్ భగవదుత్సవ సేవార్థమాగచ్ఛ స్సాంగస్సా
యుధ॥

(౩) హరి హయ గజవరగతి నిరతం .

ప్రతిభట బహుసిధి సట నిరతం

క్షితిదరగతి హరమతి భయదం .

శ్రీ సరసతి పద యుగళ పదం

సకల సురవర మకుటమణిగణ జృంభితాంఘ్రి సరోరుహం
కమలవిభకర కలిత శతకోటి క్రాంత సురద్విషం .

విగత మృగళి పదప

కామిని జనకాముకం .

వివిధ కరివర వివిధ గతియత మండ్రతాళ

మిదం ప్రియం . తత్రః ఇన్ద్రతాళ మిదం ప్రియం....

గజరీలా తాళం నాదనామక్రియ రాగం....

4. అగ్నితాళం :

మేషా రూఢం ప్రతిప్రాచ్య భాసురం హవ్యవాహనం
విజాళా సంపితం వందే శక్తిహస్తం మహాబలం
సప్త హస్తం సప్త జిహ్వ వతక్షం మేషవాహనం
స్వాహాప్రియం రక్తవర్ణం సృక్ స్వవాయుధ దారిణం
సప్తార్పిషే నమః సప్త జిహ్వయాచోగ్రమూర్తయే
విశ్వేశ్వరాయ దేవాయ యజ్ఞమూర్తి ర్వరాత్మనే.

గజ్య: నకల భూతాత్మకో వైశ్వానరః సమిదాజ్యచదుపురోదాశ
పతిం దది మధుక్షిరాంబులాశాక్షత యవసర్షపాదిభిః ।
సంవర్ధితకరీర సృక్ స్వవ కమందల జాహేం మేక్ష విజా
హిత మార్పిల్లేణ మువలాది ప్రాత్నైరన్యైస్సంభృత
వంశారై య్యజ్ఞమానై రధ్వయ్యుప్రభృతిభిః । స్వాధ్యాయ
వషడ్కారాదిభిః కర్పూరా గరుకోష్ఠ చందన గుగ్గులాగరు
ధూపైర్నానావిధ దీపికా జాలై సింధూర వరాగపాటలై
జ్వాలాజ్వాలితైః పరివృత స్వాహాస్వరాధ్యాం నహజపా
వ్రసవసంకాశోంబుదసంకాశ మేషవాహనమారుహ్యంజలిన్
కుర్వన్ భగవ దుత్సవసేవార్థ మౌగచ్ఛ స్సాంగస్సా
యుధ....

- (v) వాహన మేషం నామిత హవ్యం వరదహస్తప్రియ మారుత
భూత ముఖం । స్వాహా సువంగత చంద్ర విభూషణ శక్తి
పదాసమీతం
దాహన మోహన హంకృతి సేవిత యాగమయావవం ।
లోకమితా
మగ తామర భూసుర భూత గతాగత రస్మికరం । దుందుభి
మర్దక పటహనుమోషిత పావకతాళమిదం ।
తత్తః పావకతావీరవిక్రమతాళం - లలితరాగం.

5. యమతాళం :

దక్షిణాం పతిం కృష్ణం యమం మహిషవాహనం
దండినం భీషణం వందే దంష్ట్రీణం చాదులోచనం
దండాయుధం లోహితాక్షం సుముఖం మంజుభాషిణం
ధర్మరాజాయ నర్మేషాం ప్రాణినం నమవర్తిషే
కాలాయ కాలరూపాయ విత్తాణాం పతయేనమః.

గజ్య: కృత త్రేత ద్వాపర కలియుగేషు జరాయుజాం రజస్వేదణ
బుద్ధుజాది జంతుకోటిసాం అన్యేషాం చరాచరాణాం కాం
దండధరా కాలపాళ కాలదంష్ట్రీ కాలమేఘవిభా దక్షిణాకాది
వతే । తత్తత్సానుత్పృజ్యతై ప్రైరేణుభేరీ మృదంగ
ప్రణవమర్దక యుద్ధరీ వల్లరీ జర్జరీ మురజ గోముఖ తాళ
కాహళ వంజళ దుర్ధర శంఖ గదాధరాద్వై ర్వాద్య బృంద
త్రైక్వామ గమ్యమానః శత్యభినుత కాలాంజనవిభం మహిష
వాహన మారుహ్యంజలిన్ కుర్వన్ భగవదుత్సవసేవార్థమా
గచ్ఛస్సాంగస్సాయుధ.

- (౫) కాలసుపేణు కరాళరవాహత కంకణ భూషణరావయుతం
వాగధర ప్రభునాయకసన్నత నాగపథాకృతి పాళధరం
భర్మసుగర్భ పితౌమహ సృష్టి సమస్త జగత్ప్రభుకం
తాళసుమోష విభూషితమంజరి ముర్పిణి తాళమిదం
తత్తః మంజరి ముర్పిణి తాళమిదం
రాజచూడామణితాళం - మంహారిరాగం.

6. నైరుతి తాళం.

ప్రేతారూఢం కరాళాస్యం బద్ధపాణిం విజాచరం
విరృతించ విజాళాస్తం దూమ్రముగ్రదృశంభజే
నమస్సమస్త గీర్వాణ గర్వవిర్వామకారణే
అశేషాసురనాదాయ రక్షోధిపతయే నమః.

గజ్య: చతుర్దశ భువనకాళ సముష్టహానాం దేవదానవానాం సిద్ధ
విద్యారాణాం యక్షరక్షాగణో పేతానాం సత్వరజస్తమో
గుణో పేతానాం భగవద్ధర్మన సుఖమనుభవిత్రాణాం పురు
షాణాం యోషితాచ అభ్యంతరబాహ్యేషు నర్వత్ర సంచ
రణ కర్మ నిరోధికానాం రాతించరాణాం ఉచ్చాటన నిపు
ణానాం అనిముసల శంఖచక్ర కూలాంకుశ పాళవిక్షేపణీ
యాది నానావిధ ఆయుధ ధరాణాం రక్షకపురుషాణాం గజై
రమగమ్యమానో యాతురానాధిపతయే విరుణుకయే వర
వాహన మారుహ్యంజలిన్ కుర్వన్ భగవదుత్సవ
సేవార్థ మాగచ్ఛ స్సాంగస్సాయుధ.

- (౬) ఘనఘన సంగతి నీలరుచిం । ఘనఘన గర్జిత మోషరవం
మణిమయ మండన రాశిధరం । విశదర మండన శంఖవిధం

కుమితరాక్షస పరిధిగతం । అరద్యత అర్థంతోజ్ఞులితం
మరవర వంశ వివాళకరం । విర్బుతికా మిదం
తత్తః విర్బుతికా మిదం॥ రంగ ప్రదీపతాళం-దైరవిరాగం.

7. పదాలు :

పశ్చిమాపతిం పాళధరం మకరవాహనం
నమామియాతుధానాదం పరుణం శ్వేత విగ్రహం.

గద్యః నమః పశ్చిమరాష్ట్రాదిపతయే పాళపాణియే రక్తాంబరం
తం పీయూషధవళకార మూర్తయే జయతు ప్రచేతా భగ
వాన్ పశ్చిమకాష్ఠాదిపతయే రతిధవళముక్తాంబరధరః సకల
పాగర సరిత్పరి పూర్ణేషు మహాహ్రదనదీతటాకూపవల్మలా
దిషు సరసిజనలిసముదాయ సర్వగంధైరిదివాస్య స్ఫటిక
మణి కనకకలశ చత్రదామర చిర్లజైః బ్రాహ్మణగజైః
సంభాష్యమాన స్ఫలిలశ్చనైశ్చనైర్మృతరవాహన మారు
హ్యః జలింకుర్వన్ భగవదుత్పవసేవార్థమాగచ్ఛ స్నాంగ
స్నాయుధ.

(౧) పరుణం తరుణం చిలవైరి సఖం మకరద్వజవాహన
మంజుపతిం

ధవళాభరణం దివళాంబరకం ధవళాకృతి మక్షయ పాళధరం
ప్రథమ ప్రథమ ప్రదిత ప్రథవం ప్రకటికృత భూషణకం
ప్రకట ప్రకట త్రిజగచ్చరణం వికటధ్వని వారుణ తాళమిదం
తత్ప్రదికట ధ్వని వారుణ తాళమిదం । మకరంద తాళం—
మేమరంజని రాగం.

8. వాయుద్యుతాళం :

పీనాంగం హరిణాసీనం వాయు మంకుళదారిణం
సదాగతిం విజాళాస్తిం శ్యామాంగం కుంచితద్వయం
ప్రాణిణాం ప్రాణిరూపం తం ద్విబాహుం దండదారిణం
వాయుం కృష్ణమృగాసీనం పూజయామ్యంజనాపదం
సమ స్పృమస్తభూతానాం ప్రాణిభూతాని వాయవే
సదాగమన శీలాయ పానకప్రియబాంధవే.

గద్యః సతతగతే సమీరణం చందవేగ మృత్సృజ్య మందంమందం
నంచరన్ గిరిభూమి సరసిజ వృక్షజాతాని లతాజాతాని
సర్వాణి రాత్రానంపుల్లాని తివారికసంకానాని పరిమళ బహు
ళాని దివ్య పారిజాత ప్రసవాని పుణ్యపుష్పాణి సమాదాయ

పాత్రే ప్రక్షిప్య కర్పూరాగదుక్తోష్ట చందనైలా లవంగ
తక్కుల మృగమూడి పరిమళ జాతాని వివిధమణిగణ
కనకపాత్రాభ్యంతరాదాయ సర్వగంధాత్మికత్వర్వప్రాణిభిరసు
గమ్య మావోఽత్యున్నతగతిం కృష్ణ పారంగ మారుహ్యం
జలింకుర్వన్ భగవదుత్పవసేవార్థ మాగచ్ఛ స్నాంగ
స్నాయుధ.

(౨) బహువిధ సురతరువనసుమనం । పరిమళముహముహూర

వికగతే

దిగిదిగి వరచయ సతత గతేమరుకరవికరసురుంకృతికృత్
ప్రకటా మకుటాస్ఫుట వికట మృదుస్థిత కటకా వికటస్త
వికృత్

తరుచయ దిగిదిగి మారుతి మందమహోదివరకరవిధ

హృత్తిమిరే

చరచర కథయతి తాళమిదం । తత్తః చరచర కథయతి

తాళమిదం

విజయతాళం । వనంతరైరవిరాగం॥

9. కుబేరుడు :

కుబేరం చిత్రలేఖేకం యక్షగంధర్వనాయకం
అశ్వాసీనం కుంతపాణిం ద్విబాహుం వృర్ణవన్నితం
నమః కుబేరదేవాయ శంకరప్రియబంధవే
యక్షేకాయ ధనేకాయ రాజరాజాయ విద్యతే.

గద్యః అలకాపురివరాధీశ్వర కుబేర పరమేశ్వర సఖా త్రరాధి
పతే, వైశ్రవణాపురోధి ప్లేవ్యమాన భగవదాయముఖ
మంజుప సోపానమంజుప గోపురావర్త మహామందవ వృత్త
మంజుప యాగళాలాద్యనేక మంజుపాన్ సర్వత్ర రంజితా
సన యవని కాంబిభేదితాన ధ్వజ పతాకశోభిత ముక్తా
దామ స్తంభవేష్టన ద్వారవేదికా సుతోరణ స్తంభకనకకదళి
పతాకపూగమాలాలంకార హవిరువకరణాష్టక మంగళ
పంచాయుధాద్యైన్యైరుపదారైః యక్షగజై శ్చాసుగమ్య
మానః చిత్రరథహయవాహన మారుహ్యంజలింకుర్వన్ భగవ
దుత్పవసేవార్థ మాగచ్ఛస్నాంగ స్నాయుధ.

(౩) యక్షగణరక్షణ విచక్షణ కుబేరం । దక్షిమణి తక్షణ

విచక్షణ హార

మిత్రం । పుష్పకరత ప్రియమచైత్రరథవానం ।

శంఖవిది వద్యవిది
సేవితపదాద్ధం । పుణ్యజనార్జిత పుణ్యజనేకం శ్రీ కరరాగ
హయాదివ
యానం । శ్రీపతిపాలవదైత్యవిధారం నామ ఉదకృతిపాల
కుబేరం

త త్తః నామ ఉదకృతిపాల కుబేరంః...

తురంగరీతాళం । శ్రీరాగం॥

10 ఈశాన్యం :

నమో స్త్రీశానదేవాయ స్త్రాయతాం సుఖదాయినే
కరుణాపూర్ణచిత్రాయ గిరిజాయాఃపతయే నమః
చరాచరాణాం లోకాణాం సర్వసంహారమూర్తయే
భుజంగరాజభూషాయ భూతానాం పతయే నమః.

గద్య జయ పశుపతే పార్వతీనాథ పిత పరశుధర విద్ధవిద్యాధర
గరుడ గంధర్వ యక్షరాక్షసాది సేవ్యమాన కుముద కుండ
మృదాళ సురా సువర్ణ చంద్రకళోభిత జటామకుట
కనకనూపురతేయూరహార బద్ధ కనక కుండలాయమాన
మహావిభూషిత దివ్యానయవ కటితటమణిత కార్జునచర్మాం
బరధరః త్రికూల కపాలాలంకృతకరకమల దమరుక
సకిల దిబ్బాఖ సంధ్యానమయ తాండవప్రియ కైలాసశైల
వివాస సాంగస్పాయుధ.

(౧౦) పార్వతీ సహితం పాపవివాళం । భర్గం దుర్గం భూతాదీకం
హిమగిరి దుహితరి గతమననం । కుభతర విహవిధ

పటవిరతం

సంధ్యాసక్తం చంద్రాపీతం గజముఖ శరభవ జవితముదం
శివధరి మృగధర వరకుధరం । కాలాకారం ఖోమాదీకం

దశపతి సురపతి

సుత చరణం । ఖరతర సురరిపు జనదహనం దుర్గాసక్తం
దుర్గాహాసం

హూతవహ వరిధి గతముఖ నయనం ప్రణమత పశుపతి

మఖిలవతిం

త త్తః ప్రణమత పశుపతి మఖిలవతిం

పందరిలాళం । శంకరాభరణ రాగం॥

(బలిపీత తాళం)

(౧౧) ముఖనంచ నమవక్త్రీ నమనాసికాక్షం ।

దళకర్ణ దళబాహు దళ మేక హృదయం ।

అతిరక్త వర్ణా ద్వయ పాదపీతం ।

బలిపీత బలభూత బలభుజ్జమామి॥

విమానం బలిపీతంచ సమానం పరికల్పయేత్

సర్వ దేవాక్రయందామ బలిపీతే సమర్పయేత్

యక్షేకం పూర్వదిగ్భాగే రాక్షసం దక్షిణే తథా

పైశాచం వశిష్టేభాగే భూత ముత్తరతస్య సేత్

అమోదంచ వ్రమోదంచ సుముఖో దుర్ముఖస్తథా

గంధర్వ కిన్నరంచైవ ఉర్ధ్వమేకం సదాశివ

అవిష్మేవిష్ణు కర్తార వత్తేతేభూత నాయకాః

సర్వేభ్యో బలిపీతాది దేవతాభ్యోనమః

బ్రహ్మ వైవతేయాది అష్టదిక్పాలక బలిపీత వర్వ దేవతాను

గ్రహేణ సర్వదేవ దిగ్విజయమస్తు.....

సర్వ వాద్య ఆరాధన

చెయ్యారునందరి సుందరేశ్వరస్వామి ఆలయమందునేటికినీ
ఈ ఆరాధన విధానము (కొంత మార్పుతో) ఆచరణయందున్నది.
ఈ సర్వవాద్య ఆరాధన నాలుగువందల సంవత్సరముల క్రిందటి
నుండి సుందరేశ్వరస్వామి ఆలయములో వున్నను, చెంగల్వరాయ
కవి కాలమునందు చాలవరకు సంస్కరింపబడి, ఒక చక్కవి
రూపమివ్వబడి, శబ్దమును అష్టకములు మొదలైన కొన్ని సూత్రవ
రచనలు చేర్చబడి గీతవాద్య నృత్యములు మూడును చక్కగా
సమపాళ్యయందు పోషింపబడు విధమున ఒక సంపూర్ణ స్వరూప
ముగా రూపొందెను.

చెంగల్వరాయకౌప్తి కవి, గాయకుడు, భరతవిద్యాపారం
గతుడు. ఆయన సుందరేశ్వరునిపై, ముక్తాంబిపై అనేక కీర్తనలను,
శబ్దములను, గీతములను, యక్షగానములను రచించి, భరతవిద్యను
యెందరో నట్టువలాండ్రకు నేర్పిన ఆచార్యుడు. ఆయనచే రచింప
బడిన 'సుందరేశ్వర విలాసము' అనేది యక్షగానము పర్యవసానము
లందు ప్రదర్శింప బడెడిది.

సర్వవాద్యము :

అలయమునందు స్వామికి షోడశోపచారములు ముగిసిన తరువాత చేయబడే నృత్యగీత వాద్యములతోగూడిన ఆరాధనగా జెప్పవచ్చును. ఇందు అనేక రకములైన - ముఖవీణ, మురళి, సన్నాయి, ధవళశంఖ మొదలైన గరివాద్యములు; వీణ, గోటు, వాయలీనము అదిగాగల తంత్రవాద్యములు; డోలు, మృదంగము, నగరా, కుద్దమర్దకము, డమరుకము, సూర్యమండలము, చంద్ర మండలము మొదలైన చర్యవాద్యములు, పంచముఖివంటి మృణ్మయ వాద్యముల సంగీతముతో వేరువేరుగా గోష్టిగానముగా నాదాది చి: పుష్పాంజలి, కుద్ద నృత్యము, తేలిక మొదలైన నృత్య ములచే దేవుని అనందంపజేసి చూర్చిక, ప్రబంధము, శ్లోకము, అష్టకము మొదలైన రచనలతో స్తోత్రముజేసి ఆ దేవదేవుని గుణ గణముల కీర్తించి కుంభహారతితో ముగించుటయే సర్వవాద్య ఆరాధన.

ధవళము, అష్టకము, వసం, ప్రబంధము మొదలైన సంగీత రచనలు నేరు చునము సంగీత కచ్చేరీయందు వినెడి యవ కాళము లేకపోయినను, యిట్టి యపూర్వ రచనలన్నియో సర్వ వాద్య ఆరాధనయందు వినగలుగుచున్నాము.

ఆరాధన శ్రమము .

షోడశోపచారములు ముగిసిన పిదప ఈ ఆరాధన మొదటి దీపారాధనతో ప్రారంభింపబడి అఖరి దీపారాధనతో ముగియును.

ప్రతి సంగీత విన్యాసమునకు ముందుగా ఆలయ పూజారి ఈ క్రిందివిధముగా అవతారిక వాక్యములు చదువును.

జయో విజయోభవ :

దేవ దేవోర్తమ :

దేవతా సార్యభౌమ :

అఖిలాండకోటి బ్రహ్మాండనాయకా

స్వామిన్ బహువరాత్.

అయావాద్యము, గీతము, నాట్యము వనుసరించి 'వీణా వాద్యం అవధారయ' అనియో, కుద్దనృత్యం అవధారయ అనియో ఈ విధముగా చెప్పిపిదప అయావాద్యములు, నృత్యములు ప్రద ర్శింపబడును.

మృదంగము, కాళము, వట్టువకాళము, గంటలు, తేగంటలు సంగీతముతో దీపారాధన జరుగును.

అటుపై 'అశీర్వాద' వచనములు ఆలయ పూజారులు చదివెదరు.

అటుపిమ్మట 'ఒడవరులు' గద్యము చదివెదరు. అందు కొన్నివేళలందు తేవారము, తిరువచకము, తిరుప్పావి, పూజముల మండిగూడా కొన్ని రచనలను చదివెదరు. అటుపై బ్రహ్మకాళము నందు కొన్ని జతులు వరికించబడును. స్వామియొక్క స్తోత్ర గీతము నాట్యాదారుడు కాళమువేయుచు పాడును.

తరువాత కుద్దమర్దకము (కుంధకేవర కాద్యము) యొక్క ప్రకర్పనము జరుగును.

పిమ్మట 'అలాప విన్యాసము' నాటరాగము యొక్క ఆలా పన జరుగును.

ఆలాపన ముగిసినంతనే, దేవనర్తకి

పుష్పాంజలి

కుద్ద నృత్యము

నాట్యము - ప్రదర్శించును.

అటుపై వీణ, వాయలీనము, మురళి, ముఖవీణ, క్లారయో నెట్, గన్సెట్ షేళము మొదలైన వాద్యముల సంగీతము జరుగును.

తరువాత—

వీణానాట్యము—వీణ వాద్యమునకు (ఆలాపము, కావము, పల్లవికి) నాట్యము ప్రదర్శింపబడును.

వీవి తరువాత వివిధ రకములైన సంగీత రచనలతో ఆరా ధన గీతము, ప్రబంధము, వర్ణము, చూర్చిక, శ్లోకము, పీనవద్యము, అష్టకము, అష్టపది, కీర్తన, వదము, కావళి, తిల్లాన, తేవారము, తిరుప్పగో, కావడిచిందు, ఆరుప్ర, ధవళము, వసం, ఏల, ఉంజల్, లారి, హెచ్చరిక, శోభనము, కనడ గీతము, హిందూస్థాన సంగీ తము, వెన్నెల గీతము మొదలైన సంగీత రచనలతో స్తోత్రము జేసి మంగళ గీతము పాడబడును.

సిమ్మట వాద్యగోష్ఠి—

తిరుచిన్న, ధూరి, ధవళ శంకు, నవురి, ముఠవీణ, బాకా, బాగవ్వరము, డమరు, పంచముఖ వాద్యము, పెద్దమేళము, టికోర, జిల్లారి, జయభేరి, నగర, ధంకా, డమరుకము, రాజవాద్యము వీని సిమ్మట

అన్ని వాద్యములు కలిపి బృందగానము జేయుదురు. అప్పుడు అతిరీ దీపారాధన ముగియును.

అటుపై ప్యాట్రు దర్బారులో కొలువై యుండగా దేవ వర్తకి 'తేళిక' జరుపును. ఈ 'తేళిక' వివోదములో అలరింపులు, జతివ్వరము, శబ్దము, వర్ణము, వదములు, జావళిలు, మొదలైన సంగీత రచనలకు నృత్య నృత్యాభినయములు ప్రదర్శింపబడును.

ఈ ఆరాధన యందు పాల్గొనిన దేవవర్తకి, చెంగల్యరాయ కవి శిష్యవరంపరకు జెందిన విడుషిమణి శ్రీమతి కారదయొక్క అభినయము ఆమెయొక్క జీవిత సంద్యాసమయములో జూచే భాగ్యము నాకు కలిగినది.

చర్యకట్టు వాద్యనృత్యము :

ఈ నృత్యవద్దతి వెలమప్రభువుల సంస్థానముల్లో యెక్కువగా ప్రచారములో నుండినది. దేముని వుత్సవ సమయములలో తిరుచిదురు ఊరేగునప్పుడు 'మోహన - పెద్దవర్ణము'నకు ఈ నృత్యము చేయబడేది.

సుమారు ఇరువది అయిదుమంది శృంగభేరి వాద్యకులు (దోలు) ఇరువది అయిదుమంది నన్నాయి పాటకులు రాజబాటకు యరుప్రక్కల ఒకరికెదురుగా నొకరు నిలువబడి శార్వేటి నగర సంస్థానాధీశులు పెదవెంకట పెరుమాళ్ల రాజేంద్రునిపై రచింప బడిన 'మోహన చౌకవర్ణము' వాయించుచుండగా మారుమంది వరకూ నర్తకిమణులు స్వేకాంబరములు ధరించి జాతులుదీరి ఆ

వాద్యకుల మధ్య నిలువబడి నాట్యాద్యుడు తాళము వేయించుచుండగా నాట్యమాడేవారు. నన్నాయి వాద్యకులు అతి విలంబిత లయలో వర్ణవి వాయించుదురు. శృంగ భేరి వాద్యకులు ఆ కాలములో ప్రారంభించి వర్ణవి ముగియులోగా త్రికాలము వాయించి జాగాకు వత్తురు. నట్టువరాండ్రు ఆ వర్ణవి సాహిత్యమునకు స్రవమములో అంగికాభి నయము ప్రదర్శించి అటుపై తాళ లయాను సారముగా త్రికాల ములో వలికే వాయద్యముల సంగీతము ననుసరించి అందరూ ఒకేసారి ఒకేవిధముగా నర్తనమాడి తీర్మానించేవారు. దీనికే 'చర్య కట్టు' అని పేరు.

తాళచిత్ర) నృత్యము :

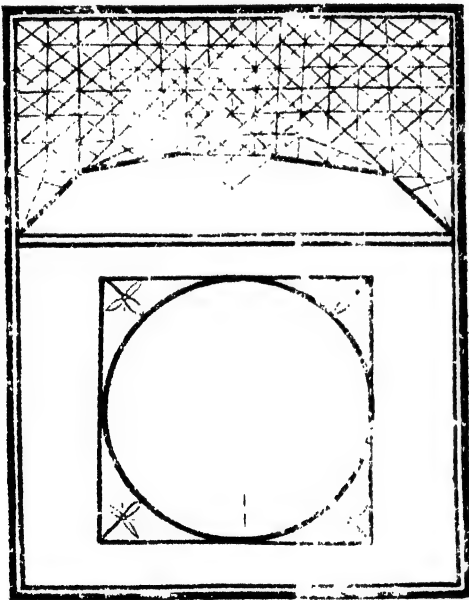
ఇది దేవవర్తకిమణిచే నభ్యసించబడిన యొక ప్రత్యేక నృత్య రీతి. ఇందలి అడవు సంప్రదాయము గూడా సామాన్యముగా మనము జూచే నృత్య ప్రదర్శనమునందలి అడవులకు కొంత మార్పుగా నుండును. ఇందు సాధారణముగా అపూర్వ తాళము లందు వ్రాయబడిన "కవతము" లకు నృత్యమాడబడును. ఈ నృత్యమునాడునప్పుడు వర్తకి తన పాదములకు పారాణి రాసుకొని నృత్యమాడును. కొస్తుభము ముగించునప్పటికి ఏ దేవతను గూర్చి ఆ కొస్తుభము నాట్యమాడబడినదో ఆ దేవతయొక్క చిత్రమును రంగస్థలముపై చిత్రింపబడియుండును. ఇది యొక అపూర్వపద్ధతి.

ఈ అపూర్వపద్ధతి ప్రారంభములో అభ్యసించబడిన తరువాత తరముల ఆచార్యులు, నర్తకిమణులు, దేవతల చిత్రములు పాదములలో చిత్రింపబడి తప్పుగా నెంచి ఈ కళారాధనయందు యెక్కువ వుత్సాహము జూపుట మొనరిరి. కాని ఈ సంప్రదాయము మాత్రము నేటికినీ మిగిలియున్నది.

దేవుని దర్బారులో దేవనర్తకి

అద్దాల మండపంవద్ద దేవనర్తకి నృత్యం

రాత్రి సుమారు పది గంటల సమయము. భక్తులను తన దర్శన భాగ్యముచే తరింపజేయుటకు తిరువీధులందు తరలి వెళ్ళిన స్వామి, కళ్యాణ మండపంవద్ద కొలువు దీరుదురు. అది దేవనర్తకి 'కేళికా' ప్రదర్శనము. 'కేళిక' స్వామి వివోదార్థము చేయబడే నృత్య ప్రదర్శనము. ఆలయములో మూలవిరాట్టుముందు ప్రదర్శించే ఆరాధన నృత్యములు పృథక్ ప్రాధాన్యత గలిగి ప్రత్యేకముగా రూపొందించబడినట్టివి. నర్తకి స్వతంత్రించి అభినయించుటకు యెట్టి స్వేచ్ఛయును లేదు. 'కేళిక' వివోద ప్రదర్శనమగుటచే అభినయ నృత్యనృత్యముల విన్యాసములందు ఆమెయొక్క పాండితీ ప్రతిభ ప్రదర్శించే అవకాశముండును.

తర్క-వేదాంత మీమాంస వ్యాకరణాదులందు ఉద్దండులైన మండనాం వండితులు, నాట్య కళావేత్తలు, కళాపానకులు, కళా తాదకులు, కళాభిమానులు అందరు ప్రదర్శన స్థలమునకు జేరెదరు. వర్తకి తనపాండిత్యమును ప్రదర్శించుచు అభినయించును. మధ్య

మధ్య కళావేత్తలు ఆమెయొక్క కళావిజ్ఞానమును తరిచి చూచుటకు ప్రశ్నలవర్షము కురిపించెదరు. ఆమె వారడిగిన విషయము లన్నింటికి సమాధానము తెప్పచు అభినయించవలెను. దేవనర్తకి విద్యకు అదొక పరీక్షవంటిది. ప్రేక్షకులకు కేవలము వివోదమే గాక, విజ్ఞానపువిందు దేవనర్తకి—మేళప్రాప్తి (అలరింపు) తో ప్రారంభించి సర్వవల్లవి శబ్దము, వర్ణము, శ్లోకము, పదములు, జావళి అభినయముతో ముగించును.

మేళప్రాప్తి (అలరింపు) స్వరవల్లపులయందు నృత్యము, శబ్దము, వర్ణములందు నృత్య - నృత్యములు, శ్లోకము, పదము, జావళిలయందు అభినయముయొక్క ప్రదర్శనముండును. మేళ ప్రాప్తి (అలరింపు).

ఆలయములో ప్రదర్శించునప్పుడు యంపె కాళముందు ఆగెదరు.

కేళిక సమయమందు తిశ్రగతియందుగాని మిత్రగతియందు లేక ఐదు జాతులు గలిపి 'పంచముఖి' అనే పేరుతోగాని 'అలరింపు' నాటరాగములో ప్రదర్శింపబడిను. ఆలయములో ప్రదర్శింపబడినట్టి నృత్యము, నభలో ప్రదర్శించు విన్యాసక్రమము యొక్క ప్రారంభ ముగింపులు చాలవరకు ఒకే విధముగా ముందును. 'అలరింపు' అనగా శరీరము వుప్పించుట లేక వికసిండుట. నర్తకి సమస్తానకమునందుండి, 'తాందిల్తాం తై తత్తై' మొదలైన శబ్దములు ఆచార్యుడు పాడుచుండగా ఆమె నేత్రములను, కనుబొమలను, పెదవులను, మెడను, భుజములను అట్లుచేతులను ఈ విధముగా శరీరములోని ప్రతి అవయవమును కాళలయల ననుసరించి విన్యాసము జేయును. ఈ నాట్యము చూపరుల తెట్టుండువనగా—

కళాప్రతిమవలెనున్న నర్తకియందు ఆ సంగీతముయొక్క ప్రధానమువల్ల వివిధ అంగప్రత్యంగోపాంగములు వికసించి చైతన్యవంతములై నట్లు దోచును. ఆలయములోని ఒక సుందర విగ్రహము నజీమూర్తియై తమముందు నర్తనమాడుచున్నట్లు భావముగలుగును.

సర్వవల్లవి లేక జతిస్వరము: శబ్దము, సాహిత్యపల్లవి. సరిగమ పదవి—స్వరములయొక్క చేరికతో ఒక ప్రత్యేక కాళములో పల్లవి నేర్పరచి ఆ పల్లవికి జతులమగట్టి నృత్యమాడుట

స్వరపల్లవి, లేక జతి స్వరము. ఇందు ప్రత్యేకముగా కరణాంగ హారముల విన్యాస ప్రదర్శన ముండును. శబ్దపల్లవియందు స్వరములకు బదులుగా శ, డి, తక, జం - మొదలైన మృదంగ శబ్దములతో పల్లవి కూర్చబడి యుండును.

సాహిత్య పల్లవికి సాహిత్యముండును. దాని నాధారముగా తేసికొని జతులాదలము.

శబ్దము—ప్రఖ్యాత పురుషులయొక్కగాని, దేవతలయొక్కగాని, రాజులయొక్కగాని పొగ దుర్లతోగూడిన గీతములకు స్పృత, సృత్యముల ప్రదర్శన.

శబ్ద సృత్యములగురించి వివరముగా వ్రాసియున్నాను. పల్లము - శృంగారరస ప్రాధాన్యముగలిగి నాయక నాయకుల విరిహవిరూపముల వర్ణనలతోగూడి స్పృత, సృత్య అభినయాదులు ప్రదర్శించుటకు అనువైన విధమున రూపొందించబడిన సంగీత రచన పల్లము.

అభినయము—శ్లోకములు, పదములు, జావళీలు మొదలైన రచనలకు సాహిత్య, సందర్భాలయొక్క ప్రదర్శనమువ్వరా అ రచనలలోని భావమును సవరసము లొలుకునట్లు వ్యక్తపరచుట అభినయము.

భావీయ సృత్యకళకు రతిమాణిక్యము ఈ అభినయ పద్య ఆంధ్రుల అభిమాన విద్య.

జావళీ ప్రదర్శనముతో సృత్యప్రదర్శనము ముగియును.

తేజినుగూర్చి క్లుప్తముగా వ్రాసినాను. ఈ నాట్యము నేటి కాలములో భరతనాట్యమనే పేరుతో యెక్కువ ప్రచారమునందున్నది. అదృశ్యమగుచున్న అపురూప ఆరాధన సృత్యములను గూర్చియే ఈ గ్రంథములో విపులముగా చర్చించాను. 'తేజ'లోని వివిధ సృత్యములగూర్చి వివరముగా యదివరకే యెప్పుడో గ్రంథములందు చర్చించినాను. వివరములు తెలిసికొను గోరువారు నాచే రచించబడిన సృత్యాంజలి, సృత్యరేఖ, నాట్యసుందరి, దాక్షిణాత్యుల నాటకకావ్యచరిత్ర గ్రంథములను చూడగోరుతాను.

కలాపములు, యక్షగానములు - దేవనర్తకి

అలయములలో స్వామి సన్నిధిని ఆరాధన సృత్యములు, కొలువునందు 'తేజ' ప్రదర్శనములేగాక, అయా దేవతలయొక్క పుణ్యాధలను ప్రజోపయోగార్థము భాగవతములుగాను యక్షగానములుగాను, కురవంటి రూపకములుగాను, కలాపములుగాను, ప్రదర్శింపబడును. ఈ ప్రదర్శనములు తేవలము వివేదమేగాక మత ప్రచారమునకుగూడా పుపయోగించును. దేవనర్తకినుడు యందు పాల్గొనినను ఆమె అలయమునకు చెందిన దగుటచే అన్య ప్రాంతములకు తేజకై వెళ్ళే అవకాశము - దదు గాన ఆ విద్యను నాట్యమేకములవారు (భాగవతులు), జక్కుల వారు అభ్యసించి ఊరూర, వాడవాడి, మారుమూల పల్లెలందుగూడా, రామాయణ, మహాభారత, భాగవత గాథలను, శివపురాణ గాథలను ముద్దులొలికే ముచ్చటైన రసవత్తర గాథలుగా రూపొందించి సృత్య, నాట్య సంగీతములతో ప్రదర్శించి ప్రజలలో వినోదిమువ్వారా మతప్రచారము చేయుచుండిరి.

ఆంధ్రలోని దేవదాసీలు ప్రదర్శించే 'కలాపము'లందు ముఖ్యమైనవి భామాకలాపము, గొల్లకలాపము, రాధామార్దవము, షీర పాగర మధనము.

ఇందు విశేష ప్రచారము గలిగినట్టివి - భామాకలాపము, గొల్ల కలాపము.

మొదలైనవి వివాసము, పిష్టులల్లరి సేవాప్రబంధము, శివ పల్లవి సేవాప్రబంధము మొదలైనవి యక్షగానములు. ఈ యక్షగానములను కొంతకాలము క్రిందటివరకు దేవదాసీలు ప్రదర్శించేవారు. నెటికినీ ఒకరిద్దరు వృద్ధులు ఈ నాటకముల దెలిసినవారు దేశములో నున్నారు.

భామాకలాపము, గొల్లకలాపము, హుచిపూడి భాగవతులు, మరియు యితర భాగవత పురుష నర్తకులు నాట్యమాడినను, వారి జాతికి, దేవదాసీల జాతికి ఆదపు సామునందు—దరువును నడుపుటయందు, చిట్టాలను కొలుచుటయందు, సృత్యవృత్తము

అందరి అంగ విన్యాసము, అభినయ ప్రదర్శనమందు కొంత భేదమున్నది.

(‘కలాపములు’ గూర్చి వివరముగా ‘ఆంధ్రుల నృత్యకళ’ అనే గ్రంథములో వ్రాసినాను.)

ఆంధ్రలోకములో దేవరత్నక

ఆంధ్రదేశపు సరిహద్దులను నృత్యకళావేత్తలలో రంభ, మేనక, ఊర్వశి, తిలక్ తమ మొదలైనవారు ఉత్తమ శ్రేణికి జేరినవారు.

అందు రంభ, మేనక, ఊర్వశి, పీఠ ముప్పైరు మూడు విధములగా కళా నరస్మరిత కాదానివి గూడ విధములైన నాట్య సంప్రదాయములను రూపొందినారు. వీరిలోనూ “ఊర్వశి” సంప్రదాయము శ్రేష్ఠమైనట్టిది.

మేనక నాట్యము :

ప్రవీణ, భృంగుర విన్యాసములను యెక్కువగా గల్గియుండి, విషయ, కథలు, పద్ధతిలో సులభము. అనగా మొగ్గులువేయకు, గాలికో మెగులుక, వివిధవిధముల నాము, అంగహార ప్రదర్శనములు ఈ నాట్యరూపములందు. ఇందు రసభావములు కక్కువ పడి, ప్రత్యేకముగా శరీర భంగిమముతో గూడి యుండును.

రంభ నాట్యము :

ఊర్వశి, సూర్యము ఈ రెంటియొక్క ప్రాధాన్యత గల్గినట్టిది రంభ సంప్రదాయము. ఇందునూ అంగిక ప్రాధాన్యత గల్గినట్టి నృత్యమే. ఇందు కొంతవరకు అభినయమున్ననూ అది భావాభినయము గాక, అర్థాభినయమై యుండును. అనగా ఒక గీతమును నాట్యమాడునప్పుడు అందరి భావమును ప్రదర్శించే సాత్విక ప్రాధాన్యత గల్గిన అభినయము, కేవలము ఆయా గీతార్థములను దెల్పునట్టి అంగిక ప్రాధాన్యత గల్గిన అభినయ ప్రదర్శన గల్గినట్టిది. అదుగు, అరవజాతి విన్యాసముగా, కరణాంగహార ప్రదర్శనములు గల్గియుండును.

ఊర్వశి నాట్యము :

భావ ప్రాధాన్యత గల్గినట్టిది. రసాభినయము ఈ సంప్రదాయములోని శేషము. కనుకనే ఈ విద్య ఉత్తమోత్తమమై నట్టిది. ఈ సంప్రదాయమునే దేవదాసీలు యెక్కువగా ఆరాధించి, ప్రచారములోనికి తెచ్చిరి. ఇట్టి సాత్విక భావప్రదర్శన గల్గినట్టి దేవదాసీల నృత్యరూపన, భారతీయ నృత్యకళను, మహోన్నత శిఖరాలకు గొనిపోయి, ప్రపంచములో ఒక విశిష్ట సంప్రదాయముగా రూపొందించినది.

ఈ వివరములను మా గురువులు తెల్పుగా నేను భద్రపరచి వుంచినట్టివి. ఈ విషయములు ఏ గ్రంథమునుండున్నవో నాకు తెలియదు. సంప్రదాయసిద్ధిముగా నాట్యముజేసే కుటుంబములలో ప్రచారములలోనున్న విషయములు గావచ్చును. ఏది యెట్లున్ననూ నాట్య విద్యలో—ప్రాచీన కాలమునుండియూ, సామ. అడవు, జలికంజే అభినయ విద్యకు యెక్కువ ప్రాముఖ్యత యివ్వబడి నట్లు వివిధ కావులగు విముల పతనముద్వారా తెలియదున్నది. అట్టి అభినయ ప్రాధాన్యత గల్గిన దేవదాసీల విద్యనే పూర్వపు పండితులు యెక్కువగా గౌరవించేవారు. మా చిన్నతనమునుండుగూడా నృత్య సభలకు వెళ్ళినప్పుడు, “మీకు యెన్నివందల జకులు వచ్చును, యెన్ని లాభములుండు నృత్యమాకలరు?” అని అడిగిన పండితులు అరుదు.

“మీకు యెన్నివందల పదములు వచ్చును? పుష్పరాజవిలాసము, రసరంజరి, కృష్ణ కర్ణమృతములోని శ్లోకములకు అభినయము పట్టాలరా? ఏదైనా ఒక క్రొత్త పదముగాని, శ్లోకముగాని పాడిన అప్పటికప్పుడు నాయకను నిరూపించి, స్థాయిభావము పట్టి, అలంకారశాస్త్ర ప్రమాణముగా అభినయముగూర్చి, సంపాదించినానము చేయగలరా? అని అడిగేవారే ఎక్కువగా వుండేవారు. కనుకనే దేవదాసీలుగూడా అభినయ ప్రాధాన్యత గల్గినట్టి ఉత్తమోత్తమ “ఊర్వశి” సంప్రదాయ విద్యను ఆరాధించేవారు.

అంధ్ర, ద్రవిడ, కేరళ, కర్ణాటకములందు నృత్యకళ

నేటికాలములో దక్షిణాత్యం అనేక రాజకీయకారణాలవల్ల భాషారాష్ట్రములుగా విభజింపబడిననూ ఒకప్పుడు ఈ ప్రాంతము లోని కావ్యనృత్యకళ ఒకేవిధముగా రూపొందినది.

విజయపురిని రాజధానిగా ఏలిన అంధ్రరాజులు, కాకనాథులు, ఇక్ష్వాకులు, ఓరుగల్లును రాజధానిగా ఏలిన కాకతీయులు; మధుర, తంజావూరి కాంచీనగరములను రాజధానులుగా ఏలిన వల్లభులు, చోళులు మొదలైన రాజవంశీయులు; విజయనగరమును రాజధానిగా చేసికొని హైందవసంస్కృతి వికాసమునకు పట్టుకొమ్మై నిలిచిన రాయలవంశీయులు; తిరువనంతపురము, కొచ్చిను, కేరళప్రాంతములను ఏలిన మళయాళవంశీయులు ప్రదేశములువేరైనను, భాషలు మారినను, ప్రభువులు అనేకులైనను వీరందఱు కావ్యనృత్య సంగీతములను మాత్రము దాదాపు ఒకేరీతిని రూపొందించుట కొని యాడ తగిన విశేషము. కనుక ఈ ప్రాంతములందలి నృత్యకళను గూర్చి వ్రాయునప్పుడు ముఖ్యముగా రెండు విశేషములు పాటించ బడినవి.

1) అంధ్ర, తమిళ, కర్ణాటక ప్రాంతములందలి శ్రీ నర్తకులచే చేయబడు నృత్యము కొన్ని స్వల్పమైన ప్రాంతీయభేదములున్నప్పటికి ఒకేరీతిగా సంప్రదాయము వృద్ధిచెందినది. కేరళ ప్రాంతమునందు మాత్రము శ్రీలు చేయునాట్యము కొంతభేదముగా కన్పించుచున్నది. భేదములున్నదోట వేరుగా చర్చించుచు పోలికలు కలిగిన సంప్రదాయములు ఒకే కీర్తికక్రింద వివరించబడినవి. కనుక భరతనాట్యముగురించి రచింపబడిన వివరములు, అంధ్ర, తమిళ, కర్ణాటకప్రాంతములకు చెందిన వివరములుగా పాఠకులు గ్రహించగలరు. కేరళప్రాంతపు కళకు, ఈ మూడుప్రాంతములందలి కళకు కొంత నిభేదము ఉండుటచే 'మోహినీ ఆటం' అను పేరుతో వేరుగా కొన్ని వివరములు తెల్పబడినవి.

(అట్లే పురుషులచే ఆడబడు భాగవతవిద్య తమిళ, అంధ్ర ప్రదేశములందు ఒకేరీతిగాను, కేరళ, కర్ణాటక ప్రాంతములందు మరియొకరీతిగాను వృద్ధిపొందియున్నవి. కనుక కూచిపూడి నాట్య మేళములనుగూర్చి చర్చించినపుడు అంధ్ర, తమిళ ప్రాంతములందలి భాగవత కళనుగురించి - విపులముగా చర్చించుటయు:

కేరళయందలి కథకళ నాట్యమునుగురించి రచించిన భాగములో కర్ణాటకమునందలి యక్షగాన కళగురించికూడ తెలియచేయుటయు జరిగినది.

అంధ్రకర్ణాటక ద్రవిడదేశాలలో యీ భరతవిద్య ఒకేరీతిగా మన్నుట్లు తెల్పినాము. కాని కొంత భేదమున్నది.

అంధ్రలోని కళాకారులు ఎక్కువగా రసభావములకు ప్రాధాన్యత నిచ్చి వివిధ సంచారులయొక్క విన్యాసమునకు అభిసయ మందు ప్రాధాన్యత కలుగజేయుచున్నారు.

తమిళదేశమందు 'అడవు' సాము చక్కగా ఉన్నను అభి సయమంతగా ప్రాధాన్యత వహించబడలేదు. దీనికి కారణము ముఖ్యముగా భాషయై యుండవచ్చును. కర్ణాటక సంగీతమువలె దక్షిణాది నృత్య సాహిత్యముకూడ నూటికి ఎనుబదిపాళ్లు తెలుగు భాష యందుండుటచే - నాట్యచార్యులు, నర్తకులు, నృత్య సంగీతములే కాక - తెలుగుభాషయందుగూడ చక్కని పాండిత్యము కలియుండవలెను. తెనుగుభాషలోని తెనుగు దనము చక్కగా ఎరిగి యుండవలెను. ఇవి తెలియనిప్పుడు ఆ మాటల అర్థానికి అభిసయము వట్టుదురేకానీ - అందలిభాషము వ్యక్తపరచలేదు. నృత్యాభినయాలకు కావలసిన వర్ణములు, పదములు మొదలైన ముఖ్యరచనలన్నియు తెలుగునందే రచింపబడినవి. ఇతరభాషల కవులుకూడ సంగీత రచనలు చేయుటకు ప్రత్యేకిముగా ఈ భాషను అభ్యసించినారు. తెనుగుయొక్క తియ్యదన మట్టిది.

మూడుప్రాంతములందలి విభేదము తెల్పుటకు ఒక ఉదాహరణము :

తోడిరాగము - రూపకతాళమునందలి

"దానికె తగు జాణర - నీవు - దయయుంచర - ఈ వేళ"
— ఈ వర్ణమును అభిసయించుచున్నారను కొందము.

నాయకా నాయకులు ప్రణయకలహకారణమున వేరుబడి యున్న సమయమున, దూతిక రాయచారమునకై వెళ్ళి నాయకునికి విసతిచేయుచుట్టము వర్ణనతో కూడిన రచన యిది.

తమిళ, కర్ణాటకములవారు

"దానికె తగు జాణర"

అనునపుడు ప్రారంభములో గ్రీవవిన్యాసము చేసి వెనుక ఆడగునట్టి—త్రికాలపు విన్యాసమునకు ఒక ముక్తాయంపు అడి:

అటుపై "దానికి తగుతార" ఈ మాటకు హస్త విన్యాసము చేయదు. అభినయపద్ధతి యేర్పాటు ఎట్టిదనగా,

ప్రతిమాటకు:—

కుడిప్రక్కన విన్యాసముచేసి అటుపై ఎడమకు అదే విన్యాసము ప్రదర్శించి ముగించవలెను. ఈ వద్దతివే అనుననీ కుడి యెడమలకు కొన్ని హస్త విన్యాసములనుకావించి మూడునాలుగు ముక్తాయంపులను ప్రదర్శించి:—

"మానవుడైన శ్రీ మహాదేవుని పూజించు శ్రీనిధీ—
వీవేరా — శివోజి మహారాజేంద్ర"

ఈ భాగమును అభినయించుదురు.

వీరి ప్రదర్శననుండు "దానికె" అని చెప్పవచ్చును—మానశ్చి, మా చెరి — ఈ విన్యాసముల ప్రదర్శనమాత్రమే గావించ బడుచున్నది.

* * *

అంద్ర శ్రీ వర్తకులుకూడ — తీరికలు అడవులు
ఇదే క్రమము ననుసరించినమా—

నాడు అభినయములు పెంపొందించినరీతి ఈ విధముగా వుండును.

మట్టము—

నాయకా నాయకులు వేరుబడినసమయము.

నాయకునికి నాయకయందు విరక్తికల్గిన సమయము

దూతక నాయకునికి మరల అమెయందు అనురాగము కల్గి వట్లు చేయవలెను.

అదెట్లు:— తనయొక్క వాక్పాత్యముచేతను, అభినయము చేతను, గాన చాతుర్యముచేతను:—

అమె వాక్పాత్యము - కవి - వర్ణించినాడు.

దూతక ముడుగుగా అమె యెట్టిదో తెల్పుతుంది:—

దానికదేసాటి, మా చెరిని యింకొకరికి బోల్చలేము—
ఎందులో :

రూపములో:—

ప్రకృతిలో సంపూర్ణసౌందర్యమంతయు ఒకచోట మాన
బోసినట్లు సృష్టికర్త, సృష్టిలోని సౌందర్యమునంతయు ఒకచోట
కూర్చి అమెను సృష్టించెను కనుకనే

అమె -- వీరాలు - తుమ్మెదరెక్కలు

అమె - ఒయ్యారపు వాలుజడ - నాగుపాము

నౌసలు - చంద్రరేఖ.

కనుబొమలు - మన్మదుని ఎక్కుపెట్టినవిల్లు

కనులు - ఎర్ర తామరలు

చూపులు - మదనుని తూపులు

దానికడల ప్రకాశము - మీనకాంతుల సుందము

అతరళనయన బెడుచూపులు హరిజడృక్కలు

జ్ఞప్తికి తెచ్చును

ముక్కు - సంపెంగపువ్వు

పెదవులు - చిగురుటాకులవలె యెర్రవిరంగు కలవి. లే
చిగురాకులవలె మెత్తదనము గలవి.

పలువడన - ముక్తాంజలి

చెవులు - శ్రీకారము

చెక్కులు - అద్దములు

చిరునగవు - వెన్నెల

అమె ముఖము - చికసించిన కమలము - చంద్రబింబము.

ఇట్లు నాయకమనఃశిఖవర్ణంతము వర్ణించి అమెయొక్క
సౌందర్యములో నాయకుని సమ్మోహితుని చేయును.

మరియు "దానికదేసాటి" - యెట్లనగా - అది అటపాటల
యందు మేటి, సంగీతమందు సరిస్వరతి - అభినయమందు అంబు
జ్ఞప్తికి తెచ్చును.

వివిధవిలాస విద్యలందు కడునేర్పరి.

ఇన్నివిధముల అమెగుణగణముల వర్ణించుచూ నాయ
కునికి విసుగు తోచకుండుటకును, అతని ఉత్సాహవర్ధకును
అమె తన వర్తన విద్యచే అతనిని అకర్షించును. ఆ వర్తనము ముక్తా
యంపు రూపములో ఉండును. మరియూ ఈ వర్తనలు చేయుచూ

నర్తకి ప్రదర్శనచేయుచున్నప్పుడు ఆయా విన్యాసములకు తగురీతిని గతులవారును.

ఉదా:- ఆమె మరళగమని - అని తెచ్చుటకు మరళపాద విన్యాసము.

కోకిలవలె పంచమస్వరమున తియ్యగా పాడగలను. అని తెచ్చునపుడు మయూరగతి ప్రదర్శనము.

ఆమె మృదులు మదనుని వాకితాపులు అనునపుడు:- సుకగతి ప్రదర్శన పిటప్పి-టితో జేర్చి త్రికాంశుత్తములును.

ఇట్టి వివరణతో కూడిన ప్రదర్శన ఆంధ్రయందుమాత్రము అభివృద్ధి చెందినది.

తమిళ, కర్ణాటక ప్రాంతములందు ప్రీనర్తకులు పదవర్ణములవంటి రచనలను అనునపుడు ఆరవుపాము, జలివిన్యాసములకు ఎక్కువగా ప్రాముఖ్యత నిచ్చి నృత్య, అభినయాదులకు విశేషత కనబరచలేదు. మరియు వీరి సంప్రదాయములో ప్రదర్శించు ఆంఠింపు, జలిస్వరము, శబ్దము, పదము, పదము, తాపి, తిల్లాన మొదలైన రచనలుగాక ఆంధ్రలోనివాడు జక్కిశి, పదయపు, దళావతారములు, శబ్దవల్లపులు, సాహిత్యపల్లవులు మొదలైన రచనలనుకూడ ఆడుచున్నాడు.

కేరళయందలి 'మోహినీ ఆట్టం' కూడ అంఠింపు, జలిస్వరము శబ్దములవంటి రచనలలే ఆరబడినను యందలి ఆటతీరులు, అభినయపు పోకడలు, ముక్తాయంపు పద్ధతులు, ఆంధ్ర, తమిళ, కర్ణాటక ప్రాంతములందలి భరతవిద్యవలె విపులముగా అభివృద్ధి చెందలేదు. అభినయక్రమముకూడ కోమలవిన్యాసములతో రూపొందలేదు. మరొక ముఖ్యవిశేషము—పురుషనర్తకుల భాగవత విద్యకు, ప్రీల భరతవిద్యకు అధారగ్రంథము ఒక్కటే అగుటచే అందు వట్లు హస్తములు ఒకటే అయిననూ వట్టేవిధానము ఈ రెండు సంప్రదాయములందు వేరుగానున్నది. కాని మోహినీ ఆట్టం నందలి హస్తవిన్యాసము భారతవరకు కథక? విన్యాసములకు దగ్గర పోలికగా ఉన్నది. ఇట్టి విభేదములను విడిచిన ఈ నాడుగు ప్రాంతములందలి ప్రీల విద్యకు ఒకే విధముగా రూపొందినట్టిదిగా చెప్పవచ్చును.

పురుష నర్తకుల భాగవతవిద్య -

నటింపుపాత్ర కంఠముతో పాడుట, హస్తముతో దాని అర్థమును తెల్పుట, పాదములతో తాళరయిల విన్యాసములను చేయుట, నేత్రములతో పరిభావములను ప్రదర్శించుటలను—ఈ భరతసూత్రములు పూర్తిగా అనుసరించి రూపొందించబడిన కళ ఆంధ్ర, కర్ణాటకములందలి భాగవత కళ.

కర్ణాటక, కేరళప్రాంతములందు భాగవతనర్తకులు పాడుట అరుదు. కొన్ని దుష్టపాత్రలు, తక్కువరకపు పాత్రలు నికృతముగా నేర్చునేయుట, బొబ్బరిమిమింటి చ్యవనుడేయుటకప్పు పాత్రలు పాడుట ఉండదు. వంతపాడువాడు రథను గానముచేయగా ఆ గానమునందలి కథను ప్రేక్షకులకు అంగిక, సాత్వికములద్వారా తెలియజేయుట, ఆ రసోత్పత్తిని ప్రేక్షకులలో కల్గించుటగాను గానము ముగిసినపిదప వాద్యసంగీతముననుసరించి ఆ భావమును వికసింపజేయుటకు అనువైనట్టి హస్త, పాదవిన్యాసములు చేయుటతో వారి ప్రదర్శనము ముగియుచున్నది. ఇందు ఒక ముఖ్య లోపము. పాదుకారి గానపద్ధతి ననుసరించి నర్తకులు ఆడుటచే వాచికమునందు రసోత్పత్తి కలుగుట అరుదుగా నుండును—కాని ఆంధ్ర కర్ణాటక ప్రాంతములందు భాగవతులు అడేవారు పాడుటచే ఆ పాత్రలవాదము ననుసరించి సంతములు నయ, దీపయ పద్ధతులలో పరికించుటవల్ల వాచికము సంపూర్ణముగా పోషించ బడుచున్నది.

భరతకళమును వాచికమునందలి లోటును సూరించుటకు గాను అంగికమును, లోకచర్యని వారు విరివిగా వృద్ధిచేసినారు. కనుకనే కథక? మూలానాట్యముగా రూపొందినది. భాగవతనర్తకులు తగు గాత్రపునృత, నృత్య విన్యాసములతో పాత్రపోషణ చేయుచున్నారు.

ఇట్టి కొన్ని భేదములున్నను ఈ సంప్రదాయము అన్నియు ఒకే కుటుంబమునకు చెందినవై హైందవ సంస్కృతి వికాసమునకు తోడుపడినది.

ఆంధ్రదేశములోని నృత్యకళ

భరతుని నాటకాశ్రమంలో ఆంధ్రుల నృత్యకళను గూర్చి

శ్లో॥ మహేంద్రో మలయః సహ్యామేకంః పాలమః జరః ।
ఏతేషుసంక్రతా దేశాస్తేజ్ఞయా దక్షిణావతాః ।
కౌనలాస్తో కలాశ్చైవ కలింగాయవతాః ఖసాః ।
ద్రవిదాంధ్ర మహారాష్ట్రా వైజ్ఞానైవానవతాః ।
దక్షిణస్య సముద్రస్యతరా వింధ్యస్య చాంతరే ।
యేదేశాస్తేషుయంతీకదక్షిణాశ్శాంతునిత్యకః ।

మహేంద్ర మలయాది పర్వతములు గల శేషమునకు దక్షిణావతమని పేరు. ఈ దక్షిణావతము ఆంధ్ర, బ్రాహ్మణ, మహారాష్ట్రాది ప్రాంతములతో గూడినట్టిది. దీని ప్రత్యేకమైన వింధ్య పర్వతములును, దక్షిణమున సముద్రమును బాడ్డులు. అట్టి దక్షిణ భారతమునది జనులు పలువిధములైన నృత్యగీతవాద్యములతో దక్షిణాపథ్యమని ప్రసిద్ధిగాంచిన 'తైత్తిరీయ' యందు నాట్యము చేయుదురు. ఈ శ్లోకమున గల 'వైజ్ఞా' యనుదానికి కృష్ణవేణి, పెన్నాతీరములని అభివేది గుప్తాచార్యులు తమ వ్యాఖ్యానములో వివరించెను. ఈ ప్రదేశములయూ ఆంధ్రదేశములో నున్నది ఆంధ్రులు - 'అంధ్రీ' అనురాగమును తమ జాతిపేరు సంగీతానికి సమర్పించిరి.

మాతంగుని 'బృహద్దేశ' లో ఈ విషయము పేర్కొనెను. 'ఆంధ్రీ' మాలిని పంకి రాగముయొక్క ఆరు రాగిణులలో ఒక్కటి యక్షగానము: —

యక్షిణ, నాగులు - రెండు శత ప్రాచీన తెలుగు ఆంధ్రలో.

యక్షిణనే జక్కులదాసిని గూడి పిలుచుదు. దాని సంగీత సంప్రదాయమే యక్షిణాశ్రమము

ఇది ప్రత్యేక దేశసంప్రదాయము.

దీనినే భరతశాస్త్రానుసారముగా నాటకరూపములో వృద్ధి పడిన రాగపత సర్తకులు విధివాదకమనే పేరుతో ప్రదర్శించుచున్నారు.

హయని గారా సప్తకతిని జూచిన క్రీస్తుపూర్వము అనేక విధాలుగా, ఆంధ్రలో నృత్యకళ అభివృద్ధి చెందినట్లు తెలియును.

గాని, నాటి సంప్రదాయములతోను తెలియుట లేదు. కాక వాహనులు, ఇక్ష్వాకులకాలముల గూర్చిన గ్రంథములందు కొన్ని నృత్య వర్ణనలు మాత్రము గన్పించుచున్నవి. అనాడు వర్ణించిన కళా విన్యాసముల వివరములు మరుగుపడినవి, బౌద్ధుల కాలమునాటి కళ:- ఆరామ శిల్ప భంగిమలే ఆధారము. జపాను ఐటాలయాల్లో నేటికీ ప్రదర్శింపబడే నాట్యముల పరికోసన వర్ణ కొన్ని బౌద్ధ యుగము నాటి ఆంధ్రుల కళలగూర్చి తెలియవచ్చును. అభినయ దర్పణము, భారతార్థము రచించిన సందికేశ్వరుడు ఆంధ్రుడని పండితుల అభిప్రాయము.

సన్నెచోడుని ఓమారసంభవములో రింత నాట్యవర్ణన నాటి కళ గూర్చి కొంత తెలియజేయును.

అట్లే తిక్కన భారతములోని విరాట పర్వములో బృహస్పతి నాట్యము గూర్చి ప్రశంసనర్హ ప్రాచీన నాట్యముల గూర్చి తెలుపును.

దాని వివరములు కొంతవరకు భారతార్థవసుండున్నవి.

రాకతీయులకాలము - పశుపతి సంప్రదాయ శైవమత ప్రచారము - దినమువకు ఆరు పర్యాయములు ప్రైవారాధన. అలయాల్లో మూలవిరాట్లు తెదురుగా వలయాదాడ బల పీఠము. అట దేవదాసీల నృత్యపూజ ఆంధ్రలో ఆరయ శిల్పములో యదౌత ప్రత్యేకత. అభిలషార్థ చింతామణి - సోమేశ్వరి II రెండవ సింగ ప్రభువు - సారంగదేవుని సంగీత రత్నాకరమునకు సంగీత సుధాకర వ్యాఖ్యాని రచన.

రాకతిగణపతిదేవ కాలము —

జాయ నేనాపతి - సృత రత్నావళి గ్రంథ రచన
అకవి గురువులు కొందామాత్య, వెన్నెలకంటి సూరామాత్య
పెదకోమటి వేమారెడ్డి-సంగీత చింతామణి గ్రంథ రచన
కొమరగిరి ప్రభువు - వసంతరాజీయ గ్రంథ రచన
లకుమ - అకవి ఆస్థాన సర్తక
ప్రతాప రుద్రదేవ - ఆస్థాన సర్తక మాచర్దేవి.

విజ్ఞానాదుడు - 'ప్రతాపరుద్రీయము' అలంకార శాస్త్ర రచన
విజయనగర ప్రభువులు - రంజకం, శ్రీ రంగరాజు, కుమార్తె
కుప్పాయి ప్రఖ్యాత సర్తకులు.

పాల్కూరికి సోమనాథుని - వివేక పురాణము.

పండితారాధ్య చరిత్రలో నాటి మార్గి, దేశీ నృత్యముల
వర్ణనలు.

శ్రీనాథుని కల్పాటి వీర చరిత్రములో నృత్య వర్ణనలు.
క్రీడానిరామమందు జక్కలపురంద్రి నృత్యవర్ణన, జంగము
కథ వర్ణనలు

రఘువాదరాయలు: - రామభద్రాంబ ప్రఖ్యాతి గాంచిన వర్తకి
మణి.

అచ్యుతప్ప: - భాగవతులకు ఆచ్యుతాపురము దానము
చేయుట ఆచ్యుతాపురపే "మేలబూరు" మేళముల పూరు.

విజయరాఘవనాయక: - వివిధ యక్షగానముల రచన.

క్షేత్రయ్య ప్రఖ్యాత పదకర్త.

రంగజమ్మ: - కవయిత్రి - నాట్య సంగీతములందు గొప్ప
పండితురాలు.

మహారాష్ట్ర ప్రభువులు: - 'కేశిక' నృత్యాభివృద్ధి చిన్నయ్య,
బొన్నయ్య, పడివేలు, శివానందము కచ్చేరి నాట్యమునకు యీ
అన్నదమ్ముల పేవ.

కహళి: - వంచరత్న ప్రబంధ రచన నాటి నృత్య సంప్ర
దాయమును గూర్చి తెలిసికొనుటకు ఆ గ్రంథముల యొక్క
ప్రాముఖ్యత.

లింగోజీ: - విచిత్ర రాయవళంస కవి నాట్యశాస్త్రము, వద్య
రూపములో రచన.

ఆంధ్రలో శాస్త్రీయ నాట్యానికి ఆధార గ్రంథములు

నాట్య శాస్త్రము, అభినయ దర్పణము, భరతార్ణవము, భరత
పాఠ సంగ్రహము:

వృతాపరుద్రీయము, రసమంజరి, రసప్రకరణము
మరియు - తెనుగులో పద్య, గద్యరూపములో పైశాస్త్రీయ సమన
రించి, దేశీపద్ధతులజేర్చి రచించబడిన అనేక గ్రంథములు.

తెలుగునాట శాస్త్రీయ నృత్యకళ నారాధించువారు:

(1) నట్టువ మేళము: -

ప్రీతి నాట్యం చేసే సంప్రదాయము.

(2) నాట్య మేళము: -

పురుషులు నాట్యం చేసే పద్ధతి.

నట్టువ మేళము: -

దావిలట, భోగములట, భోగముమేళము లేక పావిమేళము.
మేళానాటి, కచ్చేరిలట, కేశిక భరతనాట్యము.

భోగమువారు - సభలందు, దర్బారులందు నర్తనచూడుచేసేవారు.

పానులు (దేవదాసీలు): - ఆంధ్రాల్లో ఆరాధన నాట్య
చూడువారు.

వీరు గుడిపేవకై వియమింపబడినవారు. గనుకనే గుడి
పానులు, పూర్వము మండలేళ్ళరులు వీరినుండి కన్యలను వివాహ
చూడు ఆచార ముండినది.

నాట్యమేళము: - వీధి భాగవతము, బ్రాహ్మణ భాగవతము
(కూచిపూడివారు, కోట కొండవారు.)

జంగం భాగవతము, (జంగలపల్లెవారు): - ఎఱ్ఱగొల్ల భాగ
వతము, దాసరి భాగవతము, బహదూపులు, గంటె భాగవతము,
చింకల భాగవతము, యానాది భాగవతము, చిన్నమాదిగ భాగ
వతము.

కలాప సర్తకులు: -

భామాకలాపము, గొల్లకలాపముల నాడువారు.

వీరందరూ ఆంధ్రలో వివిధ జిల్లాలలో నున్నారు.

నృత్యశిల్పము - ఆలయాలు:-

జాయపనేనుని 'సృతరత్నావళి' - రామప్పగుళ్ళలో సుందర నృత్యశిల్పము.

అందలి వినాయక నర్తనభంగిమలు-అష్టదిక్పాలక ఆరాధన వమయములందు (బలిహారిణ) ద్వజస్థంభమువద్ద నర్తకిజేపే ప్రదమనాట్యం-గణపతి ఆరాధన.

మదస్కరిత కరణ విన్యాసము—పిమ్మట వినాయక శాళ మందు "గణపతి కవుతము" అటుపై వివిధకలకాంగహారములతో తుమారస్వామి ఆరాధన.

తరువాత ఇంద్రస్థవిము—ఆ గణపతి నాట్యమే అందు రూపొందించబడినది.

కాకతీయుల కాలము - శైవసంప్రదాయ కళాప్రచారము. దళవిధ శివరీతిలు - సప్తలాస్యములు-పేరిణి, ప్రేమిణి, కుందగి, దండిక, కుద్ద, దేశి యిత్యాది నాట్యముల ప్రచారములు.

"గొండ్లి"—రాజగొండ్లిల వేళ సంప్రదాయ నృత్యము— ఆంధ్రులకు మధ్యప్రదేశ్ నుండి వచ్చి గోండ్లు సంస్థానములకుగల పాంసక్కుక సంబంధము. వారి సంప్రదాయ కళాప్రచారము.

విజయనగరరాజులకాలము:—

లేపాక్షి ఆలయసుందర శిల్పము-నృత్యభంగిమలు.

వీరపైష్టవ, వైష్టవమత ప్రచారానికి అనుగుణ్యమైన కళాభివృద్ధి.

రాధామాధవ మధురభక్తి ఉపాసన పల్ల భావాభ్యుల మత ప్రభావము-అభినయకళ ప్రత్యేకాభివృద్ధి - గీత గోవిందమునకు నృత్యాభినయములు-ఓస నిలయములు, క్షేత్రయ్య, పదములనృప్తి—వానికి అభినయము.

తంజావూరు నాయకరాజుల కాలము:—

యక్షగానములకు స్వర్ణయుగము. తేళిక—నేటి భరితనాట్య ప్రదర్శనక్రమము 'పేరిణి' వద్దతినుననరించి రూపొందుట.

నృత్యములో మొదటిసారి పదములు ప్రముఖస్థానము వహించుట. నాటినుండి అభినయవిద్యలో క్రొత్తపోకడలు, కచ్చేరి చాట్యము - నృత్య, నృత్య, అభినయాదిలకు క్రమమైన యేర్పాటుకు కృషి.

విద్వేంద్రయోగి—ప్రాచీన యక్షగాన వద్దతిలో (పారిశాతము) భామాకలాపంచన, ఆపిద్య కూచిపూడివారివ్వారా ప్రచారము యక్షగానములో అనేక శాస్త్రీయనాట్యముల వర్ణనాత్మక గేయ రూపములో నుండి ఏకపాత్ర నృత్యానికి అనువుగానుండిన యక్షగానము, స్వరూపము మార్చి, అనేకపాత్రలనృప్తింది, నృత్యనాటకముగా రూపొందుట.

రంగాజమ్మ విజయరామవినాయక:—

వారి యక్షగానములు. నాట్యానికి ఆలంకారములు. రంగాజమ్మ విరచితము—మన్నారుదాస విలాస యక్షగానము—నర్తకుని విద్య పరీక్షించుటకు చక్కని గ్రంథము.

మహారాష్ట్రరాజులు:—

నాయకరాజుల కాలముండి క్షేత్రయ్య పదములు అభినయ విద్యాభివృద్ధికి కారణమౌతము—సప్త మహారాష్ట్ర రాజులకాలములో రచించబడిన "పదవర్ణములు" నృత్య, నృత్యముల అభివృద్ధికి తోడ్పడినవి.

వివిధరకములైన ఆదిపు, జతి, గతి, విన్యాసముల ప్రదర్శనకు అనువైనట్టి "దరువు"—అందలి అట క్రమము.

అనేకవిధముల విభావానుభవ సాత్వికసంబాధల ప్రదర్శనమునకు వీలైనట్టి పదములు, అభినయపోకడలు, ఆధారముగాగోవితాన వద్దకృమముననుసరించి గావించబడిన నూతన సంగీత నృప్తి "పదవర్ణము" లేక "చాకవర్ణము." పదవర్ణములు తరువాత నృప్తింపబడిన సంగీత రచనలు.

ఆంధ్రలోని వివిధ జమీందారుల కళాపోషణ:-

కార్వేటిసగంము, కాళహస్తి, వెంకటగిరి, కోల్లాపురము, గద్వాల, వనపర్తి, మాజిపేట, పితాపురం, పెద్దాపురం, తుని, విజయనగరము, బొట్టల, జయపురము, మొదలైన సంస్థానములందు—వర్ణపులు, జక్కణి దరువులు, పదదరువులు, పెద్దవర్ణములు, పదములు మొదలైన సంగీత రచనలు గావించబడినవి. భామాకలాపము, గొల్ల కలాపము, వీరినాటకము, పోషించబడినవి.

దేవతాస్తోత్రములైన కవితములు అతిప్రాచీనములు, శర్మములు లేక సలా. జతులు మొదటిసారిగా మహారాష్ట్ర ప్రభువుల

పాఠనలో 'తేజ' సమయంలో రాజనర్తకిమలు ప్రభువుల పోత్రముతో గూడిన నర్తనము నర్పించి నిమిత్తం రచింపబడినవి.

అట్లై అట్టి రచనలే యితర జమీందారీలందరి ఆస్థాన కవులు రచించిరి. ఇవిరాని వివిధ సంస్థానములందు రచింపబడిన ఈ రచనలు కొన్ని వ్రాయుచున్నవి.

హంపి విజయనగరము లోని ఆంధ్రలో నృత్యకళను అనేక రీతుల నభివృద్ధిలోనికి దెచ్చిన సంస్థానము విజయనగరము, గనుకనే విజయనగరమును కపిపండితులు విద్యలనగంముగా గొని యాదిరి. అనంద గజపతి మహారాజుగారు అందు ముఖ్యులు. వీరి కాలములో అనేకములైన పదములు, పల్లవులు, కట్టములు రచింపబడినవి.

అప్పటిలో అతిముఖ్యమైన సంగీత రచన — "మధుక కట్టము."

తూర్పున ప్రఖ్యాతిగాంచిన "మధుకకావ్యవి" నృప్తి యిచ్చటనే జరిగింది.

వీకరామ గజపతి కాలములో నర్తకములందు జక్కిణి దిరువులు, పదపదువులు, స్వరపల్లవులు, పొద్దంగిరువులు విశేషముగా రచింపబడినవి. ఇంక యిన్నియూ నాటకకళకు ఆలంకారములు.

కార్యేటి నగరము నేలిన పండితులు మహా రాజేంద్రుల కాలములో నృత్యకళకు చాల ముఖ్యమైన గోపించనామయ్య "వర్ణనంపకము" అనబడే ఐదు పెద్ద పద్యములు రచింపబడినవి. ఈ పద్యములు అపూర్వము. ఓటికి నృత్యమాయలు సర్దుకునికి పరిశ్రమంబడి.

మోహన, నవరోజు, కేదారగోళ, గోళవరాళి—ఐదురాగము లందు వర్ణనలు రచింపబడినవి. ఇందు "మోహన వర్ణము"—కార్యేటి నగరము, కాళహస్తి, వెంకటగిరి ప్రాంతములందు, నవరోజు వర్ణము, కోస్తా జిల్లాలందు ప్రచారములో నున్నది—

వెంకటగిరి సంస్థానములో— బంగారేణి టూపాబర కాలములో నాటకకళ చాలావృద్ధి గాంచినది. ఆయన అనేక కవి, పండిత, గాయక, నాట్యాకర్షణ పోషించుటయేగాక — వివిధ ప్రాంతములనుండి సంగీత విద్వాంసుల రప్పించి, చర్చించి నాట్యముపై ఒక గ్రంథము రచించిరి. అదియే 'నవారంజవి'.

మిగిలిన సంస్థానములందు నాటకకళ అభివృద్ధి జెందిన వివరములు అంతగా తెలియబడలేదు.

పుణ్యతీర్థములందు నృత్యకళ

శ్రీశైలము: శైవసంప్రదాయము—ఈ స్వామిపై రచింపబడిన అనేక కవులములను నర్తకులు ఆడుచున్నారు. భామాకలాపములు, గొల్లకలాపములు శ్రీశైల బ్రహ్మరాంధిపై రచింపబడిన అంబి న్నవముతో ప్రారంభింపబడుచున్నవి.

ప్రాచీన కాలముందు యిచ్చట 'కృంగనాట్యము' సప్తలాస్యములు ప్రచరింపబడినట్లు ఆలంకారమునుబట్టి చెప్పగలము.

శ్రీ కాళహస్తి: శైవ సాంప్రదాయము—

ఆలయ ఆరాధన సాంప్రదాయములు, తేజక పుణ్య అభివృద్ధి జెందినవి. ఇచ్చట భాగవత విద్య అంతగలేదు.

తిరుపతి: వెంకటేశ్వరునిపై కాళహస్తివాదులు అనేక రచనలు గావించిననూ ఒక ప్రత్యేక నృత్య విధానముండినట్లు ఆధారములు గవింపబడలేదు.

మన్నారు మల్లూరు: వైష్ణవ సంప్రదాయము.

ఆలయ ఆరాధన పుణ్య, తేజకనాట్యము దేవదాసీంచే ఆరాధించబడినది.

చెయ్యూరు: శైవ సంప్రదాయము—సుందరేశ్వరస్వామిపై అనేక ప్రత్యేకరచనలున్నవి. సర్వవాద్య ఆరాధన ఇచ్చటి విశేషము. ఇచ్చట సప్తలాస్య ఆరాధన, తేజక, యక్షగాన సంప్రదాయము ఈ మూడు పద్ధతులు అభివృద్ధి జెందినవి.

జోన్నవాడు: అంబిఆలయము. శైవసంప్రదాయము ననుసరించి నాటకకళ ప్రచర్యనము.

శింగరాయకొండ: వైష్ణవ సంప్రదాయము.

బాపట్ల: భావనారాయణస్వామి-వైష్ణవ సంప్రదాయములు ఇచ్చట విద్వాంసులచేత కావ్య విద్యను ప్రచారముజేసిరి.

మూర్ఖపురం: వైష్ణవ సంప్రదాయ, ఆరాధన విధ్య, తేజ వర్ధక.

మూర్ఖుల: చెన్నతేజం, వీరభద్రస్వామిలవారి ఆలయము గలదు వైష్ణవ, శైవ. సంప్రదాయ నృత్యారాధన, తేజవర్ధక.

ధర్మపురి: వైష్ణవ సంప్రదాయ ఆరాధనక, తేజవర్ధక.

అల్పాల: వెంకటేశ్వరస్వామి ఆలయము, ఆరాధనక- అరిహరణ విద్య-వైష్ణవ సంప్రదాయము-తేజ, కర్మావక ఉత్తరది సంప్రదాయములు.

శ్రీకాకుళము: ఆంధ్ర విష్ణుఆలయము. వైష్ణవ విధి ఆరాధనక, తేజ.

పితాపురము: చింతి మావిపురి ఆలయము-వైష్ణవ విధి ఆరాధన, తేజ, భామాకలాపము, గొల్లకలాపములు.

కుక్కురేశ్వరస్వామి ఆలయము - శైవము.

శ్రీకూర్మము: వైష్ణవ సంప్రదాయము, తేజ, చైతన్యం పాదములు ప్రతిష్ఠాపరసి ప్రదేశము వంగదేశ భజన సంప్రదాయ నృత్యము.

ఇంకనూ యెన్నియో పుణ్యతీర్థములున్నవి. శైవవైష్ణవ సంప్రదాయ విద్యలోని భేదాలు—

అరిహరణ నాటకములు, తేజ యలయములు ఒకేరీతిగా నుండును. మూలపితావు సాన్నిధ్యంలో ప్రదిక్కుంపడే ఆరాధన నృత్యములు. సప్తరాస్యములు, కవుతములు, మూర్ఖపుండును. ఇవిన్నియూ, దేవదాసీలచే చేయబడే నృత్యములు.

నృత్యము వారి యింటి విద్య సంస్కృతియు, తెనుగు పండితుల వద్ద ప్రత్యేకముగా అభ్యసించుదు.

ఆలయములందు ఆగమశాస్త్రప్రకారము ఒక నృత్యకళతో దేవతల నారాధింతురు.

ఆంధ్రలో జిల్లాలవారీగా కళావివృద్ధి

గంజాము—

పాలించు ప్రభువులు ఓరులు, కావి వారి మంత్రులు తెలుగు వాసు. గనుకనే గంజామునందు అనేక జమిందారులు తెనుగు సంప్రదాయపు నృత్యము అభివృద్ధి చెందినది. ఒడిషీనృత్యము తిరికించిన గానము ఉత్తరదేశ జాతీలో ఉన్నప్పటికీ జరికట్టుకాట్టు గతవిద్యాసము అభినయక్రమము, తెనుగుదేశపు భరత విద్యనుబోలి వుండును.

గంజామందలి ఒక జమిందారు ప్రభువులద్రదేవ వెయ్యిమంది దేవదాసీలను స్వామిసేవ నిమిత్తము వూరి అలయానికి వసుర్పించిరి. వాంఛకు నాటకకళతో స్వామి నారాధించిరి. అళికు ఆంధ్రకళకు దారిదగ్గర పోలికలున్నవి.

ఆంధ్రలో ప్రాచీన ఆంధ్రమున్నచోలుండు, సంస్థానములు వెలసిన ప్రదేశములందు నృత్యకళ విరివిగా అభివృద్ధి గాంచినది.

శ్రీకాకుళము; విశాఖపట్నము జిల్లాలు—

శ్రీకూర్మము, అరిసివిగి (పుణ్యతీర్థములు) బొబ్బిలి (సంస్థానము) కోమటిపల్లి, విజయనగరము (సంస్థానము) జయపురము (సంస్థానము) మాడుగుల మత్స్య వంశీయులేరిని (ప్రదేశము), చోడ వరము, జామి, నిమ్మలవలస, నరసన్నపేట, రాజాము, నరసి పట్నం, దొడ్డిగల్లు. ఈ ప్రదేశాల్లో దేవదాసీల భరతనాట్యము, భాగవతుల భామాకలాపము, గొల్లకలాపము, ఎక్కువగా వృద్ధిచెందినది.

ఈ ప్రాంతాల్లో వున్నన్ని భామాకలాప, గొల్లకలాప నాటక మేళములు ఆంధ్రలో మరెచ్చటనూ గాంచము.

ఈ రెండుజిల్లాలలో ప్రియ (భాగవత) కలాపములాడుట అరుదు.

ఈ కలాపములవారు.

సిద్ధేంద్రులవారి కలాపముగాక, పంకాయలవారి కలాపము, చింతలపాటివారి కలాపము, కసింకోటవారి కలాపములను చేర్చి అనుచున్నారు. వీరి భాగవత విద్యకు కూచిపూడి విద్యకు సంబంధము లేదు.

దేవదాసీల విద్యమాత్రము శ్రీ కూర్మము మొదలుకొని తంజావూరు వరకూ యిందుమించు ఒకేవిధముగా నభివృద్ధి చెందినది.

తూర్పు, పశ్చిమ గోదావరి జిల్లాలు :

ఈవి (జమీందారి) ఏకాపురము (జమీందారి) పెద్దాపురం (జమీందారి ప్రాంతము) కాకినాడ, అమలాపురము, ముమ్మిడి వరకు, పేటూరు మానేపల్లి, మండపేట, మొరమండ, రాజమండ్రి, ధవళేశ్వరము, పనలపూడి, కాటిపాక, రాజోలు, వాడపల్లి, ద్రాక్ష రామము, ఉండి, మారంపల్లి, నరసాపురం, అచంట, అంకరనేడి, ఏలూరు, ఈ ప్రదేశాల్లో నాట్యకళ విరివిగా నభివృద్ధి గాంచినది. ఇచ్చట భాగవతములాడే పురుషవర్తకులు తక్కువ. ప్రేరే కచ్చేరి నాట్యము, కలాపముల నాడుదురు.

ఈ ప్రాంతాలలో నాట్యంజేయు ప్రేలు రెండు తెగలుగా నున్నారు.

భోగమువారు సామలు. భోగమువారు కచేరినాట్యము, పామలు భాగవతముల నాడుదురు.

వీరి అటకు కూచిపూడివారి అటకు సంబంధము లేదు. వీరిలో సంస్కృతము, తెనుగుభాషల చక్కగా నెఱిగి కాపు సంప్రదాయములు చెరిసి నర్తనమాడు వర్తకములు లనేకులున్నారు.

కృష్ణా, గుంటూరు జిల్లాలు :

కూచిపూడి, మొవ్వ, నంగిగడ్డ, రేపల్లె, తెనాలి, గుంటూరు, జావట్ల, గుడివాడ, శ్రీకాకుళము, పొన్నూరు, ఒంగోలు.

కూచిపూడి భాగవత మేళములకు ప్రసిద్ధి.

భామాకలాపము, గొల్లకలాపము, వివిధ యక్షగానములు వీరి నాటకము లాడుటలో ఈ నర్తకులు సుప్రసిద్ధులు. ఈ ప్రాంతాల్లో కొందరు దేవదాసీలుగూడ కూచిపూడి సంప్రదాయభాగవత విద్య నభ్యసించినవారు. అట్టివారు నంగిగడ్డ, రేపల్లె ప్రాంతాల్లో యున్నారు. మొవ్వ క్షేత్రయ్య పుట్టినయూరు.

నెల్లూరు చిత్తూరు జిల్లాలు :

ఉంగుటూరు, కావరి, సింగరాయకొండ, కొన్నవారి, నెల్లూరు, కలువాయ, బుచ్చిరెడ్డిపాలెం, వెంకిటగిరి, మన్నూరు,

బోలూరు, నాయుడుపేట, కాళహస్తి, కార్వేటి నగరం, తిరుత్తని, చెయ్యూరు, మధురాంతకం, జంగలపల్లి మొదలైన ప్రదేశాలలో దేవదాసీల 'తేళికా' విద్య విరివిగా ప్రచారమందున్నది.

కూచిపూడివలె, జంగలపల్లెయందు విశేషముగా నాట్యమేళముల వాడున్నారు.

కూచిపూడివారు బ్రాహ్మణ భాగవతులు. జంగలపల్లెవారు జంగం భాగవతులు. వీరుగూడ యక్షగానములు, వీరి నాటకముల నాడుదురు.

తిరుత్తని, చెయ్యూరు, మధురాంతకం, ప్రస్తుతం తమిళ నాట్యంలో నున్నవి.

దత్తసుందలములు :

కడప: కర్నూలు, అనంతపురం జిల్లాలు :

కోటకొండ, బినగానపల్లె, ప్రొద్దుటూరు, హిందుపురం, కాళుపాక, పుల్లంపేట, బుక్కాయపాలెం. కోటకొండ భాగవతులు, కూచిపూడి సంప్రదాయమునకు చెందినవారు. వీరిని బినగానపల్లె నవాబుగారు, ఆ ప్రాంతములకు ఆహ్వానించి, కోటకొండలో వారికి భూముల విచ్చి వివాసము నేర్పించివేసిరి. వీరిద్వారా భాగవత కళ దత్తమండలము లందు ప్రచారము జరిగినది.

దేవదాసీలు తేళికా విద్య నారాధించిరి.

తెలంగాణ ప్రాంతములో నృత్యకళ :

ధర్మపురి, పెద్దపల్లి, నాగపూరు, గద్వాల, వనపర్తి, జట ప్రోలు, అత్మకూరు, హైదరాబాద్ లందు —

హైదరాబాద్ లో ముస్లిం ప్రభావముగల కళ అభివృద్ధి చెందినది.

మిగిలిన ప్రాంతములలో తేళికవిద్య అభివృద్ధి గాంచినది.

గత నాలుగైదు దశాబ్దములలో ఆంధ్రలో కళ నారాధించిన ప్రత్యాక కళానేత్రులు —

శ్రీమతులు నాయుడుపేట రాజామణి, చెయ్యూరు కారడ, మధురాంతకం రార, అండాళ్ళు, పుల్లంపేట మహాలక్ష్మి, అన్నమ్మ, వీరివేణి, నాగమణి, కుభరత్నం, సుఖమంజరి.

బ్రహ్మశ్రీ చింతా వేంకట నారాయణ, వేదాంత లక్ష్మీనారాయణ శాస్త్రి, కోటకొండ చల్లా భరతశాస్త్రి లక్ష్మీనారాయణగారు, భాగవతుల విస్వయ్యగారు, ఏలూరు పువ్వల పాపాచలం, నగరాజ

కవయ' పాత్రాభిరూపం, దాదాపుర దాదా త్రిపురసుందరి, చిత్తజల్లు
పవ వెంకటరత్నం, పెద్దవెంకటరత్నం, వైదేహి, ఇందువదన,
పీరుడు పారిజాత పుష్పవతి, పెండ్లాం నర్తకామ, కోనేటి చిట్టి
రాజు, దువ్వా సూర్యకాంకం, అమ్మిణి, అన్నాచిత్తం బుల్లి వెంకట
రత్నం, దుగ్గిరాల మాణిక్యం, కొల్లూరి కామయ్య మద్దెంరాముడు,
మద్దెం అప్పలనరసమ్మ, గంధం లక్ష్మీకాంకం. శ్రీ విరాజితం,
యందమూరి రామం, యందమూరి అమ్మిణి. మద్దెం దాదా
త్రిపురసుందరి, కృష్ణవీణి, నాయుడు నర్తక, అమలాపురం
మణ్యం, చూడం శంకరయ్య, కోమటిపల్లి జాన్నాడు, భాస్కర
రట్ల అప్పల నరసింహం, జీవరత్నమ్మ, ఇత్యాదులు

ఇందు కొందరు భరతనాట్యము నాడువారు, మరికొందరు
భాగవత కళనారాధించువారు.

కొందరు కీర్తిరీపురైరి-మరికొందరు జీవించియున్నారు.
పైన తెప్పిన కొందరు సంప్రదాయ భరతవిద్య యందు ప్రావీణ్యరే
గాక సంస్కృతాంధ్రములందు మంచి పాండిత్యములవారు.

మూడు ఏరివి సంవత్సరముల క్రిందటనే దేశంలోకళాభి
వృద్ధి అగిపోయినది, నాటినుండి నూతన రిచనలు జరుగలేదు.
రోజురోజుకు శాస్త్రీయకళలు క్షీణించిపోవు పరిస్థితి యేర్పడినది.
వేటికాలములో శాస్త్రము, సంప్రదాయముల తెలిసి చక్కగా తెలిసి
కొని, నూతనకళాసృష్టిని చేయగల నమర్తులైన నాట్యాధ్యులు,
కవి పండిత గాయకులు అట్టివారిని ఆదేశించి, పోషించి కళా
పోషకులు అయిరైరి. గనుకనే తరతరాలుగా కళలారాధించువారు
అనేకులు నాట్యవృత్తిని ఎదలివేసిరి. వారితో ఆ అభివృద్ధి సంప్ర
దాయములు అదృశ్యమగుచున్నవి. అందువల్లనే ఆంధ్రలో ప్రాచీన
శాస్త్రీయ సంప్రదాయములగూర్చి తెలిసికొనే అవకాశములు పన్ను
గిల్లు చున్నవి.

శాస్త్రము తెలిసినవారికి సంప్రదాయము, సంప్రదాయ విద్య
తెలిసిన శాస్త్రము తెలియక పోవుటవల్ల - అట్టి కళారాధకుల పెల్ల
కళకు చాలా అనకారము జరుగును. దేశములో ఈ పరిస్థితి కొం
గిన కళాభివృద్ధి జరుగును. భరతనాట్యములో నృత్యసృజనము
లందుపయోగపడునట్టి సంగీత రచనలు—

నృత్యము: స్వరపల్లవులు, శబ్దపల్లవులు, పాహిత్యపల్ల
వులు, జరి స్వరములు, జాతిస్వరములు, తిల్లానలు, గీతప్రభంధ
ములు మొదలై నవి.

నృత్యము: తిరంగములు, అభ్యర్థరామాయణ కీర్త
నలు, శబ్దములు, సలాముజతులు, జక్కిణి దరువులు, వదదరువులు,
స్వరజతులు, తానవర్ణములు, వదవర్ణములు, పెద్దవర్ణములు, దరు
వులు, అష్టపదులు, కైవారప్రబంధములు, శివశాందనగీతములు,
మొదలైన రచనలు

అభినయము: శ్లోకము (కృష్ణకర్ణామృతము పుష్పదాని
విలాసము, రసమంజరి, మొదలైనవి)-క్షేత్రయ్య, అన్నమాచార్య,
పురందరదాసు, నానకయ్య, పారంగసాణి, మనసీనయ్య, మొద
లైనవారి వదములు, జానకీ: గీతములు, మొదలైనవి భరత
నాట్యములో అతి ముఖ్యమైన రచనలు :

“వదములు”: అందు క్రింది భాగములను రచనలు
విశేష ప్రాముఖ్యత వహించును.

భాగవతి మేళమందలి సంగీత రచనలు :

ద్విపద, దరువు, నృత్యము, మంచదామరిములు, కైవారము,
కందము, కందార్పము, సీనము, సీసార్పము, ద్వీపదార్పము, దవళము,
త్రిభంగి, అష్టకము, ఏరి, హెచ్చరిక, శోభనములు మొదలైన రచ
నలు అతి ముఖ్యమైన రచనలు:

దరువు, ద్వీపద.

నాట్యములనుపయోగించు నృత్యములు :

కరతాళములు, గింటలు, మృదంగము, శుద్ధమద్దెం, చండి
వాద్యము వీణ, వేణువు, ముఖవీణ, శంఖము, శ్రీ, పురుష
గాత్రము, కంజీర—నాట్యముగల గజ్జలు భారతీయ వ్యత్యాసికి
జవము.

పదవిములు

ప్రముఖ పదకర్తలు	ముద్రాలు
క్షేత్రయ్య	— ముప్పగోపాల
తాళ్ళవాకవాడు	— శ్రీ వెంకటేశ్వర వెంకటా చలపతి
పురందరదాసు	— పురందర చితం
పటపల్లివారు	— కైలాసశిరి

జటపరివారు	—	జటపరి గోపాల
బొల్లపురమువారు	—	బొల్లపెరము
కోటవగిరి	—	కోటవగిరి
మల్లబాధున	—	మల్లబాధున, కృష్ణ
వినుకొండవారు	—	వినుకొండ, విజయరామ
వేనంగివారు	—	వేనంగి
సతాపతియ్య	—	రాజగోపాల
వీరభద్రయ్య	—	వరద వెంకటేశ్వర
మాతృబుద్ధేశ్వర	—	రామేశ్వరమూర వెంకట
		భూపాల

యవరంగ	—	యవరంగ
చునంపినయ్య	—	చున్నారు రంగ
కస్తూరి రంగ	—	కస్తూరి రంగ
పరిమళ రంగ	—	పరిమళ రంగ
పారంగపాణి	—	వేణుగోపాల
ముత్తశాంతవర్	—	నందరాజ
పాపవినా మొదలియార్	—	నాదాస్తుతి
పేలబూరి వెంకట		

రామకృష్ణ — మల్లజేంద్ర

ఇవిగాక నారాయణ శిర్డూరి శరంగములు — జయదేవుల అష్టపదులు.

వదముల కువయోగించిన రాగములు :

కాంధోజి, యెరుకం కాంధోజి, గుమ్మకాంధోజి, శంకరాభరణము సుగతి, తోడి, చైరవి, హాన, జేగడ, ఆతణ, మోహన, కళ్యాణి, తేదారగోళ, తేదార, నీలంబరి, ఆహరి, భూపాల, మంజ, పున్నాగ పరాళి, చరాళి నాదరామక్రియ, అసావేరి, పావేరి, సారావళి, ఆనందచైరవి, గౌరి, భరణి, కామవర్ణి, మైదవి, కాపి, రక్కసి, శ్రీరాగము, పంతు వరాళి, నాట, వింహరి, మాంవశ్రీ, హరిస్ మొదలైనవి.

వదములందువయోగింపబడిన తాలిములు :

శ్రీపుట, అది, దాపక, యంపె, ఏక, అట, చాపు, మొదలగు తాళములు.

పంచములి తాళములు శివకాండమునందువయోగింపబడుచున్నవి.

10. తాళములు. కరణ విన్యాసమునందును, హానా నృత్యము లందువయోగింపబడును.

శబ్దములు, యెక్కువగా కాంధోజి రాగములందు చాపు తాళములందు పాడబడుచున్నవి

పల్నాటి వీరుల కథ - వర్ణన బుర్రకథ

సు॥ ద్రిత తాళంబున వీరగుంభితక దుండుం కిటాక్కారసం. గతి వాయుంపుచు నాంతరాళికయతి గ్రామాభిరామంబుగా. యతి గూడం ద్విపద ప్రబంధమున వీరావీకముంబాడె నొక్కత ప్రత్యక్షరముం గుమారకులు పిట్కారంబు నందులగన్.

ఆ నాట్యవర్ణన :—

పీ॥ గర్జించి యరసి జంభా కాండ యుగళంబు
వీర సంబెట కోం వేయినాకడు
ఆ రీతి పాదవిన్యాస మొప్పగవ్రాలి
కుంకానియము గైకొనునొకడు
విగువు గన్నుల నుబ్బు బెడరు జూపుంతోడ
పిట్కార మొవరించు బెడన నొకడు
పటుభుజావస్తంభ పరిపాటి పుటియిల్ల
ధరణి యాహ్నిటించి దాటునొకడు.

తే॥ ఉద్ది ప్రతిడింప నొక్కరుం దోలవారు
బయలు గుట్టంబు తంజిల్లి బంపు నొకడు
కొడుము దాటింపుచును బెద్ద గొలుపులోన
బడలి పల్నాటివీరుల బాడునపుడు.

జక్కులపురంధ్ర :

పీ॥ కోణాగ్ర సంమర్ష ముమమును ద్వవి
తారకంత స్వరంబుతో గరవింప
మనిబొట్టు బోనన వనలు కొల్పిన కన్ను
కొడుపుచే దాటిండు నెడపడతన
కురికికి సుక్కర్షంబు జూపంగవలయుచో
బెవిత్రాడు విగియించు శివగజ్జ
గిల్కా గిల్కాన మ్రోయు కింకిణి గుచ్చంబు
తాళ మానంబుతో మేళవింప

తే॥ రాగమున నుండి లంఘించు రాగమునకు
నురమ యూరు ద్యయంబుపై నొత్తిగిల్లి
కాచి వల్లి మహాంక్షి తైలధారి
వలపు నాడుచు వచ్చె జక్కుల పుర ద్రి.

ఆంధ్రదేశం - నాట్యకళావ్యాప్తి.

ఆంధ్రదేశంలో నాట్యకళ తెండు విధాలుగా ఆవిష్కృతికి వచ్చినది. ( ) ఆలయములలో దేవదాసీల ఆరాధనా నృత్యములు. (2) ఆలయముల వెలుపల వినోదంకోసం జరిగే కేళికానృత్యములు.

* ఈ ఆరాధనా నృత్యములు మార్గివర్ధికి చెందినవి. ఇందలి కరణ, అంగహారి, హస్తవిన్యాసములు: భావప్రకటనం శాస్త్రసమ్మతమై ప్రదర్శింపబడినవి. గర్భాలయములలో మూలవిరాట్టుల సాన్నిధ్యంలో ప్రదర్శింపబడే యీ నృత్యములు ఆయా విరాట్టార్తులకు సంబంధించి ఏర్పాడైనవి. శివాలయములందు శైవరీతులు: విష్ణుాలయములందు వైష్ణవరీతులు నృత్యములలో ప్రదర్శించేవారు. భుజంగత్రాస, భుద్ధ, భుద్ధరీతి, సవనందీ, సమపాద, కొస్తుభ, పుష్పాంజల్యాదులు ఈ రీతులకు చెందినవి. ఈ రెండు రీతులమధ్య చాలాభేదము కనపడుతున్నది గుర్తించునై భావి ప్రతిబింబ, ఉద్భతి మైన, అంగవిన్యాసం, స్వత్ర నృత్యములతో భరత శాస్త్రానుగుణములైన కరణాంగహారములూ కాంచనపద్ధతి ప్రదర్శనం శైవసంప్రదాయ రీతిలో విశేషములు. కోమలమైన సుకుమార పద్ధతి హస్త విన్యాసం, రసభావములతో రంగరించిన రాస్యం వైష్ణవసంప్రదాయ రీతిలో విశేషములు.

* ఆరాధనా నృత్యములు ప్రదర్శించే సమయములందు ప్రత్యేకమైన ఏర్పాట్లు ఉండేవి. కాకతీయ ప్రభువుల కాలములో నిర్మింపబడిన ఆలయములందు స్వామి కెదురుగా, నందికి వెనుకపైపు నున్నపైన వలయాకారపు శిలా వేదికలు కనిపిస్తున్నవి. ఈ యేర్పాట్లు తారతీ శివమూర్తిని యితర ప్రాంతముల ఆలయములందు గోచరించదు. దక్షిణదేశమందలి ఆ తరాలయములలో ప్రత్యేక నృత్యవేదికలున్నప్పటికీ అవి స్వామి కెదురుగా ఏర్పాటు

కాలేదు కాకతీయుల కాలమందున్న జాయపసేతుడు "నృత్య రత్నావళి" అనే ఒక స్వంతంత్ర నృత్య గ్రంథం రచించాడు. దీన్ని అనుసరించి ప్రదర్శించిన భంగిమలే పాలంపేట వద్ద రామప్ప గుళ్ళలోని భంగిమలకు మాతృకలవికూడా కొందరు శాస్త్రజ్ఞుల అభిప్రాయం. ఇలాగే కొందరిచేత ప్రభువుల కాలంలో ఆవిష్కృతి చెందిన నృత్యకళనుగూర్చి మనకు "వనంకరాజీయం" ద్వారా తెలుస్తున్నది. ప్రతాపరుద్రును దర్బారును మాచిల్ దేవి అను ప్రభాత నర్తకి అలంకరించెను. లకుమాచేవి, కొమరగిరి ప్రభువు ఆస్థానములో నృత్యకళలక్షి నారాధించెను. రాయలకాలములో పేరు గాంచిన వర్తకి రంజకం కుప్పాయి. విజయనగరరాజుల హయాంలో ఆరాధించబడిన నృత్యకళారీతి, అబ్దుల్ రజాక్ అనే విదేశ యాత్రికుడు చూసి వర్ణించిన అంశాలనుబట్టి వ్యక్తమౌతుంది. తమిళదేశమున ఆతి ప్రాచీనమైన "శిల్పాధికారం" మూలంగా అప్పటి ద్రవిడదేశ నృత్య సంప్రదాయములను విశేషంగా గ్రహింపగలుగుతున్నాము. కావి, అనేక రాచకీయమత హేతువులవల్ల ఆంధ్రదేశంలో వేలకొంది గ్రంథములు ద్వందూ కావడంతో అతరుకు బౌద్ధయుగంనాటి మన లలితకళలనుగూర్చిన గ్రంథములైనా లభ్యం కావడంలేదు. ఐతే, ఇక శిల్పంలో మంచి న మూర్తులనుచూసి కొంతవరకు నాటి నృత్యకళను ఊహించగలుగుతున్నాము. బిబేలు, చైనాదేశపు భాషల్లో ఉన్న బౌద్ధగ్రంథములను పరిశోధించితే అనాటి ఆంధ్రదేశపు లలితకళనుగూర్చి మనకు కొంతవరకైనా తెలుస్తుంది అని అనిపిస్తుంది.

మనప్రతికళ పావిత్రభాసితం కవులు గద్య, పద్య, గీత రచనలతో స్వామిని కీర్తించేవారు. సంగీత విద్వాంసులు కవుల గీతములకు రాగ, తాళములను కూర్చి అలవించేవారు. వాద్యకులు వివిధ వాద్యములమీద ఆ సంగీతమును అమనరిస్తే శాస్త్రం తెలిసిన నర్తకిమణులు కాళ్ళపసిడి మువ్వల యుణం యుడారవముతో మేళించిన మాహాతీనాదమందు కంఠంచేర్చి మధురంగా భక్తిగీత మాలను అలవిస్తుండేవారు. గీతార్థమును హస్తభంగిమాదులతోను, రసభావములను నేత్రవిన్యాసములతో, తాళగతిని పాదములతో వ్యక్తపరుస్తూ విర్మలభావం అవేగం, భక్తిప్రసూర్ణ మనస్సు గలిగిన పరమహంసలవంటి దేవదాసీగణం దేవదేవు నెదుట నృత్యం నర్చేవారు. ఇలా స్వామి పేవకు అంకితమైన దేవదాసీగణం ఇతర ప్రదేశాల్లో నృత్యమాడేవారుకాదు. ఆదర్శవంతంగా నృత్యకళ అభివృద్ధి చెంది ప్రపంచమునకొక దివ్యసందేశం యివ్వజాలడానికి యిదొక హేతువు.

దేవదాసీగణం స్వామియెదుట సలిపే ఆరాధన నృత్యంకాక ఆయా నందర్బములందాయా ప్రత్యేక నృత్యములు ప్రదర్శించే

అధారమును ప్రధానమునకు తెచ్చారు. ప్రాణాత సమయములో ప్యామికి పేల్కొలుపులు మొదలుకొని రాత్రిపూట పవళింపు సేవ వరకు అనేక సమయముల్లో అనేక విధములుగా నృత్యపూజ సలిపేవారు. సలహా సమయమందు శివాలయములో మహాదేవుని పీఠార్థం భుజంగత్రాస నృత్యప్రదర్శనం ఉండేది. ఇప్పటి శాస్త్ర యములైనవే. అతేగాలి, గణపతి ఇంద్ర, విష్ణు, బ్రహ్మ, కుద్రాద్య పూర్వకాళము నృత్యములు ప్రదర్శించబడేవి. ఈ ప్రదర్శన ములందు నర్తకిమణులు మహాదేవుని వియతిలోగాని నృత్యరీతులలో గాని శాస్త్రయేతర పద్ధతులను అనుసరించే అపకాళము ఎంత మాత్రము ఉండేదికాదు.

మన పూర్వులు నాటకకళను, దేవదాసీగణమును ఎంతో ఖత్తిలావంతో చూసేవారు ఇందుకు ద్రాక్షరామాలయమునకు చెందిన ఒక గాద చెబుతాను. ద్రాక్షరామబీమేశ్వరాలయంలో అమ్మ వారిపేరు "మాణిక్యాంబ" ఈ మాణిక్యాంబ దాక్షరామంలో ఒక దేవదాసీ అట. ఆమె పవిత్ర జీవితం గడుపుతూ నాటకకళలో భాగ వంతు నాటించి తరించినదిట. అప్పటినుండి ఈరచారు ఆమెను అమ్మవారుగా భావించి పూజా పురస్కారములు ప్రారంభించారని అంటారు.

ఆలయములందరి ఆరాధనా నృత్యరీతులు విషయదేవతావల్ల ఆవరణలోనికి తేబడినవో చెప్పలేము. కాని, అందరిశిల్పములు తమ కళా నైపుణ్యమును మూసివోసి తెలుగునాట కేవలము ఆలయము లను నిర్మించిననాటికే నృత్యకళ మహాన్నతస్థితినిందికొని ఉండి వలెను. తమ శిలలో సజీవమూర్తులను తోపించి సౌందర్య మయములైన శిల్పములు సృష్టించే శిల్పిబ్రహ్మచారులు అమర నర్తనంనల్పు నర్తకనర్తకిగణంఉన్నప్పుడే తటస్థించగలదు.

ఎన్ని శతాబ్దముల క్రితం ఏదేమిగానీ గణము ఆ నృత్య భంగి మములను ప్రదర్శించారో, ఆ భంగిమములను శిల్పి తెచ్చివండల సంవత్సరాల క్రితం శిలలో కాళ్ళత పరిచారో, అప్పట్లో యీ కళల నేపథ్యపులు పోషించారో - యీనాటి దాదేవదాసీగణము, ఆ శిల్పములు, ఆసక్తిపులు కాలవాహినిలో ఆదృశ్య పైనాయి. చెప్పక చెదరక ఆ శిల్పములు మార్గము సొంపు తీసుతూ నేటికీ కళల

మహత్వ సౌందర్యములను తెలుసుకోగోరి దేశవర్కటన చేసే కళాపానకులను తమ దివ్యమౌన సందేశము లిస్తున్నది. * ధన్యమా

* వీరి కృషిఫలితమే మన ఆలయ శిల్పాలు, రామప్ప గుళ్ళలోని అపూర్వనృత్య భంగిమలు, లేపాక్షిలో ఊర్వశి నృత్య విన్యాసాలు, ఎల్లోరాగుహలలో శివతాండవం, కంచ కైలాస నాదాలయములో నృత్య కరణములు, తంజావూరి బృహదీశ్వరాలయంలో కాదవ భంగిమలు, చివరికి చివరికి భరతశాస్త్రములోని 108 కరణముల ప్రభంగిమలు, కాదవత్రీ ఆలయంలోని తాండవ విన్యాసాలు అపూర్వ శిల్ప కళాఖండములుగా నేటికీ విరాజిల్లుతూ నృత్యకళను సరిదిద్దుకోటానికి లక్ష్యముగా ఉపకరిస్తున్నవి. అజంతా చిత్రశీలనము రసాభినయమునకు, నాగార్జున శిల్పములు అపూర్వ న్వాత్తిక కావ ప్రదర్శనమునకు - బౌద్ధయుగంనాటి నృత్యగ్రంథములు లేకపోయినప్పటికీ - అప్పటి శిల్పినిర్మాణ కళాశిల్పమును స్పష్టపరచగలుగుతున్నవి.

అయితే, ఆలయాల్లో చెక్కబడిన నృత్య భంగిమములు రెండు విధములుగా ఉన్నవి. (1) స్థానములు (ప్రారంభ భంగి మలు), (2) కరణాంత్యవిన్యాసము (ఒక కరణముయొక్క

తారతీయం దృష్టిలో ఏకకణి-ఏకాక్ష్రముగా విమానపు విఆర్య కృక దృక్పథమును పెంపొందించే సాధనముగా ఏర్పాడైనవి. ఏ ఆదర్శముతో ఆరాధనానృత్యరీతి ఆరంభింపబడినదో అందుకు భంగము రాకుండా, కళం పావిత్ర్యం చెడకుండా. స్వరూపీనృత్యములకు స్థానికము అపొదిల్లకుండా పూర్వీకులు కళనారాదించారు. కావుననే బోపిందు ప్రభువుల ఆధిరుమల కనుగుణంగా కాలక్రమేణా

దర్బారులలో గణకలు ప్రదర్శిస్తే నృతకళ ఎన్నో మార్పులకు గురైనప్పటికీ, ఆరాధనా నృత్యరీతి మాత్రం నాటికీ వేదికా ఒకేరీతిగా విరాజిల్లుతూ కళల అమంత్యమును పవిత్ర సందేశమును చాటుతున్నది. హైందవ నాగరకళలోని విశిష్టతకి దొక తార్కాణం. కాలగతిలో దేవదాసీ నృత్యం ఎట్టి దుర్గతి పాలై సప్తకోకి, ఆదిలో ఆ నర్తకిమణిల త్యాగ నిరతికి

ముగింపు భంగిమ), కాని మన ఆంధ్ర శిల్పాలు మరొక మెట్టుపై కెక్కినాడు. ఒక భంగిమము : న్యాయము చేసేప్పుడు ప్రదర్శించే వివిధ హస్తపాదగతులను కూడా వారు శిల్పములో ప్రదర్శించారు. ఇటువంటి శిల్ప మొకటి పశ్చిమ గోదావరి మండల మందలి పాలకొల్లులోని కీరారామ (పంచారామములలో ఒకటి) ఆలయములో ఒక స్తంభము మీద చెక్కబడి ఉంది. అది లలిత కరణమునకు పరిణమించిన ఒక ప్రీమూర్తి విగ్రహం. నాలుగుకాళ్ళు చెక్కబడి

ఉండుట విచిత్రమనిపిస్తున్నది. కాని దీక్షముగా ఆలోచించితే అప్పటి శిల్పకి సృష్టికణశిల్పాల ప్రవేశము, ప్రావీణ్యము తెలిసి ఆశ్చర్యం కలుగుతుంది. ఆ శిల్పములో లలిత కరణములోని స్థాన కము మండి కరణాంత్య విన్యాసములోని పాదగతిని చూపుటకే ముగింపు భంగిమకు మధ్యగా మరో రెండు పాదాలను శిల్ప రూపొందించినారు. ఇటువంటి శిల్పము నాట్యకళారాధకులకు ఎంతగా ఉపకరిస్తుందో ప్రత్యేకించి వ్రాయనక్కరలేదు.

అధ్యాత్మిక చింతనకు, శాస్త్రీయకృషి, విస్తారకకు మన ఆలయ ములోని ఆపూర్వశిల్పములు అమరకావ్యములుగా నిలిచాయి.

ప్రారంభములో సృత్యక ప్రత్యేకముగా దేవతారాధనకే వినియోగించబడినప్పటికీ, పద. పది గర్భాలయమును విడిచి నర్తకీ గణం కిల్యాణమండపమందు ఉత్సవ మూర్తుల కెదురుగా తమ కళను ప్రదర్శించడం మొదలుపెట్టాయి అది మొదలుగా మనకు తెలియకుండానే కళల పావిత్ర్యం తంగిపోవడం ప్రారంభమైనది. శాస్త్రీయ శైలిని కాదనక బోయినప్పటికీ నర్తకీగణ. స్వీయామభవ ములకూ, ప్రజారంజకములయ్యే హాసభావలాసములకు ప్రాధాన్యము విస్తూ ప్రదర్శనములు ప్రారంభించారు. వీరు సృత్తప్రవాసమగు కరణ విన్యాసములు కాక - సృత్యాభినయప్రధానమగు ఆలయ మూర్తుల పురాణగాధల ప్రదర్శనములకు ఆలవడినారు. ఆలయా వరణములో మాత్రం సృత్యక శాస్త్రీయసంప్రదాయవిధముగానే ఆరాధించబడినది కాని, ఉత్సవమూర్తులు ఆలయముదాటి తిరువీధు లందు ఊరేగింపుగా బయలుదేరినప్పుడు ఆలయములకు సంబంధించిన సంగీతవిద్వాంసులు, నాట్యాచార్యులు, నర్తకీగణం రాచ బాటల్లోకూడ తమ విద్యా ప్రదర్శనమును కొరగినారు. దీనితో కళారాధనయందు ప్రజారంజనోద్దేశపు పాశ్చాత్యులై పావిత్ర్య స్వరూపము కొరవడుతూ వచ్చినది.

ఈ విధముగా సృత్యక గణికలు - రాజ సర్తకీగణ - - వ్యారా రాజదర్బారుల్లో ప్రవేశించి స్వామికి బదులు ప్రభువుల స్తోత్రపాఠములతో నిండి, అస్థానమందలి పండిత రసిక జనరంజనమునకు వినియోక్తమయ్యే విన్నోద విద్యగా రూపొందినది. వెనుకటి ఆలవాటుల ప్రకారం రాజసర్తకీగణమైనా కొంతవరకు శాస్త్ర మర్యాదలకు పాటించినప్పటికీ తరువాత తరువాత ప్రభువుల అభి మతానుసారం వర్తించడం వారి ధర్మమైనది.

కురవంజి

వర్వదినములందు దైవతారాధనకోసం వచ్చిన భక్తబృందము విన్నోదార్థము చెందులు, కురవంజి మున్నగువారు - ఆటవికులు - ప్రదర్శించే దేశ నాట్యరీతులను కురవంజి నాటకాలు, చెందునాటకాలు అంటారు.

కురవ + అంజి = కురవంజి. అంటే కురవల అడుగు లేక చిందు.

ఈ ఆటవికులు శ్రీశైలం, పీఠికాపుర, దాక్షరామ, భీమా రామములు, కోటప్ప కొండలవంటి శైవక్షేత్రములలో శివపురాణ గాధలు: సింహాచలం, శ్రీ కూర్మ, శ్రీకాటకములు, తిరువతి మున్నగు వైష్ణవ క్షేత్రములందు విష్ణుపురాణగాధలను ఆడేవారు. 'గరుడాచలం యక్షగానం' పేరుతో యీ నాటికీ ప్రదర్శిస్తున్న 'చెంచులమ్మి' నాటకం యీకోటకు చెందినదే. తంజావూరు బృహదీశ్వరాలయ ములో ఇప్పుడుకూడా కురవంజి నాటకము ప్రదర్శిస్తుంటారు.

అయితే, ఈ కురవంజి-చెంచు-నాటకములు మొదట కల్ప నాత్మకములైన బోతడయలేకుండా ప్రకృతిమీద ఆధారపడి అభి వృద్ధి చెందినవి. వీటిలో సాహిత్య భాగము వర్ణనలతోకూడి, ఒక కథలోని వివిధ ఘట్టములను సుస్వక్రవరచేడిగా ఉంటుంది. కాబట్టి వీటిని 'గేయ నాటకములు' అనవచ్చును కూడ.

కురవంజి నాటకములు సృత్యప్రధానమైనవి. కాని సర్తకు లొనర్చేస్వల్పం వాటిలు. కథాగత సన్నివేశమునకు సంబంధించిన హస్తవిన్యాసముకాదు; ప్రేక్షకులకు విసుపు పుట్టకుండా మధ్యమధ్య ప్రదర్శించే లయప్రధానమైన సృత్తం మాత్రమే; తాళమునకు ద్వితీయ ప్రాధాన్యముంటుంది; లయ వివిధ గతులలో ప్రదర్శించ బడుతుంది.

ప్రప్రథమమున కురవంజి ప్రదర్శనము ఏక పాత్రాభినయ ముగా ఉంది. ఒకే నర్తకీ కథను గానముచేస్తూ, అటనట సృత్తం ప్రదర్శిస్తూ ఉండేది సంస్కృత నాటకములందరి సజీనూత్రధారు లను బోలినట్టి సింగి - సింగవను రెండుపాత్రలను తరువాత ప్రవేశపెట్టారు. వీరు ఆయా కళా ఘట్టములను పాడుతూ సృత్యం చేసేవారు. మరికొంతకాలమునకు హాస్యరసబోషణోద్దేశంతో కోణంగి (చోడీగారు) పాత్రకూడా ప్రవేశపెట్టబడింది. ఈ పాత్ర హాస్యదోరణిలో కథాఘట్టములను తోచినరీతిని వ్యాఖ్యానించుట పరి పాటి. ఈ సంప్రదాయముననుసరించే తోలుబొమ్మలాట (తోలు బొమ్మల భాగవతము)లో జాట్టుబోలిగాడు, కేలిగాడు, బంగారక్క - అను పాత్రలు నేటికీ సజీవంగా ఉన్నవి. ఈ విధంగా ఏక పాత్రాభి నయపద్ధతిని సడలిన కురవంజిలో ఐహాపాత్ర ప్రవేశానుకూల్యం ఏర్పడినప్పటికీ నాటకములందాయూ పాత్రల బోషణపక్కి అమర లేదు. అంద్ర ప్రాంతమున దాసరి భాగవతులు, తెలంగాణమున ఐహాపావులు ప్రదర్శించే గరుడాచలం నాటకము ఈ కురవంజి సంప్రదాయమునకు చెందినదే.

మన శాస్త్రీయ సంప్రదాయములోని సంగీతరీతులు, తాళభి కట్టులు ఎన్నోవిధములుగా అనుదినము మారుతూవస్తున్నవి.

ఇందుకు సంగీత విద్వాంసుల నిరంతరకృషియే హేతువు. కాని ఈ కురవంజి సర్తకులు మాత్రం ప్రాచీనమైన అపురూప రాగములందే, యీ నాటికి అప్పటి బాణీలోనే పాడుతున్నారు లలిత సంగీతము, సరళసంగీతముల మాధుర్య మాస్వాదించుటకు అలవాటు పడిన వారికి యీ పద్ధతి కొంత మొరటుగా తోచినప్పటికీ, యీ అపూర్వరాగముల ప్రాచీన స్వరూపములను తెలుసుకొగారు కళావేత్తల పరిశోధనల కెంతో ఉపకరించగలదు. అహరి, గుమ్మకాంధోజి, జాలికాంధోజి, హెచ్చెజి ఇత్యాది ప్రాచీన రాగముల లక్షణములు ఎక్కడో గ్రంథములందు కనపడినప్పటికీ, వాచికలో మాత్రములేవు. వీటిని వినుటకు కురవంజినే దర్శించాలి.

కురవంజి సర్తకులాశ్రయించిన నృతరీతి పూర్తిగా దేశపద్ధతిలో అభివృద్ధికొందినది. ఈ సర్తకులకు శాస్త్రపరిచయమంతగా లేదు. కాని శృంగార, వీర, భీభత్స, శోక, విరహ, వియోగాద్య వస్త్రలో హృదయస్థితివల్ల శరీరాంగికముల చలన పరిణామము తెలుసుకునో చక్కగా ప్రజల కర్తవ్యమే విధముగా వీరు నృతమును ప్రదర్శించగలరు. ఇది శాస్త్రీయమా, ఆశాస్త్రీయమా అని తర్కించి తేల్చుట కష్టము. కాని వారి నృతమునందు ఉద్దేశింపబడిన బావప్రకటనకు సరియైన సన్నత ప్రేక్షకుల హృదయములందు కలుగుటే ఇంచు విశిష్టత.

యక్షగానములు

ఈ కురవంజి నాటకములను యాత్రాస్థలముల్లో పెక్కింటి చూచి ఆనందించిన నాగరక ప్రజలకు వీటిపై మోజు కలిగింది. పట్టణములు, నగరములందుగల రసికులు యీ సంప్రదాయము నాదరించుటకాక, అలాదింపనారంభించారు. ఈ కురవంజి సంప్రదాయమును ప్రపథమమున చేపట్టినవారు * (యజ్ఞులు)

* యజ్ఞులనే జక్కలనీ అంటారు. జాతరలలో వీరు గండరుల వేషములు కట్టి గాన ప్రదానమైన నృత్యములు చేసేవారు. అందువల్ల వీరిప్రదర్శనలను యక్షగానముని పేరు వచ్చింది. (వీరాంధ్రప్రాంతమందలి ఒక ప్రాచీన తెగకు చెందినవారు) వీరు అనుసరించిన దొక ప్రత్యేకదేశ సంప్రదాయ సంగీతరీతి. దానిని అనుబంధించుకొని నృత్యంకూడ ప్రదర్శించేవారు.

యజ్ఞులు—జక్కలు, యీ కురవంజి నాటకములనే అభ్యసించి ఆ సంప్రదాయమునకే కొన్ని సంస్కరణలు, మెరుగులు తెచ్చి కళాత్మకముగ ప్రదర్శించ ప్రారంభించుటతో వీటి ప్రాచుర్యం హెచ్చింది. అనాటి ప్రభువులుకూడా యీ విప్లవం పోషించారు. తామకొండ నాటకమనే ఒక యక్షగానము శ్రీకృష్ణదేవరాయల ద్వారా ప్రదర్శించేవారట. ఆయన కాలమున నాగయ్య అనే యక్ష నర్తకుడు దేవదనీ, రాయలకుమార్తె ఒకామె మరీచిపరిణయమనే యక్షగానము రచించిందని ప్రతీతి. వరునారవ శతాబ్దిలోని కందుకూరి రుద్రకవి వ్రాసిన సుగ్రీవ విజయమనే యక్షగానం ప్రఖ్యాతమిందినదే. సంగీత సాహిత్యములందు దేశపటిమలిందు ప్రవేశ పెట్టబడినవి. త్రిపుట, త్రిభంగి, యంపె, ధవళ, అర్థసంధ్రిక, యేల, ద్విపద మొదలైనవి సుగ్రీవ విజయమున కలవు. ఆచారిక సంప్రదాయమును కలుపుకొనుటకుగాను ఎఱుకలసానిసాత్ర ఒకటి యక్షగానములందు కల్పింపబడినది. చెంచు నాటకములలోని సవతుల కయ్యమే యింతొకంత నాగరకముగా విపులపఱచబడినది.

ఆంగికాభినయమును విరివిగా అభ్యాసమునకు, ప్రచారమునకు తెచ్చినవి యక్షగానములు. యక్షగాన సర్తకులు ఒక పాటపాడి దాని అర్థమును వివిధ హస్తములద్వారా విపులీకరిస్తూ నృత్యమాడే వారు. కాని రసాభినయము వారికంతగా తెలియదు. తంజావూరి నేలిన నాయకరాజుల కాలము యక్షగానములకు స్వర్ణయుగము. పఠరీతుల యక్షగానముల రచనకు, ఎన్నో తెరగుల వాటి ప్రదర్శనమునకు యీ కాలమున ప్రోత్సాహము లభించింది. విజయరాఘవ నాయకుడు రచించిన “రఘునాథాభ్యుదయము”, రంగాజమ్మ వ్రాసిన “మన్నారదాసవిలాసము” యీ యుగమునందు ఖ్యాతి తెక్కిన యక్షగానములు.

తంజావూరు నాయకరాజుల కాలమునాటివరకూ యక్షగానములకు ఇతివృత్తములను భారతభాగవత పురాణోపాసములనుండి గ్రహించేవారు. మఱచలేని మధుర ఘట్టములతో గూడిన తన జీవితగాధనే రసవత్తరమైన యక్షగానముగా రచించుజేసి వర్తన మాడెనట. కాని దురదృష్టవశాత్తు ఆ రచన మనకు లభ్యముకలేదు. మొట్టమొదటగా విజయరాఘవుడు తన “రఘునాథాభ్యుదయము”నకు ఒక సాంఘిక ఘట్టమును ఇతివృత్తముగా తీసికొన్నాడు. తన తండ్రి రఘునాథనాయకుడు ఒక ప్రాతఃకాలమున మేల్కొనినది మొదలు రాత్రి పవళించువరకు రాజ్యపాలనమున, పండితగోష్ఠులందు విద్యావిషోదములలో, మతచర్చయందు, నృత్యసంగీతాది కళాబోషణమునకు తన కాలము నెట్లు నడిపియోగ పరచినాడో

తరళావలో, మధురత్రిలిలో వర్ణించి నాటకముగా అల్లినారు. ఈ యక్షగాన నాటకము ప్రదర్శన యోగ్యముగా మండుచేకాదు; అప్పటి సాంఘిక వాతావరణము, రాచమర్యాదలు, విద్యాబోషణాభిజ్ఞత, అహోరవ్యవహారాలు, ఆభరణాలంకారవిశేషాలు, పురాంతః పురవిర్మాణ వైవిధ్యము, పరిపాలనా పద్ధతులు, లలితకళా వైశిష్ట్యము మున్నగు నమస్త విషయములను తెలుపుతూ ఒక చారిత్రిక గ్రంథముగా కూడ పరిగణింపబడింది.

యక్షగానములన్నింటా ప్రఖ్యాతి గాంచినది, కష్టతరమైనది, పాండిత్యవిలసిల్లినది రంగాజమ్మ రచిత * మన్నారుదాస విలాసము. రంగాజమ్మ విజయరాఘవనాయకుని విజయమ్మ. ఈమె వంగీత, సాహిత్య నృత్యముల నెరిగిన విదుషి. కవిత్వము చెప్పగలదు. ఈ కళలందు ఆమోహకృపిసల్పి పాండిత్యము వార్జించిన విద్వాంసురాలు. నరస్వతీ విలయమగు విజయరాఘవుని దర్శారున కామె అలంకారము. ఆంధ్ర యక్షగానములందరూల్యరత్నవ్రాయమైన మన్నారుదాస విలాసమును ప్రసాదించినది విజయరాఘవుడు తన తండ్రి రిమునాదుని నాయకునిగా చేసి "రమునారాఘ్యదయము" వ్యాప్తి. రంగాజమ్మ తన నాడుడు విజయరాఘవునే నాయకునిగా వించి "మన్నారు దాసవిలాసము" రచించినది. ఈమె యక్షగాన నాటకము సంగీతము ప్రాముఖ్యము పహించినది. ఆంగికాభివ్యయము పరిపూర్ణతనొందినది; వర్ణనలు సుదీర్ఘములు, అత్యంత కల్పనాత్మకములు. కావున సంగీత సాహిత్యము లందేకాక నాటకాత్మకముందు ఆంగికాభినయ రీతులందు విశేషప్రజ్ఞా పాండిత్యములు కలవారు మాత్రమే యీ యక్షగాన నాటకమును విజయవంతముగా ప్రదర్శించగలరు.

యక్షగాన నర్తకులకు మన్నారుదాసవిలాస ప్రదర్శనము ఒక పరీక్ష. రంగాజమ్మకుగల బహుభాషా ప్రావీణ్యమునకు యీ యక్ష

* మన్నారుదాస విలాసములోని వైశిష్ట్యము నెరుంగుటకు ఒక్క ఉదాహరణదాలు. ప్రియను అర్థము వచ్చుటకు అనేకచోట్ల వాడిన పదమును వాడక సుమారు మూడు పదములు రంగాజమ్మ వాడినది. ఆయాపదముల పుత్పత్త్యర్థములను తెలిసినవారై తేనే ఆంగిక హస్తాభినయప్రదర్శనద్వారా నర్తకులు రసపుష్టికి అర్హవిపులీకరణకు దోహదపడగలరు. ఇటువంటివేకాక యీ యక్షగానములో ఎన్నో అలంకార విశేషములున్నవి.

గానము విదర్శనము, ఈ నాటకములోని పాత్రలు ఆయా సంఘటనలకు అనుకూలముగా ఐదు భాషలలో సంభాషించుతవి.

నాయక రాజుల కాలమువరకును యక్షగాన నర్తకులు నృత్య నృత్యములు మాత్రం ప్రదర్శించేవారు. ఆ రచనలైనా వర్ణనాత్మకములు కావున అభినయమునకు ఎక్కువ అనుకూలించేవికావు. రసాభినయమును తమ భాగవత యక్షగాన ప్రదర్శనములందు నర్తకులు ప్రవేశపెట్టి ప్రాచుర్యమునకు తెచ్చినది నాయక రాజుల కాలమందే. అభినయోపకరణములు గానున్న పదము, పదకేళికలను ప్రత్యేక సంగీత రీతులు యీ నమయముననే రూపొందినవి.

కూచిపూడికి సమీపమునగల మువ్వ గ్రామమున నివసించిన * క్షేత్రయ్య నృత్యనాటకములందు రసాభినయము, సాత్వికాభినయము ప్రవేశ పెట్టుటకు శోధించినాడు. ఆయన గొప్ప పదకర్త మాత్రమేకాక, నాట్యాభినయశాస్త్రములను ఆసాధారణ ప్రజలతో అభ్యసించి ప్రబుద్ధుడైన భరతాచార్యుడు. సాత్వికాభినయముకూలములైన నాయగువేల పదముల నాయన రచించినాడు. క్షేత్రయ్య పదాభినయమును ప్రవేశపెట్టి దర్పారు నృత్యకళకొక మహా వికాసము చేకూర్చినాడనవచ్చును.

* తెలుగు నాట క్షేత్రయ్య పేరు విసదినారుండరు. ఆయన మువ్వగోపాల పదములను అంకించినవారనూ అరుదే. తక్కువ మాటలలో, సులభశైలిలో, చ్చని ప్రధానమై, సంగీతమయమై యెనుగుదన ముట్టిపడు సుడికారముతో క్షేత్రయ్య వ్రాసిన నాయగువేల పదములూ అలంకార గ్రంథమునకు లక్ష్యప్రాయములు. క్షేత్రయ్య అనలుపేరు వరదయ్య అంటారు. అనేక పుణ్యక్షేత్రాలు దర్శించి ఆయా దైవములను సేవించి ఆ మూర్తుల మీది పదములు వ్రాసినట్లు ఆయనకు క్షేత్రయ్య, క్షేత్రజ్ఞుడు అను పేర్లు సార్థకములైన పని పద పరిశోధకులగు పెద్దల అభిప్రాయము. క్షేత్రయ్య పెద్ద వైష్ణవ భక్తుడు, మధుర భక్తులపాసకుడు. శాను రాధగా, అజగన్నాదుడే మువ్వపురిలో వెంపిన గోపాల నాయకుడుగా భావించి రాధామోదపుల (జీవాత్మ పరమాత్మల) పవిత్ర ప్రేమను లీలలను పదములలో చిత్రించినాడు. నృత్యము మాటయై త్రిసూ, సంగీత విషయము తలబోసినను, అభినయ రీతులను చర్చించిననూ అన్నింటా క్షేత్రయ్య అమరుడు.

విజయరాఘవుని కాలమున క్షేత్రయ్య తంజావూరికి చేరుకొన్నాడు. కాగా తంజావూరి నాయక రాజాస్థాన సర్వకీగణం అభివృద్ధిని అపూర్వముగా పెంపొందించుటకు క్షేత్రయ్య సహాయ సహకార సంపత్తి ముఖ్యముగా పనిచేసినది. క్షేత్రయ్య పాండితీ ప్రతిభ విజయ రాఘవనాయకునే ఆకర్షించినట్లు విజయరాఘవుని రచనలవల్ల తెల్లము కాగలదు; అతడు తన యక్షగానములందు అభినయ పటితులకు వినియోక్తమగు పదములను కూర్చినాడు. యక్షగానములలో పదములను తొప్పించుట, యిదియే ప్రధమము. ఐనప్పటికీ వీటిద్వారా సాత్వికాభినయము బహుముఖముల నభివృద్ధిచెంది విద్య మరింత శోభిస్తోందని. అప్పటితో కవులు పెక్కురు తమ యక్షగానములందు పదములను, పదకేళికలను, దరువులను విశేషముగా రచించుట ప్రారంభించినారు.

క్రమముగా యక్షగానములందు దరువులను ప్రాముఖ్యము లభించినది. ఒక భావమును అనేక సందర్భాలద్వారా విపులపరుస్తూ అభినయించుటకు అనుచైన విధమున (ద్రివిముకలిగి) సృష్టిమునకు ఉపయోగపడే సంగీత రచనమే దరువు. పాత్ర ప్రవేశదరువులు, సంవాదదరువులు, అభినయదరువులు అను మూడు పద్ధతులలో ముఖ్యంగా దరువు అభివృద్ధి చెందినది. ప్రతిపాత్ర ఒక ప్రత్యేక దరువుతో ప్రవేశ పెట్టబడుతుంది. ఆ దరువులలో ఆ పాత్ర ఆహార్యము, అలంకరణ విశేషములు, పాత్రపోషణ చక్కగా విపులముగా వర్ణించబడి ఉండుటతో ఆవేశము కట్టు సర్దుచుండి ఎంతగానో సహాయముగా ఉండును. ఆయా పాత్రల మనస్తత్వము బాగుగా నర్థము చేసుకొని పాత్రపోషణ కనుపైన అంగిక వాచకములను కూర్చుకొనుటకు తోడ్పడే పద్ధతిలో రాగములు తాళములు దరువులలో నిర్ణయిస్తారు. ఈ దరువులవల్లనే యక్షగాన నాటకములందు ఆహార్య నిర్ణయము మింభ సాధ్యమవుతున్నది. వీటిలోని అలంకరణ వివరములవల్ల రాజాస్థానములలోని కవులు, పండితులు, ఆచార్యులు, నట్టవరాండ్రు ఆహార్య విశేషములకూడ తెలుసుకొనుటకు అవకాశం లభిస్తున్నది.

ఈ విధముగా, అటవికుల కళగా మండిన కురవంజి ప్రభువుల ఆదరణకు పాత్రమై పండితులచే సంస్కృతమై రాజసర్వకీ మణుల కారాధ్యముగా యక్షగాన రూపమున ఒక శాస్త్రీయ కళగా విరాజిల్లినది.

ఇది పడునేరవ శబ్దమునాటి ముచ్చట. నాయకరాజుల విమృశ యక్షగానకళను పోషించినవారిలో మహారాష్ట్ర ప్రభువులగు శహజీ, శరభోజి, ఖండోజి ముఖ్యులు. విష్ణువల్లకీ సేనా

ప్రబంధము. శివవల్లకీ సేనా ప్రబంధములను గాన ప్రధానమైన యక్షగానములు వందరత్న ప్రబంధమును సృత్య ప్రధానమైన రచన శహజీ కృతులు. వల్లకీ సేనా ప్రబంధములు సంగీతప్రాముఖ్యముతో అభినయమున కెక్కువగా ఉపకరించుతవి. వందరత్న ప్రబంధము కూడ చాలముఖ్యమైన రచన. సుమారు మూడు శతాబ్దములక్రితం దర్బారులందు యక్షగానములు కాక 'కేళిక' అనే పేరుతో అభివృద్ధి చెందిన ఏకపాత్రాభినయ సృత్య సంప్రదాయమును గురించి వివరముగా గ్రహించుటకుయీ రచన చాలవరకుపయోగించుతుంది.

ఈ సందర్భమున చెయ్యూరు చెంగల్వరాయని కవితను కూర్చిన ప్రస్తావన అప్రస్తుతముకాదు. చెంగల్వరాయశాస్త్రి కవి, గాయకుడు; బహుకీర్తనలను యక్షగానములను శబ్దములను రచించి భరితనాట్యమును ఎందరో నట్టవరాండ్రకు నేర్పిన ఆచార్యుడు, ఈయన కాలమునందే చెయ్యూరు ఆలయమునందలి * సర్వవాద్య రాధన కొంతవరకు సంస్కరింపబడి చక్కని స్వరూపమునుబడినది. ఈయన సుందరేశునిగార్చి అనేక శబ్దములుగా అపూర్వ తాళములందు ప్రోత్సములు రచించినాడు.

ఆలయమందు పోడిశోచారములు ముగిసిన తరువాత సృత్యగీత వాద్యములలో స్వామి నారాధించుటనే సర్వవాద్యరాధన అనవచ్చును. ముఖవీణ, మురళి, సాన్నాయి, ధవళశంఖ మున్నగు గాలివాద్యములు; పీఠ, గోట, వాయువీణములాది గాగల తంత్రీ వాద్యములు; డోలు, మృదంగము, సగారా, శుద్ధమర్దకము, డమరు కము, సూర్యమండలము, చంద్రమండలము మొదలైన చర్యవాద్యములు. పంచమఖిపంటి మృణ్మయ వాద్యములు; జలతరంగము వంటి జలవాద్యములు సంగీతమునకు జోడించి వేర్వేరుగా, గోష్ఠి గానముగా విప్లవంజరి, శుద్ధస్పృత్తిము. కేళిక మొదలగు సృత్య వినోదములతో స్వామిని (సుందరేశుని) ఆరాధిస్తూ చూర్ణిక, ప్రబంధ, శ్లోకాష్టరాది రచనలతో ప్రోత్సముచేస్తూ దేవదేవుని గుణ గణములను కీర్తిస్తూ కుంభాహారతితో ముగించుట సర్వవాద్య రాధన. ఈ ఆరాధనాక్రమము అతిప్రాచీన కాలమునుండి ఉన్నప్పటికీ, చెంగల్వరాయ శాస్త్రి దానికొక క్రమత నేర్పరచి ప్రచారమునకు తెచ్చినాడు. ఈయన రచనలలో సుందరేశ విలాసము ముఖ్యమైనది. ధవళము, అష్టకము, వనము, ప్రబంధము మున్నగు సంగీతరచన లీనాడు వినుటకవకాళము లేకున్నా, సర్వవాద్యరాధనలో మాత్రము వివరము.

వర్తమానకాలముందు యక్షగానములను భాగవతములను బహుళముగా రచించి అనేక ప్రజాసేవకమునకు అందించినవారు తెలంగాణ వాస్తవ్యులగు శ్రీ చెర్విరాం భాగయ్యగారు. యక్షగాన రచనావద్ధతిని, ప్రదర్శనావిధానమును వివరించుచు తెలియుగోరు వారికి వీరి రచనలతో ఉపకరించుకవి. ఆంధ్రదేశములో జక్కుల వారు ప్రదర్శించే కొన్ని ప్రఖ్యాత యక్షగానములు: జలకీర్తి, మార్కండేయ, ధర్మాంగద, కుళిలాయకుల, కాళీయమర్దన, గంగా గోరీ విలాసం.

భాగవత మేళములు

భాగవత మేళముల వర్తకులు యక్షగానములందు, సంస్కృత నాటకములందు వలె అనేకపాత్రలను ప్రవేశపెట్టి పూర్తిగా తమ ప్రదర్శనములకు నాటక స్వరూపమిచ్చారు. భాగవత మేళముల వర్తకులనే భాగవతులంటారు. వీరు పలు శాస్త్రీయ సంప్రదాయములను యక్షగానములలో ప్రవేశపెట్టి ఆ కళకొక శాస్త్రీయ నాట్యవద్ధతి నాపాదించారు. సృష్ట సృష్టి చతుర్విధానములు (అంగిక వాచిక, అహార, సాత్త్వికములు) సంప్రదాయస్థిరముగా అభివృద్ధికి తెచ్చి నాట్యశాస్త్రముందలి పూర్వరంగమును శాస్త్రీయరీతిని ప్రదర్శించారు. చారీ, కిరణ, అంగహార, విన్యాసములను చిత్రాభినయమును భాగవతులు ప్రదర్శించారు. అంగికమును గొప్పగా అభివృద్ధి పరచినవరు భాగవతులే. వారు ప్రతిమాటకు, ప్రతిచిరుకునకు హస్తములను కట్టించి అర్థములను హస్తవిన్యాసములతో ప్రదర్శించేవారు. గద్యమునుకూడా దానిలోని రసబోషణమునలై రాగయుక్తియుగా శృతిబద్ధముగా చదివేవారు. దరువు పాడుట కూడా వీరివల్ల అభివృద్ధికి వచ్చినది. భాగవతుల ప్రదర్శనములలో ప్రతి పాత్రా, రంగస్థల ప్రవేశ మొనగ్గునప్పుడు దరువును స్వయముగా పాడుకూ హావభావములను ప్రదర్శిస్తూ అందరినూ దరువైన హస్త విన్యాసములను చూపుతూ అయ్యను గుణముగా సృష్ట మాచుతుంది. వాచిక, సృష్టములలో వర్తకుని ప్రాసేద్య ప్రదర్శనకూ యీ వద్ధతి ఎంతో ఉపకరించుతుంది. ఈ భాగవత మేళములందలి దరువులు వివిధ రాగతాళములందు రచించబడుచేతకా అనేకరకములైన అదభు విన్యాసములు అయా పాత్రలకు తగువట్లుగా ప్రత్యేకముగా సృష్టించబడినవి. ప్రతిదరువును ఆడుటకు ముందు జతితో ప్రారంభించి దరువాదిన ఏమిట శబ్దమును సృత్యమాడి ముగించు సంప్రదాయము ఈ భాగవతులతోనే ప్రారంభమైనది. ఒకరాజావకుగాని దేవతామూర్తిగాని సంబంధించిన వర్ణనాత్మక గీతములతో మృదంగ శబ్దములతో కూడిన ప్రత్యేక సంగీతరచనా సంవిధానమే

శబ్దము. ఇందు మృదంగ శబ్దమునకు సృత్యము, స్తోత్రగీతమునకు సృత్యము ప్రదర్శిస్తారు. ఈ భాగవతములకు అలంకారశాస్త్రములు, రసశాస్త్రములగు ప్రతాపరుద్రీయం, భరతం, రసప్రకరణం, రసగంగాధరం, విరసబూపాలీయం, రసమంజరీలు, కావ్యప్రబంధాది బహుగ్రంథ వ్రతనము వీరి అభినయ నైపుణ్యమున కెంతగానో తోడ్పడినవి. పారిజాతనాటకము (నేటి భామాకలాపము)లో అష్ట విధ నాయకాభినయమునకు వేరగువిధమున సత్యభామపాత్రను రూపొందించి వీరు ప్రచారమునకు తెచ్చారు. భాంతీయ సృత్యకళకు జీవమనదగిన అభినయవిద్యకు తమ పాండితీ ప్రతిభలో ఎన్నో తీరుల భాగవతులు మెరుగులుదీడ్చారు.

కందము మున్నగు దేశీయచ్ఛందస్సులేకాక కీర్తనలు, సృష్టములు, శబ్దములు, అష్టకములు, దండకములు శ్లోకములు, చూర్ణకలు, సీసార్థ కందార్థ ద్విసద్ధాములు మున్నగు రచనలుకూడ భాగవతులు తమప్రదర్శనములలో ఉపయోగించేవారు. భాగవతులు ప్రదర్శించే కొన్ని సృత్యనాటకములు: పారిజాతాపహరణము, భామాకలాపము, ప్రహ్లాద, ఉషాపరిణయం, హరిశ్చంద్ర, రామనాటకము, రుక్మాంగదలు.

ఆరాధనా సృత్య సంప్రదాయము అలయమునువీటి ప్రాంగణమును చాటి రావణాటలందునడిచి ప్రభువులదర్శనార్థిగా ప్రవేశించి తత్తదిభిరుచుల ననుసరించి వన్నెచిన్నెల నలవిరచుకొని అదర్శమును మరచి పూర్వప్రతిభను కోల్పోవుట ప్రారంభించినది. అసలు సంప్రదాయ బద్ధమగు దేవదాసీల జీవితము త్యాగశుభము, నియమనియతశూను. అలయములో స్వామిని తమ సృత్యకళతో ఆరాధించుట, అలయపు బాదాయంబుల ఆరాధనా జీవించుట దేవదాసీల ఎద్దతికనుకనే అతినిరాడంబరులుగా ఉండేవారు. రాజాస్థానములో ప్రభు పండిత రసీక జనాదరణీయమైన గణిక లక్ష్మీప్రసన్నురాలు. అటు సరిస్వతీ కటాక్షము, ఇటు లక్ష్మీ ప్రసన్నముగల రాజనర్తకిమణుల వైభవోపేత జీవితము కృమముగా దేవదాసీగణము నాకర్షించినదన్న ఆశ్చర్యములేదు. లక్ష్మీదేవి చల్లని చూపులకోసం దేవదాసీగణముకూడ నాగరక ప్రజాభిమతానుగుణముగా తమ జీవిత పద్ధతులను సరిదిద్దుకొనారంభించినారు. ఈ విధముగా అభ్రగంగ వలె పవిత్రమైన దేవనర్తకీ సంప్రదాయం నానాటికి దిగజారి అధఃపతితమై పోవుటకు వారి మనఃప్రవృత్తితోపాటు అప్పటి సాంఘిక వ్యవస్థకూడ హేతువేకాగలదు. ఆంధ్రదేశమున దేవదాసీజనం ఊర్వశి అంశకు చెందినవారనీ, అలయసృత్య సంప్రదాయమునునుసరించుటకే వారు అర్హులనీ అభిప్రాయముండుటవలన వేరుతెగవారు అలయ గోపుర ద్వారముదాటి రోన గజ్జెకట్టే అవకాశమే లభించేదికాదు.

శివాయములందలి దేవదాసీలకు పుష్పమువ్రలేసేవారు, విష్ణాయములందలి నర్తకీగణమునకు కుడిచేతిదండ ప్రాణమున చక్రం, ఎడమచేతి దండ ప్రాణమున శంఖం, వక్షస్థలపు కుడి భాగమునందు వామసహితముల చక్రం—ఇవన్నీ దేవతాముద్రలు కాల్చి అంకితము చేసేవారు. వీటినే శంఖ చక్రంకితిములంటారు ఇట్లు ముద్రాంకితలైన దేవదాసీలకే ఆలయములందు ఆరాధనా నృత్యము, కళ్యాణ మండపములపద్ధత భాగవతములు, తేజికలు ప్రదర్శించే అర్చిత లభించేది. ఇకర తెగల నర్తకీగణం రాజదర్బారుల్లో సభలందు నృత్యమాడేవారు. వీరి రంభాంశకు సంబంధించిన వారంటారు. దేవదాసియైనా తన కిష్టమైతే రాజదర్బారుల్లో నర్తించే అవకాశం ఉండేది. ఈ అవకాశమే ఆలయనృత్య సంప్రదాయం షీణదళ నందుకొనుటకు కొంత కారణము.

మనదేశమునందలి రాజకీయవాతావరణము ఆరేదెనిమిది శతాబ్దములందు అస్థిరమై ఆంధ్రేశనాకరముగా నుండుటవలన ప్రభావము సాంఘికవ్యవస్థ కళలు, మతములపైన ప్రసరి చి అవికూడ కల్లోల పరిస్థితులకు లోనైనవి. నాట్యకళకు పట్టిన యీ హీనదశను తొలగించి సంస్కృతి నుద్ధరించి లలితకళలను ప్రచారమొనర్చుటకే ఆనాటి బ్రాహ్మణ పండితులు నృత్యకళను చేపట్టారు. నృత్య కళలోని ప్రాచీన సంప్రదాయములను, శాస్త్రరీతులను కాపాడుటకే వీరు కృషిచేసినారు. మెదపురాజేతిహాస నాట్యశాస్త్రములలో పరిపూర్ణ విజ్ఞానమును సాధించిన కూచిపూడి బ్రాహ్మణాచార్యులు భారతదేశమందలి ఇతరాచార్యులవలెనే ఆంధ్రదేశమందలి శాస్త్రీయ నృత్యకళను జీర్ణావస్థనుండి ఉద్ధరించి భారతభాగవతాదులను నృత్య నాటకములద్వారా ఊరూరా, వాడవాడలా, మూలమూలపల్లెలా ప్రదర్శించి తోడిగా మతప్రచారమొనర్చి హైందవ నాగరికత పునరుజ్జీవనమునకు తోడ్పడినారు. ఆంధ్రదేశమున రూఢముగా యీ కృషిజరిగినవారు కూచిపూడి వారిగుటవలన వారినుసరించిన విద్యకు కూచిపూడి భాగవతమని, వారికి కూచిపూడి భాగవతమని యీశస్సు కాశ్యతమైనది. విరి తమ ప్రదర్శనములందు వేషములు కట్టుటకు ప్రీలను నిషేధించినారు: కాగా పురుషులే ప్రీ పాత్రలనుకూడ ధరించేవారు. అప్పటినుండి ప్రీ నృత్యకళ నట్లువేషములను, కూచిపూడిపరి నృత్యకళ భాగవతవేషములను పేరుకెక్కినవి. ప్రాచీనములందు ఆంధ్రదేశమున శైలిము, పీఠైవము విరివిగా ప్రచారములోనున్నప్పుడు, వీరు శివసంబంధగధలనే నృత్య నాటకములుగా ప్రదర్శించవారు. పండితారాధ్యచక్రలో నాటి అనేక మార్గదేశనృత్యరీతులు విసరముగా ప్రస్తావించబడినవి. దళవిధ శివ

లీలలను నాటి నర్తకులు అభిమానముతో ప్రదర్శించేవారు. ఏమట్లు రామానుజ వైష్ణవమతము, వల్లభాచార్యుని మధురభక్తి సంక్ర దాయము ప్రజలనాకర్షించుటతో వీరు భాగవతములోని శ్రీకృష్ణ సంబంధగాథలను నర్తించుటకు మొదలిడినారు. ముఖ్యముగా వీరిని భాగవతులనీ, వీరాదేవి భాగవతములనీ అన్నారు. మరికాడు నందలి కథాకళి: ఉత్తర ప్రదేశములోని రామలీల: కూలమంగళం, ఊత్తుక్కాడు, మేలత్తూరు ప్రదర్శనములు: కూచిపూడి భాగవత ములు: కోటకొండ కప్పట్రాళ్ళ భాగవతములు: అస్సాంలోని అంక్యానదీవర్తనం—ఇవన్నీ ఈ తరగతికిచెందినవే ఈ సంక్ర దాయములో ప్రీలు నర్తించరు. పురుషులే కళారాధకులుగా దేశమంతా ప్రచార పర్యటనమొనర్చి నృత్యప్రదర్శనలిచ్చేవారు.

ఈ నందస్యమున నృత్యకళకు సంబంధించిన అతిముఖ్యమైన శాండలస్య విశేషములను గుర్తుంచుకొనవలెను. భాగవత నాటకములలో పురుషులు ప్రీ వేషములు కట్టినప్పుడు వారు ప్రదర్శించే అలీనయమునకు, అ పాత్రలను ప్రీలేధరించినపుడొప్పించే అభినయమునకు దాంభేదము కనిపిస్తున్నది. నృత్యనాటకములందు గాని పదాభినయమందుగాని పురుషులు ప్రదర్శించు నృత్యము కుద్దలాస్యముకాదు: శాండవమందలి కోమలమైన అంగవిన్యాసము మాత్రమే. అనగా లాస్యద్వాయా ముద్రిమైన శాండవము. అట్లే ప్రీలు ప్రదర్శించు నృత్యమునందు శాండవముకాదు: దానివీరికలు గల లాస్యములోని ఉద్దత స్వరూపము మాత్రమే. కనుకనే కొందరు శాస్త్రకారులు ప్రీలు ప్రదర్శించే నృత్యములను అభినయములను రెండురీతుల వ్యాఖ్యానించారు. నర్తకీ సభామధ్యమున కూర్చుండి పదములు, జావళిలు, శ్లోకములు, పద్యములు అభినయించుట లాస్య మనీ: నిలువబడి జతిస్వరములు, శబ్దములు, దరుపులు, తిల్లానలు నర్తించుట శాండవమనీ అన్నారు.

కూచిపూడి భాగవతులు

కూచిపూడి కృష్ణాజిల్లాలోని ఒక అగ్రహారము. ఈ అగ్రహారమందలి బ్రాహ్మణ కుటుంబములకు చెందిన పురుషులందరూ ఆంధ్రదేశమందు నృత్యకళోద్ధరణకు జీవితముల సంతక మొనర్చి దీక్షకంకణదారులై ప్రాచీన సంప్రదాయముల నత్యనిలచి ప్రచారమునకు తెచ్చినారు. కూచిపూడి భాగవతులు విజయనగర

కాలం కాలమునాటికి ప్రఖ్యాతిగాంచినట్లు చరిత్ర చెప్పుతున్నది.
* మాదవల్లి కై పియజలో వీరి ప్రస్తావనకూడ ఉన్నది.

విజయనగర సామ్రాజ్య పతనానంతరము మన నాటకకళను జీవించినవారిలో ముఖ్యులు తంజావూరునేలిన నాయకరాజులు. క్రీ. శ. 1581 నుండి 1614 వరకూ పరిపాలించిన అచ్యుతప్ప జాయకుడు 34లు విద్యలు నేర్చి తనదరికివచ్చిన వందలాది భాగవతుల కుటుంబములకు అచ్యుతాపురమును అగ్రహారముగా నిచ్చినాడు. ఆ అచ్యుతాపురమే నేడు మేలటూరు (మేలట్టూరు)-అంటే మేళముల ఊరు-అని పిలువబడుతున్నది. ఈ అగ్రహారమువందరి భాగవతులు తంజావూరు నాయకరాజులు రచించిన నృత్య నాటకములమీద ప్రదర్శించేవారు. క్రీ. శ. 1780 ప్రాంతమున ఉన్న మేలటూరు వేంకటరామశాస్త్రి అనుప్రసిద్ధ భాగవత నాటకకర్త రచించిన నృత్యనాటకములను వీరు తరువాతతరువాత ప్రదర్శించే వారు. నేటికీ యివి కొన్ని వర్సలములందు ప్రదర్శిస్తూనే ఉంటారు.

* క్రీ. శ. 1602 లో వీరనరసింహరాయల కాలమున విజయ నగరమున కూచిపూడి భాగవతులు తమ విద్యను ప్రదర్శింపగోరి వారు కూచిపూడివారి ఖ్యాతిని మున్నే విన్నారు కావున వీరస్వ సింహరాయలు దివాణములో ప్రదర్శనమేర్పాటుచేసి రాజీవాసమును కూడ భర్షణమున కనుమతించినాడు. అప్పట్లో సిద్ధవటంపీమను వమ్మెట గురువరాజు అన్నాయన పాలించేవారు. అతడు ప్రజల ముందీ ద్రవ్యమును గుంజకొనుటలో చందకాసముడుగాఉండేవాడు. ధనమివ్వని వారి ప్రియను పట్టించి తెచ్చి సైన్యములకు చిరుతలు పట్టించేవారట. ఆ రోజుల్లో బ్రాహ్మణభాగవతులొందరాదును గనువించినారు. కాబట్టి నృసింహరాయలముందు రాజీవాసమంతా తిరిగిస్తుండగా భాగవతులు దైర్యముచేసి వమ్మెట గురువరాజు ధనముకొరకు కావించే సైన్యధనమును ప్రదర్శించినారట. ఒకడు శ్రీ వేషమును మరొకడు గురువరాజు వేషమును కట్టి రంగస్థలమున శ్రీ వేషమునకు సైన్యములపై చిరుతలు పట్టించి సొమ్మిమ్మని తహస్సీలు చేసినట్లు భాగవతులు కీర్తన ప్రదర్శించారు. భాగవతుల ముఖతః రాయలు గురువరాజు దుష్పరిపాలనను తెలిసికొని తెల్ల వారినప్పటికీ అస్థానమునందు దండినాది సేనానాయకుల నెల్లరను పిలువనింపి ఇస్కూల్ ఖాన్ అనే నాయకుని సేవతోపంపి గురువరాజు తలకొట్టించి ఆ ప్రాంతప్రజల పీడితావినాడు.

వైష్ణవ భక్తుడగు సిద్ధేంద్రయోగి పారిజాతావహరణమును నృత్య నాటకమును రచించి కూచిపూడిలో పుట్టిన ప్రతి బాలకుడు తనజీవిత కాలమున నొక్కసారియైన నత్యభామపాత్ర ధరించవలెనని ఆయన కాపించినాడు. ఆ మహనీయుని ఆజ్ఞను శిరసావహించి నేటికీ కూచిపూడి ఆచార్యులు తమ ఇంట్లలో జన్మించిన ప్రతి బాలకుని నృత్యశిక్షణవిచ్చి యీ కళను ఆరాదిస్తున్నారు కావుననే తరతర ములనుండి యీ భాగవత విద్య యిప్పటివరకు చెక్కుచెదరక విల్లి ఉన్నది. సిద్ధేంద్రయోగి రచించిన పారిజాతావహరణనాటకమే యీ నాడు భామాకలాపము పేరుతో వ్యవహరింపబడుతున్నది. కూచిపూడి భాగవతుల చిస్తూర ప్రచారమువలనను నరస రస భరిత మగుటవల్లనూ భామాకలాపము మనదేశమునందలి కళారాధకులను ఎక్కువగా ఆకర్షిస్తున్నది. కళోపాసకులు ఆంధ్రదేశం నలుమూలల నుండి కూచిపూడికి యాత్రగావెళ్ళి యీ భాగవత విద్య నభ్యసించి నారు. ఇంతేకాదు. ఇతర ప్రాంతముల కవులకూడ సిద్ధేంద్రయోగి పద్ధతిలో కలాపములను రచించినారు కావున సిద్ధేంద్రయోగి విరచిత భామాకలాపమేకాక ఆంధ్రదేశములో మరి ఆరువిధముల కలాపములను భాగవతసర్తకులు ప్రదర్శిస్తున్నట్లు తెలుస్తున్నది. సిద్ధేంద్రయోగి కవికామారుద్యము, పాండిత్యప్రకర్ష, రచనా వైశిష్ట్యము, కళాప్రతిభ ఎట్టివో దీనివిబట్టి దెలియగలము. ఆంధ్రుల మహనీయుని కా కల్పాంతము రుజువయియున్నారు. ఆమహనీయుడే

* కూచిపూడినే కుచేలుపురి యనిచూడ విరిచేవారట. 16 వ శతాబ్దమున కూచిపూడిలో సువాణంవారు భాగవతులందు ప్రశస్త్యలుగా మండేవారు. శ్రీ నారాయణతీర్థుల కృష్ణరీలా తరంగిణిలోని తరంగములను నృత్యగానములకు ఎక్కువమక్కువతో వారుకొనే వారు. ఒక రోజున రాయలపీఠముండి ఒక బ్రహ్మచారి దేశాటనము చేస్తూ కూచిపూడి చేరి సువాణంవారి నిత్యజపతపామస్తావ హవనకర్మక్రమమునకును, నృత్యలాస్య నాటకకళారాధనకును సంతోషించి తానుకూడ ఆ గ్రామముననే స్థిరపడిపోయాడు. సువాణంజోగవరాస్థు పుత్రికకు పరిణయమాడినాడు. కొంతకాలమునకు సన్యసించి సిద్ధిపొందినాడు. ఈ మహనీయుడే సిద్ధేంద్రయోగి. సిద్ధేంద్రయోగి రచించిన పారిజాత నాటకమునే కూచిపూడి భాగవతులచే అప్పటి గోల్కొండ పాడుషావద్ద ప్రదర్శింపజేసి కూచిపూడిని అగ్రహారముగా ఆ భాగవతుల కిప్పించెనని చెప్పుచురు.

లేవిదో భాగవతకావ్యము మూడుపాదములకై విరాజిల్లే అవకాశము కలిగిడినది.

కూచిపూడి భాగవతము తమ పూర్వముండి నేర్పిన నృత్య విద్యతోనే సంకృతమై పండితులకు కరుణించుచు ఉన్నది. విరంతులకృష్ణతో మాత్రమే విషయము తెలిసిందే కనుకను సంతసించి పూర్వ సంప్రదాయముల ననుసరించి తమ నృత్యకళ నభివృద్ధిపరచుకుంటూ వచ్చినారు. భాగవత ప్రదర్శనలకొనం వారే యే సంస్థానములకు వెళ్ళిననూ అక్కడి నట్టువరాంధ్రు, దేవదాసీల నృత్యములను చూచే అవకాశము లభించేది. అక్కడ తాముకొనినవిద్యలో ఏ కొంత వైశిష్ట్యమున్ననూ సహృదయతతో స్వీకరించుటకు వెనుదీయలేదు. అక్కడక్కడి చూసిన నృత్యపద్ధతులందరి పోకడలను కూడ గౌరవించి తమ భాగవతకళకు విశిష్టతను చేకూర్చుకొనినారు. తమ విద్యలోని ప్రత్యేకతలను ఆస్థాన నట్టువరాంధ్రులకు నేర్పినారు. ఇట్లు కూచిపూడి భాగవతము కళాప్రదర్శకులని అన్వర్థనామధేయై రన్ననూ అతిశయోక్తికారు.

కూచిపూడిలో భామాకలాపమేకాక నృత్యనాటకములనుకూడ పంపదాయపూర్వకముగా చిరకాలమునుండి అక్కడి ఆచార్యులు అధిష్టునే వచ్చినారు. ఈ నాటకకళలో మిక్కిలి ప్రసిద్ధికెక్కిన వారిలో అతిపాద బ్రహ్మశ్రీ చింతా వేంకటరామయ్యగారు కొద్ది కాలమై గతించినారు. వారికుమారులు బ్రహ్మశ్రీ చింతా కృష్ణమూర్తిగారు ఆ కళను ప్రస్తుతము వ్యాప్తి నొందిస్తున్నారు.

సుమారు రెండుశతాబ్దములక్రితం ఐనగానవల్లి నవాబు కూచిపూడి భాగవతమును కొందరిని తన ఆస్థానమునకు ఆహ్వానించి వారికి కొంత భూమిని మూలముగానిచ్చి అలంపూరునకు దగ్గరలో ఉండే కోటకొండ కప్పంపాళ్ళ ఆనుగ్రామమును వారికి స్థిరనివాసముగా నేర్పాటుచేసినారు. వారి వంశీయులే తెలంగాణాప్రాంతమున నేటికీ భాగవతమును ప్రదర్శిస్తున్నారు.

భామా కలాపము లేక వాదనాతాపహరణ నాటకము.

అష్టవిధ నాయకాభివ్యక్తిని చక్కని అవకాశమును కల్పిస్తూ నాయకలు వారివేర్వేరు, వారి వ్యక్తిత్వములు కనబోషణానుగుణముగా ప్రదర్శించుటకు వీలగువిధమున సిద్ధేంద్రయోగి పారిజాతాపహరణ నాటకమునల్లినారు. ఇందనేకపాత్రములు వర్ణన, ప్రతిపాత్రకొక వైశిష్ట్యముండుటవల్లను దీనికి విన్నముగా ఒకే పర్వము వివిధరీతిల నొప్పిస్తూ వివిధనాయకల నభివ్యక్తి నృత్యనృత్యములలో పాండిత్యము చూపుట కనుచైనరీతిగా యీ

పారిజాతాపహరణ నాటకము రూపొందించవలెనని సంకల్పించి కూచిపూడి ఆచార్యులు దీనికొక నూతన స్వరూపమునేర్పరచినారు. అదే భామాకలాపమును పేరుతో ప్రచారమున కెక్కినది. ఇక్కడ భామా అనగా సత్యభామ, కలాపమునగా ఆమె మావనికవ్యవస్త. ఈ నాటకమునందు, స్వర్లోకమునుండి తాను తెచ్చిన పారిజాత పుష్పమును వారదుడు శ్రీకృష్ణునకివ్వగా శ్రీకృష్ణుడు దానిని రుక్మిణికిచ్చెను. సత్యభామకు ఆ విషయముతెలిసి అలుగును (కోపగించును.) కృష్ణుడామె అడకను తీర్చి పారిజాత పుష్పమునే తెచ్చి సత్యభామ పెరటిలో నాటును. ఈ కథానందితానమంతా నాటక రూపంలో మున్నుండున సత్యభామ పాత్ర తన విశిష్టతను ప్రత్యేకముగా చూపే అవకాశములేదు. అట్లుకాక సత్యాకృష్ణుల ప్రణయ కలహమారముగా చేసుకొని కృష్ణుడు సత్యనుండి దూరముగా మున్నున్నాడు ఆ నిరహమునందామె మనస్సు బొందిన వివిధావస్థలను వివిధనాయకలుగా చిత్రించి నాటకమున అభివ్యక్తిచేతురు. ఈ అభివ్యక్తి పద్ధతి కనుగుణముగా పెంపొందించబడిన కలాపమిది.

ఈ కలాపము "స్వాధీనపతిక"తో ప్రారంభమౌతుంది. చెప్పినట్లువిధి, కోరినట్లు నడుచుకొను పతిగల నాయక స్వాధీనపతిక. శ్రీకృష్ణుని ప్రేమకు పాత్రరాలైన దేవేరి తననుమించి ఎవ్వరాలేరని సత్య ప్రగల్భములు చెప్పును. నాటకప్రదర్శననుండు భామ దరువును పాడుతూ ప్రవేశిస్తుంది.

దరువు. ముఖారి-అటాళం
భామనే - సత్య భామనే-వయ్యారి సత్య

(1) భామనే, పదహారుపేలా
కోపలు ల. చిరికొన
రామలో గోపాలమూర్తి
ప్రేమ జాడలైన సత్య||

(4) కూరిమి సత్రాజిత్తు కూతురై
అందరిలోని చాలా
మగనివిదాసి తాళా: ని
వయ్యారి సత్య||

ఇట్లా ప్రవేశదరువును నృత్యమాడి ముగించిన తరువాత చెరికత్తెగ, దూరికగ, హస్తప్రియగా అన్ని విధముల ప్రతిబింబిస్తూ ప్రక్కనే ఉండు మార్దవితో అంటుంది:

“హే నభీ! స్వామివారికి నాకూగల స్నేహము చెప్పెదను వివవమ్మా”

శ్లో॥ గిరిన్దయారే గగనేపయోధరే
లంకాంతరే భాను జలేచపద్మం
ద్విలక్షసోమే కుముదోత్పలానాం
స్నేహేచ బంధూ నగరాదహరః
.....
.....

పదహారుజేల గోపికలందునా తనకు సరి యెవ్వరాలేరని గర్విస్తూ జగన్నాథుడు తనకు దాసుడని స.తోషిస్తూ చెలరేతో నత్యభామ ముచ్చటించును. నాధునితోజరిగిన మన్మథక్రీడలు, గడి విన శృంగార జీవితము నభితో వర్ణించును. కాని ఆ సమయమున నాధుడు తనతోలేడు. శ్రీ కృష్ణుడు కోవగించుకొని వెడలిపోయినాడు.

ఇదట నత్యభామపాత్ర “కలహంతరిత” నాయక నభినయించును. బలితోతగవులాడినందుకు పశ్చాత్తాపము తన అవివేక తకు చుఱచుమా ప్రకటిస్తూ చింతపడును.

“భూమివి ఆడజన్మమయి పుట్టిన యందుకు చింతసేతునా, రామలలోన ప్రాణపతి రమన నందుకు చింతసేతునా, కాముని బాణకాలములు గగ్గిమ్మిన యందుకు చింతసేతునా, ఏమని చింతసేతు, విడినేచుని చూచుదు నేడు దైవమా.

* *

ప్రాయము పాపుపాలు, విగిపయ్యెడ గుబ్బలరైకపాలు, యా కాయము రాత్రిపాలు, చెరికమ్మలు చూపులు నిద్రపాలయో, పాయని ప్రేమచేత యెడబాయక ముంటినె; యిప్పుడిట్లుగా కాయబా డేయుచున్న పుపుమాతల కోర్కెను జీవితేశ్వరా”

స్వామి తనవద్దలేడు. అతడు లేనిదేజీవిండుటెట్లు? మరల ప్రాణపతి అనుగ్రహమును సాధించుటెట్లు? అనలీనియోగమును తరించు శేవిధమునా? విరహభాసముతో దుఃఖించే యీ తరుణమున నత్యభామ “విరహోత్కంఠిత.” నాధునికి రాయబార మంపును. తన ఏడువారల సౌమ్మునిచ్చెదనని వాగ్దానమొనర్చి, నాధుని గొని

రమ్మని దూరికను వేరుకొనును, లేఖనాని నత్యభామ మాధవి చేతికిచ్చి ఇలా అంటుంది.

దరువు — ఏంతువరా? — అటకాళం

“మేలుదాసనని చాలనమ్మితి
మేలుమేలు సౌమ్ములిస్తునే
ముక్కల హామిస్తునే
పవదాల చిన్నవరలిస్తునే
నీ జాగుకు నేనోర్వజాలనే
నీకు మొగ్గిక్కను వేగపోవే”

ఈ దరువు నృత్యమాడిన పిమ్మట

“ఉత్తరము చూచుకొమ్మనె నానామిని నేను
తత్తరపతి వ్రాసినాను తప్పొచ్చి, యీ నాడు
కాయజానీ పుప్పలమ్మల గానిచె దినాను
తోయజనయన! మదితోచితంబున్నదాన”

తన విభుడు అలనట తీర్చుకొనవచ్చును, విడెము వేవించు నప్పుడు, అద్దముచూచి శృంగారి ముకొనుచునప్పుడు, ఉల్లాసముగా మున్నప్పుడు, పుష్పపరిమళమును వయ్యాలముగా నాహ్లాదించు నప్పుడు, ధర్మములను చర్చించునప్పుడు, సమయములందు తన దీనస్థితెలిపి రమ్మని బలిమాయిమని నత్యదూతిక సూధవిని కోరుతుంది. సరే, ఎట్టకేలకు మాధవి అంగీకరిస్తుంది. మాధవివెళ్ళి వస్తుంది. తిరిగి వచ్చునప్పటికి దూతికమే నాయకయైనదని నత్య అనుమానించుటతో అభినయము “విస్మయంబ్” నాయక కనుగుణముగా మారును. తరువాత వనంత జయంత కీరకారికాభ్యురములను పంపును. చిట్టచివరకు శ్రీకృష్ణుడు పశ్యింపద్దకు రానంగీకరించును. అతడు వేంచేయుటతోడనే నత్యభామ “మోసగాడా” అని దూషిస్తుంది. ఇక్కడ నత్య పాత్రకు “అపరితనాయకా” భిన్నయము.

“ఇంత మోసమా సామి,

ఇప్పుడె కావరెనా యేమి”

అక్కడొక్క వేగుజక్క బొడిచెనా లేదా

కొక్కొక్కొక్క యనుచు తొలికోసీ బాసెనా

చిక్కినావు తన్నర శూర! చీకటిలో నిదురలేక

ఇక్కడికి రాను పోను యీ ప్రయాస మేలర సామి

జంటితేనే లోలుకు దొందప. దుంబిలి మోవిమీద

గంటు చూడగానే యెంతలు మంట లెక్కుపోరా”

.....

ఇక కృష్ణుడు -

దరువు - కానీ - ఆదికాళం.

“ఇంతజాలమేల ఇంతకొన నేనెల్లొరునే
చెంతజేరనికరావే చెలియా నాతో,
నీకు చాల మొక్కిక్కెను”

భామ -

“ఓక్కు మాటలేలనాలో
చక్కనయ్య, లేచిపోరా
అక్కర దీరిచి వచ్చిరావు
యేఅతివలకొ మొక్కినావు”

.....

సీ॥ అంతరంగపు మాట లాయితో గూడి,
భావ్యరంగపు మాట వలుకరాకు
ఆ పెతో యిచ్చావిహించు లొనరించి
చింతలు చూప నా చెంతరాకు

.....

ఇట్లు నత్యనిందలు విన్న కృష్ణుడు -

“ఏలనే నన్ను తేరికగ చూచేవు
బాలికామణి! విన్ను నేనెడబాసి ఓర్వగజాలనే”

కృష్ణుని అనునయంపులకు నత్యభామ కాంతించును. కృష్ణుడు పారిజాత వృక్షమునే తెచ్చి నత్య పెరటిలో నాటించుటకు వాగ్దాన మొనర్చును. అంతట్లోనే రుక్మిణి ప్రవేశిస్తుంది. నాటకములో యిచట నవతుల పోట్లాట కూడ కలదు. చివరకు శ్రీకృష్ణు డీరువు రకూ నాటము కూర్చి ఆశీర్వదించును.

ఆ విధముగా నీ కలాపముందు అష్టవిధ నాటకాభినయము క్రమమున ప్రదర్శించు నవకాళము కల్పింపబడినది.

జడచరితము: భామాకలాపమున సమయమున తెరపై జడ వేయ నాచారమున్నది భామ పాత్రధారికి సకల విద్యలందు పాండిత్యమున్నట్లు మా నభలోనెవరైన తన విద్యను పరీక్షించ వచ్చుననియునూ ననాలు చేయుటయే యీ జడవేయుట.

ఈ జడకొక విశిష్టమైన పూర్వగాధ కలదు. శ్రీమహావిష్ణువు నముద్రమధన సమయముందు దేవతలకు అమృతము పంచుటకై జగన్మోహినీ రూపముధరించినప్పుడు విశ్వకర్మచే నృష్టింపబడిన ఈ జడను అలంకార విశేషముగా ఆయన ఈ జడనే ధరించెను. జగన్మోహినీ రూపము నుపసంహరింపి శ్రీమహావిష్ణు వీజడను కత్తిరించి పార్వతి వద్దకు బహుకృతిగా కొంటోయినాడట. ఈ పార్వతులు పురాణదాటకులగుటవలన జడను పార్వతి ధరింపనొల్ల లేదు. ఏమృట తెచ్చి రుక్మిణి కీయబోగా ఆమెకూడ అట్లే అభ్యంతరము చెప్పినది. అందుపై శ్రీమహావిష్ణు చా జడను ఒక సందూకు (పెట్టె)లో భద్రపరచి నరకాసురవధానంతరము ఆ జడను ధరించుటకు సత్యమే అర్హురాలని యెంచి ఆమెకు బహుకరించెను. ఆ నాటినుండి నత్యభామ అలంకారముగా ఆ జడను ధరిస్తూ వచ్చినది. అజడ ఇరువదియేడు నక్షత్రములను సూచించునట్టి ఇరువదియేడు విశ్వలను కలిగి ఆముడు శరస్సుం అపిశేషుని పోలి ఉండును. తదాదిగానే నత్యభామకు సంబంధించిన కథలన్నింటా ఆ జడకొక ప్రాముఖ్యము కలెను. ఆ జడను ధరించుటకు నత్యభామ ఎట్లునమర్దు రాలో అట్లేనమర్తుడైన నర్తకుడే నత్యభామ పాత్రముకూడ పోషించ గలదని తోచును. అనమర్దులకు నత్యభామ పాత్రాభినయార్హత లేదని విరూపించుటకే ఆ జడను తెరపై వేస్తున్నారు. ఒకవేళ నభలోగల పండితులతో వాదోపవాదములందు నత్యభామ పాత్రధారి ఓడి పోవుచే సంభవిస్తే సదాముఖముననే ఆ జడను కత్తిరిస్తారు. ఇందుకు మించిన అగౌరవ మా కళాకారునికి వేరుండదు. కాబట్టి నత్యభామ పాత్రధారి విధిగా నమస్త కామ్రము లభ్యసించినగాని నభలో నత్యభామ పాత్ర ధరించుటకు పూనుకోదు.

గొల్ల కలాపము

గొల్లకలాపమునగా ఒక గోపికకుగల విజ్ఞానమును ప్రదర్శించే నృత్యనాటకము, కలాప శబ్దమునకు సంస్కృత శబ్దార్థకల్ప తరువునందు వేదవాక్యము, ద్రుష్టావాక్యము, విజ్ఞానము అను అర్థములు కలవు.

పాలు, పెరుగుల నమ్ముతూ వల్లెలలోను, పట్టణవిదులందు సంపరించు ఒక గోపికకు, ఒక బ్రాహ్మణునకు మధ్య జరిగిన స వాద తయే గొల్లకలాపము. ఈ స వాద రూపకమున హైందవ నాగరజాత, మతము, సంస్కృతి, ఆచార్యవహారములు, వర్ణవ్యవస్థను గూర్చిన అనేక విషయములు చర్చకు వచ్చును.

గొల్లకలాపము పుట్టుపూర్వోత్తరములు ఇవి : నూటయేబది

సంవత్సరముల క్రిందట కూచిపూడి తాగవతులు సిద్ధేంద్రయోగి రచించిన తామకలాపమును శృంగార ప్రబంధమును వృత్తవాచకముగా ప్రదర్శిస్తున్నప్పుడు కృష్ణుడు, సత్యభామ, మాదవి, గోపిక పాత్రలుండేవి. ప్రదర్శనారంభమున గోపికపాత్ర పాలు పెరుగుల వమ్ముతూ రంగస్థలిని ప్రవేశించేది. అంతకుపూర్వమే విదూషకుడు రంగస్థల ప్రవేశమొనర్చి ఉండి గోపికపాత్ర తన వృత్తగనములతో ప్రేక్షక జనరంజన మొనర్చిన తదుపరి ఆమెతో సంభాషణ ప్రారంభిస్తాడు. ఇంతలో కృష్ణపాత్ర ప్రవేశమొనర్చి గోపికతో సంగము మొదలిడుట జరుగును. గోపిక శ్రీకృష్ణవరమాత్మకు తమస్కరించి దాసురాలిలో నరసము వలదని ప్రార్థిస్తున్నది. విదూషకుడు వారిచువురి మధ్య రాయబారియై సంతాన ప్రయత్నములు చేస్తు తన హస్త్యధోరణిలో ప్రజలను వివోద పరుస్తాడు. ఈ తీరుగా గోపికాకృష్ణుల మధ్య అత్యవరమాత్మలను గురించిన ఆధ్యాత్మిక చర్చలు, విదూషకుని హస్త్యవాగ్ధానములతో కొంతపేపు గడచిన విమ్మట సత్యభామ పాత్ర ప్రవేశించేది.

తామకలాప ప్రదర్శన మీదిదంగా కొంతకాలము నిర్వహించబడుతూ వచ్చినది. కొన్నాళ్ళకు కొందరు పండితశ్రీష్టులు యీ గోపిక వేషమును తామకలాపమునుండి వేరు చేసినారు. పిమ్మట ఆధ్యాత్మిక విషయములను బోధించే వేదస్మృతి పురాణాల హాసములనుండి కొన్ని దర్శనాత్మకతలను తత్వములుగా వ్రాసి యీ గోపికావేషముచే ప్రత్యేకముగా గొల్లకలాపము పేరుతో నాడ ప్రారంభించినారు. శృంగార ప్రబంధముగు తామకలాపమునుండి యీ కళముగా పెదాంత ప్రబంధముగు గొల్ల కలాపము ఉద్భవించినది. ఈ గొల్లకలాపమునందు విదూషకు డుండును గాని కృష్ణుడుండదు. విదూషకుడే కథలోని సంవాదపాత్ర బ్రాహ్మణుడు. అతడే హస్త్యుడు. రంగపూజానంతరము రంగస్థలముపై సున్న విదూషకుడు గోపిక (గొల్లభామ) సౌందర్యమును వర్ణించే దశ వుతో గొల్లకలాపము ప్రారంభమౌతుంది.

“గొల్లభామ వచ్చెమా - చల్లోయని
గొల్లభామ వచ్చెను
గొల్లభామ వచ్చె - పల్లవీ వాణిలో
వల్లెవాడలంటి చల్లనమ్ముటంటూ॥
ముంగివన్నీ చీర చెంగూలు జారగ
సంగతిలా కూడి అంగూ గుత్తపు అవిక॥
కలకంటి నీల కుంతలములు మెరయగ
తలికబోడిలో, వింతమాటలాడుచు॥

మొలకమోవి తేనె చిలికెడివలుకుల

కలికి వీణియ సొంపు గులుకు మోహనాంగి॥ గొల్లా॥

ఈ విధమున విదూషకుడు ప్రారంభించిన దరువును గొల్లభామ పాత్రధారికూడ అందుకొని పాడుతూ నృత్యవృత్తములను ప్రదర్శిస్తూ సభాస్థలము ప్రవేశించినప్పుడు విదూషకు డామెను నీ వెవరవని ప్రశ్నిస్తాడు.

తాను గొల్లభామనిని ఆపె జవాబు చెప్పును. విదూషకుడు గొల్ల కల్పమున కర్థమేమని ప్రశ్నిస్తాడు. “గా: లాతీ గృహ్లాతీ గొల్లా:” అతడే శ్రీ మహావిష్ణువు అతడే కులమున పుట్టెనో ఆ వచిత్రమైన కులమే గొల్లకులము. ఆ గొల్లకులమునకుచెందిన గొల్ల వారమని చెప్పుటేకాక. గొల్లభామ తనవర్ధనున్న పాలుపెరుగుల విశిష్టతను అతిశయోక్తులతో వర్ణిస్తుంది ఎఱిదియారు దేశముల రాచనగరలందరి రాజాదిరాజులూ ఇంద్రాదిదేవతలూ తన పాలు పెరుగుల మహిమవల్లనే సుఖపేతులైరని చెప్పి మీరెవరయ్యా అని ప్రశ్నించుతుంది. మేము బ్రాహ్మణులమని విదూషకుడు సగర్వముగా మారుచిల్కి నందుకామె ముసిముసినవ్వులు నవ్వుతుంది. మీరు యోగ్యబ్రాహ్మణులూ అయోగ్య బ్రాహ్మణులూ అని గొల్లభామ వర్ణగా ప్రశ్నించి విదూషకుడు జవాబు చెప్పకమునుపే బ్రాహ్మణుల యోగ్యతా యోగ్యతలను విద్యరూపమున గానమొనర్చి అంగికాభినయముతో ఆర్థము చెప్పుతుంది.

ఉ॥ కూతుడ కర్మతతిది సుకోవిదధార్మికమౌనిదేవ పూ
జాకర సూన్యత వ్రతప్రళస్తులు పంక్తికియోగ్యులెప్పుడున్.
తేకనవాహమాహిషిక కృత్రిమి గోళక వహ్నిదూర టు
కాపకి కిరర్పదేవకులు పంక్తికియోగ్యులు కాదు భూవరా.

ఈ పద్యము వాడి, ఇందు మీరే చరగతికిచెందినవారు బ్రాహ్మణ పర్యా: అని ప్రస్తావించి, గొల్లభామ, వరుసగా ఒక్కొక్కరిని గురించి శుక్రిత స్మృతు లాచారముగా ఒక్కొక్క వృత్తి నవలంబించుచురని గురించి చర్చించిన పిమ్మట బ్రాహ్మణులై ఉండి స్వకులదర్శమును నీ శి ఇవరర్పిత్తుల వలంబించినవారిలో మీరే తరగతికి జెందుదునని అడుగును.

గొల్లా॥ దేవోమౌనిద్విజోరాజావైశ్యకూప్రతిధారక:
వకు మ్లేచ్చస్తు చందాలో చళవిస్సా: ప్రక్షిర్తితా:

అంటూ గొల్లభామ విమాషిక విస్ఫులినితో చలోక్తులాడుతుంది. తనవర్ధి నున్న చల్ల శ్రేష్టకన్యమును నిరూపించుటకా

అప్పుడు బ్రహ్మదేవతలు కూడ తన చల్లదాని శక్తివంతులై రసి త్రిపుర సంహారమునందును సరమేక్షకుని రథమున కిడును విరుగుతే శత్రుడు మధనపడుచుండగా తాను తన చక్రముచే శంకకుని విపాసనాపి ఇరునుపై కొంతవీయనా చల్ల ప్రభావమున ఇరును విరిగిన దతికినదనీ చమత్కాంముగ వర్తిస్తుంది. పదునాల్గు భువనములందలి ప్రజలెల్లరూ గొల్లకులమునకు చెందినవారే అనును.

పీ॥ సరసిజాతుడు గొల్ల చతురాసముడు గొల్ల
శంకరుండునుగొల్ల శిశుగొల్ల
హరిహాయుండునుగొల్ల అదితీయులుగొల్ల
మునులెల్లగొల్లలు ముదముమీర
సాగరుండునుగొల్ల బాగుగా శ్రీ గొల్ల
నయమొప్పు విశ్వసంతయును గొల్ల
మాకులంబునకంటె మహియెక్కువేలేడు
ఈ కులంబునందె ఇందిరేకు
దరయ ప్రాథులు మా వంశముండు బుట్టి
రిది ప్రసిద్ధికదా, వీరకెల్ల జూడ
కాంతులను బట్టు చిగురాకు ఖర్గమనగ
ప్రజలచేసుతి గొను గొల్లలామనేను.

ఇట్లు సర్వదేవతలు గొల్లవారే అనుచూ వీరందరకును శ్రీకృష్ణపరమాత్మతోగల సంబంధబాంధవ్యమును గొల్లలామని విరూపిస్తుంది. శ్రీకృష్ణ భగవానుడు భారత యుద్ధరంగముకు కురుక్షేత్రమున విరిచి పాదునకు విశ్వరూపమును చూపినప్పుడు “విశ్వమి దేవాన్ తవ దేవదేహే” అని అర్జునుడు పలికిన శ్లోకముభావారముగాగొని శ్రీ కృష్ణుని శరీరమందు సర్వస్వరూపములిమిడియున్నవి కావున అతడే సర్వజీవులకు తండ్రి కావున “సర్వేశనా” గొల్లలే అని తర్కిస్తుంది. ఈ విధముగా తరి - స్తూ అనేకాదారములను పేర్కొంటూ భగవద్భక్తులైన కూర్మరు ఆత్మానాత్మవివేకముకల వారైతే బ్రాహ్మణులుకాదగుదురను తన వాదమును గీతావాక్యములతో సమన్వయపరచి సమర్థిస్తుంది.

గ్లో॥ నకూద్రాః భగవద్భక్తాః విప్రాః భాగవతాః స్మృతాః
సంస్వవర్ణేషుతే కూద్రాః యేహ్యే భక్తాః జనార్దనే.

ఇంతేకాదు. గొల్లలామ గొల్లలవిశిష్టత నింకనూ వివరిస్తుంది.

బ్రాహ్మణుల యజ్ఞయాగాది క్రతువులకు సంబంధించిన వస్తువులగు దరిక్షీరపుతము లాదిగాగలవి. గొల్లవారి ఉత్పత్తులే అనీ గొల్లవారే లేకపోతే క్రతుత్వములు జరిగే అవకాశములేదనీ

సర్వక్రతువులలోను గొల్లల ముఖ్యపతువు మేక ప్రధానముని వేదములే మోషిస్తున్నవనీ గొల్లలామ వివరిస్తుంది. యజ్ఞాదువునేరు సంవిధానమును గోపిక చెప్పుతుంది. శ్రీమన్నారాయణుని సేవను మించిన పరమధర్మము లేదనుచూ నారాయణాపరాపఞ్చారమైన శ్రీ కృష్ణునిసేవి. చుటతో దర్మార్థ కామమోక్షములు దెహుననీ, పశుహింసదోషమునీ ప్రపంచ ప్రజలందరూ ఒకే పర్గమనీ సుగుణ దుర్గుణములచే రెండుజాతులనీ ఇంతకు మించిన జాతులులేవు కావున సర్వమాపవ సాత్రాత్రముతో ఏ జీవిని హింసించకపోవుటే ఉత్తమలోకప్రాప్తి మార్గమనీ బోధిస్తుంది. ఆ మీదట పిందో తృప్తిక్రమమున నాపె తెలుపును. ఇంకనూ అనేక వేదాంత విశేషములను చర్చించును. తార్కిక వాదమున కిదొకచక్కని ఉదాహరణము. ఈ విధమైన అవ్యాత్మిక చింతతో కూడినదే గొల్లకలాపము. గొల్లకలాపములోవచ్చు ఒక ముఖ్యమైన దరువు—

నాదనామక్రియ—అదితీకృ

బ్రాహ్మణులైతే శరణుచేసెదను బ్రహ్మవిలాసం తెలువ
వయా

బ్రాహ్మణులవగా బ్రహ్మజ్ఞాన పరాణులై లావించరయా॥
గాయత్రీ జపకర్తలమంటే కాదని కాదని పలుకరయా
గాయత్రీ జపమెంతటకలదో గట్టిగ మాకదితెలువరయా॥
వేదశాస్త్రములు చదువుట పూరిత నాదందెందుకు వదలరయా
వేదాంతంబై వెలుగుచు తానై వెలిగెడి మర్మము తెలియ
రయా॥

అగ్నికులంబని అంటిరయా మీరిగ్నిస్పృష్టిని కన్నరచరయా
నిగ్రహించి అవ్యాత్మికతా సక్కార్గమే శ్రీమ్రము తెల్పరయా॥
కాలముచెప్పుట కృష్ణముతీర్పుట ఘనులమంటిరే తీరురయా
కాలమకాలము రెంటిని తెలుసుకు శీలముగా దయ
చేయరయా॥

ఇటువంటివే, వేదశాస్త్ర పురాణేతిహాసములందలి అనేక పద్యములు శ్లోకములు గొల్లకలాపమున వాడుదురు.

రాధామాధవము

భామా కలాపమునవచ్చు గోపికావేషమును విడదీసి గొల్ల కలాపమునవివృద్ధి పరచినట్లే గోపికయే రాధ యను భావము కలిగిన కొందరు శాస్త్రజ్ఞు లాపాత్రకు రాధరూపము కల్పించి రాధా మాధవముగా నాడుట మొదలిడిరి. ఇది తూర్పునందెక్కువ ప్రచారమున నున్నది. విరంతరము కృష్ణసాన్నిధ్యమును కోరే రాధ అమా

యక, భక్తురాలు. ఆమె కీ ప్రపంచమంతయూమిధ్య, అంతయూ అశాశ్వతము. విరంకరానంద సందాయకుడకు శ్రీకృష్ణ పరమాత్మనుకోరి ఆయనలో ఐక్యముకావలెనని ఆకాంక్షించుటూ గడిపే ప్రేమికురాలు. ఈ ప్రేమతత్వమే మధుర భక్త్యుపాసనా తత్వము. దీనిని రాధామోదపమన్నాడు. (ఈ రాధా మోదపమ జయదేవకవి 'గీతగోవిందము' ఆధారముగా అభివృద్ధి జెందినట్టి.)

కానే కృష్ణుడు, కృష్ణుడే గాను, తనకూ కృష్ణునకు ఆభేదము. ఈ తలంపుతో అనికము ఆ వెన్నదొంగ లీలలను మననము జీయుచూ ఆలపిస్తూ కాలముగడిపి ఆ తేజోమూర్తిలో లీనమగు అవ్రతిమాన భక్తురాలు రాధ.

ఈ అమాయక ప్రేమోపాసిని అవర్ణముకాగైకొని తమ జీవితముల నా మార్గముననే మలచుకొని, మధుర భక్త్యుపాసనతో తరింపజూస్తూ, యితిరులకుకూడా మమరబిక్తి భావమును ప్రబోధించిన వల్లభుడు, చైతన్యుడు, క్షేత్రయ్య, ఆత్మమయ్య మున్నగు వారికి "రాధ" అను రెండక్షరముల పేరున్న ఆ వెల్లిబాగుల ప్రేమికురాలే స్ఫూర్తి దాత్రి కాకపోయినదో మనకు రసనిలయము లగు పదకవీర, సాత్త్వికాభినయము లుండెడిది కావేమో.

తరంగములు

శ్రీ నారాయణతీర్థ యతీంద్రులు గొప్ప శ్రీకృష్ణభక్తులు. ఆయన కృష్ణలీలను కీర్తనల రూపమున నృత్యముల కనువైన శబ్దములతో రచించినాడు. ఈ కీర్తనలే తరంగములు. సముద్రగర్భములో జనించి ఒకటివెనుక నొకటి పొంగి అలరెల్లు పై కెగయుచో అట్లే యీ తరంగములలో భావరాగాళములు అలలచోలే పొంగి పైకెగయును. నారాయణ తీర్థులవారి శ్రీకృష్ణలీలాతరంగిణి అంతా కలిసిన ఒక నృత్యనాటకమే. కాని నర్తకులు దీనిని నాటకముగా ప్రదర్శింపనేరక వేర్వేరు తరంగములను గైకొని వేర్వేరు రంగుల నృత్యమాడుతున్నారు. తాళయలందీ తరంగ నర్తకులు దిట్టలు తరంగములందలి లయవిశ్వాసములు, తాళపు విరుపులు మరింత నృత్యపద్ధతి యందున గాని చూడలేము. తరంగనర్తకులు భక్త్యావేశముతో నీలమేఘశ్యాముని గుణగణములను కీర్తిస్తూ నృత్యమాడుతుంటే లయబ్రహ్మమున వారు లీనమై ఆడుతున్నారా అన్న విస్మయము కలుగకపోదు.

దళావతారములు

భామాకలాపమన్న నెంత పీఠియో, ఆంధ్రులకు, దళావతార నృత్యమన్న నంత అభిమానము. కావుననే పదిపన్నెండు విధాన

ములలో దళావతార రచనలు ఆంధ్రదేశమున ప్రచారమునందున్నవి. సాధారణముగ దళావతార నర్తన మేరుగని నర్తకుడుండడనుట అతిశయోక్తి కానేరదు.

జయదేవకవి వ్రాసిన దళావతారములు ఓడ్రదేశమున గానము చేయబడినప్పటికీ, అస్సాంలోని ఓజ్ పాల్ నర్తకులు తమ ప్రదర్శనములను దళావతారములతోనే ప్రారంభించినప్పటికీ తెలుగు దేశమున యీ నృత్యమునకున్ని ప్రచారము మరెప్పటిను కాన్పించదు. శబ్ద సాహిత్యములతో కూడి పది అవతారములలోనూ ఆయా రసములను పోషించే పదజాలముగల రచనావిశేషమే దళావతారములు.

పగటివేషములు

దేవదా, సుంద్రప్రదర్శించే నృత్యములు, భాగవతులు ప్రదర్శనా వానములుకాక ఆంధ్రదేశమున పగటివేషముల పద్ధతికూడ ఒకటి ఉన్నది. ఈ పగటివేషములవారు పగటిపూటనే వేషములు కట్టి ఇంటింటికీ వచ్చి విద్యను ప్రదర్శించి దృశ్యార్జన చేస్తారు. వీరెన్నెన్నో వేషములు కట్టెవరు కాని అన్నింటి ప్రశస్తికన్నది "అర్ధనారీశ్వరము" ఇందు వేషగాను వామదాగమును పార్వతిగాను, దక్షిణభాగమును శివునిగాను అలంకరించుకొని యీ రెండలంకారములమధ్య చిన్న తెనమచ్చుకొని ఒకభాగమును తెరయందు మూసి ఉంచుతారు. శివపార్వతులకు సంబంధించిన పాటలు పాడును. శివునిపాట పాడినప్పుడు పార్వతి అలంకారమును తెరలో దాచి పురుషాభినయమును, పార్వతి పాటపాడినప్పుడు అతిచమత్కారముగ నాట్యమాడుతూ తెరలోంచి పార్వతిగానే ప్రత్యక్షమై లాస్యమును ప్రదర్శించుట యందు పరిపాటి. ఇది శివపార్వతుల ద్వంద్వైక్యనృత్యము.

కేళికానృత్యము

ఇన్నితీరుల కూచిపూడి ఖరతాదాద్యులు శాస్త్రీయకళా ప్రచారము కావిస్తూన్న సమయములందు అస్థానములలో రాజనర్తకి మణులు ప్రదర్శించే కేళికానృత్యము అనేకమూర్తులను పొందినది. అస్థానములలోని నట్టువర్తాద్రు సృత నృత్యాభినయములను యక్షగానమును విరివిగా ప్రచారమునను తెచ్చినప్పటికీ నృత్యనాటకము లాడుటయందే సంపూర్ణ పరాంపరేడు. యక్షగానములందు సృత నృత్యములు ఆయా పాత్రల ననుసరించి వర్గదర్శింపబడుతవి.

కావున నర్తకుడు కొన్ని కట్టెబాట్లకుతో నై ఉండవలసియుండును. కావున దరువులు, పదకేళలు మొదలైన విశిష్ట సంగీత రచన లందు కూడా స్వేచ్ఛగా తమ పాండిత్యము ప్రదర్శించి అవ కాళము వారికి లేకుండెను. దానివలన, యీ నిబంధనలను దాటి భరతనాట్యమున తమ వేర్పరితనమును పండితులముందు ప్రద ర్శించి అవకాళము కల్పించగల ప్రత్యేక సంగీతరచనలు వారి కవ సరమైనవి. ఈ అవసరమును తీర్చేనిమిత్రము నాటి సంగీతవిద్వాం సులు, పండితులు, కవులు: స్వరపల్లవులు, శబ్దములు, టిక్కిణి దరువులు, కేళికలు, చౌపదకేళికలు, దురుపదకేళికలు, పదకేళికలు, పదములు మొదలైన వివిధ రచనలు కావించినారు. స్వరపల్లవి, శబ్దపల్లవి, జతిస్వరము మొదలైన నృత్య విన్యాసములకు ఇవి అను వైన రచనలగుటచే నర్తకులకు కరణాంగహార కాళలయోధికము లందు గల పాండిత్యమును ప్రదర్శించుటకు ఉపకరించినవి. నాటి నుండియే "అదవు" సంప్రదాయము ప్రచారములోనికి వచ్చినది.

శబ్దములు దరువులు, టిక్కిణి నృత్యమున కుపయోగపడు చున్నవి. ఈ రచనలు దర్శనాత్మకములగుటచే నర్తకి అంగికాభి నయము (పాటయొక్క ఆర్థమును ముద్రలు నృత్యహస్తములు, భంగిమలంద్వారా ప్రదర్శించుట)ను ప్రదర్శించెడిది. కాని ఈ రచ నలు రసాభినయము, సాత్త్వికాభినయము ప్రదర్శించుట కుతగా వనికిరాలేదు. క్షేత్రయ్యుడకవిక యీ లోటును తీర్చినది. క్షేత్రయ్య పదములవలన ఆంధ్రదేశమున నృత్యకళకొక విన్యాసముతోపాటు వికాసమును రసాభినయమునకు ప్రవాహమును లభించినది. క్షేత్రయ్య పదములు రసాభినయముకూలమైన అతివిలంబితలయలోనుండి నాయకనాయకుల శృంగారరసమునకు సంబంధించి సాత్త్విక సంచారీ భావములను ప్రదర్శించుటకు అనువుగా నుండుటవలన దేవదాసీగణము. అస్థాన నర్తకిమణులు వాటివభ్యసించిరి; తమ అభినయవిద్యను వృద్ధిపరచుకొనిరి. భాగవతమేళ నర్తకులుకూడ యీ పదములను తమనాటకములందు యెడనెడ ప్రదర్శిస్తూ వచ్చి నారు. ఈ విధముగా ఆలయములలో నృత్తిరూపమున ప్రారంభ మైన నృత్యకళ రాజదర్బారులందు వృత్త నృత్యాభినయములం దభి వృద్ధిచెంది నర్వాంగ సౌందర్య విలసిల్లమైన ఒక సంపూర్ణ కళగా రూపొందినది.

ఆంధ్ర దేశములోని గణకల నృత్యకళను మూడు విధము లుగా చెప్పవచ్చును. (1) మేళములు. (2) మేళనాటి. (3) కేళిక లేక ఏకపాత్ర నాట్యప్రదర్శనము.

(1) మేళము: మేళమును పది వన్నెందుగురు నట్టున రాండు పాల్గొంటారు. సంగీతమును, భరతమును చక్కగా నెరి గిన విద్వాంసురాలు యీ మేళమునకు నాయకురాలుగా నుండును. ఇందు సాహరణముగా మధ్యమకాల కీర్తనలకు వృత్త నృత్యములు ప్రదర్శింపబడును. ఈ మేళముల ఉత్పన్నములందును ఊరేగింపు లందును మాత్రమున యుక్తములు.

(2) మేళనాటి: ఇందు ప్రతి నట్టువరాలు మాత్రమే ప్రజ్ఞా వాదనములను, పాండిత్యమును ప్రదర్శించుటకు అవకాళ మున్నది. శబ్దములు, సలాంజకులు, పదపల్లములు, పదములు, శ్లోక ములు, పద్యములు ఇందు నృత్య ముడుగురు, అభినయంతురు. అభినయము మేళనాటియందు చూడవలసిన ప్రత్యేక కళ. అలం కార, రస, భరత శాస్త్రములను కావ్య పురాణమును లెస్సగా నెరి గిన నాయకురాలు సాహరణముగా నభి యందు గణకట్టి. అభి నయించును. నభి దీర్చియున్న పండితులు, రసికులు ఆమె పాండి త్యమును తరచి చూచుటకై ఎన్నో శాస్త్రములనుండి చిక్కు ప్రశ్నలను వేయుదురు. అన్నిటికీ సమాధానము చెప్పగల నమర్తు రాలే పదమభినయంతులకు నభిలో గణకట్టాను. ఇతర నట్టున రాండ్రకా తర్లతలేదు. ఏహా విద్వాంసురాలగు నాయకురాలు ఒక్క పదమును కొన్ని గంటల తరబి దాని యందున్న సాత్త్విక సంచారీ భావములను, స్థాయి భావమును ప్రకరించి పండిత హృదయములను రంజిల్లచేయును. కనుకనే మేళనాటి కేవల మొక వినోద ప్రదర్శనమే కాదు. పండితులకిది విజ్ఞానపు విందు, రసికులకు వసందైన ఆహారము, విద్య నెరిగిన వారికి అభి వయావధి.

(3) ఏకపాత్ర నృత్యప్రదర్శనము లేక కేళిక: దీని వినాడు స్థూలముగా భరతనాట్య ప్రదర్శన మంటున్నాడు. ఈ కళ ముఖ్యముగా రాజదర్బారులందభివృద్ధి చెందినది. తంజావూరు, కార్వేటి నగరము, కాళహస్తి, వెంకటగిరి, పితాపురము, పెద్దా పురము, కొల్లాపురము, జయపురము, విజయనగరము, బొమ్మిలి మొదలైన సంస్థాననాధీశుల బోషణలో యీ కళ పైకి వచ్చినది. క్షత్రియరాజుల ఆస్థానములందు పెంపొందిన కళకును, వెలమ ప్రభువుల పాలనలో వృద్ధి కెక్కిన నృత్యరీతికిని కొంత వ్యత్యాసము కనబడుచున్నది. తంజావూరు, వెంకటగిరి, కళి కాళహస్తి, పితా పురం, విజయనగరం మున్నగు నాస్థానకళాకారుల నృత్యరీతికిది, పెద్దాపురం, విజయనగరం మున్నగు క్షత్రియ సంస్థానములు జయ పురం, మాడుగుల, గంజాంజిల్లా జముందూరి లంబలి నృత్యరీతుల టను పదములు, పల్లములు, పల్లవులు ఒకేరీతిగ నున్నప్పటికీ ప్రక

ర్పించే జీవినానములు, అదవు విన్యాసములు, నృత్యపు పోకడలు కొంత మార్పుతో కనిపించుతవి. మన నృత్యములందు తెయ్యదవు, దితైయ్యదవు, ఒద్దిక, జారు, మందె, చాటు, జిలుగు, జాతీర్ణ, శబ్దకట్టు, కరణములను వివిధ రకముల అదవు విన్యాసములు విని యోగించబడుతవి. వీటి కలయికతో ఏర్పడిన విన్యాసము లాధార ముగా జతులు, గతులు, తీర్మానములు, ముక్తాయంపులు ప్రదర్శించు తున్నారు. తెయ్యదవు, దితైయ్యదవు, మందె, కరణ, జాతులు ఎక్కువగా దక్షిణ ప్రాంతమునందును, ఒద్దిక, జారు, చాటు, జిలుగు మున్నగు క్రమములు తూర్పు ప్రాంతము నందును ప్రచారములోనికి వచ్చినవి. శబ్దకట్టును మాత్రము సలాంజతులను శబ్దము అను అడు సప్పుడు అందరును ఉపయోగించు చున్నారు: జిక్కిజిని శబ్దములను, పేరిజిని అడునపుడుకూడ శబ్దకట్టు వినియుక్త మౌతున్నది.

ఈ కేళికా నృత్యమం దొకే నర్తకి పాల్గొనును. నట్టువ (అదారులు) నృత్య నృత్యములందు కొనుగోలు చెప్పుచూ నర్తకిని అడించును. ఈ ప్రదర్శనము మేళప్రాప్తిలేక అరింపుతో ప్రారంభమై జావళిలేక తిల్లానతో ముగింపబడును. అనగా నృత్యముతో ప్రారంభమై పదవర్ణమునగు పూర్తిగా నృత్యమునకు ఆవకాశము కలిపించి అభినయముతో సంతమగును. ఈ విధమైన శాస్త్రీయ పురాలో అభివృద్ధిచెందిన నృత్య సంప్రదాయము మన దేశమున నిది ఒక్కటే కనిపిస్తున్నది. * ఈ కేళికా సంప్ర

* చరితనాట్య ప్రదర్శనమును కొంచునప్పుడు పదవర్ణము, పదమునందలి విన్యాసములనుగూర్చి తెలిసికొనుట కొంత అవసరము. పదవర్ణమునందును పదములందును వివిధ సంచారీ భావములు ప్రదర్శింప బడును. పదవర్ణము నృత్య ప్రాధాన్యముగల రచన. పదవర్ణము నందు వివిధ సంచారులను కవి చర్చని పదజాలముతో వర్ణించుటచేత వర్ణభావములు నృత్య. హస్తములతో ప్రదర్శింపబడును. పదమునందల్లు కాక చాల తక్కువ మాటలతో పదకర్తలు వివిధ సంచారులను ధ్వని రూపమున యిముడ్చుటచే ఆంగీకరము తక్కువైయున్నది. సాత్వికాభినయమున కధికావశము కలుగుతున్నది. అదీకాక పదవర్ణ నృత్యములందు నర్తకులు కొన్ని నృత్య నియమములకు కట్టుబడినవని వున్నది. పదమందల్లుకాదు; నహజ సౌందర్య విరాజమానమగు అభినయ ప్రదర్శనమునకు స్వేచ్ఛకదు. ఈ ముఖ్యమైన భేదములను దృష్టిలో ఉంచుకొని నృత్యమును తిలకిస్తే ఎక్కువ రస గ్రహణమున కవకాశ మేర్పడి అనందించుటకు వీలగును.

దాయము నృత్య నృత్యాభినయాదులకు సమాన ప్రాతినిధ్యము విచ్చి ప్రదర్శించుటకు వీలగు రీతిగా రూపొందింప బడినది.

తాళచిత్ర నృత్యము. ఇది మన నర్తకిమణులచే అభ్యస్తమైన ఒక ప్రత్యేక నృత్యరీతి. ఇందలి అదవు సంప్రదాయము కూడ సామాన్యముగా మనము చూచు నృత్యప్రదర్శనము లందలి అదవులకు భిన్నముగా నుండును. సాధారణముగా విందు అపూర్వకములందు వ్రాయబడిన కొస్తుభములు నృతమాడుదురు. నృత్యమాడు నర్తకి పాదములకు సారాణి పూసుకొనును. కొస్తుభము ముగించువేళకు ఏ దేవతనుగూర్చి ఆ కొస్తుభము నృత్య మారబడినదో అదేవత మూర్తి రంగస్థలముపై చిత్రంప బడి వుండును.

ఈ విధముగానే భాగవత నర్తకులుకూడ తమ నృత్యము లందు వశ్యరము విందుగా పిక్లపోసి అంచులపై నిలువబడి వీరు కొణక కుంద తాళ రయ ననుసరించి నృత్యమాడుట. తలపై నొక మట ముంచుకొని అది పడకుండు నృత్య మాడుట, కుండపై నర్తించుట, నాల్గయదు బిందెలను దొంతరగా తలపై నిడుకొని అవి పడకుండు ఒక చేతి తాళమువేస్తూ మరొక చేత తంబుర మీటుతూ పాడితూ నృత్యమాడుట మున్నగు ఎన్నో సంప్రదాయ ములను ప్రచారమునకు తెచ్చినారు.

ఈ నృత్య రీతులే కాక ఆంధ్రదేశమున తోలుబొమ్మలాట, బొమ్మలాట చూడ విరివిగా ప్రచారమున కలవు. తోలుబొమ్మలాట చాల పురాతన కళ. ఇది క్రీ. పూ. కాతవాహనుని కాలమునందే మనదేశమున ప్రచారములో ఉన్నట్లు తెలుస్తున్నది.

పంచరత్న ప్రబంధము

క్రీ. శ. 1687-1711 సంవత్సరాలనుధ్య కంజాపూరు పరిపాలించిన శహజీ మహారాజు పంచరత్న ప్రబంధమును రచించినాడు. సుమారు మూడువందల సంవత్సరముల క్రిందట సంస్థానములందు అభివృద్ధి చెందిన కేళికానృత్య సంప్రదాయమును వివరముగా తెలుసుకొనుటకు యీ పంచరత్న ప్రబంధము ఉపకరించు

తుంది. విజయ రామపురి రచనలవంస * దాదాపు ఇరువదిరీతులకు మించిన తేలికా సంప్రదాయ నాట్యములు రాజధర్మారుల్లో ప్రచారముననున్నట్లు తెలుస్తున్నది.

చంద్రశేఖరకృతమై ఆంధ్రలో విరివిగా ప్రచారమునందున్న భరత సారసంగ్రహమునందు 1. శృంగార, 2. ఉగ్ర, 3. భృంగి, 4. చిత్ర, 5. చారి, 6. చారీయ, 7. కుద్ధ, 8. హస్త చారీయ, 9. మార్గ, 10. అంగవార, 11. పాదచారి, 12. పార్వక, 13. ముఖచారీయ, 14. రావణ, 15. పేరిణి, 16. దేశ, 17. రీతి, 18. కాండారిక, 19. నంది, 20. ప్రాంత, 21. భూచారి, 22. అవృత్త, 23. విద్యుద్భ్రమర, 24. పుష్పాంజలి, అను నాట్య భేదాలు కనిపిస్తున్నవి. ఇందు కుద్ధ, దేశ యను రెండురీతులనూ మంగళప్రదములగు నాట్యములని చంద్రశేఖరుడు వ్రాసినాడు.

శహజీమహారాజు తన కాలమునాటికి ప్రచారములోనున్న నృత్య రీతులన్నిటిని క్రమముతప్పక ప్రదర్శించే రీతివనునరీతి వివిధనర్తకులచే ప్రదర్శింపజేస్తూ పంచరత్న ప్రబంధము రచించినాడు. ఇందు ఐదుగురు నాట్యకోవిదులు సంప్రదాయముల ననుసరించి తమ విద్యను వేర్వేరు రీతులలో ప్రదర్శించుతారు. అందుకే దీనిని పంచరత్న ప్రబంధమున్నారు.

(1) బిరుదు మిటారులు, (నర్తకీమణులు). (2) నవసిద్ధ యోగి (3) చెంచువారు, (4) బిరుదుబంటు, (5) సాధనకాండ్రు అను అయిదుగురు కళావేత్తలు తమ తమ సంప్రదాయముల ననుసరించి ప్రబంధపద్ధతిని పరమేశ్వరుని ఎదుట నృత్యమొనర్చి మెప్పును పొందుతారు. స్వర, బిరుద, పాట, తెన్నక, శబ్ద, తాళములను ఆరు లక్షణములు కలిగినట్టిది ప్రబంధమనబడుతుంది. సంగీత శాస్త్రములో యీ ప్రబంధముల ప్రస్తావన విపులముగా ఉన్నది. ఇందలి బిరుదుమిటారుల నృత్యప్రదర్శన విధానమును సమగ్ర

ముగా పరిశోధించినచో ఆ కాలములో తేలికావిధానమునుగూర్చి భేదపలుకునవలయును, విశేషములు తెలియగలవు. దాదాపు నూటయేభది సంవత్సరములక్రిందిట చిన్నయ్య, పొన్నయ్య, వడివేలు, శివానందం అను నాట్యాచార్యులు యీ నాట్య భరతనాట్యమునుపేరుతో ప్రచారమందున్న నృత్యమునకు ఒక క్రమమును ఏర్పరచినట్లు తెలిపినవిషయమే. కాని అంతకుపూర్వము సంస్థానములలోని నృత్య మేవిధముగా పెంపొందినదో తెలుపుటకు తగిన ఆధారములు మనకు కనిపించుటలేదు.

తంజావూరి నాయకరాజుల కాలమునుండి యీ నాటివరకు తేలికా విద్య అభివృద్ధిచెందిన పద్ధతులను గూర్చి తెలుసుకొనుటకు పంచరత్న ప్రబంధ పరిశోధన ఉపకరించగలదు. ఈ ప్రబంధరీతి నలోగల జరి కట్టుబాట్లు, చిట్టాం శబ్దములు, స్వరంబోకడలు అప్పటి నృత్యకళా విన్యాసములను గూర్చి తెలుపగలవు. ఇప్పటి భరతములోని జతుల కొలిపింపునకు యందలి శబ్దములకు చాల వరకు భేదము కనబడుతున్నది గాని తాగవతనర్తకులు యీ క్రమమునే యీ నాటికి అనుసరించుతున్నారు. నాటి నర్తకీమణులు పుష్పాంజలితో ప్రారంభించి నరాందరువు, సొల్లు, నెలకట్టు మొదలైన నృత్యనృత్య విశేషములను ప్రదర్శించి పదముతో ముగించేవారు. ఇది కొంతకాలమునకు పదవర్ణము, పదమునకు ముందు నృత్యమాది శాసనోతో ముగించు సంప్రదాయము ప్రబంధమునకు వచ్చినది. వెంకటగిరి మొదలగు అస్థానములందలి వర్తకీమణులు మొన్నమొన్నటివరకు యీ సాంప్రదాయమునే అనుసరించినారు. అలయప్రదర్శనమును కొంతముతోన, దర్బారు ప్రదర్శనమును మేళప్రాప్తి అను నృత్యవిశేషముతోను ప్రారంభించేవారు. ఈ మేళప్రాప్తిలో పల్లవిగా దైవిస్తోత్రమైన రామదాసుకీర్తన "జయ శానకీ రమణా, జయపీఠీపణారిణా" అను కీర్తనకు (నాట రాగము, యంపె తాళము) జటామర్చి వివిధరకముల ఆరవులను ప్రదర్శించేవారు. వడివేలు మొదలైన తంజావూరి నాట్యాచార్యులు మరొక మెట్టు పైకిపోయి, ఇందగతియందున్న పల్లవికాళ త్రిశ్రీము, మిశ్రములందు నృత్యశబ్దములతో పల్లవులను జతులను ఏర్పాటుచేసి ఆలరించునటు ఒక స్వరూపము విచ్చినారు. ఆలరింపుతో ప్రదర్శనమును ప్రారంభించిన నర్తకి నృత్యమును చక్కగా ప్రదర్శించుటకు అనువుగా జరి స్వరములకు నృత్యము ఆ విమృశ పదవర్ణము పదములను అడినకరువాత తిల్లానముతో ముగించుక్రమమును యీ నాట్యాచార్యులు రూపొందించి ప్రచారమునకు తెచ్చినారు. నేటికిని శాస్త్రీయ భరతనాట్య ప్రదర్శనము యీ

* అప్పుడు ప్రచారములో నున్నట్లు తెలుస్తున్న నృత్య రీతులు ఇవి : 1. చాపదతేలిక, 2. దురుపద, 3. జక్కిణి, 4. తేతము, 5. పేరిణి, 6. దేశ, 7. కొరవంజి, 8. మదనపల దూత్యము, 9. కందుకకీర్త, 10. గుజ్జరి, 11. దండలాస్య, 12. కోపు, 13. దురుపైవకోపు, 14. చిందు, 15. వార్చిరి, 16. వివ్వేడు, 17. గుజరాతిదేశ, 18. కుటరీరి, 19. పదతేలిక, 20. నవపదము మున్నగునవి.

శాసముననే ప్రాచుర్యము కలిగిఉన్నది. ఈ స్వరూపము సంపూర్ణమైనది. కావున చిరకాలము మనగలదని అశంకుదాము.

మహానాష్ట్ర ప్రభులైన శహాశీ, శరభాశీ, శందోశీ మున్నగు వారు నాయకరాజుల శక్త్యాత యక్షగాన కళను పోషించినవారిలో మఖ్యులు. ఇంతకు మునుపు చర్చించిన పంచరత్న ప్రబంధమునే కాక విష్ణు పల్లకిసేవాప్రబంధము, శివ పల్లకిసేవా ప్రబంధములను గాన ప్రాధాన్యముగల యక్షగానమునుకూడ రచించి వారు శహాశీ ప్రభువు. ఈ పల్లకిసేవాప్రబంధములు అభినయము నకు ఎక్కువ ఉపకరించురచనలు. ఇవి మిక్కిలి లలితముగానుండి రచనావయము ప్రదర్శించుటకు అనువైనవి.

వివిధ నృత్యరీతులు

అష్టపదుల అభినయము

అష్టపదులను పాదుకూ నృత్యమారు పద్ధతి వైష్ణవమత సంప్రదాయము విరివిగా ప్రచారమందున్న ప్రాంతములన్నింటా కవివిస్తున్నది. అష్టపదులను నృత్యపాదుకేకాక ఆంధ్రదేశమందలి నర్తకులు వాటికి అభినయము వట్టుదురు. అభినయమున ఆంగిక ప్రాధాన్య విధానము సాత్త్విక ప్రాధాన్య విధానము కలవు. ఈ రెంటిని ఒకటివెంట నొకటిగా ప్రదర్శించు సంప్రదాయ మొకటి ఆంధ్రదేశ నర్తకులు అభివృద్ధికి తెచ్చినారు.

“దీరసమీరే యమునాతీరే వనవననే చనమారీ” అనే అష్ట పది ఉంది. అభిసారికయైన రాధకు దూతిక చెప్పిన మాటలవి. దూతిక అభిసాయముతో ప్రదర్శనము ప్రారంభించ బడుతుంది. “దీరసమీరే యమునాతీరే -” అష్టపది పాదుకూ అందున్న ఆర్థము నకు పరిపోవు హస్తములను ప్రదర్శిస్తూ ఆర్థమును స్ఫురింప జేయుటే ఆంగికము. వెంటనే నర్తకి తానే నాయుడై చెరికత్తై చెప్పేమాటలకు రాధబాంధే అనందోత్సాహ మేగాది భావములను ప్రదర్శిస్తుంది. ఇది సాత్త్వికము. మళ్ళి చెరికత్తైగా “గోపీ పీన వయోధరమర్దన” అని పాదుకూ ఆర్థమును ముద్దాప్రాధాన్యమగు హస్తాభినయముతో ప్రదర్శించుటండి. అవిష్కృత తిరిగి రాధగా చెరివనములు విన్నప్పటి ఆమె మనస్తత్వము (చింత, దైన్యం, ఈర్ష్య మొదలైన వందలలాను) సాత్త్విక ప్రాధాన్యముగా నర్తకి ప్రదర్శిస్తుంది. ఈ విధముగా వరుస వెంటికి ఆంగిక సాత్త్వికాభి నయమును ప్రదర్శించే సంప్రదాయము ఆంధ్రదేశమున కలదు కాని, యీ విద్య పండిత పరంపరలోనే ప్రదర్శించుటాచారము.

రాగ, తహన, అభినయములను నృత్యరీతులుకూడ ఉన్నవి. పదముగాని. కీర్తనగాని లేకుండా ఒక రాగమును మాత్రమే వీణపై వైచితుకు వాయిస్తుంటే ఆ ద్వవి ననువరించి అయో రసములను అభినయించుట, అట్లే తహనమునకునూ రసాభినయము ప్రదర్శించుట—వీటి స్వరూపము. ఈ అభినయమును అర్థమొనరించుకొని అనందించగలవారు చాల తక్కువగా ఉంటారు. కావున అస్థానము లందే యీ విద్య ప్రదర్శన యోగ్యతను పొందింది.

చర్యకట్టు

సుమారు పది పదునైదుగురు శృంగనాదం, భేరి వాద్యములు వాయిచేవారు; మరో పదిపదునైదుగురు సొనాయి పాటకులు; వీరు ఈ చర్యకట్టు పద్ధతిలో పాల్గొంటారు. రావణాటకు రెండుప్రక్కలనూ యీ రెండు జట్టులా ఎదురెదురుగా విల్పి చొకవర్ణములు వాయిస్తున్నప్పుడు శ్వేతాంబర దారిణులైన యేబది ఆరుపదిమంది నర్తకిమణులు బారులు దీరి ఆ జట్టుల మధ్య నియత బడి నాట్యాదార్యుడు పెసే కాళమునకు ఆను గుణముగా నాట్య మూడుతారు. సొనాయి పాటకులు అతివిలంబిత లయలో పల్లవి వాయిస్తారు. శృంగ, భేరివాద్యముల జట్టు ఆలయంలో ప్రారంభించి పల్లవి ముగిసేలోగా క్రితాలమూ వాయించి జాగాలు వత్తురు. పట్టుపరాంధ్రు ఆ పల్లవి సాహిత్యమునకు ప్రథమమున ఆంగికాభి నయము ప్రదర్శించి అవిష్కృత కాళ లయనుసారము క్రితాలము లలో పరికేనాద్య సంగీతము ప్రకారం సామాహిక నృత్యం ఆడి తీర్చావించేవారు. ఈ పద్ధతిని చక్కకట్టు అంటారు. రెండుమూడు దశాబ్దాల క్రితంవరకూ వెంకటగిరి సంస్థానమునందు దేవుని తిరు నాళ్ళలో తిరువీధుల ఊరేగింపు సమయమందు యీ నృత్యము ప్రదర్శించే ఆచారము ఉండేది.

మందూక భరతము

అనందగజపతి మహారాజుల కాలమున వ్రాయబడిన ఒక అపూర్వ రచనావిశేషమే మందూక భరతము. ఇందు అంగిక చరణముకాక మూడు చరణములున్నవి మొదటి చరణములో వర్ణా గమ సూచనము కలదు మేఘాస్పతమైన అకాళమును చూచి వర్ణము వరుసని మందూకములు అనందమును వెలిబుచ్చుటను తెలుపు కబ్బిముల కూర్పు ప్రథమచరణమున కలదు. రెండవచరణ ములో యిం దూ మారుతమును తెలుపు కబ్బికట్టు, మూడవ చరణ

మున వర్షపు హోరును తెలుపు భవనులు కూర్చారు. ప్రథమచరణ శబ్దములకు వివిధరకములైన “మందె అడవులు” ప్రదర్శిస్తారు. (మిగాళ్ళమీదకూర్చుండి ప్రదర్శించే అడవులకు మందె అడవు లంటారు) రెండవ చరణమునకు ద్రవరములతో కూడిన నృత్యము. ఇది సుడులు తిరుగుతూ మారుతపు ఉద్భవమును తెలుపు విమిత్తం చేస్తారు. మూడవ చరణము హస్తాభినయముతో ప్రదర్శిస్తారు. ఆకాశమునుండి వెండితీగలవలె భూమి మీదనున్న వర్షదారలను తెలుపుటకు వివిధరకముల హస్త చాలనములను యిందుకు ప్రదర్శిస్తారు. ఇది మందూక భరతము.

చక్కగా కాళియల ననుసరించి యీ రచనను పాడుతూ నృత్యము చేసినచో మందూక మోష, వాయువేగము, వర్షపుహోరు మున్నగు దృశ్యములన్నియు కన్నులకు కట్టినట్లుండును. ఇచో ఆనంద ప్రదమైన భరత విశేషము.

హరికథ

మునుపు అనుచినమో ఆలయములో పూజానంతరము పురాణ శ్రవణకాలక్షేపము ఉండెడిది. సంస్కృతాంధ్ర సంగీత పండితులగు వారు భారత భాగవతరామాయణాది పురాణోపాసములను గానంచేస్తూ అర్థమును ప్రజలకు సుబోధితులైన సులభ పదములతో విప్పుచుండేవారు. వీరే పౌరాణికులు. పౌరాణికులు ఒకచోట కూర్చుండి యీ పురాణ పద్ధతిని వినిపించేవారు. మరికొంత కాలమునకు యీ కాలక్షేపములను మరికొంత ఆకర్షణీయములుగా చేసేందుకు పౌరాణికులు నిలువబడి గాథలను రాగ తాళముక్తముగా వ్యాఖ్యానించుట ప్రారంభించినారు. దీనికి కొంత నృత్యము కూడ జతపరచ బడెడిది. వినోదముకొరకు చిన్న చిన్న పిట్టకథలను చొప్పుచి హాస్య రసమును కూడ పౌరాణికులు పోషిస్తూ యీ కాలక్షేపములకు ఒక కళాస్వరూప మేర్పరచివారు. ఇప్పుడీ కాలక్షేపములను హరికథలనీ, పౌరాణికులను హరిదాసులనీ అంటున్నారు. ఈ విధముగ హరికథా కాలక్షేపములను కళగా రూపొందించి ఆరాధించినవారిలో ముఖ్యులు కీ. శే. శ్రీ మదజ్ఞాన ఆదిబిల్లి నారాయణదాసుగారు. వీరు బహుభాషా ప్రండితులు, సంగీత విద్వాంసులు, లయబ్రహ్మ. భరతాచార్యులు, గొప్పకవి. నారాయణదాసు గారికి తెలియని విద్యలేదు. తమ రచనలద్వారా హరికథా కాలక్షేపములకు ఒక రమణీయమైన సంప్రదాయమును సిద్ధపరచి వీరు చరితార్థులైనారు.

జానపద ఆరాధనా నృత్యములు

నృత్యకళ కొన్ని ప్రత్యేకమైన తెగల వారికే అత్యవసరమై పొందితీ ప్రకర్ష కనువైన కళగా రూపొంది ప్రతిధావంతులచే ప్రదర్శించి బతుకూ వచ్చినందున యితర తరగతులకు చెందిన స్త్రీ పురుషులు పండుగ పబ్బములందోకచోట కూడి ఆనందముగా వినోదముగా ప్రౌఢు పుచ్చుట కొరకు తాముకూడ కొన్ని నృత్యముల నేర్పరచుకొన్నారు. వీటినే జానపద నృత్యము లంటారు. యీనృత్యము లెక్కువ కష్టమైనవి కావు. ప్రత్యేక పాదన అవసరముకాదు. ఎల్లరూ పాల్గొనుటకు వీలైన ఒహసులభ పద్ధతిలో యివి ఏర్పాటైనవి. అందుకే పల్లెల్లోని ప్రతివారూ వీటిలో పాల్గొన గలుగుతున్నారు. గొబ్బి, కోలాటము, బకకమ్మలాట, చిరుతల భజన, తప్పెటగుండు మున్నగునవి యీ పద్ధతిలోనివి.

గొబ్బి : ధనుర్మాసములో ఆంధ్రదేశమున బాలికలు వీడి గుచ్చుముగ ముందు చిత్ర విచిత్రముగ ప్రముగ్ధులను వేసి అలంకరించి, గోధుమవిండి చిన్న కందుకముల పై ప్రమాణమున ముద్దలు చేసి, పసుపు కుంకుమలు, పుష్పములతో వాటిని శృంగారించి, పూడించి, భూపసీపనై వేద్యాదికములు కావించి, రంగవల్లు లందలంకార ప్రాయముగా వాటినుంచి, అందరూ కూడి చుట్టూ తిరుగుతూ పాటలను (వీటినే గొబ్బి పాటలంటారు.) పాడుతూ ఆడుతారు. ధనుర్మాస మంతనూ యీ గొబ్బిదేవత పూజతో బాలికలు గడుపుతారు. కీచికే గొబ్బియాట అనిపేరు.

బకకమ్మలాట : దేవీనవరాత్రికృష్ణ నవయమునందు బకకమ్మ పూజను స్త్రీలు జరుపుతారు. ఈ ఆచారము తెలంగాణ ప్రాంతము నందున్నది. వివిధరంగులుగల పుష్పములను గోపూతారమున పేర్చి వీడిగుమ్మమును ప్రముగ్ధులతో నలంకరించి అచ్చట నుండి పుష్ప శిఖరమును పూడించి స్త్రీలందరూ గుమిగూడి బకకమ్మ పాటలను పాడుతూ తాళముక్తముగ చప్పల్లు చరుస్తూ వలయాకారముగ తిరుగుతూ నృత్యమూడుతారు. ఈ రీతిని తొమ్మిది దినములు దేవీని సేవించి ఆరాధించి పడవరోజున చల్లం బకకమ్మ పూజతో ముగిస్తారు. ఈరోజు ఉత్సాహముతో మహిళామణులు పేరేవులు మనిషి యెత్తునకూడ ఉండుటకద్దు. ప్రతిదినము

జ్ఞానానంతరం పుష్పశిఖరమును వీట వదలుతారు. ఇదొక విధ మయిన గౌరీదేవ్యారాధనగా పేర్కొన వచ్చును.

కోలాటకోపులు : కోలాటము వేయునప్పుడు వివిధ రకముల గతులకు చెందిన పాటలు పాడుతూ అందుకు తగిన విధముగా నృత్యమాడుటకు 'కోపు' అనిపేరు. కోలాట నృత్య మును ప్రీతి, పురుషులకూడ చేస్తారు. కొలాట విద్యలో విషణ్ణులైనవారు. తెలంగాణ ప్రాంతమునందలి కరీంనగర్ జిల్లాలో ఉన్నారు. వ్యవసాయపుత్రి యందున్న రైతుపురుషులు యీ కోలాటములందు పాల్గొంటారు దినమంతా కట్టించి చేలలోననిచేసి పండ్యాకళకు యింటికిజేరి భోజనాదులు ముగిసిన విమ్మట వివో పించుటకు ప్రారంభించే ఆటలలోనిదే కోలాటము. సుమారు నలు అది యేడది రకముల కోపులను తెలిసినవారుకూడ కరీంనగర్ జిల్లాలో ఉన్నారు.

తప్పెబ్బగుండ్లు : గుండ్రముగా టిన్నురేకుతో చేయబడిన చిన్నచిన్న శిష్టులను మెడలందు దరి చి పాడుతూ ఆ పాట నమనరించి తప్పెటల మీద తాళలయగతులను ప్రదర్శిస్తూ వలాయాకారముగా తిరుగుతూ నృత్యమాడుతారు. పురుషులు మాత్రమే యీ నృత్యమున పాల్గొంటారు. అమ్మవారి కొలుపు లందు ముఖ్యముగా ఈ తీరు నృత్యములు కనిపిస్తవి. వీరు నిశాఖ జిల్లా యందెక్కువగా ఉన్నారు.

జోగాట : తెలంగాణప్రాంతములో హరిజనుల తెగవర్గా యందు జోగువారిను ఒక నర్తకులగాని వారున్నారు. దివ్యుల వాద్యము నాధారము చేసుకొని వారు నృత్యమాడుతారు. ఈ తాళ వారిలో ఎవరైనను మరణించినచో శ్మశాన వాటికకు తీసుకుపోతూ జోగాట నాడుట పరిపాటి. వీరి నృత్యములన్నిటి లోనూ పిందోత్పత్తి క్రమమును తెలుపు నృత్యములు ప్రత్యేక పరి గణపీయములు. జీవుడుమాతృగర్భమున విందురూపమున ప్రవేశించి నది మొదలు వివిధ మానక్రమమున పిండము పెరుగువిధానము, ప్రసవము, అటుపై జీవితమునందలి వివిధ పుట్టములు జోగువారు నృత్యరూపమున ప్రదర్శిస్తారు. ఇట్టి క్రమమే మనకు గొల్లకూపము నందుకూడ కానవచ్చును.

వీరనాట్యము : ఆంధ్రదేశమున వీరశైవము విరివిగా ప్రచారమున నున్న కాలమునందు ఆలయములందు దేవదాసీల పృత్యారాధన మాత్రమేకాక శివభక్తులు తాందవ పద్ధతికి చెంది వీరా

వేశము కలిగించు నాట్యమునుకూడ చేసేవారు. వీరరస ప్రధానము లగు రచనలనూ 'విద్యములను' చదువుతూ వీరొకచేత విద్యమును మరొకచేత దాటును దరించి నృత్యమాడేవారు. దీనికి వీరనాట్య మన్నారు. ఈ నాట్యము యుద్ధనాట్యములను పోలివుంటుంది.

వీరులకొలుపు : ముఖ్యముగా వల్నాటి యుద్ధమున వీర స్వర్గమలంకరించిన ఆంధ్రమోటుల సంస్కరణార్థము యీ వీరుల కొలుపు ప్రారంభమైనది. ఇందులో ప్రదర్శించబడే ఆరాధనానృత్య ములకూడ తాళివపద్ధతికి చెందినట్టివే. కార్యమపూడి. మాచెర్ల, గురజాం మున్నగుచోట్ల వల్నాటి తాయాకాలో ఈ వీరులకొలుపు లీనాటికి ప్రత్యేకంగా జరుగుతుంటాయి.

సేవ : ఇత్తడిరేకులతో చేసిన పెద్ద పెద్ద తాళములను చేత దరించి సింహాచల నృసింహస్వామిని కీర్తిస్తూ నెమలికుంచి యను చేపట్టి నాయకుడు 'నాయు' చెప్పకుంటే అందరు కలిసి పాడుతూ వలయాకాటముగా తిరుగుతూ చేసే నృత్యం, సేవ దీనినే సింహాద్రి అప్పన్న సేవ అంటారు.

"హరి హరీ నారాయణాదినాయజో"

కరుణించి మమ్మేలు కమలలోచనుడా" అనునది ఈ సేవలో చెప్పబడే 'నాయం' పద్ధతిలోనిదే

గర్గాలు : దేవీనవరాత్రములందుగాని, అమ్మవారి జాతర లోని పండుగిరస్సుల నాగుతోడను, రంగురంగుల వస్త్రములతోడను. అలంకరించబడిన వీరనాట్యములను శింషుపై ఛరించి దప్పుల వాద్య మును అనుసరించి చేసే భక్తిరస ప్రధానమైన నాట్యములనే గరగ నృత్యము అంటారు

ఇవన్నీ జాననన నృత్యములలోని అరాచికా విధానములను తెలుపు రీతులు.

అశ్వనృత్యము : అశ్వనృత్యము గుంటూరు జిల్లాలో ఎక్కువ ప్రచారము కలదు. పల్లెప్రజలకు ఈ నృత్యపద్ధతి ఉత్సాహ ప్రదమైన వినోదము. గుర్రముల బొమ్మలను తయారుచేసి వాటికి మెరుపురంగులను పూసి చిత్రించి, అబొమ్మ గుర్రములమీద స్వారి చేస్తున్నట్లు తోచుటకు ఆ బొమ్మలోనుండి నడుము తాగమువద్ద నుండెడి క్రంతవ్వారా పైకి వచ్చి నర్తకులు ప్రీతి పురుష వేషధారై ప్రేమగాధలను నృత్యమాడుట దక్షిణదేశంలో ఒక వినోదకళగా ప్రచారములో నున్నది. ఆంధ్రప్రాంతమున పజీవమైన గుర్రం చేకనే

నాట్యమాడిస్తారు. తాళంయం ననుసరించి ముక్తాయంపులను సైతము తాళతో పలికించు విధముగా గుర్రములకు కక్షణ గరిపి, ఆ గుర్రముల ముంగాళ్ళకు గజ్జలు కట్టి, గుర్రములను కనువిందుగా నలంకరించి, ప్రక్కన నర్తకి అడుతున్నప్పుడు నటులు పాడుతున్నప్పుడు వాద్య సంగీతము ననుసరించి గుర్రములచే నృత్యము చేయిస్తారు. ఈ నృత్యములను వివాహసమయములందైనను ఇతర ఉత్సవ వేళల యందైనను విశోదమునకుగాను ఏర్పాటు చేయుట ఆలవాటు. పల్లెలలో ప్రతి మోతుబరి రైతునకూ యిటువంటి ఆటగుర్రము ఉంటుంది. జానపదులందీ గుర్రపు ఆటపట్లగల ఉత్సాహము పెండు.

బుర్రకథ లేక జంగముకథ : ఇది నాట్యమేక సాంప్రదాయములోని యొక అతిముఖ్యమైన కావ్యం. ఈ పాటకుడు తంబురను చేతబాని వేగిరికి తగిలించబడియున్న కంచు కడియాలతో తాళము వేయటం, ఇరు ప్రక్కల నున్నవారు గుమ్మటలు వాయించుచు వంతపాదగా పల్నాటి వీరికథ, బొమ్మలికథ, బాలరాగమృతకథ, మొదలైన కథలను గానముచేయుచు మధ్య మధ్య రసభావముల పోషించుటకుగాను నాట్యమాడుచు కథను చెప్పుదురు. ఇది ఒక ప్రచారకళ. — సాధారణముగా కోస్తాజిల్లాలలో జంగము వారును, హైదరాబాదులో పిచ్చగుంట్లవారు ఈ కథలను చెప్పుదురు. ఈ పాట పాడునప్పుడు ప్రతిపాటను చివరను తండాన అనుమాటల పాడి ముగించుటచే దీనికి తండానపాట అనికూడా పేరుగలదు. ఇది ఒక అతిప్రాచీనమైనకళ. — నేటికాలమున ఈ విద్య గొప్ప ప్రచార సాధనముగా నుపయోగపడుచున్నది. అనేక రాజకీయ పార్టీలకు చెందినవారు, విద్యావంతులుగూడ, ఈ బుర్ర కథలను రస ప్రచారమునకుపయోగించు చున్నారు ఈ బుర్రకథలెంత ప్రజారంజితమగు విద్యగా తయారైనదనగా — ఒక్కొక్క సమయమందు కొందరు ప్రఖ్యాత కథకులు చెప్పు కథలను వినుటకు వేలకొలది జనము గుంపుగూడి విని యానందించుచున్నారు.

జముకుల కిక్కి : కంచము ఆకారము గలిగి అడుగు తాగముతో కప్పబడి దాని మధ్యనుండి యొక నరమును విగించి లోపలివై పునకు లాగి, దాని చివరను ఒక కర్రముక్క ముడివైచి ఆ కర్రముక్కను ఒకచేతితో విగించి పట్టుకొని శృతి బద్ధముగా దానిని లాగుచు రెండవచేతితో ఆ నుముపై తాళ గతులను పలికించుచు వీరగాధను పాడుచు శాలిమువ్వలను పలికించుచు నవరసము లొలుకునట్లు నాట్యమాడువారే జముకుల కథకులు. అటుల వారు వాయించు వాద్యములకే జముకులనిపేరు.

పాండవులవారు: హైదరాబాదు ప్రాంతములందు పాండవుల వారసు నొక తెగవారున్నారు. వీరి ప్రీతి, పచ్చబొట్లు వీడిచి ద్రవ్యార్జన చేయుదురు. పురుషులు పంచపాండవులకు సంబంధించిన భారతగాధను గానముచేయుదురు. వీరు పంచపాండవ వరం పరకు సంబంధించిన వారట, గనుక వారు పాండవులకు సంబంధించిన కథలు తప్ప, ఇతర కథలను గానముచేయరు.

సయ్యాంవారి మార్కండేయ పురాణం

మార్కండేయ మహర్షి 'పద్మసారీ'లయొక్క మూలపురుషుడు. ఆ మహావీయవి జీవితమును వర్ణించునట్టి గానమును సయ్యాంవారు చేయుదురు.

సయ్యాంవారు పద్మసారీలపై ఆరారపడి జీవించే ఒక ప్రత్యేక తెగ. వీరు అరణ్య ప్రాంతములందు నివసించుచూ సువత్సరమున కొకసారి పల్లెలకు పర్జియములకు వచ్చి ప్రతిపద్మసారీ కుటుంబమునకు అతిథులుగా నుండి వెళ్ళుదురు. వీరు పద్మసారీలయొద్ద తప్ప యితరులయొద్ద భోజనము చేయరు. యాచించరు. మద్దెలలు, నగారాజు, మొదలైన వాచ్యములు సహాయముతో మార్కండేయ పురాణము గానము చేయుదురు.

రొంజాల వాయిద్యము

రొంజాలవారు విశ్వక్రమ్మాణులపై యారారపడినట్టి యొక తెగవారు. వీరు రొంజాల అను వాయిద్యముల సహాయమున విశ్వకర్మ పురాణము గానము చేయుదురు. వీరునూ సయ్యాంవారివంటివారే.

ఆటవికుల నృత్యము

ఆంధ్రదేశపు అరణ్యాలలో నివసించే కోయలు, చెంజలు, గొండులు, సుగారీలు, గడబలు మొదలైనవారు చేసే నృత్యాలను ముఖ్యంగా మూడు విధాలుగా విభజింపవచ్చును—

ఆరాధనా నృత్యాలు, విశోదనృత్యాలు, యుద్ధపుల నృత్యాలు, యివన్నీ బృందనృత్యములే. ఇందు అనేకమంది ప్రీతి, పురుషులు పాల్గొందురు. కొన్ని కొన్ని నృత్యములందు ప్రత్యేకంగా పురుషులు, ప్రీతి వేడువెరుగా చేయుదురు. మరికొన్నింటియందు ప్రీతి పురుషులు కలిసి పాల్గొందురు.

అటవికులనిత్య జీవితములో నృత్యమొక భాగము, ప్రతి యుతువులో చెయ్యటకు వీరికి వేరువేరు నృత్యాలున్నవి. శనిపు వుద యించినప్పుడు నృత్యము, భారసాం సమయమందు నృత్యము, వర్షానరులు ఒకరినొకరు ఎన్నుకొనునప్పుడు నృత్యము, ప్రణయ మందు నృత్యము, జీవయాత్ర చాలించి అంత్యక్రియలు జరుగు నమయమందులో నృత్యము. వరినారు నాటుటకు నృత్యము. ఆరం భములో పొలము దున్నునప్పుడు నృత్యము, పంటలు బాగుగా పండుటకు నృత్యము. కోతం సమయములో నృత్యము, కోతలైన తరువాత సంవత్సరకష్టపరితముల నిల్లు చేర్చుకొనుటకు నృత్యము. అతిదులైనవైన వచ్చినప్పుడు వారి వినోదార్థము నృత్యము. సాగ సంపుటకు నృత్యము. ఇలా వారి జీవితమంతా వివిధ నృత్యమట్లము లతో కూడిన ఒక నృత్యకావ్యలా గదచిపోతుంది.

మనదేశంలో అతిపురాతనమైన తెగలకు చెందినవారు గోండులు వీరు చేయు నృత్యములన్నింటిలోను 'ఖర్తనృత్యము' ముఖ్యమైనది. ఈ నృత్యమును వీరు వర్ష యుతువు ఆరంభంలో పంటలు బాగుగా పండుటకుగాను చేయుదురు.

ఇవిద్వంగానే, కోయలు, చెంచులు వారియొక్క అనేక నృత్యము లున్నవి.

ము గి ం పు

ఆంధ్రదేశము అర్ధచంద్రాకారముగనుండి సుదీర్ఘమైన సముద్ర తీరము కలిగినట్టి అతి విశాలమైన దేశము నేటికాలములో రాజకీయ వాతావరణము ననుసరించి రాష్ట్రములు విభజింపబడిననూ పూర్వకాల మందు ఓడ్ర దేశము మొదలు దక్షిణమున రామేశ్వరమువరకును అటుపై తూర్పు దీవులతోను ఆంధ్రులు సాంస్కృతిక బాంధవ్య ములు గలిగి యుండిరి. ఈ ప్రాంతములన్నిటియందునూ ఒకేవిధ మైన ఆధ్యాత్మిక చింతన, ఆరాధనాక్రమము, లలితకళలు పెంపు చెంది ప్రచారములోనికి వచ్చినవి. తెలుగుదేశము సువిశాలమైన ప్రదేశమగుటచే అనేక మండలములందు అనేక ఆస్థానములందు భాషయొకటియే అయినను అయా ప్రభువుల కళాభిరుచులను ప్రజల అదరణము ననుసరించి నృత్య సంగీతములు అభివృద్ధి చెంది నవి. కనుకనే అందరకునూ ఆరాధనమైన కాపు మొక్కటియే అయినను అయా ప్రాంతముల ననుసరించి వేరువేరు సాంప్రదాయములు వృద్ధిబొందినవి. తెలుగు దేశమునకంతకును ఒకే సాంప్రదాయము ఉండకపోవుట కొంతలోడుగ మనకు తోచిననూ, అనేక కాభోప

కాలింగ నృత్యకళ, నృత్య, నృత్య, అభినయదుల లోతులను సంపూర్ణంగా తరచిచూచి అందరి రత్నరాసులను ఈ వివిధ సాంప్ర దాయములు కళాకారులు మనకు అందించిరి. ఇట్టి కళాభివృద్ధి మన కెంతయో లాభకరమైనదని పేర్కొనవచ్చును. ఇట్టి యభివృద్ధి వల్లనే భారత దేశమందలి కాఫీయ సాంప్రదాయములన్నింటియందు నృత్యనృత్య అభినయదులయందు మనకళమే పరిపూర్ణ వికాసము చెందినదని చెప్పవచ్చును. ఇట్టియపూర్వకళాసంపదను మనపూర్వులు కాతవాహనుల కాలమునుండి అభివృద్ధి పరచి మనకు అందించిరి, గానీ దురదృష్టవశాత్తు సుమారు 3, 4 దశాబ్దములనుండి రాజ కీయ, ఆర్థిక, సాంఘిక సంబంధమగు కారణములవల్ల కాఫీయ కళలపై ప్రజలకు అదరణ తగ్గినది. కేవలసేద నృత్యకళారాధనను మాని గృహస్థ ఆశ్రమములను స్వీకరించిరి. పోషించు కళోవాస కులు కరువైన నానాటికి మన కళలు షీజించిపోవుచున్నవి. కావున, సాంప్రదాయముల నెఱిగిన నాట్యాచార్యులందరూ వయోవృద్ధులుగ నున్నారు. ఎన్నియో ఆపూర్వ నృత్యరీతుల నెఱిగిన వర్తకి మణులు, నాట్యాచార్యులు పరమపదించిరి. ఆ నృత్యములన్నియూ మనకు లేవు. మిగిలి యున్న ఈ వృద్ధకళారాధకులుగూడ అంత రించుటకు పూర్వమే ఆంధ్రదేశమునందలి కళారాధకులు, ప్రభు త్వమువారు మేల్కొని ఆ కళలను వారితోనే అంతరించ కుండు నట్లు తగు ఏర్పాట్లు చేయవలయును.

మన పొరుగురాష్ట్రము ఒరిస్సాయందు తమదేశీయకళల అభివృద్ధికి యువకళాకారులు, కళారాధకులకు ఆ ప్రభుత్వ మొనగు చున్న పోషణ, ప్రోత్సాహము కళల ప్రచారమునకు వారు చేసిన ఏర్పాట్లు మరబారునందలి కళకళియొక్క అభివృద్ధికి మరయూ దేశీయులు శ్రీ వల్లదోల్చుహాళయైన అనుసరించిన విధానములు తెలుసుకొనుటవల్ల ఎంతో లాభము చేకూరగలదు.

కళాసేవ యందు ఉత్సాహము గలవారు యువకులు కళారాధకులు పూనుకొని దేశము నాడుగుమూలలా పోయి మన కళల యొక్క వివిధరూపముల తెలిసికొని వావి నభ్యసించి తాము నేర్చిన విద్యను దేశములో ప్రచారము చేయుటపట్ల నెంతయో ప్రయోజన ముండును. నాడు పూర్వపు అదర్శములతో సూతన వికాసములతో ఆంధ్రుల కొన్నత్యమును తెలుపు కళాసాంప్రదాయమును అభివృద్ధి పఱచి మరల వింకొకసారి తెలుగువారు సాటివారిలో మేటివారని ప్రపంచమునకు చాటగలరని యాసంతము.

ఆంధ్ర దేశములోని ఆంధ్రాల్లో. భరతవాఙ్మయ
భాగవతములందు ప్రదర్శించే నృత్యవిన్యాసములు

నా వి వి న ర ము లు

పుష్పాంజలి : నర్తకి అయిమందు స్వామిసన్నిధిని గాని, నది మధ్యమందుగాని నిలిచి, అంతరి పుటించి పుష్పములు గాని, నమస్తానకమునందుండి (నమనం - రెండుపాదముల తొటనవ్రేళ్ళ గోరులు నమముగా నుండునట్లు విరిచి) నమదృష్టి గల్గియుండి, దేవతలపైగాని, నభపైగాని స్తోత్రగీతములు, వందన గీతములు వఱించి పుష్పము లర్పించుట పుష్పాంజలి అనబడును. ఇది నాట్యారంభములో చేయబడును. ఇట్లు పుష్పములు ఎదుర్పించిన పిదప-తాళయంత్రము మృదంగ జతులతోగూడిన నృత్యము ప్రదర్శింపబడును. ఆ నృత్యమే శబ్ది, మొహరయనియు, అలరింపు-అవియు పిలువబడు. అలయాల్లో పుష్పాంజలి నమర్చినప్పుడు నాటి రాగములోగాని, ఆరభిరాగములోగాని స్వామి ప్రీత్యర్థము చూర్చికలు పాడుదురు. తరువాత మేళప్రాప్తి చేయబడును.

మేళప్రాప్తి : అన్ని వాద్యములను-తంత్రీ, వర్ణ, గాలి, లోహ వాద్యములను ఒకేసారి క్రుతిపక్వముగా 'ఓ' తారావదము వెలువడునట్లు పూరించుట మేళప్రాప్తి లేక మేళము కట్టబ యగు చున్నది.

అద్ది, మొహర : ఖండగతిలో, నాటరాగములో కొన్ని కృదంగ శబ్దములను - "తం, తాలై, తై, జగ, దత్తం" చేర్చి పాడుతూ, ఆ శబ్దములు మృదంగముపై పలికించగా, తాళగతిని, లయను అనుసరించి నేత్రములు, మెడ, తల, హస్తములు, పాదములు, విన్యాసము చేయుటకు 'అద్ది' అందురు. 'అద్ది' అనగ నృత్యములో అర్థముగ మెడను కదిలించుట.

ఈ విధముగా కొన్ని విన్యాసములు ముగిసిన పిదప మృదంగముపై కొన్ని ముక్తయింపులు పలికించ వాని ఆంగ విన్యాసము ప్రదర్శించి ముగించుట 'మొహర' అనబడును. 'మొహర' అనునది హిందూస్థానీ పదము, దీనికి దేశీయు పదజాలములో ముందు తీర్మానములేక ముగింపు అందుము. జరిగాని గతిగాని అంత మందు ఒక విన్యాసము కుడిచేత ప్రారంభించి, యెడమ చేతితో కూడ ప్రదర్శించి, మరల కుడిచేతితో ప్రదర్శించిన ముగింపు అగును. (ఒక విన్యాసము మూడుపాల్లు చేయబడును.)

అద్దికి 'తంత్రాభరణ'మని మరొక పేరు గలదు. దక్షిణదేశములో 'మెయ్' - "తో" రైసుంగళ"మని పిలువబడు.

చూర్చిక : వివిధదేవతలపై సంస్కృతములో స్తోత్ర రూపములో రచింపబడిన సంగీతి రచనలు చూర్చికలనబడును.

కవులం : బ్రహ్మ, విష్ణు, కుద్ర, వినాయక, లక్ష్మి, వర నృతి మొదలైన దేవతలపై: నృత్యమాకుటకు అనుసారమైన విధముగా మృదంగ జతులతో చేర్చి, వ్రాయబడిన ప్రత్యేక ఆరాధన నృత్య రచనలు కవుతములు. ఈ రచనలు బ్రహ్మ, కుద్ర, వినాయక, లక్ష్మి మొదలైన పురుషావతారములందు రచింపబడినట్టివి. ఈ నృత్యములు ప్రత్యేకముగా ఆలయములందు, ఆరాధన సమయములందు ప్రదర్శింపబడును. ప్రతి కవుతము నాల్గు రాగములు కల్గి యుండును.

- (1) తాళముమొక్క స్వరూపమును దెచ్చు శబ్దాట్టు.
- (2) తాళవిన్యాస జాతి.
- (3) కవుతము.
- (4) ఐదు జాతులతో గతవిన్యాసములు తీర్మానములు.

'నవసంధి' లేక 'బలిహరణ' నాట్యములు : అలయాల్లో పర్వదినములందు అష్టదిక్పాలకారాధనలో దిక్పాలకుల ప్రీత్యర్థములు ప్రదర్శించే ప్రత్యేక నృత్యములు 'నవసంధి' నాట్యములు.

ఇవియును దంగప్రదీప, కురంగగీలా, హంసనాద, హంసగీలా మొదలైన పురుషావతారములందు ప్రదర్శింపబడును.

నప్తలాస్యములు : అలయాల్లో ప్రదర్శించే కుద్ది, దేశి, సేరిజి, ప్రేంజి, మందలి, దంకిక, కంక - నృత్యములు నప్తలాస్యము లనబడును. ఇందలి "సేరిజి" - నేటికాలములో భరతనాట్యమునే పేరుతో ప్రచారముచేయు నిట్టువంటి ప్రదర్శన క్రమమునకును మాతృక.

నట్టువమేళము : స్త్రీలు మాత్రము నాట్యముచేసే నృత్య సంప్రదాయము నట్టువమేళము. ఇదే దేవదాసీల సంప్రదాయము.

నాట్యమేళము : పురుషులు మాత్రము నాట్యము చేసే నృత్యపద్ధతి నాట్యమేళము. దీనినే రాగవరమేళముని గూడా అందురు.

చిన్నమేళము : నృత్యములో వాయిదే (క్రుతి, ములవీణ, మృదంగము, తాళములు) వాద్యబృందము చిన్నమేళ మనబడును.

పెద్దమేళము : దోలు, సన్నాయి, తాళము వీని సమ్మేళనమే పెద్ద మేళము.

కేళిక : అయితే కళ్యాణమండనమువద్ద స్వామి కొలువై యుండగా నర్తకి వచ్చి నృత్య వివాదము కేళిక ఆనబడును.

యక్షగానము : యక్షులు ఆంధ్రదేశమునకు వెండిన ఒక అతి ప్రాచీన తెగవారు. వారిని 'జక్కుల' వానిగూడా పిలువరు. వారి ప్రత్యేక నృత్య సంప్రదాయమే యక్షగానము లేక జక్కుల రాగ వతము. ఇది దేశ సంప్రదాయ విద్య.

కురవంజి, చెంచునాటకములు : కురవలు, చెంచు వారు, అటవిక తెగలకు చెందినవారు. వాటి నృత్య విద్యలే కురవంజి లనబడును ఇవియును దేశీ కళలే.

తైవారము : తైవార గీతములు ముఖ్యముగా రాజుల దర్బారుల దు ప్రభువులను స్తుతించుట వాటియొక్క గౌరవాన్వయముగా వస్తున్నట్టి రచనలు.

ఈ రచనలు యక్షగానములందు, వీరి రాగవతములందు గూడ దర్బారు నృత్యముల దుపయోగించబడుచున్నవి. ఇవి రాజా పాత్ర ప్రవేశములకు వరువుదురు.

ధనశము : ఇదియొక బృందాన విశేషము. నృత్య వాదకము నందలి యొక పాత్రను కీర్తి చేయుట వాడబడునట్టిది. ప్రారంభములో ఒక పాదకుడు ఆరంభించిననూ అతడు అంతమును పాటించినవారందరూ కలిసి పాడుదురు.

ఏల : రాజాది, దేశానుభూతిగాని నౌకా విహారములకు గాని, వన విహారమునకుగాని, వెళ్ళినప్పుడు — ఊయెల నూగు తున్నప్పుడు పాడబడే విశేష సంగీత రచన. ఇదియొక ఆలాపముగా నుండి అటుపై తాళాలయ బద్ధముగా పాడబడును.

దరువు : రాగవతములకు తిమ్మపైసట్టి సంగీతము దరువు. దరువులే రాగవతములకు ఒక భావమును అనేక భావములుగా సువారము చేయుటకు అనువైన తీరున, అభినయము ప్రదర్శించుటకు అనుకూలించు విధమున పదములూర్పి ఎక్కడచో బడిన సంగీత స్వరూపము దరువు. ఇదియే పూర్వమునువగాన నునబడేది. ఒకే భావమును అనేక భావములు వ్యక్తపరుచుట, అనేక భావములు వాడుట. గమక దరువుతో తాళముల వ్యవస్థలు వివిధ తరంగా ప్రదర్శించుటకు వీలుబడును. రాగ పోకడలు—అభినయకృమము ననుసరించును.

శబ్దము : దైవవక్తవైన వర్ణనాగీతము, మృదంగ శబ్దములతో మిళితమై, నృత్యమునకు అనువైయుండువట్టి రచన శబ్దము. శబ్దము కవులము ఒకే విధముగానున్ననూ కవులములు అయిన దేవతలకు సంబంధించిన ప్రత్యేక భావములందు రచించబడును. శబ్దములు సాహిత్యముగా సంగీతమందు వాడే భావములందు రచన జేయబడును. కవులములందు సాహిత్యమునకు అభివ్యక్తి ప్రాముఖ్యత వహించదు. శబ్దములందు సాహిత్యమునకు ఆంగిక ప్రాధాన్యత గల్గిన నృత్యములందును.

ఇవి యెక్కువగా మిశ్రరావు భావములు, కావ్యోపనిషత్ భావములందు రచింపబడి గానము చేయబడుచున్నవి.

సలాము జతులు : రాజులను జయించుటలను స్తుతించుటలను సలాము జతులైన మృదంగ శబ్దమిళితమైన నృత్యగీతము. రాజదర్బారులందు నాటకమునప్పుడు నర్తకులు ఆనూ ప్రభువులకు జోహారులర్పించుటగాను ఈ రచనలు జేయబడినవి. ఈ రచనలు చండిత్ర, తీత్ర, మిత్ర, భారత, సక్తిరత్న ఈ ఐదుకాకులందు యేదో ఒకటిగా వ్రాయును అత్యుపాసన గల్గిన సుందర రచన ప్రతి గీతము "సలా" లేక "సలా సలా" అను వాటిలనే ముగియునుగాన పిలిచి సలాము జతులని పేరు వచ్చినది. ఈ రచనలు చిహారాష్ట్ర ప్రభువులు దక్షిణాదికి పంపిన ప్రాంతాధిపతులకు వారల అభివృద్ధి జేయించుట యీ రచనల దు సహాయకీయ ప్రభావము గానించుచున్నది. శబ్దములు, కవులములు, సలాము జతులు, దరువు రామనాథముల చక్రగీతాను అందువేర్చి నర్తనగాను క్రమమును వైన భాగవత నర్తకులు నెఱపించుచున్నారు.

జక్కిణి : ఇదియును శబ్దమునకే ప్రభువుల లేక దేవతల స్తోత్రములు, మృదంగ జతులతో మిళితమువేసి రూపొందించబడిన సంగీత రచన. ఇందలి కవిత్వ విశ్వసమునకు, శబ్దముతో అటకు కొంతచేదమున్నది. ఇందు సాహిత్య భావము తక్కువై నృత్యము యెక్కువగా నుండును. శబ్దములందు నృత్యము తక్కువగా నుండి సాహిత్యమునకు అభివ్యక్తి మిక్కిలి నుండును. ఈ రచనలు యెక్కువగా విజయనగర గజపతి రాజులపైనున్నవి. అందు సప్తరాశి జక్కిణి ప్రఖ్యాతి గాంచినది.

త్రిభంగి : మూడుపాదములు గల్గినట్టి సంగీత రచన, నృత్యవాదకముతో రసవత్తున ముద్దుమున ప్రదర్శించు వసువస్సుల పూర్వము వాడబడిన విశేషరచన.

అర్థచంద్రక : సృత్య వాచకముగా వివిధ ముద్దులను కలుపుటగాను, అతనుంటేనే ఈ రచనావర్ణన వినియోగించుట. హరికథ లందువయోగించె "కౌంఠ" ఈ రచనయొక్క రూపాంతరమున పేర్కొన వచ్చును.

పాచ్చరిక : దేవతలుగావి, ప్రభువులుగావి, ఉత్సవనమయము లందు ఈరేగింపులందు వెళ్ళినప్పుడు పాదబడే సంగీత విశేషము.

వదము : కృంగుండు ప్రధానరసముగా గల్గి నాయక వాయకులు ప్రయయ, విరహ వియోగ వర్ణనలతో కూడియుండి అవినయమునకు అనుకూలముగా చుండునట్టి రచన, వదము.

వదకేళిక : వదాభినయమే ప్రధానముగాగల నృత్య క్రమము వదకేళిక యన బడును.

వదదరువు : వదములందు ప్రత్యేకముగా రసభావముల వదర్శి చు విధానము లభినయము చేయబడును. ఇందు సృత్యము రదు, వదదరువునందు వివిధ న చారుల ప్రయోగము జేయబడు ప్రయోగము చేయబడుచున్నప్పుడు సృత్యముగూడా నుండును. ఒక్కొక్కరము ప్రయోగించుట అంగక, సాత్విక ప్రాధాన్యత గల్గినట్టి అభినయము అయ్యి వాటి అనుకూలమైన తీరున వద వల సృత్యము ప్రయోగించుట వద దరువునందు విశేషం.

సుస్వాళి, శోభనము : వివాహమహోత్సవ సందర్భము లందు ముఖ్యముగా పాదబడే ఉత్సాహమునమైన పాటలు. సుస్వాళి ముఖ్యముగా యక్షగానము లందు వివాహమున దెల్పునట్టి న సర్వములందు పాడుదురు. శోభనము , వివాహసంతరమున నాయక వాయకుల ప్రవచనము చేయుట వాడుదురు.

జోల : రానాయకుని విడిచి వినప్పుడు, జోల ద్వారా నమయ సూచనగా పాద గీతము, గానము చేయబడును.

సుస్వాళి, శోభనము జోల, ఏల : ఈ రచనలు కృంగుండు రసోత్పత్తి కలిగియున్నవైన నన్ని వేళములందు గానము చేయబడును.

ద్వీపద : దేశీ వర్ణనక జెందిన యొక ప్రత్యేక సంగీత రచన ఇది బహుముఖమైనది అ దరికీ గానము చేయుటకు అందు బాటులో ను, దును, అలరచన లుండుటలో నుండును. యక్షగాన, భాగవతములందు కథనుబయలు నమయములందు ఈ రచనాక్రమము విరివిగా ఉపయోగించబడినది. యక్షగాన సర్తకులు ఈ రచన

పాదవస్యకు వివిధ ప్రత్యేకముగా ఈ రచన యక్షగానములై వుట్టి నదా అవిసించును

ఈ ద్వీపద అలరచన, దరువువలె పాడుచూ సర్తనము నయ్యుట ద్వీపదార్థమనబడును

కందము, నీనము : ఈ రెండును ఆ ద్రవీకపు కవిశా రీతులకు జెందిన రెండు ప్రత్యేక రచనా వర్ణకులు. కందము అన్నింటి కంటెను విన్నది. నీనము పెద్దది

ఈ రచనలు ప్రారంభములందు వర్ణములుగా పాడి ముగించు లందు కనువులుగా ఆడిన కందార్థము : వీసార్థము అమలగును. ఈ రచనలు యొక్కరగా కల్పములు, యక్షగానములందు గాంధ వగును

వృత్తము : చందకమాం, ఉత్పలమం, మత్తకోకిల, కాద్దాము, మత్తేము, మొలెనవి. ఈ కావ్యరీతి వినియో గించుములో ఒక్కొక్క ప్రత్యేక నన్ని వేళములలో రచనావే డకుగాను ఉపయోగించబడును.

మృదాపాట : బసవ వియములందు ముఖ్యముగా వుపయో గించునట్టి ప్రత్యేక వృత్తము మృదాపాటము. అన్నపూర్ణ చెలుకు విలునుచేత దరించి, చిలుకలు, కోయిలలు, తుమ్మెదలు, మలయే మారుతము నెంచువాగా, రావియొనెక్కి స్వారిజే ముచూ రంగవల్లము ప్రవేశించు సిదము ఈ వృత్తము. ఈ ముఖ్యముగా వర్ణించ బడి యున్నది. ఈ రచన ఒక్కని సంగీతము కూర్పుతో పాడినప్పుడు వీరులు యుక్తకామికి పెళ్ళనప్పుడు పాదబడే గీతమువలె నుండును. మతీయు విజయోత్సాహము గరిగించును. ప్రతివృత్తము దరువు అటతో ముగించబడుచున్నది.

సాల్లుకట్టు : మృదంగ వరునలు ప్రత్యేకంగా రాగము లలో పాడుట.

నలకట్టు : ఇది వృత్తమునకు చెందిన ప్రత్యేక రచన. ఒక వల్లవిని వృత్తమున నప్పుడు సర్తకును వివిధరకములైన అద వులను - వ్యరము, మృదంగముయొక్క శబ్దములను అనుసరించి ప్రవర్తించుట నలకట్టు అనబడును.

అయిత్తము : పాదకీర్తయందు వాగగానవలె నృత్య రంభమునందు గూడా రాగముయొక్క చారులు తెలియనట్లు పాట నుండు గానము జేయుటగా, అలాంటి సారముగా జేసికొని దృష్టి, గీర్వ, హస్త, పాదముల విధానము జేయుట అయిత్తము.

కొనుగోలు : వర్తక స్మృత్యుమాడునప్పుడు ఒక ప్రత్యేక శాఖములో వ్యవసాయ కూర్పును, ఒక శాఖమునందుమిచ్చి వర్ణవికాసమునకు, నమరు తనకు తోచినవిధాన మృదంగా శబ్దములను అప్పటి కప్పుడు జతులుగావర్తి పాడి తీర్మానించుట, అట్టి జతులకు వర్తక శాఖమాడుట 'కొనుగోలు' అని అందురు. ఇది మనోధర్మపు అట. ఎంతయో ప్రజ్ఞావృందీనగాని, కళాకారులు ఈ అట ప్రవర్తించుదురు. గాన వేటికాలములో ఈ అట అరుదుగా జూచుచున్నాము. వర్తక, వణిది. మార్దంగీకుడు తమ తమ పాండితీ ప్రతిభను వెల్లడి చేసుకొనుటకు చక్కని అవకాశము గల్గినట్టిది కొనుగోలు స్మృత్యము.

చిట్ట : 'కొనుగోలు' మనోధర్మపు అటకు సంబంధించి వది. చిట్టలు ముందుగా వర్తక, అధ్యక్షుడు, మార్దంగీకుడు ఈ ముగ్గురు కలిసి చక్కగా అభ్యాసముచేసి విదవ స్మృత్యు స్మృత్యులు లందు ప్రదర్శించు కట్టు శబ్దములు. తీర్మానములు. ఇదియును శాఖలయ విధమైన మృదంగ జతుల హర్షు.

గతి : వసుగతి, విషమగతి అని వదక రెండు విధములు. రెండు అక్షరముల వదక గల్గినట్టిది వసుగతి. మూడు అక్షరముల వదక గల్గినట్టిది విషమగతి. రెండు పెట్టి భాగించ శేషము లేనట్టిది వసుగతి. శేషముండిన విషమగతి అనబడును.

జాతి : చతురశ్ర, త్రిశ్ర, ఐద, మిశ్ర, సంకీర్ణ. అవి జాతులు జదువిధములుగా చెప్పబడినవి. ఈ జాతులయొక్క విన్యాసములన్ని శాఖములు కళాత్మకమై, రక్తివంశముగా నుండును.

జతి : కొన్ని మృదంగ శబ్దములను క్రమముగా వేర్వేరు చేసి రెండు, మూడు అవృత్తములు వాయించి తీర్మానించుట, అనిగా 'దదిగిణితోం' అను శబ్దములతో ముగించుట జతియగుచున్నది. ఈజతులు శబ్దములు, దరువులు మొదలైనవి ప్రారంభించుటకుముందుగా ఆడబడును.

వివిధ మృదంగ శబ్దములను ముత్యములుగాను, వానియొక్క కూర్పుతో రూపొందినట్టి జతిని ఒక ముత్యాలమాలగనూ, అంతమందు ప్రదర్శించే తీరిక ఆ మాలయొక్క కొలికి పూసగను తీర్మానవచ్చును. ముత్యాలమాలలెట్లు ధరించువారికి అలంకారముగా నుండి అందము చేకూర్చునో అట్లే జతులతోగూడియున్న స్మృత్యు, స్వప్నము రక్తివంశముగానుండి రసితజనుల మనంబుల కలంపవేయును.

ముక్తాయి. తీర్మానము :— ఒక స్మృత్యుయొక్క అరంభములో ప్రవర్తించునది ముక్తాయి అంతమందు ప్రదర్శించు స్మృత్యు విశేషము. తీర్మాన మనబడును. ముక్తాయి చిన్నదిగానుండి, వాదము అంతము గల్గియుండక ముందుకు గొనిపోయి వదలును, ఉదా : "తదిగిణితోం - తదిగిణితోం—తదిగిణితోం" తీర్మానము. దీర్ఘ విన్యాసము గల్గి, వాదము అంత మొందును.

చారి : స్మృత్యు స్మృత్యుముల్లో ఒక పాదమును విన్యాసము చేయుట చారియగును. పాదము భూమిసంతియుండగా విన్యాసము చేయుట. భూచారి. పైకెత్తి గాలిలో విన్యాసముచేయుట ఆకాశచారి.

కరణము : ఒకే విన్యాసమును కుడియెడమలకు ప్రదర్శించి ముగించుట కరణము. దీనినే 'అదవ' అందురు. ఇందు కాల ననినరించి చేతులయొక్క విన్యాసము గూడా నుండును.

అంగహారము : కొన్ని కరణములు క్రమముగా జేర్చి ఆది తీర్మానించుట అంగహారమగును. స్మృత్యుముల్లో ఒక భావమును సంపూర్ణంగా ప్రదర్శించుటకు ప్రదర్శి చే హస్తపాద విన్యాసముగూడా అంగహారమగును. అంగహారము సంపూర్ణవిన్యాసము గల్గి యుండును.

మండలము : అంగహారములై కొన్ని కరణముల కూడిక గల్గినట్టి స్మృత్యు విశేషము మండలము. ఈ రెండింటికి భేద మేమనగా.

అంగహారము : సంగీతముయొక్క వివిధరూపములు, శాఖము, లయ, గతి, జతి, జతి, విన్యాసములతో క్రమపద్ధతిని గూడియుండి తీర్మానముతో ముగింపబడినట్టి సంపూర్ణ స్మృత్యుముగా నుండును. మండలము, ఐదము లెట్లుగా, కొన్ని విన్యాసముల చేరికలై యుండును గాన సంపూర్ణతజెల యుందివు.

స్లవనము : స్మృత్యు మాడునప్పుడు గాలిలోనికి యెగిరి విన్యాసముజేయుట స్లవనమనబడును.

హస్తము : స్మృత్యుముల్లో ఒక పాటయొక్క గాని పద్యము యొక్కగాని అర్థము తెచ్చుటకు పుపయోగించే హస్త సంజ్ఞలు—హస్తము లనబడును.

మండ్రలు : పూజానమయములం దువయోగించెడి హస్త సంజ్ఞలు మండ్రలు.

స్థానకములు : స్మృత్యురంభమునందు, అంతమందు నిల

బడే విధములకు స్థానికమని పేరు. ఈ సానక క్రమము ననుసరించియే ఆలయములందు వివిధ దేవతా విగ్రహములు చెక్కబడినవి.

మార్గ పద్ధతి

నాట్య శాస్త్రముననుసరించి వివిధ కరణాంగహారములు దేవతల సృత్యము ఆలయాల్లో నాట్యమాడుట 'మార్గ' పద్ధతిగా పేర్కొనవచ్చును. ఇది సంప్రదించక కళ గాదు, కళతోదేవతారాధన జేయుట. ఈ సంప్రదాయారాధన వల్ల దేశంలో కళ యొక్క శాస్త్రీయ స్వరూపము చెడకుండా వుండుటకు కారణమైనది. మన ప్రాచీనాలయాల్లో అంతటి అపురూప శిల్పకళ జీవకళతో సృష్టింపబడుటకు ఈ సంప్రదాయమే ఆచారము. శివాలయములందు, విష్ణు ఆలయములందు దేవదాసీలు ప్రదర్శించిన వివిధ నృత్య విన్యాసము లన్నియు (ఉదా-భుజంగ, భుజంగ త్రాస, కుర్చ, శుభరీతి, మండల, కమల, ధ్రువరసృత, లలిత మొదలైనవి) మార్గ నృత్యములే. ఇవన్నియు సంగీత పాతకులు సామాన్యంగ నుపయోగించే ముప్పది లయదు తాళములందు గాక 108 తాళముల్లోని కష్టతరమైన తాళములందు ప్రదర్శింపబడును.

దేశి పద్ధతి

శాస్త్రము నాచారముగ గొనిననూ ఆయాదేశీయుల, బోషించు ప్రభువుల, కళల నాదరించు దాతలయొక్క అభిరుచులు, ప్రాంతీయ సంప్రదాయముల కనుగుణ్యముగా అభివృద్ధి జెందిన సంప్రదాయము 'దేశి' పద్ధతి. గనుకనే 'మార్గ' పద్ధతికి జెందిన ఆరాధన కళ భారత దేశమంతటనూ ఒకే రీతిగా నాటినుండి నేటివరకు విలసిల్లిననూ దేశ కాల ప్రాంతల ననుసరించి అభివృద్ధిజెందినట్టి దగుట చేతనే 'దేశి' కళ వివిధ ప్రాంతాల్లో విభిన్న రూపాల్లో అభివృద్ధి జెందిన వివిధ సంప్రదాయాలుగా రూపొంది, వేరువేరు పేర్లతో పిలవబడుచున్నది.

ఉదా :- భరతనాట్యము, కథక్, కథకళి, కూచిపూడి, మణిపురి, ఒడిస్సీ.

ఈ సంప్రదాయము లన్నింటికి నాట్య శాస్త్రమే ఆధారమైననూ, ఇందలి వివిధ సృత్య, నృత్య అభినయ రీతులకు భరతశాస్త్రమే ప్రమాణమైననూ ఆయా ప్రాంతీయుల భాష అభిరుచులనుబట్టి ప్రదర్శన రీతులు మారుటచే పలువిధములైన సంప్రదాయములుగా నృత్యకళ రూపొందినది. మరియు నాట్య శాస్త్రముతో సంబంధము లేకుండా సామాన్య ప్రజలచే ఆరాధించ బడునట్టి జానపద నృత్యములుగూడా 'దేశి' పద్ధతికి జెందినట్టివిగా పేర్కొనవచ్చును. ఈ విద్యలను పండితులు చేజిక్కినప్పుడు కొన్ని శాస్త్రీయ పద్ధతులను యీ కళలందు చొప్పించుదురు.

ఉదా :- కురవంకి, యక్షగానము. ఈ కళలు ఆదిలో పరిజల విసేద కళలుగా ప్రజల్లో నుండి పుట్టిసట్టివి. గాని కొంత కాలానికి ఈ కళలు పండితుల వ్రాభువుల ఆదరణ బడసినవై, అప్పటి పండితులచే కొన్ని శాస్త్రీయ సంప్రదాయములు ప్రదర్శన

క్రమమునందు చేర్చబడి సంస్కరించబడి భాగవత కళగా రూపొందినవి. ప్రస్తుతం బ్రాహ్మణ భాగవతులు ప్రదర్శించే పీఠి నాటకములకు ప్రాచీన యక్షగానమే మాతృకయైననూ పండితులు ప్రదర్శన క్రమముందు కొన్ని మార్పులు జేసి ఆ కళకు నూతనత్వము జేకూర్చినారు.

నాట్యధర్మి

శాస్త్రము ననుసరించి, నృత్యముయొక్క ప్రదర్శన క్రమమును (అనగా అడపు, కరణ, అంగహార, జతి, గతి, హస్త విన్యాసాదులను, అభినయ రీతులను) గురువువద్ద అభ్యసించుట నాట్యధర్మి యగుచున్నది. ఇది దేశమంతటనూ ఒకేరీతిగా నుండును.

లోకధర్మి

దేశములోని వివిధ ప్రాంతాల్లోని ప్రజలు, విభిన్న మనస్తత్వములు గలవారు, వారియొక్క ఆచార వ్యవహారముల ననుసరించి వారియొక్క హావభావ ప్రకటన పద్ధతులన్నియు చక్కగా పరిశోధనజేసి, అందలి విశిష్టతను తెలిసికొని శాస్త్ర కట్టుబాటు చెడకుండా గురువువద్ద నేర్చిన విద్యకు మెలుగులు దిద్దికొని నృత్యకళను శోభాయమానముగా నభివృద్ధి చేయుట లోకధర్మి యగును. కళను అలంకార యుక్తముగా, పుష్టిగా నభివృద్ధి జేయుట లోకధర్మి ఆరాధనవల్ల సాధ్యపడును.

భరత విద్య

నాట్యము, నృత్యము, సృష్టము, అభినయము, తాండవము, లాస్యము- అను ఆరు విభాగములుగా నున్నది.

నాట్యము

అనేక పాత్రలు ఒక కథను, నాట్యశాస్త్రములో చెప్పిన రీతిని కరణాంగ హార, జతి, యతి నియమముల ననుసరించి రసవంతముగా ప్రదర్శించుట నాట్యము. ఇందలి ప్రతి కదలికయు భావగర్భితముగను, తాళలయానుగుణ్యముగనూ వుండును. నేటి కాలములో ప్రదర్శించెడి నృత్యనాటకములు ప్రాచీన నాట్య తరగతికి జెందనట్టివి. ఇందు సృష్టము, నృత్యము, అభినయము, తాండవము, లాస్యము, అను యీ ఐదు భాగములు పుండుటయే గాక ఒక ప్రభావగాఢ ఇతివృత్తముగా గలియుండును. నాట్యము సంపూర్ణ భరతకళా ప్రదర్శనము. 'భరతి' మనగా, భావరాగ తాళములతో కూడిన కళ.

నృత్యము

రసభావములు లేక తాళలయల ననుసరించి, రాగస్వరములకుగాని మృదంగ జతులకుగాని అడపులు ప్రదర్శించుట నృత్యమగును. మృదంగ శబ్దముల్లోని ఒంపుసాంపులను వ్యక్తపరచుటకు వివిధ రీతుల శరీరము కుంచి, విజృంభించి, వల్లయములుగా త్రిప్పి, కోడాకారములుగా రూపొందించి ప్రదర్శించుట నృత్యమగుచున్నది.

నృత్యము

ప్రత్యాక పురుషులకుగాని, దేవతలకుగాని జెందిన వర్ణనాత్మక గీతములయొక్క అర్థమును సభికులకు బోధపడునట్లు హస్తపాద విక్షేపముల జేయుచు తాళంబుల ననుసరించి ఆడుట నృత్యము.

ఇది రెండు వర్ణములు. వర్ణన గీతము పాడుచుండగా అందలి అర్థము ననుసరించి అంగికాభినయము ప్రదర్శించుట; లేక

ఒక కథను, వాద్య సంగీతము యొక్క ఆచారముతో నర్తన మాడుట.

తాండవము

ఉద్భవ కరణాంగహార ప్రదర్శనము, గంభీర భావప్రకటన, వీర రొద్ర మొదలైన రసములచే పోషింపబడునట్టి కళ. తాండవము, శివుని ధూత గణములలో నొకడైన తండునిచే రూపొందింపబడిన కళయే తాండవ నృత్యమని కొందరు శాస్త్రకారుల అభిప్రాయము. ఈ నాట్యమునకు అధిపతి పరమశివుడు.

లాస్యము

కోమల కరణాంగహార ప్రదర్శనగలిగి శృంగార కరుణ రసములతో అలరారు నుకుమార కళారూపము లాస్యము. ఈ విద్యకు అధిదేవత పార్వతి. తాండవము పురుషులచే ఆరాధింపబడునట్టి కళ. లాస్యము స్త్రీలకొరకు నృప్తంపబడినట్టి విద్య.

నట్యవేష విద్వాంసుల అభినయశాసనముగా :-

లాస్యము :- సర్వక సభమధ్యయందు నిలబడిగాని, కూర్చుండిగాని శ్లోకములు, పదములు, వృత్తములు, పద్యములు మొదలగువానికి రసభావ ప్రకటనజేయుట లాస్యము.

తాండవము :- సర్వక తాళంబుల ననుసరించి అడపులు, భుజులు ఆడుట తాండవము.

అభినయము

పద్యగద్య పదగీతములందు కవి వర్ణించిన ఒక భావమును ప్రేక్షకులు చక్కగా అర్థముజేసికొని, అనుభవించి ఆనందించు రీతిని వ్యక్తపరచుట అభినయము. ఈ అభినయము నాల్గు విధాలుగా నున్నది.

అంగికము

ఒక గీతముయొక్క అర్థమును హస్తపాదములయొక్క ఆచారముతో వ్యక్తపరచుట అంగికాభినయ మగుచున్నది.

వాచికము

కవి వర్ణించిన ఒక పుటమును అందలి అర్థము చక్కగా బోధపడునట్లు, అందలి భావము సంపూర్ణముగా వెలుబడునట్లు కంఠమును హెచ్చుతగ్గులుగా నవరించి పాడుట వాచికమగును.

అహార్యము

ఒక పుటమును నర్తనమాడునప్పుడు అందలి రసభావముల ననుసరించి ఆ సన్నివేశమునకు అనువైన సరీరిని వేషధారణచేయుట అహార్యము.

సాత్వికము

ఒక గీతములోని భావమును ప్రేక్షకులు అర్థముజేసుకొని అనుభవించు తీరున రసభావముల నొప్పించుచు ప్రదర్శించుట సాత్వికము. సాత్వికము ప్రేక్షకుల హృదయముల కత్తుకొని వారి హృదయముల కదిలించి, కలిగించును గాన ధిరతవిద్యలో సాత్విక ప్రాధాన్యతగలన అభినయమునకు విశేష ప్రాముఖ్యత యవ్వబడినది. ఈ సాత్విక ప్రాధాన్యతగలన అభినయము (దీనినే రసాభిసయమని గూడా పిలుచుదు) భారతీయ కళలందు తప్ప ప్రపంచములోని మరి యే కళలందును యింత చక్కగా అభివృద్ధి జెందినట్లు గాన్పించుటలేదు.

ఈ నాల్గు విధములైన వ్యధర్మన గలిగినట్టిదే అభినయకళ.

కలాపము

ఏకపాత్ర నృత్య, నృత్య, అభినయాదులందు తనకుగల పాండిత్యమును ప్రదర్శించుటకు వీలగు విధమున కూర్చబడిన సంగీత రచన. ఇదియే ప్రాచీన యక్షగానముయొక్క సంపూర్ణ స్వరూపము.

నేటి కాలములో ఆంధ్రలో విరివిగా ప్రచారమందున్నవి భామకలాపము, గొల్లకలాపము.

బహురూపులు, భరతులు

యక్షులు (జుక్కలవారు) దేవదాసీలు బ్రాహ్మణభాగవతుల వలే. తెలంగాణాప్రాంతములో బహురూపులు, భరతులు అని రెండుతెగలవారున్నారు. ప్రత్యేకంగా భాగవతములనాడుటే వీరి వృత్తి. వీరినిగూర్చి ఆంధ్రలోని జానపద నృత్యకళగూర్చి రచించిన ప్రత్యేక గ్రంథములో విపులంగా వర్ణించినాను.

దాసీఆట, భోగముఆట, మేజావాణి, కచ్చేరీఆట, దర్బారు ఆట, కేళిక, కర్నాటకము, దేశీయము, భరతము - దేవదాసీలచే ప్రదర్శింపబడిన నృత్యకళ ఈ పేరుతో పిలువబడెడిది. నేటికాలములో ఈ విద్య "భరత నాట్య" మని పిలువబడుచున్నది.

జాతిస్వరము

అంగీయలు జాతివారని పిలువబడుచుండిరి. వారి సంగీతము ననుసరించి బ్యాండుట్యూనులవలె వ్రాయబడిన స్వరపరుసలు జాతిస్వరములు. జాతిస్వరమువేరు. జాతిస్వరము వేరు. ఈ జాతి స్వరములు కోలాటము చేయునప్పుడు ఉపయోగింతురు. ఇవి కర్నాటక రాగములందే యున్ననూ, వీనికల్పనమాత్రము పాశ్చాత్యజాణిసనుసరించి యుండును.

దండిక లేక దండలాస్యము

కోలాటపు కోపులు దండిక అని పిలువబడును. చిన్నచిన్న కల్రలను చేతగాని తాళగతి ననుసరించి కట్టుతూ నాట్యమాడుదురు గాన ఆ పేరుతో పిలువబడినది. ఇది బృంద నృత్యము.

కందుక క్రీడ

చిన్న బంతులను చేతగాని ఆడుతూ నర్తనము చేయుట కందుక క్రీడ. భూర్వము రాణివాసములందు ఈ విద్య విరివిగా ప్రచారము నందుచున్నది. కృష్ణదుకూడా ఈ ఆటను ఆచిపట్టు నారాయణతీర్థ యర్రండులవారు అను కృష్ణలీలాచరిత్రలో కృష్ణుడు బంగారు చెండుతో ఆచిపట్టు పర్చించుచున్నాడు.

కారువా మేళము

నాట్యమేళములోని కొందరు నర్తకులు గోపికలుగాను, చురికొందరు కృష్ణులుగాను వేషధారణ జేసికొని, రాధాకృష్ణ పాత్రలు నడుపునట్టి నర్తనము నలుపుచుండగా మిగిలిన స్త్రీ పురుష పాత్రలు- కృష్ణపాత్ర గోపికపాత్ర ఒకరి తరువార ఒకరు వరుసదప్పక నిలువబడి, వలయాకారముగా తిరుగుచూ వివిధ గతుల నర్తనమాడుట రాధామేళము. దీనినే 'కరణీ' అందురు. ఉత్తరదేశములో "రాసలీల" అనే పేరుతో ప్రచారమందున్నది నృత్యము. ఈ నృత్యమును జూచియే, లీలాళును అన 'కృష్ణ కర్ణామృతము' నందు రాసక్రీడ వర్ణించెనేమో?

చిందు

చతురశ్ర, త్రిశ్ర, మిశ్ర, ఖండ, గతులలో యేదోఒక గతి నాధారముగా జేసికొని ప్రదర్శింపబడే జానపద నృత్య విశేషము చిందు.

మోడి, మొగ్గవాలుట

పాము నాట్యముకాని, పాములవాని కథకాని నాట్యమాడుట 'మోడి' నర్తన మనబడును. నర్తకి శరీరమును వెనుకకు వంచి భూమిపై చేతులను ఆనించి నొసలు భూమికి తగులునట్లు శిరసు నేలకు అంటించుట 'మొగ్గుట' లేక "మొగ్గవాలుట" అనబడును. భూర్వము నర్తకినటు మొగ్గవారి నొసతో చూపాయల నెత్తుట, కనురెప్పలతో సూదులను దీయుట మొదలైన చమత్కారములను ప్రదర్శించెడివారు. ఇది ముఖ్యముగా ఈటి విద్యలు మాత్రమే. ఇందు కళాప్రదర్శన ముండదు. ఈ విద్యసాధన శరీర సౌష్ఠ్యము నభివృద్ధి పరచు కొనుటకు మాత్రమువయోగించును.

అలరిరిపు

భరతనాట్య ప్రదర్శనారంభములో చేయబడే నృత్య విశేషము. 'అలరింపు' అనగా పుష్పించుట లేక వికసించుట. సమస్తానకమునందు, సమ భంగిమచుందు నిర్మిత నర్తకి శరీరము,

"ఓం" తార మిళితమైన మృదంగ నాదమునకు వికసించి, పరిమళించి, ప్రేక్షక లోకమును విస్మయానంద దోలికల నోలలాడించుటయే అలరింపు నృత్య విశేషము.

జతిస్వరము

ఒక రాగముయొక్క స్వరములను ఒక ప్రత్యేక తాళములో బంధించి దాని నాధారము జేసికొని వివిధ రీతుల స్వరకల్పనలు, వివిధగతులలోచేసి, ఆ కల్పనలకు, అనుకూలమైన రీతిని మృదంగ బతుల నేర్పువచి-స్వరత్తమాడుట జతిస్వరము. ఇందు స్వరములు పుండును. మృదంగ బతులుగూడా పుండును. దీనినే పల్లవిగా బిడ్డ మనిగూడా అందుట. ఈ పల్లవి నాట్యము స్వరం అని, సాహిత్య పల్లవి. శబ్దపల్లవి అని మూడు విధములుగా వచ్చుచున్నది.

స్వరపల్లవి

రాగము స్వరూపమును చెప్పు స్వరములను తాళమునకు సరిపడునట్లు యేర్పరచి దానికి స్వరత్తమాడుట స్వరపల్లవి.

శబ్దపల్లవి

ఇందు మృదంగ శబ్దములనే ఒక రాగములో పాటగా పాడుతూ, మృదంగ బతులకు స్వరత్తమాడబడును.

సాహిత్యపల్లవి

శివ లేక విష్ణు సంబంధముగు స్తోత్ర గీతములను ఆధారముగా జేసికొని ఆపల్లవికి వివిధరీతుల అడవులుకట్టి ఆడుట సాహిత్యపల్లవి అట అగును.

వర్ణము

పదవర్ణము, తానవర్ణము, చౌకవర్ణము. తానవర్ణము సంగీత సాధనకు యోక్తువగా ఉపయోగింతురు. నాట్యమునకు అంతగా పుపయోగములేదు.

పదవర్ణము

పల్లవి, అనుపల్లవి, పదములు కలిగి నృత్య స్వర్యాభిసయములు ప్రదర్శించుటకు అనువైన స్వర పోకడలు, సాహిత్యపు సొంపులు, సవకలు, జతి విన్యాసములు, యతివిశేషములతో అలంకరింపబడిన సంగీత రచన పదవర్ణము. ఇది నాయక నాయకుల విరహ వియోగ సమాగమముల పుస్కరిలో గూర్చినట్టి విశిష్ట రచన. ఇందు పల్లవికి అధినయము, పల్లవినాధాపద్యగణేన త్రితాల అడపు విన్యాసములతో గూడిన ముఖ్యాయంపులు, పద స్వరములకు స్వరము. చిహ్నవర్ణములందు పరిమితమైన సాహిత్యమునకు స్వర్యాభిసయములు. స్వరస్వర్యాభిసయములు సమాహార్యలో పోషింపబడిన, రచనయగుచుచేతనే దీనికి పదవర్ణ నాట్యములో విశేష ప్రాముఖ్యత యివ్వబడుచున్నది.

చౌక వర్ణము

దీనినే పెద్దవర్ణమని గూడా అందురు. ఇది పదవర్ణముకంటె విలంబిత లయలో నర్తన మాడబడును. పద వర్ణముకంటె యెక్కువ చరణములు గలిగి ఐహు కష్టతరమైన అడవు విన్యాసములు అభివ్యక్తితోకడలు గలియుండును. 'గోవింద సామయ్య పంచకము' అని ఐదు పదములు ఆయనచే రచింపబడినవి ఈ పెద్ద వర్ణములు. ఈ గోవిందస్వామి కార్యేటివగర సంస్థాన నర్తనాచార్యుడు. ఇందు నవరోజు, కేదారగోళ, మోహనరాగములందు రచింపబడినవి. ఆంధ్రలో యెక్కువగా ప్రచారమందున్నవి. ఈ వర్ణములు ఐహు కష్టముగాన ప్రస్తుత కాలము కళాకారులు ఈ వర్ణముల సాధనజేయుట మానివేసినారు.

జావళి

పదమువలె శృంగార రసప్రధానమై నృత్యమునకు అనువగు విధాన మధ్యమ కాల సాహిత్యము గలిగినట్టి రచన.

అష్టకము

ఎనిమిది చరణములు గలిగిన సంగీత రచన. ఇవి దేవతా పోత్రములు గాన యెక్కువగా ఆలయములందు పాడబడును.

అష్టపది

ఐదుదేవుని గీత గోవిందములోని రాధ మాధవుల ప్రేమను వర్ణించు పాటలు అష్టపదులనబడును. ఈ పాటలు ఒక్కొక్కటి యెనిమిదేసి చరణములు గలియుండును గాన 'అష్టపది' అని పిలవబడుచున్నది.

తరంగము

యతినారాయణ తీర్థులవారు రచించిన కృష్ణలీలాతరంగిణిలోని పాటలు తరంగములని పిలువబడుచున్నవి. ఇవి స్పృతమునకు యెక్కువగా పునయోగించును. సముద్రమునందు తరంగములవలె ఈ నర్తనము తాళలయల మళితమై భక్తిసముపొంగి ప్రేక్షకుల భక్తిపారవస్యమున మైముంచుచును గాన ఈ గీతములు తరంగములనబడును.

లావణి

అంత్యప్రాసగర్భి: చతురశ్ర, మిశ్ర, తిశ్ర, ఖండ, ఈ నాలుకాతులందు యేదైన ఒక గతిలో రచింపబడిన శృంగార గీతము.

తిల్లాన

దురిత గతిని నృత్యమాడుటకు అనుకూలముగా మృదంగ జతులతో కూర్చబడినపాట తిల్లాన. ఇందు పల్లవి, అనుపల్లవి,

మృదంగ వదునలుమా, చరణము సాహిత్యమును గలియుండును. పాట మధ్యమకాలములో నుండును. ఈ నృత్యము భరతనాట్యములో ఆఖరిదిగా ప్రదర్శించుట. పాట మధ్యమకాలములో నున్నను, ఆట త్రికాలములందు ప్రదర్శింపబడును.

సూలూక్రమము

నాట్యరంభంలో సర్వక సమభంగిములో నిలబడి, మలయ మారుతముయొక్క తాకిడికి దీపకవళిక వోలె, మృదువుగా శరీరమును చలంపజేయుట సూలూక్రమ మనబడును.

దేశీ నృత్యము

సప్తాస్యములందలి ఒక ప్రత్యేక నృత్య విశేషము 'దేశీ నృత్యము'. ఈ దేశీనృత్యము పేరు. దేశీ సంప్రదాయము పేరు. ఈ దేశీ నృత్యము ప్రత్యేకముగా ఆలయములందు చేయబడును.

ముక్తపదము

ఇద్దరు నర్తకినులు పోటీపడి నాట్యమాడునప్పుడు, ఒక నర్తకి ఆడిన జతియొక్క ఆఖరి శబ్దములనుగొని వానిని మొదటి అక్షరములుగా జేసి యతిబద్ధముగా యింకొక జతి నలి వెనువెంటనే మరొకరు నర్తనమాడుట ముక్తపదము లేక ముక్తపద గ్రస్తము. ఇది పండితులైన యిద్దరు విద్వాంసుల విద్యాపరీక్ష సమయములందు జరిగే పోటీలందు ప్రదర్శింపబడును.

చక్రవిన్యాసము

ఒక జతిని ముందుగా రెండుమూడు ఆవృత్తిములలో రూపొందించి, క్రొత్తశబ్దములను జేర్చుకుండా, అందలి శబ్దములనే త్రిప్పిత్రిప్పి వివిధరీతుల అల్లుతూ, దానికి తగినరీతిని నర్తన మాడుట చక్రవిన్యాసము.

యతిచిన్యాసము

యతులు (జతిరూపకల్పనలు) ధమరుకము, మృదంగము, గోపుచ్చము, నాగబంధము మొదలైనవి అనేకములున్నవి. ఆ యతిస్వరూపముననుసరించి మృదంగ శబ్దములను కూర్చుకొని నృత్యమాడుట యతి ఆట అగును. దీనికి జతిస్వరమునకు సంబంధము లేదు.

సమస్య

సర్వక సభలో అభినయించుచున్నప్పుడు ఒక పదములోని ఒక పాదమునిచ్చి, దానిని వివిధనాయకలుగా రూపొందుతీరున ద్వని ప్రాధాన్యతతో అర్థపు మార్పులతో అభినయించుచు పండితులు కోరుట, సర్వక అభినయించుట 'సమస్య' అనబడును. ఇది పండితపథలకుజెందిన కళాగోష్ఠి.

పురాణోపాసన కావ్యప్రబంధములందు వర్ణింపబడిన సృత్య విశేషములు

వైదికమతము ఆంధ్రలో విరివిగా ప్రచారమునందున్నప్పుడు యజ్ఞయాగాది క్రతువులందు దేవతలను అనేకరకములైన నాట్యములతో ఆరాధించెడివారు. అష్టదిక్పాలకులు, సప్తగ్రహములు, పంచభూతములను వివిధరకములైన నృత్యగీతములతో పూజించెడివారు. రుద్రుని ఆరాధనయందు పలువిధములైన నాట్యములు ఆడబడినవి. ఈ నాట్యములయొక్క విషయములు చాలావరకు “భరతారవము” నందు వర్ణింపబడినవి. ఈ నాట్యములనే కొన్నికొన్ని మోర్పులు చేర్చులతో మనదేశములోని దేవతలకు ఆలయనిర్మాణము జరిగిన పిదప దేవదాసీలు ప్రదర్శించుచు ప్రారంభించిరి. వీనినిగూర్చి “దేవసర్తక - ఆలయ సృత్యములు” అనే గ్రంథములో విపులంగా చర్చించాను.

బౌద్ధము ఆంధ్రలో ద్వ్యాపించినచాలమందు బౌద్ధ దేవతల ఆరాధనయందు సృత్యసంగీతములు గూడా ఒక భాగమై వుండినవి. ఆ సంప్రదాయముల స్వరూపము పూర్తిగా తెలియకున్ననూ, అనాటి చరిత్రకారుల వర్ణనల ద్వారా కొంతవరకు నాటి కళలగూర్చి, కళాచారులగూర్చి, కళారాధన గూర్చి తెలియుచున్నది.

ఆలయాల్లో దైవసేవనిమిత్తము బౌద్ధభక్తులు కొందరు తమ పుత్రికలను ఆలయములకు అంకితము జేసెడివారు. వారు దేవతల ఆరాధనలందు పాల్గొనుటకుగాను నృత్యగీతముల సభ్యునించెడివారు. మతగురువులు దేవతల ఉత్సవ సమయములందు వారిని ఆహ్వానించి నృత్యసంగీతములతో దేవతల ప్రీతికొఱకు వేడుకలు బురించెడివారు. సృత్యభాషయందు పాల్గొనుచు వచ్చే సమయములందు ఆ ధేవసర్తకులు, పలపుష్పములు, అంబులై న ఉత్సవములనుచెచ్చి దేవతలకు నివేదనజేసి, సర్తకము సల్పిన తరువాత ఆ ప్రసాదమును యింద్రకు గొనిపోయెడివారు. వారు వివాహమువరకు ఈ విధముగా సృత్యభాషయందు పాల్గొని, వివాహసంతతిము విరమించెడివారు.

(ఇట్టి సంప్రదాయము నేటికిని బలిద్విజములో నున్నది.) కొన్నివేళలందు దేవతామూర్తులకు, వారి అర్థాంగులందు విక్రమగర్జనప్పుడు సామాన్య ప్రజలు దైవప్రీతికి దూరమగుదురుగానీ అట్టి దేవదంపతులకు కాంతినిగూర్చి, వారిలో పరస్పరానురాగము పెంపొందుటకుగాను దేవసర్తకులగు దాళికలు సగ్గుహాసమున సర్తసమాజెడివారు. అప్పుడా దేవతలు మనశ్శాంతిని పొంది భక్తులను పాలించెడివని వారి నమ్మకము.

(ఇట్టి నాట్యములు బెంగాలులో నేటికిని చేయుదురట - నాగవంశీయులనే ఒక ప్రత్యేక తెగవారు నాగవంశమినాటి రాత్రి - ‘బెహళ’ అనే పేరుతో నాగదేవుని ప్రీతికొరకు ప్రదర్శించే ఆరాధన నాట్యము ఈ తరగతికి జెందినట్టిదే. ఈ నాట్యము ఆ ప్రత్యేక తెగకు జెందిన ఆరాధకులుమాత్రము జూచే అర్హతగలియుండును.)

ఆంధ్రలో దేవదాసీలుగాక కొన్ని వ్యవసాయ తెగలవారు తమ దాళికలను దేవతల సేవనిమిత్తము కైంకర్యముజేయుట ఒక ఆచారముగా వుండినది. వీరు ముఖ్యముగా శివాలయములకు జెందియుండురు. వీరినే బసవిరాండ్రు, పార్వతులు అని పిలుతురు. ఈ సంప్రదాయము ప్రాచీనకాలమునుండి వచ్చినదె ననూ బసవిరాండ్రు సర్తసమాధరు. దేవదాసీ తెగవారుమాత్రము సృత్యము జేయుదురు. బసవిరాండ్రు అవివాహితలై దైవసేవయందు జీవితము గడుపుదురు.

బౌద్ధము తరువాత శైవము, వైష్ణవము మనదేశములో ప్రబలియుండినవి. ముఖ్యముగా శైవసంప్రదాయములో సప్తలాస్యములు యెక్కువగా ప్రదర్శించెడివారు. ఇవి ఆరాధన పద్ధతికి జెందినట్టివి. వీనినిగూర్చి వేరుగా వ్రాశాను.

రాజములో - చిజయుడు బృహస్పతి రూపమున సర్తసకాలలో విడుచునై యుండున సంగీత నాట్యములు ఉత్తరకు చెప్పి నది ముద్రానిధియే. ముద్రాగ్రయను ఈ కళను చక్కగ విధ్యునించినదట. సంగీతము, నాట్యము శ్రీలకు విద్యలోని ముఖ్యభాగములుగ పురాతనమునుండియు గణంపబడుచుండెనునట నిస్సంశయము.

భారతములో బృహస్పతి :

“కన్నియలకు నాట గురవ నోపుడు
యభ్యసించితని శైవ మూదిగాగ దండలానికి విభమును
గుండలియును, శ్రేణిబంబు తెరంగును, చురబంబు;
విశ్రుతవాద్యంబులు, మంజుశ్రుతిసం భావ్యగీత సంగతులు
వద్దావాక్రయములు, దక్షవ్యర్ణశాక్రయములు నై స
యభినయంబు లెఱుగుదున్
ఇన్ని తెఱగుల శ్రమము సేయింతు, వట్టు వాళ్లై
మెలగుదు సగతులందు”

బసవ పురాణము (పాల్కురికి సోమనాధుడు)

తృ తీ యా శ్వా న ము

ము గ్ధ వం గ య్య క థ

చంద్రోదయ వర్ణనము

(గణక) అక్కాంత ముగ్ధ సంగయ్యకు బ్రీతి-నెక్కాని యాత్మలో నివ్వటిలింగ

ననయంబు లింగపూజనలనటించు — తనదు విలాసిని

జనుల రావించి

యక్క మహాదేవి! యల్లమద్దెలలు — జక్కొల్పి వేగంబు సంధింపు కొనుడు

స్వరమానమున బసవప్రమధవ్వ — కరమర్థి బట్టుడు రాహుళలోలి

నకళవ్వ; నీవును సంగళవ్వయును — నొకరీతి నిలువుడు సుకరంబుగాను

బాలరుద్రమ: యొత్తు పట్టుగవాళ — గ్రోలు వాయంపుము గుడ్డవ్వ; నీవు

నిట్టి తాళమువట్టు శివాదేవి! నీవు — సట్టున నృత్యంబు సరసం బెఱింగి

సంగుదానమ: మహేశ్వరి! వీరభద్ర — లింగవ్వ; మీరు గేశికలు సేయుండు

రమణదుకూలంబరమును గంచుకము నమరించుకొని చల్లదము విగించి

యేతెమ్ము నీవు పురాతన్ము: శీఘ్ర — హత తమ్ముగ నృత్యమాడు దురుగాని

తాళముల్వట్టుడు దాళగింపుడు — నారతివేళకు నందరు ననుచు

నవిరళంబుగ సంత నార్పటంబిచ్చి — జపనికరప్పించి సరసమై నిలిచి

పొలువగు ముఖరసంబును సౌష్ఠవమ్ము — లలియు భావంబు ధూకశియు యుంకశియు

మరియు శేవయు విభ్రమము రేఖయును — నెఱయంగ నీరీతి నృత్యంబు సలుప

లింగార్చనంబు సల్లల జేయుచును — మంగళారవములు సంగడి నులియ

వెల్లవే గుడు స్వచిత్తోల్లాసమమర — సల్లల నమ్ముగ్ధ సంగయ్యకిట్టు లంగన పరివర్య లాచరింపంగ — లింగావసరము చెల్లించునంతటను

పండితారాధ్య చరిత్ర - పర్వత ప్రకరణము

శివరాత్రి వాగరము - అటపాటలు

10 విధముల దేశీయములగు ఆటలు

(1) చిందు, కోడంగి యట

(2) బ్రన్నని నిజదేశ భాషల జతుల కన్ని కోడంగాట లాడెడివారు.

(3) భ్రమరముల్ సాశముల్, బయకముల్ మెఱసి రమణ బంబాసి పేరది యాడువారు.

(4) బ్రమధ పురాటన పటుచరిత్రములు గ్రమమొంద బహునాటకము లాడువారు.

(5) లలితాంగ ససకళాలంకారరేఖ — లలవడ బహురూప మాడెడివారు.

(6) గరణముల్ మెరవణుల్ గతులు చిత్రములు నరుదుగ గడలపై వ్రేడ్డంగ మాడెడివారు.

(7) నమయంగనలు దివివాడెడుమాడ్కి సమరంగ గడలపై వాడెడువారు.

(8) నావియుర్రతి బట్టిలాడెడినట్టి — భావనమోతులపై నాడువారు

(9) భారతాది కథల జీరమణుంగుల — నారంగ బొమ్మల నాడించువారు (కోలుబొమ్మలు)

(10) గడునద్దుతంబుగ గంబసూత్రంబు — లడరంగ బొమ్మల నాడించువారు (కొయ్యబొమ్మలాట) నాదట గంధర్వ యక్ష విన్యాస - రాదులై పాడెడు నాడెడు వారు.

దేశీయ వాఙ్మయ వర్ణన

అ హార్య ము

విధమున ప్రచ్ఛన్న వేషముల్, దాల్చి — యధికోత్సవ ముదులుకొడ నాట్లాడు

శిరమున సురమున చెల్లల రంజిమున — గరముల గూకట తాళ్ల చెల్వార

గవదండటను గనుగవ గరణికలు — సవరంబులును గలకంబు దండలును

భసితంపు పూతపై బరగు బచ్చినలు — నలరాచు చిరు గజ్జియలు సందయలును

సరిరత్న పంక్తుల టిలదోసనములు — గరమొప్పు తొంగళ్లు గల చల్లదములు

బొల్పు దంతావళుల్ పుష్పమాలికలు — దాల్చి యత్యద్భుతోత్సవ లీల దనర

ప్రవేశము

జనులు హర్షింప నాస్థానముల్ సొచ్చి — యనుకూల వివిధ వాద్య
సమ్మేళనమున
నార్పటంబిచ్చి యొయ్యనః జననికల — గర్వంబు వెడలి యక్క
జము ప్రటిల
నాడకముందర నభినయం బొలయ — జాడక ముందర చోద్యంబు.

ప్రారంభాభినయము

నిక్కుచు త్రివింగి నిలుచుచున్నట్లు — చొక్కుచు నభ జూచి
యొక్కింటినిగుచు
సంపదలసంబునంద గతుల — లలిగొఢ్ఘాలలన

సర్వసంబు
మొనయు చిత్తేల్లాసమునను రంజిత — దనర గటాక్షంబునను
గుళంబు
లలరి శిరఃకంఠంబు మాచరించుచును — సలిసంగుని స్పృహసంబు
సేయుచును.

దేశియాభినయములు

(తనుగతులు)

1	2	3	4	5	6	7
చాగు, చంజళము, చాళము, వళి, చిరుపు, చాగు, చాహిణి,						
8	9	10	11			
సాళి, బయగతి, సుగతి, బహుగతి గతియు						
నాటరిపాటి దనర — సహజమై స్వతనుగతి స్వర పంచనములు						
హం గు						

బటుర సాలంకార భావములనర — మృదువాద్య తాళ
సంఘటన మటిల్ల
దనుపాద మట్టన దనదుద్ద టన — లనుసరించుచు
నందియల్ గదల్చుచును (తాళము వేయును)

వైఖరి

నోహో' యనుచు గతులొడ లించుచును—
'నాహ' యనుచు లాస్యమనునొందుచును
జతుల నాడుచు, చాళగతుల నాడుచును
శ్రుతుల గూడుచు నేలదొక్క నోడుచును
వీగుచు గరణికల్ విస్తరించుచును
లోగుచు దంతావళుల్ నటింపుచును
బొబ్బలు వాడుచుచు, బొంగి చూపుచును.

వావావిధ అంగవిన్యాసములు

చేష్టలు, దేశియముగ వానాక్రియ భేదములతో వర్ణన

గుబ్బన లేచుచు గునిసి యాడుచును
జాటుచు జంగలు సాపుచు, మది

నూటించుచును మొగంబోజు పుచ్చుచును
జంక జూపుచు బయల్ నవ్వరించుచును
జంక లదిచికొనుచు శంకరు బాడుచును
నురుకుచు, గ్రేళ్ళ సూపుచు బిన్నికొనుచు
గింతులుపె చుచు, మణికట్టు వెడమటించుచు
నురం బొగ్గుచు, వీపు విటిచికొనుచు,
బురి విచ్చుచు, మోము బాటడు పుచ్చుచు
భుజంబులు బలియుచును, మ్రోకాళ్ళు తొడలు
ముడి వటచుచును, చూకటిగి ఆపుచు, గోకటించుచును
మాతులు నలుపుచు మురుకటింపుచును, మ్రోతకు నుబ్బుచు
మురియుచు జనుచు
మిన్నక జూచుచు, మెడవిర్చికొనుచు, గన్నులార్చుచు
జెవులు గత్తరించుచును

వెల్వెలు లాడుచు వెక్కిరించుచును —
గప్పించులయందు గతులు పుచ్చుచును
బొమిలె తివ్రే చుచు బుగ్గరించుచును
చమకించి చాటుచు దండలిచ్చుచును,
గొంతుచు, వడకుచు గొనడుచు మూడు
వంకల బోవుచు శంకించుకొనుచు
బయలచే వ్రేయుచు పకపక నెగుచు
గరముబ్బుచును జొల్లు గాటిచికొనుచు
సరసంబు లాడుచు జప్పటి విడుచు
విరసంబు లాడుచు విజ్జివీగుచును.

కాలిచేతులతో చేయు విచిత్రక్రియలు

నొడోలగంబులో నొటసి తిరుచును
సిద్ధంబు త్రికటంబు నెన్ని నొడుచును
మరగాళ్ళ నడచుచు మటి గాళ్ళగుచు
నొరగాళ్ళ నడచుచు ధరగొంతు గొనుచు.
మ్రోకాళ్ళ నడుచుచు మొగి నేల గాళ్ళ — చాతుమండ నెగసి
తటుకన చనుచు
గూర్చుండి నడచుచు గుప్పించి యచట — నార్చుచు మొఱము
లందంద వె చుచును
నురమున నడుచుచు నొదికిల బనుచు — ధరబొరలుచు సోమద్దతి
లేచి చునుచు
నుర్వి త్రిప్పటమున నొరవ్రేల యిడియ — గుర్చుగా చిరుగుచు
గుర్చించుకొనుచు
గరకలంబాని ప్రియమిసారి యట్లు — ధర చిరుగుచు వెనక
దన్ని నిల్చుచును
ధర బొమ్మమునట్లు దలద్రించుచేసి తిరుగుచు వెలిదన్ని
తివుట నిల్చుచును

16 పక్షి మృగముల చేష్టల అనుకరణములు

నటులియు బోలె నున్నతి వలించుచును - భ్రమరంబు క్రియదాన
బరిమలించుచును
జిలుకయు బోలె జెన్నాలయ బల్కుచును - జలచరంబులవోలె
జనుల కుల్కుచును
గలహంసయును బోలె గతుల నేర్పుచును - నిల మృగ మట్లరిమి
(రిమి) జూచుచును
గండు కోయిలవలె గదగి కూయుచును - వెండి క్రోతీయు వోలె
వికృతి నేయుచును
నాలతేరును బోలె నటయిట ననుచు - గోలికాడును బోలె
గోరేన గానుచు
మద గజంబునుబోలె మాటుమలయుచు (ను) - బొదలి వ్యాఘ్రం
బట్ట పాటినులియుచును
గేసరివోలె లంఘించి వట్టుచును - మాసటీడును బోలె మడి
వేటుచును
మహా కుజంగమువోలె మలకలుగొనుచు - విహగంబు క్రియ నభో
పీడిని జనుచు

6 విశేష మానుష వ్యక్తుల ననుకరణము

సరి విశాషినివోలె సభమురియుచును వరవిటునట్లు భావము
లంయుచును
గతియట్లు నవరసగ్రాహకుండగుచు - శివయోగి యట్టులు నిజు
నవ్వు నగుచు
బగలే వృషననట్లు పరిణమించుచును.

8 అమానుష వ్యక్తుల (ననుకరించుట) పోలికలు

బొగలేని పహ్నియు బోలె మించుచును
భాయలేని వెలుంగు బాణి గొప్పచును - మాయలేని
భారానిచ్చి నొప్పుచును
దళవిధ శివలీల నాట్యములు

పురములు గొల్చిన పోల్కి యాడుచును - మరు జిలుపుచ్చి
మాడ్కి నాడుచును
సతికర్థ మిచ్చిన చందమామచును - యతులు గొల్చగ నెన్న యంద
మాడుచును
సంధకాసురు మదంబడచుటాడుచును - గంధ గజానుడు గడ
టాడుచును
జన్నంబు ద్రుంచిన బాణినాడుచును - చెన్నం కన్నిచ్చువేళ
నాడుచును
గంధంబు దాల్చిన కరణి యాడుచును - సరిస జాలలగొను నుడి
యాడుచును
వెండియుభవు బహువిధ చరిత్రముల - ఖండితిగతి నాటకంబు
లాడుచును

భృంగియు నభిమతప్రీతి మర్త్యంబు - భృంగులలో దాన
భృంగియై యాద
గంబాశ్వతరాది గజాధిపతులు - కుంజురు నారదామలు
ప్రీతి వాద.

15 ఆభినయ భేదములు

మార్గవాట్యవద్ధతి - దేశవద్ధతికో భరతుని మతముతో శలివనది
సంగరాగంబు గీతాంగరేఖయును - రంగశోభియు ముఖరాగంబు
దత్తము.

వితకంబు, నిలయంబు, విగతియు సంస - గతియు, నాపర్తన,
గ్రహగతి, లవణి,
దేసికారత నభాధీరధియును, గజానంబు, సౌక్తి సకావళి, ప్రేమరి,
యవహనమును, నందియనునొక విధము - వ్యవసాయమును
నిజపరియు, లంఘితము
దాళి మఖ యోప తాపనయును, సుతాళంబును, బ్రహ్మతయు,
వివర్తనము
బయవాటము, లలిత, వసయు, గనిష-కయును, నవ్వుణము
బళయును, గోమళక,
యుల్లాసమును, లలియును, - మనోహరము - దిల్లాయి, దుషైడి,
దేవణి, జింతె
దాలంబు, తివళి, సౌషవము, విభ్రమము - జాళి, యెయ్యారంబు,
సరసంబుదనత

4 పక్తి విభ్రవములు 7 ప్రాంతాటనములు 1 పద్విలకలిక్రమ
చిత్త రండితము.

10 కర్ణావధానములు, 9 గళముఖోల్లాసములు 11 నిజేంద్రాసములు
5 పాదద్వయ వింఛకము 1 ఊటద్వయ కరిత వింఛకము 1
వింశతి అంగహారములు 1 బంది మిగతి, నమిభంగి, ప్రాభంగి,
యరుదిగు 12 రాసములు

చ్చిత్తీసుదృష్టు 1 జౌషష్టి హస్తములు 1 బత్తీసుచారులు
7 భ్రమరములు

108 కుండములు 100 అలంకారములు 13 శిరోభేదములు
32 దండనములు

హంస	మేష	} మొదలైన పెక్కుగతుల నొప్పులు
మాతంగ	మయూర	
వృషభ	భోగి	
మర్కట		

రంభి యాదిగ నప్పరస్ప మాహంబు
గుంభిని దప్పనితో గూడియాదంగ

గ్రానాథ విరచిత

వల్నాటి పీఠచరిత్ర - బాలచంద్ర యుద్ధము

నలగామరాజు నభయందు విద్యావిధానములు

(నందికేశ్వర రచిత అభినయ దర్పణమందు చెప్పినట్లు
నాడు రాజనభను వర్ణించెను. దీర్ఘదాత్తుడు, రసగ్రహణపారీ
ండు, సమర్థుడు అగు నందికేశ్వరుని సుహృద్భవముతో తూర్పు
యమున తూర్పుండగా, ఆ రాజునకెదురు నాట్యము చేయవలెను.
స్థలము రంగమనబడును.)

పాక శాసను వొల్పు పగడినున్నట్టి
వేళనేతెంచిరి విద్యాధికారిను
నాట్యమేళమువారు సప విలాసముల
పచ్చి సమ్రతమొక్కి ప్రక్కగా నిల్వ
మనదె భవంబున రామ భూవిదుడు
సవ్యము నెలవిచ్చె నాట్యంబు 'సేయ'
పర మృదంగము లెన్న వాయించువేటి
నది భాగమున యందు కుదురుగా నిలిచె
తాళ మానజాలు దాపటి దిశను
నిలిచిరుత్సాహంబు నేరుపు మీర
ముఖవీణ వాయించు ముఖ్యుడొకండు
రాగమాలాపించు రమణులిరుదును
సింధువేడుకతోడ నిలిచిరి వేసుక
కింజల్కచనయను ఘనమైన పాత్ర
మదను పుటపుదంతి మంజులవాణి
భరత శాస్త్రోచిత బహురాగములను
గరిమతో నేర్పిన కంఠ బాణంబు
పచ్చి సభాసదులు పరించి చూడ
నిలిచి నాట్యమునకు నేర్పరియైన
చేత్ర పాణికి దగు వినయంబు జూపి
అతడొసంగిన గజలతి పుత్రి తో
పాదములంగట్టి పంచపర్వముల రా
శీ గటిగ కటి కడు బహు బరస
మదెరి తాళాల మధ్యనిల్చుండ
ఓర జాపున రాజు నొయ్యుని జూచి
సమపాద యుతమైన సానకనితిన
తాత్పర్యము దేవతలకును మొక్కి
పుష్పాంజలి యొనంగి పూని నాట్యంబు
సమకటి నాదంబు సభయెరి గ్రమ్మ
త్రైకోటి విదుదలల్, మనశాళితేలి
తేముడి కట్నముల్, కనుపించజేసి
వేంయంగ తొమ్మిది విధములై నట్టి

భూచారి నాట్యంబు పొందుగా వలిపి
పదువారువిధములై పరిగిన యట్టి
అకాళచారియు సమరుగ నాది
అంగహారాఖ్య గలట్టి నాట్యంబు
విదితమౌ తొమ్మిది విధముల నాది
గతి, చారి భేదముల్ గనుపడునట్లు
భ్రమణ సంయుత దీప్త పటిమ మీరంగ
పాణి భేదములను పాటించి చూపి
సానక సంచయ సంయుక్తి అమర
ప్రేరణి దేశిని ప్రేంబణ శుద్ధ
దండికా కుండలి తగు బహుచారి
సప్త తాండవములు సల్పె చిత్రముగ
సభవార లాశ్చర్య సంయుక్తులైరి
తరువాత నిరుమేరి దగు చెలులమర
సంయుతా సంయుతా చలన సంకుచిత
నానాకరములు నాట్య హస్తములు
శిరమును చూపులు చెక్కిల్ల బొమలు
దంతోష్ఠ కంఠముల్ తగు చుటుకంబు
ముఖరాగ పక్షముల్ మొదలుగ నెన్న
అంగంబులారు ఉపాంగంబులారు
ప్రత్యంగ సముదయం బారునుంగూడి
యెనిమిది పదియగు నెరగు సంగంబు
లమరంగ సభినయం బాశ్చర్యముగను
చూచిర్ల చెన్నుని మహిమంబు చెలువు
ఆంధ్ర సంస్కృత వాఙ్మయ గీతములు
భావంబు లెన్నగా ప్రకటంబు చేయ
చూచి రంభాదులు చోద్యంబు నొంది
శిరసులు పంచియు సిగును జెంది
సంకట భూమికుడుచరిం దొప్ప
పెత్తపూషణములు వారలకిచ్చి
బోయి రమ్మని పంపించె దవ

నృత్యకళలోని వివిధ సంగీత రచనములు - వాని స్వరూపములు

నృత్య సంగీతమునందు పాడబడే వివిధరకములైన సంగీత రచనములుగూరించి ఈ క్రింద తెలుపబడినది. ఇందలి వచనములు, కీర్తనలు, పదములు మరియు అనేక విధములైన దేశీ సంగీత రచనములు దక్షిణ భారత దేశములో భరతనాట్యము, భాగవత సంప్రదాయము, యక్షగాన సంప్రదాయములందు వివిధ భావలలో ప్రయోగించబడుచున్నవి.

1. వ॥ అని ముచ్చటలాడి యచ్చట నప్పుడమివేల్చు జన శాంధ్రు కట్నంబులకై కొట్నంబు దంచుచు అమ్మహోత్సవాం యాంగణంబున సువ్వల పాదీరట యెటువలెను.

మవ్వల : సువ్వ మోహనాకార సువ్వ భక్తమందార సువ్వ

చెందలంకార సువ్వ ॥సువ్వ॥ 1

జానవాలు దొరలుచూడ పసుపులేటి దరులజాడ

జానకీ నలుపుచున్న రాజమన్న॥ 2

పాలకడలి రావపల్లె - బామిల జేపట్టి

శ్రీలంకాంజెలఁగునట్టి - చెలువమన్న॥ 3

విజయరాఘవునిపీలు - వెలయుచున్న రాజమన్న

గజరాజగమన నేలు - కరుణ మీఁగా॥ 4

2 భవళం : జయ జయ హేమాద్రి వర్ధి

జయ జయ కాంతామి తర్ధి

జయ జయ రాజగోపాల

జయ జయ రమణీయశిల

జయ జయ కలశాధికవ్య

జయ జయ భువనేశమావ్య

జయ జయ వందకుమార

జయ జయ మోహనాకార

3 భోజనము : శ్రీ రాజగోపాలునకు

శృంగార విలోలునకు

చారుముతోలాసునకు

చంపక వనవాసునకు

నీలాంబుద వేణికిని

నిత్య కళ్యాణికిని

జాతవా బొమ్మకును

చక్కని చెంగమ్మకును

పైపాటలు 'యక్షగానములు (తంజావూరు)'

సంపుటము ౧ నుండి గ్రహింపబడెను.

1. రాగమాలిక

1. వరహంగి రాగం - తిశ్రలమ

సామి నీపె ఆ సరసాంగియు చాలా మరుదుకొన్నదిరా

ఆరటమును మనసువగల

ఆకురలు తెలియ వ్రాపివ

సారసాస్త్రధరుడో మదన

శాస్త్రములను నెరచదివిన

॥సామి॥

2. హివేరి

ఏమి పేయుదునని మనసా వేరే

యెల్లప్పుడును చిం

తించుచున్నదిరా

మంచి వితరణ గలది యని

యెంచి సరగున నాపె నెన

తుంచి సదనము కొరకు చను

దెంచి కౌంగళిం చానునంత

॥మే॥

3. వరహా-

నా మనవి విని

నీ వచ్చితే యది

నవరౌజ నీ కొని

యాడునురా

తామనములను చలుపుట

నీకు తగదుర యల వని

తామణికి పరియెవ పర

మాపుదని కయే మురవిడు

॥నా॥

4. లలిత

తామరసాక్షి నీ

లలితా కారమును

తగల జూచుటకు ప్రీ

తియు గవదిరా

గారాబముతో పదముల తీరుగ గొలుచు

జనులకు దురాగ్రహము నిరాకరించి విరావ

కుట వరాలోసగు

॥తామ॥

5. వరాళి

ప్రేమతో మన

వరాళి యదినను

విరిచి నీవద్ద పొమ్మనె

సురా

కూర్చి మరుడు విరి శరములు

సారెకును యెదపై గురియగ

వారిజముఖి నలపు మిగుల
ఓరి విను కలయుటకు అతి

॥ప్రేమ॥

3. అరవి

భామకు నీ భ్ర
మముచే మన
సార భిన్న
లేదాని చెప్పు చు
న్నామరా
గాన రసిక శిఖామణియని యశము
గలనీకు సరిసమాని యెవరు
లేదనుచును ఆనదము కానవలెను

4. క మా ను

వేమారు తడజేయక
మా నుదతియొక్క
వెతదీర్చుట కిదె
సమయముర
దాని గుణము దులుప వశమా
వరమ పుడుషవల స
దా విను మదిలోన దలుచు దా
నిపైన అరమరబడి

॥ప్రేమ॥

5. భూ పా లం

భూమిలో వెలయు భూపాలుడని
ఎరిగి....నీరాక కోరియున్నదిరా
మార జనక యల మ
ల య మారుతుడు బహు విసరగ
మనసుకరిగి యిది మరి మరి
నిను మదివేడెర సామిగ॥

2. రా గ మా లిక-ఆ ది తా ల్

సుదతి నా మోహ నాంగుని
గారడములు నలువతగునె సాధారణముగ నీవు దెలిపి॥
కాడి తేవే లేవే - మోహనాంగుని
నా మనసున వెతలను - దెలిపి దయగలిగి వేగమె విభుని॥
క్షితిని వెలయు నిందుపురిని వనంతు దొ॥
అంతాండముల కాధారమగునని మునీంద్ర సురలాది
నరులు పొగడగ

శ్రీ మెఱయు పరిమళ రంగేంద్రుని
క్షీరసాగరమునబుట్టితివని సీరముగాను గొలిచిన సంపద
లిడు సారెకును అతని వదమె గతియని చలముమాని కరు

తీంప మనవి విస కనికరమునమీదిగరగి వదయునికి సరసపు
ఇది సమయమని దెలిపి సరగున ॥సుదతి॥

చెలిమి జేసిన మొదలు కళ్యాణి
ఆ చిరుతనాటి మొదలుగనే ఘనకరముగ మదిని - విభుని
చి తగింపుమని శానా కోరితి
నామనవి ఏని సారెకు రావలెననుచు అడుగడుగుతును
కలికి దానికే తమపి తెలిసి
సామిగయని పొగడి పొగడినా సదయుడని ఈజగములెరుగు
కన్నడ చేసేది తగునా నాపై
నా మననెరిగి రతుల పగలన్ జరిపింప తగినవానికి
వలరాయని భారంగముల శరము
కోకిలిబుగూయ మఱిమఱి నాసరి, నకులు విని సతతమును
వచ్చిపోతానా బహుగా నిన్ను వేడితి
నే దిగులు పొందినది విని విరిశరంబు యరమున
సొంపుమీరి విరహంబుదిలో
అనాటి సరస విధముల నామది భ్రమసి సదాతలచగ
సొక్కితినే జవరాళి వినవే
నా సరసుని నే తలచ అతని సురత కేళిలో మది తగిలి
అం పొరావ్వు దేశమున
ఈ జగములలోపల మిగులా సరసుల కనులకు పొగముగ
దానలో చిక్కిదరు పారు వెతలని
నాసరిసలులు వాని విభునీ ఇటుల చలమెనగ జే పి తె
పలుకరించి నాడు కోర్కెల నీవు వక్షమారికాభరణ భూపా
లునిగ నీమది కఠిగి ఇటులవగలన్ సరసుని తెలుగ
రితితముగ

భూ- సారెకును విటుల వగల తగని
ద- సరోజముఖియిది తెలుపవె వానికి
పా- వలచితినిని విరిణాణము చేకొని
వ- మనసిజుండిదిగో మిగుల గాచెవని
కాం-పలుకక విని మది విరాళి గొంటివి
తి- ఇదే సమయం మని రంఘనవే
సా- ఇకను నాడు తాపము తీరదు విను
క- వచ్చినన్ను కొగిలించి వేగమే
కే- కదియగ పెనగొని చాల వేడ్కతో
క- తా సధర మధురామృతం బొసగే
క- సదా ముదమునను గలయుటకు విభుని
మో-సరకునిది సమయమని తెలిపి సరగున ॥సుదతి॥

ప్రహ్లాదచరిత్ర - యక్షగానము

కుక్కుమారుని వాక్యం :

కర్త : విజయరామపుత్రుడు

ద్వినద : దనుజేంద్ర, హర్షమంతయు నయ్యెనేడు
దినము మంచిది కోడి తెప్పింపు దళని
వడునాలువిద్యల బ్రావీణ్య మమర
జదివింతు నీమది సంకోష మొదవ

విలపాలు

ఉంజలి (ఉయల)

శ్రీరంజిలు : కౌసల్యయందు
చెలగి యాకేతేసుస్యమిత్రయంస్యదు
మేలిమిగా లక్ష్మణభరత తోస్యనూ
మేటిమిగా శత్రుమ్ము బోవనింప
భూలోకమున జనులయింట బుస్యట్టి
పుణ్యుడై దళరధుని యింట బుస్యట్టి

ఏలేస్యట్స్యరాసు జయం స్స్

శ్రీరామం

ఏలేస్యట్స్యస్వామి జయంస్య

శ్రీరామం

నిం నిస్యరద రుచిరం

శ్రీరామం

నిత్యకస్యకాంక్ష కరం

శ్రీరామం

పాలిస్యతస్యసుర నికరం

శ్రీరామం

పరమ నిస్యలాస కరం

శ్రీరామం

గతి భంధ

కేళివిలోలం

కేలాప శ్రీలం

పాలన లోలం

భజన శ్రీలోలం

పాల సాగరమందు

ఏల జాడుచును

పాలుని పోలిక

కాతి బొటనవ్రేలు

నాలాయముగ నోట

నాపర కిలింపి

రీల మజాకులో

చాల పవళించె

మేలిమి కోడుత

మెల పరికింపుచూ

కేళివిలాసుడె

క్రీగంటి మాపుల

పాలన చేయుచు

పరగనంబోషించి

జాల శ్రీరాముని

ప్రణతులు పేయరే } మిశ్రము

ఏలేస్యట్స్యస్య

రామజయం స్స్

శ్రీరామం

కానక్రీడ :- కృష్ణ కల్లామృతము నుండి

శ్లో॥ అంగనా మంగనా మంతరే మాధవో
మాధవం మాధవం చాంతరే జాంగనా
ఇత మకల్పితే మందలే మధ్యగో
సంజగే వేణునా దేవకీ వందనః ।

విప్రనారాయణ యక్షగానము నుండి

కురంజిరాగం, టూంపెరాగం, క్యాగమావం

పాదుకు నూలు బాసల నీరు
చేదితే పొదలు చేపంతి పొదలు.
చందె గోపాల రెండె గోపాల
చెందు చేకొన్న శ్రీరామస్మృతి॥
చలువలదేరు సంపంగిపైరు.
చాలవలకే నూలు కడవల నీరు
విరజాణిపొదలు వికపించె నేడు
మరిపొన్నలు పొంపురాణించె
మలెలు పూచె మగతేటి జొచ్చె
మొల్లలు చిన్న మొగలువెచ్చె
పొన్నలు పెరిగె పొగవలు బొదరె
సన్నజాజాలకు సమయము వచ్చె
ఎలదోట విరులు హేరాకమాయె
ఫలమిచ్చి సన్ను బనిగొనవయ్యె

జతి - కై నారం

తరుణి జిన కుసుమ పాయక

తంజాపురీ నాయక పరాకు

అష్టకం

రాజముని వినవమ్మ చక్కని
రాజగోపాల చంద్రుని
రాజనమ్మని పోడితేగదే
రతుల యారేయి గూడను
తేజమున సరిలేక మించిన
దీనజన మందాదుని
భోజరాజు తనూ: నేరిన
మఱి మోహని నామ్రుని॥

మూర్తిక

శ్రీ చంగమల వర్తి మనోహరాకార:
చారుతర మాణిక్య గోపుర ప్రకార:
సమస్త దైత్య కమల వన వేదంధ:
సంభృత శార్దూల కోదంధ:
సంతత దక్షిణ ద్వారకావాస:
భారదవంధ్రచంద్రికాహస:
రక్షిత చోళ భూపాల
శరణం తప చరణ రాజీవయుగళం భజేహం.

వేల్పురి నరసింహ రాసి విరిచిత కాళింగ మర్తన యక్షగానంలోని

చల్లలమ్మ దమయంతి

చల్లాయమ్మ చల్లా గొల్ల చల్లో యమ్మ చల్లో
చల్లగొనం నఖలెల్ల ముదంబుని ॥ ౩ ॥
మల్లలోకముల తెన్నికగల గొల్ల చల్లో॥
పెరుగోయమ్మ పెరుగు మీగడ॥
పెరుగోయమ్మ పెరుగో॥
మరియును వృద్ధులు భుజియును నప్పుడే ॥ ౩ ॥
త్వరగ యవ్వనము చాలెదరే గొల్ల చల్లో॥
పాలోయమ్మ పాలా దేను పాలోయమ్మ పాలో॥
మేలి కనిచగ విగిడిగి గలు గొల్ల చల్లో॥
మృతమోయమ్మ మృతము కమ్మని
మృతమోయమ్మ మృతము
అతిపలెక నను మతిగలుగు యా ॥ ౩ ॥
క్షితి చుక్కపుర వరపతికి తగిన గొల్ల చల్లో॥

నాట్యసాహిత్యంలో ఉపయోగించిన

శ్రీ పర్యాయవదములు

నెంత	శృంగారవతి	మెలత
చెలువ	కప్పురగంధి	బారిక
చంద్రాస్య	లలన	వేదంధగమన
చాన	మగువ	కమలాక్షి

కలికి

కనకాంగి
హేమాంగి
జాణ
నకియ
తరుణి
వనిత
వడతి
కొమ్మ
చెలువ
తలిరుబోడి
రామ
చామ
ఉవిద
సుదతి
మదిరాక్షి
ఇంతి
విరిబోడి
పల్లవాధర
శతపత్రలోచన
తోయజనేత్రి
చందనగంధి
అతివ
వనజలోచన
కాంత
గజయాన
కరిరాజగమన
మరాళగామిని
రాకేందువదన
నీలవేణి
కలికి
ఓంకజమ్మదుపాణి
చిమలాంగి
వాచాక్షి
తొయ్యలి
అంగన
సంభార్థవంద్రాస్య
చిలానబతి
రాజవచన
ఇందీపరాక్షి
మెచ్చులాడి
నారీమణి
మెలుగుబోడి

లతాంగి

కోమలాంగి
కంబుకంఠి
కుందరదన
ఇందువదన
ఇందుముఖి
పూబోణి
మృగాక్షి
మదవతి
తరకాక్షి
జంజాక్షి
కలకంఠి
వనజగంధి
వనజముఖి
పొలతి
వెలది
ఎలనాగ
భామ
భామిని
మత్తరాగిని
మద్వేకంఠె
పద్మనయన
నీరజలోచన
పద్మగంధి
తామరపేక్షి
కన్య
నెరజాణ
కుటిలకుంతల
చాలుగంటి
మందయాన
చందలాక్షి
చందలాక్షి
మగువ
నరినాక్షి
జన్మని
మించుబోడి
రమణి
ననబోడి
ముదిత
కొంచెగతై
పన్నెలాడి
హరిరాక్షి
లాటించక్షి

జవరాలు

వారిజాక్షి
కంజాక్షి
అరివేణి
వనిత
వెలది
కాంత
వడుచు
పట్టి
పేదక కవ
నీరజముఖి
మీనలోచన
కామాక్షి
కోమరి
రమణి
కాంత
పొంతి
జన్మని
కొమ్మ
చిలుకలకారికి
సన్నుతాంగి
జందవేణి
నణతి
రాజీవనయన
మంగళాంగి
లోలలోచన
విత్తరి
లలితాంగి
తొయ్యలి
మదావళగమన

భూమి-ర రచన

చ॥ చిగురుల తూపులున్ గల వజీరుని తరికి
 తోడ బుట్టువున్
 తగ తలదాల్చు వాని మెడదండల తిండి తుమారునిన్
 ద్వజం
 బుగ గొనువాని ప్రెమసతి పుత్రుని తాత విరోధి
 తాతనున్
 జగమెలుగంగ నేలు జలజప్రథ నేత్రుడు
 త్రోచు నెప్పుడున్

టీ॥ లేత బాణములు గల నిపాయి మన్నుతుడు ।
 మన్నుడుని తల్లి లక్ష్మి । లక్ష్మి తోబుట్టువు చంద్రుడు ।
 చంద్రుని దరించినవాడు సదాశివుడు ।
 సదాశివుని హరములు సర్పములు ।
 సర్పముల కాహరము వాయువు । వాయువుకొ
 డుకు అంజనేయుడు । అంజనేయుని జండా
 తరించినవాడు అర్జునుడు । అర్జునుని సతి
 సుభద్ర । సుభద్ర కొడుకు అభిమన్యుడు ।
 అభిమన్యుని తాత యింద్రుడు । ఇంద్రుని వైరి
 బలిచక్రవర్తి । బలితాత ప్రహ్లాదుడు ।
 ప్రహ్లాదుని రక్షించినవాడు నరసింహుడు ।
 అటువంటి నరసింహుడు మిమ్ము రక్షించు నెప్పుడున్ ।

తూదవాఖ్యకవిరచిత

గరుడాచల నాటకము

ఎరుకత తావచ్చెను । అవ్యయవా
 ఎరుకత తావచ్చెను॥
 ఎరుకత తావచ్చే । ఏదేడు భువనాలు
 మరువక నెరువకయు । మరివేగ జెప్పుచు॥

నవరత్నములు దాపిన
 పెట్టియివేగ । నయముతో శిరమందున
 భువన మోహితురాలు ।
 పుణ్య చారిత్రియు ।
 అవనిలో జనులంత ।
 అమృతమృని పిలువ ॥

పంచరంగుల చీరయు ।
 మధ్యంబున కంచుకంబును దొడగియు
 పంచబాణుని చిలుక
 పరమ కల్యాణియు
 యెంచ శక్యముగాని । వెలదులు కొలువగ॥

మణిమయ హరంబులు
 కాళ్ళందెలు మనముగా
 మ్రోయగను
 మాణిక్య । ముత్తాలహరము
 శోభిల్ల । వేణి జల్లాద
 విరులాద । బంతులుజారి ।

బాలుని దానెత్తుక । భద్రాద్రేకులంబు బహునేర్పుక
 లోలాక్షి కమలాక్షి లోకమాతయని
 పాలాక్షి సతిసుత పరమకల్యాణి ॥

సింహాళ నృత్యమందలి పల్లవులు . వర్ణములు

1 గజ

దొమికిట తకదొము

లేక

దొనుజినుగ తకు గజిగత దోంతక॥

తనం । తానతు తందోన తందనా నతు

తిందోన తంద నానతు తందన తందన తాన

తరిక । గజితకు జితను

క స్త్రీ తరికిట జితు తిరికిట జెమికిట తా॥

2 వయియాది

దోం జిం జిం తికిట దొము తక

తనం । తోంతెనెనము తెనెనము తెనె స స

తెనక తెనము తెనెనము తెనెనానా

తరిక

క స్త్రీ తకట తకు జితు తకట కుదతరి జితు, దోం దీర్ఘము

3 శిరల

(పుడెక్కెరు)

దోం జిం జిం తకిట దోంతక

తనం । తందన తాన్ తన తన్ తందన

తందన తాన్ తన

తెయి తన్ తాన్ తన తన్

తందన-తెయి తన తాన తన ।

తరికి తకట తజ్రు తకట క్రుదతిరి జితు

4 యిరాది

తాళ॥ గ తకు క్రున్దకు జిం

తనం । తనన తనత । ననగ తనత

తనన్ తననా । నాత్ నన

క స్త్రీ తంగోగతు । తక తోం గతు

తక తరికిట । తక తోం గతె యి॥

5 ఉదర

తాళ॥ దోం జిగత్
తనం॥ తందన తందన తందనాన
తము దన తన తందన తందనాన
తత్తంగతు తక తోంగతు తెయి
(లేక) కుద గజి జిత్త
* * *

6 వీంహరాజ

మాత్ర॥ దోం జిం జిం తకిట దోం తక
తనం॥ తమతు తనెన తము, దనతు
తనతు తందనతు తనెన తము
దనతు తనతు తన
- తకట తజింతు తకిట కుద తరి జిత్త

7 హనుమ

మాత్ర॥ దోం జిం జిం తకిట దోం తక
తనం॥ తనము దిసతు తందనత తనము
సన్, తనముదనతు తెనెన - తెయి ।
తనందనతు తందనతు తనందెన
తనము దెనెతు తనెన
తియ॥ తకట తత్త జిత్త
తకట క్రుద తిరి జిత్త

8 గణపతి

మాత్ర॥ గత్తకు క్రును దతు జిం ।
తనం॥ తము దనము దన తన
తాన్ తనముదన తన
తాన తన తందనతము దన తానా
తియ॥ తతు తోను గతు, లక తోను గతు
లక తరికిట తక తోం గతు తెయి

9 నవుం

మాత్ర॥ తెయి తెయి తతు తతు తరికిట॥
తనం॥ తము తందన తనము, భన
తందన తనము తము తందన
తాన తెయి తందనాన తందనన
తియ॥ తతు తరికిట జి తరికిట
క్రుద తరికిట జిత్త॥

10 గహళ

మాత్ర॥ దోం జిం గత్తకు గజిగత దోం తక॥
తనం॥ తమ తందనా తందనా తందనన
తెయి తన తందన తందనా తందనన
తియ॥ తెయికిత కిత తతు
తరికిట కితతక గజితు తకజతు
తజితు తోన్నను తా॥

11 వైరోధి

మాత్ర॥ గత్తకు క్రున్ తతు జిం॥
తన॥ తందన తందన తందన తన
తాన తెయి తాన తెయి తాన తెయి తాన
తందన తన తాన తెయి తనము
దన తందన తాన తెయి తందనాన తందనాన
తియ॥ తతు జితు తతు, తక జితు తక
తక తరికిట తక జిత్తుక ॥ తె ॥

12 మయూరి

తాన॥ క్రుద క్రుద గజితు గత్తకు తకిట
తనం॥ తనెన తన తన తనెన తన తన
తనెన తన తానా - తినెన తిన తిన
తినెన తిన తిన తినెన తిన తినెన
తియ॥ క్రుద క్రుద గజితు, క్రుద క్రుద గజితు
క్రుద క్రుద గజితు, గతు లతు
తకిట, తరికిట జెమికిట తా -

13 తురగ

తాళ॥ దోం దోం గజితు జిగత
తనం॥ తతు తతు తనతు తనెన
నతు తతు తనతు
తనెన తత్త తనతు
తనెన తానా - తన తనెన తన
తనెన తనె నతు తనతు తందనతు తందనాన
తియ॥ క్రుదగజితు, క్రుతగజితు, ।
క్రుతగజి, జిత క్రుదను॥

14 మరవతి

తాళ॥ దోం జిం జిం తకట దోం తక
తనం॥ తన నతు తందన త నందన
తందనతు తందన తనతము - దన తందనాన
తియ॥ తకట తతు జితు, తకట క్రుద తరికితు

15 మునలాది (చెవులబిల్లి)

తాళం॥ దోం జిం జిం తకట దోం తక క్రుద క్రుజిగత

తనం- తానత్త తానత్త తానము । తంద
నానత్త తననత్త తానము -
తన తనన తనన తనన
తానన తందాన తనన । నానత్త
తన సత్త తానము
అయ- తక్కిన తకు తక్కిన తక్కిన
క్రుద తరి తక్కిన

16. తనన

తాళ- దొమికిలి తక్కినము

తనం- తాన తానము తానము

తననతు తందన తానతు । తనన తనన
తందనతు తానతు - తాన తననము

క పీఠ- గతు తక్కిన తక్కిన
గట్టితు తోన్నతా

17. తనన

తాళ- క్రుద క్రుద గట్టిను గత్తు తక్కిన
దోం తిం తిం తక్కిన దోం తక్కిన

తనం- తందానతన తాన తనము - తమద నాన
తనన తనన తనన తనన తనన తనము
తంద నాన తనన తనము

అయ- క్రుద క్రుద గట్టిను క్రుద
క్రుద గట్టిను : క్రుద క్రుద గట్టిను
గత్తు తక్కిన తక్కిన తక్కిన తా

18. తనన

మాత్ర- తక్కిన దను తకు తక్కిన కిత్త
తెయి తక్కిన తక్కిన తెయికిలి తెయికిలి
తెయి తాతెయి యెతు తెయికిలి కిత్త

తనం- తానము తందాన తనన తంద । నానము
తందాన తనన తంద (నానము)
తందాన తనన తంద ।

అయ- తర తక్కిన తక్కిన తక్కిన తక్కిన

మంద రేళ్లర విలాసము

కవి - చెయ్యారు చెంగల్వరాయ

(వెలుగు మీనాక్షిని తర్కపేరుగగా వచుకొని చెప్పట)

నీ ఇతరాజగమన నా విభుని పేరుగేవు
వినవమ్మ చెప్పెద విశదముగను
తరిత్రాడుగా చేయదగు పాముపేరేయి : (నామక)
కడలిద్రచ్చిన గొప్ప కన్యమెద్ది : (మందరం)
పూలతేవియలను గ్రోలెడు పురుషెద్ది : (ద్విరేపం)
యరదంబునకు ముందు పరమనెద్ది (అశ్వము)

ఇటునిండ వెలుగందగల మాషణందెద్ది : (తరుణి)
విప్పేళ్ళరునిచేత వెలయునెద్ది : (కుడుము)

తే॥ గీ॥ అన్నిటికి జూడ మూడేని యశస్సులు
మద్యవర్ణంబులందు నా మగనిపేరు
గానబడుచుండునమ్మ యావై సమరసి
అందరికి తెలియబల్కువే కుందందన :

క్రీడాభిరామము - వల్లభరాయకవి

చలి - ఆంగికం - సాత్వికం

ఉ॥ ప్రక్కలు పందివంది మునిపందను పందను రొదిరాది తొ
మ్మక్కిలి³ తేసిచేసి తలయల్లని కాకుల⁴ సందింది లో
చక్కికి నొక్కినొక్కి యిరువంద గుమ్మడి మూటగట్టి పి
పెక్కి దువ్వచేసి చలి యిక్కడ నక్కడ బెట్టు వేకువన్

1. పంచ 2. రాయ 3. జేయ
4. సందు 5. నొక్కు

ప్రస్తుతము

మద్దిరాల వేంకటరాయ నిరచితము

తా॥ శ్రీరంజిల్లగ గౌరి సన్నిహితిన్ శ్రీఘంబునం బంపెరా :
కారుణ్యంబున జూచి నామనది హృత్కంఠంబునన్ జేర్పరా :
తా రూపంబుగ వల్కుమన్న పలుకుర్ తత్వంబుగావల్కెదన్
సారస్వతిదె చూడు పీఠపుంధరా : కుక్కురేళా : భవా :

దరువు: శ్రీ సితాదేవివాస : వానవ సేవితాంబు సరోరుహ :
పాళహస్త మదప్రశ్నిత : భక్తవత్సల వీక్షణ :
మా శతాంగ : శివా మనోహర : పూర్వ యోగిని సేవితా
కౌళంబుగ కుక్కురేళ్ళర : రాంబ సీన్ పరిపంచెరా :

ఆర్థ చంద్రికలు - తద్దామము

మద్దిరాల వేంకటరాయ నిరచితము

శ్రీ కుక్కురేళ మూర్తిని
నీ కాగిటిలోన నుండ నేనేమైనా
చేకాని తిరుకు ప సిస
రాకుండా నాటినేయ - రాదాతె గౌరు

॥అట్ల॥

దర్శ-రాదాతె గౌరు మ - ర్యాదా యెటుగవు నాతో
వాడేలా పోపోవే - కాదందు రెవరైనా

॥రాదాతె॥

నారీ మణిలో : వినవే
కోరికతో సామి సన్ను గూడిన పిదపన్
కూరిమి మరువక నీకున్
సారసముఖి : వేడ్క బన్నుశరముని విచ్చెదనూ

తదుజీరో : ఎనవే యా ధరణీలో నరసింగ
పురములోపల మజ్జి పోతరాజును బోధిచే
మృతము.- నరసి జాక్షని తోడితేగదె
మరుని శరదాపతును వెరవను
కరుణ జూడవె నీకు మొక్కెద
చాచినీ చాచును॥

మన్యభోహాః లలనము (సావీత్రిము)

వంచనామరము

కటి పిటి విటి బుటి పాటి పలాదగా
బుటానిన బుటానిగడు బుట బుట నుండి చే
టటి తుటి తుటి శరంబు చూరపాచినేసెగా
కటా కటా కటానిగాడు కాముడెంచి జూడుడే :

గణపతి కౌతము వినాయక తాళము
72 అక్షరములు

గు	గు	గు	ల	ల	పు	గు	ల	ల	పు
S	S	S	l	l	l	S	l	l	l
8	8	8	4	4	12	8	4	4	12

అంగములు

S	తాకిటతక తై : దిత్తితై : చిత్తై దిత్తిర చత్త తాహం
S	దత్తనా తకిట తిలతొంగ దెకు తాం - తొంగా
S	నంగిట కిటరక నంగిట కిటరక నంగిట కిటతక
S	దీం ఛాం నుతకిట తిలతొంగ దెకుతాం - తొంగా
ల	తా అంగి లంగి కిటరక
l	చిత్తిరచాం చత్తా చిరుగుమి చొంపం
l	చికుందరి చిత్తిరచిటరక చిత్తిరచొంగ చూరిమి
పు	మరిమొగ చిత్తిరచిటరక చిత్తిరచొంగ చూరిమి గణపతి
S	జేజే జేక్కుట నోచిరి ఛేం. జేజే జేక్కుట
S	నొచిరిదెం; కిట్టం చిత్తిరచొంగ చిత్తిర అసం గొచిరి
l	తొంగిట కిటరక
l	తొంగు తక్కుదేవర గణపతి చిత్తిరచిటరక
l	చిత్తిర తొంగ గణపతి కౌతం గొచిరి
క	వినాయక తరుగుడుతాం తరుగుడుచేం కామ్య చేక్కు తక్కుట తొంగిట కిటరక చేయా తంగికిటతక చిత్తిరతాం మున్నాయి : చత్తా ఛేందాం చిత్తిరక చొచిరచాం తొంగాకు తదిగణతొం

శ్లో॥ కాంకో యాప్యతి దూరదేళ మితిమే వింతావరం జాయతే
లోకానందకరోహ చంద్రవదనే; వెలాయతే చంద్రమాః
కించాయం వితనోతి కోకిం కలాలోపో విలాపోదయం
ప్రాజానేవ హరంతి హంత : నిత రామారామ మందావిలాః

శ్లో॥ శేతే సేత కరోంబుజే కువలయ ద్వంద్వద్వి నిర్గచ్ఛతి
స్వచ్ఛామౌ క్తిక సంహ తిరవళిమా హేమిం లతామంజరి
స్వచ్ఛాం సంబలకోళ మోచిసవా యోచ్చి స్రజః క్లావతా
మేజోర్నాత పరంసరా మమకళే : యాత్రాస్పృహం కృత్తతి.

శ్లో॥ స్వస్త్వం కేన ముఖం : దివాకరకరై పైరిగిటి రోచనే :
రోషా త్తద్వ చనోచితా ద్విజులితా సేనాలతా : వాయునా
ప్రభ్రంతుంకుమ : ము తరీయ కషణా త్క్లావనా గత్యాగతే
ద్యుక్తం తత్సకలం - కేమత్ర వదహే దూతిక్ష తస్యాగరే.

నాటనాగము - ధృవతాళము

1 ధృవమండల మంచిత వహజన మండల మహోన్నతం
భవసాగరి తారక గిరాం పరిభావుక మంజితం
చృతమద్యమ మమందర గతిం అవలోకన మందరం
కృత పుణ్య పలాత్తవస్థహరిం పరివళ్యత ప్రజాకసాం.
త్రి సరాక పతాక సురై : కటరాముఖ శరీ ముఖే
పరభావ లసోత్కృట పరైరపి వీక్షణ సుశీలైః
తను మధ్య వియోజిత కరై రపి నాట్యరసోక్తిలాః
నారాయణచిత్త కృతం హరిరితి యతిజన బోషం

రాం లిక కిణ తదిమి కకిట తిక - తక ధరికిట యులుతా హత
ధట ధిమ ధిము నుత కిటరచిమి తకిట తక-యులుతా కిటరక
ధణరా-పర పహం లికిట యుంలిరికిటతక యుం-జంతరి
కిమ తక-దణంల కిటర యుంలికిట-ధిరుడు తదై యత్తక-
చాకిట లిరియుం-లిరికిట లిర చకంగు తక యుం తకిట-
లిక లిడిమ లికిట ధణ ధిమ ధరిచిక-లిరికిట తక చకయులు
లిధణ లిడిమ - లిక లిడిగిణ ధోం :

విధ్యున్నావతి రాగము - ముత్తతాళము

2 జగతిశం జ్యోత సురవనిరా
ప్రజాంగ నాభిరహ సవనవ మజ్జిచివ్య
కుందల తరణి నిచయ శశిగణ సంజాత
శ్రీజల సత్యలోక విచిత్ర భూరి రయం
లీలానయ చివ్యమందర మజ్జ
కోచి విరిసిరి తను స్వమరాశిర్వృత్తతి మిరి
నిజ చావర్ణ ముఖకర కృపాంబుదాశి రేనం

చక వీసురి చకకిణ ఇక చివణ కిణచక చికిరచిమి-యులు
తద్దణ-లిడిమ లికిట లికతో-చికిట దంపిరుమి లిక్కి
య్య లిరి వీసు లిడి-తరణక యుం లిరిమి-లిరికిట లిం

త త త దణం తరికిట-దాకిట తకయుం తరికిట
త త తా హత దికితక-తథిమిత కిట-తక యులుతక-
దిమి తథిమిత తక దధిగిణతో

(ఈ విధముగా ఏడు కాళములలో రాసక్రిత వర్ణనము
నారాయణరీతులు రచించినారు.)

నవరసములలో ఉపయోగించవలసిన

రాగములు

- 1 శృంగారరసము-మలభశ్రీ, మధ్యమాది, పంచమ, దేశపాళి,
మేఘ, కుకుంభ, మలభ, శ్రీ, హిందోల, పైం
ధరి, గుజరాతి, గొండకి, తోడి, జయశ్రీ,
ప్రహమంజరి, నాట, మల్లార, చాయ, లలిత,
ద్రావిడ, గౌర, సిందూర, బేలావలి, కర్ణాటగౌర,
ధనశిఖ, బిక్కారి, సుస్తవి, హంజిక.
- 2 వీరరసము- నాట, పెంధవిక, బేలావలి, ధనశ్రీ, శ్రీ, గౌరి,
గౌర, మేఘ, సోమ, ధన్యశిఖ, మేఘరంజి,
తోడి, దేవకృతి, శంకరాభరణ, హిందోళ,
దేశక, చాయ, లలిత, భేదగుప్త, ద్రవిడగౌర,
శ్రీకాంతిక, తార, మాళవగౌర, దేశపాళి,
మలలి, నాగధ్వని, తురుష్కగౌర, గౌరసారంగ.
- 3 కరుణ- సావేరి, కామోది, రాంకలి, అసావేరి, బేలావలి,
పెంధవి, బంగాళ, దేశి, కౌశిక, భూపాలి,
గొంధార, జయశ్రీ-
- 4 హన్యరసము- కాళిక, కామోది, శంకర, బంగాళ, నాట
- 5 రౌద్రరసము- తురుష్కగౌర
- 6 భయానకరసము- మల్లార
- 7 భీభత్సరసము- పుళిందక
- 8 అద్భుతరసము- నాట

కూచిపూడి 'దశావతార శబ్దం'

మోహనరాగం - తాళం మిశ్రచాపు

మత్స్య

తగదీంత, తంహత దీనుత
తగ్గీనుత, తానుయు ఇంతరి
తయ్యంతరిత, తయుం యుంతరిత
తయ్యంతరిత, యుంతగ రేకిణి
తదికు దిడికు, దిడిదికు దింకుకు
తక్కిణివగ తకుందరి కిణివగ
తకుంద, దికుంద, తకుందక్క దికుందక్క
మత్సరమున (మరి) అంబుధిలో

జొచ్చియున్న సోమకు ద్రుంచియు
విచ్చరివిడి వేదము లజానకు
విచ్చితివో మత్స్యవతార....

కూర్మ

తరుణుతా, తప్పుది కకుందరి
పలువురు నిను బ్రస్తుతి చేయగ
చెరిగి సురలు జలధి మధింపగ
కలిమి బలిమి యలమితో నొసగిన
కులగిరి ధర కూర్మావతార....

వరాహ

కుకుందరి కిట ధరికిట కిటతక
స్థిరముగ ధరనురువడి చేకొని
ఉరుగ పథము యిరువుగ జొచ్చిన
హిరణ్యాక్షు బరిమార్చితివో
వర సుగుణా వరాహ రూప....

పులింహ

ధం ధం దణా - ధిం ధిం దీమి
ధం ధం దణ - దాణుత దింకుకు
జంభారి ప్రముఖ సుర కదంబంబును రక్షింపంగా
స్తంభంబున వెడలియు (సభా)
దానవ దింభకు బ్రోచితివో
సృసింహ....

వామన

తద్రణాంత, తాహత యంతరి
మానితముగ ములోకములను
జానొప్పగ కాపాడంగా
మానుగ మూడడుగులు బలిచే
దానముగొని వామనరూప....

వరశరా

తిరిమి తరిమి తకదిమి జణుతిర
రరిమి తరిమి ధరణి పతులను
పరకుపుచే నురుమాడితివో
మహీర పరాక్రమమున ధర బరిగితివో
భార్గవరామా....

రామ

జగ జగణకు, జగణకు రేకిణి
దళరధ తనయుడవై సురలకు
వళముగాని దళముఖ ద్రుంచియు
విళదంబుగ అయోధ్యకు సీతతో
వేంచేసితివో, దళరథరామా....

బలరామ

తరిత తరితదణ, దణత దణతయులు
యాదవ వంశాద్రి సుధాకరు
దాదిదేవు డనుజుడుగా ఘన
హలమునుగొని ఖలులను ద్రుంచియు
మేదిని భరముడిపిన బలరామా....

బుద్ధ

తరుంతరిత, దుంతగ రేకిణి
అంగనలను సిగడలింపగ
అంగణ సమరూః ముసను
రంగుగ పురకాంతల ప్రతిములు
భంగఃరచు బొద్దావతార....

కల

కిటతక డెగ కిర్రట తకడెగ
నాటపు కలి దాధల నాపగ
నీటుగ కరవాలము బానియు
మోటకమునెక్కి దురాత్ముల
గీటడచిన కల్కవతార....
సురలు మేల్ మేలని పొగడగ
నిరతము నీ దాసుల బ్రోవగ
పరగ వ్యాఘ్ర పురమున వెలసిన
వరదరాజ దేవా....
ఆశ్రిత సుర భోజా....
దిక్పలాం....దిక్పలాం.... దిక్పలాం....

జతి

దృగుడు తతకిట యంత (తరి)
దణ తధణాందిమి తదణాందిమి
దృగుడు తతకిట తతకిట తక
దృగుడు తతకిట తతకిట తక
దృగుడు తతకిట తక తదిగిణతొం
దృగుడు తతకిట తక తదిగిణతొం
దృగుడు తతకిట తక తదిగిణతొం....

తమిళనాడులోని శాస్త్రీయ

నృత్య కళాస్వరూపము

భరతనాట్యము, భాగవత సంప్రదాయంగాక ఇతర ప్రాచీన
నర్తన రీతులు :-

ద్రవిడ దేశంలోని శాస్త్రీయ నృత్యకళాస్వరూపాన్ని
రెండు విధములుగా తెల్పవచ్చును. తెనుగు నాయకరాజులు
ద్రవిడ దేశమును పాలించక పూర్వమునాటి నృత్యకళాస్వరూ
పము, తరువాత వృద్ధిచెందిన నర్తన రీతి.

భరతనాట్యము భాగవతనాట్య మేకము ఈ రెండునూ,
అద్యుతప్ప, రఘునాథ, విజయరాఘవ నాయకుల కాలంనుండి అభి
వృద్ధి చెందిన కళారూపములు-

రాజరాజచోళుడు యిత్యాది ప్రసిద్ధ రాజులు, రాజవంశములు
తమిళ దేశమును పాలించిన నాటి కళారీతులగుర్చి 'సంఘం'
కాలంనాటి తమిళ గ్రంథములో వర్ణింపబడినది. 'కవిత్వోగ్'
గ్రంథములో శివకాండవముగుర్చి వివరంగా తెల్పబడింది.

కొడుకొలు, పందరంగం, కాపాలి, నర్తనములో శివుని
నర్తన విన్యాసాల గుర్చి వివరములు తెల్పియున్నాడు.

ఈ నాట్యముల యితివృత్తము, ప్రదర్శన క్రమము తెలిసి
కొనిన యివన్నియు ఉద్భత, గంభీరభావాలతో గూడినట్టి కరణాంగ
ప్రదర్శనములేనని, అభినయ, నృత్య, నృత్త విన్యాసములు, వికా
సంతో క్రమపద్ధతిలో ఏర్పాటుచేయబడిన శైలికమాత్రం కాదు -
రాజరాజ చోళునికాలంలో యెందరో నర్తకిమణులు బృహదీశ్వరుని
ఆలయంలో నృత్య పూజచేసేవారు; కంచిలోని, ఆలయాల్లోకూడా
నృత్యపూజ వుండింది. ఆరాధనకేళికా రీతి ప్రాచీనమే-

తమిళదేశంలోనేలిన చోళ, చేర, పాండ్యరాజుల, రాజ్యాలపరిశ్ర
సాంఘిక జీవనంగుర్చి, కళలగుర్చి మత రాజకీయ విషయాల
గుర్చి ఆకాలంనాటి సంఘం, సాహిత్యం తెలుపుతోంది. నెడుంజెరి
యన్ అనురాజు మదురనురాజధానిగా పాండ్యరాజ్యాన్నేరినకాలంలో
'శిలప్పదికారం' గ్రంథం వెలుగుజూచింది. నృత్య వంగీత సాహిత్య
లలితకళలపోషకుడు, ఆరాధకుడు సేరన్ పెంకులువాన్-చేరరాజ్యం
పాలించునప్పుడు శిలప్పదికారం రచన జరిగింది-శిలప్పదికారంలో
మూఢవి అనేనర్తకి యెన్నోవిధములైన నర్తనములనభ్యసించినట్లు
తెలుపబడింది. ఆకాలంలో నర్తనం-కూత్తు అనిపిలువబడింది-
యుద్ధానికి బోవురాజులు, సైన్యములు ద్రవిడదుర్గును పూజించి
యుద్ధభూమికివెళ్లేవారు. విజయప్రాప్తికై దురారాధనలో అనేకము
లైన శాంకరములుప్రదర్శించేవారు-యారో అనే నర్తకంత్రి
వాద్యము విశేషప్రచారంలో వుండింది.

శిలప్పదికారంలో నాట్యాధ్యునియొక్క పాండితీప్రతిభను
గుర్చి యావిధముగా వర్ణించియున్నాడు.

అచార్యుడు : 'అహికూత్' భేదాల నెరిగిన భిన్న పద్ధతులందు ప్రవీణతగలిగిన వాడైన విద్యములైన విద్యకులతో మేళవింపబడి కలియుండవలెను. అకాలంలో ప్రచారములోనున్న ఏకాదశనాట్యలో పాండిత్యం కలియుండవలెను.

'కూత్' - అనగా నాట్యమని అర్థము.

తెనుగులో ఆట - అని ప్రయోగించినట్లు.

ఉదా - కచేరిఆట, దర్బారుఆట, భోగంఆట, భాగవతపుఆట, యిత్యాది ప్రయోగములున్నట్లు తమిళంలో అభినయకూత్, తెలు కూత్, యీ విధంగా చెప్పబడును.

ప్రాచీన నర్తన రీతులు

'ఉత్తరపుగల్ వెట్టియోళ్'; - రాజుల ఆస్థానములందు ప్రదర్శించ వలసిన నర్తనములు.

"పొదువియర్" :- సామాన్య ప్రజల వినోదార్థము చేయబడే నాట్యము.

"వరై, వారిసంతి, వినోదం, ఆర్య, ఇయర్లు, దేశి-మరియు 108 శివుని కరణములు, వానిచేరికలతో ఏర్పడే అంగహరవిన్యాసముల నర్తనం "చొక్కం"

"కుప్పై" అనగా కుప్పంకి - ప్రేమకథను ఇతివృత్తంగా కలిపిటి ఆట - ప్రయోగించు కవితారీతి - 'కుప్పై' చంపము - తెనుగుపదాలి తీతరగదగతి, ద్విపదరీతి పంచీవి

దొమ్మరుల ఆట తీరుకు 'కాళీనాట్య' మందురు. శిరస్సుపై నీటికుండ పెట్టుకొని నర్తనము నట్లు 'కుడం' ఆట విధానం.

స్త్రీలు చేసే లలితసృష్టిరీతి - 'నోచ్చు' ఈ దేశి విధానాలు గూడా ఆ కాలంలో ప్రచారంలో పులిపిస్తవి.

"విదూషకకూత్" - హాస్యరసాన్ని పోషించే ఆట. మన దేశంలోని సింగి సింగడు, చోడిగాడు, భాగవతం ఆటలో మాదిరి పాత్ర వంటిది. సృష్టాభినయ సంగీతముల గూర్చి తమిళ దేశంలో వెలువడిన లక్ష్య లక్షణ గ్రంథాల్లో పంచమరుపు, భరత సేనాపతి యం, నాటవీ, తమిళనూర్, ఇంద్రకావ్య, ఈశైవసుక్కుం ముఖ్యమైనట్టివి -

హాత్రయగంలోను వెలువడిన మురనర్, గుణనూర్, జయంతం, కైత్యం; అగస్త్యం, కురుగు, కూత్నూర్, తలవగై, పంచబరతీయం, బరతం యీ గ్రంథాలన్నీ త్రివిధదేశ నాట్యకళను గూర్చి తెలిసికొనుటకు ఉపయోగపడును -

కల్యణనర్తనం, కుడనర్తనం, కాళీనర్తనం, నటరాజనర్తనం, పీత రావణనర్తనం, యవన్నీ ప్రాంతీయ నర్తనములే - పీటికి కచేరిఆట (భరతనాట్యానికి) సంబంధంలేదు.

ఏకాదశ నర్తన రీతులు

అలియం, కొడుకొట్టు, కుడై, కుడం, పేపి, కడయం, మర్, పండ రంగము, మారపడ్డు, మరక్కూర్, పావై - సృక్యములు

శిలప్పదికారకవి - సర్తకులు, నాట్యవాద్యులు శిక్షణ విధులన్నియు నాట్యశాస్త్రమునందువలె వివరంగా చెప్పియున్నాడు. గాని వానిని ప్రయోగించి రూపొందించ బడినట్టి వాద్యరీతులు మాత్రము అంతటి ఉదాత్తతతో హాసీ పున్నట్లు తోచదు.

ఉదాహరణకు యిచ్చుట కొన్ని సృత్యములగుర్చి తెల్పుతాను.

కాళీతోగర్ అనే నంబుం కవిలలో వర్ణించబడిన శివ సర సములు మూడింటిని గూర్చి వివరములు - కొడుకొట్టి పాండురంగ, కాపారి, దుద్రహామిలో కిచ్చుడు ప్రపంచాంతములందు సర స మాడినాడు. జగ న్మాత కాళీతోచేచి కాళం చేసినది - ఇదే కాడుకొట్టి సర సం.

త్రిపుర సంహార అనంతరము ఆనందంతో శివుడు సర స మాడినాడు - అప్పుడు ముజ్జగముల తల్లి ఉను కాళదారియైనది. ఇదే పాండురంగ సర సం.

బ్రహ్మదేవునియొక్క ఐదవశిరమును చేదించి దాన్ని తనచేత భరించి శివుడు విజయతాండవమాడగా, అర్ధాంగి పార్వతి అతని వెంట నుండినది - ఇదే కపారి సర సం.

ఇందు వర్తనలు వేరు - నేటి కాలంలో తమిళ నర్తకులు ప్రవరించే శివతాండవములు - నటసిం అడినారు - ఆనంద నటసిం అడినారు - కాలై తూక్కి - ఆనంద నటసప్రకాశం - నటసమాడి తిరుందా - యిత్యాది పాటలకు సర సం వేరు.

పై గాథలలోని యితివృత్తము కేవలం ఓపర్య ప్రాధాన్యం కలిగి నట్టిది - పదకొండు విధములైన ప్రాచీన ద్రవిడ నర్తనములు.

1. అలియం - బాలకృష్ణుని హతమార్పాలనే దురుదేశ్యముతో కంఠముచే కృష్ణ బలిరాములను మునురకు ఆహ్వానిస్తాడు. అచ్చట వారు ఎనేక అపాయాలకు గురియౌతారు. 'కువలయాపీడ' మనే రాజుగాని ఏనుగు వాకపైకి వదలబడుతుంది. అది దానిని హతమార్చుటకు వస్తుంది. కృష్ణుడు కడు చిత్రగతుల నర్తనమాడి ఆ ఏనుగు దండములను పూడబెరికి చాటితేనే దానిని సంహరిస్తాడు. ఆ ఏనుగులో ఎతడు పోరాడినప్పటి హస్త పాద విన్యాసములే 'అలియం' అనే సర్తనముగా పేర్కొనబడినది.

2. కొడుకొట్టి - ధరణి రథమై బ్రహ్మ రథసారథిగా, మేడుపు విలుగా, మహా విష్ణువును అమ్ముగాదార్చి, దేవతలు వెంటరాగా మహా దేవుడు త్రిపుర సంహారానికి బయలు వెడలినాడు. రథానికి చక్రములు సూర్య చంద్రులై నాడు. నాణి వేదములు వాలుగు గుఱములై నవి. మహాదేవుడు త్రిపురాది అసురులను సంహరించి వారి కోటలను ద్వంసము చేసినాడు. కాలిపోయిన ఆ పురములయొక్క బూడిద పై నిలిచి మహాదేవుడు విజయతాండవము నాడినాడు. అప్పుడు శైలరే కాళదారియైనది. ఇదియే కొడుకొట్టి.

3. కుడై - అసురులను సంహరించి దేవతల కష్టములను బాపుటకు కుమారస్వామి యుద్ధము చేసినసమయములో అతనిచే చేయబడినట్టి సర్తనము కుడై - రాక్షసులు వారి పద్ధతున్న వివిధ బాణములన్నిటిని, ప్రయోగముచేసి, ఓడిపోయి నిరాశచెంది భీతితో దేవ సేనాపతి కుమారుని ఎదుట నిర్మిస్తాడు. అతడు ఆనందముతో

తన రథానికిన్న చక్రమును తీసి దానిని చేతబట్టుకొని నల్లిన నర్తనమే కుడె. కుడె తమిళంలో గొడుగుకు పేరు.

4. కుడం - బాణాసురుడు గొప్ప శివభక్తుడు. అతని కుమార్తె ఉష. ఆమె కలలో కృష్ణుని మనమడైన అనిరుద్ధుని చూచి మోహిస్తుంది. ఆమె చెరికత్తె చిత్రిలేఖ. బాణాసురునికి తెలియకుండా అనిరుద్ధుని ఆమె మహల్ కు గొని వస్తుంది. కొంత కాలము అనిరుద్ధుడు బాణాసురుని కోటలో నుండిన పిదప, అతడు తెలిసి కొంటాడు. అనిరుద్ధుని చెరలో నుంచుతాడు. అతని విడిపించుటకు, శ్రీకృష్ణుడు యాత్యాదులు చూపాడేమిటాలో బాణాసురుని పురము కేగి విడిదర్శకుల నర్తన చూడతాడు. అందు శ్రీకృష్ణునిచే చేయబడినట్టిది యీ కుడం నర్తనము.

మట్టి మరియు పంపిలోహములతో కలిపి చేయబడినట్టి ఒక కుండనుచేత దళింపి దానిపై తాళ బతుల పలికించుతూ శ్రీకృష్ణుడు మాయా వేషములో బాణాసురుని పురములో నర్తన మాడినాడు. కుండచేత గొని ఆడుటచే 'కుడం' నర్తనమని పేరు వచ్చినది. 'కుడం' అనగా తమిళంలో కుండ.

5. పేడి - అనిరుద్ధుని తండ్రియైన ప్రద్యుమ్నుడు పేడివారు (నపుంసకులు) వలె వేషధారణ చేసుకొని ఆ పురము పీఠులో నాట్యమాడినాడు, తన కుమారుని చెర విడిపించెడి యత్నములో -

6. కడయం-బాణాసురుని పట్టణమైన శోడత పురముయొక్క ఉత్తర ద్వారం, ఆవల విశాలమైన మైదానములో ఇంద్రాణి ఆఖరి నర్తనమాడినది. ఆఖరి నర్తనం గాన 'కడయం' అనబడినది.

7. మల్ లేక మలయుద్ధము - అనిరుద్ధుని విడిపించే ప్రయత్నములో శ్రీకృష్ణుడు మల్లుని ఒక వేషధారణ చేసుకొని రాజవీధులలో తిరుగుతూ అనిరుద్ధుని చెర విడిపించి మనియు, తనతో ఏపరైననూ మల యుద్ధమునకు రావచ్చుననియు, నవార్ చేసెను. బాణాసురుడే కృష్ణునితో యుద్ధమునకు దిగెను. శ్రీకృష్ణుడు వాతని అందు ఓడించి సంహరించెను. అదియే మల్ లేక మలయుద్ధము.

కుడం, పేడి, కడయం, మల్ - ఈ నాలుగు నర్తనములు అనిరుద్ధుని చెర విడిపించుటకు శ్రీకృష్ణ బలరామాదులు అనిరుద్ధుని పురమునకేగి చేసిన నర్తనములు.

8. పాండురంగము - త్రిపుర సంహారానంతరము సృష్టి క్రమమును తెల్పునట్టి నర్తనము భైరవమూర్తి ప్రదర్శించెను. సృష్టి కర్త బ్రహ్మదేవుడు రథ సారథియై నిలిచి చూడగా, భక్త మొనరించిన త్రిపురముల తెల్లని బూడిదను శరీరమునకు అలదుకొని శ్వశాన వాటికగా మారిన ఆ ప్రదేశమును రంగస్థలముగా అతడు నర్తనము నల్పెను. పాండు - అనగా తెలుపు, రంగము - రంగస్థలము అని అర్థము.

9. సురవద్మ అనే అసురుడు మహాసేనునితో యుద్ధముచేయుచూ తన మంత్రశక్తివల్ల సముద్రతరంగములో దాక్కునినాడు. కారి కేయుడు అది కనుగొని అతనిని సంహరించి తరంగములతో

కదిలాడు సముద్ర జలరాశిని రంగస్థలముగా ఆనందంతో నర్తన మాడినాడు -

10. మరక్కాల్ - మహాదేవుడు అసుర సంహారమునకు గడంగిన సమయాన, ఆయన చాటిరాగలేక - మాయోపాయముచే పరమశివుని సంహరించ నెంచి, అసురులు క్రూరసర్పములు, తేళ్లు మొదలైన విషజంతు జాలములుగా చూరి దేవసేన్యముల మధ్యకు ప్రాకటించెను. అంత శ్రీమహావిష్ణువు సోదర మహాదేవి ఉగ్రురారె గెడగర్రలపై నిర్భయ యుద్ధభూమిలో నర సమాధి వారిని సంహరించెను. అదియే మరక్కాల్ - కర్ర కాళ్ళ నృత్యం.

11. పావై - అసుర సంహారము చేయుటలో లక్ష్మీదేవి వారి వలె మాయోపాయంతో వారిని సంహరించి దలచి, ఒక త్రిలోక సుందరి రూపము దాల్చి నర్తనమాడ మొదలడినది. రాక్షసులు వ్యామోహితులై అత్యశక్తులను విడచిపేసి ఆమె వెంటబడిరి. అప్పటి ఆమె నర్తనమే పావై.

ఈ నృత్యముల యతివృత్తము లన్నింటినీ చూచిన యవి కదారూపపు నాట్యములు. కొన్ని శుద్ధ నృత్యములు, చిందులు, వినోదకములు గాని నేటి కాలంలో ప్రచారములో నున్న భరత నాట్యము లోని నృత్య, నృత్య, అభినయ విన్యాసముల పోకడలు మనకు కన్పించవు. కనుకనే నాయక రాజాలకాలము నుండియే తమిళదేశములో శాస్త్రీయ నృత్య ప్రదర్శన క్రమముగా ప్రచారములోనికి వచ్చినదని పండితుల అభిప్రాయం - శాస్త్రీయ శిక్షణ పద్ధతి ప్రచారములో నుండిననూ ఆ క్రమము ననుసరించి నృత్యప్రదర్శన పద్ధతి (కచ్చేరిఆట) మాత్రం తెనుగురాజుల, మహారాష్ట్ర ప్రభువుల దర్బారులందు రూపొందినది.

కన్నడదేశములోని యక్షగానము

శాస్త్రీయ భరతనాట్య కళిక, ఆలయ నృత్యరీతి గాక కర్ణాటక దేశంలో పురుషులచే ప్రదర్శించబడే నృత్య సంప్రదాయము నాట్యమేళము-యక్షగానము- ఇది నృత్యనాటకరీతి- దేశ సంప్రదాయపు ఆట-

యక్షగానములు, ఆటక్రమము, చరిత్ర, స్వరూపం వీటిని గూర్చి చర్చించేముందుగా, శాస్త్రము, సంప్రదాయములగూర్చి కొద్దిగా వివరించుట అవసరము. శాస్త్రీయవిద్య, సంప్రదాయం రెండింటిలో శాస్త్రీయ పద్ధతులు అనుసరించబడును- నృత్య, నృత్యాభినయములు శాస్త్ర సమ్మతంగానే పోషించబడును. ఆంగిక, వాచిక, ఆహార్య, సాత్వికాభినయములు, క్రమపద్ధతిలోనేవుండును. పూర్వరంగక్రమము, కథాగమనము, పాత్రలపోషణ, అంతయా క్రమపద్ధతి ననుసరించును. మరి ముఖ్యలేదే సేమిటి? అనే సందేహం కలుగును-

శాస్త్రీయ విద్య నాట్యశాస్త్రములపై ఆధారపడి, పండితులచే రూపొందించబడి సామాన్యప్రజల అభిమానమును చూరగొను రీతిని, వృద్ధిపొంది ఆ సాయని నిల్చిపోవును.

సంప్రదాయ విద్య ప్రజల కళగా ప్రజల్లోనుండి రూపొంది, పండితులు, విద్యావేత్తలు, అభిమానమును చూరగొనురీతిని, శాస్త్రీయరీతుల నలంకరించుకొని ఉత్తమస్థాయి తరగతిని అందుకొన్నట్టిది- కనుకనే పరిశోధకులకు, కళావేత్తలకు తప్ప సామాన్యులకు రెండూ ఒకేరీతిగా కన్పిస్తును.

సంప్రదాయ విద్య సామాన్య ప్రజల్లోనుండి వచ్చిన దగుటచే ప్రజాసంగీత, కవితా, పోకడలు చాలావరకు అందు గోచరమగును. మరియు ప్రాంతీయ ప్రభావము విశేషించి, ఆ కళపై ప్రతిబింబించును. కనుకనే దేశకవితారీతులు, చందస్సులు, గానరీతులు యక్షగాన, భాగవతములందున్నంతగా, నట్టుపమేళములో వుండవు.

జానపద కళారూపంగానుండి, శాస్త్రీయ మెలకువలతో మెరుగులు దిద్దుకొని ప్రచారములోనికి వచ్చిన సంప్రదాయ విద్య నాట్యమేళం భాగవతంగానూ, శాస్త్రముల ఆధారంతో రూపొందించబడిన సామాన్య ప్రజల అభిమానమూ, పండితుల ఆదరమునూ పొందేరీతిని వృద్ధిచెందిన విద్యగా నట్టుపమేళ భరతనాట్య కచ్చేరీ ఆటను మతం నిర్ణయించవచ్చును.

యక్షగాన సుపగా నేమి:

యక్షగానముగురించి చర్చించేముందు యక్షలెవ్వరు? వారి పూర్వచరిత్రగూర్చి కొంత యోచించుట మంచిది. ఆంధ్రదేశ చరిత్రను పరిశోధించిన, యక్షులు ఒక ప్రాచీన గంధర్వ తెగకు చెందినట్లు, యక్షరాజుకరు భట్టిప్రోలు ప్రాంతమును పాలించుచుండినట్లును, అతడు రుద్రుని భక్తుడుగావుండి, అటుపై బౌద్ధం స్వీకరించినట్లును, బౌద్ధులనాటి ఆంధ్ర చరిత్ర తెలుసుకుంది ఈ

యక్షులు బౌద్ధులనాటికే ఒక ప్రసిద్ధ శాటిగా రూపొందిరని చెప్పువచ్చును. నృత్య సంగీతములు వీరి ముఖ్యవృత్తి- వీరి సంగీత కళియే యక్షగానము అని ప్రసిద్ధ చరిత్ర పరిశోధకులు కీ॥ శే॥ వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిగారు; సంస్కృత పండితులు డాక్టర్ రామవన్; కర్ణాటక దేశంలోని యక్షగాన పరిశోధకులు శ్రీ కరంత్ గారు అభిప్రాయపడియున్నారు.

యక్షగానము ఒక కథాగానము. భారత భాగవతాది పురాణ గాథల్లోని ఇతివృత్తము ఒక కథగా దేశీ చందస్సులో రచన చేయబడును. ఆ కథలోని అంశాలను గానముచేయు నర్తకి అన్ని పాత్రలను తానే అభినయించుచూ నృత్యమాడును. ఇది అతి ప్రాచీన రూపము. ప్రస్తుతము ఆంధ్రలోని హరికథా రూపము వంటిది- ఇదే కాలక్రమేణా నాటకరూపంలో అనేక పాత్రలు ప్రవేశ పెట్టబడి ప్రదర్శన జరుపబడును. తిప్పాత్రలో తనకు సంబంధించిన భాగం గానంచేస్తూ నృత్యమాడును. కొని కర్ణాటకదేశంలో రూపము పేరుగాపుంది. కథాగానము ప్రాచీన రూపంలో చేయబడును- ఆ గానమును సూత్రదారుడు చేయును. అతని భాగవత అందురు- అతడు గానం చేసినప్పుడు వివిధ పాత్రలు నృత్యమాడుదురు. ఆ తరువాత పాత్రలు ఆ నృత్యము చేసిన భావము తమ స్వంత వ్యాఖ్యానముతో ప్రేక్షకులకు ప్రబోధం చేయుదురు. ఈ క్రమము మరియొకచోట లేదు.

ఈ యక్షగానము ఆంధ్రనుండి కర్ణాటక ప్రాంతానికి వెళ్ళినదా లేక ఆ ప్రాంతాలలోగూడా యక్షజాతివారు యీ పద్ధతిని వృద్ధిలోనికి తెచ్చిరా? తెలుసుకొందము. ఇది చరిత్ర పరిశోధకులు నిర్ణయించవలసిన విషయము. కొని యక్షగానచరిత్ర పరిశోధించిన వారికి ఒక విషయం బోధపడుతుంది. కన్నడ ప్రాంతములో ఆ ప్రాచీనరూపం యింకనూ పూర్తిగా నిల్చియున్నది. ఆంధ్రలో నృత్యనాటక రూపంగా అభివృద్ధి చెందింది- మృత్యుంజయ విలాసం, సుగ్రీవ విజయం, అవి యక్షగానములే అయినా, ఆ రూపాల్లో ప్రదర్శనకేళిక జరుగుటలేదు. కర్ణాటకదేశంలో ఆ రూపంవుంది. యక్షగానములోని పాటలు- ప్రసంగములని పిలువబడును. సుమారు నూరు ప్రసంగముల వరకూ కన్నడదేశంలో ప్రచారంలో నున్నవి.

మన దేశంలో ధర్మాంగద పాముపాట, కుశలాయకం, గరుడాటలం మొదలైన యక్షగానాలు స్త్రీలు గానం చేసుకొని కథలుగా వున్నవి- అవన్నియూ ప్రాచీన పక్కిలోనే వున్నవి.

డామోదరగుప్తు- కాశ్మీరదేశపు సంస్కృత పండితుడు. తన రచన 'కుటిని మతము'లో నృత్యనాటక విధానమునుగూర్చి వర్ణించియున్నారు. ఇతడు వెయ్యి సంవత్సరాల క్రిందట జీవించి యుండినాడు- ఆ వర్ణనలు చదివిన మనము యక్షగానములు పరిశోధించిన, ఆనాటి నృత్యనాటకములు, యక్షగాన రూపములుగా కన్పిస్తును- దేశీయ విభేదములు కొన్ని మనకు కన్పించిననూ మూలరూపము మాత్రము అదియే అయియుండును.

కర్ణాటక కవులు— నాగచంద్ర, (12-వ శతాబ్దంలో జీవించి యుండెను) రత్నాకరవర్మ (పదహారవ శతాబ్దము) తమ రచనలో “యెక్కలగాన” అను సృత్యతేజిక గూర్చి వర్ణించియున్నారు. ఆ వర్ణనలు యక్షగానరీతిని గూర్చినవిగా తెలియగలవు. ఈ యక్షగానము చేయువారినే కర్ణాటక దేశంలో “ఎక్కడగరు” అనియు, తెనుగువారు “జక్కుల” వారనియు పిలుచుట కలదు. వీరు చేయు కథలోని గానపణితికి యక్షగానమని నామ మిడినారు. మరియు ఆ కథలను “జక్కులకథ” అని పిలిచెడివారు. సారంగదేవుడు తన ‘సంగీత రత్నాకరం’లో “జక్కు” అనే సంగీత బాణిని గూర్చి తెల్పియున్నాడు. అబాణి అతని కాలంలో చాలా ప్రసిద్ధి గాంచినట్టిది. గోవింద దీక్షిత తన ‘సంగీతసుధ’లో యక్షగాన పద్ధతి సంగీతముగూర్చి తెల్పియున్నాడు. వీటన్నిటినిబట్టి మనము యక్షగానముయొక్క ప్రాచీనత, ప్రసిద్ధత తెలిసికొగలము. మరియు అది ప్రజల కళగానూ, తెలియవస్తుంది.

అప్పుకవి రచన గ్రంథంలో యక్షగానము రగడ ఛందస్సులో రచన చేయబడుతుందని తెల్పినాడు. ఇందులో ప్రయోగించబడిన మిరియన్ని గాన రీతులు— (తాళ ఛందోరీతులు) పాటల ఉదాహరణలలో మోకచోట యిచ్చియున్నాను. కథాగమనము ముఖ్యంగా రగడ ఛందో రీతిలో జరుగుతుంది. సారంగదేవుడు ‘సంగీత రత్నాకరం’లో ‘రహడ’ ఛందో రీతిని గూర్చి చెప్పియున్నాడు. అది వీర రసప్రాధాన్యత కలిగినట్టి కావ్యరీతి. అదియే కన్నడ రీతిలోని ‘రగతె’— ఈ ‘రగతె’ లేక ‘రగడ’— ముఖ్యంగా వీరరస ప్రదర్శనకు ఉపయోగించును గనుక యితర సన్నివేశాలలో రస భావ పోషణకు మరికొన్నిరీతులు ఉపయోగింప బడినవి. అవియే ద్విపద, నృత్త, ఖండ, తిపుడ, వర్ణకృ, భామిని, అర్థచంద్ర, ధవళ, ఏల, యిత్యాదులు. ఇందుకొన్ని ఆంధ్రదేశ రచనలందు, కొన్ని కర్ణాటక రచనలందు వున్నవి.

ఈ యక్షగానాలో నృత్యసృత్యములు ప్రాచీన రీతిలోనే ప్రదర్శింపబడుచున్నవి. అనగా, ఒక భావమును సంపూర్ణముగా విశదీకరించుటకుగాను వాద్యసంగీత సహాయముతో, హస్త పాదములు విన్యాసముచేయుట— ఇంచుమించు ప్రస్తుతపు పాశ్చాత్య ‘బాలే’ పద్ధతివంటి ఆట— ఇది భారతదేశ ప్రాచీన సర్వస రీతి— భరతుడు చెప్పిన 108 కరిణములు వాటిద్వారా ఏర్పడిన అంగ హార, మండల, ఖండ, స్థవన యిత్యాది విన్యాసాలన్నీ యిట్టి సృత్యరీతికి చెందినట్టివే— ఇది వాద్య ప్రాధాన్యం గల్గి— రస భావముల పోషించురీతి. ఈరీతి కాలక్రమేణా, గానప్రధాన నృత్య రీతిగా మన దేశంలో మారిపోయింది. కాని భారతీయ న రసము యొక్క ప్రభావముతో నృత్యకళ రూపొందిన తూర్పుదీపులు, సయాం మొదలైన ప్రాంతాల్లో ఆ ప్రాచీన రీతినే నేటికీ వారు అనుసరిస్తున్నారు. కన్నడ దేశములోని యక్షగానములందుగూడా ఆ పద్ధతే అనుసరింపబడుతుంది.

యక్షగాన సంగీతము— రాగములు కర్ణాటకమే అయినను వానిని గానము చేయురీతి, కంఠంలో ఆయా భావములను పలికించుటకు రాగమును, సంచారముచేయు పద్ధతి, పూర్తిగా దేశీయము. గానము రెండు రకములు— స్వర, రాగప్రాధాన్యత గలిగిన సంగీతము— భావప్రధాన గానము. రాగ మొక్కచే అనవచ్చును— కాని, కర్ణాటకమందు రాగములో స్వర ప్రస్తారమునకు యెక్కువ విలువ నివ్వగా, యక్షగానములందు ఆ రాగములో భావ వికాసమునకు ప్రాధాన్యతనిస్తూ, భావమును వికసించుటకు అభినయించే సంచారుల ప్రదర్శించుటకు అనుకూలించు రీతిని గాన మాదుర్యమును వికసింప జేయుదురు. ఇందువల్ల రాగ సంచారం చేయు క్రమంలో మార్పు కన్పట్టును. అందుకే నాట్య, సంగీత శాస్త్రజ్ఞులు అట్లకచ్చేరి సంగీతబాణి వేరు, పాటకచ్చేరి బాణి వేరుగా చెప్పి యున్నారు. రెండూ శాస్త్రీయములే కాని వృద్ధిచెందిన క్రమం. ప్రదర్శన తీరు వేరువేరుగా వున్నది. కర్ణాటక గాత్ర సంగీతములో ఉపయోగించినన్ని రాగములు నాట్యములో ఉపయోగించబడవు. ఏయే రాగాలు ఒక రసమును, దాని సంచారులను సంపూర్ణంగా వికసింపజేయుటకు ఉపకరించునో, అట్టివే ప్రాచీనులు నాట్యంలో ప్రయోగించారు. అందుకే క్షేత్రయ్యవంటి మహావిద్వాంసుడు నలువదికంటే యెక్కువ రాగములను తన రచనల్లో వినియోగించుకోలేక పోయినాడు.

అదే విధముగా తాళ వాద్యమందునూ— వివిధ తాళములు గతి, జతి, అక్షర ప్రాధాన్యం వాయించుట ఒకతీరు— ఛందోరీతి ననుసరించి ఆ తాళములో భావము పలుకునట్లు, వాయించునది నాట్యరీతి. కర్ణాటక గానమునకు గతి, అక్షర ప్రాధాన్యంతో వాయించిననూ సరిపోవుచున్నది. ఎందులకనగా సంగీత కచ్చేరిలో మృదంగాది వాద్యాలు ఆ పాటలయొక్క తాళములను తెలుపుటకు సహకరించు ప్రక్కవాద్యాలు మాత్రమే. సృత్యములో భావాన్ని వికసింపజేయుటకు ప్రత్యేక తాళములు ఉపయోగ పెట్టబడుచున్నవి. అందువల్ల అందలి పోకడలు, కబ్బజలు వేరొక విధముగా నుండును. కర్ణాటకదేశ యక్షగానములు, రసముల పోషణకుగాను కొన్ని ప్రత్యేక వాద్యాలు— ‘చండ’ వంటివి ఉపయోగింతురు.

ఈ యక్షగానము ప్రాచీనకాలంనుండి దక్షిణ కనరా జిల్లాలో విశేష ప్రచారంలో వుండినది. ఈ సంగీత బాణి ఆలయ పూజా విధానములందు సంగీతంలో కన్పట్టును. మరియు పూర్వ సంప్రదాయ వివాహాది వేడుకలందు చేసే గానములో గోచరించును. వివాహాది వేడుకల్లో పాడే పాటలు— మంగళ హారతులు, శోభనములు, ఏలలు, ధవళగీతాలు, సువ్వాలులు, జోలలు యిత్యాదులు— ఇవన్నియూ ప్రాచీనదేశ సంప్రదాయ రచనలు.

కాళగతి, ఛందస్సు, ధ్వని (భావ ప్రధానరీతి) జాతులు. జాతి— చతురశ్ర— త్రిశ్ర— మిశ్ర— ఖండ— సంకీర్ణము. చతురశ్ర— నాలుగు అక్షరాలగతి— త క ట త.

శ్రీము— మూడు అక్షరాల గతి— త కి ట.

మిశ్రము— ఏడు అక్షరాల గతి— త కి ట త క ధి మి.

ఖండము— ఐదు అక్షరాల గతి— త క త కి ట,

సంకీర్ణము— త క ధి మి త క త కి ట.

గతి— విషమగతి— త కి ట.

సమగతి — త క ధి మి.

ఈగతి, జాతులందే చందోరీతులు ఏర్పడుతున్నవి—

ఉదా:-

చతురశ్ర జాతి నడక— ర ర ధి మి । త క ధి మి,

ఈ నడకను (సామాన్య మైనట్టిదాన్ని) యెన్నో విధాలుగా మార్చి వాయించవచ్చును. కావ్యాల్లో చందో భేదాలతో వృత్తములు, పద్యములు వివిధ రకాలుగా ఏర్పడినట్లు ఈ విభేదాలవల్ల అనేక నడకలు ఏర్పడుచున్నవి.

1. త క ధి మి । త క ధి మి.
2. తాంకి ట । తాంకి ట.
3. త ధీం త । త ధీం త.
4. కి ట తా । కి ట తా.
5. తా తా । తా ధి.

భావచందోరీతి—

1. త క ధి మి । త క ధి మి
2. త త జ య । ర త జ య
3. ధి మి త క । జ య త క
4. తా హ త । త ర జ య
5. ధీం త త । ధి గ త క
6. ధి రు దు త । ధి రు దు త
7. ట కు న గు । ట కు న గు
8. న గి న గి । న న గి
9. న యోం త । త యోం త
10. కు కు న క । కు ణ కు కు

ఈ విధంగా శబ్దములనుచేర్చి వాయించు గతి ఒక్కటి అయినా, ఆ ధ్వనిలో మార్పువల్ల రసోత్పత్తి కలుగును. ఈ విధమైన వాద్యరీతి యక్షగాన పద్ధతిలో వుండును.

యక్షగానము సామాన్య ప్రజల కళారూపంగా తెల్పు యున్నాను. సామాన్య ప్రజల కళం ప్రారంభమై, పండితుల కళగా రూపొందినట్టి సంప్రదాయ విద్య— ప్రాచీన కాలంలో 'ఉడిపి' నుండి 'గోకరము' మధ్యప్రాంతాన్ని 'నాగర ఖండ' మని పిలిచేవారు. దానికే 'మలేనాడు' అని మారుపేరు. ఆ ప్రాంతీయ ప్రజల సంస్కృతి వికాసముగా యక్షగానాన్ని పేర్కొనవచ్చును. ఆ ప్రాంత ప్రజలు నాగదేవతలను ఆరాధించేటప్పుడు అనేక రకములైన నర్తనములు చేసేవారు. అందు 'నాగమండల' నర్తన రీతి నుండి యక్షగాన సంప్రదాయం వృద్ధి చెందినట్లు చెప్పవచ్చును.

ఈ విధంగా ఆ ప్రాంతీయ కళగా ప్రారంభమై కాలక్రమముగా శాస్త్రీయత నలవర్చుకొనుటలో యితర ప్రాంతాల కళారీతులతో యెంతో సన్నిహితత్వం యేర్పరుచుకొని వుండును. అందువల్ల యితర ప్రాంతాల్లోని భాగవత ఆట కథకళ యత్యాది రీతులకు చాల సన్నిహితత్వం కన్పట్టును.

యక్షగాన కథలు భారత భాగవతాదులనుండి వివిధ ఘటాలు తీసుకొని రచన చేయబడి నట్టివి. వీరము, భయానకము, సీమ ముఖ్యంగా పోషించునట్టి రసాలు. ఆ రసాభినయానికి అనువైన కథా భాగాలనే వీరు యెక్కువగా తీసుకొని నర్తన మూడుదురు. ఈ రసములను పోషించుటకుగాను చేయబడే స్వర్యములుగూర్చి యిదివరకు తెల్పుచున్నాను. వీర, భయానక రసోత్పత్తి ప్రాధాన్యత గలిన స రసములుగాన యివి ముఖ్యంగా శుద్ధ తాండవ నర్తనములు. లాస్యాంగానికి యిందు అవకాశము అంతగా లేదు— ఉద్ధత, గంభీరత కలిసిన అంగ విన్యాసములు గలిన నర్తనము యిందు ముఖ్యంగా కౌంచగలము. ఆరభిటి, సతతి వృత్తులు యీ నాట్యములో చూడగలము.

ఆహార్యము— కథకళ నర్తనము, యక్షగానము ప్రదర్శన క్రమములో కొన్ని పోలికలు కన్పించిననూ, ఆహార్యము, ముఖానికి మేనుకొనే రంగులు, అలంకరణ, దేవతా రూపములకు, దుష్ట పాత్రలకు, రాక్షసులకు ఈ రెంటిలో చాలా భేదము లున్నవి. ఇందులో దేవతా పాత్రల అలంకరణ కడు రమణీయంగా ఆ పాత్రల సాత్విక స్వరూపమును నిరూపించు సట్టివిగా వుండును.

యక్షగానము, బయలు ఆట అనికూడా అనబడుతుంది— బయలు ఆట అనగా ఆరుబయట ఆడబడే ఆట క్రమము. 'కోడంగి' నృత్యముతో యక్షగానము ప్రారంభమవుతుంది—అటుపై గణపతిపూజ, అలంకరణ 'చౌకి' లో ముగించి (చౌకి—Green Room గా పేర్కొనవచ్చును), రంగస్థలంపైకి ఆ విగ్రహమును విదూషకుడు గొనివచ్చి ప్రతిష్ఠించి, హస్తానిచ్చును— అటుపై 'నాంది' ప్రస్తావన జరుగును. పిమ్మట యిద్దరు బాలికలు— బాల గోపాలక వేషములు ధరించి స రసమాడి లోనికి పోయిన పిదప, రెండు శ్రీ పాత్రలు రంగస్థలము ప్రవేశించి నాట్యమూడుదురు. ఆ తరువాత 'బద్దొలగ' నర్తనం ప్రారంభ మవుతుంది— ఇందులో కథలోని ముఖ్యపాత్రలు తెల్పెనుక నిల్చి, (ప్రేక్షకులకు వీపు భాగంమాత్రం కన్పట్టును) నర్తన మూడుదురు. అటుపై— విదూషకుడు సభ ప్రవేశించి దేవతలకు ప్రణమిల్లి సూత్రధారి భాగవతునికి నమస్కరించి, సభాపందన మూడరించును. పిమ్మట కథాగానము, నృత్యము ప్రారంభమగును.

ఈ యక్షగాన మేళములు, దేవతములచే పోషింపబడుచున్నవి. మందరీ, అమృతేశ్వరి, చురణకత్తె, కొల్లూరు, పెద్ద దూరు, కటిల్ ధర్మస్థల మేళములవారు ప్రాచీన సంప్రదాయ లో యక్షగానములను ప్రదర్శించుచున్నారు.

కేరళ సృత్యము 'కథకళి'

రమణీయ దృశ్యములచే నలరారు కేరళ దేశమందలి ప్రాచీన సృత్యక 'కథకళి' అని పిలువబడుచున్నది. ఇది సృత్య గీతములలో కూడుకొనిన నాటకము. దీనియందు రామాయణము, మహాభారతాది పురాణ గాథలను ప్రదర్శింతురు. కథకళి ముద్ర సృత్యము. 'మూద్ర' లే దానిని పిలువదు.

సృత్యములో- భూవర్ణనలు, వృక్షములు, పదులు, మొదలైన వానిని అభినయించి, సహాయకు హస్త చిహ్నములకు ముద్రలనిపేరు.

భూమినక, రాష్ట్ర, భీతిస్థి రసములకు కథకళి పెట్టినది పేరు. ఈ నాట్యవిధానమునందు, సవరణములు, సంపూర్ణముగ పోషింపబడుచున్నవి. సవరణము లసనేమి? వాని నభినయించు తెట్లు? అను విషయము లిది విపులముగా వ్రాయుచున్నాను.

“యతో హస్తస్తో దృష్టిర్యతో దృష్టిస్తో మనః
యతో మనస్తో భావో యతో భావస్తో రసః”

హస్తము యెటువ్రక్క జూపబడునో అక్కడికి దృష్టి ప్రసరించవలెను. ఎచ్చట దృష్టియుండునో అచ్చట మనస్సు, ఎచ్చట మనస్సుండునో అచ్చట భావము పుట్టును. భావమున్నచోట రసముపుట్టును.

ఏదేని ఒక దృశ్యము చూచునపుడు మన హృదయమందు కలుగు మార్పు భావము. ఆ భావమునుండే రసము పుట్టుచున్నది. ఉదా:- ప్రి, పృథివులలో గలుగు సంభోగమింతి అతి యసబడును. అరియొక్క సోమభావమే శృంగారరసమనబడును. అనగా 'రస' మనది కోరికలను పూర్తిచేది శృంగారరసము.

శృంగార, పీడ, కరుణ, అద్భుత, హాస్య, భయానక, భీతి, రాష్ట్ర, శాంతము అని రసములు రొట్టెది.

1 శృంగారరసము

సంభోగాది విషయములందు కోరికలవలన శృంగారరసము పుట్టుచున్నది. ఎందలి మొదలగు వైభవములలోని క్రీడలు శృంగారరసము.

2 పీడరసము

ఇది ఉత్సాహము పలన పుట్టును. పీడల హృదయము నెరుగని అపరాధాలవలన ఈ రసము పుట్టుచున్నది, పెరుగుచున్నది.

విచారపీడ, దానపీడ, యుద్ధపీడ- అని పీడరసము మూడు విధములు.

3 కరుణరసము

ప్రియజన మోగ- అందు పుట్టును. ఈ రసము దుఃఖము పలన పుట్టుచుండును.

4 అద్భుతరసము

మన మెన్నడూ చూడని ఒక దృశ్యమును చూచిన, దాని వలన అద్భుత రసము పుట్టును.

5 హాస్యరసము

వికృతాది దృశ్యములజూచినచో దానివలన గలుగు మనో వికారమే హాస్యరసము. ప్రజలను నవ్వించునది హాస్యరసము.

6 భయానకరసము

భయంకరముగ కనిపించుదానివలన పుట్టుచున్నది. భయము వలన భయానకరసము పుట్టును.

7 భీతిరసము

మందు వెనుకలు లోచింపక ఒక పనిచేసి పశ్చాత్తాపము పడుటవలన పుట్టుచున్నది. భీతిరసము దుర్బర విచారమువలన పుట్టును.

8 రాష్ట్రరసము

మనలను హింసించే శత్రువులయందు పుట్టును. రాష్ట్రము కోపము వలన పుట్టును.

9 శాంతరసము

ఎట్టి కోరికయును లేక వైరాగ్యమును పొందుటయే శాంత రసము.

పూర్వము నవరసములలో చేయుబడిన సృత్యములు

శృంగార రసములో 'చురిత' సృత్యము చేయబడినది. నాయక నాయకుల పరిస్పరానురాగము, ప్రేమను వెలిబుచ్చుచు చేయునటువంటిది 'చురిత' లేక స్ఫురిత సృత్యము.

పీడ, రాష్ట్ర రసములలో లఘుసృత్యము ప్రదర్శించెడివారు. కాళ్ళ మచ్చలు కొంచెము యెత్తి ఒకదాని తరువాత యింకొకటి టూమిపై కొట్టిన, లఘుసృత్య మనబడును.

కరుణరసములో పెద్దాది సృత్యము చేయబడెడిది. రసభావములు లేనటువంటి అంగవలనయే 'పెద్దా' సృత్యము.

అద్భుత రసములో బహుభాష సృత్యము చేయబడియెడిది. నాటకములో ప్రతిభువునకు పేరు చేరు విషయాలైన ఆలంకారములను ద్వంద్వి రకభావములలో కూడుకొన్నది 'బహుభాష' సృత్యము.

హాస్యరసమునందు 'చిరక' సృత్యము చేయబడును. ప్రజల హృదయములో వయము, హాస్యము, క్రంగించు నటువంటి దుష్టలను భరించి చిరక విధముగా నాట్యమాడును 'చిరక' సృత్య మనబడును.

మతావళి, భయానక రసములోమా; జకారి, భీభత్సరసము లోను చేయబడెడిది.

మిక్కుటముగా మద్యము పేపించి, ఆ విషాకో తుడు మ్మలు చేసిన నృత్యము మతావళి.

ప్రకృతి గీతములను పాడుచూ, అతి సున్నితమైన హావ భావములను ప్రదర్శించుచు చూచుచున్న ప్రి, పురుషులనుగూడ పిగ్గుతో ముంచిపేయునట్లు చేయగలిగిన నృత్యము పేరే 'జకారి'.

నవరసాధినయములోని దృష్టిభేదములు

శృంగారాభినయములో చూపు

వికపించిన కనుబొమలచేత అందమైనది, స్వచ్ఛమైనది, పవిత్రమైనది, రమణీయమైనది, ఆత్రత తన్మయత్వములను తెలుపునది. అట్టి దృష్టిని ప్రేయమైన వస్తువుపై ప్రసరింప జేయ వలెను.

వీరరసములో

నేత్రములను పూర్తిగా తెరువవలెను. గ్రుడ్డు కదలింపక ఒకే వస్తువుపై దృష్టి ఉంచవలెను. నేత్రములు మెరయుచుండ వలెను. ఒక్కొక్కప్పుడు దృష్టి యెక్కువగా ప్రకాశింపకుండుటకుగాను కండ్లను కొద్దిగా మూయవలెను.

కరుణారసములో

కండ్లు సగముమూసి, గ్రుడ్లలో విచారమును చూపవలెను. కొన్ని సమయములందు కనురెప్పలను కొంచెముగా మూయవలెను. చూపును ముక్కుకొనపై నిలుపవలెను.

రౌద్రరసములో

ఆత్రుత వెలిబరచుటకై అధికముగా కదులుచున్న కను రెప్పలు, ఎర్రనిగుడ్డు, కఠినమైనట్టి క్రోధమును వెలిబరచునట్టి చూపు చూడవలెను. కొన్ని వేళలందు గ్రుడ్డునాడింపక ఒకచోటనే యుంచవలెను.

హాస్యరసములో

కనుపాపలను సగముగా మూసి గుండ్రముగా గిరగిర త్రిప్పవలెను. కొన్ని సమయములందు కనురెప్పలను కొంచెముగా మూయవలెను. మరికొన్ని వేళలందు కనుపాపలను కదల్చక ఒక్కచోటనే యుంచి మరల ఇటునటు ఆడించవలెను.

భయానకరసములో

కొన్ని సమయములందు కండ్లు పూర్తిగా తెరువవచ్చును, పూర్తిగా మూయవచ్చును. లేక ఆత్రత, హృదయాందోళనము తెలుపునట్లు గ్రుడ్లను కదలించుచు, తన చుట్టుప్రక్కలకు, భయముతో చూపుతూని తప్పించుకొని పారిపోవుటకు మార్గమును వెదుకునట్లు చూడవలెను.

భీభత్సరసములో

కండ్లు సగము మూయవలెను. కనురెప్పలు, గ్రుడ్డు, ఆత్రుత వెలువడునట్లు తొందరగా ఆడింపవలెను. ప్రక్కచూపు, అతి సూక్ష్మమైన దృష్టిగూడ ఉపయోగించవలెను.

అదృశ్యరసములో

చూపు, ఆనందము, సంకోషము, తెలుపునటుండవలెను. కండ్ల నిటునటు కదల్చక దృష్టిని యొకేవస్తువు పైననే యుంచ వలెను. కొన్ని సమయములందు సూక్ష్మదృష్టి, సగము మూయబడిన కండ్లనుగూడ ఉపయోగించవచ్చును.

శాంతరసములో

ఎట్టి తత్తరబాటు లేక, స్వాభావికముగా, స్వచ్ఛముగా, సాత్వికముగా చూపు నుపయోగించవలెను.

వృత్తులు :

తై నీకీ సాత్వతీ, భారతి, ఆరభటి అని వృత్తులు నాలు విధములు. శృంగార, హాస్య, కరుణ రసములలో తై నీకీ, వృత్తి; భయానక, భీభత్స, రౌద్రరసములలో ఆరభటి వృత్తి; వీర, రౌద్ర అదృశ్యరసములలో సాత్వతీ, భారతి వృత్తులు ఉపయోగించబడును.

న రక్తీ, న రకులు, చక్కని సంగీతము పాడుచు అతి రమణీయముగ, హృదయాహ్లాదకరముగా, నృత్యమాడుటయే 'తై నీకీ' వృత్తి. సత్వగుణ ప్రధానమై, వీరత్వము, దయ, నిరాడంబరత్వము, విచారము లేకనే మన హృదయమునకు ఆనంద మిచ్చునట్టిది 'సాత్వతీ' వృత్తి.

గంభీరోపన్యాసములతో నిండియుండునది, పెద్ద పెద్ద పండితులతో మాట్లాడుట, చర్చించుట మొదలగునవి 'భారతి' వృత్తి యనబడును. మాయ, కనుకట్టు, యుద్ధము, క్రోధము, చెఱయించుచుట మొదలగు విషయములు హాసీయుండునదియే 'ఆరభటి' వృత్తి.

నవరసములకు అధిదేవతలు

శృంగారమునకు మహావిష్ణువు, వీరరసమునకు ఇంద్రుడు, కరుణకు యముడు, రౌద్రరసమునకు రుద్రుడు, హాస్యమునకు ప్రమాతి, భయానక రసమునకు కాళి, భీభత్సమునకు మహాకాళి (శివునియొక్క స్వరూపమే), అదృశ్యరసమునకు గంధర్వుడు, శాంతమునకు నారాయణుడు అధిదేవతలు.

నవరసములలో పూర్వముచయోగించబడిన

గీ త ము లు

శృంగారరసములో అమృత బంధకము, వీరరసములో ఓహరి, కరుణలో కంబూక, రౌద్రరసములో వినోదకము, హాస్య

రసములో చుట్టరి, భయానకరసములో ద్రువవదము, భీభత్సరసములో త్రిపుట, గీతము యవయోగింపబడినవి.

నవరసముల కుపయోగించవలసిన తెరలు

శృంగారములో తెలుపు, కరుణలో పొగరంగు, హాస్యరసములో అనేక రంగులు, భయానకలో నీలవరము, భీభత్సములో పొగరంగు, అద్భుతములో నలుపు, రౌద్రరసములో ఎరుపు రంగులుగల తెరల నుపయోగించిన, ఆయా రసముల అభినయము నకు యివి చాలవరకు సహాయపడును.

నవరసములయొక్క రంగులు

శృంగారరసము— ముదురు గోధుమరంగు (Dark-Brown).

తేక గులాబిరంగుతోను,

పీఠరసము— బంగారు చాయతోను,

కరుణ — నీలిమట్టు తేక, బూడిదరంగుతోను,

రౌద్రరసము— ఎరుపు తేక రక్త వర్ణముతోను,

హాస్యము— తెలుపుతోను,

భయానకము— నలుపుతోను,

భీభత్సము— నీలిరంగుతోను,

అద్భుతము— పసుపుతోను,

శాంతము— కుంభపుష్పమునుండి తెలుపుతోను పోల్చబడినది.

ఇట్టి సిద్ధాంతముల ననుసరించే 'కథకళి' నృత్యములో వచ్చెడి పాత్రలు, వారివారి స్వభావములనుబట్టి ముఖమునకు రంగు వేసికొందురు.

పూర్వకాలమున మలబారులో చేయబడిన 'రామనటన'మే ప్రస్తుతపు 'కథకళి' నృత్యము. ఇది తాండవ నృత్య మగుటచే దీనిలో త్రిలు పాల్గొనరు. త్రి పాత్రలుగూడ పురుషులే అభినయింతురు. ఇది నృత్యనాటక సాంప్రదాయము.

మోహిని ఆటము

ఇది కథకళి కన్న పురాతన నృత్యము. మోహినిఆటము త్రిలు చేయు నృత్యము. ఇది లాస్యనృత్యము. ఇది దాదాపు లఘులలోని అభినయకుత్తును పోలియుండును. నేటి భరత నాట్యమువలె నిది ఒక్కరిచే చేయబడును. ఈ నృత్యములో శాంత, భీభత్సరసములు తప్ప అన్ని రసములూ అభినయింపబడును.

కుత్తారకర సంస్థానాధీశునిచే 'చక్రియార్ కుత్తు' 'కుటియాటమ్' ప్రచారములోనికి తేబడినవి. ఇవి కృష్ణాటముకన్న పురాతనమైన నృత్యములు. కృష్ణాటము గీతగోవిందమును చాలవరకు పోలి యుండును. కేరళ నృత్యమును మూడు విధములుగ విభజింపవచ్చును.

1. దైవికము.

2. దైవసంబంధమై— పాండిత్య ప్రదర్శనముతో కూడు కున్నది.

3. సామాన్యముగా జనులను రంజింపజేయుటకు ప్రదర్శింపబడునవి.

భగవలిపాటు, తియట్టు, పనపాటు, మొదలైనవి దేవళములో ఆలయ ప్రాంగణములలో భగవతిని స్తోత్రము చేయుచూ చేయబడునవి.

కుత్తు, కృష్ణాటము, శృంగళి మొదలైనవి దైవసంబంధ నృత్యములైననూ పాండిత్య ప్రదర్శనతో కూడుకొని యున్నవి. సంస్కృత శ్లోక మయమయిన పూజా పుణ్యగథలు.

తులర్, మోహిని ఆటము, కయికోటికర్, పతకము, యివి సాధారణముగా జనులను రంజింపజేయుటకు జేయు నృత్యములు. కథకళి సామాన్య జనులు, వినోదార్థము చేయబడు ప్రదర్శన మగుటచే యెక్కువగా ప్రజామోదమును పొందుచున్నది.

కవికృత్తు— డప్పులు వాయించుచు, ప్రజలకు నృత్య ప్రదర్శనము జరుగునని తెలుపుదానిని 'కవికృత్తు' అందురు.

సేవకళి— ఊరిలో ప్రదర్శనము చేయుటకు ముందు దేవళములో భగవంతుని ఆరాధించుచు నృత్యమాడుదురు. ఇది ఆ గ్రామదేవతను సంతోషపరచుచు, ఆరాధించుచు, ప్రజలకు తమ నృత్యకళలలోని పాండిత్యమును చూపుచు, వారిని ప్రదర్శనము చూచుటకు ప్రోత్సహించుట కుపయోగపడును.

పురప్పాడు— మొదటిసారి రంగస్థలముపై నర్తకులు కనబడుట. ఇందు అందరు నిలబడుదురు. పాటకుడు 'మంజితర' 'గీతగోవిందము' లోని కొన్ని అష్టపదులను పాడును.

కోటాయము— ఇది భరతకృత్తుములోని పూర్వరంగమును పోలియుండును.

ప్రతి ఘట్టమును ముగించునపుడు గుండ్రముగ తిరుగుచు నృత్యమాడుదురు. ఇది 'కళాశా' అనబడును.

కథకళి ముద్రనృత్యమని చెప్పబడినది. కథకళిలో ప్రతి ముద్ర ఒక నృత్యమగును. ప్రతి ముద్రకు సరిపోవు అంగవలనము, నేత్రచలనము ఉండును. ఒక సామాన్య విషయమునుగూడ అతి రమణీయముగ, హృదయాహ్లాదకరముగ ప్రదర్శించుటయే కథకళిలోని ముఖ్య విశేషము.

ఉదా.— పూచిన తామరపువ్వుపై తేనెటీగ వారి దానిలోని మకరందమును త్రాగుట.

ముందు నర్తకుడు సమభంగిములో నిలబడి రెండు చేతులను బొడుగున కెదురుగ దొన్నెవలెచేర్చి పట్టుటచే అది అష్టము తామర మొగ్గవలె ఉండును. అతని దృష్టిగూడ విశాసములేక, అతి సూక్ష్మముగా కన్నులు మూయబడి యుండును. తాళియ ననుసరించి అడుగులు వేయును. కొలనులో దాగికొనియుండిన తామర మొగ్గ తెలుల ప్రభాత సమయములో నీటిపైకి వచ్చునో.

ఆ విధముగనే ఆ కపోతహస్తమునెత్తి వక్షసలమున కెదురుగ తేబడును. తరువాత కమల దళములు (రేకులు) ఒక్కొక్కచే సూర్యకిరణములకు విడుదలు చేతివేళ్ళు ఒక్కొక్కచే విప్పబడును. దీని ననుసరించి దృష్టిగూడ క్రమేణ ప్రకాశవంతమై యుండును. అన్నివేళ్ళు విప్పి పుష్పమువలె పటినప్పుడు కన్నులు గూడ పూర్తిగ తెరువబడును. ఇక్కడికి పద్మస్మృత్యమైనది. తరువాత నటుడు భ్రమరి వచ్చుట నభినయించును. ఎడమ చేతిలో పద్మహస్తము చేపటియించి, కుడిచేతిలో భ్రమరహస్తముపట్టును. దృష్టిగూడ కుడిచేతిపై నుండును. తేటి మకరందము గ్రోలుటకు పుష్పముకొరకు వెతికినట్లు అతడు చేతిని యడుపులు ఆడించును. దానితో అతని నేత్రములుగూడ కదలును.

కదపటికి తేటి కొలనులోని తామర పువ్వులను చూచును. ఎక్కడను ఆగక నూనచి పుట్టును చూచును. ఆ పువ్వు రెక్కలపై వాలును. ఎడమ చేతిలో పటిన పద్మహస్తము వేళ్ళపై కుడిచేతిలో పటిన భ్రమర హస్తము మోపబడును. ఒక క్షణము అది సంతోషముతో తేనెను తాగును. నటుడు నేత్రములలో ఉల్లాసము కనబరచును. కాలిగజెలు "చనినని చనినని చన్ చనిన చనిన" అని న్రొగును. కడుపునిండి తేటి మకరందమును గ్రోలును. అతడు నేత్రములలో సంతోషము వెల్లిబిచ్చును. తరువాత ఆ తేనెటిగ తన రెక్కల కంటుకొనిన పుప్పొడిని దులుపుకొనుచు ఎగిరిపోవును.

కథకళి ప్రదర్శనములో వెనుకభాగమునుండి స్మృత్యకథ పాఠబడును. దాని ననుసరించి, దాని భాషమును సర్దుకుడు అభినయించును. ముందువేయబడిన తెరగూడ యిప్పటికి మును నాటకములలో వలె నుండదు. దాని రెండు కొనలను ఇరువూరు పట్టుకొని నిలబడెదరు. ఇది చాల ముఖ్యమైన విషయము. సర్దుకులు చేయు అభినయమును బట్టి వారు తెరను ఎత్తచూ దించుచు యుండురు.

స్మృత్యములో శరీరములోని అన్నిభాగములను గాక ప్రత్యేకముగా, ఒక ముఖమునే ఒక సన్నివేశములో సర్దుకుడు ఉపయోగించుచున్నాడనుకొందము. అప్పుడు వారు తెరను, పూర్తిగ అతని అవయవములు కనబరచుకొండ యెత్తి, అతని శరీరమును మాత్రము చూపెదరు. కొన్ని సమయముల యందు కాళ్ళతో పనిలేక కేవలము నడుమునకు పైభాగమునే సర్దుకుడు కదల్చుచున్నాడనుకొందము. అప్పుడు వారు తెరను నడుము వరకే ఎత్తియించెదరు. చూపరులకు కటి పైభాగమే కన్పడును.

కథకళి సర్దుకుడు - శిక్షణ

పిన్నెందు 7 పదినాలుగు సంవత్సరముల వయస్సులో సర్దుకుడు (కలారి) వ్యాయామశాలలో ఉపాధ్యాయునిపద్ద (ఆసన్), దక్షిణ, వస్త్రములు సమర్పించి, అతని ఆశీర్వాదమునుపొంది శిక్షణకు ప్రవేశించును. మూడు గణములు పొడవు, అరంగుళ

ముల వెడల్పుగల 'కచ' యను గుడను ఆసన్వల తీసికొని కటి తలమున గట్టిగా కట్టుకొనును. గురువు శిష్యుని దేహమంతటను, నువ్వులనూనే పల్చగారాచి, చేతులు, కాళ్ళు ఒక క్రమమున చాచుట, లాగుట, కదల్చుట, ఊపుట మొదలగు క్రియలకు, లాఘవము, చురుకుదనము, పుట్టుటకుగాను కొన్ని విన్యాసములను నేర్పును. చెనుటపట్టిన తరువాత వెల్లికితలగాను, తరువాత బోరాను, శిష్యుడు పరుండును. బోర్లగా పరున్నప్పుడు గడి మెత్త మీద మోకాళ్ళానుకోవలెను. అంత నాచార్యుడు వ్రేలాడుచున్న రాడు నాచార్యుగా జేసికొని కాలి బొటనవ్రేలితో నఖిఖి వర్యం తము ముప్పదినుండి పలుబదియైదు నిమిషములవరకు నొక్కివ్రాయును. కీళ్ళు, ఊపిరితిత్తులు మొగతెన భాగములకు ఈ మర్చన అవగానే స్నానమును, ధోబిమును చుగించును. మధ్యాహ్నమందు సర్దుకుడు స్మృత్యము నిభవించును. తరువాత కంటిగుడు (తార), బొటాలు (కొర), చెక్కిళ్ళు (గంత), పెదపులు (అధు) మొదలైన ఉపాంగములతో భాషప్రకటనలు చేయువిధముల నభ్యసించును. ఇట్లు కొంతనేర్చిన తరువాత హస్తముల (ముద్రల) నిభవించును. ఆఖరున (చేతులలో, కాళ్ళలో) కాశమువేయు విధాని నభ్యసించును. హస్త పాద విన్యాసములు రాకలయలకు సరిపోవు విధమును సాధనచేయును. ఈసాధన అవసరము నాలు మూసములుపట్టును.

అటుతరువాత అతడు సర్దుకుడుగా గణించబడును. కథకళి అటలో పాల్గొనుటకు ప్రారంభించును. కొన్ని చొరయటము (రిహార్సిల్లు) లైన తరువాత మరల 'చెండ' వాయించుచుండగా ఆట, పాట నిభవించును. ఇట్లు 9, 10 సంవత్సరములు కష్టించి నేర్చిన తరువాత కొంత సైన్యకళాము సంపాదించగలడు. శ్రీతి సంపత్సర్ప మదాలయమునందు 'కలారి' లో దేహశిక్ష, మర్చన వగైరాలు పొందుచుండవలెను. అంగక, సాత్వికాధినయములు నేర్చుకొనుచుండవలెను. వీనియందు చారుర్యములేచే నటుడు ప్రావీణ్యుడుగాడు, ప్రత్యాతిగాండలేడు.

అభినయములు శ్రీవిధములు

- 1) స్వభావకములు - భావోద్దేకమున తమంతట కలుగునవి.
- 2) పిన్ననిరీకమునకై, ఆ పిన్నపుయ్యుక్కు ముఖ్యలక్షణమును జూపుటకై చిహ్నముగా ఉద్దేశించబడి యేర్పాటుచేయబడినవి.
- 3) ఆచార్య, అభయము, వరద, వాన మొదలైన సంవత్సరములను తెలుపుట కేర్పాటు చేయబడినవి.

కథకళిలో హస్తములు - (ముద్రలు)

అసంయుతములు—24

సంయుతములు—40

అని మలబారు దేశములో చిరకాలమునుండి ప్రసిద్ధిగాంచినవి. దీనివలె రాష్ట్రమునకు ఇది వివిధములు, 'హస్తలక్షణదీపిక'

గ్రంథము వీరికి అచారము. 'సింహాధికార'మను తమిళ గ్రంథములో ముప్పదిమూడు ముద్రలు మాత్రమే చెప్పబడినవి. మరియు వేరువేరు పద్ధతులనుబట్టి ముద్రలసంఖ్య వినియోగము మారినది. ఆగమములనుండి, నాట్యశాస్త్ర గ్రంథములనుండి సేకరించి యేర్పాటు చేయబడినవి ముద్రలు. అరువది నాలుగు ముద్రలు వాని లక్షణములు, వినియోగములు 'హస్తలక్షణదీపిక'లో విపులముగా చెప్పబడిననూ, సాధారణముగా పతాక, కటక, ముద్ర, ముష్టి అను ఈ నాలుగు హస్తములనే విరివిగా వాడుదురు.

పాటను అభినయించునపుడు హస్తములు మాత్రమేగాక అంగికములెన్నియో చేరియుండును. ఈ కథకళి నాట్యభినయము చేత వాక్పాత్యమును దించిన ఉచ్చేకము కలిగించవచ్చును.

ఇ త రా భి న య ము లు

శిరస్సుతో (శిరోభేదములు) 9

దృష్టులు ..... 8 లేక 11

క్రూరభేదములు 8

గ్రీవాభినయములు 9

ఇవిగాక ఉపాంగ, ప్రత్యంగములతో కూడినవి కూడాగలవు. భరతముని చెప్పినవానికంటె తక్కువగాని ప్రతివాని భాగమందు చెప్పబడినవి. వాని భరతముని చెప్పనటునంటి పండ్ల, నాలికలను ఈ అభినయమందు ఉపయోగించుచున్నారు.

* * *

అ హా ర్య ము

ముఖమునకు శోభ, శాంతి, దీప్తి, మాధుర్యము కలుగునట్లు రంగులతో వేషము వేయుదురు. అది దురురకములు.

- 1) మి య క్కు:- ఋషులు, బ్రాహ్మణులు, స్త్రీలు వీరికి పద్ధతి నుపయోగింతురు. పసుపు, ఎరుపు రంగులు కలిపి నున్నాఛాసి, కళ్ళకు, కంటి రెప్పలకు నల్లని కాటుక పెట్టబడును.
- 2) ప చ్చ:- ఆకుపచ్చని రంగుతో ముఖము, కండ్లకు కాటుక, పెద్దపాదముల ఎరుపు, గంభీరము చివరపాదములను, గడ్డము చివరను పిండి నున్నము కలిపి, నన్నుని గీతలతో, అందముగా ముఖముచుట్టు దిద్దబడును. రాముడు, కృష్ణుడు, పాండవులు మొదలగు గొప్పవారికే ఈ వేషము వేయుదురు.
- 3) క త్తి:- ముక్కునకు రెండుపైపుల నుదుటివరకు, కను దొరులకు ఎరుపురంగు, తక్కిన ముఖభాగమునకు పచ్చ రంగు, నాసాగ్రమున, పాలమున తెల్లనిచుక్క యుండుదురు. ఇది అసురుల వేషము.
- 4) తా డి (రాడి):- ఇందు తెలుపు, నలుపు, ఎరుపు రంగులుండును.

తెలుపుతాడి:- తెల్లని గడ్డము, తెల్లనిబొచ్చుతో చేసిన అంకి (Coat) నాలిక యందు, లలాటమందు తెల్లని, గుండ్రని చుక్క. (హనుమంతవేషము, కోతి, శ్రీహరు, మునులకు గూడ)

ఎరుపుతాడి:- ఎఱ్ఱని గడ్డము, ఎఱ్ఱనిబొచ్చు, కోటుముఖ్యము. (బలి మొదలైన రాజులు, వారిసుగ్రీవులు మొదలగు వారి వేషములకు.)

కరిదాడి (నలుపుదాడి):- నల్లగడ్డము, నల్లనిబొచ్చుకోటు (కలిపురుషుడు, శని మొదలగు వారికి)

ముఖముమీద రంగులకు తగినట్లు మార్పులుండును:

విదూషకుడు:- నవ్వు పుట్టునట్లు అన్నిరంగులుచేర్చి వ్రాసుకొనును. కండ్లెర్రబాదుటకై అందరును కంట్లో 'వేకగింజల'ను వేసికొందురు.

పచ్చ - సాత్వికమును, ఎఱుపు - రాజసమును,

నలుపు - తామసమును సూచించును.

పసుపు - సత్యరజస్సులను తెలుపును.

అభరణ విశేషాదులు

ప్రాచీన శిల్పగ్రంథములందలి దేవతల శిల్పముల, అలంకరణ వివరముల ననుసరించి అలంకారములను కథకళివారు గ్రహించినట్లు మనకు విశదమగుచున్నది. శిరోవేషము, శిరోమణి, కుండలములు, కంకణములు, భుజకీర్తులు, ఉంగరములు, వెండి గోళ్ళు, కంఠహారములు, పూలమాలలు, వధాణము లేక మొలత్రాడు, ఉరుప్రదేశమునకు గొలుసువంటి వ్రేలాడు ఆభరణములు గజెలులు, మ్రోగునట్టి అందెలు, ఇవి వారి ఆభరణములు. దేహ మంతటను అతి కంచుకమువంటి దుండును. మెడపై ని యొకటి యెఱ్ఱని, రెండు మూడు తెల్లని ఉత్తరీయములుండును. వానిచివరల యందు తలక్రిందైన పద్మాకారములుండును. మొలచుట్టు తెల్లని నక్కితో చేయబడిన పేలికలు ఎక్కువగాను, రెండు మూడు మాత్రమే యెఱ్ఱని పేలికలను వ్రేలాడగట్టబడి యుండును. ఇవి నాట్యమునకడురావు. మరియు ఇందలి దుస్తుల స్వరూపము దాన్నిట మహమ్మదీయ పద్ధతి ననుకరించినచో యనిపించును. ముఖ్యముగా స్త్రీ వేషములయందు మరియు ఆ పోలికలగునడును. 'మోలలా' స్త్రీ వేషములను పోలియుండును. ఆలయపు గోడలమీద వ్రాయబడిన చిత్ర రువులను, చెక్కబడిన శిల్పమునుబట్టి, వీధినాటకములనాడు సామాన్యజనుల వేషములనుబట్టి, సావేషధారణ మేర్పడి యుండవచ్చును.

కథకళి నాటకపు జట్టు

సాధారణముగా ముప్పదిమంది యుందురు.

12 గురు నటకులు

4 గురు పాటకులు

4 గురు భేరి, మద్దల మొదలగు వాద్యముల వాయిదారులు,

ఇతరులు సేవకులు.

కొన్నేంద్ర క్రిందటివరకు జమీందారులు, సంపన్నులు వారివారి ఆదీనములలో ఒక్కొక్క జట్టును పోషించెడివారు. నేటి వరకు తిరువాన్కూరు మహారాజులు, కొచ్చిన్ సంస్థానాధీశులు, ఈకళను పోషించుచూవచ్చిరి.

ఈ కళలో మహాపండితులు 'కుంజి కురుప్' గారు. వీరి వయస్సు సుమారు 70 సంవత్సరములు. శాస్త్రమును బాగుగా నెరిగిన కథకళి నర్తకుల నెందరినో తయారుచేసిరి. విశేషించి నాకు కథకళి నృత్యము నేర్పిన గురువులు.

కథకళినృత్యము, ఆంధ్రదేశములో వివిధ నాటకముల వంటిదే అయినను దానిని ప్రస్తుతకాలపు రంగస్థలమునకు (Stage) పనికివచ్చు కళగా తయారుచేసిన వారిలో స్వర్గీయ గురుశంకర నంబూద్రి, "వల్లభోల్" మహాకవి ముఖ్యులు.

—0—

బౌద్ధవిక్తువుల ఆమృతజీవనము

(ప్రాచ్యనృత్య సాంప్రదాయములద్వారా నాటికను ప్రదర్శించు విధానము.)

ఓరియంటల్ నృత్యము

"నేటికాలముననుసరించి నవీన పద్ధతులలో చేయబడే నృత్యము"

ప్రాచ్యప్రపంచ నృత్యము అనేక సాంప్రదాయములలో వర్ధిల్లినది. అఖిసయము భరతనాట్యమును పోలియుండవచ్చును. అంగ సంచలనము మణిపురి పద్ధతివలె, రమణీయముగ, కోమలముగ నుండవచ్చును. పాద సంచలనము కథకళినృత్యమువలె చిత్ర గతులను కలిగి యుండవచ్చును. నృత్య నాటిక కథకళి పద్ధతిలో ఆడవచ్చును. కథననుసరించి అచ్చటచ్చట 'చిప్పుస్' స్పృత్యమునందు వలె ముఖములకు తొడుగులనుకూడ ధరించి, కొందరు స్పృత్య మాడుదురు. ఆహార్యము-ఆభరణములు, దుస్తులు, సిగకట్టు, రంగాలంకారము అలంకార చిత్రకళ ననుసరించుటకు అభ్యంతరములేదు. ఇక సంగీత విషయమునందుగూడ క్రొత్త పద్ధతుల వినియోగించుటకు స్వేచ్ఛకలదు.

ఉదయశంకరుడు మొదలగు ప్రఖ్యాతి నర్తకులు, ఏమ నృత్య ప్రదర్శనములలో లాభపడ్డతిని అటులులేనవిచ్చిరి. ఓరియంటల్ పద్ధతిని చేయబడు ఒక స్పృత్యనాటికను యిది ఉదాహరించును.

'బుద్ధం శరణం గచ్ఛామి'

ప్రపంచములో తన దివ్య బోధనతో ప్రేమబాహినులను ప్రవహింపజేసిన బుద్ధదేవుని యుగము, ప్రజల హృదయమందు బుద్ధదేవుని దివ్యసందేశములు నాటుకున్నవి. వేలకొలది సామాన్య ప్రజలు సంసార బంధములనుంచి విముక్తిచెంది ఆ పరమపురుషుని స్మరించుచూ తరించిరి. రాజులు తమ రాజ్యములను వదిలి సన్యసించిరి. పసికందులు ఆ జ్ఞానమూర్తిని స్మరించుచు మోక్షము నొందిరి. అప్పుడు అజాతశత్రువు మగధను పాలించుచుండెను. అతడుబౌద్ధమత విరోధి. ఏను రాజైన వెంటనే తనరాజ్యములో బుద్ధుని ఆరాధన నిషేధించుచూ శాసించినాడు. 'బుద్ధం శరణం గచ్ఛామి' అనిస్తుతించుచు, మందహాస పదనములతో యెందరో బిక్షువులు అతని క్రూరహింసలకు బలియైరి. బుద్ధదేవుని స్మారకోత్సవమునాడు బోధి వృక్షముకడ అనేకపేలమంది జనులు చేరిరి. అజాతశత్రువు దర్బారునర్తకి శ్రీమతిగూడ యుత్సవమునందు పాల్గొనకుండునట్లు రాజు బోధివృక్షముక్రింద దర్బారుబరిపి అందు శ్రీమతి నృత్యముచేయునట్లు ఆజ్ఞాపించినాడు. శ్రీమతి రాజాజ్ఞను యెదురాడక అలంకరించుకొని బోధివృక్షము క్రిందకు వచ్చి భగవంతుని తన నృత్యకళతో ఆరాదించినది. అజాతశత్రువు ఆమె నృత్యమునుజూచి ఆనందించెను. కాని శ్రీమతి జేయునది

నృత్యము మాత్రమేకాదు. ఆమె సమాధి దీక్షలో భోదివృక్షము క్రింద కూర్చొనియున్న బుద్ధభగవానుని జీవితలీలలు తన నేత్రముల యెదుట గాంచుచుండెను. నృత్యముచేయుచు ఒక్కొక్కదుస్తును, అలంకారమును, తీసివేయుచు నృత్యము ముగియులోగా బోధబిజ్జిపుగా మారినది. ఆమె భోదివృక్షమునకు నమస్కరించి

బుద్ధం శరణం గచ్ఛామి
సంఘం శరణం గచ్ఛామి
ధర్మం శరణం గచ్ఛామి

అని బుద్ధదేవుని కీర్తించినది.

ఇందు అజాతశత్రువు దర్బారు, బుద్ధుని జీవితము, ఒకే స్థేడిమీద ప్రదర్శింపబడును. బుద్ధుని జీవితమును, శ్రీమతి, ప్రేక్షకులు చూచెదరు. కాని ఆనమయములో అగేరంగముపై అజాతశత్రువున్నను మనకు కనపడదు. ఆ స్థేడి యేర్పాటులను గూర్చి కొంత వ్రాసెదను.

ఇట్టి ప్రదర్శనములలో 'ట్రీక్ రైటు' ఉపయోగింపబడును. స్థేడికానమున నాటకములందువలె చోకముగా గాక అర్థచంద్రాకారముగనుండును. దానిని రెండుభాగములుగాజేసి, ఒకభాగములో అజాతశత్రువు దర్బారు యేర్పాటుచేయబడును, రెండవ భాగములో బుద్ధుని జీవితమును చూపబడును. జీవితము చూపబడిన ప్రదేశముపై 'స్పాట్ రైటు' వేయబడును. సువ్య మధ్య శ్రీమతి ఆద్యత్యమును చూచుచున్నట్లు చూపించుటకు మరొక చిన్న 'స్పాట్ రైట్' ఆమె ముఖముపై వేయుదురు.

బుద్ధుని జీవితలీలలు చూపుట ముగిసినతర్వాత రంగస్థల మంతయు రైటుచేయబడును. అప్పుడు అజాతశత్రువు దర్బారు ప్రేక్షకులకు కనబడును. కొన్నిసమయములందు 'రాకేటింగ్' లేక రివార్వింగ్ స్థేడి ఉపయోగపడును. ఇందు స్థేడి చక్రమువలె గుండ్రముగ తిరుగును. ఒకస్థేడిని రెండు భాగములుచేసి ఒకభాగములో బుద్ధుడు, రెండవ ప్రక్క అజాతశత్రువు దర్బారు, చూపబడును. బుద్ధుని చూపవలసి వచ్చినపుడు స్థేడి త్రిప్పగా అజాతశత్రువున్న భాగము ముందుకు వచ్చును. అజాతశత్రువును చూపవలసి వచ్చినపుడు అటలనే చేయబడును. కొన్నిసమయములందు మరొక విధమైన స్థేడి యేర్పాటు చేయబడును.

బుద్ధుడు అరణ్యములో సంచారము చేయుచున్నట్లు చూపవలెననుకొండము. అట్టితరిమముందు ఆ ఘట్టమునకు కావలసిన అరణ్య దృశ్యములు, వృక్షములు, నదులు, కొండలు మొదలగునవి.

తెరమీద చిత్రించి స్థేడికి యిరుప్రక్కల రెండు స్తంభములకు, ఆ పొడుగుపాటి తెర రెండుకొనలను చుట్టుదురు.

బుద్ధుడు అరణ్యములో సంచారము చేయుచున్నట్లు చూపవలసి వచ్చినపుడు ఆపాత్రధారి రంగస్థలముపై, తెరకు ముందుకు

వచ్చి ఒక చోట నిలబడును. ఆ తెరను ఒక ప్రక్కనుండి చుట్టుదురు. అప్పుడు అరణ్యములోని వివిధ దృశ్యములు కదలుచుండుటచే, చూచువారికి బుద్ధుడు అరణ్యములో సంచారము చేయుచున్నట్లు కనబడును. ఇటువంటి కొత్తరకము స్థేడి యేర్పాటులు జపాన్, ఫార్మోజా మొదలగు ప్రదేశములలో యెక్కువగా నున్నవి. మనదేశములో కలకత్తాలో కొంతవరకు యిట్టి స్థేడి ఏర్పాటు చేయుచున్నారు.

పై కథను నాటికగా అభినయించుక్రమము వర్ణించెదను.

ధంగ్....

ధంగ్ తర ధంగ్ ధంగ్..

ధంగ్ తర ధంగ్ ధంగ్....

ధంగ్ తడ ధంగ్ తడ ధంగ్....

తడ ధంగ్

ఈ గీతను 'సగారా' పలికినది.

దిననక దిననక - దినక దినక దినక

దిననక దిననక - దినక దినక దినక

దినక దినక దినక

దిదాన తక తకదా

'సగార' గతలోచేర్చి 'సగపోత్'పై, ఈ ముకతా వాయింప బడినది. ఇది ముగియగనే

ధిక్ ధిరక్ ధిరక్ - ధి త్రాంతన్

త్రాంధిరన్ - ధిత్తాంతిక్

తలాంగ్ తక - తదాంగ్ తక తక

తద్ధితలాంగ్ - తాంధిలాంగ్

గిటగిటగిట - త్రాంధిరక్త్రాం

కథక? 'చెండ' వాయిద్యము గర్జించినది. వెంటనే

దాకిటకీట - దీకిటకీట

దిన కిటకీట - తటకీటకీట

దాకిట - ధికిట - ధినకిట. కిటకీట - దా

దా దీ దినకిట - కిటకీట - తిట తిట - దా

తిటకీట - కిటకీట

'కోలు' వాయిద్యము - పెనముపై మొక్కజొన్నపేలాలు వేయించినట్టి శబ్దమువలె చటపట ధ్వనులు చేసినది.

దాగే దిరకిట - తునాకత్తా - తిరకిట - తునాకత్తా - తిరికిట

తాగే తిరకిట - తునాకత్తా - తిరకిట - దా

తునాకత్తా - తిరకిట

తటలా శాశి సుకుమారంగా ఈ మొహరాను పలికినది.

తరువాత

రింయు రింయు రిహ - రింయు రింయు రిఖ

రింయు రింయు - రిరి రింయు - రిక రింయు

రిరి రిరి రింయు - రిరి రింయు

రిరి రింయు రిరి - రిరి రింయు

రిరి రింయు రిరి - రిరి రింయు రిరి రింయు రిరి

రిరి రింయు - రిరి రింయు

కొంజిల ఈవిధముగా కొదపెట్టినది. చివరకు

ధితగిడ్ - తరికిట తక

ధిరుతగిడ్ - తరికిట తక

ధితగిడ్ - తరికిట తక

తదితాం తదిగిణత దితాం తదిగిణతాం

తదిగిణతాం తదిగిణతాం తదిగిణతాం

మిదలపై ఈ లిప్యానియను పలికినది.

తెరమెత్త గనే ఐదు నిమిషములు చర్మ వాద్యములన్ని

ఒకదాని తరువాత యొకటి ఈ విధంగా పలికినవి. హాలు నలు మూలలా ఈ నాదమే ప్రతిధ్వనించుచున్నది. హాలులోని ప్రేక్షకులు నిశ్చలముగా చూచుచున్నారు.

తద్దర్ధంగ్....

ప్రేక్షిమధ్యనున్న నీలిరంగు తెర తొలగిపోయినది. రంగస్థలముపై అరణ్య దృశ్యము, ఒక టోది వృక్షముయున్నది.

(అరణ్యమని సూచించుటకు, ఇంగ్లీషు ఆర్కెస్ట్రా, తూర్పు దీవుల సమ్మేళన ముందువలె, పక్షిల సంగీతములు, జంతువుల అరుపులు బృందగానమునందు పలికించబడినవి.)

తరువాత కాషాయ వస్త్రములను ధరించి చేతులలో తోకలు లను పట్టుకొని కొందరు బౌద్ధ సన్యాసులు వచ్చి వృక్షమును పూజించి నిష్క్రమించిరి.

“నిం దసి యజ్ఞవిధే రహహశ్శుతి జాతం

సదయ హృదయ దర్శిత పకుమాతమ్

కేశవ! దృతబుద్ధశరీర! జయజగదీశహరే!”

తెరలోపల పదిమంది స్త్రీ పురుషులు ఆర్కెస్ట్రా సంగీతముతో కంఠము జేర్చి పాడిరి. గీతాంతమున
ధంగ్ - ధంగిత - తంగ్ - తంగ్, థంప్, ధంగిత - తంగిత, తంగ్

అని నగార వాయిద్యము మ్రోగుచున్నది. ఆ నాదముతో మిళితమగునట్లు శంఖము పూరింపబడినది.

రంగస్థలమునకు ఒక ప్రక్కనుండి పదిమంది చాలికలు అజంతా గుహలోని చిత్రములవలె అలంకారములు ధరించి ఆర్కెస్ట్రా సంగీతముననుసరించి నృత్యమాడుచు

“జయదేవ జయదేవ జయబుద్ధదేవ

అహింసతత్వ స్వరూపా విరూపా”

అను గీతమును పాడుచు భోదివృక్షమును సమీపింతురు. ఇది గౌతమముని ఆరాధన నృత్యము.

ఒక చాలిక, చేతనున్న వింజామరతో విసరుతున్నది. ఇంకొక నర్తకి హారతి నిచ్చుచున్నది. మరి యొక కోమలి పూవులతో పూజించుచున్నది. నాల్గవ యువతి ఫలమాల నివేదించుచున్నది.

ఐదవ లతాంగి బౌద్ధ ధర్మ గ్రంథమును సూత్రపీఠికను కన్నుల కదుకొనుచున్నది. ఆరవ భక్తురాలు నృత్యపూజతో ఆరాధించుచున్నది. ఇటు వీరందరు నృత్యము పూర్తి చేసి పోయినపిదప ఒక నిమిషము నిశ్చలముగా గడిచినది.

“దయాసిద్ధిరే వ్యాసహింసాస్తులోకే

సదాన్తి స్పృశాంతి స్పనీతిస్పదాపి

స్వరాదిప్రసక్తిః పునరన్తస్తుహేతు

ర్మజడం నిరాకార నిర్వాణమేకమ్”

ఈ శ్లోకం, కాషాయాంబరధారియైన బౌద్ధబిక్షువు లోపల నుండి పాడుచు వేదికపై ప్రవేశించును. శ్లోకము ముగియులోపల రంగస్థల చుట్టమునకువచ్చి బౌద్ధమతగ్రంథము సూత్రపీఠికలోని

‘కమ్మనా వత్తతే లోకో

కమ్మనా వత్తతే పజా

కమ్మనా బంధనాసతో

రదస్సా జీవయామతో’

పై శ్లోకము చదువుచూ దానిభావము ‘కథకః’ నందువలె ప్రతిమాటను ముద్రలతో అభినయించి, ప్రేక్షకులకు అర్థమగునట్లు భోదించి అదృశ్యమగును.

తెరలో మంగళవాద్యములు ధ్వనించును. ఇద్దరు భటులు రాజలాంచనములను చేతగొని రంగస్థలము ప్రవేశించి,

‘శ్రీ శ్రీ అజాతశత్రువు మహారాజాగారు వేంచేయుచున్నారని’ ప్రేక్షకులకు దెల్పి పోవుదురు.

ఆర్కెస్ట్రా విలంబిత లయలో పాడుచుండును.

అజాతశత్రువు, అతని పరివారము, రాజశీవితో సంగీతము ననుసరించి అడుగులువేయుచు భోదివృక్షమును సమీపించి తమకై అమర్చబడిన ఆసనములపై కూర్చొను చున్నారు.

ఇంతలో నటుడు

తక్కదిమ్మిదత - తత్తత తకతక

తక్కదిమ్మితక - తత్తత తకతక

అని మృదంగము పలుక ఆ గలిసనుసరించి నృత్యమాడుచు సభలోనికివచ్చి రాజుకు సమస్కరించి ‘అజ్ఞ’ అనుభావము నేత్రములలో స్ఫురింపజేసి ముగ్గురు స్త్రీలు నిలబడిరి.

“ఇర నృత్యము ప్రారంభింపవచ్చును” అనునట్లు ముద్రలతో రాజు అభినయించును.

ధిమిధిమ్ ధిమికిటతక

ధిమికిట కిటకిట తక

‘కోట’ పలుకుతున్నది.

ముగ్గురు స్త్రీలు మణిపురి వద్దతిలో అడుగులు వేయుచూ రంగస్థలముపైకి వచ్చిరి.

‘ధిమికిట కిటదా’

సభకు సమస్కరించి సమభంగిమలో నిలబడిరి. వారు పితృ కేళా నృత్యము నందువలె ముఖములకు తొడగులను ధరించి యున్నారు.

'దాగేతిరకిట దా తిరకిట దినక దినకదిన'
తానే తిరకిట తా తిరకిట తినక తినకతిన'

కథక్ పద్ధతి ననుసరించి 'తబలా' గతను నృత్యమా డుతూ ముగురు యువకులు వచ్చి ఆ జవ్వనుల ముఖముల పైనున్న తొడుగులను తీసుకొని లోపలికి పోవుదురు. అంత నా జవ్వనులు సభకు సమస్కరించుదురు.

"తైతై దిత్తై - తై
తై దిత్తై - తైదిత్తై
తై"

పిమ్మట భరత నాట్యమందలి 'అలంకరింపు' నృత్యమాడిరి.

తాంజితాం - తైతతై - తాంజితాం - తైతతై
తాంజితాం - తైతతై - తాంజితాం - తైతతై
తతై తాహ - దిత్తై తాహ
తతై తాహ - దిత్తై తాహ
తాంకిదోణకణక - తకతదిగిణతోం

దీని తరువాత సటురు

"నా హృదయ పీఠపై నాట్యమాడే దేవా
నన్నేలుకోరా నా దేవా"

అని పాడుతూ తాళమువేయుచుండగా, ఆ ముగ్గురిలో మధ్య నిలబడిన పర్తకి శ్రీమతి అభినయించును.

గీతము ముగియగానే -

శ్రీమతి మణిపురి పద్ధతిలో ఆస్కస్త్రా సనుసరించి చేయు పూజానృత్యమును రాజుచూచి ఆనందించును. శ్రీమతి చేయునది అతనికి నృత్యము మాత్రమేగాని, ఆమె సమాధి దీక్షలో భోది పృక్షము క్రింద కూర్చొనియున్న బుద్ధుని జీవితలీలలను తన నేత్రముల యెదుట చూచుచున్నది.

ఇక్కడ 'సీన్' మార్పు వచ్చినది.

అంతఃపురము - పాలరాతితో కట్టబడిన సభామందిరము మధ్య బంగారు సింహాసనమున గౌరముడు ఆసీనుడై యున్నాడు. అతని ప్రక్కన యశోధర యున్నది. ఒక దాసి పాదముల నొత్తు చున్నది. ఇద్దరు దాసీలు వింజామరలు వీయుచున్నారు.

వారికి యెదురుగా కొందరు గణకలున్నారు. అందొక గణక

మనవీ గె కొనరా - నా చక్కని సామి

మమతమీర యున్నానురా - వినరా

శ్రీ కపిల వస్త్రేణ - గౌతమ సరేణా

అని పాడుచుండగా పర్తకి ప్రిలు, వీణ, మృదంగము వేణువు వాయించుచుండగా, తనువెనుక నిలబడి 'యింకొక శ్రీ పాదగా అభినయించుచున్నది.

ఇది శ్రీమతి జూపిన రెండవ ఘట్టము.

పరి త్యాగము

గౌతముడు సర్వాభరణములను తీసివేసి చెన్నుని ఇంటికి పంపి కాపాయించుములను ధరించి అరణ్యములలో సంచారము చేయుచున్నాడు.

తపస్సు

భోది పృక్షము క్రింద తపస్సుచేయుచున్న బుద్ధుడు, నిద్రాహారములు మాని, అనేక దినములు తపస్సుచేయును. చిక్కి శల్యమగును. ఒక భక్తురాలు పృక్షమును పూజించుటకు తెచ్చిన పాయసము సతని కర్పించి ఛిక్తితో ప్రణమిల్లును.

జ్ఞానోదయము

దీర్ఘసమాధిలోనున్న గౌతమమునిలో - గగనమునుండి ఒక ప్రవాళము దిగివచ్చి లీనమగును.

"కాయమినిరము

సత్కర్మాచరణమే మోక్షమునకుత్రోవ

సర్వదుఃఖములకు తృప్తయే కారణము."

ప్రేమచే క్రోధమును,

మంచిచే దొసగును,

పేరాసను దాత్సల్యము చేతను

అన్యతమును సత్యముచేతను

జయింపవలెను.

ఈ దివ్యసందేశము లోకమునకు చాటుటకు ప్రయాణ మగును. సిద్ధార్థుడు బుద్ధుడని పిలువబడెను. బిందిసారుని బుద్ధుడు యజ్ఞశాలలో కలియును.

రాజా: అహింస పరమ ధర్మము.

హింసయే సర్వదుఃఖములకు కారణము. విషయవాంఛను జయింపలేని మానవుని, పశువిసర్జనము, జటామండలధారణము, ఉపవాసదీక్ష, దూర దూరత దేహము, నిశ్చలసమాధి, కఠినశయ్య పవిత్ర మొనర్పజాలవు.

బుద్ధుడేవుని ఈ దివ్య భోదన బిందిసారుని ఆకర్షించును' అతడు వెంటనే బౌద్ధమతము స్వీకరించును.

వేలకొంది ప్రీతి, పురుషులు. ఈ దివ్య సందేశముచే
అకర్షించబడి సంపారములను వీడి నవ్యసించిరి.

అట్టితర

ఒక తల్లి - భవిష్యోనిత తనపుత్రునిగొని బుద్ధుని యొద్దకు
నిలవించుచు వచ్చి బ్రతికింపమని వేడుకొనగా -

“**దిదా:** జనన మరణములు ప్రాణులకెల్ల స్వభావికములు.
దుఃఖముచేము కి నొందని జనులలోకమునలేదు. దీనికై యడలుట
యవివేకము, అని ఓదార్చి ఆమెకు జీవిత రహస్యమునుదెల్పును.

బుద్ధ నిర్వాణము

“బుద్ధం శరణం గచ్ఛామి”

చేత పూలుగొని, స్తుతించుచు భక్తులు ఆదేవ దేవుని
బాతిక దేహముపై పూలనుంచి పోవుచున్నారు.

శ్రీమతి నృత్యము చేయుచు తన నేత్రముల ముందు
పైన పేర్కొనిన దృశ్యములన్నిటిని చూచినది. తనుదరించిన
అలంకారములన్నిటిని నృత్యము చేయుచు ఒకటొకటిగా తీసివేసి
నృత్యాంతమున బుద్ధ విజ్ఞువు దుస్తులతో ప్రత్యక్ష మగును.

“రాజా బాహుబలము, ఆయుధశక్తి, మానవుని బహిష్కరీ
రమును బంధించగలవు. అతనిని వశపర్చుకొనునది అహింసా
ధర్మమొక్కటియే.”

“బుద్ధం శరణం గచ్ఛామి

సంఘం శరణం గచ్ఛామి

ధర్మం శరణం గచ్ఛామి”

అని బుద్ధదేవుని కీర్తించును.

వెంటనే ఇద్దరు రాజభటులువచ్చి ఆమెను బంధించురు.
'శిరచ్ఛేదము చేయ' మని నల్లు రాజు సంజుచేయును.

తక్షణమే బౌద్ధసన్యాసి ప్రవేశించును. “రాజా: హింస
వల్లను, మరణదండనవల్లను, జీవియొక్క స్వాతంత్ర్యేచ్ఛను
రూపు మాపగలవా? ఇది కేవలము మూఢత్వము. మరణదండన
ఈ శరీరమును అంత మొనరించునుగాని ఆత్మను అంటగలదా!
అహింసాత్మకులు, నిరాయుధులయిన బౌద్ధ సన్యాసులను జయిం
చితివని ఆనందించుచున్నావు. కాని జీవుడు, ఈ ప్రపంచములోనికి
వచ్చినది మొదలు ప్రతిక్షణము అతని మ్రింగుటకు కాచుకొని
యున్న గర్భశత్రువైన మృత్యువును జయింపగలిగివా?

రాజు నేత్రములలోనికి చూచుచు సంభోదించును, ఆ బౌద్ధ
సన్యాసి.

అజాతశత్రువు ఒక్కనిముషము రెప్పనార్చక తీక్షణముగ
విజ్ఞువును చూచుచు, ఎడమచేతితో భటునకు 'కర్తరీముఖ' ముద్ర
పట్టి చూపును,

రెప్పపాటుకాలములో బౌద్ధసన్యాసి శిరము అజాతశత్రువు
కాళ్ళముందు పడును. ఆ త్యాగజీవి రక్తము - బౌద్ధమతద్వేషి
పాదములను తడవును. చూచుచున్న ప్రతివాదిలోను వీరత్వ,
భయానకరసము బుద్ధునించును. సభ నిశ్చల్లముగ నున్నది.
రెండు నిమిషములు తదేక దృష్టితో సభను తిలకించి,

“ఆ హహ!” అని పెద్దగా అజాతశత్రువు నవ్వును.

“ధంగ తర ధంగ ధంగ

ధంగ తర ధంగ ధంగ

ధంగ తర ధంగ ధంగ

ధంగ తర ధంగ ధంగ

- అని విజయభేరి మ్రోగును.

అవనికజారును.

సాధారణముగా

మన నృత్యములో నుపయోగించు వాద్యములు

భరత నాట్యము:

మద్దెల, తాళము, పిల్లనగ్రోవి, వీణ, వయోలిన్, ముఖవీణ,

క్లారిన్.

కథకలి

చండు, మద్దెల, ముఖవీణ, ప్లాట్, పెద్దతాళములు, వయోలిన్.

కథక్

తబలా, సారంగి, ఫక్వాజ్, డోలక్, ప్లాట్, దిర్ రుబా.

మఝిమరి

కీర్, ఇసరాజ్, మృదంగ్, తబలా, మాదల్, ప్లాట్, తాళం.

గాత్రము అన్ని నాట్యములకు ముఖ్యము.

ఆర్యేస్త్రాతో నుపయోగించు వాయిద్యములు:- మద్దెల,
మాదల్, ఫక్వాజ్, కోలు, చండ, డోలక్, కంజిర, నగారా, డోలు,
తబలా, ముఖవీణ, ప్లాట్, తాళము, జలతరంగము, కాష్ఠతరంగము,
గంటలతరంగము, తబలా, తరంగము, నరోద్, వీణ, సితార,
సారంగి, దిర్ రుబా, ఇస్రాజ్, శంఖము, క్లారిన్, పాక్స్ ఫోన్,
గుల్లచేయబడిన కొబ్బరికాయలో గులకరాళ్ళుంచిన వాద్యము
ఉపయోగింతురు.

నాట్యములో వేయి తాళముల జిత:- ఒకటి ఉక్కుది
రెండవది కంచుది అయి యుండవలెను. చర్మ వాద్యములన్నిటిలో
పురాతనమైనది శంకరుని దమరుకము.

నృత్యకళ కొన్ని ప్రత్యేక తెగల వారిచే నభ్యసించబడి, పాండితీ ప్రకర్షకు అనువైన కళగా రూపొంది, ప్రతిభావంతులచే ప్రదర్శింపబడుచుచే ఈ తరగతులకు జెందిన ప్రీతి, పురుషులు-తాము గూడ వండుగ వబ్బిములందు అందరూ ఒక చోట జేరి నప్పుడు వినోదముగా ప్రొద్దులుచ్చుటకు కొన్ని నృత్యముల నేర్పరచుకొనిరి. అవియే జానపద నృత్యములు. ఈ నృత్యములు ఎక్కువ కష్టముగా నుండక ప్రత్యేకముగా పాదనచేయ నవసరము లేకుండనే అందరూ పాల్గొనుటకు వీలైన బహు సులభరీతిలో నుండును. గనుకనే పల్లెలందలి ప్రతి యొక్కరూ యిందు పాల్గొనుచున్నారు. ఈ పద్ధతికి చెందినట్టివే గొబ్బి, కోలాటము, బతకమ్మలాట, చిరుతల భజన, తప్పెటగుండు మొదలయినవి....

గొబ్బి : ధనుర్మాసమునందు ఆంధ్రదేశములో బౌలికలు వీధి గుమ్మములను చిత్రవిచిత్రములైన ముగ్గులతో చక్కగా నలంకరించి, గోమయముతో చిన్నచిన్న కందుకము లంతటి ముదలనుజేసి, వానిని పసుపు, కుంకుమ, పుష్పములతో శృంగా రించి, పూజించి, దూప, దీప నైవేద్యాదికముల సర్పించి అలంకార ప్రాయముగా నా రంగవల్లులందుంచి తదనంతరము బాలికలందరు గూడి వానిచుటూ తిరుగుతూ, గొబ్బి పాటలను పాడుచూ నాడుదురు. ఈవిధముగా ధనుర్మాసముంతయునూ గొబ్బి దేవతను పూజింతురు. దీనికే 'గొబ్బియాట' అని పేరు.

బతకమ్మలాట : దేవీసవరాశ్ర సమయములందు వివిధ రంగుల పుష్పములను గోపురాకారముగ పేర్చి వీధిగుమ్మమును ముగ్గులతో నలంకరించి ఆ పుష్ప శిఖరమును అవ్వలనుంచి, పూజించి, ప్రీతి లందరూ గుమిగూడి బతకమ్మ పాటలను పాడుచూ, వంగుచూ లేచుచూ, వలయాకారముగ తిరుగుచూ, తాళయంత్రముగ చప్పట్లను చరచుచూ నృత్యమాడుదురు. దీనికే 'బతకమ్మలాట' అని పేరు. ఈ ఆరాధన విరివిగా హైదరాబాద్ ప్రాంతమునందు న్నది. ఈరీతిని తొమ్మిది రోజులు దేవిని ఆరాధించి, పదవ రోజున చలుల బతకమ్మ పూజతో ముగింతురు. ఈ రోజున వారు పుష్పములను మనిషియెత్తున గూడ అలంకారప్రాయముగ పేర్చుదు. ప్రతి దినమును పూజానంతరము ఆ పుష్పశిఖరమును నీటిలో పవలి వేయుదురు. ఇది యొక విధమైన గౌరదేవి యారాధన అని పేర్కొనవచ్చును.

కోలాట కోపులు : కోలాటము వేయునప్పుడు అందు వివిధ రకములైన గతులకు చెండ్లన పాటలు పాడుతూ, ఆ పాటలకు తగిన విధముగా నృత్యమాడుటకు 'కోపు' అని పేరు. కోలాటము ప్రీతి, పురుషులు గూడ వేయుదురు. ఈ విధ్యయందు నిపుణులైన వారు కరీంనగర్ జిల్లాలో నున్నారు. కర్షకులు ఎక్కువగా యిందు పాల్గొందురు. దినమంతయును కష్టించి, చేలలో పని చేసి, సంధ్యవేళ యింటికి వచ్చి, భోజనాదుల ముగించుకొన్న పిదప

వినోదముగ కాలముగడుపు నాటంలో కోలాటము ముఖ్యమయినది. సుమారు నలుబది లేక యేబది రకముల కోపులను తెలిసిన వారు కూడ ఆ ప్రాంతములో నున్నారు.

తప్పెటగుండ్లు : గుండ్రముగా డబ్బారేకులతో చేయబడిన చిన్నచిన్నతప్పెటలను మెడలందుధరించి, పాడుతూ, ఆపాట ననుసరించి తప్పెటలపై తాళ, రయ గతుల ప్రదర్శించుచూ, వలయాకారముగా తిరుగుచూ నృత్యమాడుదురు. పురుషులు మాత్రమే యీ నృత్యమందు పాల్గొందురు. అమ్మవారి కొలువులందు సాధారణముగ యీ నర్తకులు పాల్గొందురు. వీర విశాఖజిల్లాయందు దెక్కువగ నున్నారు.

జోగాట : తెలంగాణా ప్రాంతంలో హరిజనుల తెగకు జెందిన వారిలో జోగువారను నొక నర్తకులశాఖవారున్నారు. వారు డప్పుల వాద్యము నారారముగా నృత్యమాడుదురు. ఈ జాతివారిలో ఎవరైన చనిపోయినప్పుడు శవమును శ్మశానవాటికకు గొనిపోవు నప్పుడు జోగాట ఆడుచూ వెళ్ళుదురు. వీరి నృత్యము లన్నింటిలోనూ 'పిందోత్పత్తి క్రమము' తెల్పునట్టివి ప్రత్యేకంగా పేర్కొనతగవి. ఈ నృత్యములలో - జీవుడు తల్లి యొక్క గర్భములో బిందురూపమున ప్రవేశించినది మొదలు, వివిధ చూసములందు ఆ పిండము పెరుగు విధానము, ప్రసవము, అటుపై జీవితములోని వివిధ ఘట్టములను వారు చక్కగా నాడుదురు. ఇట్టి క్రమమే వేదాంతచర్యలతో పిండియున్న 'గొలకలాపము' నందలి గొలభామ, శ్రుతి, స్మృతుల ఆధారములతో నెన్నియో యుదాహరణముల నిచ్చుచూ వర్ణనల జేయుచూ అభినయించును.

వీరనాట్యము : ఆంధ్రలో వీరశైవము విరివిగా ప్రచారములో నున్నప్పుడు ఆలయములందు దేవదాసీల నృత్యారాధనయే గాక, శివభక్తులు తాండవ పద్ధతికి జెందిన వీరావేశము గలించునట్టి నాట్యములను జేసెడివారు. వీరు వీరరసప్రధానమగు రవనలు 'ఖడ్గములు' జదువుచూ, నొకచేతి ఖడ్గమును, ఇంకొకచేత దాలును ధరించి నృత్యమాడుదురు. దీనికి 'వీరనాట్య' మని పేరు. ఈ నాట్యము యుద్ధనాట్యములను బోలియుండును.

వీరనాట్యము : పల్నాటియుద్ధమందు పాల్గొని వీరస్వరమలంకరించిన ఆంధ్ర వీరుల సంస్మరణార్థము చేయబడే వీరుల కొలుపునందు ప్రదర్శించునట్టి ఆరాధన నృత్యములుగూడ తాండవ పద్ధతికి జెందినట్టివే. కారెంపూడి, చూచెర్ల, గురజాలలో ఏజేటాయవి జరుగును.

పేవ : ఇత్తడిరేకులతో చేసిన పెద్ద పెద్ద తాళములను చేత ధరించి సింహావల నృసింహస్వామిని కీర్తించుచూ, నెమిరి కుంచెను చేతబట్టిన నాయకుడు 'నాయం' చెప్పుచుండగా అంద

ఈమా కలిసి పాడుచూ వలయాకారముగ తిరుగుచూ నృత్యము చేయుదురు. దీనినే 'సింహాద్రి అప్పన్న పేవ' యందురు.

“హరిహరి నారాయణాది నారాయణా
కరుణించవయ మమ్ము కమలలోదనుడా”

గరగలు: దేవీ నవరాత్రులలో అమ్మవారి జాతరలో పంచ శిరస్సుల నాగుకోడను, రంగు రంగుల వస్త్రములతోడను అలంకరించబడిన కరండములను శిరముపై ధరించి, డప్పుల వాద్యమును అనుసరించి చేసే భక్తిరస ప్రాధాన్యమైనట్టి నాట్యములకే 'గరగల నృత్యము' అనిపేరు.

పైన జెప్పినవన్నియు వివిధ తరగతులకు జెందిన జానపద ఆరాధన నృత్యములే.

అశ్వనృత్యము: ఈ నృత్యము గుంటూరుజిల్లాలో ఎక్కువగా ప్రచారములో నున్నది. పల్లెప్రజలు యీ వినోదమునందు ఎక్కువ ఉత్సాహమును జూపుదురు.

గుట్టము యొక్క బొమ్మలు తయారుచేసి వానిని తళతళ మెరిసే రంగులతో చిత్రించి, ఆ బొమ్మలపై స్వారిచేయుచున్నట్లు తోచుటకుగాను ఆ బొమ్మల లోపలనుండి నడుమభాగమందున్న కన్నము ద్వారా పెకివచ్చి నర్తకులు శ్రీ, పురుష వేషముల ధరించి ప్రేమగాధలను నృత్యమాడుట దక్షిణదేశములో నొక వినోదకళగా ప్రచారము నందున్నది. ఆంధ్రయందు సజీవమైన గుట్టమునకే తాళ, రయల ననుసరించి ముక్తాయంపులను సహితము కాళ్ళతో పలికించువిధముగా శిక్షణను యిచ్చి ఆ గుట్టముల ముందు కాళ్ళకు గజెలుగట్టి దానిని చక్కగా నలంకరించి ప్రక్కన నర్తకి యాడుచుండగా, నేటుడు పాడుచుండగా వాద్యసంగీతము సునున రించి గుట్టము నృత్యమాడును. ఈనృత్యములు వివాహసమయము లందును, యితర ఉత్సవములందును వినోదమునకుగాను ప్రదర్శింతురు. ఈ విద్యయందు పల్లెలందలి ప్రజలలో నెంత యుత్సాహమున్నదనగా ప్రతి మోతుబరి రైతూ యిట్టి ఆట గుట్టము నొక దానిని కలిగియుండును.

జముకుల కథ : కుంచము ఆకారము గలిగి, యదుగు భాగము తోలుతో కప్పబడి (మూయబడి) లోపలిభాగమునదానిమధ్య నుండి యొక నరమును బిగించి దాని చివరను యొక కర్రముక్కును ముడిపైచి, ఆ కర్రముక్కును ఒకచేతితో బిగించి పట్టుకొని, శ్రుతి బద్ధముగా దానిని లాగుచూ, రెండవ చేతితో ఆ నరముపై తాళ గతులను పలికించుచూ, వీరగాథలను పాడుచూ, కాలమువ్వలను ముచ్చటగా కదిలించుచూ నవరసంబు లొలుకునట్లు నాట్యమాడే వారే జముకుల కథకులు - అట్టివారు వాయించెడి వాద్యమునకే జముకుని పేరు.

పాండవులవారు: హైదరాబాద్ ప్రాంతములందు పాండవులు అనునొక తెగవారున్నారు. వీరిప్రీతి వచ్చుటొట్టుపొడిచి

ద్రవ్యార్జన చేయుదురు. పురుషులు పాండురాజుకథను పాఠించి గానం చేయుదురు.

జంగంరథ : పిచ్చుకకూటవారి కథాగానము: ఈరెండు యింపు యింపు ఒకటిగానే వుండును. తెగలుపాత్రం పేరు. పిచ్చు కామమృకతి, బాలనాగమృకతి, హంభోబాజుకతి, ధర్మాంగవకతి, దేశింగురాజుకతి యిత్యాది యెన్నో గాధలను గానముచేయుదురు. వీరు యెక్కువగా చదువుకున్నవారు గాకపోయిననూ, ఆ కథా గానము చేయునప్పుడు వివిధ రసముల నొప్పించు రీతి అలృత్యము తము.

బవనీలు: వీరు అతి ప్రాచీన కాలమునుండి 'మల్లన్న' దేవునికతి నృత్యగానములతో ప్రదర్శించు ఒక తెగవారు - 'మల్లన్న' కతి అనగా శివసంబంధమైన కతిలు.

గంటెభాగవతులు: ఇటీవలభాగవతులపట్టే వీరును భాగవతము నాడుదురు. గానీ సర్వ సమయంలో ప్రతిఒక్కరూ బుగరికెలో నూనెదీపం పెట్టుకొని చేతిలో పట్టుకొని వత్తురు. వారు అభినయం ప్రదర్శించవలసిన సమయంలో ఆ దీపం ముఖంపైకి తెచ్చి అభినయం ప్రదర్శింతురు. ఇందువల్ల సర్దుకుని హావభావములు ప్రేక్షకులు దర్శించుటకు యెక్కువ అవకాశముండును. ఇట్టి సర్వసరిత భారతదేశంలో మరెచ్చటనూ కన్పించదు. గుజరాత్ లో సర్తకులు కొవ్వొత్తులను చేతిలో ధరించి హావభావములు ప్రదర్శించు రీతి ఒకటున్నది. గాని దీనికి ఆరీతికి తేడావుంది.

చిలుకల భాగవతులు, బహూరూపులు, భరతులు - వీరందరూ భాగవతముల నాడు తెగలవారే. రామచిలుకను (గుడ్డతో తయారు చేసింది) భాగవతంలోని శ్రీ పాత్ర తన యెడమభుజంపై ధరించును అలంకారంగా. గాన వారిని చిలుకల భాగవతులందురు. అనేక వేషముల దారణ చేయుదురు గనుక బహూరూపులని పిలువబడిరి. భరతకేళిక చేసి జీవించువారు భరతులుగా పిలువబడిరి.

చిన్న మాదిగలు : వీరు పగటివేళ భాగవతము గట్టుదురు. పంచములకు వినోదము చేశూర్చే ఒకతెగ భాగవతులు.

వీరిందరూ ప్రదర్శించే ఆటక్రమము, దరువులు అన్నీ ఒకేరీతివి - వారి వారి సంస్కారమును బట్టి ప్రదర్శనరీతి ఆటక్రమములో మార్పులున్నవి.

విప్రవినులు : యక్షిణవిద్యలను సాధించి తద్వారా ప్రజలకు వినోదము కల్గించి ద్రవ్యార్జన చేయునట్టివారే విప్రవినులు, సాధనాశూరులు.

చిరుతభజన: తెలంగాణాప్రాంతంలో అభివృద్ధిచెందిన ఒక నూతన వినోదక్రీడ. చిరుతలభజన, భాగవతం రెండింటిని చేర్చి ఒక నూతన పద్ధతిలో నృత్యకేళికగా రూపొందించబడినట్టిదే

చిరుతలభజన. రామాయణ మహాభారతకథలలోని పాత్రల వేషముల భరించి నర్తకులు చిరుతల వాయిస్తూ గుండ్రముగా తిరుగుతూ సరసమాడుదురు. తమ తమ పాత్రలు వచ్చినప్పుడు ఆ పాత్రలను మధ్యలోనికి వెళ్ళి ఆయాపాత్రల నభినయించి తిరిగి బృంద సరసము నల్పుదురు. ఇదొక చిత్రమైన సరసరీతి.

ఉప్పుల ఆట : మణిపుర దేశంలో 'జంగ్ బోలన్' అనే సరసముంది. అందు నర్తకులు మృదంగములను మెడలో వేసుకొని నాట్యముడుదురు వాటిని పిలికిస్తూ, అట్లే ఆంధ్రలో డప్పులను అనేక చిత్రరీతుల పిలికిస్తూ సరసమాడేరీతియే డప్పుల ఆట. చాలా గతి, జతి విన్యాసాలను పిలికించే సమర్థులున్నారు. ఈ వాయిద్యం పిలుచుండే, పాశ్చాత్య వ్యాసంలో 'సైడ్ డ్రమ్ము' వాయిద్యం జ్ఞప్తికి వస్తుంది.

కేరళ దేశంలోని

జానపద నృత్యరీతులు

ఈ నృత్యములన్నీ ముఖ్యంగా బృంద నృత్యములుగా నున్నవి. కొన్ని పురుషులచే ప్రదర్శింపబడునవి. కొన్ని స్త్రీలు ప్రదర్శించునట్టివి. కొన్ని యుద్ధానుకరణ సర్తసములు. —

కోరకళి, నట్టకళి, తట్టిన్ మేల్ కళి, చువ్వత్తుకళి—పురుషులచే ప్రదర్శింపబడే బృందనృత్యములు.

ఈ నృత్యము ఆంధ్రలోని కోలాటము ఆటను పోలి ఉంటుంది. చేతుల్లో చిన్న చిన్న కట్టలను (కోలలను) పట్టుకొని ఆడుదురు. కొన్ని వేళలందు ఆ కోలలకు గజెలుకూడా కట్టబడి ఉండును. ఈ నృత్యము ప్రాచీన కాలంలో పులయా, చెరుమోన్ తెగలవారిచే చేయబడెడిది. కాని ఈ రెండు తెగలవారు చాలావరకు మహమ్మదీయమతం స్వీకరించారు. అయిననూ వీరు పాడేపాటలు యితీవృత్తం చాలావరకు హిందూదేవతలకు సంబంధించినదై వుండును. గాని మాస్టా (మహమ్మదీయులచే) చేయబడుటచే అసానుత్యగీతాల్లో కాలక్రమేణ కొన్ని ఉరు పదాలు చేర్చబడుతూ గీత స్వరూపంలో చూర్పులు వచ్చుట సహజము.

'పుంకళి'లో సర్తకులు కోలలులేకుండా చేతులుతట్టుతూ ఆడుదురు. ఆటక్రమము మాత్రము కోలాటమునే పోలియుండును.

పచ్చకళి సరసంలోగూడా సర్తకులు చేతులను తట్టుతూ సలయాలుగా తిరుగుతూ సరసమాడుదురు. పై మూడును ఇంచు మించు ఒకేరీతిగా వుండినను ఆటక్రమములో, పాటల్లో తాళవిన్యాసాల్లో భేదమున్నది. ఇవి ప్రత్యేకతెగలవారిచే ప్రదర్శింపబడుటచే ఆయాతెగల వారి సంస్కారమునుబట్టి అటలోగూడా మార్పు కన్పియును.

తట్టిన్ మేల్ కళి సర్తనం, పులియన్ తెగచే కోళలు ముగిసిన తరువాత 'భాగవతి'—ఆరాధనగా ప్రదర్శింపబడును. సర్తకులు దేవిని ప్రోత్సహించేస్తూ చప్పట్లుచదుస్తూ వలయాలుగా తిరుగుతూ సరసమాడుదురు.

చువ్వత్తు కళి—పల్లెవాలు (బెసలు) చేసే నృత్యం. ఇందునూ సర్తకులు వలయాలు తిరుగుతూ సర్తనము చేయుదురు. ఈ వలయములుగా తిరుగుటలో వీరిసర్తస శోభానుందనంగా ప్రకటితమవుతుంది.

తై కొట్టకళి, తిరువాదిరకళి, మలయాళ వనితలచే ప్రదర్శింపబడే జానపద నృత్యములు.

చేతులుతట్టుతూ, పాటలుపాడుతూ, గుండ్రంగాతిరుగుతూ నాట్యమాడుట తై కొట్టకళి. ఇది ఆంధ్రలోని గొబ్బి, చితకమ్మ లాట, చెమ్మచెక్క, తేమిళనాడులోని 'కుమ్మిని' పోలియుండును. ఆంధ్రప్రాంతంలో సంక్రాంతి సమయంలో గొబ్బిఅడినట్లూ, తెలంగాణప్రాంతాల్లో దసరా (దేవీసవరాత్రువప్పుడు) కూ చితకమ్మ

భాదీనలు... వీరు 'ఓనవ' పండుగకు ఈ నాట్యము యెక్కువగా చేయబడుదు.

తిరువాదిరకళ— జన్మనులు కామదేవుని పూజనూ చేసే శుభ సంగ పేర్కొనవచ్చును. తిరువాదిర పండుగ నవంబరు, డిసెంబరు నెలల్లో వస్తుంది. కామదేవుడు పార్వతీ పరమేశ్వరుల కలయికకు కారణభూతుడై నాడు. కాను శివుని క్రోధాగ్నిలో భస్మీ భూతుడై ననూ లోకకల్యాణం కొరకు అతడు చేసిన త్యాగము— అతని సంస్కరణార్థం తిరువాదిర పండుగ చేయబడును. ఇది కేరళలో ప్రీతుకు చాలాముఖ్యమైనది. దారకదేశంలో కొన్ని ప్రాంతాల్లో వసంతోత్సవాలు చేస్తారు. ముఖ్యంగా వసంత పంచమి నాడు మదనోత్సవము జరుపుదురు. పురాతన మామిడితోపులు, విరయబూది, తుమ్మెద యంకార ద్వనులచే, కోయిలల ఓహూర వాలచే, లేలమాటుడి పిందెలచే, బిగుడుటాకులచే అలంకరించు వాన్ని మామిడిచెట్టువద్ద ప్రీలు, పిరుపులు గుమగూడి మదనుని పూజించి, శృంగార గీతముల నాలపిస్తూ స్మృత్యముల నాడుదురు. ఇది శ్రీ ప్రాచీనకాలంనుండే వస్తున్న ఆచారము. భారత దేశంలోనేగాక ప్రపంచము-తటా ప్రాచీన గ్రీకు, ఈజిప్టు, రోమన్ దేశాల్లోనూ యిట్టి నృత్యక్రీడలుండేవి.

యుద్ధానుకరణ నృత్యరీతులు— వేలక, పులయార్కళి, పిచ్చుకళి, పరిషత్తలంకళి— ఇవి పురుషులు ప్రదర్శించే శరీర దార్శన ప్రదర్శన నృత్యములుగా పేర్కొనవచ్చును. ఈ నృత్యములు ప్రాచీనకాలంలో యుద్ధమునకు వెళ్ళేవారికి; సైనిక క్షేత్రంలో ఒక భాగంగా శరీర దార్శనానికి వ్యాయామంగా అభ్యసించే సేవారు. వేలకళి— ఈ నృత్యం ప్రత్యేకంగా కొన్ని నాయర్ టుటుంబాలవారు మాత్రం ప్రదర్శింతురు. తిరువాన్కూరు రాజుల యిలవేల్పు పద్మనాభస్వామి ఉత్సవ సందర్భంలో ఈ నాట్యం ప్రత్యేకంగా చేయబడుతుంది. ఉత్సవం పదిరోజులు ఈ నర్తనం ప్రతీదినము రెండుమార్లు ప్రదర్శింపబడుతుంది.

వేలకళి నర్తనంలో కురుక్షేత్ర సంగ్రామం ప్రదర్శింప బడుతుంది. పాండవులుగా ఐదుకర్రలతో చేయబడిన టొమ్మలు పుంబబడును. కొరపులుగా నాయర్లు నర్తనమాడుదురు. దాలు, ఖడ్గము (కర్రకత్తి) రెండుచేతుల్లో పట్టుకొని, యుద్ధసంగీతం మ్రోగుచుండగా, వారికిముందుగా పతాకముల దరంచి నర్తకులు నడువగా, యుద్ధపీఠాలు, పద్మనాభుని ఆలయవ్వారం వకువచ్చి— మోకరిల్లి నర్తనమాడుదురు. ఇది యుద్ధానుకరణ, విలంబలయలో ప్రారంభమై ద్రుతిలయలో ముగియును. ప్రతినర్తకుడు యదానుకరణను ప్రదర్శించుచు నర్తనమాడును.

వేలకళి ప్రత్యేకంగా నాయర్లుతప్ప యితరులు పాల్గొనుటకు అవకాశంలేదు. గనుక ఇతరులుచేయుటకుగాను ఏర్పడిన నర్తనమే పులయార్కళి. ఇది వేలకళిని పోలియుండును. ముఖ్యంగా పులయారులు (హరిజనులు) ఈ నర్తనమాడుదురు.

పులయారు కళిలో పంచపాండవుల కర్రవిగ్రహములకు బదులుగా— భూతముల విగ్రహములను కొందరు తమతలంపై

పెట్టుకొని నర్తనమాడుదురు. వేలకళిలో నర్తకులు పాటలు పాడుతూ నాట్యంచేయరు. పులయార్కళి నర్తకులు నృత్య సమయంలో పాడుతూ ఆడుదురు.

నాయర్లకు యుద్ధరీతులో క్షేత్రాన్ని, వ్యాయామ గురువులుగా నుండిన ఫణిక్కర్లు ప్రత్యేకంగా చేసే ఖడ్గనృత్యము కరువము జేయమనబడింది. చండ వాద్యసంగీతాన్ని అనుసరించి ఒకే స్త్రీ కుడు ఈ నాట్యాన్ని ప్రదర్శించును.

సంబూది బ్రాహ్మణులచే ప్రదర్శింపబడే ప్రత్యేక నృత్య రీతులు— శంగకళి, కాత్తకళి, నృస్తికళి, యాత్రకళి, యజ్ఞము కళి, పరయన్కళి, పొంతుకళి— మరియు భగవతి ఆరాధన నర్తనములు— కరియార్కళి, పనన్కళి.

శంగకళి కాత్తకళి యిత్యాది నర్తనములు మనం శ్రీధర శిరిలింగంపై యివి ప్రాచీన ఆర్యులు ఏమ దేవతల వేదముల ముందే స్తోత్రముచేసి వారి ఆర్చించునముల బడిన శత్రువులతో యుద్ధం సేసి వెళ్ళినట్లు శత్రువులతో యుద్ధము చేసినరీతి ఇందు గోచరించును.

ఈ సందర్భముల ఖడ్గకళి, సుబ్రహ్మణ్య, శాష్ట దేవతల ప్రీత్యర్థము సంబూదిలు, యీ నృత్యములను చేయుదురు. వేదములందు పాండితీ ప్రతిభగలిగిన సంబూది ఈ నృత్యసంఘానికి నాయకుడుగా నుండును. సందర్శనం ప్రారంభించుటకు ముందుగా— వెలిగించిన ఒక జ్యోతిముందు వీరందరూ వేరి— విష్ణునాయకుడు, రాజీమాత, శివునిగూర్చి స్తోత్రములుచేసి అటుపై— “విజయం మనదే— విజయం మనదే” అని వ్యనించే రీతిని ఉత్సాహంతో కేకవిడుదురు. అటు తరువాత స్మృత్యవేదికవద్దకుపోయి నాట్యంచేయుదురు. ప్రదర్శనం భగవతికి మంగళాచరణంతో ముగియును.

శంగకళి, కాత్తకళి యిత్యాది నృత్యాలన్ని సంబూది బ్రాహ్మణులు తప్ప యితరులను చేయనీయరు. ఇజ్జముత్తుకళిలో మాత్రము శత్రుయులు, యిత్యాది బ్రాహ్మణేతరులేగాక, పంచములు గూడా చేయుదురు. ఇజ్జముత్తుకళి నర్తనం పుత్తిగా గూడా కొందరు స్వీకరించి వివాహాది వేడుకల సమయంలో ప్రదర్శనముల నిత్తును.

పనన్కళి భూత నర్తనరీతిగా పేర్కొనవచ్చును. పనన్ తెగవారిచే ప్రదర్శింపబడు నర్తనం— పనన్ తెగవారు భూత నర్తకులుగా ప్రఖ్యాతిగాంచినారు. ఈ నర్తనం భగవతి అంబ ప్రీతి కొరకూ, భూతముల పాలద్రోలుటకు చేయుదురు. కొన్నింటిలో పురుషులు మాత్రం నర్తనమాడుదురు. ప్రీలు గానం చేయుదురు. కొన్నింటిలో ప్రీలు పురుషులుగూడా పాల్గొందురు. ఇరువురు పాల్గొన్నది నృత్యనాటకరూపంలో వుండును.

సై సదర్శనవిగాక కేరళ ప్రాంతంలో యింకానూ యెన్నియో జానపద నృత్యరీతులున్నవి. కొన్ని ముఖ్యమైన విధానాల గురించి మాత్రం యిందు పేర్కొనడమైనది.

తమిళ దేశంలోని జానపద నృత్యములు

పిన్నల్ కోలాటం : యువకులచే వేయబడే కోలాటము. ఆంధ్రదేశమందువలె వీరి ఆటలోనూ అనేక రకములైన కోపులుండును. సంగీతము దేశీయమైనా కర్ణాటక బాణీకి చాలా దగరగా పోలియుండును. భజన సర్తనం - ఇది ఆంధ్రలోని పేషను పోలియుండును. ఇది పుణ్యతిథులందు ఆలయాలో చేయబడును. పెద్ద దీపపు సెమ్మాయుట్టు నిలిచి భక్తిగీతములు పాడుతూ సర్తనం చేయుదురు. ఇది సంక్లిష్ట సంగ్రహాయము.

ఓయిల్ ఆట్టం : మురుగ (సుబ్రహ్మణ్యుడు) అతని దేవేరి పలిని స్తోత్రంచేస్తూ చేయబడే సర్తనం - యిందు సుమారు యిరువదిమంది సర్తకులు పాల్గొందురు, వీరి నాయకుని పదయరు అందురు. అతడు ఈ సర్తకులకు శిక్షణిచ్చి - కేళిక జరిపించును. వల్లి అమ్మను, మురుగను గూర్చిన పాటలు పాడుతూ ఆ పాటల భాష ప్రకటనగా గాక, మధ్య మధ్య సర్తన మాడుదురు. యిది పురుషులు చేసే సర్తనం.

వైయిన్ తనై : పురుషులచే చేయబడే ఒక కోలాటరీతి - తేవారు ఆట, తేవారు గీతాలు పాడుతూ సర్తకులు సర్తనం చేసే విధము.

చక్క-ఆటం : అమ్మనాదస్వామి, మురుగ, ముత్తు పురియమ్మ దేవతలను స్తోత్రించేస్తూ ప్రదర్శింపబడే నృత్యము. ఈ స్తోత్ర గీతాలు సాధారణంగా ఆదితాళం, ఏకతాళాల్లో గానం చేయబడును. యిందులో చిన్నచిన్న కోలలు పట్టుకొని సర్తకులు కోలాటము ఆటపలే అడుగుదురు.

కుమ్మి : స్త్రీలచే ప్రదర్శించు సర్తనం. ఇది ఆంధ్రలోని గొప్ప ఆటను పోలివుండును.

బొమ్మలాట : ఆంధ్రదేశంలో తోలుబొమ్మలాట విశేషంగా ప్రచారంలో వుంది. తమిళనాడులో కర్రతో చేయబడిన బొమ్మలనాడించు విధానం ప్రసిద్ధిగా వుంది. ఈ బొమ్మలాట వారు రామాయణం, మహాభారతం యిత్యాది పురాణగాథలను ఆడుటయే గాక, కొందరు భరతనాట్య ప్రదర్శనం గూడా చేయింతురు. వీరి సంగీతం చక్కని కర్ణాటక బాణీలో వుండును. ఈ బొమ్మలాట మెసూరు ప్రాంతంలో గూడా వున్నది. ఆంధ్రలో హిందూపూర్

యితర రాయలసీమ ప్రాంతంలో వుండేదట. ప్రస్తుతకాలంలో మరుగుపడిపోయింది.

పానై కుత్తు : ఛాయానృత్య ప్రదర్శనం. తెరచాటున బొమ్మల నాడించే రీతి - ఆంధ్రలోని తోలుబొమ్మల ఆటను పోలినా సర్తనం.

పురవిఆటం : పెదురు కర్రలతో గుర్రముల ఆకారములను చేసి వాటిపై కాగితం అతికించి, అందముగా రంగులతో అలంకరించి, దాని వీపుపై నున్న కన్నముగుండా మనిషి బైటకు కనిపిస్తూ ఆటగట్టును. మనిషి నడుమువరకే కనిపించును గనుక గుర్రముపై స్వారి చేస్తున్నట్లు తోచును. నాగవ్వర సంగీతముననుసరించి సర్తకుడు సర్తనమాడును. వీరు చరిత్రాత్మక కథలను సర్తనమే దేటవృదు. స్త్రీ పురుష సర్తనులు రాజు రాణిగా అలంకరించుకొని కథను గానంచేస్తూ ఆడుదురు.

తెరుకుత్తు : వీధి నాటక సంగ్రహాయము. విందు, కురవంజి - యివి గూడా తమిళదేశంలోని భాగవతరీతులుగా చెప్పవచ్చును. వీధుల్లో ఆటగట్టుదురు గనుక తెరు = (వీధి) కుత్తు = (ఆట) అనబడుతుంది. వీరూ పురాణకథలను ఆడుదురు. విందు ఆట యక్షగాన పద్ధతిలో వుండును. ఒక కథను గానంచేస్తూ మధ్య మధ్య సర్తన మాడు సంగ్రహాయం. కురవంజి కూడా జానపదనృత్య సంగ్రహాయమే.

కరగం : గరగల నృత్యము - మట్టికుండను తలపై దాల్చి అది పడిపోకుండా చాకచక్యముతో సర్తనం చేయుదురు. ఇది ఆంధ్రలోని గరగల ఆటవంటిది. మరియమ్మదేవత ఆరాధనలో ఈ సర్తనము ఆడబడుతుంది. ఇదిచాలా ప్రాచీనమైన సర్తనరీతి. 'సంఘం' సాహిత్యంలో కూడా ఈ సర్తనం గూర్చి వర్ణించబడింది. వరముల కొరకు, మశూచియు యిత్యాది అంటువ్యాధులను పారద్రోలుటకు ద్రవిడ దేశంలోని ప్రజలు అమ్మవారిని పూజింతురు. ఆ పూజల సందర్భంలో ఈ నాట్యం ఆడుదురు. ఆంధ్రదేశంలో కూచిపూడి సర్తకులు పశ్చిము అంచులమీదనిల్చి, తలపై నీరుతో నిండిన చెంబును పెట్టుకొని నాట్యము చేయుదురు. ఆ ఆటకంటే యిది కష్టమైన ఆట - ఇది జానపద నృత్యకళయైననూ ప్రస్తుత కాలంలో యిందు యెన్నియో శాస్త్రీయ సర్తన విన్యాసములను యీ సర్తకులు ప్రదర్శించుచున్నారు.

కావడిచిందు : పళని సుబ్రహ్మణ్యస్వామి ఆరాధనలు చేయబడే అతి ముఖ్యమైన నాట్యము కావడి చిందు. ఇట్లు స్వామికి అర్పించు కళాకానుక - ఈ కావడి ఆటను వృత్తిగాగలవారు అత్యద్భుతముగా కావడిని (అలంకారములతో తయారు చేసినట్టిది) శిరముపై భుజములపై ధరించి, చేతులతో

వట్టుకోకుండా పడిపోకుండా నర్తనమాడుదురు. ఇందలి వాద్య బృందాన్ని నయాండి మేళమందురు. రెండు సన్నాయిలు, రెండు దోళ్ళు, పంబ, తుముకు వాద్యం పాల్గొనును.

పగల్ వేషము: ఆంధ్రలోని పగటి వేషాలను పోలినట్టిది. యిందు నర్తకులు వివిధ తెగలను, మనుష్యులను అనుకరింతురు.

కురవన్, కురజి: ఆంధ్రలోని యక్షగాన భాగవతులలోని సింగి సింగడు; బోడిగాడు, బంగారక్క యిత్యాది పాత్రలవంటివి. వీరు కేవలం హాస్యరసం పోషించుటకుగాను నాట్యం చేయుదురు. వీరి నృత్యములన్నీ హాస్యకేళికలే.

—0—

కర్ణాటక ప్రాంతంలోని జానపద నృత్యరీతులు

కరగం, పూజాకున్నిత : నర్తకులు దేవతలయొక్క విగ్రహముల రూపములనుగాని, మట్టికుండనుగాని శిరముపై ధరించి నర్తనమాడురీతులు కరగం, పూజాకున్నితి యిత్యాదులు. ఆంధ్ర లోని కరగలు, తమిళనాడులోని కరగం. కర్ణాటకలోని కరగం మూడు ఒకేరీతిలో వున్ననూ, అటలో తేడావుంది. ఈ మూడు నాట్యాలూ అమ్మవారి పూజలందు చేయబడేవే. కర్ణాటకదేశంలో— కోతలు ముగిసిన తరువాతగాని, వరముతువు తరువాత పంపిల అభివృద్ధికిగాని అమ్మవారిని ఆరాధిస్తూ చేయబడుతుంది. కరగం— (మట్టికుండలో) బియ్యముంచి, దానిని చక్కగా అలంకరించి, శిరముపై దాచి నర్తనమాడుదురు. ఆంధ్రలో పంపిలస్థుల నాగేంద్రుని అలంకారముగా నుంచుదురు. సాధారణంగా కరగ నృత్యము ముగిసిన పిదప నిప్పులమీద నిడుచుట గూడా ప్రదర్శిం తురు. ఆంధ్రలో ధర్మరాజు పుత్రవాలప్పడు 'అగ్ని తిరునాళ్ళ'ని ప్రత్యేకంగా నిప్పులమీదనడిచే విధానంవుంది. దేవీ తిరునాళ్ళలో దక్షిణాది సంతటనూ నిప్పులగుండం తొక్కుట ఒక ఆచారంగా వుంటుంది. మహారాష్ట్రలో రెండు మూకుళ్ళలో నిప్పులు వేసి దానిపై గుగిలంజలి మంటలు మంచుచుండగా ఆ మూకుళ్ళను చేతుల్లో పట్టుకొని పల్లెప్రజలు భవానిని స్తోత్రంచేస్తూ నర్తనమాడు ఆచారం కలదు. వంగదేశంలోని ఒక సంప్రదాయం. గ్రహదోషములు, దీర్ఘ వ్యాధులచే పీడింపబడు ప్రజలు దేవికి అగ్ని ఆరాధన మొక్కు కుండురు. దురాపూజ నమయమందు — దేవీసవరాత్రం, దసరా — వేళల పూజారీతులు అట్లు మొక్కుకున్నవారి శిరములపై మూకు ళ్ళలో అగ్నినుంచి, మంత్రోచ్ఛారణ చేయచూ అందు గుగిలము వేయుదురు. అది మంటలు మంచును. నిప్పులు త్రొక్కుట మహా మృదీయులు పీర్ల పండుగప్పుడు చేయుదురు. ఈ సంప్రదాయం భారతదేశంలో అంతటను వున్నట్లు చెప్పవచ్చును. జ్యోతి కర గం—లో కుండపై దీపములు వెలిగించి పెట్టుదురు. ఇది తెలం గాణంలోని బోనాల పండుగ, పోతరాజు నృత్యాన్ని పోలినట్టిది.

పూజాకున్నిత నృత్యములో గుడిపూజారి అమ్మవారి విగ్ర హం గల పెట్టెను తలమీదపెట్టుకొని నర్తన మాడును. అవిధంగా నాట్యమొదిగా వారిని ఆ యా దేవతలు ఆవేశించిన సమయాల్లో అచ్చట చేరిన ప్రజలకు పలికాలు చెప్పట గూడ కలదు. వివిధ దేవతలకు సంబంధించిన ఆరాధనలో యీ నాట్యం ఆడునప్పుడు ఆ యా దేవతల పేరతో ఆట పిలువబడును. అవే ఎల్లమ్మకున్నిత, దేవరకున్నిత, కలకదకున్నిత యిత్యాదులు.

వీటపూరు తుంగభద్రను ఆనుకొని వుంది. అక్కడ యెల్ల మ్మ ఆలయముంది. ఆలయంలో పురుషులు పూజారులైన వారు శ్రీ వేషాల ధరించి పూజించుదురు. మరియు ఆ అమ్మవారి మంత్రోపదేశం

పొంది నేవలో వున్న వారందరూ ప్రీ వేషంలోనే వుండురు. అమ్మ వారి సృత్యరం ఈ సర్వనం చేయుటలో వారు ముఖ్యులు. సంవత్సరాని కొక్కసారి ఆ పూరిలో అమ్మవారి జాతర చేయుదురు. అప్పుడు యావత్కర్ణాటక ప్రాంతం నుండి, ఆ దేవి పూజారులు అచ్చట చేరుదురు. ఈ నాట్యంలో నాగస్వరం, కొంబు, కహళె, నగరి, తమ్మెట మొదలైన వాద్యాలు వాయించబడును. వాద్యకులు కూడా సర్వకుని నాట్యస్థానసరించి ఆడుతూ, వాయించురు.

భూతనృత్యము : (భూతకున్నిత) పొందాడ, నలికె జాతులవారు ప్రత్యేకంగా యీ సర్వనమాడుదురు. ఇది చాలా ప్రాచీనమైన సర్వన విశేషం. ఈ నాట్యము, ఈ సర్వకులు మొహంజోదాలో, హర్ష సంస్కృతి కాలంనాటికి పున్నట్లు చరిత్రకారులు తెలుపుదురు. మరి కొందరు సుమరియన్ సంస్కృతితో యీ కళారీతికి సంబంధమున్నట్లు అభిప్రాయం వెల్లడుచు కున్నాడు. యదొక విధమైన ఆరాధన నృత్యరీతి - కుశవజాతివారి జీవితవిధానంలో సంపూర్ణ సంబంధంగలినట్టిది.

ప్రతివల్లెలో ఒక భూకాలయ ముండును. ఆ అలయ పూజారి ఈ సర్వనం చేయును. ప్రాచీన కుశవజాతికి చెందిన వీరులయొక్క జీవిత చరిత్రలను గానము చేస్తూండగా, పూజారి ఈ సర్వనంచేయును. ఆ పీఠాలు అరని ఆవేశించుచున్నాయి వారి నమ్మకము. వెన్నెల రాత్రులందు ఈ సర్వన మాడబడును. ఈ సర్వకులు ముఖాలకు పసుపు అలదుకొని, కుంకుమబొట్లు పెట్టుకొని, లేత పోకెట్లె ఆకులు, కొబ్బరి ఆకులుతో చేయబడిన ఆభరణములు ధరించి శిరుమీద వెండి కిరీటం పెట్టుకొని సర్వనమాడును.

భీముకంసాలె : ఆంధ్రలో సింహాద్రికొండకు జాతరగా వెళ్ళేప్పుడుగాని, కోటప్పకొండ తిరునాళ్ళకు వెళ్లినప్పుడుగాని, మహాదేవగుటకు వెళ్లినప్పుడుగాని భక్తభృందములు పాటలు పాడుతూ, వాయిద్యములను వాయిస్తూ, సర్వన మాడుతూ వెళ్లనట్టి సర్వన రీతియే. 'భీముకంసాలె'. దక్షిణ మైసూరు ప్రాంతంలోని మహాదేవుని కొండకు వెళ్ళేటప్పుడు సర్వకులు ముఖ్యంగా యీ నృత్య గానాలతో వెళ్లుదురు. ఇది భృంద స్వరములుగానూ ఒకే సర్వకుడుగాని చేయుదురు. దైవారాధనకు సంబంధించిన దగుటచే యిందు పీఠావేశముగాక, తాండవోద్ధతి స్వరరేఖక ప్రదర్శిత మగును. మైసూరు రాష్ట్రంలో ముఖ్యంగా శైవము, దేవి ఆరాధన యొక్కవగావుంది. ఆ వాద్యగోష్ఠి, నృత్యములు ఆవిధంగానే పీఠావేశము గలిగించునట్టివిగా వున్నవి.

తమిళ, ఆంధ్ర, కర్ణాటక, మళయాళదేశ జానపద నృత్య ముల్లో మనకొక ప్రత్యేక పోలిక కన్పిస్తును. గ్రామప్రజలు ముఖ్యంగా ఆరాధించే దేవతలు - అమ్మవారు, భాగవతి, అంబ, దేవి-ఇవన్నీ శక్తి యొక్క విభిన్న రూపాలే - మరొక్క ముఖ్య దేవుడు - శివుడు. ఈ దేవుళ్ళను ఆరాధించే నృత్యరూపములు గూడా ఒకేరీతిగా కన్పించును - కర్ణాటక పాగితంలో వీరతేవము ప్రభావములో వుండుటవల్ల వాద్యగోష్ఠిలో కొంత ఉధృతం గోచరించును.

ఆటవికుల నృత్యభంగిమలు

ఒరియనుల నృత్యజాతరలు :

ఒరియనులు ఒక ద్రావిడ తెగకు చెందినవారు. ఛోటానాగ పూర్ పీఠభూములలోను, జాషపూర్ నర్ గూజా సంస్థానములలోను వీరు నివసింతురు. 'నృత్యజాతరలు' వారి తెగ నృత్యోత్సవాలు. ఈ పండుగ నమయములలో వేలాది ఒరియనులు ఒక ములోచేరి నృత్యము చేయుదురు. ఇలాంటి జాతరలు హిందూ దేశములో మతప్రాంతములోనూ చూడలేము. సంవత్సరమున కొక్కసారి వల్లెలకు దగ్గరగానున్న మామిడితోటలో ఈ జాతరలు జరుగును. వీనిలో ఒరియనుల తెగకు చెందిన ప్రీ పురుషులు, యువతీ యువకులు, బాలురు, వృద్ధులు అందఱు పాల్గొందురు. వేలాది జనులు ఒకేసారి ఒకే విధముగా ఒకే కంఠంతో పాడుతూ చేసిన నృత్యం చూచిన కళారాధకుడు తన జీవితములో ఆ దృశ్యమును మఱచిపోలేడు.

తెలవారుచున్నదనగా జాతర - నృత్యజాతర ప్రారంభ మగును. సుమారు పదిమంది కుటవాండ్రు మామిడితోటకు పోవు దారిలో నాటబడిన జండాలనుచూచి ఆనందముతో వెత్తిగా కేక రిడుచూ పల్లెలోనికి పరుగెత్తెదరు. ఆ చుట్టుప్రక్కలనున్న గ్రామాలవారికి తెలియుటకై ఆ పల్లెజండాలను తెచ్చి నృత్యం జరిగే ప్రదేశానికి (మామిడితోటకు) పోయే దారిలో నాటుదురు.

'జాతర నృత్యజాతర' వార్త తెలలో ప్రాకిపోవును. ఐదు నిమిషములక్రితం నిశ్శబ్దముగానున్న ప్రదేశమంతయు జాతర జాతర యను శబ్దములతో ప్రతిధ్వనించును. ప్రతి యువకుని నోటిలోను జాతర, ప్రతి ప్రీ నోటిలోను జాతర, ప్రతి మురలివాని నోటిలోను జాతర - ఎక్కడచూచినను ఈ శబ్దమే. ఎవరు మాట్లాడినా నృత్యజాతరను గుఱించియే.

కొందఱు తమ దినకృత్యములను తొందర తొందరగా ముగించుచున్నారు. కొందఱు తమ పెదలలో అతి భద్రముగా దాచుకొని, తమ జాతర దుస్తులను తీసి మూటగట్టుకొనుచున్నారు. సాధారణముగా జాతరసలమునకు దూరముగా నున్నవారు దుస్తులను మూటగట్టి తీసికొనిపోయి అక్కడే ధరించుచున్నారు. దగ్గరగా నున్నవారు యింట్ల వద్దనే ధరించి వెళ్ళుచున్నారు. గుంపులు గుంపులుగా జనులు అన్ని పల్లెలలోనుండి ఆ తోటను చేరుచున్నారు. అందఱు ఆ తోట దగ్గరనున్న చెఱువు గట్టున చేరినారు.

సుమారు రెండు గంట లయినది. వారు తమ ముస్తాబులు మొదలుపెట్టిరి.

ప్రీలందఱు ఒకే సలములోచేరి కిరికిల నవ్వుచు, ఒకరితో నొకరు హాస్యములాడుచు, ఆనందముతో కూసలాగములు తీయుచు, తమ అలంకారములను ధరించుచున్నారు. యువకులందఱు కొంత దూరంలోకూడి తయారగుచున్నారు. వారి ముస్తాబు ముగిసినది.

“దాడు దడదా - దారెదదా - దారెదదా” మధ్యల మోగడము మొదలుపెట్టినది. కొమ్ములధ్వని విసవచ్చినది.

ఒక్కొక్క వలెవారు ఊరేగింపుతో ఆ నృత్యస్థలమునకు తరలి వచ్చుచున్నారు. అందఱు ముందు యువకులు కత్తులు, బాలులు మున్నగు ఆయుధములు, తమ తమ వలెలకు చెందిన ఊదాలు పట్టుకొని నడచుచున్నారు. చిన్న చిన్న బాలులు కొందఱు వింజామరలను, పొడుగుపాటి కట్టలకు పూలమాలలు మున్నగునవి అలంకరించి పూర్వము రాజులకు పట్టునట్టి గొడుగుల వలె పట్టుకొన్నారు. ఒక పల్లెనుండి వచ్చిన వారిలో ఒకడు రాజు వలె దుస్తులు ధరించి కట్ట గుఱుమును స్వారీ చేయుచున్నాడు. చుట్టి కొందఱు యువకులు ఆ గుఱుమును, అతనిని మోయుచున్నారు. వారిముందు కొందఱు వేటజంతువులవలె అలంకరించుకొని నడచుచున్నారు. వారి వెనుక స్త్రీలు పురుషులు పంక్తులుదీర్చి నడచుచున్నారు.

అందఱును ముందుగా చేరిరి. వారందఱు కలిసి ముందుకు వంగుచు, వెనుకకు వంగుచు సముద్ర తరంగమువలె ఒక్కసారి కాళ్ళనెత్తి అడుగులు వేయుచు చక్రాకారముగ తిరుగుచు నృత్యముచేసి మరల నిలబడి, అతి రమణీయముగా శరీరమును కదలించుచు కొంతకాలము నృత్యమాడిరి. దీని పేరు ఖరియా నృత్యము. సుమారు రెండువేల జనం స్త్రీలు, పురుషులు, వృద్ధులు, అందఱు వరుసగా నిలబడి ఒక్కసారి మధ్యల కాళ్ళముల ననుసరించి కాళ్ళనెత్తి భూమిపై కొట్టిరి. తరువాత నృత్యములో వారికి వాద్యములతో పనిలేదు.

వేలాది జనులు ఒకే కంఠముతో పాడుచు, కాళ్ళతో తాళలయలను చూపుచు ఒకరి నొకరు అంటుకొని నిలబడి గుండ్రముగా తిరుగుచు నృత్యమాడిరి. కొంతకాలము పట్టు నృత్యమాడి అరిసి పోయి అందఱు ‘హర్ హర్’ అని నినాదంచేసిరి. వెంటనే అందఱు గుమ్మలను ముందుకు వంచి, రెండు కాళ్ళను జేర్చి, పైకెగిరి భూమి దద్దరిలునట్లు అడుగువేసి కూర్చొన్నారు. ఇది నృత్యము యొక్క అంతిమ అభినయము. ఒక నిమిషము విశ్రాంతి తీసి కొన్నారోలేదో, ఒక మూలనుంచి యొకడు ఉద్రేకభారితముగా ఓ- అని పిలిచినట్లు పాదదం మొదలుపెట్టినాడు. ఆ రాగం అందుకొని అందఱు తిరిగి నృత్యంచేయడం మొదలుపెట్టిరి.

పచ్చని ఆకులతో నిండిన ఆ మామిడితోటలో వేలాది యువకులు, యువకులు రంగురంగుల దుస్తులను ధరించి ఏక కంఠమున పాడుచు చేయుచున్న నృత్యమును ఏకవి వర్ణించగలదు: రంభ, ఊర్వశి, తీర్థ త్రయ, మున్నగు అప్పరనలు, కుంబురుడు మున్నగు గండర్వ గాయకులు, కిన్నరులు మున్నగు నృత్యకళాకోవిదులు నిండియుండిన ఇంద్రనభగూడ ఆ ప్రకృతి విద్వలు చేసిన నృత్యమునకు దీటురాదు.

వారు అరిసిపోవువరకు నృత్యముచేసి తరువాత పల్లెల వారిగా విడిపోయి సంధ్యవేళ వరకు వేలువేలుగా నృత్యముచేసి

యందకు పోవుదురు. కొన్ని సమయాలలో వారు రాత్రియంతయు నృత్యము చేయుదురు.

సార్ హుల్ ఉత్సవము :

వీరు సార్ హుల్ పండుగను (ఉత్సవమును) ఇప్పచెట్టు చిగిర్చినప్పుడు చేయుదురు. ఖర్చునృత్యం (May day) వరి నాటుటకు సిద్ధముగానున్న కాలములో చేయుదురు. ఈ సమయములో ఖర్చునృత్యము చేసినయెడల వరిపెరు చక్కగా ఫలించునని వీరి దృఢవిశ్వాసము. ‘కనిహరి’ యనునది పైరులు పండి కోతలయిన తరువాత చేసికొను పండుగ.

ఖర్చునృత్య సమయమున కొందఱు యువతీ యువకులు అరణ్యమునకు వెళ్ళి ఖర్చుపృక్షపు (ఇప్పచెట్టు) కొమ్మును తీసికొని వచ్చి పల్లెలలోని ‘అఖాదా’ మధ్య నాటెదరు. మరునాటి ప్రాదున పిన్నులు, పెదలు అందఱు పండుగ దుస్తులను ధరించి అఖాదాకు చుట్టునున్న చింతచెట్లక్రింద చేరుదురు. యువతీ యువకులు చేతులు పట్టుకొని గుండ్రముగా ఆ ఖర్చుపృక్షము చుట్టు తిరుగుచు నృత్యము చేయుదురు. ఆ చెట్టును రంగురంగుల గుడ్డలతో, గాజులతో, రంగురంగుల వరిగడ్డి దండలతో పూలదండలతో అలంకరించుదురు. అట్టి అలంకారములతో, చెట్టుచుట్టి నవ్వుచు, ఉత్సాహముతో ప్రకృతి గీతిములను పాడుచు స్త్రీలు, పురుషులు నృత్యము చేయుచున్న సమయములో మన భూర్వులు చెప్పిన కల్పవృక్షము జ్ఞప్తికి వచ్చును. దీనిని ఆంగ్లేయుల ‘మేపోకో’తో పోల్చవచ్చును.

సార్ హుల్ పండుగ సూర్యదేవునికి, భూమాతకు పెండ్లి చేయుట. ఇప్పపూపులు ఈ పూజకు ముఖ్యము గనుక, ఇప్పచెట్టు పుష్పించిన తరువాత ఈ పూజ చేయుదురు. సామాజికముగా ఈ పూజ ఏప్రిల్ నెలలో జరుగును.

ఒక తెల్ల కోడిపుంజును సూర్యదేవునిగా, ఒక నల్ల కోడి పెట్టును భూదేవిగా భావించి- ఈ రెండింటికిని పెండ్లి జరుపుదురు. పసుపు కుంకుమలతో పూజించిన పిదప ఆ రెండింటిని కోయుదురు. తరువాత ఆ పల్లెలోనివారందఱు జేరి వారి పూజారి - చెగ - ‘పహాన్’ తో కలిసి ‘సర్ప’ కు పవిత్రభూమికి వెళ్ళుదురు. ఇది సాధారణముగా పాత ఇప్ప మొదలగు చెట్లతోగూడిన అరణ్య ప్రదేశమై యుండును. ‘సర్పబుర్ హి’ ఒక వృద్ధస్త్రీ నివాస స్థలమని, ఆ స్థలము వరమును స్వాధీనములో నుంచుకొనునని వీరి నమ్మకము. అరణ్యములు వరముల నాకరించునను సిద్ధాంతము వారికి తెలియదు. కాని వాని అవినాభావ సంబంధమును గుర్తించి అరణ్య దేవత వరమును తన చేత నుంచుకొనునని యెంచి ఆమెను పూజించి తృప్తిపరచినచో వరము బాగుగ కురియునని వీరి నమ్మకము. ఈ పండుగలో వీరు సూర్యుని, ధర్మిని, వరుణుని పూజించెదరు. పంటలు చక్కగా పండుటకు వరము లవసరము. ఈ పంటలను పండించుటకు భూమి ఆవశ్యకము. అందువలన ముగ్గురను సంకోష పెట్టుటకు వీరు ఈ పండుగ చేయుదురు.

చంపిన రెండు కోళ్ళను ఆ పవిత్రనలములో పాతి పెట్టెదరు. అరణ్యదేవతకు మతయు ఐదుకోళ్ళను బలియిచ్చిన తరువాత, వారా కోళ్ళను విందారగించి నృత్యగీతములతో దినమంతయు అచ్చటనే గడపి, ఖర్మ పూగుతులను చేతులతో పట్టుకొని నృత్యము చేయుచు ఇంద్రకు వత్తురు. మరునాడు బైగా (పూజారి) ఇప్ప పువ్వులు చేత పట్టుకొని ప్రతియింటికి రాగా, శ్రీ లెల్లరు తమ తమ గుమ్మములలో రెండు చేతులలో రెండు దొన్నెలు [ఒకటి ఖాళీది, రెండవది బియ్యమునుండి తీసిన సారాకలది. (బైగాకోసం)] పట్టుకొని నిలువబడుదురు. ఖాళీ దొన్నెలో అతని పద్మనుండి పవిత్రజలం (తీరం) తీసికొందురు. బైగా ప్రతి యింటిముందు నిలువబడి యింటిపై కొన్ని పూవులను బల్లి శ్రీల తండ్రి కొన్ని పూవులుంచును. తీర్థమును దాన్యముపై జల్లుచు "మీయింద్ల దాన్యముల గోతములతో నిండునుగాక, బైగా దీవెన ఫలితముగాక" యని మంత్రము పఠించును. తరువాత ప్రతియింటి శ్రీ, అంతవఱకు అతి భక్తి గౌరవములతో చూచిన బైగాపై విలాసంగా నవ్వుచు కుండెడు నీళ్ళుపోయును. దీనిని ఒక విధమైన వర తంత్రమని చెప్పవచ్చును. తరువాత అందఱు విందారగించి, తమ ముఖ్యులపై శరీరములకును, జీడిగింజ నలుపు తలవెండ్రుకలకును శోభనిచ్చు లేత గోరుమరంగు ఇప్పపూలతో అలకరించుకొని 'అఖాదా' పద్మజేరి నృత్యములతో రాత్రి గడపెదరు. మన దేశమందలి అతి పురాతనమైన ఒక తెగప్రజల సంఘాచారములు, వారి నృత్యకళ- వీనిని యంతవరకు వర్ణించితిని.

ద్రావిడుల నృత్యభంగిమలు

కోలులు ద్రావిడులలోని ఒక తెగవారు. వీరు ముఖ్యముగా చోలా నాగపూర్, పింగళూమి, మధ్యరాష్ట్రం, మధ్య భారతంలో నివసించుదురు. ఆటవికుల నిత్యజీవిత కృత్యములలో నృత్య మొక విశేషము. ఇప్పటి మన నాగరక సంఘములోవలె వీ కొందఱిపొమ్మొగదు. కోలులకు నృత్యమన్న అత్యంత ప్రీతి. ఈ తెగవారందఱు ఒకచోట కూడినప్పుడుగాని, ఒక పల్లెలోనివారు మతీయొక పల్లెలోనికి తమ బంధువులను చూడబోయినప్పుడుగాని నృత్య గీతములతో కాలము గడుపుదురు. ప్రతి ఋతువునందు నమయమునకు సరిపోవు నృత్యము లెన్నిటిలో వీరు చేయుదురు. వీరి నృత్యములు అతి నెమ్మదిగాను, స్వాభావికమై సుశుభ్రము గాను ఉండును. తాళలయలలో వీరికి మంచి ప్రావీణ్య ముండుటచేత, నృత్యములు తాళము తప్పక చక్కగా లయ ననుసరించి యుండుటచేత హృదయరంజకముగా నుండును.

వీరి నృత్యములలో పరికోతల నృత్యము చూడకగినది.

మద్రెలు మోగుచుండును. ఆ తాళము ననుసరించి వీరు విందె న పేణుగానము విసదించుచుండును. శ్రీలందఱు వరుసగ నిలుచుండురు. వారు యేదో ఒక గీతమును పాడుచు తాళలయల ననుసరించి అడుగులు వేయుచు, అందఱు ఒక్కసారిగా పంగి చేతులతో కొన్ని ముద్రలను చూపుదురు. అది అచ్చముగా పొలాలలో పరి నాటినట్లనిపించును. తరువాత కోతలు కోసిన పెరును కట్టగట్టి, కొట్టి, దులిపి, కుప్పలు వేయడము, మున్నగునవి తాళలయల తప్పకుండా మధురముగా పాడుచు అభినయింతురు. కుప్పలుగా వేసిన దాన్యమును వేర్వేరుచి, చేతులతో చెరుగుచు శుభ్రపరచి పోయుదురు. తాను యేదాది చెమటనోర్చి కష్టపడిన శ్రమ ఫలితమును కనులారమూచునట్టిరై తురాజు ఆనంద మెంతని చెప్పగలము. ఆ సంతోషమున త్వరేత్వరగా ప్రతి అవయవమును కదల్చుచు అభినయింతురు.

ఈలాగున వరముకు ప్రారంభములో పొంము దున్నుది మొదలుకొని, ఆయేటి కృషిఫలితమైన క్రొత్తవడ్ల బియ్యము విందారగించే వఱకు జరిగే దృశ్యములను వివిధ మట్టములుగా వారు నృత్యముచేయుదురు.

శాస్త్రమనిన నేమో తెలియకపోయినను, నృత్యకళారాధకుల వలె ఏందో తరబది నృత్యము అభ్యసించకపోయినను వీరి నృత్య మెంతో సున్నితమై, భావప్రకటన మిక్కిలి సహజమైయుండును. వారి పాటలు అర్థంగాకపోయినను, వారి చక్కని అంగచలనము వలన వారేమి చేయుచున్నది కదు సులభముగా అర్థమగుటకు నృత్యము చేయుచున్న వారు, కేవలము తాము నృత్యముచేయు చున్నట్లు, తలనక ఆ భావములలో లీనముకావడమే ముఖ్యమైన కారణము. శాస్త్రము తెలియకపోయినను నృత్యము సమగ్రముగా, సహజముగా చేయుటచేతనే ఆ నృత్యము ప్రతివానికి సులభ

ముగా అర్థమగును. అతి కష్టమై సామాన్యుల కర్తముకానటి ఒక విషయమును, లేదా ఒకానొక భావమును మిక్కిలి సులభముగా సామాన్యులకు, పసి విద్వంతులకూడా అర్థమగులాగున ప్రదర్శించుటయే శాస్త్రముయొక్క ముఖ్యదర్శనమని, అతి సామాన్యమైన భావమును చిత్తుగా అన్యుల కర్తముగాని విధముగా ప్రదర్శించడము శాస్త్రదర్శనముగాదని వీరి సృత్యమును చూచిన తర్వాత నేను గ్రహించగలిగితిని.

మధ్యరాష్ట్రములోని కోలలు, గోండులు ఖర్మసృత్యము చేయుదురు. కాని వీరి సృత్యము గోండుల ఖర్మసృత్యముకన్న మన్నితముగాను, చక్కగాను ఉండును.

శ్రీ పురుషులు ఒకరి తెదురుగా నొకరు పంతులు దీర్చి చేతులు పట్టుకొని నిలువబడుదురు. వాద్యగాడు ఒకడు శ్రీలక్ష్మకు తిరిగి మఱియొకడు పురుషుల ప్రక్కకు తిరిగి నిలువబడుదురు. సృత్యము చేయువారు ముందునకు వచ్చిన ముందునకు, వెనుకకు పోయిన వెనుకకు పోవుచు వారి ననుసరించి నడుచుచు వాద్యములను వాయించెదరు. కొంతకాలము వారందఱు సృత్యము చేసిన తర్వాత శ్రీ పురుషులందఱు కలసి చక్రాకారముగా తిరుగుచు సృత్యము చేయుదురు. అప్పుడు వాద్యగాండ్లు మధ్యలో నిలువబడి తమవాద్యములను వాయించెదరు. శ్రీలు, పురుషులు, కలసి చేయు సృత్యమిది.

కోరువాల సృత్యము

ఒక పెద్దచక్రము వలె ఒకరినొకరు దగ్గఱగా అతుకుకొని పోయినట్లు నిలువబడి చేతులలో వివిధ ఆయుధాలను, ఎడమచేతితో ఏలు, కుడిచేతిలో తళ తళ మెరిసే గొడ్డళ్ళు పట్టుకొని సృత్యము చేయుదురు. వీరు 'కోలారి' అనే తెగకు చెందిన 'కోరువాల'.

వీరు చోటానాగపూర్ పీఠభూములలో నివసించుదురు. కొందఱు రణభేరి నాదమువంటి నాదముచేసే మద్దెలలు వాయించుదురు. పురుషుల చక్రములో ఇంకొక చక్రముగా శ్రీలు నిలువబడుదురు. వీరు ఒకరిని అంటిపెట్టుకొని ఇంకొకరు అతుక్కుకొని పోయినట్లు మిక్కిలి దగ్గఱగా నిలువబడుట చూచినచో చుట్టచుట్టి కొని పండుకొన్న పాము జ్ఞాపకము వచ్చును. అందఱు పాడుచు సృత్యము చేయుదురు. అందఱుకు మధ్యలో 'చోరగన్' కూర్చొని తన శంక్రివాద్యము వాయించుచు, పాడుచు, అభినయించుచు సృత్యముచేసి అలసిపోయినవారిని ఉత్సాహపరచుచు వారి సృత్యమునకు జీవముపోయును. సృత్యము చేసే పురుషులు కొందఱు తమ పొడుగుటి వెండ్రుకలను సిగముడి వేసి దానిలో అమ్ములు ఉంచుదురు. వారు సృత్యముచేయుచు కదలినప్పుడు అవిజూడ వారికో కలసి కడుదక్కుగా నూగుచుండును. మఱి కొందఱు వెండ్రుకలను ఒడలుగా వేసికొని వానిలో ఒక్కొక్క అమ్ముచుండుదురు. వారు సృత్యముచేసినప్పుడు ఆ ఒడ యాడును. దానికోపాటు ఆ అమ్ములు అటునిటు నాడుట చూచినచో హృదయా

హృదకరముగా ఉండును. శ్రీలు, సంతాల పనితలవలె ఎఱ్ఱరంగుతో నుండిన ప్రత్తి పూవులతో తమశిరోజములను అలంకరించుకొందురు. ఇవిగాక మఱి యే సౌమ్ములును వారికిలేవు.

వీరు ఖర్మసృత్యము గ్రీష్మ ఋతువులో చేయుదురు. ఆ సృత్యముచేసినచో పంటలు బాగుగా పండునని వీరి ఉద్దేశ్యము. ఇది ఒక విధమైన ఆరాధనా సృత్యము, భగవంతునిపై స్తోత్ర గీతములను పాడుచు ఈ సృత్యము చేయుదురు. వరము లేక పోయినచో వీరి సృత్యము ప్రతిరాత్రియు చేయుదురు. ఈ విధముగా సృత్యగీతములతో భగవంతుని ఆరాధించిన, అతడు సంతృప్తుడై వరము కురిపించునని వీరి దృఢ విశ్వాసము.

కవురుల సృత్యము

చ తీస్ గడ్ జిల్లాలోను, మహానదికి ఉత్తరమున నున్న ప్రదేశాలలోను కవురులు నివసించుదురు. వీరిసృత్యమునకు సంతాలుల కోలుల సృత్యమునకు ఏ విధమైన సంబంధములేదు. కొందఱు పురుషులు చక్రాకారముగ నిలువబడి మన దేశములోని కోలాటమువలె తిరుగుచు చేతులలోని కట్టలను కొట్టుచు మద్దెలలయ ననుసరించి పాడుచు, దానికి తగినట్లు అడుగులు వేయుచు, ఆ తాళమునకు తగినట్లు చేతులలోని కట్టలను కొట్టుచు సృత్యము చేయుదురు.

కొన్ని సృత్యములలో వారు ఒక పెద్ద తంబురవంటి వాద్యమును చేతపట్టుకొని, గుండ్రముగా తిరుగుచు వాయించుచు బహు సులభమైన, సున్నితమైన గీతాలను పాడుచు సృత్యము చేయుదురు. వారి తెదురుగా శ్రీలు నిలువబడి శిరస్సులు కప్పకొని శరీరాలను ఒక ప్రక్కకు పంచి యుద్ధభూమికి తరలు సైనికుల వలె నిలువబడి (చేతులు పట్టుకొనరు, కోలులవలె చేతులనాడించరు) సృత్యము చేయుదురు. ఇది బైగాల 'సేల', 'రేనా' సృత్యములను చాలమట్టుకు పోలియుండును. బైగాలు కొన్ని ఆటవిక జాతులకు పూజారులు.

'సేల' సృత్యము బైగా పురుషులు చేయునది. వీరు కూడ గుండ్రముగ తిరిగి సృత్యము చేసినను, కవురులవలె తంబురలు వాయించక చేతులలో కట్టలు పట్టుకొని కోలాటము వేయుచు సృత్య మాడుదురు.

అదే విధముగా బైగా శ్రీలు 'రేనా' సృత్యము చేయుదురు. శ్రీలు ఒకరికి దగ్గఱగా ఒకరు నిలువబడి చేతులు పట్టుకొనక ముందుకు వచ్చుచు, వెనుకకు వెళ్ళుచు, వంగుచు సృత్యము చేయుదురు. ఇటీవల గోండులుకూడ సేల, రేనా సృత్యములను చేయుచున్నారు. కాని అవి తాము బైగాలవద్ద నేర్చుకొన్నామని అంటారు.

కళయే జీవితమైన కోయలు -

వారి వృషభస్మృత్యము

సుమారు ఇరువదిమంది పురుషులు మెడలో పొడుగుపాటి పెద్ద పెద్ద మద్దెలలు వేలాడ వేసికొని నిలువబడి తల వెండ్రుకలను గోపురములవలె ఎగగట్టి, వానిపై తలపాగలను చుట్టి తలకు రెండు ప్రక్కల ఎదుకొమ్ములను అలంకారముగ ధరించుదురు. శరీరముపై దుస్తులు ధరించరు. మోకాళ్ళవఱకు పంచమాత్రము కట్టుకొందురు. పురుషులు మద్దెలలు వాయించుచు గుండ్రముగా తిరుగుచు నృత్యము చేయుచుండుదురు. స్త్రీలు వారికి కొంత దూరములో నిలువబడి ఒకరిచేతుల నొకరు పట్టుకొని నృత్య మాడుదురు. ఈ రీతిగా కొంతవఱకు నృత్యము చేసిన తర్వాత పురుషులు రెండు భాగములుగా జీలి ఒకరి కెదురుగా నొకరు నిలువ బడుదురు. ఒకనిమిషము నిశ్చలము.

“ధంగ్ ధంగ్ - ధంగ్ తటిట - ధంగ్ ధంగ్”

ఇరువది మంది ఇరువది మద్దెలలు తీసికొని ఒక్కసారిగా తుపానులో మేపు గర్జనల వలె పలికించెదరు. అందరిలోను వీదో యుద్రేకము, ఆహేళము పుట్టును. శరీరము కదలించుచు, మద్దెలను మ్రోగించుచు, నృత్యము చేయుచు వెనుకకు వెళ్లి, అతి తొందఱగా అడుగులు వేయుచు, తలలను దగ్గరగా జేర్చి, కొమ్ములతో “దుడుకొనునట్లు అభినయించుచు, గిర గిర తిరుగుచు తాళము తప్పక నృత్యము చేయుదురు.

తరువాత పరుగు పరుగున వెనుకకు అడుగులు వేయుచు వెళ్ళుదురు. తిరిగి ముందుకు వచ్చి పోయిన మద్దెలలు వాయించుచు పరుగెత్తుకొని వచ్చి ధీకొందురు. ఇలాగు నృత్యము చేయుచు, అలసి పోవుచు సర్తులను ప్రేక్షకులుగా నిలువబడిన పురుషులు స్త్రీలు, యేక కంఠముతో “హా - హా” అని కేకలు వేయుచు ఉత్సాహపరచెదరు. ఈ లాగున కొంతరాలము నృత్యముచేసి, మరల స్త్రీ పురుషులుకలసి ప్రవక్తల గీతములు పాడుచు నృత్యము చేయుదురు.

ఇది “రాచున్న, లక్ష్మిన్న, మేము కోయదొరలమండీ, కోయరాజులం” అని మన తెలుగు జిల్లాలకు వచ్చెడి కోయరాజుల వృషభస్మృత్యము.

ఆంధ్రదేశమంతయు దట్టముగా లతలు అలుకొనిన చెట్లతో ఎత్తయిన పర్వత పంక్తులతో అలరారుచుండును. ప్రక్కనే గోదావరీనది పర్వత శ్రేణులనుండి పల్లపు భూములకు మధురధ్వనులు చేయుచు ప్రవహించుచున్నది. నిశ్చలముగా నున్న ఆ అడవిలో తమ బిడలను తెలవారుజామున ‘కోకో’ యని నిద్ర లేపు పక్షుల పలుకులు, విద్రేలేచి రెక్కలను విదుల్లుకొని, బద్దకము తీర్చుకొని ఆకాశముపై ఎగిరెడి పక్షుల రెక్కలవప్పుడు మాత్రం వినపడుచుండును. లేదీపేలలు, కుందేటికూనలు పొదలలో గంతులిడుచు విహారము చేయుచున్న అడుగుల చప్పుడు, సన్నాయి

పాటలో లయతెలుపుటకై వేయు తాళపు మధురధ్వనిని జ్ఞాపకము నరుచును. ప్రభాతకాముని లేతకిరణములు చెట్ల యాకులపై వి నీటి బిందువులను హరించుటచే మంచుచే వంగిన ఆకు లొక్కొక్కటిగా తలుపుపై కెత్తి ప్రపంచమును చూచుచుండును.

ఆ ప్రశాంతనయములో గోదావరి నంటిపెట్టుకున్న కోయల గూడెములలోని ప్రజలు విశాల ప్రదేశములో గుమిగూడి చేసిన నృత్యాన్ని చూచిన ఏ కళారాధకుడు తన జీవితములో ఆ దృశ్యాన్ని మరచిపోగలడు?

ఈ నృత్యమును నేను కద్రావలందగర అడవులలోనివసించే కోయలు చేయగా చూచితిని. చూచినప్పుడు డార్విన్ ‘మానవ పరిణామ సిద్ధాంతము’ లో వ్రాసిన ‘బిచన్ ఫైట్’ (వృషభ యుద్ధము) జ్ఞాపకం వచ్చినది.

గోందలీల గోందల్ నృత్యము

గోందలీలు ఆంధ్రప్రదేశములోని జంగముల వంటివారు. వీరు పెండ్లి మున్నగు కుభకార్యముల సమయములో ‘గోందల్’ నృత్యము చేయుదురు. నలురు మనుష్యులు ఈ నృత్యములో పాల్గొందురు. అందులో నృత్యము చేయువాడు పాదములవఱకు పొడుగుగాటి ఒక కుచ్చుల కుడితిని, మెడలో గవ్వలపేరు, కాళ్ళకు గజెలను ధరించును. తలకు మార్వాడీలు కట్టుకొనునట్టి తలపాగ పెట్టుకొనును. మిగిలిన ముగ్గురు అతని వెనుక నిలువబడియుండురు. అందులో యిద్దరు మద్దెలలు వాయించెదరు. మూడవవాడు దివిటీ (జ్ఞాన జ్యోతితో) నిలువబడును. దివిటీ పట్టుకొని నిలువ బడిన వాడు విదూషకుడుగా వ్యవహరించును. వీరు భవానీ స్తోత్రముతో నృత్యముచేయుదురు.

రంగసలములోని యొక కొయ్య బెంచీమీద ఒక తెలని గుడ్డ కప్పి, ఆ గుడ్డమీద గోధుమలు పరచి, వానిపై నీళ్ళతో నిండిన ఇతడి చెంబునుంచి, దానిపై కొట్టరికాయ నుంచుదురు. ఇది భవానీదేవిగా భావించబడును. నృత్య ప్రదర్శనము ముగి

వీరిని సాధారణముగా పెండ్లిండ్లకు, రజస్వలానంతర కాంతి పూజా సమయములకు పిలిపించి, కొన్ని జాతులవారు నృత్యము చేయించెదరు. వినోదార్థము నృత్యము చేయునప్పుడు భవానిని ఆరాధించరు.

నే నెవరిని? ఎచ్చటనుండి వచ్చితిని? ఈ పరమరహస్యమును యంతవఱకు ఎవరును తెలుపలేక పోయిరి. తల్లి, తండ్రి, అక్క, తమ్ముడు, వీరందరు చూయ. వీరందఱు నావారే యని తలచి స్వార్థము కోసము, జీవితమును వృధా పుచ్చుచున్నాము. విషయ వాంఛ సరకమునకు మెదటిమెట్టు. మానవుడు ఏకారణము లేకుండ దీనిలో చిక్కుకున్నాడు. ఓయి నరుడా! నీ గురువును తలుచుకో పిన పిమ్మట, ఆ కొబ్బరికాయనుకొట్టి గోధుమలను కొబ్బరి ముక్కలను ప్రసాదముగా స్వీకరింతురు.

(గురువనగా జ్ఞానమిచ్చేవాడని అర్థం) అతని యొద్దకు వెళ్ళి పాదాలపై పడు. దయ, క్షమ ఈ రెండు కవచములను ధరించు. జ్ఞానము సంపాదించుకో. భగవంతుడు ప్రతి మానవుని హృదయములో వెలుగుచున్నాడు. ఈవిధమైన వేదాంత గీతాలను వీరు నృత్యములో గానము చేయుదురు.

హల్వా - వేట నృత్యము

రాత్రి తొమ్మిది గంటలవుచున్నది. నేను చిన్న దీపం ముందు కూర్చొని వ్రాసికొనుచున్నాను. ఆ పూరింటి తలుపు చప్పుడు కాకుండా తెరచి దుర్గా బైగా (పెద్దపూజారి) లోనికి వచ్చెను. అతని చేతిలో ఒక చిన్న దీపమున్నది.

“ఈ రాత్రి ఒకవింత జరుగును. త్వరగా రండి పోదాము” అని నన్ను తొందరపెట్టెను. అయిదు నిమిషముల తరువాత ఇద్దరము కాలిబాటను నడచి వెళ్ళుచున్నాము. ఆనాడు అమావాస్య. ఆ ప్రదేశమంతలా చీకటి. చేతిలోనున్న చిన్న దీపముతో దారి చూపుతూ అతడు ముందు నడుచుచున్నాడు. అతని ననుసరించి నేను వెళ్ళుచుంటిని. ఆదారి ఒక పొలములోనికి వెళ్ళినది. గట్టునే యున్న మంచెమీద ఇద్దరము కూర్చొన్నాము. అతడు చేతిలోని దీపము నార్చివేసెను. ప్రకాంతముగా నున్న యా ప్రదేశమును చీకటి కప్పివేసినది. మధ్య మధ్య పొదలలో కదులుచున్న జంతువుల చప్పుడు మాత్రము వినిపించుచున్నది. అతడు మాట లాడకుండా కూర్చొన్నాడు. నేనును అలాగనే కూర్చొన్నాను. కొంతకాలమునకు దూరమునుంచి “చున్ చున్ చున్ చున్” అని శబ్దము వినిపినది. మఱి కొంతసేపటికి అదియును ఆగి పోయినది. అతడు చీకటిలో ఆ శబ్దము వచ్చిన వెళ్ళునకు చూచుచు కూర్చున్నాడు. మరల ఆ ప్రదేశమంతా నిశ్శబ్దము. పడునెదు విముషములైన తర్వాత ఆ వెళ్ళునుండి “చం చం చం చం” అని వినిపించు మొదలు పెట్టినది. ఆ శబ్దము రాను రాను మమ్ములను సమీపించుచున్నట్లునిపించింది. దూరములో ఒక దీపము

వెలుగు, దాని నీడలో కొందఱు మనుష్యులు నడుచుచున్నట్లుని పించినది.

“ఇదేమిటి దుర్గా?” అని ఆకురతతో అతనిని అడిగితిని. అతడు ‘ఓష్’ అని నోటిపై వ్రేలువేసుకొని మాట్లాడ వద్దన్నట్లు సైగచేసెను.

అది అరణ్యప్రదేశము. బందిపోటు దొంగలేమోనని నాకు భయమువేసినది. నా గుండె దడదడ కొట్టుకొన మొదలు పెట్టినది.

ఆ వెలుగుక్రమేణ మాకు అయిదు గజాల దూరమునకు వచ్చినది. సుమారు ఏడుగురు మనుష్యులు, కాళ్ళకు గుంగినియాలు (మనస్త్రీలు ధరించే అందెలవంటివి) ధరించిరి. అందులో ఒకడు దీపము పట్టుకొని నడచుచున్నాడు. మిగిలిన వారందఱు ఆ దీపము నీడలో నిలువబడి నృత్యములోపలె అందఱు ఒక రయలో అడుగులువేయుచు నుండుటచేత వారి కాళ్ళ గుంగినియాలు “చం చం చం చం” అని కర్త మధురముగా ధ్వనించు చున్నవి. ప్రక్కనే యున్న పొదలలో పడుకొనియున్న కుందేటి కూనలు ఆ మధురధ్వనిచే ఆకరింపబడి, అటువె పునకు పరుగుతో వచ్చినవి. కాని ఆ దీపపు వెలుగులో వాని వెనుకనున్న మనుష్యులను చూడలేక మినుకు మినుకు మని వెలుగుచున్న దీపము ముందుకు వచ్చి దానిని చూచుచు నిలువబడినవి. అవి దీపము ముందుకు రాగానే వెనుక నిలువ బడియున్న మనుష్యులు వానిని పట్టుకొని మరునాటి విందునకు గాను బుట్టలో వేసికొనిరి. ఈ విధముగా తమ కాళ్ళ గుంగినియాల ధ్వనిచే ఆకరింపబడి దీపము ముందుకు వచ్చిన కుందేలు మొదలగు చిన్నచిన్న జంతువులను పట్టుకొనుచు వెళ్ళిపోయిరి. వీరు ‘హల్వా’ అను ఒక రైతు తెగకు చెందిన వారు.

ఈ విధముగా వీరు జంతువులను రాత్రులందు వేటాడుదురు. వీరు రాయపూరునకు దక్షిణముగా కాంకేరు, బస్తరు సంస్థానములలో నివసించుదురు.

“చూచారా? హల్వాల వేట”

“బుర్రా ఇదివేటా? లేక నృత్యమా?”

“నాగరిక ప్రపంచములో నివసించు మీ నిత్య జీవితములకు కళకు సంబంధములేదు. కాని ప్రకృతి బిడ్డలమైన మాకు జీవితమే కళ. కళయే మా జీవితము. సెలయేళ్ళ మధురధ్వనియే మా సంగీతము. పరంతములో తమ ప్రియురాలంద్రను ఆకరించుటకై నెమళ్ళు మొదలగు జంతులచేయు అభినయమే మా నృత్యము. వర్షముతువు మేఘగర్జనలే మా మృదంగ వాద్యము. కోయిల పల్కులే మా మురళీగీతము.” అని పకాలన బుర్రాబైగా నవ్వెను.

ఈ దృశ్యాన్ని నేను కొన్ని సంవత్సరముల క్రిందట మధ్య పరగణాల ఆటవిక నృత్యకళ నభ్యసించిన సమయములో చూచితిని.

గోండుల ఖర్చునృత్యము

ఆర్యులు మనదేశమునకు రాకపూర్వము ద్రావిడులు మన దేశములో నివసించుచుండిరి. ఆర్యులు వచ్చి వివిధ ప్రాంతములలో నివాసము లేర్పఱచుకొనుట మొదలుపెట్టిన పిమ్మట దేశములోని అధిమనివాసులగు ద్రావిడతెగలకు ఆర్యులకు అనేక యుద్ధములు జరిగినవి. వానిలో ఓడిపోయిన ద్రావిడులలో స్వేచ్ఛాప్రియులు అరణ్యములలోనికి పోయి కొండగుహలను, అన్యులు చొరలేని సర్వత ప్రదేశములను నివాసములుగా నేర్పఱచుకొని స్వేచ్ఛగా జీవింపసాగిరి. కాని ఆర్యులకు “దాసోహం” అన్నవాడు అనేక కష్టములకు పాలైరి. వారికి స్వేచ్ఛా స్వాతంత్ర్యములు లేవు. ఆర్యులు వారిని నీచముగా చూడసాగిరి. వారు ఆర్యుల దేవతలను పూజింప నర్హులుగారు. ఆర్యుల పూజలలోను హోమములలోను పాల్గొనరాదు. ఆర్యులు నివసించు పల్లెలలో నివసించరాదు. ఊరి వెలుపల కొంతదూరమున తమ నివాసము లేర్పఱచుకొనవలయును. ఇట్టి నిర్బంధము తెన్నింటికో వారు గుఱియెరి. ఆర్యులు మన దేశమునకు క్రొత్తవారు కనుక ఈ దేశము గుఱించిగాని, ఆయా ప్రదేశములలోని గ్రామదేవతలను గుఱించిగాని వారికి సరిగా తెలియదు. కావున ఆ ప్రాంతీయ దేవతలను తప్పి పరచుటకు పూజలు అనార్యులచే చేయించెడివారు. ఈ నిర్బంధము సనున రించియే ఇప్పటికి కొన్ని ప్రదేశములలో గ్రామదేవతల (అమ్మవార్ల) పూజారులు మాలమొదిగమొదలైన జాతులవారున్నారు. చాలవఱకు మన ప్రదేశములో పంచములని పలువరిదేవారిని ఈ రెండు చేర్చవచ్చును.

కాని అరణ్యములోనికి పోయినవారు మాత్రము తమ స్వేచ్ఛకు ఎట్టి ఖంగము కలుగనియక స్వతంత్రముగా జీవింప సాగిరి. వారే రాజులు. వారే ప్రజలు. వారు తమ ఆచారవ్యవహారములను, సాంఘికమైన రీతుబాటను, పన్ని యుగముల నను మఱచిపోలేదు. ఇదియే వారి సంఘభావమునకు. ఐరిమత్యమునకు ముఖ్యకారణము. అట్లు అరణ్యములకు పరిసరపోయిన తెగలకు చెందినవారే గోండులు, ఆదివాసులు, బైగాలు, శంతాలులు, బరియనులు మొదలైనవారు.

ద్రావిడులతో ఆర్యులతో యెట్టిసంబంధము లేక లదు జీవి తమను కాము స్వేచ్ఛగా గడుపుదు. గొప్ప గొప్ప సామ్రాజ్యములను స్థాపించి మహా వైభవముతో యేలిన దాక్షిణాత్యులున్నారు. వీరు ఊరదేశములోని ఆర్యులతో సమానముగా మెలగుటయే గాక వారితో సంబంధ బాంధవ్యములను యేర్పఱచుకొనుట గూడా తలపించినది. రెండు తెగలవారు కలిసి మెలసి యుండుటచే వారి సంస్కృతి, ఆచారములలో పూర్తిగా మార్పులు వచ్చినవి. ఇట్లు కొంతకాలమునకు రెండు సంస్కృతులు, రెండు తెగలు యేక మగుటచే ఈ కాలములో ఆర్యులవరో, ద్రావిడులవరో (అది కులు తప్ప) సామాన్యముగా తెలిసికొనుట కష్టము.

గోండులు

వీరు చాందాజిల్లా, సాత్పూరా పీఠభూమి వేతూలు, సివిసి, మాండ్లాజిల్లా మొదలైన ప్రదేశములలో నివసించుచున్నారు. వీరికి గోండులని, కోండులనిపేరు. ఇప్పటి మధ్యరాష్ట్రము (సి.పి.) గోదావరా (గోండుల రాజ్యం) అని పలువరిది యుండెడిది. వీరి భాష తెలుగు, తమిళం, కన్నడభాషలను చాలవఱకు పోలియుండును. ఒకప్పుడు వీరు పెదరాజ్యములను స్థాపించి పాలించిరి. ‘చిద్వాండ’ పద్దగల ‘దేవుగల్’ బెబ్బల్ పూర్ పద్దగల గర్లమాండ. చాందా మొదలగు ప్రదేశములను చాలవఱకు గోండురాజులు పాలించిరి. పురుషవేషమును ధరించి తన శిశువును వీధుకు కట్టుకొని, తనస్వాతంత్ర్య రక్షణకై శత్రువుతో పోరాడి వీరస్వర్గ మలంకరించిన వీరనారి, మహారాణి అయిన దుర్గావతి ఈతెగలకుచెందినదే.

గోండుల నృత్యకళనుగూర్చి చెప్పఱకు ముందు వారికి సంబంధించిన ఒకపుక్కిట పురాణగాధ చెప్పట అవసరము.

అదిలో ప్రపంచమంతయు జలమయము — భగవంతుడొక్కడే కామరాకుపై శయనించి యుండెను. ఒకరోజున తనచేతిని సరిపి ఆ మట్టితో ఒకకాకిని సృష్టించినాడు. అది ఎగిరి అతని భుజముపై వ్రాలినది. తరువాత ఆయన యొక ఎండ్రకాయను సృష్టించినాడు — అది నీళ్ళలో ఈడ మొదలుపెట్టినది. కాకిని ఎగిరి కొంతమన్ను తీసికొనిరమ్మని భగవంతుడు ఆజ్ఞాపించెను. కాకి చాలసేపు పెదకినది. కాని మన్ను ఎచ్చటను కన్పించలేదు. చివఱకు ఒకకాలు నముద్ర గర్భమపై నుంచి, విక్రాంతి తీసికొనుచున్న ఎండ్రకాయను చూచినది. ఆ కాకి అలసిపోయి ఎండ్రకాయ మెత్తని వీపుపై వ్రాలినది. ఆ కాకి పాదముయొక్క గీటులే ఎండ్రకాయ వీపుమీద యేర్పడినవి. కాకి ఎండ్రకాయను “మన్ను ఎక్కడ దొరుకునని” యడుగగా, ఎండ్రకాయ తన శరీరమును ఒకవంతుడు గట్టిగా చేసినచో కాకి మన్ను తెచ్చిచ్చెదననెను. భగవంతు డందులకు అంగీకరించి దానివీపును గట్టిగా చేసెను. అందువలనే ఎండ్రకాయయొక్క పెదాగము గట్టిగా నుండున్నదట. అది నీళ్ళలోనికి పోయి భూగర్భములో ఎఱును చూచి దానిమెడను గట్టిగా పట్టుకొన్నది. అందువలనే ఎరమెడ చుట్టూ నల్లని చుప్పలేర్పడినవట. ఎర తననోడలోనుండి మన్ను బయటకు తెచ్చినది. ఎండ్రకాయ ఆ మన్నునుతెచ్చి భగవంతున కీయగా అతడు దానిని నముద్రములో చల్లెను. అప్పుడక్కడ భూమి యేర్పడినది. భగవంతుడు దానిమీద వడిచెను. అతనిచేతిలో ఒక బొబ్బయెక్కినది. దానిలోనుండి పార్వతీ పరమేశ్వరులు పుట్టిరి.

మహాదేవుని రేతస్సునుండి అనేక విధములైన చెట్లు, చేమలు మొలచినవి. పార్వతి వానిని భక్షించి గర్భవతియై పడునెనిమిది హిందూదేవతలను, పడునెనిమిది గోండుదేవతలను కన్నది. గోండుదేవతలు అరణ్యమునంతయు నాక్రమించిరి. వారు హిందువులవలె భగవద్భక్తి కలవారై ప్రపరించక అతినీచముగ కము. కొందఱు కుండేటి పేదతో పిదకలుచేసి కార్చి దానితో

జీవించుట మొదలుపెట్టిరి. ఆ ప్రదేశమంతయు వారువంపిన మృగములయొక్క క్రుక్కువాసనతో నిండినది. వారు స్నానపానాలు, జపహోమాదులు మానిపేసిరి. ఈ విధముగా జీవించే గోండులమీద మహాదేవునికి ఆగ్రహము కలిగినది. వారి నంత మొందింపవలెననితలచి, వారి నందరిని ఒక స్థలమునకు పిలిచి, వారి మధ్యలో ఒక ఉరుతును సృష్టించెను. వారు దానిని చంపి తినుటకుగాను దాని వెనుక పరుగెత్తుట మొదలుపెట్టిరి. అదియొక కొండగుహలోనికి పోయినది. వారు దాని వెనుకనే ఆ గుహలోనికి పోయిరి. శివుడు ఆ గుహద్వారము నొకపెదరాయితో మూసివె చెను. కాని పార్వతి తనకు ప్రయమైన గోండుల దుర్గంధము అరణ్యములో లేకపోవుటకు కారణము తెలిసికొని తపస్సుచేయ మొదలుపెట్టినది. ఆరునెలలు నిద్రాహారాలు మాని తపస్సుచేసినది. ఒకనాడు భగవంతుడు ఊయెలలో నూగుచుండగా పార్వతి తపస్సు ఆయనను కలవరపరచినది. ఆయన నారాయణుని (సూర్యుని) తపస్సువలన చేస్తున్నది చూచిరిమ్మని పంపెను. నారాయణుడు పార్వతిని కలసికొని, ఆమె తపస్సునకు కారణమడుగుగా, ఆమె "గోండులు నాకు కావలె" నన్నది. నారాయణుడు భగవంతునికి దానినెఱింగించెను. భగవంతుడు గోండులను తిరిగి యిచ్చివేయుటకు ఒప్పుకొనెను. ఈ విధముగా గోండులు తిరిగి ప్రపంచములోనికి వచ్చిరి.

గోండుల నృత్యకళ

గోండుకోయల నృత్యాలంకరణ

గోండులలో అవివాహితులైన యువతీ యువకులు నృత్యగానములతో కాలము గడుపుటకై ఒక గృహము యేర్పరుప బడును. దానిని "గోటర్ మర్" అందురు. అది వారి నృత్యమందిర మనవచ్చును. కొన్ని ప్రదేశములలో శ్రీ పురుషులకు వేలు వేలుగా

నృత్యగృహములుండును. 'చత్తీస్ మర్' లో గోండు పల్లెలలో పెండ్లిగాని యువతీ యువకులు, "గోటర్ మర్" లో రాత్రిళ్ళు చేరి నృత్యగీతములతో కాలము గడుపుదురు.

ప్రతిరోజు రాత్రిభోజనమైన తరువాత పెండ్లిగానియువకులు ముందుగా నృత్యగృహము చేరుదురు. వారి తర్వాత యువకులు వెళ్ళెదరు. "కోట్వారు" అనబడు గురువు బాలబాలికల నాహ్వానించి బాలికలయొక్క నాయకునికి (సర్కార్ కు) వారిచే ముందుగా మ్రొక్కించును. తరువాత యొక్కొక్క యువతీ, తనకునచ్చిన యువకుని యేరుకొని అతని తలనుదువ్వి కాళ్ళు చేతులు మర్చించి నృత్యము మొదలుపెట్టును. అలసిపోవునంతవఱకు పాడుచు నృత్యముచేసి తరువాత విశ్రాంతి తీసికొందురు. ఇష్టమైనచో తమ యిందకు పోవచ్చును. కాని సాధారణముగ తనతో నృత్యము చేసిన యువకుని యింటనే రాత్రి గడపెదరు. ఈ విధముగా ప్రతి రాత్రియు నృత్యము చేయుటచే యువతీ యువకులలో పరస్పరానురాగ మేర్పడును. తలిదండ్రులు వారిపెండ్లికి ఒప్పుకొననిచో వారు అరణ్యముల లోనికి పారిపోవుదురు. అప్పుడు వారిదరు భార్య భర్తలుగ జీవించుటకు సంఘము ఒప్పుకొనును. అనగా పెండ్లి అయినట్లు అరము. కొన్ని ప్రదేశములలో బాలికలను 'గోటర్ మర్' కు పంపెరు.

ఇదే విధముగ 'మయ్యా'లు గలరు. వీరు బైగాజాతికి చెందినవారు. (బైగాలు ఆటవికుల పూజారులు) పెండ్లిగాని యువకులు బియ్యమును పువ్వులతో నలంకరించి, తమ పల్లెలనుండి మఱియొక ఒకెక్కుపోయి, ఆ పల్లెలోని ముసలివారిముందు దాని నుంచి, "దీనిని తీసికొనుడు శేనిదో నీళ్ళలో చేయుడు" అని యందురు. వారంగీకరించినచో ఆ పువ్వులనెత్తి తమ చెవులపెనుంచుకొందురు. సాయంత్రము ఆ పల్లెలోని పెండ్లిగాని యువకులందఱు వచ్చి ఈ పడుచులతో కలిసి, రెండు గుంపులుగా విడిపోవుదురు. మొదటి గుంపువారు నృత్యముచేసి అలసిపోయినప్పుడు రెండవ గుంపువారు నృత్యము చేయుదురు. ఈ విశ్రాంతి సమయమే వారు ఒకరితో నొకరు పరస్పరానురాగము పెంపొందించుకొను సమయము. వారి ప్రేమ వెల్లడించుకొనుటకు ఒక అవకాశము. ఇటుల రాత్రి అంతయు నృత్యములతో గడిపి తెల్లవారు లోగా అందులో ఎవరైనా భార్యభర్తలుగ జీవించుట కిష్టపడినచో ఇద్దరు గలసి రెండు చూడు రోజుల వఱకు అరణ్యములకు పారిపోయెదరు. అనగా వారికి పెండ్లయినట్లర్థము.

గోండులలో పురుషులు తమ మోచేతులకు, మోకాళ్ళకు, మనికట్టులకు 'హరీ' అగ్నిలో మంచుచున్న మోదుగు కట్టలతో చురకలు చేసికొందురు. అటుల చేయుటవలన నృత్యమునకు కావలసిన విధముగా వారి అవయవములు వంగుననియు, ఈ కట్టలవలె తమ దేహము కూడ మిక్కిలి తేలికగా తయారువుననియు, మంచుచున్న మంటలయొక్క జ్వాలలవలె వారి యొక్క దేహము కూడ కదులు ననియు, అతి రొందఱగ మండు మంటలవలె తమ అందములలో చుటుకుదనము వచ్చుననియు వారి సమ్మ

మోచేతులు, మోకాళ్ళమీద చురకలు వేసికొందురు. కుందేటి కాళ్ళ వలె తమ యంగములు చక్కగా వంగుననియు, చలనము కుందేటి వలె చురుకుగా నుండుననియు వారి నమ్మకము.

సృత్యగీతములు గోండుల నిత్యజీవితములో ఒక ముఖ్యంశము. వారి సృత్యములలో ముఖ్యమైనది ఖర్చుసృత్యము.

వర్షముకు ప్రారంభములో (దాద్రపదము) గోండులు చిగిరిన ఇప్పకొమ్మచెచ్చి, క్రొత్తగుడతో చుట్టి యిందలో నుంచెదరు. ఆనాడు పెద పండుగ చేసెదరు. దిండారగించిన తర్వాత భజంత్రీలు, ముద్దెలలు మోగించుచుండ త్రీ పురుషులు కలిసి ఆ కొమ్మ చుట్టును తిరుగుచు ప్రేమగీతములనో, ప్రకృతిగీతములనో పాడుచు సృత్యము చేయుదురు. ఇదియే ఖర్చుసృత్యము. ఇది గోండులకే గాక ఇతర అరణ్యజాతులవారికి గూడ ముఖ్యమైన సృత్యము. ఇటుల సృత్యగీతములతో ఖర్చువృక్షము నారాదించి, భగవంతుని సంతోషపెట్టినచో పంటలు బాగుగి యుండునని వారి దృఢనమ్మకము. ఖర్చుసృత్యము ఒకవిధమైన (అడవిప్రజల) దైవారాధన సృత్యము. ఈవిధముననే రాత్రికము లేక మార్తెర మానములందు 'బుయ్యా' చెగవారు ఒక ఖర్చువృక్షపు కొమ్మను అడవి నుండి తెచ్చి దానిని పల్లెలో నుంచి దానిముందు ఖర్చుసృత్యముచేయుదురు. ఇట్టి సృత్యగీతములతో కూడుకొనిన పూజవలన ఇప్ప, మామిడి, పసన మొదలైన చెట్లు చక్కగా ఫలించునని వారి నమ్మకము. సోమ, బుధ, శుక్రవారములు వారు పూజచేయుటకు శుభదినములు.

ఆశ్వయుజ లేక కున్వార్ మాసములో గోండు బాలికలు కొండలు ఒక కుండకు చిల్లులు పొడిచి, ఒక దీపమును, పావురపు కొమ్మను దానిలో నుంచి, దానిని యొక బాలిక తలపై నుంచి యింటికి పోయి దానిని యింటిముందు వాకిటిలో నుండి పాడుచు పంగి గుండ్రముగా తిరుగుచు ఉష్ణజ్వర వరుచుచు సృత్యమాడుదురు.

వీరు ఖర్చుసృత్యమేగాక ఇతరసమయములలో - శివ, గ్రీష్మకాలములలో, ఇతర విశ్రాంతి సమయములలో సృత్యగీతములతో ప్రొద్దుపుచ్చుదురు. మరయు గోండు త్రీలు, పురుషులు కలిసి సృత్యము చేయుదురు. ప్రతి పురుషుడు తనకు ఒక ప్రక్కనున్న త్రీ మెడచుట్టును చేయివేసి పట్టుకొనును. రెండవ త్రీ వాతని (పక్షమును) చుట్టి అతని చెంకప చేయినుంచును. తాళయల ననుసరించి ఒకకాలు తర్వాత రెండవకాలు నెత్తుచు, భూమిపై కొలుచు, చక్రాకారముగ తిరుగుచు సృత్యము చేయుదురు. ఈ సృత్యములో పెండ్లికొని యువతులేపాల్గొందురు. పెండ్లయినవారి సృత్యములో పాల్గొనరాదు. పురుషులు సృత్యసమయములో పులులు, చిలుకలు, లేళ్ళు మొదలైన జంతువుల చర్మముతో తమ శరీరముల నలంకరించుకొందురు. కొన్ని దేశలందు చెమలిపురితో శిరముల నలంకరించుకొందురు. వారు కడలిసప్పడు మోగుటకు గాను ఒకటి రెండు గంటలను వీపు ప్రక్కకు భరింతురు. వాద్య గాండ్రు మధ్యను కూర్చొని "టాం టాం"లు ముద్దెలలు వాయింతురు. కొన్ని సమయములలో వీరి సృత్యములో ముప్పది మంది వాద్యగాండ్రు కూడా పాల్గొను వాడుక కలదు.

ఒక్కొక్కసమయమున త్రీలు పురుషులు ఒకరి కెదురుగా నొకరు నిలువబడి సృత్యము చేయుదురు. వారి మధ్యలో వాద్య గాండ్రు నిలువబడుదురు. ముందుకువచ్చుచు వెనుకకు పోవుచు, ఒకకాలు ముందునకు వేయుచు, దాని వెంటనే రెండవకాలునెత్తి గంతులు వేయుచు సృత్యము చేయుదురు. సృత్యము ననుసరించియే వాద్యగాండ్రుకూడ సర్కులు ముందునకు వచ్చిన ముందునకును, వెనుకకు పోయిన వెనుకకును, పోవుచు వాద్యములను వాయింతురు. ఈ సృత్యములలో త్రీలను పురుషులు పట్టుకొని సృత్యమాడరు కనుక యువతులుకూడా దీనిలో పాల్గొందురు.

గోండుల గీతములు కొన్ని వేదాంతసంబంధములు, కొన్ని ప్రేమగీతములు, కొన్ని త్రీ పురుషుల మధ్య సంభాషణలుగను ఉండును. వాని భావములు ఈమాదిరిగ నుండును.

నీశరీరమును జూచి పొంగకయ్యా
అది యొకరోజు పెక్కి పోవలసిందేగా !
నీ తల్లి, దండ్రీ, చుట్టములు, బంధువులు
అందరిని విడిచి పోవాలి
నీ యింటిలో నున్న లక్షల ఆసిని గూడా
మరణకాలములో వదలిపోవాలి

వాద్యములు పలుకుచుండగా సంగీతముననుసరించి పాదము భూమిపై సృత్యముచేయును. మార్తెగికులు వాయింతుండగా భూమి, సర్కుల అడుగుల చప్పుడులతో ప్రతిధ్వనించును.

పురుషులు

"ఆ యువతి, నిద్రపోవుచున్నది
ఆమె రాజు ఆమె తొడపై పడుకొని నిద్రపోవుచున్నాడు
ఒక రొడ్డుముక్క ఆమె యెడలో నున్నది
ఒక ముంకలో నీళ్ళున్నవి
ఆమె నేత్రములలోనికి చూచి చెప్పవయ్యా !
నన్ను కలియునో లేదో!" ఇట్లనగా

త్రీలు

"నా ఆవును ఆమె దొడ్డిలో వదలినాను
దూడను కొట్టడగ్గరుండాను
నా బిడను ఆమెకు వదిలినాను
(అనగా అన్ని బంధాలు తెంచుకొని)
నే నొక్కతినే వచ్చినయ్యా
నిన్నినుసరించి వెళ్ళటకు."
గదబల యొక్క "ఇటికెల సంబరము" సృత్యములు "తోడాజాతి" వారి సృత్యజాతరలు, చెంచుల సృత్యములు మొదలైన వన్నియు పెన వర్తించిన విధముగనే యుండును. గనుక వీనిని గుఱించి ప్రత్యేకముగా వ్రాయక కొన్ని ప్రత్యేక సృత్యాలను గూర్చి మాత్ర ముందులో తెలిపితిని.

భ ర త నా ట్యు ము

ప్రస్తుత కాలములో దక్షిణభారతములో (ఆంధ్ర, తమిళ, కర్నాటక ప్రాంతములందు) ప్రచారములోనున్న నట్లున మేళనంప్ర దాయమునకు 'భరతనాట్య' మని పేరు. ఇందు స్త్రీలు నాట్యమాడుదురు. పురుషులు ఆచార్యులుగా హంగుదారులుగా మాత్రముందురు. ఈ నాట్యమునకే మలయాళ దేశములో "మోహిని అట్ట" మని పేరు. ఒరిస్సా ప్రాంతములోని "ఒడిస్సీ" ఈ తరగతికి జెందినట్టిదే. అప్పటి "మహర్" నృత్యము ఆలయాల్లో దేవదాసీలు చేసే ఆధారన నృత్యము. ఈ నాట్యము లాస్యపద్ధతికి జెందినట్టిది. ఇందు ఒకే నర్తకి నృత్యనృత్యాభినయములను చక్కగా పోషించుతూ నర్తనము నల్పుటకు అనుకూలముగా సంగీత రచనలు చేయబడి నాట్యక్రమము రూపొందించబడినది.

‘అరిరింపు, జరిన్వరము, శబ్దము, వర్ణము, అభినయము
(పదము, జావళి, క్రోకము)’ అను విభాగములు యందుండును.

1. అలరింపు:- భరతనాట్య ప్రదర్శనము అలరింపుకో ప్రారంభింపబడును. ఈ అలరింపే - అంకరింపు, అరిప్ప, అరిప్పం, అరిహరి, అలారి యని గూడ పిలువబడును. అలరింపు యనగా పుష్పించుట లేక వికసించుట. శిలామూర్తివలె రంగనలముపై నమబంగిమలో నిలబడియున్న న రక్షి 'ఓం' కార వాదముతో నిండిన సంగీతము చెవులకు సోకినంతనొకరగి, చెత న్యము కలిగి నృత్యము మొదలిడును. శరీరములోని ప్రతి అవయవము (ముందు కనుబొమలు, తరువాత నేత్రములు, అటుపై గ్రీవము, పిమ్మట హస్తములు, అఖరున పాదములు) చెతన్యము చెంది తాళలయలననుసరించి న రించును. ఇదియే అలరింపు.

సంగీతమునకు సప్తస్వరములు యెట్లు జీవమో, మృదంగ వాద్యమునకు 'త, ది, ణో, స' యెట్లు బీజాక్షరములో, అచ్చే నృత్యమునకు 'తాం, తె' బీజాక్షరములు. అందుచే ఈ 'అలరిం పు'లో బీజాక్షరములతో కూడిన గీతము 'తాఃతైఃతైఃతాః' అని 'తాం ది తాం, తె తతె' అని ప్రారంభింపబడి, కాలపై కాలము లందు నృత్యమాడబడి, ఒక చిన్న తీర్మానముతో ముగింపబడును.

2. జలిస్వరము :- ఇది రసభావములు లేకుండా కాళియంబననుసరించి చెయబడే అంగవిన్యాసము; స్వ తము.

జతులలో గూడిన స్వరమును నృత్తిమాడుటచేత జతిస్వర మనబడుచున్నది. పాదసంచలనములో, గతులలో, శరీరభంగిమల ప్రదర్శనములో, సర్తకునకు గల ప్రావీణ్యమంతయు విందు ప్రదర్శింపబడును.

ఈ జటిస్వరమందు స్వరకల్పనలకు మాత్రమేగాక మృదంగ జతులకు గూడ స్వ తము ప్రదర్శింపబడిను.

కొన్ని మృదంగ శబ్దములను చేర్చి, ఒకటి లేక రెండు ఆ వృత్తములు వాయించి,

'తదిగిణతోం' అను శబ్దముతో ముగించుటకు జతయనిపేరు.

ఉదా:-

“తాదిమి దిమి దిమి తా త తోం , దిమి దిమి తా త తోం .

ధిర్బుధం తథిమి ధిమిత ధీమి । తా త త్తం ।

ధిమిత ధిమి తా త తోం । త తోం । తదిగిణ తోం॥”

✻

జటిస్వరములో వాడబడే తాళగతులు 5 విధములు.

తీర్మానము - 3 అక్షరములగతి - గణిత

చతుర్థ - 4 అక్షరములగతి - దిగిణత

ఖండజాతి - 5 అక్షరములుగతి - తదిగినత

మిత్రగతి - 7 అక్షరములగతి - తక తదిగిజత

సంకీర్ణజాతి - 9 అక్షరములగతి - తకదికి తదిగిణప్

ఈ ఐదు జాతుల నడకలు, వానికి తగిన తీర్మాన.

జతిస్వరములో ప్రదర్శింపబడును.

తీర్మానము :-

ఒక జతని - 'తదిగిణతోం - తదిగిణతోం - తదిగిణతోం
అని మూడుసార్లు పలికించి ముగించుట తీర్మానమనబడును.

సృష్టముగాని, సృత్యముగాని యెప్పుడును ముక్తాయితో
మొదలె , తీర్మానముతో ముగయును.

ముక్కాయిరిపు :-

‘తదిగిణతోం - తదిగిణతోం - తదిగిణ’ మాత్రమే వాయిం
చుట ముకాయి.

ముక్తాయికి, వీర్భాసమునకు, గల భేదము :-

తీర్మానమునందు - 'తదిగిణికోం' అని మూడుసార్లు వాయించినప్పుడు ఆ ధ్వని అంతటో ఆఖరై తరువాత నేమియో లేదని గూచించును.

ముక్తాయంపు నందు - 'తదిగిణతోం - తదిగిణతోం - తదిగిణ' అని వాయించినప్పుడు ఆ నాదము అంతతో ఆఖరుగాక 'ఇంకా యేమిటి? ఇంకా ఏమిటి' అని ఆత్మతకలిగించును. కనుక ఒక గతిలో నుండి యింకొక గతిలోనికిగాని, ఒక జతి నుండి యింకొక జతిలోనికి గాని మారునప్పుడు, ముక్తాయి ఆ మార్పునూ సూచించి మనలను మరల యింకొక జతిలోనికి తీసుకొనిపోయి

వదలును. 'తదిగిణి' అని వాయించినప్పుడు వదలు వదిలారక ఖిచ్చుచున్నది. 'తదిగిణి' అన్నప్పుడు వదలు సంపూర్ణముగైక ఇంకను యేదియో మిగిలియున్నట్లు గోచరింతును. కనుక వ్యత్యమిప్పుడును ముక్తాయితో మొదలై తీర్మానముతో ఖగియును. ఈ ఖగివ్యవస్థను ప్రదర్శించు కొన్ని ప్రత్యేక అడవులు :-

1. కుంభితము : మొవ ప్రేళ్ళపై నిలబడి మథమ అనే తలుపు వృత్తమాడుట.
2. అంచితము : మథమలపై నిలబడి మునిప్రేళ్ళ నెత్తి వృత్తము చేయుట.
3. పార్థిగము : మథమలను, మునిప్రేళ్ళను ఒక దాని తరువాత యొకటి యెత్తి వృత్తమాడుట.
4. ఘట్టిహాస్యేదము : అరికాత్తు నేంతు తగులకుండ, ముడుచుకొని మథమలు, మునిప్రేళ్ళ భూమికి తగులుచు వృత్తమాడుట.
5. సూచిపాదము : ఒకపాదము నేలనానించి, రెండవ పాదము మథమ నెత్తి ఆకాలి బొటనప్రేలిపై అనించి వృత్తమాడుట.
6. పార్శ్వగము : పాదముయొక్క నెత్తిప్రక్కలు నేల నానించి, రోప్రక్కలు భూమికి తగులకుండ విల్చి వృత్తమాడుట.
7. శతటవదనము : రెండు పాదముల బొటన ప్రేళ్ళను ఒకదానితో నొకటి పట్టి నటించుట.
8. చక్రమందలము : మునిప్రేళ్ళపై నిలబడి గజెలను గుండ్రముగ కదిలించుచు కాలు కదలించుట.
(ఇంకను యెన్నియో రకముల అడవులున్నను, సాధారణముగ కొన్నింటిని మాత్రమే భరతనాట్యనర్తకులు ప్రదర్శించుచున్నారు. వీనికి శబ్దములను - అడవులు, అభ్యాసపద్ధతి యను శీర్షికలో వ్రాసితిని.)

వృత్తములో హస్తవిన్యాసములు విసువిధములు

- (1) హస్తములు క్రిందనుండి పైకెత్తుట.
- (2) పై నుండి క్రిందికి దించుట.
- (3) కుడి ప్రక్కకు విసురుట.
- (4) ఎడమ ప్రక్కకు విసురుట.
- (5) వృత్తాకారముగ త్రిప్పుట.

హస్తములెప్పుడును పాదముల ననుసరింపవలెను. కుడికాలు కుడి చేతిని, ఎడమకాలు యెడమ చేతిని అనుసరించును.

వృత్తములో సువయోగపదునట్టి పదములు హస్తములు

వ్యస్థిక, రోం, అంజలి, కటకావర్తన, శక్తిట, కీలక, కచితా శిఖర, కూర్మ, హంపావ్య, అంబద్వ, పతాక, పాళ, - ఈ పదములు హస్తములు వృత్తములో వినియోగింపబడును.

వృత్తములో తాళలయ లను గురించిన వివరములు
తాళము యొక్క కొంతయే 'కాలము' (Time Measure). ఒక తాళము యొక్క దురము గమనము (Speed) ను తెలుపునది లయ.

నిలంబిత, మధ్య, ధృత యని లయ మూడు విధములు. మనము ఒక గీతమును పాడునప్పుడు చేతితో అతి నెమ్మదిగ తాళము నేయించు పాడుటకు, ఆడుటకు సులభమగు మండునది నిలంబిత లయ. విలంబితమును రెట్టింపు చేసిన మధ్యలయ, మధ్యలయను ద్విగుణీకృతము చేసిన ధృతలయ అగును. ధృతలయ కంటె యొక్కవ తొత్తరగమన్నది 'జంబలయ' అనబడును.

అవృత్తము : ఒక తాళములో పాడుచున్నప్పుడు మొదటి అక్షరము నుండి మొదలుపెట్టి పాడుచు మరల మొదటి అక్షరమునకు వచ్చుట 'అవృత్త' ఘనంబు.

ముక్తాయ, తీర్మానము గురించి వ్రాయబడినది.

జతి :- మృదంగ శబ్దముల కూర్పు.

గతి :- తాళములో ఒకరుయొక్క నడకలను తెలుపునట్టిది.

ఉదా :- అరికాళములో వృత్తమాడునప్పుడు, అందు-

(1) తక్కిది కిది తాంత రీతి తదీంగిణిత.

(2) తక్కియే తాహత దిత్తియే తాహత.

ఇట్టి శబ్దముల కూర్పునకు వృత్తము నల్పుడును. ఈ శబ్దములు ఏ నడకలో - అనగా 3 అక్షరముల నడకయందో లేక 5 అక్షరముల నడకయందున్నదో, విషమగతి యందున్నదో, సమగతి యందున్నదో నిర్ణయించునదే గతి.

'చినతక - చినకటి' - లేక 'తాం తాం - తక్కిం, కుందరి కిటతక - తక్కిం' మొదలైన శబ్దములను జేర్చి యేదియో ఒక జాతిలో (3, 4, 5, 7, 9 అక్షరముల జాతిలో) కొన్ని అవృత్తములు వాయించి 'తదిగిణి'తో ముగించుట గూడ 'గతి' యనబడును.

చతురశ్ర జాతి నడక గల తాళములో ఐండ్ జాతిని నడుపుట - త్రిశ్రములో మిశ్రము నడుపుట గూడ 'గతి' నడుపుట యనబడును.

ఈ క్రింది విధముగ మృదంగ శబ్దములను కూర్చి వాయించుట గూడ గతి నడపుట యనబడును.

తై తరికిట - తరికిట - తక తరికిట

దిరుగురు తాకిట తరి - తత్తై తక తరికిట.

త్రాంత్రాంతరి - తతే తక తరికి
 తరికి తుంతరి - తేత తక తరికి
 కుంత కుంతరి కి - దరాంగ తక దదిగింతో

తత్కారము :-

త, ఇం తరితక ఇం తకతకం దదిగింతో

ఈ విధముగ కొన్ని కల్పములను చేర్చి ఒక ఆ వృత్తములో
 తీర్మానముతో ముగించుట తత్కారము.

ఉదా :-

తత్కారము :-

తద్ది తక తరి ఇం - ఇం దీ తకతరి ఇం

తక తరిఇం - తదింగింతో

ఇతి - కుందరి, కుంద, కుకుందరి, తకుంద

కుకుంద, తకుంద, తక, తకుందరి, కిలతక

తీర్మానము

దీం దత త్తం, దిద్దుడు త్తం,

తాంతక, దీంపక, తకుందరి, కిలతక

తాంతకం, తకకం, తకం

దిద్దుడుత్తం, తకం, తం తం } మూడుపాద

దిద్దుడు దిద్దుడు తం

జరివ్వరములోని ఏకేష వివరములు :-

మోచానరాగము అదితాళము

పల్లవి: రీ, పా, రాపా గారి రా, పా, గా, రీ పా చారి,

పా, రప రప రీ, గా, పా, రా

వ్యరము.

గిరిగ నున దదన పవన గగన రి, రిగ

పరిరిగ గన, పద దన దారి

తీర్తి :-

యం తారి తక్కుకు ద్రింకుకు

ఇంతద్ది కుంతద్ది ద్రింకుకు

ధణకు ఇం దీ త తక ఇం

తకుంద దికుంద దీ తా త్త దీంత తం

తారి తారి కిలతక దిద్దుడు, తారి త కిల తక

త తరికిల తరికిలతో

వ్యరము :-

పారిగ రిప రీ, పరిపదపా, దపదప దా గపపదప

రిరిగ రా, ననరి పా, నపద రీ, రిరిగ పా

రిగపద పద

పై విధముగ పల్లివి, కొన్ని వ్యరముల కూర్పు, మృదంగ
 కల్పముల కూర్పులతో కలిపియుండునది జరివ్వరము - ప్రతి
 వ్యరము, ప్రతి జతి, ముగించిన తరువాత మరల పల్లివి పాద

బడును. ఇందు వివిధ కరణాలు, అంగహారములు, బాదలు,
 రేఖలు, తాళంయం వనునంది ప్రదర్శింపబడును. ప్రతి జతి,
 వ్యరము ఒక తీర్మానముతో ముగియుచుండును.

'కల్పి' పల్లివిలో వ్యరములు లేక కేవలము మృదంగ కల్ప
 ములతో గూడిన జతులకు మాత్రము వృత్తపాదబడును. 'వ్యర
 పల్లివి' యందు మృదంగ జతులుండవు. కేవలము కల్పన వ్యర
 ములకు మాత్రము వృత్తపాదబడును.

కొల్లుకట్టు జతుల వృత్తము

మృదంగ కల్పములతో గూడిన జతిని రాగములో పాడుచు
 వృత్తపాడుట. (దీనిని గూర్చి కూచిపూడి వృత్తకళలో వివరముగ
 వ్రాసితిని.)

దరువునకు జడికి గల భేదము

జతులు తాళంయం వనునంది వ్రాయబడిన కల్పముల
 కూర్పు. దరువులు అటుగాక పాటకచేరీలలో పంగిత విద్వాం
 సులు పాడు వ్యరముల వలె వ్యేచ్ఛగా వృత్తము చేయుటకు అవ
 కాళముండును. వర్తకుడు తనకు గల పాండిత్యమును (అదవు
 లందు, తాళంయంందు) పూర్తిగ ప్రదర్శించుటకు దరువులందు
 అవకాళమున్నట్లు జతులయందుండదు. కనుక దరువులలోని
 వృత్తము యెప్పటికప్పుడు మాతవముగా నుండును.

కై వార గీత ప్రబంధములు

1. కై వార ప్రబంధము

నాటరాగము - రూపక తాళము

పపపాపా - పపపాపా - పపపపప -

మొద్దుయెయె - తత్తయెయె - యెంతయెంత త -

పపపపప - పపపపప - మపపపా మమమమ

తత్తత్తత్తత్త - తదీం దిం క్కు - జకకుయె - జజజజ

మమ - మపమమరిప - మపమమమరిప -

జజ - యెంతి తత్త - యెంతి తత్త -

పపపపప - మరిపపప - రిపపపప -

రాక్షిరాక్షిర - దళందళం - జజయెంతయె -

పపపపప - రీమామా - మరిపపప -

త్రయెంతి - తంద్రం - తాదిమికిల -

పపపపప - పపపపప - మాపా -

కుక్కుదుదుదు - తొడిదిదిది - దంద్రం -

మరిసనరిగ - మరిసనరివ - నననననని -
తుత్తురుత్తురు - యెత్తరిత్తరిక్కి - తొద్దిత తద్దిద
*

పనిపాపా - పవనినివ - వినినప్పని
ణకుయెం - ణణణణణణ - ణణణణణణ -
*

పననప్పని - పననననని - పమమమరివ
కిణణిక్కిణ - ణణణిక్కిణ - కిణిత్తరిత
*

సప్పమవమ - మరిసననని - పమమమరివ
రిత్తరితతద - శంకుయెంత్ర - యెంత్రయెంత్ర -
*

2. గీత ప్రబంధము.

శంక రాధరాము - హను శము
సనిసప్పని - సరిసనని - సాధవధవ -
లక్కిలద్దిమి - దిద్దిమిద్దిమి - తాత్కత్కథం -
*

పనిసా - సనిసరిగా - గరిగా - రిసరీ -
దొంగా - యెంత్రా - యెంత్రెం - దందాం -
*

సనిసా - సనపపపప - మవగమరిన -
చిందీం - తణణణణణణణ - తుత్తుకుతుత్తుకు -
*

సనిధవమగ - గామాపప - పాపనీ -
తణణణణణణ - తాత్తణ్ణ - పోలింతా -
*

సానిసనని - సరిగామరి - గగరిసనీ - స్పసరీసని -
కాచిన్య - అత్తయ్యత - సరినిహం - విత కే ఎవి
*

సనినీసని - సధిపపగమ - గమపద్ధని - పద్ధనిసా
హోటిజరె - శరణ అగరి - జనరక్కిణ - చిక్కియరే -
*

సరిగమ్యరి - గరిమారిన - రీసనిసా - సాధవప్ప -
పెంత్రెన - తెంత్రాంతె - నాంతెనాం - కేనరెన్న -
*

మవగరిసని - సానిసనని
రెవివిసం - కేనంతెన *

పావదాని - పాదనీవ - వీవరిగ * నమ్మగరిగ -
తేవతేన - కేవతేవి - తెవిసం * అత్తెనతేవి -
*

సనిసరిగమ - సమగమవ - ధ్విపా * పవపాదవ -
తేవిసంఅల - తెవిసంఅ - తెవిసా * మువిసేవిత -
*

మవగరిసని - పరివిసదవ - పామగరిస *
సుజనహృదయ - అలలలంక - రంగురెవిరే *

గీతకె వార ప్రబంధములందు మృదంగ శబ్దములతో కూడిన వరుసలు పాట రూపములో పాడబడును. ఆ వరుసల కనుగుణముగ నృత్యమాడుదురు. ఇందు విశేషమేమనగా పాడునప్పుడు యెట్లయిన రాగములలో ఆరోహణ, అవరోహణ యుండునో, దాని ననుసరించి తాళ వాద్యములలో గూడ ధ్వనిలో ఆ భేదములు చూపబడును. ఆ విధముగనే నృత్యమందు గూడ ఆ ధ్వనిని గమనియొక్క ధ్వనితో ననుసరించి హెచ్చు తగ్గుల భేదములు ప్రదర్శింపబడును. కై వారమందు మృదంగ శబ్దములు మాత్రము రాగములో పాడబడును. గీత ప్రబంధమందు పాటగూడ యుండును.

జతిస్వరము, ప్రబంధము, కొల్లుకట్టు నృత్యములలోని భేదము

ఉదా:- 'తకిట, దికిట' అని గాని

'తక - తక' యని పరికించవలసినప్పుడు ఆ అక్షరములను విడివిడిగ పరికింతుము. ప్రబంధములందట్లుగాక, ఉదా:- పవసాసా - నివసాన

దుదుయెంయెం - తత్తయెంయెం

ఈ ప్రబంధమును పాడునప్పుడు 'ప' - 'ప' యే స్వరమున కా స్వరము విడివిడిగ వలెకక యెట్లు ఒక స్వరములో యింకొక స్వరమును ధ్వనిపూరితముగ చేర్చునో, ఆ విధముగనే నర్తకుడు కూడ

'దుదు యెం యెం'

అని నృత్య మారినప్పుడు 'దు' కు పేరుగ పాదముతట్టి ఆ పాదము అంతతో ఆఖరుయగునట్లుగాక 'దు, దు' లు రెంటికిని మధ్య విరామము లేకుండ ఏకమైన ధ్వనిని కాలికో పరికించుచు నృత్య మాడును. కనుక యిందలి శబ్దముల నృత్యము కేవలము పొడి అక్షరములవలె వినిపించక పీడా యుంకారము వలె వినిపించును. ఇట్లే 'కొల్లుకట్టు' నృత్యముగూడ యుండును.

నృత్యములో అంగిరె ప్రమును కూర్చు విధాన

మృదంగముపై కొన్ని జతులను పరికించునప్పుడు ఆధ్వని గారిలో విస్తరించు విధమును బట్టి - అనగా ఆ ధ్వని వలయాకార

మొగ వి న్నరించి (Kharadig) వలయోకార అంగవిన్యాసము, ము క్తయి,
కోణాకారముగ విస్తరించుటన్నయెడల కోణాకార విన్యాసము,
యెట్టి వంపులు లేక ఒక ఉన్నవి గీతవలె యుండిన ఆ విధము
గను, అంగ విన్యాసము కూర్చుండును.

ఉదా -

"తకిల దికిల తకిల దికిల"

ఆధ్వని

MA

ఈ విధముగ యెక్కువ దిగులు ఉన్నట్లుండును. కనుక
యెట్టి పదకలన్నింటికి కోణాకార అంగవిన్యాసముండును.

"తరికిలతక దిరికిలతక"

G G

ఈ ధ్వని చక్రాకారముగ విస్తరించుటన్నను ఆరంభించు
చోట కలియక ముందుకు పాగుచుండును.

"దిరుడు దిరుడు"

O O

ఇది వలయములుగ చుట్టుకొనును.

త ధీః గిణత్.

1 2 3

1 2 3

పై వి - మార్దంగీకుడు మృదంగముపై శబ్దములను పలికించి
నప్పుడు - ఆ ధ్వని గాలిలో యేవిధముగ ప్రసారము చేయుచు
మన చెవి చేరువో తెలుపుటకుగాను కొన్ని శబ్దముల యొక్క
అకారములు చూపితిని. ఈ విధముగ ధ్వని ననుసరించి దాని
యొక్క సంచార విధానము తెలిసికొని దానిని నృత్యములో అంగ
విన్యాసమందు ప్రదర్శింపవలెను.

నృ త్య ము

శ బ్ద ము

జలిస్వర నృత్యము తరువాత శబ్ద నృత్యమాదవిడును
ఈ శబ్దమందు -

కాంభోజ - త్రిపుట

కాకుజంతరి. తకుంద. కుకుంద రి.

కుకుంద. తకుందరి. తకుంద. క్రితతక జంతరి.

తకిల. కిలతక. తగిణ. జంతరి.

తక్కిణాంకిణ. తోంగిణ. తక.

తక్కిణాంకిణ. తోంగిణ.

ము క్తయి,

కిలతక జంతరి. కిలతక జంతరి తా||

సరసి జాజులు. జలకమాదే. సమయమున.

నీ వచటకు జని. సరిగే చీరలు. మెల్ల చేకొని.

పరుగులెత్తుట. న్యాయమా : పరుగులెత్తుట

న్యాయమా : తరువు లెక్కుట ధర్మమా :

ఓరోరి నీ వగలేలరా : బారోరా నీ వగలేలరా :

కోడిమ్మి గిణతక. తతాతె య్యతక.

తకుందరి. దికుందరి. తతాతె య్యతక||

పై విధముగ ప్రతి చరణమునకు మృదంగ శబ్దములతో
కూడిన జతులున్న పాటలును,

మరటి - ఆదితాళము

వ|| చేరీ వినవె శారి చరితము - గోరీ సుకుమారీ

గిరి వర కుమారీ||

అ|| వారిజాక్షిదంతటను శ్రీ మీరి వేడ్కతో నయోధ్యకు

గోరి పోవుదారిలో నృపవైరి యైన పరశురాముడు

కారు మొగుల కరణి చాపధరుడై

కాలమ్మత్తువో యనగ బం కిరడు

గేరి హరి యెదుట నిలిచి పలికెను

వీరాధి వీరుడని యెఱుంగక||

ఇట్లు అంగికాభినయమునకునుకూలముగ నుండునట్టి శివ,
దేవి, రామ, కృష్ణ మొదలైన దేవతల పరమ గీతములు శబ్ద
మందు పాడబడును. వానికి తగిన హస్తాభినయము ప్రదర్శింప
బడును.

శబ్దనృత్యమందు సాత్వికాభినయము కన్న అంగికాభి
నయమే యెక్కువగా నుండును. అంగికమునందు మనము పాటు
పాటలోని అర్థము హస్తమాలతో (ముద్రలతో భంగిమలతో
ప్రదర్శింపబడును.

'గోపాల' అని అభినయించుచున్నామను కొందము. అట్టి
తరి 'గోపాల' అను పదము నెన్నియో విధములైన అర్థములు
వచ్చునట్లుభినయింపబడును.

గోపాల - గోవులను కాచువాడా

వెన్నదొంగా

కాశీయమర్దనము చేసినవాడా

గోపికా వస్త్రావహరి

గోవరస గిరిదారి

పూతన సంహరి

బృందావన విహారి
గోపికా మనోహర
మత్తయద్ధ నిపుణా
కంఠుని సంహరించిన వాడా
మురారి
పటపత్రకాయ
శేషకాయ
రాధారమణ
సందకుమార

మత్స్య, కూర్మ, వరాహ, నృసింహ, వామన, వరకురామ, రామ, కృష్ణ, బుద్ధ, కల్కావతారములు ధర్మసంరక్షణార్థమై తివ్ర వాదా :

పై అర్థములు వచ్చునట్లు హస్తములు పట్టబడును. వానికి తగిన భంగిమలు, చారి, కరణులు ప్రదర్శింపబడును.

అటుపై కృష్ణునియొక్క బాలక్రీడలన్నియు వర్ణింపబడును.

ఈ విధముగ కీర్తనలోని ప్రతిమాటయొక్క అర్థమును అంగికాభినయముతో ప్రదర్శించుట శబ్దములో చూచెదము. మధ్య మధ్య ఆ భావమున కనుగుణ్యముగ నృత్తము గూడ ప్రదర్శింప బడును.

శబ్దనృత్యములోని అభినయమునకు, పదములు, వర్ణముల లోని అభినయమునకు భేదము తెలియక కొన్ని వేళలందు మనము రెంటిని ఒకటిగా భావించి భ్రమపడెదము. ఆ రెండింటిలోని భేద ములు కొన్ని చోట్ల అతి సూక్ష్మముగ నుండును. ఈ భేదములను విశదపరచుటకు ఉదాహరణముగ ఈ క్రింది శ్లోకమును పరిశీ లింతము.

శ్లో॥ కస్తూరి తిలకం లలాట పలకే
వక్షానలే కాస్తుభం
నాసాగ్రే నవమౌక్తికం కరతలే వేణుం
కరే కంకణం
సర్వాంగే హరిచందనంచ కలయన్
కంఠేచ ముచ్రావళిం
గోపత్రీ పరిషేష్టా విజయతే
గోపాల చూడామణి.

(1) "కస్తూరి తిలకం"

అన్నప్పుడు సర్తకుడు ముందు 'కటకాముఖ' హస్తములతో కస్తూరి కలిపినట్లు అభినయించి, 'మయూర' హస్తముతో నొసట తిలకము ధరించినట్లు చూపును. కాస్తూరిత్యా అభినయము పరి పోవును. శబ్దనృత్యమందు యింతవరకే చూపబడును.

కాని అభినయమందు

(2) సర్తకుడు ఒక భక్తునిగామారి, ఆ భక్తుడు కృష్ణుని జూచినప్పుడు తనయందు గలుగు ఆనందము ఉల్లాసనేత్రములతో వెలిబుచ్చును. శ్రీ కృష్ణ భగవానుడు కస్తూరి తిలకమును నొసట

ధరించియున్నాడని 'కటకాముఖ, మయూర' ముల సహాయముతో భక్తి భావము లొలుకునట్లు అభినయించును.

1 వ అభినయమందు అంగికమునకే యెక్కువ ప్రాముఖ్య మివ్వబడుచున్నది. కాన శబ్దనృత్యమగుచున్నది.

2 వ దానియందు అంగిక పాత్వికములుండుటనే వది అభినయమగుచున్నది.

శబ్దములో 'జిక్కిణి దరువులు', 'సలాము దరువులు' గూడ నృత్యమాడబడును. (వీనిని గూర్చి 'కొన్తుభ నృత్యము'లో వ్రాయుదును.)

శబ్దములో నృత్యమాడబడే 'మండూక' శబ్దమును గూర్చి వ్రాయుచున్నాను.

"హిన్నమల్లెలు, హిగడపూవులు, వన్నజాజాల సంపతి - పూల వాసన చాల గలిగిన" అను కూచిపూడివారి పాటతో గూడిన శబ్దముకంటే ఆనందగజపతిపై వ్రాయబడిన 'మండూక' శబ్దము చాల చక్కని రచన.

ఈ రచనను పాడునప్పుడు గాని, మృదంగములో పలికించి నప్పుడు గాని కప్పుల బెక బెక నాదములు, వడిగా వీచు గారి ధ్వని, భయంకర మేఘ గర్జనలతో గూడిన వర్షపాతముల యొక్క చప్పుడు మనకు వినిపించును.

ఈ శబ్దము నాలుగు భాగములుగ నున్నది.

1 వ భాగము - జతితో ప్రారంభమై రాజానకు చేయబడిన అంకితముతో ముగియును.

2 వ భాగములో వరము రాటోపు చున్నదని ఆనంద ముతో కప్పులు చేయు బెక బెక ధ్వనులు.

3 వ భాగములో యురూ మారుతము.

4 వ భాగములో రెండు విభాగములుగా నుండి ప్రారం భములో వరమువడే ధ్వనులు;

తరువాత వర్షము, గాలి, కప్పుల బెక బెక ధ్వనులు, ఉండును.

అటుపై ని రీత్యానముతో ముగియును.

ఈ రచన యొక్క నృత్యము అతి కష్టమైనది. కనుకనే సాధారణముగ నెవ్వరును ప్రదర్శింపరు. ఇందులోని అడవులు, భంగిమలు, అంగవిన్యాసములు చూచినప్పుడు కప్పుల యొక్క నృత్యము, సుదులు తిరిగే గారి యొక్క వేగము, వెండి తీగెలవలె ఆకాశము నుండి భూమికి జారు వర్షధారల అభినయము, అన్నియు మనకు కనులకు కట్టినట్లుండును.

ఈ రచనలోని కొన్ని జతులను మాత్రము యిచ్చట వ్రాయుచున్నాను.

1 వ భాగము.

తాంత. తక తదిమిత కిటదిమి.

ధీంత. తక ధీంత. తక

తదిమిత కిదిమి .
 తకిత : కిచకు . ధిమి .
 తదీంగిత : తదీంగిత : తదీంగిత
 రాజా : రవికుంతేజా : విద్యం భోజా :
 మహారాజ : అంధ్ర భోజా :
 మంత్రాక భరతవాఙ్మయ వికారద :
 రాజాధిరాజ : పూసపాటి
 అనందరాజ గణపతి : మహారాజ : జయ జయ

మంత్రాక కల్పము

ఒక్కు : ధిక్కు : తదీంకుకు : తదిటికు :
 తదీంకు : తదిటికు : ధింకుకు : తదిటికు
 తెకుకు : తెకుకు : తెకు : తెక్కుకు : తదిటికు

 ఒక్కుకు : ఒక్కుకు : ఒక్కుకు : ఒక్కుకు
 తెకుకు : తెకుకు : తెకుకు : తెకుకు :
 ఒక్కుకు : ధింకుకు : తెకుకు : ఒక్కుకు :
 తదీంకు : తదిటికు
 తదీంకు : తదిటికు ధిం :

మంత్రాక మారుతము

రిండు : రిండు : రిరి : రింఘణ : రింఘణ
 రిరిండు : రింఘణ : రింఘణ : రింఘణ

 రిరిరి రిండు : రిరింఘ : రిరింఘ
 రిరిరి : రిరిరి : రిరిరి : రిరిరి
 .....
 యుక్కు : యుక్కు : జగణ : జగణ
 జగణ : జగణ : జగణ : జగణ
 గణగణ గణగణ : గణ జగణ : గణ
 కింకింకిం గణగణ గణగణ

మంత్రము భాగము

రేహారేహారే : రేహారే : రేహారే

 హారే హారే హారే హారే
 రేహారే రేహారే రేహారే రేహారే
 హారే రేహారే హారే రేహారే
 .....
 .....

కవ్యలనాదము

తగవగ వగవగ - తెగతెగతెగతెగ
 జగజగజగజగ - ధికుధికుధికుకు

.....
 తగం - వగం - తెగం - జగం

వర్ణము

గణగణగణగణ - ధశాంగ్ ధశధశధశ
 ధశధశధశధశ - ధిరుడు ధిరుడు
 ధశధశధశ -

.....
 .....

శీర్షానము

తక్కిట కిటతక - ధిక్కిట కిటతక
 తాంగిట కిటతక - తాంగిట కిటతక
 ధశత ధశత ధశ - ధశధశధశధశ
 ధశం ధశాంగ్ ధశత తదీంగిత తోం.

ఈ రచన చాల పెద్దది యగుటచే పూర్తిగ వ్రాయక దాని
 పొగనును తెలుపుటకును అక్కడ కొన్ని జతులను యెత్తి
 వ్రాపితిని. మరియు దీనికి స్వరము (పాడువదము) గూడ వ్రాయ
 లేదు.

లావణి

అంత్యప్రాసగలిగి లయప్రాసావ్యత గల ముచ్చటైన రచన
 లావణి. ఇట్టి రచనలు మహారాష్ట్ర భాషలో విరివిగా నున్నవి. ఈ
 రచనలు ముఖ్యముగ నృత్యమున కుపయోగించునట్టివి.

తమాపైనది రా చిన్నది
 దాని తలంపు నీపె మన్నది
 అది నమామి నీకే నన్నది
 మంచి నాణ్యమైన మేల్వన్నది || రా చిల్ ||

నమూరె స తానమూ
 గలయే గానమూ
 స్వాధిమాన మూదిరా
 తమూలంబు చిత్తము
 మిసిమి అమృతము
 మదన ప్రాంతముదిరా || చిల్ ||

నదాహంస - గున్నదాయ పిడికిట
 నదాడుగా వన్నెదాగుగా
 బదాయంబు - గబ్బిదాలు చనుల
 బిదారు తుమ్మెద - బిదారు || చిల్ ||

ఇంత వరాకేం విలువరా
మనసు పాపరాది యెడ
దాపరాదురా
వరాద క్రి మెనం పట్కామేశ్వర
వినుత దేవరాజ పూజిత బిల్

శబ్దవృత్తము యొక్క విశిష్టతను తెలుపుటకుగాను వసంత
వర్షపు గురించిన గీతమును వ్రాసి ముగించెద.

గీతము

“చెవి కొండ నులు నిరంతరం
వసంత సమయం”

వసంతా నామ -

విశ్వమున విశ్వమున నున్న ప్రకృతిలో చైతన్యము
గలుగును.

వసంతశ్లోక -

- (1) మోటుగానున్న చెట్లు విగుర్చును.
- (2) పక్షిములు, రంజలు, పువ్వులు, మొగ్గలతోవిండి
కమలపండువుగా నుండును.

(3) చెట్లు మొగలు దాల్చుల, మొగలరేకలలో ఒక్క
టొక్కటే వీరే పువ్వుములు వికసిండుట (ఇందు వేత్రముల,
హస్తముల అభివయము గమనించగలిగి)

(4) మలయమాడుకము లేలేరెమ్మల, అకుల, పువ్వుల
కదలిక

- (5) పువ్వు పరిమళములు ప్రకృతిలో ప్రసరిండుట
- (6) పువ్వుమకరందము గ్రోలుటకు భ్రమరములు వచ్చుట.
భ్రమర పరకలు - వృత్తము.
భ్రమర హస్తము - మార్పులు ప్రదర్శింపబడును.
భ్రమరములు తేనెనుగ్రోలుట
- (7) గుఱులు కొమ్ముల మధ్యదాగిన కోయిల కోకోరవములు,
- (8) మామిడిచెట్టువద్ద రమణులమవ్వదహా -
కొరంగి పృథ్వీము.
- (9) మవ్వర ప్రవేశము.
- (10) పంకజాల ప్రయోగము (పంపిండు విరావము)
- (11) దానిములు వరుసవృడు నాయక అవస్థలు

పైవ్రాసిన అంశములన్నింటినీ అభివయిండుటకు ప్రతి
అర్థముననుకూలమైన కొన్ని ముద్రలు, దాడులు, భంగిమలు, కరణాలు,
అంగభావములున్నవి. శబ్ద వృత్తమునందు ఆ భంగిమలు,
గతులు అన్నియు ప్రదర్శింపబడును.

ఉదా :-

మొన్నర ఆగమనము

మొన్నర హస్తము వట్టి - అతివి ఆగమనము తెలుపుటకు
ఒక ప్రత్యేక గదిలో వృత్తహస్తవలెను. ప్రతి బాణమును పంపి

తువచ్చుడు ముద్రలే గాక శరీరగతి, భంగిమలు కూడ చూడును.
ఇట్టి విబంధనలు శబ్ద వృత్తమునందు మాత్రమే పాటించబడును.

ఇదియే సున్నరాగమనము. అభివయము (వరాభివయము)
ప్రదర్శించువచ్చుడు వృత్తహస్తవలెను. మరియు చారి, కరణ
విబంధనలు పాటించక స్వభావికమైన పాత్వికమువలె ప్రాముఖ్య
మివ్వవలెను.

—0—

(వర్ణము) వదివర్ణము

శబ్దము తరువాత చేయబడు ముఖ్యమైన వృత్తవిశేషము
వదివర్ణము.

ఇది అభివయ, వృత్త, వృత్తములతో గూడిన పంగీక
రభవ, పల్లవి, అనుపల్లవి, ముక్తాయి, స్వరము, భంజములు గలిగి
పల్లవి, అనుపల్లవికి అభివయము, ముక్తాయిలోని భంజములోని
స్వరములకు వృత్తము, పాహిత్యమువలె వృత్తము యుండును.

ఉదా :-

శంకరాభరణము - గూఢక కాళము

పా వనజాక్షిరో : వాని వసతుల రమ్యవే ||
అ సుమదైవ అమర సింహాంధ్రుని
వర తపయదో శ్రీ ప్రతాప సింహాంధ్రుని ||
ముక్తాయి

గీర్తి : లగమపపా || పామగర్జన : పరీగమప
వేవేవే : గమయిలురా : రాదయమరు : విరాగిని
విగామపర : గమాపరది : మపారవిస :
దిరాపగవి : కరాపపం : విశాగరిమ :
విగ్గ : విగ్గ : విగ్గ : విగ్గ : విగ్గ :
విగ్గ : విగ్గ : విగ్గ : విగ్గ : విగ్గ :
పాదపామా : పామాగారి : గారిపాని || పా జాక్షిరో
కలమిక : చేయకగా : వాయిపురు ||

- (1) రావే మనవి దెలిపి నా వాడెఱుం బలికె ||
- (2) ఈ మాడుని వెకవే వయస తండు విను ||
- (3) ఈ మాడుని అరవిరి కరములు విరకము గురియగ నా
తరను ||
- (4) ఈ మలయమాడుకముడు యదియ వేకమడు
విలాకలు కలకం మునుడును కూయగ విని కాళవళను ||

ఇందు పల్లవికి అనుపల్లవికి పాత్విక ప్రధానమైన అభివ
యము ప్రదర్శింప బడును. ముక్తాయి స్వరము
“వేవేవే : గమయిలు .....
పాహిత్యమువలె వృత్తము

మిగిలిన భరణములలోని స్వరములకు స్పృతము, సాహిత్యమునకు స్పృతము చేయబడును. ఈ పదవర్ణములు విలంబిత లయలో నుండును.

పదవర్ణమునగా -

ఒక గీతములో వర్ణించబడిన నాయక భావమును స్పష్టపరచుటకు మరికొన్ని వివరములను సంచారులతో వర్ణించుట.

ఉదా :- 'వనజాక్షి' నాని పరవకు రమ్మనే

ఎందులకు :

"ఈ మారుని వెత నే నయిన తరమ"

మరియు దురుసుగ అరవిరి కరములు వేయగ నే తాళలేను అందుచేతను

"మరియు మారుతము హాయిగ వీచుచున్నది.

చిలుకలు కలకలముని కూయుచున్నవి."

ఇట్టి సమయమున నేను ఈ యేడబాటును సహింపలేను - కనుక ఓ చెరి : నాని రమ్మనే -

'ఏలనె : యిటుల : చలము : నానె : వెలుప : మననె :

ఏమి : నేరము : నే జేసినా : ననుచు :

ఇంత : పంతము : పొందించి పట్టాయె :

అతడే నానె దయకలించినవో -

"ఇంక : నానె : దయ : పచ్చి : నన్నే : రితి

పచ్చ : వియ్య : దెట్లు : వచ్చునె : చెరియ :

కనుక

"ఓ చెరి : నా నాడుని రమ్మనవే

ఈ విధముగ ఆ నాయక యొక్క అవస్థలన్నియు వివిధ సంచారులతో వర్ణించబడి స్పృత, స్పృత్య, అభినయములతో గూడిన సంగీత రచన పదవర్ణ మనబడును.

* * *

భావవర్ణము

ఒక భావమును ముందు గానముచేసి, దానినే స్వరములతో వివరించుట భావవర్ణము. ఈ రచనలు పాటకచ్చేరిలో సాధారణముగ పాడుదురు. ఈ రచనకు పల్లవి, అనుపల్లవి, చరణములందు మాత్రము సాహిత్యముండును. తరువాత స్వరములుండును.

ఉదా :- ప|| వనజాక్షి ఈ విరహమోర్వనే

వానుడేవుని తోడి తేనే||

అ|| విసవే నాగపురమున వెలయు సొందర్యరాజాని||

చ|| విలుపరాని మోహమాయె||

"వనజాక్షి" అని ప్రారంభములో ఆ విరహోత్కంఠిత బాయిక యొక్క విరహవేదన, ఆత్రత, ప్రియుడు ఇంకను రాలే

దను విసుగు, రాదేమోనన్న శంక, విచారము, దుఃఖము, విస్మయత, విరాళ ఇట్టి భావములన్నియు అభినయించి తరువాత ఆ భావములను రంజింపజేయు విధముగ - చరణ మభినయించి తరువాత పాదబిడే స్వరములకు స్పృతమాదవలెను.

అవగా -

చ|| విలుపరాని మోహమాయె||

(1) పా మా గారీ - ఛా మా గారీ - నీ సారీ - గామా పాదా||

(2) పా ధపా మగమ - పామ గారి సని -
సారి నీ సదని - సారి గామ దని||

ముందు

'విలుపరాని మోహమాయె'

ఈ మాటలలోని భావము నభినయించి - ఈ భావమును పోషించు విధమున - (1), (2) స్వరములకు స్పృతమాదవలెను. ఇందు వివిధ భావములు ప్రదర్శించుటకు అభినయమునకు జీవమైన పాట వుండదు. కనుక స్వరములనే (ధ్వని లేక నాదము) ఆధారము జేసికొని స్పృత్యను చేయవలెను. అందువలన భావవర్ణము విజయవంతముగ స్పృత్యమాదవలెనన్న కేవలము స్వరజ్ఞానము, రాగ తాళలయ జ్ఞానమేగాక ఆ స్వరముల యొక్క ప్రభావము (effect) - ఆ స్వరముల నొకటొకటిని పాడునపుడెటువంటి భావోత్పత్తి కలుగునో, వివిధ విధములుగ జేర్చి పాడిన నెట్టి భావముత్పన్నమగుచున్నదో, ఈ విజ్ఞానము సంపూర్ణముగ గలిగి యుండవలెను.

ఉదా :-

పరిగమపదని -

ఈ సప్త స్వరములు ఒక్కటొక్కటే పలికినపు డెటువంటి భావము వుట్టునో వివిధ విధములుగ చేర్చి పాడిన యెట్టి భావముత్పన్నమగునో ఒక ప్రత్యేక భావము ప్రేక్షకులలో కలుగవలెనన్న స్వరములను ఏ విధముగ పాడవలయునో మొదలగు ధ్వనిని గూర్చిన సమగ్రమైన జ్ఞానము గలవాడే, ఆ స్వరములలోని భావమును స్పృత్యమును ప్రదర్శింపగలడు.

స్వరజాతి

ఇది వర్ణముకన్న కడు సులభమైన సంగీత రచన. ఇందు స్పృత స్పృత్యములు పదవర్ణము నందు వెలె యుండును.

కల్యాణిరాగ స్వరప్రస్తార వర్ణము

నీ సాటి రాజ భామణిని నిఖిల ధ : రావలి గావరా

పూసపాటి సీతారామ రాజేంద్ర : భోగదేవేంద్ర

నదులు సాంద్ర :

విసగా : రిధణం : తక పదమప దీనుతకిట : పధనిస :

ద్రిమి : దనిద యెలుత : గమపద : తకధణాంత్రధా : ధనిసరి :

తదిమితః కిలతః త దింగిణ తాం నీ॥
 సారిగమపః దామపః గమపః గమపః గమపః
 మగరిగః గమపః సారిగమపః గమపః
 మగమపః గమపః గమపః గమపః గమపః
 గమరిగః గమపః గమపః గమపః గమపః
 రిగరీ గమపః మగరీ గమపః గమపః గమపః
 నిఖిల॥ దామపః గమపః గమపః గమపః
 సారిగమపః దరాస్తరి॥
 గమపః దనిపపమః గగరిధపమః గవపమ నిధపధమపః
 గమపధః పమగరి గానరా పూస గగరీమమగా
 దదపా సనిని రిస గగరి సనిదనిదపః పమగరి
 సాస్సా మగరీ గమపః పమగమరిగ సరిగమపధః
 సమగరీ గమపః పాతసీతరామ గమపః దపదా ధపమ
 గమపధపమ గగరి పపద దదపనిదపపదా రాజేంద్ర॥ తో॥
 గరిగి సరిస దనిదపనిసరిస గరిసనిద గరిసని ధనిసని॥
 గాదేవేంద్ర॥ సరిసని ధనిసరిసని దనిసాస్సా నిధపమగరిగనిసని
 సారిగమపధని సదుణి పనిధప నిధపమ గమపధ॥
 గమపధని పధని పధని ధనిసరి ధరిసరి సాంద్ర॥

పెద్దవర్ణము లేక చోళవర్ణములు

పద వర్ణముల కంటె విలంబితలయలో నుండి, పద వర్ణముల
 కన్న యెక్కువ చరణములు గలిగి తాళ, లయల యందు విగి
 యుండి, సర్వకుడు అభినయ స్ఫూర్తి స్ఫూర్తియులందు తన పాండి
 త్యము జూపుట కనుహలముగ నుండునట్టి సంగీత రచనలు. ఈ
 పెద్దవర్ణము సమర్థుడైన సర్వకుడు మూడు నాలుగు గంటలు
 స్వత్రమీదవచ్చును. ఇందనేక గతులలో రచింపబడిన స్వరము
 లుండును. ఈ వర్ణములోని పల్లవిని త్రికాలములలో నాడెడి వాడే
 పండితుడు.

ప్రఖ్యాతి వహించిన 'మోహన' రాగములోని పెద్దవర్ణమును
 గురించి యిక్కడ కొంత వ్రాసెదను.

మోహన - ఆదితాళము

ప॥ సరిగా దానిపె నెనరుంచి నీ సరసకు రమ్మనరా॥
 అ॥ సారసాగ్రేసా సదుణి సాంద్ర ఖూమి
 శ్రీ వెంకట పెరుమాళ్ రాజేంద్ర

ముక్కా యి -

గగరీగః సరిగః సరిసగరి రీసః ధపపాసః దాసపదధగగః
 విరిణోణి నెనయః మికచెలిమి మిర విటరాయః లేరచనువొనగః
 రీసరిగరీగః దగరిరీసః సపద సారిగతి రిగపరిరిగసః

లేర కరుణించి కపుగిరీర చిలుకతేజిపె కాని నెరవడిగః
 రిరిగ గావగరి గగః సారిగః గదాధాపః గసాపాగః
 వెరుకు పిండి దొరి నెని పేయగః వరాదోహా నెరామోహా
 రిగాసరీ గదపధసః శగపధసః పదాసారి
 భరంబుచే వెరచి నిను శరణనిస విచారింసః
 సరిగరీ రి సపదగరి గపధగరీ సరీసః
 పవురయెం త దిలిచినను పలుకబడే మిసామి
 సరిససదా ధసధధపా దధసదధరి ధగరిగరిసః
 నెరలనమా దొరతనమా అలుకవలదు చలముతగదు
 రీరిసద పధగరిస సాధసా సపా దగాగపా పగరిసదా
 నీయెడల నదినిరక రాదిరా ధరా పురందరా సరసకురా
 గరిసదా ధసపధగప గదపసధపగరి
 రసకరా యికచెలుపుడ మునుపటివలెనెర సరిగా॥

స్వరము, నాల్గు

గగరీగః సరిగః సరిసగరిరీసః ధపపాసః దదాసః
 తతయెంత దణత జెలుతకుడదాంత రికయెంత తకుంత
 పదదగగరిస రిగరీగః దగరిరీసః సపదసా
 తకకిణతయెంత దణయెం కిణ తయెంత తకకిణ
 రిగరిగః పరిగః సరిగః
 తకదణత తయెంబుత తదిమితః

పూర్వము వెంకటగిరి సంస్థానములో ఈ పెద్ద వర్ణమునకు
 చర్యకట్టు వాద్యము తోడ స్వత్యము సలువబడెడిది.

చర్యకట్టు వాయద్యమనగా -
 దేవుని ఊరేగింపు సమయములో - సుమారు పందెండు
 గురు దోళ్లు, పందెండుగురు సన్నాయి, రోడ్డువ కిరుప్రక్కల
 ఒకరి కెదురుగా నొకరు బాబలు తీర్చి నిలబడెదరు. వారికి మధ్య
 యేబది, అరువది మంది దేవదాసీలుండురు. వారికి వెనుక నట్టువులు
 తాళము వేయుచు నిలబడుదురు. సన్నాయి పాటకులతి విలంబిత
 లయలో,

'సరిగా దానిపె నెనరుంచి - నీ సరసకు రమ్మనరా' అను
 పల్లవిని ప్రారంభింతురు. దోలు వాద్యకులు ఆ లయలోనే మొదలు

పెట్టి పల్లవి ముగియులోగా మూడు కాలములు శబ్దములు పలికించి జాగాకు వత్తురు. మధ్య నిలబడిన దేవదాసీలు ముందా భావము నభినయించి తరువాత దోళ్ళలో పలుకుచున్న కాలపై కాలములలో స్వత్రమాది మరల పల్లవికి వచ్చి అభినయము చేయుదురు. పండ్రెండు దోళ్ళు, సన్నాయిలు, నర్తకులు అందరు కలసి ఒకే సారి త్రికాలములను ప్రదర్శించి ఒక్కరు గూడ లయ తప్పక జాగాకు వచ్చుట యెంత కష్టమైన పనియో మనకందరకు తెలిసిన విషయమే. ఈ విధముగ వాయించగలవారు నేటికిని వెంకటగిరిలో నున్నారు.

—0—

అభినయము - సాత్వికప్రధానము

శృంగార రసప్రధానమై, నాయికా పరసలతో కూడియుండి, సాత్విక సంచారి భావముల నభినయించుట కనుపెనవట్టి విలంబిత లయలో నుండు సంగీత రచనా విశేషములు పదములు.

క్షేత్రయ్య, అన్నమయ్య, సభాపతి, మాత్రు భూతేశులు, వీరభద్రయ్య, సారంగపాణి మొదలైన వారి పదములు,

పరిమళ రంగ, చున్నాడు రంగ, యువ రంగ, కస్తూరి రంగ, వెంకటేశ, శివరామపురి, అటవల్లి గోపాల ముద్రగల పదములు,

జయదేవుని అష్టపదులు, కృష్ణకరామ్యుల శ్లోకములు, పుష్ప బాద విలాసములోని శ్లోకములు, చ్యాగయ్య, పురందరదాసుల కీర్తనలు; జాషణీలు మొదలైన సంగీత రచనలలోని భావము సాత్విక ప్రధానమైన అభినయము ద్వారా ప్రదర్శింపబడును.

* * *

పదములు - వాని నభినయించు విధానము

పదాభినయమందు మనము ముఖ్యముగా గమనింపవలసిన విషయములు -

అభినయ వివరములు - లోకదర్శి, నాట్యదర్శి.

చతుర్విధాభినయము -

ఆంగికము, వాచికము, ఆహార్యము, సాత్వికము.

కావలసిన హంగులు - రంగస్థలము, రంగాలంకారము, వంతపాట.

* * *

(1) ఆంగికాభినయము

పదాభినయమందు సాత్వికము ప్రధాన్యము వహించును. ఆంగికమునందు ముఖ్యమైన హస్తాభినయము (ముద్రలు) యెక్కువగా నుండును. ఛింగీటులు ప్రదర్శించు నమయములందు గూడ ఎది కదలుచున్న శిల్పముల వలె నుండును. కాని నిర్మల్యము నందు పలె యెక్కువగా కోణములను గలిగియుండవు. అశ్రువులు, స్తంభము, స్పృశేదము, ప్యేదము, కంపము, వైచర్యము, ప్రళయము, హింసము - ఈ యెనిమిది సాత్విక భావములు ముప్పదిమూడు (33) సంచారులయొక్క ప్రదర్శనలో శృంగార రసప్రధానమైన పదాభినయము నిండియుండును.

శబ్దస్పృశ్యమందు ఆంగికముతో ఆగీతములోని భావములు ప్రకటింపవచ్చును. పదములందఱుగాక ఆంగికము, సాత్వికము కలసి నగాని అభినయము సంపూర్ణత్వము నొందదు.

* * *

(2) వాచికము

పదములను భావపూరితముగ అభినయించుటకు వాచికము చాల ముఖ్యము. పాటకుడు పదము పాడునప్పుడు రాగకాళములకే

ప్రాధాన్యమివ్వక, ఆ పదములోని భావమునకు తగినట్లు కంఠమును హెచ్చు తగ్గులుగ నవరించుచు, ధ్వనిలో చూడుర్యమును కనబరచుచు, పదములోని భావ ప్రేక్షకులకు అర్థమగునట్లు పాడవలెను. (Emotional type of Music).

ఉదా :- "కమ్మ విల్లుని గన్న చక్కని మువ్వ గోపాలుని రమ్మనవే నముఖాన రాయబారములేలే"

వితర్కం దైన్యం

"రాయబారము లేలే"

అన్నప్పుడు, వితర్కం, దైన్యం, - ఈ రెండు సంచారులను పాటకుటు తన గాత్రములో చూపవలెను గదా - కనుక 'రాయ బారము లేలే' అన్నప్పుడు ఆ రాగ స్వరూపము చూరకుండ ప్రథమ ములో గొంతును కొంచెమెత్తి పాచి మరల దీనర్వ మొలుకునట్లు గొంతును తగ్గించి పాడినచో స్పృశి చేయు అభినయములోని రసము చాచికము ద్వారా పోషింపబడి, ప్రేక్షకుల కభినయ మతి మిలభిముగ నిర్వచి, చారా రసము సునుభవింపగలుగుదురు. అభి సయమెంత చుట్టమో, దాని సనుసరించి పాడు పాటకుని గానము కూడ అంత ముఖ్యమే. పాటకుడు రాగ తాళ లయలనే గాక సాహిత్యములోని చూడుర్యము నిర్వచు జేసికొని, అనుభవించి అభినయములోని సంచారులను చాగుగ నెరిగినచాదె అనుసరించి పాడవలెను. (ఇది సట్టపపని) చూరంగిడుకు లయ ప్రధానముగ మాత్రముగాక ధ్వని ప్రధానముగ మృదంగము పరికింపవలెను.

(3) ఆహార్యము

పదాభినయమందు నేటి ఛరణ నాట్యాచార్యులు నాయకకు తగిన ఆహార్యమును ధరింపజేయుటలేదు. ఏదియో ఒక చీరెను గట్టి ఆ పదములోని నాయక కనుపుగ యున్నదని ఊహించుకొన మనుచున్నారు. అందుచేత ఆ పదములలోని నాయకల స్వరూ పము యిట్టిదని స్పష్టముగ చూసి చూహింపలేకపోవుచున్నాము. కనుకనే అభినయము చూచినప్పుడు పొందవలసిన రసానుభూతి కొరతపడుచున్నది.

ఉదా :-

జ్యోత్స్నాభిసారిక అభినయమందు - తళ తళ మెరసే టిస్సూ (Tissue) చీరె యే రంగుదెస కట్టి, తన కున్న ఆభరణ ములు ధరించి అభినయించుటకు బదులు, జ్యోత్స్న - శ్వేతాంబర ధారిణియై చందస మలదుకొని, ముత్యాలనరములు, మల్లెపువ్వులు, అలంకరించుకొని -

ఆ పదము నభినయించిన, నాయక యొక్క స్వరూపము మన హృదయములో హత్తుకొని మనకు పరిపూర్ణానందమునిచ్చును.

ఒక్కొక్క పదములోని భావమునకు, నాయకకు నరిపడు నట్లు ఆభరణములు, వస్త్రములు, కేశాలంకారములు, ముఖమునకు రంగు, రంగులంకారము మొదలైన విషయములలో శ్రద్ధ వహిం

చనిచో ఆ నాయక యొక్క వాతావరణమును సృజింపలేము. కనుక ఆహార్యము నాయకాభినయమందు ముఖ్యము.

రంగస్థలము

పూర్వ కాలమునందు వలె దేవళములలో నభినయించుటకు గాని, ఏదో ఒక చోట పందిరి పేసి కాగడం వెలుగులో నాట్య చూడుటకు గాని, మేజావాణిలుగాని నేడులేవు. ప్రదర్శనమిచ్చిన చోట మనము సేజిని యేర్పాటు చేయుచున్నాము. విద్యుచ్ఛక్తి దీపముల ముందు ప్రదర్శన మిచ్చుచున్నాము. కాని సాధారణముగ తెరల యేర్పాటులో నలుపు లేక ముదురు గీలపు రంగులలో తప్ప యింకాక రంగు మీదికి మనస్సు పోవుటలేదు. పె రంగుల తెరలు యితర నృత్యముల కెంత అనుకూలముగ నున్ననో, రసభరితమైన పదాభినయమందు మాత్రము తెరల యొక్క రంగుల విషయమై కొంత ప్రత్యేక శ్రద్ధ వహించవలసిన ఆవశ్యకత యున్నది. పదములలో ప్రధానరసము, స్థాయిభావము, సంచారుల కనుకూల మైన వాతావరణము సృష్టింపవలయునన్న, ఆ రసమునకు తగిన రంగులలో తెరలు తయారుచేసికొనవలెను.

(4) సాత్వికము

నాట్యధర్మి, లోకధర్మి నెరిగిన వాడే పదాభినయము చక్కగా చేయగలడు. సాత్విక భావముల నభినయించుటకు లోకధర్మి సహాయ చుత్వపరము.

నాయకాభినయములో ఒక సంచారి భావమును యెంతవర కభినయించిన ఉచితమో, ఆ నాయక యొక్క స్వరూపము చెడ కుండ పోషించుట కుపకరించునో, అంతవరకు తీసికొనవలయును గాని శాస్త్రములో చెప్పిన విధానము లన్నిటిని అభినయించినచో రసాభాసయగును.

ఉదా :- కమ్మవిల్లుని గన్న చక్కని మువ్వగోపాలుని

రమ్మనవే నముఖాన రాయబారము లేలే"

రమ్మనవే నముఖాన రాయబారము లేలే

బొత్తుకొండ గర్వం వితర్కం దైన్యం

ఇందు 'దైన్యము' నభినయించుచున్నామనుకొందము. మనస్సులో ఉత్సాహము లేకుండుటయే దైన్యము. దీనత్వమే దైన్యము. దైన్యము - దుఃఖము, మనోవ్యాధి, రోగము, దారి ద్రవ్యము, మనస్సు వ్యాకులపడుట వీని వల్ల గలుగును. వీని సభిన యించు విధము.

(1) బలము విడుచుట (2) అతిశయమడుచుకొనుట.

(3) మాటలయందు, నేత్రములందు పేదరికము.

(4) శరీరము కుంచుకొనుట.

(5) నమస్కరించుట (6) పేరుకొనుట.

పైన తెప్పిన ఆరు విధములలోనే యే భావముల నభిన యించిన 'రమ్మనవే నముఖాన రాయబారము లేలే' అన్నప్పుడు మన కుపయోగించునో అలోచితము.

ఇందు నాయక

సామాన్య, ప్రాథ, వక్రోత్తి, గర్విత.

అదియునుగాక దైన్యమునకు ముందు 'వితర్కము' నభినయించుచున్నాము. కనుక పైని జెప్పిన ఆరు విధముల నభినయించుట సమంజసముగ నుండదు.

కనుక (1), (2), (3), (4), (5), (6) ఈ నాయక తత్వమునకు సరిపడవు.

ఇక మిగిలినది మాటల యందు, నేత్రముల యందు పేదటికము. మాటల యందు పేదటికము వాచికమునకు సంబంధించినది. కనుక వంత పాటకుదు అనుసరించవలెను. కావున నేత్రములందు పేదటికము మాత్రమొప్పును. కాని ఈ నాయకయందు రేఖా మాత్రముగనే వ దైన్యమొప్పునా? అని సంశయము కలుగ వచ్చును. ఇట్లే సమయమునందే మనకు 'లోకధర్మి' ఉపకరించును. ఈ నాయక యందు మనము జైత్సుకృత్యములో ప్రారంభించి, గర్వం, వితర్కం అభినయించితిమి. తరువాత పసిపిల్లలు గారాబము చేయు వట్లు ముద్దుగ ఒక్కసారి 'రాయబారము లేలే' అని ముఖము పెట్టి కొంచెము జాలిగ ద్రుక్కులనుంచి అభినయించి ముగించిన నాయక మరింత చక్కగ పోషింపబడును. ఈమె సామాన్య గనుక ఆ భావము వట్టిన గూడ దోషముండదు.

సదాభినయము కూర్చున్నప్పుడు మనము ముందుగ ఆ పదము వంతయు బాగుగ చదివి, ఆ పదములో వర్ణించబడిన నాయక, స్థాయి, సాత్విక, సంచారి భావములను గూర్చి జ్ఞానముగ నాలోచించి, ఏయే సంచారులను, ఆ సంచారులలోనే యే భాగముల నెంతవరకు అభినయించిన ఆ నాయకను పోషించుట కనుకూలించునో గుర్తుంచుకొని వంత పాటకునికి గూడ ఆ భావము ననుసరించి కంతము సవరించి పాడువట్లు అభ్యసంపజేసి అభినయించుట చాల ఆవశ్యకము. అట్లు చేయనిచో ఆ నాయక యొక్క స్వరూపమును స్పష్టించలేము.

* * *

హస్తాభినయములో కొన్ని సమయములందు చేయు పొర పాట్లు :- అందు సాధారణముగ పట్టెడి శిఖర హస్తమును గూర్చి వ్రాయుదును.

అభినయమునందెవరినైన ప్రశ్నించునప్పుడు ఎవరు, ఏమిటి, మొదలైన మాటలయందు కుడిచేత శిఖరము పట్టి, తలను ప్రక్కలకో ముందునకో, ఆడించి బొమ ముడికోనో, బొమల నెగురవేయుటకోనో ముగింతుము.

ఉదా :- "వివరింపుమమ్మా యీ విధము దెలిసి యిపుడెవరి వల్ల దుడుకు?"

"ఎవరి వల్ల" - అన్నప్పుడు శిఖరహస్తమును ప్రదర్శించుట సమంజసముగనే యుండును.

కాని

"మువ్వగోపాలుడు మోడి చేసుకున్నాడు

మొన్నటూల నుండి రాదు, నీ తోడు.

నే నెవ్వరి సంభదు"

ఇట్లు - "మొన్నటూల" అన్నప్పుడు శిఖరము : బొమలతో రూపదములలోని భావములను తెలియజేయుట.

ఒక నిచ్చుట 'వివ్వరి' అన్నప్పుడు 'మువ్వరి' హస్తములలో ప్రారంభించి క్రమేణ నానిని చేతులలో ఒక క్రక్కటు దొంగించి వికసింపజేసి అలపద్మముల ఆకాశములో నుంచి తిలగు క్రక్కలకు మెల్లగ నాడించు ఆ భావము చక్కగ వెల్లడి యగును. అభినయము కూడ సహజముగ నుండును.

సాత్విక భావములైన - గగుర్పాటు, అశ్రువులు - మొదలైన వానిని,

(1) రంగసలముపై నభయించునప్పుడు,

(2) ఏదైన హాయిలో నాట్యము చేయు పాత్రకు దగ్గరగ ప్రేక్షకులు కూర్చుండి నప్పుడు - అభినయించవలసిన విధానము.

స్తేజమీద అభినయించునప్పుడు ప్రేక్షకులు మనకు దూరముగ నుందురు. రోమాంచము మొదలగు భావముల నభినయించునప్పుడు ఆఖరులో కూర్చున్న వారికి మన శరీరముపై గలుగు మార్పులు గనపడక, అరముగాక కొన్ని వేళలందు చినుగుదోచును. ఇది సహజమే. ఎందుకనగా సామాన్యస్థితిలో నున్న శరీరమును పులకాంకితము వరకు నభినయించుటకు తయారవలెనన్న కొన్ని యవసరాలు మారుటకు కొంత సమయము పట్టును. కొన్ని భావములను క్రమేణ అభినయించిన గాని ఆ స్థితికి పోలేము. దగ్గరగ నున్న వారికి ఈ మార్పులన్నియు చక్కగ కనబడినను, దూరముగ నున్నవారు వాని ననుభవించలేకపోవుటచే విచుగుదోచుట సహజమేగదా? కాని సర్దుకుడి సమయములందు భంగిమలయొక్క అంగికాభినయ సహాయము తీసికొనవలెను.

ఉదా :- 'అశ్రువుల' నభినయించుచున్నామనుకొందము.

ప్రేక్షకులు దగ్గరగ నున్న - విశ్లేషముగ నున్న నేత్రములలో క్రమేణ నీరు యెట్లు క్రమ్మునో, ఆ నీరు బిందురూపమును దాల్చు విధానము, కొలకులందు నుంచి ముత్యముల వలె యెట్లు విలచునో, చివరకు కొలకుల నుండి దారగ యెట్లు ప్రవహించి చెక్కిళ్ళ నుండి జారి పడునో - దీనిని ఒకటి తరువాత యొకటి మన మభినయించిన, ప్రేక్షకులు ఆ సాత్విక భావములను జూచి ఆనందించగలుగుదురు.

కాని స్తేజమీద యిట్టిది సాధ్యమా?

కనుక అట్టి సమయములందు దీనత్యము కనిబరచు భంగిమను పట్టి చీర చెఱుగుతో కన్నుల నద్దకొన్నట్లు, లేక మయూర హస్తముతో కన్నీటిని యెగజిమ్మునట్లు అశ్రువారిక నేత్రములు, జాలిచూపులు, పీనిని సహాయముగ తీసికొనవలసిన అవసరము గలుగు చున్నది. ఇట్లు జేసిన అందరు అభినయము జూచుటకు పీలుండుటచే ఆనందించగలుగుదురు.

(1) పండితుల సతలందు,

(2) అన్ని తరగతుల ప్రేక్షకులతో గూడిన సభలందు అభినయించు విధానము.

పండిత సభలందు అభినయించునప్పుడు -

'నాట్యధర్మి', 'లోకధర్మి' ననుసరించి అభ్యసించిన అభినయమును జూచుటతో పండితులు తృప్తి పడరు. లలిత కళలకు సంబంధించిన శాస్త్ర పురాణములందు గూడ సర్వకులకెట్టి పాండిత్యమున్నదో తరచి జూచిన గాని వారు తృప్తిచెందరు. అట్టితరి మనము సామాన్యముగ రంగస్థలముపై అభినయించునట్లు యెక్కడి కక్కడ సంక్షిప్త పరచి క్లుప్తముగ ప్రదర్శించిన అభినయము చూచిందను, పూర్వము ఒక్కొక్క పదము గంటలతరబడి అభినయించిరనిన కేవలము ఆ పదములోని సాయి భావము, దాని ననుసరించి సాత్విక, సంహారలను మాత్రమే అభినయించినగాదు.

ఉదా :- కమ్మవిల్లిని గన్న 'చక్కని మువ్వగోపాలుడు'

'చక్కని' అన్నప్పుడు

నలని మేనువాడు, మెరుగు చామన చాయవాడు, కుటిల కుంతలుడు, విదియ చందురుని బోలు నొసలు, కమల రేకుల పంటి కన్నులు -

ఇటుల కృష్ణుని నఖశిఖ పర్యంతము వర్ణించి

గోపాలానికి -

గోవులు కాయవాడు, మురళీధరుడు, కొమ్మభ భూషణుడు, శిఖపించదారి, కాశీయ మర్దనుడు, గోపరావస్థానిహారి, నవనీత చోరుడు, సందకుమారుడు, బృందావన చిహారి, గోచర్తన గిరిధారి, రాధికాలోలుడు యిత్యాది లిలల సభినయించి -

అంతటితో ఆగక -

'విలరాదు'

'నలుమలెన్నో జేయువాడు'

సంసము వాని సొమ్ము (యక యచ్చుట సఖ్యతము, ఆరింగనము, చుంబనము మొదలై స శృంగార చేష్టలెన్నో)

'కళలంటి నేర్చిన వాడు'

మొదలైన వానిలో ఆ పదములోని సాయి భావమును లిలలంబు చేయుచు సాత్విక సంహారి భావములందు విజృంభించి లలిత సన్నియించుచుండిరి.

ఇట్లు ఈ విధమును రంగస్థలముపై అనుసరించిన ప్రేక్షకులకు విసుగుజనించక తప్పదు.

భగవదాధనకొరకు దేవతములో సృత్యముజేయు కళారాధకులు తప్ప - ఇతర సృత్య కళోపాసకులందరు ప్రేక్షకుల యొక్క మెప్పుబడయుటకు కొంతవరకె న ప్రయత్నింతురుగదా! కనుక శాస్త్ర విషయములను సర్వముల సంపూర్ణముగ నభ్యసించి నను, ప్రదేశమును ప్రేక్షకుల ననుసరించి వారిరానందమునిచ్చు విధముగ శాస్త్రీయ దృక్పథము చెడకుండ క్లుప్తపరచి అభినయించుట వసరము.

నాయక యొక్క స్వవచనముగ నున్న పదములెక్కువగ అభినయమునకు పనికివచ్చును. చెలి యొక్క వాక్యములుగ నున్నవి అంతగ రాణించవు.

ఉదా :- చేపట్లు కావచ్చునా? మీలో మీకు

చేపట్లు కావచ్చునా?

యేపట్లకె నను నెంచదగును మిమ్ము

ఈ పట్ల మీకింత తాలిమి లేక

మొదలై న పదముల అభినయమందు సర్తకి తన అభినయ సామర్థ్యమును చూపుటకవకాశముండదు.

* * *

కొన్ని పదములు పరస్పరతో నిండియుండి చిత్రములు గీయుటకు, చదువుకొని ఆనందించుటకు పనికివచ్చును. సాత్వికాభివయములో విజృంభించుట కవకాశముండదు.

ఉదా :-

మగువ తన కేళికా - మందీరము వెడలెన్

వగరాడ! మా కంచి - వరద తెల్లవారెననుచు! మగువ!

విడజారు గొజ్జంగి - విరిదండ బడతోను

కడుచిక్కు బడిపెనగు - కంటసరితోను

విడుద కన్నులదేరు - నిదుర మబ్బుతోను

తొడరి పడయుగమున - దడబడెను నడకతోను! మగువ!

* * *

మరికొన్ని పదములందు

సమర్థుడైన సర్వకుడు తన ప్రతిభను వెల్లడిచేయుటకు జాగరణతో యుండును.

ఉదా :-

కలికి సొగసె న నీ కనులు వ్రాసితిగాని

బెతుకు చూపులు వ్రాయు విడమెరుగెత్తి

సొగసెన కనులు -

హరిదాక్షి, కమలాక్షి, తరళాక్షి, మదిరాక్షి, మీనాక్షి, యింతికు మించి యెక్కువ అవకాశముండదు.

దాని 'బెతుకు చూపులు'

అన్నప్పుడు సమరుడు, అనుభవజ్ఞుడైన సర్వకుడెన్నో విధముల గంటలతరబడి అభినయింప మనల నానంద సాగరమున ముంచి తేల్చగలడుగదా!

కవి, సర్వకుని యొక్క పాండిత్యమును ప్రదర్శించుటకవకాశము కల్పించుటచే యిట్టి 'నెరపు' నేర్పాటు చేసినేమో?

* * *

పదసాహిత్యమునందే పదమును రీసికొన్నను, ఒక్కొక్క పదము ఒక్కొక్క ఖండరావ్యమగుచుండును. కనుక యేదైన ఒక పదములోని నాయకకు తగిన వాతావరణము రంగస్థలముపై మనము సృష్టించవలెననిన, ఆ పదమును ప్రారంభించు విధానమందు, ముగింపునందు మనము ప్రత్యేక శ్రద్ధ వహించవలెను.

ఉదా :-

భామలో : యూరికి - బయలుదేరెడువేళ
ప్రేమ మీరగ నా సామి - పిలిచి చెప్పినమాట
ఏమని తెలుపుదు నేలాగు తాకుదు - నేమి

చేతునే : చెలియా :

ఈ పదము నభినయింపవలయుననుకొందము. ఇందు నాయిక స్వీయ, ప్రోషిత భర్తృక, అనగా పతి దేశాంతరమున యుండగ ఆ వియోగము ననుభవించుచున్న శ్రీ, విప్రలంభ శృంగారము.

ఈ నాయికాభినయమందు

తెరయెత్తగానె రంగనలముపై ఒక ప్రక్కకు ఒక తులసి కోట, దాని ముందు అంజలి పుట్టింది కూర్చుని యున్న శ్రీ (నల్లని గాజులు, నల్లని చీర, రవికె ధరించి) - ఈ విధముగ మనకు ప్రత్యక్షమై -

ఒక నిమిషము నిశ్శబ్దముగ నున్న తరువాత సన్నని వీణా లాపము -

తులసిదేవిని పూజించిన పుష్పమొకటి యెత్తి ఆ నాయిక తలలో నుంచుకొని, మెల్లగ లేచి నిలచి, మెడలోని మాంగళ్యమును కళ్ళకదుకొని -

సన్నగ - భామలో : యూరికి బయలుదేరెడువేళ,

అని వంత పాటకుడు పాడుచుండగ, మెల్లగ సర్తకి అభినయము ప్రారంభించిన, ఆ నాయిక అభినయము యెంత సర్తకి, నహజముగ నుండునో మనము కొంతవరకూహించుకొనిన తెలియ గలదు.

అలాగుననే పసుపుపచ్చని చీర, రవికె, పుష్పరాగములు పొదిగిన ఆభరణములు, తలలో వచ్చి చేమంతులు ధరించి, గులాబి రంగు తెలల్ తలంకరింప బడిన రంగనల మధ్యమున మేలిమి బంగారు శిలావిగ్రహమువలె సర్తకి నిలబడి యుండగ తెర యెత్త బడి క్షణకాలము రంగనలమును నిశ్శబ్దముగ నుంచి అటుపై ని వీణపై తానము వంటి ఒక మధుర యంతర ధ్వని పలికింది, తరువాత గాయకుడు

"శ్రీపతి సుతులారికి నే నోపలేక నిను వేరె

గోపాలా : మువ్వగోపాలా :

అని ప్రారంభించిన, చెతస్యము లేని శిలవలె నిలబడిన ఆ సర్తకి మన్మథ బాణములొకటి తరువాత యొకటి తనపై బడినట్లు -

మెలమెల్లగ ముందు కనుబొమలను కదిలించి, ఆనందముతో జ్యోతులవలె వెలుగుచున్న తన శత్రువులను వికసింపజేసి, చరింపజేసి, అటుపై అధరము కదిలించి, శిరమును కంపించి, క్రమేణ వక్షమును పడికించి, తరువాత యుయూమారుతపు తాకిడికి తాళలేక తల్లడిల్లు తీగవలె శరీరమునంతయు అల్లలాడింది అటుపై -

ప్రేక్షకుల హృదయములు యుల్లన తన కాలి మువ్వల యులుయుగా రవములు మృదంగము యొక్క మధుర ధ్వనులతో

మేళవింపజేసి బాణహ సము పటి, మెలపు తీగవలె అభినయమున కుపక్రమించి నప్పుడు దునలో కలుగు రసానుభూతిని మన మూహించుకొనిన యెడల పదములను ప్రారంభించునట్టి విధాని ములు యెంత ముఖ్యమో బోధపడును.

పదములందు కల్పన స్వరములను పాడుటగాని, అడుటగాని తగదను విధానము నేడు ప్రచారములో నున్నది. కాని భావపూరిత ములగు స్వరములతో కొన్ని తీర్మానములను రచించి పదముల ప్రారంభమునందు, చరణముల ముగింపునందు వృత్తమాడిన కొన్ని పదములందు మనోరంజకముగ నుండును.

ఉదా :-

"రమ్మనవే నముభాన రాయబారము లేలే
కమ్మవిల్లిని గన్న చక్కని మువ్వగోపాలుని "

"ఎటువంటి వాడే ? వాడు ఓయమ్మ - వాడెన్నడు -

ఈ చీధిని రాదు

కుటిల కుంతల మువ్వగోపాలునట పేరు "

ఈ పదములందు నాయిక సాహస్య, ఇందు పదారంభము నందు, చరణముల ముగింపునందు, కొన్ని స్వరములతో గూడిన తీర్మానములుగాని, 'శొల్లుకలు' విధానములలోని తీర్మానములుగాని, ఈ ధ్వని ననుసరించి శత్రువులందు బావయు ప్రచరించుచు వృత్త మాడిన ఆ నాయిక యింకయును యెంతో రాణించును.

పదములను పాడు విధానము :-

సాధారణముగ పదములను పల్లవితో ప్రారంభించుట వాడు కలో నున్నది. కొన్ని కొన్ని అనుపల్లవితోను, మరికొన్ని చరణ మధ్యములోనుండి ప్రారంభించినగాని భాష్యురితముగ నుండవు.

ఉదా:-ప|| ఏమని తెలుపుదు నేలాగు తాకుదు

యేమిచేతునే చెలియా :

ప|| భామలో : యూరికి బయలుదేరెడు వేళ

ప్రేమ మీరగ నా సామి - పిలిచి చెప్పినమాట

పై పదము అనుపల్లవితో ప్రారంభించిన, మనకు వెంటనే అర్థమై ఆ రసమును ఆనుభవించగలము.

కొన్ని చరణములు మధ్యమునుండి మొదలు పెట్టినగాని సాంపుగ నుండవు.

ఉదా :-

ప|| విపరీతల దుడుకు మీ - యధర్మలో నభయ

ప|| విపరీతల మమ్మా : యీ విధము చెరిసి యిప్పుడు

ప|| రమణి : బంగారు మంచముపై నిదరు వారి

మమతతో సరసంపు మాటలాడే వేళ

కమలాక్షిపేర నన్ను మనుడు విల్వగా కోప

శమనము లేక నా జడకొద్ది గొంటినమ్మా :

ఇందు పల్లవి, అనుపల్లవితో గాక చరణములో 'కమలాక్షి ర సన్ను' నుండి ప్రారంభించిన పొంపుగ నుండును.

ఎట్లన -

'కమలాక్షి పేర సన్ను మనుడు బిల్వగా కోప
శమనము లేక నాడు బడకొచ్చి గొంటినమ్మా
వివరింపుమమ్మా : యీ - విధము దెలిసి యిపుడు'
యంతవరకు పూర్తి పాడి

'వివరింపు దుడుకు మా యిద్దరిలో నవ్వియ' అనుచోట నుండి
భిన్నయమందుకొన్న బహు ముచ్చటగా నుండును.

* * *

పదములలో సంచారుల సభినయించు విధానము తెల్పుటకు
మచ్చనకొర తేత్రయ్యవము నిచ్చట ఉదహరించుచున్నాను.

పదము - ఆనందభైరవి - ఆదితాళము

శ్రీపతి సుతుభారీనే నోవలేక

నిను వేడితే

కోపాలా ? మువ్వగోపాలా :

ఇందు నానిక ఆహార్యము

పనుపు పచ్చని దీర, పరికి.

మేనియి బంగారు కంఠిలో మెలయుచున్న బరీలంగా.

కురులు నున్నగ దువ్వె జారుచుడి, అందు చేతులకు
అలంకారము. పాడిడివిందు.

కనులకు సన్నగా కాటుక. చెప్పల వెంట్రుకలు నల్లగ
ఉండి రెప్పలు బరువుగ మూరిలు పడునటుండవలెను.

కొండెముగ యెక్కుదెట్టి న విల్లువంటి అధరము

ఎల్లరి గుండ్రని చొట్టు

చెవులకు యుంతాలు, మెడకు, చేతులకు పువ్వరాగముల
అభరణములు.

నడుమునకు చిక్కల పదాదము - చాచిబిందులు;

కాళ్ళకు పారాణి, అంచేతులందు లేత యెరుపురంగు

కుడిక్కి పెదిమపై నోటి నానుకొని పుట్టుమచ్చ

గోళ్ళకు లేత గులాబీరంగు

* * *

ఈ పదమందు నానిక పరకీయ.

శృంగార రసము, కరుణ రసము.

సంభోగ శృంగారము.

సంచారులు - మోహము, హర్షము, దైన్యము, బెత్తు
క్యము, నిర్వేదము, భేదము, ఆవేగము, అమర్షము. అసూయ,
వితర్కము, రోషము.

శృంగార రసము, కరుణ రసము, సంభోగ శృంగారము.

* * *

రంగారంకారము - పనుపువన్నె తెరలు.

* * *

ఆనందభైరవి - ఆదితాళము.

శ్రీపతి సుతు భారీనే నోవలేక నిను వేడితే

కోపాలా ? మువ్వగోపాలా :

||శ్రీపతి||

ఏ పొద్దు దానింటిలోనే - కాపై యుండి నీ పరప స

లాపాలా ? మువ్వగోపాలా :

||శ్రీపతి||

పె పూత మాటల నేర్పు - జాపు దాని రతిపై వింత

తీపేలా ? మువ్వగోపాలా :

||శ్రీపతి||

చూపుల నన్యల దేరి - చూడని నాతోలేని క

లాపాలా ? మువ్వగోపాలా :

||శ్రీపతి||

నా పొందెల దాని కబ్బి - యే పొందులేక యసురస్సుచే

నాపాలా ? మువ్వగోపాలా :

||శ్రీపతి||

♦ ♦ ♦

ఈ పదములో ఒక్కొక్క చరణములో ఒక్కొక్క
సంచారి భావమునకు ప్రాముఖ్యమునిచ్చి అభినయించిన చూడ
ముచ్చటగా నుండును.

అ భి న య ము

(1) శ్రీపతి సుతు భారీనే నోవలేక నిను వేడితే

మోహము హర్షము దైన్యము బెత్తుక్యము దైన్యము, నిర్వేదము

1 2 3 4 5 6

అవేగము

7

కోపాలా ? మువ్వగోపాలా :

భేదము.

(ఈ పాదములో దైన్యమునకు ప్రాధాన్యము).

సాత్వికాభివ్యయము

(1) మోహము - వియోగము, సంకోపముతో కూడినబాధ

చేత సామ్యపిలువ లేక హృదయము ఆందోళన చెందుట.

నిమిరిత నేత్రములు

శరీరము మేరచుట

మెలయుచున్న నేత్రములు

కన్నులు మూతవిడుట

శరీరము కంపించుట

క్రిందికి ఒరగుట

చమిర్చుట

చేష్టలు లేమి

అధరము వణకుట

(2) హర్షము, ముదము.

ముఖము, నేత్రములందు వికాసము

శరీరముపొంగుట

శరీరము గరిపొడుచుట

పులకరింపు

(3) దైన్యము.

ముఖమందు, నేత్రములందు వికాసము

శరీరము కుంచుకొనుట

వేడుకొనుట

అక్రమూరిత నేత్రములు

(4) కొత్తుక్కము

విమిషమాత్రము కూడ ఓర్వతేక త్వరపడుట.

కోరిన వస్తువు లభింపక క్షణమైన కాళలేక పోవుట.

మన్మథ కాపము	కొందరపాటు	పడకనుండిలేచుట
జిట్టాత్తు	వేగముగ వడచుట	శరీరము బరువెక్కుట
మనస్సు కాకజెందుట	శయించుటయం	చింతించుట
కాళలేక పోవుట	దధిలాష	

(5) నిశ్శబ్దం

కన్నీటి వడ్డగించుట

(6) ఆవేగము: (అగ్నివేగము)

వివరకానుట

చెమట విందువులు తుడుచుకొనుట

నేత్రసంకోచము

వ్యత్యాసముగ అడుగులు వేయుట

(7) భేదము

చేతులు పినుకుకొనుచు యిటునటు తిరుగుట

ముఖము విచారము బొందినట్లు కనబర్చుట

చింత

భ్రమను బొందుట

అంగి కాళినయము

శ్రీపతి సుతు బారికి

(1) అలరు విల్లుడు

(2) కమ్మ విల్లుడు

(3) రాచిల్ల నెక్కిడురాయరైతు

(4) మినకేతనుడు

(5) మకరకేతనుడు

(6) చందమామ అల్లుడు

(7) వలరాజు

(8) అంగహీనుడు

(9) లచ్చికొమరుడు (లక్ష్మీపుత్రుడు)

(10) జమిలిముక్కాలి నారి విలుకాడు

(1) అలరు విల్లుడు

కుడిచేత అర్థపతాకముపట్టి, తరువాత బాణహస్తముపట్టి, పిమ్మట కుడిచేత కుకతుండము బాణముతో నందించినట్లు పట్టవలెను.

(2) కమ్మ విల్లుడు

కుడి ఎడమల శిఖరములు పట్టి, ఒకదానిపై నొకటి మోపి బాణహస్తము పట్టవలెను.

కుడిచేత శిఖరము, ఎడమచేత కుకతుండము పట్టిన బాణ హస్తము లేక మన్మథ హస్తమునకు ఒప్పును.

(3) రాచిల్ల నెక్కిడు రాయరైతు

ఎడమచేత రాచిలుక, కుడిచేత శిఖరము దానిపై నుంచ వలెను. రాచిలుక - ప్రచూడ పట్టి, అందు చిట్కెనవ్రేలు చాచి పట్టిన రాచిలుకకు చెల్లును.

(4) మీనకేతనుడు

పతాకము కుడిచేత పట్టి, తరువాత మత్స్యహస్తము పట్ట వలెను.

(5) మకరకేతనుడు

పతాకములను స్వస్థికముగ పట్టవలెను.

(6) చందమామ అల్లుడు

అర్థచంద్రహస్తము పట్టి, ఎడమచేత అర్థచంద్ర, కుడిచేత సంకంశము పట్టి మరల కుడిచేత శిఖరము పట్టవలెను.

(7) వలరాజు

త్రిపతాకము పట్టి కుడిచేత శిఖరము పట్టవలెను.

(8) అంగహీనుడు

రెండు చేతులందు అలపద్మములు పట్టి శరీరమువద్దనుండి క్రిందికి లాగి - కుడిచేత కర్తరీముఖము పట్టవలెను.

(9) లచ్చికొమరుడు

రెండు చేతులందు అల పద్మములు పట్టి, ఇరు పార్శ్వము లందు కపిత్థములుపట్టి మాతృహస్తము పట్టవలెను.

(10) జమిలి ముక్కాలి నారి విలుకాడు

కుడిచేత భ్రమరహస్తము పట్టి - ఎడమచేత శిఖరముపట్టి విల్లు నాతి జూపవలెను.

* * *

మన్మథ పంచబాణ ప్రయోగస్థలములు

బాణము అంగికము సాత్వికము

(1) అరవిందము

స్తనములు

ఉన్మాదము

(2) అశోకము

అధరము

రోదనము

(3) చూతము

శిరము

సమ్మోహము

(4) నవమర్రిక

నేత్రములు

దేహము కుష్కించుట

(5) నీలోత్పలము

గుహ్యము

మృతి

(నీలోత్పలము నభినయించ గూడదు. మూర్ఛవరకు సతి నయించి బాణము నందించక యారకుండవలెను).

* * *

శ్రీపతి సుతు బారికి

బాణహస్తము పట్టి నందించి తరువాత రెండు చేతులందు కటరాముఖ హస్తములు పట్టి, దానిని హృదయము వద్దకు తెచ్చిన బాణము తగిలినట్లు భావము - అటుపై చేతుల అల పద్మములు అరచేతులు చేర్చి పట్టి వ్రేళ్ళు పడేకించిన,

'నేనోపలేక' అనుటకు చెల్లును.

నినువేడితే -

రెండుచేతులందు ముకుళముల పట్టి కుడివ్రక్కకుగాని, ఎడమవ్రక్కకుగాని పొడిగించి, జాలి చూపుల జూచుచు ఆ హస్తము వికసించవలెను.

కోపాలా :

సాత్విక సహాయముతో

మువ్వగోపాలా :

ఎడమ చేత ముకుళము పట్టి, కుడిచేత చతురముతో దానిపై వ్రాపినట్లయింపి, తరువాత కట్టకొముఖమును నాభివద్దనుండి నోటివద్దకు తెచ్చి, అటుపై కుడిచేత శిఖరము పట్టవలెను.

చూపు - దృష్టి లేదములు

జాని - మెదికలు విడుచువట్లు, దూషించువట్లు.

రత్తిపై - రతులు.

(1) ఎడమచేత వశాకము పట్టి - చెక్కిళ్ళకు తగులువట్లుంచి కుడి చేయి జారవిడచి పడక నభినయించి -

కుడిచేత కర్తములో చూపుడు, నడిమివ్రేళ్ళు కలువవలెను.

(2) తిట్టహాసము పట్టి - కుడిచేత పట్టబడిన అర్ధవశాక చూపుడు, నడిమివ్రేళ్ళు మధ్యలో ఎడమచేతి అర్ధవశాక వ్రేళ్ళను చొప్పించవలెను.

(3) రెండు సర్పకీర్తములు స్వస్థికాకారముగ పట్టి కర్కట హస్తము వట్టవలెను.

(4) రెండు చేతులందు శిథిరములు స్వస్థికాకారముగ పట్టి పాశ హస్త వట్టవలెను.

ఇట్లు సమయానుసారముగ హస్తముల నేర్పరచుకొని అభినయించుట.

ఇంక - వశాకము.

శిశిలా శిథిరము పట్టి ముందు వెనుకలకు పావురాయి వలె తల నాదించుట.

4. చూపుల అమృతే చూడని నాకోలేని

గర్వము ఫేదము

కలాపాలా : మువ్వగోపాలా.

రోషము.

(ఫేదమునకు ప్రాముఖ్యము).

గర్వం

చూడక యుండుట

తన అవయవములను వయ్యారముగ

జూచుకొనుట

మోము త్రిప్పకొనుట

విర్రాజ్యము

ఫేదము

ఉత్సాహము లేక యుండుట

మిక్కిలి చింతించుట

తలయెత్తి చూడకుండుట

జాలి చూపు

అశ్రుపూరిత నేత్రములు

కలాపాలా

వేడుకతో ఆకుమడుపుచుండుట

వలుగాట మోవిపై నుంచుట

పండుగని పరుకీ నలుపుట

కొదమ గుచ్చులమీద క్రొన్నెం

లుంచుట

కొగిట తేర్చుకొనుట

ముంగురులు చేతదువ్వి, నొవలు

కళ్ళు ముద్దిడుట

ఉరముపై నుంచుకొనుట

చొప్పి రత్నం నేలుట

పుట్టి విడమిచ్చి చెక్కిలివొక్క

కళలంటి మోవితేనె చప్పరించుట

రోమ్మున గుచ్చిలాని ముద్దుపెట్టుకొనుట

ఇరుగోయి అకుమడుపుచుండుట

తిలకము అందముగ నొవట దిద్దుకొనుట

బిలిమి మగందము వచ్చిరు మర్చించి బాగుగ అలముట -

చెక్కిళ్ళ కొవరి కొవరి ముడచుట

మోమున మోము చేర్చి మోవితేనె పీల్చుట

బంగారు తూగుటయ్యాలలో మోగుట

(పీనివి క్షేత్రయ్య తన పదములలో పేర్కొనెను)

(5) నాపొందెల్ల దానికప్పి - యేపొందులేక ఉసురనుట

ఫేదము అమర్చము విరేదము

విరేదము అసూయ

నాపాలా : మువ్వగోపాలా

దైన్యము వితర్కము

ఇందు దైన్యము, వితర్కము, ఫేదము, అసూయ వారి

గింటిని విజృంభించి అభినయించి ముగించవలెను.

పదాభినయమందు ప్రతిపదమునకు ఆ నాయకకు తగిన

ఆహార్యము (అభరణములు, వస్త్రములు, కేశ అలంకారము మొద

లె నవి) ధరించవలెనని వ్రాసింది. అట్టి వేమియు లేక ఆ నాయకను

పోషించుగలిగిననాడే గొప్ప వర్తకుడని కొందరి మతము. అది

యును విజయము. కాని అట్టిది కేవలము పాండిత్య ప్రదర్శనమునకు,

కొందరు పండితులయెడల అభినయించుటకు పనికివచ్చును. రంగ

స్థలము మీద ప్రదర్శనము రిచ్చినప్పుడు అనేక ప్రజలు ఆ ప్రద

ర్శనలను జూచుటకు వత్తురు. కాన అందరును నర్తకుని కున్ని

పాండిత్యము నర్తము జేసికొను విజ్ఞాన వంతులుగ నుండరు. కనుక

తమ ముందు ఆ నాయక యొక్క పంపూర స్వరూపమును జూచిన

గాని రసానుభూతి పొందలేరు. కనుక వర్తకులెంత విద్యావంతు

లె నను ఆహార్యము యొక్క అవసరమెంతయో గవలెడుచున్నది.

పదములలో రాగముల విలువ :

రాగములయొక్క పరిపూర్ణ స్వరూపము పదములయందు

గవలెడువట్లు మనకు మరియే యితర సంగీత రచన యందును

గోచరించదు. రాగములలోని గంభీరత, భావము పదములలోని

నాయకంలో ప్రత్యక్షముగ వృత్తమాడును. పదములు విలంబిత

లయలో నుండుటచే ఆ రాగములలోని అతి మన్నితమైన, ముఖ్య

మైన ధ్వనులను గూడ ఆ నాయక యొక్క విరహమో, దుఃఖమో

మరియే యితర సంచారి భావముల ద్వారానో ప్రదర్శించుట కను

కూలముగ నుండును. ఇట్టి అవకాశము కీర్తనలందు, కృతులందు

వంతగా కావరాదు.

శ్లోకాభినయములో విశిష్టత -

ఒక రాగమును మన మాలపించి పదలినప్పుడా ధ్వని

యొక్క ప్రభావము కొన్ని క్షణముల వరకు ప్రేక్షకులపై నుండు

వట్లు, శ్లోకాభినయమునందు గూడ వెంటనే ఒక సంచారి నుండి

యొక్కోక సంచారి లోనికి పరిగెత్తక ప్రమేణ మాడ్చుకొని

పోవుటచే ఆ రాగములలోని సౌంధ్యం, సౌగములన్నియు మన

కన్నులకు గట్టవట్టుండును. మరియు పదముల, జాపకం అభిన

యము శాళియలద్దమై యుండుటచే, ఆ శాళియల వసుసరించి

రాగమును కొన్ని విలంబవలతో బిందించవలసి యుండును. కొన్ని

కోకముల అభినయములో రాగాలాపమునందు ప్రేక్షకులయొద్ద

రాగమును మన యక్షము వచ్చిన చోట విరచుటకవకాశముండును.

పదములు కొన్ని అంగికప్రధానమైనవిగా నున్నవి.
స్వాతిక ప్రధానమైన పదరచనలు.

ఉదా :-

ప॥ అక్కరో : యోర్వని వాడు నునుడు గాకని -
యాడుకొంటే ఆడుకొనేడు

అ॥ మొక్కదిగిన వాని ముదుమాటల వాని
మువ్వగోపాల సామిని యెవరై నగాని //అక్కరో॥

చ॥ రామ వాని దలచి నవ్వదే - రవిక క్రిక్కిరిసి గుబ్బ
లేమో రామ్మెల్ల నిండునే - వాని మాటంటే
నా మనసు పై పై నుండునే - వాని జూచితే
నవనిదులట్టినట్లుండునే - యెవరై నగాని //అక్కరో॥

ఈ పదాభినయమందు సంచారుల యొక్క, అంగికము
యొక్క అభినయమెక్కువగా నుండదు. సాత్విక భావము
(స్తంభము, స్వేదము, గగుర్పాటు, రోమాంచము) మొదలైన
వానిపై ఈ నాయిక అభినయమాధారపడి యుండును.

'దాడు వాని దలచినవచ్చుదే -'

ఇప్పుడు అభినయము ఉచ్చాస్యన విశ్వాసములతో ప్రారంభ
మైనను శరీరము యొక్క పొంగును ప్రదర్శించుటకు సాత్వికమే
శరణ్యము. అట్లే ఉపసంకల్పము సాత్విక భావముల యొక్క
ప్రదర్శనపై ఆధారపడి యున్నది.

తేవలము సాత్విక సంచారుల యొక్క సహాయముతోనే
ప్రదర్శించుటకు చక్కని అవకాశమున్న పదములు మరికొన్ని -

"ఎందు దాచుకొందు నిన్ను ఏమిసేతునేను ?

అందమైన నీమోము - అయ్యలూ : ముద్దుగుల్లుచున్నది"

ప॥ పదములో

"ఎందు దాచుకొందు నిన్ను"

అన్నిప్పటి ఆత్రత, అనశయత, కంగారు మొదలైనవి
ప్రదర్శించునప్పుడు,

'అందమైన నీమోము - అయ్యలూ : ముద్దుగుల్లుచున్నది"

ఇందు ప్రదర్శించునట్టి ఆనందమునకు అంగికము యొక్క
అస్పృశ మెరిమాత్రము నుండదు. ఆనందము, ఆత్రత, కంగారు,
నేత్రముల యొక్క గతి ద్వారా ప్రదర్శింపవచ్చును.

అంగిక ప్రధానమైన పదములు

"ఏ తీరున రమణుని గెలిచి నీ - చెట్ల దూపాదువో ?

నాతిమూలా : మదన : నీ

చేర దిరిమి చూచితిమి దిరిమి //ఏ తీరున॥

గాతినే యేనుగనెక్కి - రాకావంద్రుడు గొడుగుగాను
లేక నెమ్మర మొదలైన దలముల - చేత గెలిచెదనంటివా?
పోతులేనుగుకుంభములే - పాలితిగుబ్బలు మోముపంద్రుడు
నాతి ప్రాణమురే చలువ తెమ్మర

జాతి వారిలో వగలు గలదా : //ఏ తీరున॥

*

*

ఇందు సాత్వికము కన్న అంగికాభినయమే (హస్తాభి-
నయము) ప్రాధాన్యత వహించునని పదము చదివినంతనే తెలియు
చున్నది.

పదములు - కావములు

కర్నాటక సంగీతములో కొన్ని వందల రాగములున్నప్పటికి
తేత్రయ్య సుమారు నలభై రాగముల కంటే యెక్కువ
రాగముల్లో పదరచన జేయలేదు. అతనికి మిగిలిన రాగములు
రాకగాదు. పదముల్లోని నాయిక, సాత్విక, సంచారులను వికసింప
జేయుటకు సంగతులు వేసి పాడుటకు అనుకూలించినట్టి రక్తిరాగ
ములనే ఏరుకొన్నాడు. నాయికలు కొన్ని వందలైనప్పటికి -
అష్టవిధ నాయకలెట్లు ప్రాముఖ్యంతో పరిగణింపబడుతున్నారో
అట్లే రాగములుగూడా అతడు ఏరుకున్నాడు. అంతేగాక ఒక్కొక్క
రాగము దాని స్వర సంచారము ననుసరించి, భావసంచారమునకు
అనువైనట్టి వాటియందే ఏరికూర్చాడు. కాని ప్రస్తుతకాలములో
కొందరు రాగములు మార్పుటకు. దానివల్ల నాయిక స్వరూపానికి
భంగము కలుగుతుంది. సంచారే వికాసానికి ఉపకరించదు.
భాషకు రాగపోకడకు అతకుటలేదు. కనుక వీరై సంతవరకూ
అతడు రచన జేసిన రాగములందే పాడుట ఉత్తమము.

ఉదా :- ఎటువంటి వాడే వాడు : ఓయమ్మ వాడు ఎన్నడూ
ఈ వీధిని రాడు.

ఈ పదము నీలాంబరి రచన చేయగా కొందరు కళ్యాణిలో
పాడుతున్నారు. ఈ నాయికాభినయంలో శృంగారము, అద్భుతము
రెండు రసాలును పోషింపబడుటకుగాను తేత్రయ్య ముగింపు
మాటలు, రాగము యొక్క ముగింపుధ్వనికి సరిపోవునట్లు రచన
జేసినాడు : "దు" - "ట" ఈ రెండు అక్షరాలు ఆ రాగము
యొక్క ముగింపులో కలిసి అంతమైనప్పుడు ఒక విధమైన ఆశ్చర్య
రసోత్పత్తి, తన్మయాభావపుష్టి కలుగుతుంది. కళ్యాణిగాని మరేరాగ
ములో పాడినా ఆ భావస్ఫురణ కలుగదు.

పదములు - లయ, తాళములు

పదములు విలంబిత లయలో పాడితేనే అభినయం చక్కగా
ప్రదర్శించుటకు అవకాశముంటుంది. కొందరు లయమింది కీ రసం
పోకడలో పాడుతున్నారు. అది అభినయానికి ఒప్పుదు. మరి
కొందరు కళాకారులు పదపరములందువలే త్రికాల అడుగులు
గూడా పట్టుతున్నారు. అడుగులు వర్ణములు, జావళిలందుఒప్పును.
అభినయమందు తేవలము తాళము గతి తెల్పుటకు మాత్రము
అడుగులుగాని, న రక్తి లోను కాల్గిలోగల పాండిత్యం జూపుటకు
గాదు. ముఖంలోని భావపాండిత్యం ముఖ్యంగా అభినయంలో
న రక్తి ప్రదర్శించాలి. ఇక కాలి పాండిత్యము స్వల్ప నృత్యాదు
లలో చూపవచ్చును.

కొందరు కళాకారులు తాళములు మార్చి పాడుదురు :-

ఉదా :-

"రమ్మనవే నముఖాన

రాయబారము లేలే" - ఈ పదము త్రిపుట కాళము, తేదార రాగములో వుంది. దీనిని రూపక కాళములో గానము చేయుదురు.

అట్లే,

"మగవ తన కేళికా మందిరము వెడలెన్"

ఇది యంపెలో వుండగా - రూపకంలో పాడుదురు.

కాళము లెక్కకు సరిపోయిననూ, నడక యొక్క అందము కుంటువదును. కావలసిన భావగంభీర్యత, నాయక రూపకల్పన జరుగదు.

*

*

*

పదములు - రాగమాలికలు

వలవి, అనువలవి ఒకరాగమందును మిగిలిన మూడు చరణములు మూడు రాగములందును రాగమాలిక కొందరు విద్వాంసులు పాడుచున్నారు. ఇవి వలవి అనువలవిలో నాయకను నిరూపించి మిగిలిన చరణముల్లో ఆమె పూర్తి అవస్థలను తెల్పి యున్నారు. పదము పూర్తిగా పాడినగాని ఆ నాయక, ఆమె అవస్థా భాదలు తెలియవు. అట్టితరీ రాగముల మార్పు, భావ పోషణకు అటంకముగా నుండును. ఒక రాగములోని వివిధ భావముల పోషణకు రాగము సంచార చేసి పాడుట ఉత్తమ అభినయం ప్రకటించుటకు ఉపకరించును.

(1) నాయక భావము వర్ణనయించుట; (2) నాయక తానై అభినయించుట :-

ఈ రెండు విధములైన అభినయముల్లో 2వ తరగతి అభినయం ప్రేక్షమైనది. అది యెంకో సంస్కృతవంతులకుగాని అట్టి అభినయం పట్టవడదు. అదే నిజమైన కళ. అట్టి కళాకారులే, సంపూర్ణమైన రసాస్వాదన సత్తులకు కలిగించగలరు. మొదటి తరగతి అభినయం సాధనవల్ల అలవడును. అది అర్థాభినయము మాత్రమగును. తానే నాయకయై అభినయించునట్టి విద్యాయందు కావ్యము తెలియుటయే గాక అభినయించుపాత్ర తానా భావముల ననుభవించుటూ ఇతరులకు ఆ రసభావములను పంచునుగాన సంపూర్ణ నాయకా స్వరూపమును నిరూపణ చేయగలడు. దేశం లోని ఉత్తములైన అభినయ కళావేత్తలందరూ ఈ తరగతికి చెందినవారే.

సాగసైన కొన్ని పద రచనలు

(సారంగపాణి పదములు)

రాగముల పేర్లుగల పదము:

ప॥ ఈ నీనుల హరితాక్షులవలెగా - దీ మోహనాంగి॥

అ॥ కాళిపురినుండి వచ్చినది - కళ్యాణి వేణుగోపాల॥

కన్నడ పేయక నీ దరదారు - గాదియన్న నాట నుండి

అన్నమెరుగదని యాహరి పాదము - లానకైతెరా

*

*

*

క్రింద గుర్తులు పెట్టిన పన్నియే రాగముల పేర్లు. ఇతే పదమంతయు వివిధ రాగముల పేర్లమిడియుండునట్లు చమత్కారముగ రచింపబడినది.

*

*

స్వరస్థానములు గల పదము:

ప॥ దాని ప్రాయము పదా రేండ్లు నీ - దాని నేలుకోర

సానిదా పని కి వంతకారి - సామి వేణుగోపాల రాయ॥

*

*

*

కొమ్మల పేర్లు గల పదము:

తరుణి కేమని ధూరిలోని వచ్చెనే మద-దంతికొమ్మ-ఎంతా మురిసెము లేకనే యచ్చున మరువంపు మొలకకొమ్మ

†

†

†

మందులు పేర్లు గల పదము:

ఆ వాలుగంటి మాటలతని కతి మధురమాయె

నన్నింతమోడిసేతురా :

రావే యూరక పాద - రసము వలె తిరిగేవు

భావము దెలిసి యిప్పటి కోర్పుకే దాగు॥

*

*

*

మానుల పేర్లు గల పదము:

పదతి నే స్తము వేణు గోపాలమాను

తదబదక నీ వికన - దాని చింతమాను

*

*

*

బొవధనుల పేర్లు గల పదము:

ప॥ పొలితి నెమ్మొము సం - పూర్ణ చంద్రోదయము

అలకాళి రుచినినో - దాంజనంబు

†

†

†

మెరటారు వెంకట్రామ కాస్తూరిల వారి పదము

నాదనామక్రియ - ఆదితాళము

ప॥ తళకు బెళకు కులుకుగల మితారి - యేరా - నా సామి

అ॥ తళకు బెళకు కులుకు గల మితారి - వలపు దెలుపు

సొలపు జూపుల దారి - కలికి చిన్నారి పొన్నారి

వయ్యారి - చనుడ మల్లాశేంద్రా నిను గోరి॥

ప॥ అల పగడాలు సొలపు జిగిదాలు - అలరు జాతికెంపులు

నగజాలు - చిలుక నజికి కెంజేయన జాలు - చిలకల

కొలికి వాతెర జిగిదాలు - నలలిత నయగుణములు

గల - ఇంతిరా - వలరాజా దంతిరా - చెలువలరిన

చెంగలువల బంతిరా - రతనాల దొంతిరా - యిలగల

లలనలలో - మేలి బంతిరా - నెమ్మేలి కాంతిరా -

తెలివగు మెరుపులలో నడి తంతిరా సొంబగె న గొంతిరా

తెలికలువల చెలువుని మేనలునిగిండ్ల-చారెదేసి కండ్ల-

పొలపు మీరి మరీ యటు లిటు లెగరని చెండు -
మల్లెపూల చెండు - వెలలేని మెరుగు రంగు బంగారు
గిండ్లు - గజనిమ్మపండ్లు - వనరుహలోచన జిగి బిగి
గల పాలిండ్లు - వయసు పదియారేండ్లు - పలుకు పలుకులకు
తేనియ లొలుకు - నలరు చిలుకునికీ తేరిన ములుకు
నలరు కనుల ప్రేమ రసము జిలుకు - నదియేమో బహు
ముద్దు గులుకు

॥౪॥

మల్లికార్జునిని పదము

సురటరాగం - ఆదితాళము

చొక్కచు సోలుచు సుందరి వచ్చెడి సొగసు జూడరమ్మా॥
చొక్కపుటరవిరి సురటిచే విసరుచు
చక్కని కృష్ణుని పక్కను రాతిరి - సరిసరిగా కలసి - మెలసి
కుసుమాయుధు నర్పించు తెరంగున -
కొప్పున విరులోక లోకటిగ జార -
విసువక వేకువరూము చందురుని -
విధమున ముఖకళ వెలవెల బార
కొనరి కొనరి యురికి కోకిల కొరికి కొరికి -
మానిన పనగల లత దీరుల తీవిని
నగు రస జనకంబగు మోవితో
కడు రంజితకు మె తావితో
నాక పరి నిదుర తోగుతో - గు
నెర యొంటి కట్టు ముడి కోకతో
మీస మీస మునుచును మిట్టల మీదను
పసుపు నిగ్గుగా వయ్యెడ జొరగ॥

నృతము : అనుచు విధమున చిట్ట స్వలములతో రచించిన పదములు.

“దాని నెడ బాసి వచ్చినావో - దయ నాపై గలిగి
మానినీ మణి సమ్మతించెనో - మనసుంచి బెలువర
పరిమేశ లంగ”

దధ ప మాగరి - సరిమాగరి రిగరిస గరిసారినిద -
సరిమప ధాప మాగరి - సరిమప - ధనవి దా -
వధస - సరి గరిస - ధస విధపమాగరిమప - దా॥

భరత నాట్యములో

నాయక నభినయించు విధమును తెల్పుటకు గాను ‘ఖండిత’ నాటకము గూర్చి యిచ్చట వివరముగ వ్రాయుచున్నాను.

“సాయం సమయము - బానుడు పడమటి కొండలో మాయమగు చున్నాడు. మలయమారుగము హాయిగ వీచుచున్నది. వికసించిన పూదీగెల, పువ్వునుగంధముతో ప్రకృతి నిండినది. దిన మంతయు నాకాశములో సంచారము చేసిన పక్షిదంపతులు గూడు

చేరుకొనుచున్నవి. ఆ సమయములో ఒక స్వీయ అద్దమువద్ద కూర్చొని శృంగారి చుకొనుచున్నది.

“రాధా ! నీ శరీరానికి తెల్లచీరె కోల్పోయిందినుమా!” అని గదూ వారనింది. అందువలె వారికిష్టమైన తెల్లచీరనే ఈ వేళ కట్టు కుంటాను.” అని అని చలువ పలువ దరించును. సొగసుగ తిలకము దిడుకొనును. కనులరేకులవంటి కన్నులకు మరింత అందము నిచ్చునట్లు కాటుక పెట్టుకొనును. కస్తూరి, పసుగు మొదలైన సుగంధ ద్రవ్యములు పూసుకొనును. వికసించిన పూవులై నవో ప్రియుడు వచ్చువేళకు వాదిపోవునని మల్లెమొగల మాలతో తన శిరోజముల నలంకరించు కొనును. పాన్ను సిద్ధపరచి ప్రియుని రాకకు వేచి యుండును. (ఇంత వరకు మనము అభినయములో ‘వాసకసజ్జిక’ నాయక యొక్క భార్య కనబడును.) ప్రియుడు వచ్చే వేళే యగును. తన శృంగార జీవితమును తలచు కొనుచు ఈ ప్రపంచములో సంచారము చేయును. బయట యేదో చప్పుడగును. పతి వచ్చెనని భ్రమపడి గుమ్మము వద్దకు వచ్చు మార్గమువై పు తొంగిచూచును. ఈ విధముగ విమిష మొక యుగముగ గడుపును. (ఇచ్చట విరహోత్కంఠిత అభినయముండును.)

కాని అరసికుడెక్కడ నుండి వచ్చును ? ఏ పరకీయను, వెలయాని గూడ బోయెనో ?

అర్ధరాత్రి - లోకమంతయు సుఖముగ నిద్రపోవుచుండును. ఆమె మాత్రము ద్వారము వరనే ప్రయాణిని రాకను విరీక్షించుచు నిలబడియున్న ఆమె హృదయములోని ఆళలన్నియు నిరాళై నవి. హృదయము దుఃఖములో మునిగిపోయినది.

‘ఎవరు చూచి ఆనందించవలె, ఈ అదవిని కాచినపువ్వును’ అని అలంకారములను ఒక్కొక్కటి చీసివేసి విచారముతో ద్వారము వద్ద నిలబడియుండును.

అంతలో

‘కొక్కొక్కోకో - కొక్కొక్కోకో’ కోడికూత విసబడినది. ఆమె అలసిపోయి దుఃఖముతో మంచముపై నొరిగి బడలిక తీర్చుకొనును.

ఆ ప్రభాతసమయములో అన్య ప్రీతి సంగమ చిహ్నములు శరీరముపై గలిగిన ఆమె ప్రియు దీల్లు చేరుకున్నాడు.

ఆ స్థితిలో నున్న ప్రియుని చూడగానే ఆమెలో కోపము జనించును. అన్యప్రీతి, అతని సంయోగ సౌఖ్యము చేకూరెను గదా యని అసూయపడును.

అతనిని చూడనట్లు పండుకొనును. ఏదో దీర్ఘముగ నాలోచించుచున్నట్లు మౌనముగ నుండును. అతడావిధముగ ప్రవర్తించుట మొదటిసారి ఆశ్చర్యపడును. నిశ్చేష్టత పొందును. అతని శరీరము పై నున్న చిహ్నములు చూచి కోపగించుకొనును. తన తీనస్థితికి వలవల యేర్చును.

‘ఎక్కడికి వెళ్లారండీ ?’ అని యేమియు తెలియనట్లు ప్రశ్నించును.

ఈ కాటక మరక లేమిటి? మోమెందుల కాలాగున వాడి యున్నది? కండ్లెర్రబారినవెందుకూ? రాత్రి నిద్రలేచి గాబోయి' అని హేళన చేయును.

తన శరీరములో బాగులేనట్లు మూలుగుచు నందుకొనును.

'మీరు వన్నిలా దుఃఖపెట్టుట దర్శమా?' అని దీనముగ అడుగును. కన్నీరు కాల్చును.

'ఇంత తొందరగ వచ్చారే? ఇంకా చీకటైనా పడలేదుగా?' అని కోపముతో కఠినముగ మాట్లాడును.

అతడు పలుకరిస్తే మారు పలుకక ఊరుకొనును.

కాని యిన్ని విధముల పతితో వాడులాడినను పతి యెవల ప్రేమ, గౌరవము ఈ రెంటిని మాత్ర మామె మరచిపోదు. ఇవి వ్వియు ఆ క్షణములో ఆమెలో గలుగు మార్పులు మాత్రమే. పతి యెవల ప్రేమ, గౌరవము ఆమె హృదయము నెల్లప్పుడు ఆక్రమించి యుండును. కనుక కోపము గలిగినప్పుడు - అది ప్రేమలో గలిగిన కోపమేగాని, ఒక విరోధిని చూచినపుడు - ఒక వ్యక్తిలో గలిగే ఉద్రేకము, క్రోధముగాదు.

అందువలన

"ఏ రీతి బొంకేవురా ఓరోరి

ఏ రీతి బొంకేవురా"

అన్నప్పుడు సర్ది అభినయించు కోపములో -

శృంగారముతో, పతియన్న గౌరవముతో కూడుకొనిన అతి సున్నితమైన భావ ప్రదర్శనమే గావించవలెనుగాని గంభీరమైన ఉద్రేకపూరితమైన భావము కూడదు.

కోపగించుకొనిన ప్రియురాలిని గూర్చి

'ఆమె కనులలోని ఎరుపు

అగ్ని జ్వాలలాడు, దానిమ్మ గింజలోని కెంపురంగు'

అని ఒక కవి యన్నట్లు, మధుర భావముతో గూడిన అణకను ఖండిత అభినయింపవలెను.

పిల్లవాడు అల్లరి చేయుచుండును. వాని అల్లరి సహించలేక తల్లి వానిని కొట్టును. మరల వెంటనే 'నీవు ఈలాగున అల్లరి చేయకుండినచో దెబ్బలు యెందుకు తినే వాడివిరా?' అని యెడ్డు చున్న కుమారుని డగరకు జేర్చుకొని తను గూడ కంట తడి పెట్టును. ఆమె కుమారుని కొట్టుట ప్రేమతో గూడిన మందలింపే గాని, యిద్దరు వ్యక్తులు జగదమాదే సమయములోని ఉద్రేక పూరిత క్రియ గానేరదు. అప్పటి ఆమె కోపకారణము తన కుమారుని చర్యలపై గల విసుగు. అతి క్షణ భంగురము. కాని పిల్ల వాని మీద ప్రేమ మాత్రము కాళ్యతము.

అలాగుననే ఖండిత నాయకయును -

తన ప్రియునితో కోపముతో మాట్లాడుట, అతని చర్యలను ఖండించుటయేగాని క్రోధముగాదు. తర్జి యెవల కాళ్యతమైన ప్రేమ, గౌరవము నెల్లప్పుడును గలిగియుండును.

అందువలన ఆమె ప్రియుడు -

"ప్రియే! చాడుకీలే! ప్రియే! చాడుకీలే!

వదసి యదికించి దపదంతరుచి కొముదీ

హరతి దర తిమిర మతి మోరిమ్"

'శీలవతియైన ఓ ప్రియురాలా! ఇందుకంత నాతో చూట్టాడితివేని నీ దంతకాంతి యనెడి వెన్నెల నా భయనునెడి చీకటిని పోగొట్టును.' అని బ్రతిమాలు నప్పుడు సూర్య కిరణములచే విరిగిన మంచుతెర లాగున, ఆమె కోపమంతయు మాయమైపోయి ఆమె తన ప్రియుని కొగిట చేరును.

ఇట్టిదియే ఖండిత నాయక.

ఖండిత అభినయము

యగుటల కొంభాజి - అట తాళము

స॥ నీ మేను నా మేననుచు బల్కిన నీ మాట నిజమాయెరా॥

అ॥ ఏమోయని యుంచీ యెరుగక యిన్నాల్లి కోమలాంగ రాజగోపాల నను జూచి॥

చ॥ నిన్నెవతో గిల్లి యురము జూడ నన్ను వేదన జేయుచున్నది గదరా నిన్ను రేయి నీకు నిదుర లేకన్న నా కన్నులెర్రనై గలిగేను కనుకను॥

(౨) కోమలాంగి నీవు కోరినప్పటి నుండి వేమారు నామది భ్రమజెందినదిరా నీ మోచి నొక్కుచు నీటు జూచిని యంత యేమోతో నా మోచి చుదిరెను గనుకను॥

(౩) ఆ కన్యకను నీ వసుభవింపితి వేమో నన్నేరిన దొర నా తమి దీరెరా మన్నించి గోపాల మళ్ళి నీ విటు రాగ చిన్నదోయి సిగ్గు జెందితి గనుకను॥

నాయక స్వయ, ఖండిత, మధ్యధీర

నాయకుడు దృష్టుడు

ఈర్యామాన విప్రలంభ శృంగారము

అద్భుత రసము పదమంతటనున్నది

అమరము, అవహిత, శంక, అసూయ, గ్లాని, ప్రేమోధము, త్రాసము, వికేతకము, ప్రీతి, ఆవేగము, ముదము, దైన్యము, విషాదము, దృఢ మొదలైన సంచారులు యిందు వచ్చును.

"నీ మేను నా మేననుచు బల్కిన నీ మాట నిజమాయెరా"

అభినయించు విధము -

(1) ఈ నా శరీరము నీది - అని నీవు బల్కినది నిజమాయె.

(2) నీ శ్వాస నిశ్వాసలు నన్ను జీవింప జేయుచున్నవి.

(3) నా ఆలోచనలు నీవి.

(4) నా నేత్రములు నీవి. (నీవు జూచు దృశ్యములు మాత్రమే నా నేత్రములు జూచును.)

(5) నా ఆనందము నీది.

(6) నీ కష్టములు నావి.

(కావి - నీ ఆనందము నాది యగునా? నా కష్టములు, నా దుఃఖములు నీవగునా స్వామీ? అది శంక నభినయించుట గూడ గలదు. ఇది అభినయమును రంజింపజేయుటకు ప్రదర్శింపబడును.)

(7) మన మనస్సులు ఒక్కటగుటచే మన యిష్టా యిష్టములు ఒక్కటే గదా:

(8) నా పెదవులు నీవి.

(9) నా చెక్కిళ్ళు నీవి.

(10) నా వర్ణస్వము నీదే.

మన శరీరములు ఒక్కటని నీవు ఆనబెట్టిన రీతి.

(11) కాళికో ప్రకాశించుచున్న దీపము మనకు సాక్షి.

(12) నీ మాటలు విజమాయె. యెందులకంటినా, నీ వచ్చుట వర్జన శృంగార క్రిడంబోని పరితమును నే నమర వింటిని గావ.

(13) నీవు భుజించిన ఆహారము మనకు సాక్షి.

(14) ప్రక్కపై శయించుచుండు బంగారు గిన్నెతో నే నందిచ్చిన పాలు నీ పెదమల వద్దకు తెచ్చి ఆ షీరములు సాక్షి యంటివి.

(15) నే నిచ్చిన విదెము పేయించు ఆ పుక్కిట విదెముపై ఆనబెట్టితివి.

(16) పంచ భూతములు సాక్షి అంటివి.

(17) మన ముఖముల ఒకటని మృదువుగ పలుకుచు నా చేతిని ముద్దాడితివి.

(18) చేతిలో చెయ్యి వేసితివి.

(18) నా పెట కొంగు భూమిపై నుండ దానిపై కాలునిడి మన యిద్దరి మేనులు ఒకటంటివి.

'స్వామి! అదే విజమాయె, విజమాయె -'

ఇచ్చట వాయిక అమరము, శంక, వితర్కము, అవేగము మొదలైన సంభారం అభినయము గుప్పించును.

వాయిక మధ్యధీర యగుటచే అభినయమందు అవహేళనతో గూడిన భావ ప్రకటన గూడ యుండును.

ఎల్లన -

ఉదా -

"నా ఆనందము నీది" అన్నప్పుడు విజముగ 'నా ఆనందము నీది' అను భావము వచ్చునట్లు అభినయింప బడును.

లేక

'నా ఆనందము నీది యగునా -' అని ధ్వనించునట్లు గూడ అభినయింపబడును.

అంతయొగడు -

అతని యొక్క మాటలతో అతనినే కూర్చించును -

మన యిద్దరి మేను లొకటంటివి. కావి నన్ను మోసగించితివి, వంటించితివి.

'విజమే నయ్యా, మన కష్టసుఖాలొకటే. నేను కాదనను.'

కనుకనే

"నా నేత్రములు గూడా -"

కారణం - ఇచ్చట అభినయము చమత్కారముగ నుండును.

'నీ నేత్రములు యెర్రబడవి - రాత్రి అన్యప్రీతి క్రిడత పలుపుటచే విద్రలేక (ఆనందము).

నా నేత్రములు - నీ రాకకు వేచి యుండుటచే.

(విరేధము, దెన్యము).

నీకు నిదుర లేదు కనుక నీ నేత్రము లెర్ర బడినవి.

(సహజము)

నీవు మోసగించివండుకు నా మనస్సు కాక జెంది నా కన్ను లెర్రబడినవి. (సహజము)

విన్నెవతో గిరి యురము జూడ

నన్ను వేదన తేయించునది గదరా

"వరస పల్లావములో ఉరము మీద అది గిరి వండుకు నీకు వేదన గలిగి యుండును."

నీవు దానితో రాత్రి గడిపి నందులకు నా ఉరము - హృదయ వేదన జెందుచున్నది.

ఈ విధముగ అభినయింపవలెను.

ఖండిత గనుక

(1) మన చెక్కిళ్ళపై నఖశతములున్నవి.

(2) మన పెదవులపై దంతశతములున్నవి. మోచిపై పలు కెంపు.

(3) పందిట చందురు పిల్లలతో అందము రోచుచున్నది.

(4) మననేత్రము లెర్రనై కనురెప్పలు విద్రలో బరువెక్కినవి.

(5) మన ముఖములకు పసుపయినది.

(6) మన వక్షసలము చందన మంది యున్నది.

(7) నీ నీవు మీద గాజం వొట్కులు గానవగును.

(8) స్వామి నీవు సంకోషముతో రాత్రి గడిపిన అదే నాకు వదివేలు

(9) ఆ మాయలాడివి ముఖపెట్టితివిగదా - నామనస్సు తృప్తి చెందినది.

(10) కాక చెందిన నా మనస్సు చల్లారివది.

(11) నా తప్పులు మన్నించు. నన్ను క్షమించు.

(12) విజముగ నేను పుత్యాత్మురాలిని. లేక నా కిట్టి తర్ల ప్రాప్తించునా?

(13) స్వామీ! నేను నీ పవిత్ర మూర్తిని కన్నెత్తి చూడనైన అర్హురాలినా?

(14) ఇది నా పుర్య జన్మ మకృతము.

(15) పూజంపలము.

(16) నా తప్పులు మన్నించి నన్ను నీ దానిగ చేపట్టుమని మేలు కామచున్నాను.

(17) జన్మ జన్మములకు తమరే నావతి గావలెనని బ్రహ్మదేవుని కొలుతును.

అని అభినయించి

నిష్క్రమింపుడు

(1) నీవే నా సర్వస్వమని నమ్ముట నా దోషము. ఎంతమోసము జేసితివి.

(2) నీ మోసబుద్ధి తెలియక నీవు నా సఖుడవు. ఆ పుడవు, దైవ మని నమ్మినందుకు నన్నింత మోసగింతువా?

(3) నేను తప్ప యితర ప్రియ నీకు అక్క చెల్లెండని నమ్మితివి. అయ్యో! యెంత జేలనె తిని:

(4) నా వక్క విడచి నీవు పరుండవని గర్వించితి. నీవే నాకు ప్రపంచమని విశ్వసించితిని.

ఇంత నమ్మినందుకు, నిన్ను పూజించినందుకు, తగిన కాపి జరిగినది. నా కందే నన్ను మోసగించినవి. నా తెలివి తక్కువతనమే నా యాదుఃఖమునకు కారణమైనది.

స్వామీ! యదంతయూ నా దోషమే.

కాని ఓ రాజగోపాలా!

(ఇక విచ్చట కృష్ణుని యొక్క రీతి.)

రాధికాలోలా

బృందావన విహారి

కాళీయ మర్దనము చేసిన వాదా

కంసాది

గోపికా వస్త్రావహారి

అని వివిధ భావము నభినయించి - ముగించవలెను.

నేటికాః ములో ముగించుచున్న

అభినయ విశేషములు

I. 'దీర సమీరే యమునా తీరే' అను అష్టపది నభినయించు చున్నామను కొందము. ఇది సభి వచనము.

ఇందు

'హేరాదే! - దీర సమీరే యమునా తీరే

వసతి వనే వనమాలి

గోపి పీన పయోధర మర్దన చంచల కర యుగ కాశీ'

అని అభినయించు నప్పుడు నర్తకులు సాధారణముగ ఈ పాటలోని భావమును ఆంగిక ప్రధానముగ చెలికత్తె రాధతో చెప్పు తున్నట్లు ప్రదర్శించి ముగింతురు - కాని,

యమునానదీ తీరమునకు కృష్ణుని క్రిడలను చెలికత్తె రాధకు వర్ణించునప్పుడు రాధ పొందు రసానుభూతిని యే నర్తకుడు గాని అభినయించుట లేదు. అట్టి అభినయము ప్రదర్శించు నర్తకులే వండితులని పెళ్ల అభిప్రాయము. పాటలోని భావమును సాధారణ ముగ ప్రతి నర్తకుడు అభినయించును. కాని ఆ భావాభినయము యిటయిట యెట్టి పాటలను కలిగించునో, ఆ మార్పులను తెలిసికొని అభినయించు నర్తకుడే వండితుడు.

ఉదా -

చెలి! - 'రాధా! - వనమాలి యమునా: దీ తీరమున యున్నాడు.' అని అభినయింపవలెను.

"మాధువుని పేరు విన్నంతనే ఆమె తస్మయత్వము నొందును. నేత్రమాల కాంతిలో జ్యోతులవలె ప్రకాశించును. అనందాశ్రువులు రాలును. సంతోషముతో పరుగులిడును. చప్పట్లు చరచును, శరీరము గగుర్పొడుచును. మైమరచును.

వెంటనే -

"గోపి పీన పయోధర మర్దన చంచల కరయుగ కాశీ"

అను చెలియొక్క మాటలు వినునప్పుడు రాధయొక్క మనస్సులో కలిగెడు మార్పుల నభినయింపవలెను.

ఇట్లు చెలి యొక్క వాక్యము -

వాయకపె ఆ పలుకుల యొక్క ప్రభావము -

వెంట వెంటనే అభినయించువారే వండితులు. కాని యిట్టి అభినయము నేడు నర్తకులలో నదృశ్యమైనది. నర్తకులు మరచి పోయారు. స్వరీయ నాయకుపేట రాజమృగారు రెండు భావముల నభినయించెడివారు. చేటపర్రు సుందరి, మందపేట మాణిక్యం మొదలైన విద్వాంసురాండ్రు యిట్టి అభినయము జేసేవారట.

ఇందు వెంట వెంటనే భావములను మార్చవలసియుండును - కనుక సాత్వికాభినయమందు డిట్టయైన వారు. తమే యిట్టి అభినయము చేయగలరు. పూర్వము పండితులు, నర్తకుల పాండిత్యము పరీక్షించుటకు యిట్టి పాటలనే యిచ్చెడి వారట.

II. "నీ మాటలాడిన నీ మాటలే గాని

ఎన్ని జెప్పిన నెదురాడదురా

తామరసాక్ష నీవెప్పుడు వత్తువోయని

తలవాకిలిల్లుగా నిలచియున్నది

నాయక విరహోత్కంఠిత - ఇది చూచిత వచనము.

ఈ పదాభినయములో

"తామరసాక్ష నీవెప్పుడు వత్తువోయని

తలవాకిలిల్లుగా నిలచియున్నది"

అన్నప్పుడు

"చంద్రుని కొరకు చకోరము వోరె

సూర్యోదయమునకు కొలనులోని తామర వోరె

వికసించు పువ్వు మకరందమును గ్రోలుటకు

వేచియున్న ప్రమరము వోరె

అని యిట్టి ఆంగిక ప్రధానమైన అభినయమే ప్రదర్శింప బడుచున్నది గాని -

ఆ వేచియుండునప్పటి ఆమె యొక్క మనస్సులోని భావ ములు - సాత్వికాభినయముద్వారా ప్రదర్శించుట గలదు -

ఇక

త్యాగరాజ కృతులు నాట్యమునకై రచించినదక పోయినను కొందరు నర్తకులు ప్రస్తుత కాలమున నర్తన పాడునప్పుడు -

“నను పాలింప నడచివచ్చితివో”

నా ప్రాణనాద

వనజనయన మోమును జూచుటే శి

వనమని నెనరున మనసు మర్కము దెలిసి”

ఈ త్యాగరాజ కృతిని అభినయించునప్పుడు

‘నను పాలింప నడచి వచ్చితివో’

అన్నప్పుడు

వివిధ భాగతులతో గూడిన నృత్యము, నృత్యము ప్రదర్శింప బడుచున్నది గాని -

తను ఎంతో కాలమునుండి దర్శనము కొరకు పరితపించుచున్న దైవము తన ముందు ప్రత్యక్షమై తనను బ్రోచుటకు కాతి వడకను చలని చూపులతో చేర వచ్చినప్పుడా భక్తుడు పొందే ఆనంద పారవశ్యమును మాత్రము ప్రదర్శింపబడుటలేదు -

* * *

III. మరియొక ఉదాహరణనిచ్చి ముగిస్తాను.

“షీర సాగర శయన” అను కృతి అభినయములో

‘నారీ మణికి చీర లిచ్చినది నాడే నే విన్నానురా’

అన్నప్పుడుగాని,

‘దీరుడో రామదాసుని బంధము దీర్చినది విన్నారరా’

అను మొదలైన జాగాలలో

“నారీమణికి చీరలిచ్చినది”

ఇచ్చట

పాండవులు జూదమాడుట, ఓడుట, ద్రోవడిని సత్కీర్ణ్యుకొని వచ్చుట, చీరలు విప్పుట, అమె కృష్ణుని పేరుకొనుట -

ఇట్లు ఆ కథ లన్నింటిని ఆంగిక ప్రధానముగ ప్రదర్శింపబడును గాని,

“నీ భక్తులను, విన్ను నమ్మిన వారందరిని బ్రోచితివి గాని ఓ షీర సాగర శయన : సన్నెండ్రుకు చింతల పెట్టుచుంటివి ?” అని దీనముగ వ్రార్చించునట్టిది.

నిర్వేదము, వితర్కము, దైవ్యము మొదలైన సందారుల అభినయము సంపూర్ణముగ ప్రదర్శింపబడుటలేదు.

ఇదే నేటి అభినయకళలోని లోపము.

నర్తకుడు అభినయించునప్పుడు -

(1) తన్ను కా మరచి కా నభినయించు పాత్రలో లీనమైనప్పుడే ఆ పాత్రను చక్కగ పోషింపగలదని కొందరి పండితుల అభిప్రాయము.

(2) నర్తకుడు కేవలము ఆ పాత్రలోని భావమును ప్రదర్శించునట్టి యంత్రము వంటి వాడే గాని, ఆ పాత్రలోని రసము పుష్కలించుటకు అర్హుడేదని మరికొందరి అభిప్రాయము.

ఈ రెండు మతములందు కొంత వత్కమున్నను వీనిని యొక్కవగ వనుసరించినచో రెండు విధములందును రసభంగము కలుగుచున్నది.

ఉదా :-

(1) రామకృష్ణ పరమహంస జీవితములో నుండి చిన్న పుట్టము నిచ్చట వ్రాయుచున్నాను.

రామకృష్ణుడు బాల్యములో - శివరాత్రి ఉత్సవ సమయములో శివలింగ నాటకము నాడునప్పుడు శివుని పాత్ర వేయునట్టి పిల్లవాడు అకస్మాత్తుగ జబ్బుపడుటచే రామకృష్ణ పరమహంసను శివుని పాత్ర నాడమనిరట - ఆయన శివుని వేషము ధరించి, ఆ పాత్రను మననము చేయుచు స్వార్థిగ తన్ను కా మరచి ఒడలెరుగని భక్త్యావేశములో దీర్ఘ సమాధివొందుటచే శివుని పాత్ర రావలసిన సమయమునకు వారికి దేహముపై తెలివి లేక ఆ పాత్ర నభినయింపలేకపోయిరట. ఇచ్చటవారు భక్తి పారవశ్యములో శివుని పాత్ర నభినయింపవలసి యున్నదనియు, శివస్వరూపమును చక్కగ నర్థము జేసికొని ప్రేక్షకులను రంజింపజేయవలసి యున్నదనియు మరచిపోయిరి. కనుకనే వారు సమయమునకు అభినయింపలేకపోయిరి. ఇట్టి అలంకములు కలుగుననియే కొందరు పండితులు, నర్తకుడు ఒక పాత్రలోని భావమును ప్రదర్శించు వరకే గాని అనుభవించుటకు అర్హుడు గాడను అభిప్రాయము వెలిబుచ్చిరి.

కాని ఆ పాత్రలో లీనమైనను, తను రంగస్థలముపై అభినయించుచున్నట్లు మరువక అభినయించు పామర్థ్యముగల నర్తకులు స్పష్టము పాత్రలో లీనమైనను యెట్టి హానియు నుండదు.

హరిప్రసాదరావుగారు హరిశ్చంద్రుని పాత్రనభినయించునప్పుడు - కాటికాపరి పుట్టములోని అభినయమతి సహజముగ నుండెనట. కాని వారి ప్రక్కను చంద్రమతి పాత్ర నభినయించుచున్న వారు భానభినయించునట్లు మరచి రంగస్థలముపై నిజముగ యేడ్చుట మొదలుపెట్టెనట. ప్రసాదరావుగారు అతి సహజముగ నభినయించినను, తను నిజముగ హరిశ్చంద్రుడు గాడనియు - ఆ పాత్రలోని భావగంభీరతను మాత్రము ప్రేక్షకులకు ప్రదర్శింపవలె నన్ను దృఢసంకల్పముతో ప్రదర్శించుటచే ప్రసాదరావుగారు తన్ను కాని మరచినను రసభంగము కలుగలేదట. ఇట్టి సామర్థ్యముగల నర్తకులే పాత్రల యొక్క భావములో లీనమై సహజమైన అభినయము ప్రదర్శింపగలరు.

ఇట్టి సామర్థ్యము నాయితాభినయమునకు ముఖ్యము.

* * *

పదాభినయము తరువాత ‘జావళిలు’ అభినయింపబడును. రసభావములందు తక్కువబడి, మధ్యలయలో పాదబడే శృంగార రసవలు జావళిలనబడును. పదములు విలంబిత లయలో ముందుటచే పాత్రిక సందారుల నభినయించుట కవకాశముండును. జావళిలు త్వరితగతిలో నుండుటచే యిందు సాధారణముగ రెండు మూడు భావములు ప్రదర్శించి ముగింతురు.

చిత్రపురివారి, దర్శపురివారి, జావళిలు ప్రత్యాశించెడినవి.

జావళిల తరువాత నేటికాలములో భావగీతములు, జావడ గేయములు అభినయింపబడుచున్నవి.

తాకు దీకు తక : తరికిట జం తరికిట తక
త ధీం గిణతోం : తధీం గిణతోం :
తధీం గిణతోం : తకతోం

పై కాలము

తాహత : జంతరి : కిటతక : తకజయ
తదిమిత : కిటతక : తకదిమి : తరితక

ముక్తాయి

తద్ది కిటతక దిరుడు తోం
కిటతక దిరుడు తోం
దిరుడు దిరుడు : తరికిట తోం

చ॥ మహామోహన కారుడే ॥ చెలి :

మననాంగ పౌండర్య రాజ్యే
సదయుడు మదినిన్ను : పది పది దలవగ
చరరుట తగునటె మగువ : శ్రీ మాధవునితో

ఈ తిల్లాన యందు పల్లవి, అనుపల్లవికి నృత్తము ప్రదర్శింపబడి చరణమునకు నృత్తమాదబడును. వీనిని సాహిత్య తిల్లాన లంచురు.

తరాన యెక్కువగ 'హిందూస్థానీ' వారు పాడుదురు. ఇందులో 'దిర్ దిర్ దిర్ దిర్ - దెరాన - తరాన' మొదలైన శబ్దములతో కూడిన పాటను 'తరాన' అనియు, 'తరికిట తోం - దిరుడుతోం - దాక్రాన్ - తరాన్' మొదలైన శబ్దములతో కూడియున్న దానిని 'తిరికిట' అనియు పిలువదు. నేటికాలములో కొందరు భరత నాట్యనర్తకులు 'తరానలు' గూడ నృత్యమాడుచున్నారు. ఇందు నర్తకి పాదసంచలనములో తనకు గల నేర్పు, వేగము (Speed) ప్రదర్శించుటకు చక్కని అవకాశముండును. ఇది హిందూస్థానీ వద్దతి ననుసరించి స్థాయి (మన పల్లవి) అంతర (అనుపల్లవి) మాత్రము గలిగి యుండును. ఇందు సాహిత్యము లేక అభోగి, సంచారి (చరణము) లందు పై కాలములో మృదంగ శబ్దములతో గూడిన జతులు పాడబడును.

ఉదా :-

బేహాగురాగము - అదితాళము

స్థాయి - నాదిర్ దిర్ దిర్ : ధిత్తోం దిత్తోం
నాది న్నా దిన్నా ॥

అంతర - నాదిన్ దిన్నా : దిత్తం దిన్నా
నాదిన్నా తకతక దిన్నా ॥

అభోగి - త, తకిట తకతె : దిం కా తకట తక తోం
దిం తకిడత జం : ధి తక్కిడిత తోం
దిగిర్త తగిర్త : తకదది గిణతక ॥

సంచారి - తరాన తరికిట త త తరికిట
తరికిటతక దిరి కిటతక దిన్నా
తరి కిటతక దిరి కిటతక
తర కిటతక తక తోం తర కిటతక త త తోం
తరకిటతక త త తోం
దిరుడు దిరుడు తోం : దిరుడు దిరుడు తోం
దిరుడు దిరుడు ॥ నా ॥

* * *

పైన తెప్పిన విధముగ శాస్త్రీయ భరతనాట్య ప్రదర్శనము 'అరింపు' తో ప్రారంభమై 'తిల్లాన' తో ముగియును.

* * *

పండిత నభరండు బహుకౌదిమంది రసజ్ఞుల ముందు మాత్రమే ప్రదర్శింపదగిన నృత్యవిశేషములు

(1) రాగభావ అభినయము

ఏదైన ఒక రాగమును వీణపైగాని, మురళిపైగాని ఆలపించు నప్పుడు ఆ ధ్వనిలోని మాధుర్యమును, ఆ రాగములోని ముఖ్యరసమును పోషించుచు ఆలపన సనుసరించి క్రమేణ దానిలో విమిడియున్న భావమునంతయు సాత్విక సంచారుల ద్వారా అభినయించుట రాగాభినయమగును. ఇది బహుకష్టతరమైన అభినయము. నాదమును, దాని యొక్క ప్రభావమును గురించి బాగుగ వర్ణించి పరిశోధన జరిపిన నర్తకులు మాత్రమే అభినయము చేయగలరు. ఇది పదాభినయము, శోభాభినయము కంటె చాల కష్టమే నది. పదముల అభినయములో కొన్ని మాటల యొక్క చేరిక వల్ల యేర్పడే అర్థమునకు మనము భావప్రకటన చేయుదుము. రాగాభినయమందు ధ్వని యొక్క కూర్పు యందు గల ప్రతి స్వరమును పరికించి ఆ ధ్వని మన చెవికి సోకి నప్పుడు మన హృదయములో గలిగెడు మార్పుల నభినయింపవలసి యుండును. ఈ అభినయము సామాన్య ప్రజానీకమున కర్థముగాదు. కనుకనే బహు కొంది మంది రసజ్ఞుల ముందు మాత్రమే ప్రదర్శింపవలెను.

(2) తహనమునకు అభినయము

రాగమునందు ప్రతిస్వరమునకు ప్రాముఖ్యము నిచ్చి ఆలపించుము. ఇందు స్వరము, ధ్వని ప్రాధాన్యము. గతి యుండదు. తహనము నందు స్వరములు వివిధ గతులందు పలికింపబడును. కనుక రాగమునందభినయించిన సంచారులనే వివిధ గతులలో ప్రదర్శింపవచ్చును. గతి మార్పులనుబట్టి సంచారి అభినయ స్వరూపము గూడ చాలవరకు మారుచుండును.

(3) భావప్రధానమైన మృదంగ శిల్పముల అభినయము

సాధారణముగ నాటకచేరీలలో మార్పొగితుడు పలికించు మృదంగ శబ్దములకు నర్తకుడు నృత్త, నృత్యముల నాడుచున్నాడు గాని అభినయము ప్రదర్శించుటలేదు. మార్పొగితుడు కూడ గతి

ప్రధానమైన మృదంగము వాయించుచుగాని, రసప్రధానమైన వాక్యమును వినుట బహు అరుదు. అట్లుగాక మృదంగ శబ్దములలో గూడ నాదములో కుడి యెడమలను మెచ్చుకగులుగ నవరించుచు మార్పులు చేయుచు వాయించిన, అట్టి వాద్యములో మనకు కావలసిన రసమును పుట్టింపవచ్చును. అట్టి వాద్యములోని భావమును సాత్విక సంచారుల ద్వారా ప్రదర్శింపవచ్చును.

(4) రాగ స్వరూపమును దెలుపు స్మృతిము

హిందూస్తానీ సంగీతములో ప్రతిరాగము ఒక్కొక్క చిత్రములా చిత్రీకరించబడినవి.

ఉదా :- రాగిణి ధైరవి -

ఒక నర్తకి శివాలయ ప్రాంగణములో రెండు చేతులందు చిట్టి చిట్టి తాళముల దరించి స్మృత్యమాడుచుండును. ఇరుప్రక్కల యెద్దరు ప్రియ వీణ మృదంగము వాయించుచుండురు.

తన నాధుడెవలనో దూరదేశములో నున్నాడను విచారముతోను, తప్పుక తిరిగివచ్చి తప్పుక తనను చేరునను ఆశతో గూడిన రృఢ విశ్వయము ఆమె ముఖముపై గోచరించును. ఇది ఆ చిత్తరువులో మనకు కనబడు విశేషము.

ధైరవి రాగిణి ఆరిపించినప్పుడుగాని, ఆ ఆలాపనకు తగు విధమున స్మృత్యమాడునప్పుడుగాని, మనకు చిత్తరువులో ప్రదర్శింపబడిన ఆవేదన, దైన్యము మొదలగు భావములన్నియు మన హృదయమునకు తట్టును.

అనగా నాదము యొక్క ప్రభావము నెరిగిన గాయకులారాగము నాటించినప్పుడు, ఆధ్వని ననుసరించి నర్తకుడు వాద్యమాడినప్పుడు, మనలో తప్పుక ఆ భావముతో నిండిన ఒక స్వరూపము మన నేత్రముల ముందు స్మృత్యమాడును.

(5) రాగ తత్వమును దెలుపు స్మృతిము

ఉదా :- దీపక్ రాగము -

ఈ రాగము పాడిన, దీపములు వెలుగుననియో, వెలిగెడి వశ్యము కావ్రములు తెలుపుచున్నవి.

ప్రతి రాగమునకు కొన్ని రాగిణులుండును -
అనగా 'రాగములు' - పురుషులు
రాగిణులు - స్త్రీలు
(దీప' అనగా 'కాంతి' లేక 'వెలుగు')
వెలుగును విభజించిన ఏడు రంగులు వచ్చును -
(పసుపు, ఆకుపచ్చ, ఎరుపు మొదలైన రంగులు)

ఈ ఏడు రంగుల యొక్క ప్రభావము ననుసరించి, వానికి తగిన 'రాగిణులు' జరిగించి (అనగా ఆ రంగు ఆహార్యముతో) ఆ భావమునకు తగిన తాళములో వేరు వేరు నర్తకులు స్మృత్య మాడుదురు -

ఈ ఏడు రాగములలోని భావములను జతపరచి తాళములను చేర్చి ఆడిన దీపక్ రాగ ప్రభావము మనలో కలుగును - అట్లే ప్రతి రాగము నభినయింపబడును -

(6) స్మృత్యములో విశేషములు

నర్తకులు స్మృత్యమాడు ప్రదేశములో కుంకుమగాని ముగ్గుగాని పరుపబడును - నర్తకులు దానిపై స్మృత్యమాడుదురు. స్మృత్యాంతమందా ప్రదేశమును మనము తిరికించిన, ఏ కథను నర్తకులు స్మృత్యమాడినో - అనగా రాధాకృష్ణ స్మృత్యమాడిన రాధాకృష్ణ చిత్తరువులను, వచ్చు స్మృత్యము సర్పిన వచ్చుము భ్రమరముల యొక్క చిత్తరువులు అచ్చట చిత్రంపబడియుండును.

కొన్ని సమయములందు నాట్యమాడు ప్రదేశమంతయు బతాసా (పంచదార పాగులు) తో కప్పబడి యుండును - నర్తకులు వానిపై స్మృత్యమాడుదురు - స్మృత్యాంతమందా ప్రదేశమును జూచిన యొక్కడ 'బతాసా' అక్కడినే యుండును - ఒక్కటి గూడ పగులుటగాని, ముక్కలగుటగాని యుండదు.

వీనిని ఇట్టి నర్తకులకు పాదసంచలనమునందుగల నేర్పును తెలిపికొనగలము - మరికొందరు నర్తకులు వాడియైన కత్తులపై గూడ స్మృత్యము జేయుట గలదు.

కాని యివన్నియు రసజాలైన యే కొద్దిమంది పండితుల ముందునో ప్రదర్శింపదగును. సామాన్య ప్రజానీకము ముంకుగాదు పూర్వముట్టి స్మృత్యమును దర్పారలలో సల్పెడివారని నాకు కథక్ స్మృత్యము నేర్పిన అచ్చన మహాజాగారు, భరతనాట్యము నేర్పిన పెందనల్లారు మీనాక్షి సుందరంగ ఈ చెప్పిరి.

భరతనాట్య ప్రదర్శనము:

ప్రదర్శించు విధానము - అట్లు ప్రదర్శించుటకు గల కారణములు.

మనము భరతనాట్య ప్రదర్శనము (దర్పారు ఆటను) జూచి నప్పుడు స్మృత్యక్రమము ఈ క్రింది విధముగ నుండుట సాధారణముగ చూచుచున్నాము.

- (1) అలరింపు
- (2) జతిస్వరము (స్మృత్యము)
- (3) శబ్దము
- (4) పర్ణము (స్మృత్యము)
- (5) పదము (అభినయము)
- (6) తిల్లాన

ప్రతి భరతనాట్య ప్రదర్శనము ఈ విధముగ 'అలరింపు'తో ప్రారంభమై 'తిల్లాన'తో ముగియును. కొందరు పిమ్మటకులగు కళారాధకులు ఈ యేర్పాటు బాగుందని మెచ్చుకుండురు - మరి కొందరు ఈ యేర్పాటు పూర్వపు నర్తకులకు అనుకూలముగ

యుండి యుండును. మనము ఈ పద్ధతినే అనుసరించవలసిన అవసరములేదు. 'శబ్దము' ముందు చేసి తరువాత 'జతి స్వరము' ఆదినందువల్ల గడ్డమేమున్నది : 'అలరింపు' ఆదగానే పదము నెందుకు అభినయించ గూడదు : అభినయించుట శాస్త్ర విరుద్ధము గాదుకదా : అందుచే ఈ క్రమపద్ధతిని మార్చిన దోషమే ముందునని విమర్శించుదురు.

ఈ పద్ధతి ఆలయ సంప్రదాయములోని 'పేరిణి' విన్యాసము ననుసరించి, ఆనాటి పండితులచే ఏకపాత్ర నృత్యానికి అనుగుణ్యముగా, నృత్య, నృత్యాభినయములు ఐక్యంగా పోషించబడే పద్ధతిలో అభివృద్ధి పరుచబడినది. 'పేరిణి' క్రమము గురించి దేవదాసీల నృత్యాల గురించి వ్రాసిన భాగములో విపులంగా చర్చించాను. ఈ సంప్రదాయము అభివృద్ధి జెందుటకు ముఖ్యంగా, సహకరించిన వారు తంజావూరు నందరి నాట్యాచార్యులు చిన్నయ్య, పొన్నయ్య, పడిపేలు, శివానందము - అను నలుగురు సోదరులు తిలనాలు మన సంగీతమునకు క్రొత్తవి జక్కిణి జతులు, పొణంగి దరువులు కైవారగీత ప్రబంధములు మాత్రము నృత్యమాడేడివారు. తిలనారచన ఉత్తర హిందూస్థాని సంగీతమునుండి మన సంగీతములోనికి వచ్చిన తరువాత తిలనాను గూడ నాట్యకచ్చేరీలలో చేర్చిరి. నృత్యమాడుట మొదలు పెట్టిరి.

'నట్లువ సంప్రదాయ నృత్యము. ఈ క్రమపద్ధతిలో ప్రదర్శించుటకు కారణమేమి : దాని యొక్క విశిష్టత యెట్టిది : ' అని మనము ఆలోచించవలెను. ఈ క్రమపద్ధతిలో చేయబడు నృత్య ప్రదర్శనము చూచినప్పుడు ప్రజలు పొందు ఆనందము యెట్టిది : క్రమపద్ధతిలో ప్రదర్శింపబడని యితర నృత్యములు చూచునప్పుటి ఆనందమెట్టిది : ఈ విషయములన్నియు ఆలోచించినచో దానిలోని విశిష్టత మనకు తెలియును.

మొదట 'అలరింపు' తీసుకొందము.

ఈ అలరింపు ప్రార్థనా నృత్యము. ప్రతి నృత్య ప్రదర్శనము ప్రార్థనతో మొదలగును. కాని ఈ అలరింపులో ఒక విశిష్టత ఉన్నది. ఈ అలరింపు శబ్దములు 'తా, త్రే' అని గాని లేక 'తాం, ది, తాం' అని గాని 'నటువుడు' చక్కగ పాడచు అన్ని వాద్యములు సమశ్రుతిలో వాయించి మార్పిడికుడు మధురముగ మృదంగముపై వరుసలను పలికించినచో 'ఓం' కార మితిమీరిన సునాదము ప్రేక్షక గృహము సంతను క్రమ్మివేయును. ప్రేక్షకుల హృదయములు పవిత్ర భావముతో నిండిపోవును. 'ఓం' కారము యొక్క ప్రభావమెట్టిదో మనకందరకు తెలిసినదే కదా :

'ఇదంతయు మీ స్వయం కల్పన' అని కొందరు కళారాధకులు నన్ను విమర్శింపవచ్చును.

కాని ఛ్యని యొక్క ప్రభావము నెరిగి 'నటువుడు' చక్కగ పాడి మృదంగము పలికించినచో శబ్ద అట్టి అనుభూతి ప్రేక్షకులకు కలిగితిరును. నేడు నాట్యాచార్యులు దీని విషయమై ప్రత్యేక శ్రద్ధ తీసికొనక పోవుటచే మనకట్టి అనుభూతి కలుగకున్నది.

దీనికి నేటి నర్తకులు, నాట్యాచార్యులే కారణము. పూర్వము ఈ శబ్దముల నేర్పరచిన నాట్యకళాశేత్రలు మాత్రము ఆ ద్వయం యొక్క ప్రభావము నెరిగి అనుభవించిన తరువాతనే కూర్చిరని నా అభిప్రాయము.

'అలరింపు' తరువాత 'జతిస్వర' మాడబడును.

జతిస్వరమే యెందుకాడవలెను ?

నర్తకుడు అభినయముందు సవరసములను పోషింపవలెను. అందు అగ్ర సూక్ష్మములైన నాట్యాభిమలను ప్రదర్శింపవలెను గదా : ఆ భావములను ప్రదర్శించుటకు ముందు తన శరీరములోని అవయవము లన్నింటికి కొంత కదలిక కలిగించవలెను. వ్యాయామము నివ్వవలెను. అంగ ప్రత్యంగ పాదములను తన స్వాధీనములో నుంచుకొనవలెను. అందులకు జతిస్వర ముపయోగపడును. అదియుగాక ప్రదర్శనము మొదలుపెట్టడముతోనే అంత తొందరగ రిసాభినయముల ననుభవించి ఆనందింపలేదు. కనుక ప్రేక్షకులను క్రమేణ రిసనియమగు అభినయమునకు మార్గమేర్పరచి గొనిపోవలెను. దానికిగాను వారి మనస్సులను తయారుచేయవలెను. కనుక ప్రప్రథమములో రసభావములు లేనట్టి భావలయల ననుసరించి చేయబడే అంగవిన్యాసమును 'జతిస్వరము' ప్రదర్శింపబడును. ఇందు మృదంగ దరువులకు సరిపోవునట్లు అడవులు వేయుచు సర్తక కాళ్ళను, చేతులను, మెడను, నేత్రములను కదిలించును. ఇది నృత్యము. ప్రేక్షకులను ఉత్సాహపంతులుగ చేయును. నర్తక తన శరీరములోని ప్రతి అవయవమునకు వ్యాయామము నిచ్చి తన స్వాధీనములో నుంచుకొనగలుగును.

శబ్దము

ఇందు నూటికి యేబది పాళ్లు నృత్యముండును. ఇందు వర్ణనా గీతములు, వానికి తగిన ఆంగికాభినయము ప్రేక్షకులు జూతురు. శబ్దములో మొదటిసారిగ కొంత అభినయము ప్రవేశపెట్టబడును. అదియును ఆంగిక ప్రధానము.

నర్తకము

ఇందు పలవి, అనుపలవికి సాత్విక ప్రధానమైన అభినయము వుండును. ముక్తాయ స్వరమునుండి ఆంగికాభినయము, నృత్యము వృద్ధిచెందును. ఇందు సాత్వికాభినయము క్రమేణ వృద్ధిచెంది ఆంగికము తగును. ఈ విధముగ అభినయము క్రమేణ వృద్ధి చెంది 'పదము' వచ్చునప్పటికి ప్రేక్షకుని అభినయము అనుభవించి ఆనందించుటకు తయారుచేయును.

ఈ క్రమము ననుసరించినందువల్ల లాభము - ప్రేక్షకుడు ప్రప్రథమములోనే సూక్ష్మములైన భావములను గ్రహించి, అనుభవించి, ఆనందించే పరిస్థితిలో నుండనక్కరలేదు. కనుక క్రమేణ అతని మనస్సు నీ విధముగ తయారుచేసినప్పుడు అతడెక్కువ ఆనందమును పొందగలుగును.

పదములో ఒకపాలు నృత్యము తొంది తొమ్మిది పాళ్లు సాత్వికాభినయముండును. అభినయము నాట్యము యొక్క తీవ్రము,

సృత్యకళలోని విశిష్టత ఈ మూల్యము వల్ల వచ్చుచున్నది ప్రదర్శనము మంచి వట్టు (climax) లో నుండును. అప్పుడు సృత్యమాడువాడు గాని, ప్రేక్షకులుగాని అతి సులభము ఆ భావములను అవగాహనము చేసికొని ఆ రసములోకి ప్రవేశించి అభినయించగలరు.

అందుచే భావశీలు, భావపద గీతములు మొదలైనవి అభినయించబడును.

ఇంతవరకు కట్టుదిట్టమైన శాస్త్రీయమైన విద్య ప్రదర్శించబడును కనుక తరువాత తేజగ నుండి కొన్ని భావగీతములు, భావపద గీతములు, భావశీలు మొదలైనవి అభినయించుదురు.

తీర్థానంద ప్రదర్శనము ముగియగానే ఇది ప్రదర్శనాంతమందు చేయబడునది కనుక ప్రేక్షకులు సంతోషించి పోవు ముందు వారిని ఉత్సాహ పరచుటకు మరిల సృత్యప్రదానమైన 'తీర్థానంద' ప్రదర్శించబడును. ఇందు చిత్ర పరిమితమైన తాళగతులను పాదవిన్యాసములో ద్వైతిక ప్రదర్శించును.

* * *

నర్తకుని యొక్క పాండిత్యమును పరీక్షించు విధము

ఎవరైనా నర్తకులు మన వద్దకు వచ్చినప్పుడు వారి విద్య యొక్క లోతును తెలిసికొనుటకు పెద్దలు చెప్పిన కొన్ని సూత్రములు.

(1) సృత్యము

'మారి' పద్ధతి (శాస్త్రీయ పద్ధతి)

'దేగి' పద్ధతి (ఎక్కువగ శాస్త్రములపై ఆధారపడిన 'లోకధర్మ' వనుసరించునది.)

— అవి రెండు విధములు.

నర్తకుల విద్యను పరీక్షించునప్పుడు ఈ రెండు భేదములను మనసులో నుంచుకొనవలెను.

'మారి' పద్ధతిలో సృత్యకళ నభివృద్ధిపరచినవాడే పండితుడు. ఎందుకనగా 'మారి'లో 'నాట్యధర్మ', 'లోకధర్మ' - రెండును యిమిడియున్నవి. 'దేగి' పద్ధతిపై ఆధారపడిన నర్తకుడు మధ్యముడు.

(2) అభినయము

నర్తకుడు 'శృంగార రసము' నభినయించుచున్నాడనుకొందము. అట్టి సమయములో అతనిని కరుణగాని, భీభత్సరసమునుగాని అభినయింపుమని అడిగినచో అతడు శృంగారము నభినయించిన స్థాయిలో ఈ రసములను గూడ వెంట వెంటనే అభినయింపగలిగినచో అతనిని పండితునిగా వెంచవలెను.

(3) నృత్యము -

నర్తకుడు నృత్యమాడునప్పుడు మృదంగ గతి ననుసరించును. అది గాక మయూర, మూళ, సింహ, హరిణ, మీన, మత్తేభ మొదలైన వాని నడకల నాడమని అడుగవలెను. మరియు 'పటపాటము, పటవము, మారిపటము, లకాడిమము సిరివీరము, హలాధిదము మొదలైన అడవుల కొలునిచ్చి నృత్యమాడుమనవలెను. ఇవి యన్నియు క్రమము దప్పక నృత్యమాడిన వాడే ఉత్తముడు. లేక ప్రదర్శించిన గతినే త్రిప్పి త్రిప్పి ప్రదర్శించినచో అట్టి నర్తకుడు సువ్యముడు. నృత్యములో పాదము భూమిపై తట్టి గజ్జలన్నిటిని పలికించి నృత్యమాడుట సాధారణముగ ప్రతి నర్తకుడు చేయుపనియే. అట్లుగాక నర్తకులను పది గజ్జల నాడము, ఐదు గజ్జల నాడము, ఒక గజ్జల మాత్రము పలికించుచు అడుగవలెను. మరియు మనము కొన్ని గజ్జలపై గుర్తుల నుంచి ఆ గజ్జలను మాత్రము పలికించమని కోరవలెను. అట్లు చేయగలిగిన వాడే నాట్యకావ్య కోవిదుడు.

(4) తాళము, లయ

సాధారణముగ ప్రతి నర్తకుడు తన వెంట నౌక మార్చుకొని తెచ్చుకొనును. ఆ మార్చుకొనినచో కొన్ని తాళములు, జరులు, తిర్మానములు, అధ్యాసముచేసి వానినే మనముందు ప్రదర్శించును. అట్లుగాక మనమువేరొక మార్చుకొని యెచ్చుటచేసి అతని వాద్యమునకు సృత్యమాడుమని కోరవలెను. మరియు మనకు వచ్చిన గుప్త తాళములు, దుండ తాళము, లక్ష్మి తాళము, మరియు యింతర తాళమునో నృత్యమాడి చూపవలెను. ఇందు సర్తికునకు, తాళ శాస్త్రమునందు గల పాండిత్యమును కనుగొనిపెచ్చును. కాలపై కాలములు, మూడు కాలములలో నృత్యమాడుట సామాన్య సర్తికులు చేయుపని అట్లుగాక 1 $\frac{1}{4}$ లయ, 1 $\frac{1}{2}$ లయ, $\frac{3}{4}$ లయలో సృత్యమాడు మని అడుగవలెను ఇట్లు నృత్యము సల్పిన నర్తకుడు తాళలయ లందు పండితుడు.

(5) సృత్యము

సృత్యములో హస్తవిన్యాసము, నేత్రముల దృష్టి భ్రూపుట, గ్రీవముల యొక్క చలనములను పరీక్షింపవలెను. మూటిమూటికిని ఒక విధముననే ప్రదర్శించిన అతడు మధ్యముడు. అట్లుగాక వివిధ గతులను వెను వెంటనే జాపగలిగిన యతడు సమర్థుడు.

ఆంగిక ప్రధానమైన అభినయము జూచుటకు (ముద్రల అభినయము గూడ) అధ్యాత్మరామాయణ కీర్తననో, కృష్ణరీలా తరంగములనో, దీక్షితార్ కృతినో యిచ్చి సృత్యమాడిమనవలెను. పీని యందు సాత్వికము తక్కువ యైనందున ఆంగికము ద్వారానే పాటలోని అర్థమును ప్రదర్శించుట కవకాశమున్నది. ఆంగికమందు దిట్ట అయిన వాడు మాత్రమే పై కీర్తనల నభినయింపగలడు.

హస్తము (ముద్ర) ల అభినయమునకు పినతలి, అమ్మమ్మ, పేనమామ, కోడలుడు, తలి తరపున బంధువులు, మేనత్త కొడుకు మొదలైన మాటల నిచ్చి హస్తములను పట్టమనవలెను.

దీనికి వెంటనే పట్టుటకు హస్తములులేవు. కాన్ని హస్తములను చేర్చినా ఎ అమాటలకర్తము రాదు గనుక వర్తకునకు ముద్రలయందు గల పాండిత్యము తెలియును.

(కాని పండితుల కొక చిన్న మనవి. భరతకావ్యములో రచియింపబడినవి గదా అని శకటాశ్రమము, చక్రమండలము, మయూర మొదలైన కరణములను వర్తకుల సభినయింపమని కోరిన ఒక్కొక్కప్పుడు వారు వాటి సభినయింప లేకపోవచ్చును. ఎందువల్లననగా అవి నేటి కాలములో ప్రచారములో లేక పోవుటయే గాక వాని యుపయోగము ప్రస్తుత నృత్యములలో లేదు. కనుక వర్తకులు అట్టి కరణముల యొక్క లక్షణ లక్ష్యములను తెలిపి యుండిన చాలును.)

కొందరు వర్తకులు ఒక చెవిలో, లేక చేతిలోని కొన్ని కండరములలో ఆడించుట అభ్యాసము జేసి మనముందు ప్రదర్శింతురు. అట్టి అభ్యాసము కేవలము ప్రజలను భ్రమపెట్టుటకు, మోసగించుటకు పనికివచ్చును గాని, దానిని బట్టి విద్యలో నెట్టి అభివృద్ధియు నుండదు. అట్టి అభ్యాసము నృత్యకళను పెంపొందించుట కే విధముగను తోడ్పడదు.

ఈ సందర్భములో రామకృష్ణ పరమహంస జీవితములో నుండి ఒక చిన్ని ఉదాహరణ నిచ్చుచున్నాను.

రామకృష్ణుడు దక్షిణేశ్వర ఆలయములో నుండునప్పుడతని యొడకొక యోగివచ్చి గంగానదీపై ఒక యొడ్డునుండి మరి యొక్క యొడ్డునకు సడచివెళ్లి-

“నీవు యోగివై నచో నీయోగ ప్రభావముతో నావలె నడువు” మని ప్రశ్నించెను.

అంత రామకృష్ణుడు “ఓయీ : యిన్ని సంవత్సరములు నీవు సాధనజేసిన యోగవిద్య వలన ఒక అణాయేనా, అణా యిచ్చునీ : చపవాడు ఆవరి యొడ్డుకు చేరువనే !” యని నవ్వి యారకుండెను.

అట్టిదే ఈ వింత సాధనల యొక్క ఫలితము. ఒక కానీ యిచ్చిన నీచ్చియెత్తుకొను దొమ్మరివాండ్రు యంతకంటె యొక్కవ వింతలు చూపుదురు. కనుక పండితులు యిట్టి సాధనలెక్కవ విలువనీయరాదు. వీరొకాడైతే, వీర లలితుడు మొదలైన నాయకులను వివిధ నాయకులను, వివిధ నాయకులను నృత్యమోడునప్పుడా పాత్రలకు తగు విధముగ అడుగులు వేయుట, హస్తాభినయము ఉన్నదా, లేదా అని మనము చూడవలెను.

(6) నృత్యభేదములు

పురుషుల నృత్యము చేయునప్పుడు ప్రియచాయలు, ప్రియ అభినయము చేయునప్పుడు పురుష చాయలు

నృత్యములో యున్నవేమో చూడవలెను. అట్టివి యున్నచో వర్తకుడు సమర్థుడుకాదు.

ప్రియపురుష అభినయము, నాయక చెలికతెం అభినయము కలిసియుండే పదములనిచ్చి అభినయింపమని కోరవలెను.

ఉదా:- ఏమని తెలుపుదు నేలాగు కాకుదు నేమి చేతునే : చెలియా :

భామలో! యూరికి బయలుదేరెడు వేళ ప్రేమ మీర నా సామి : రిచి చెప్పిన మాట

ఇంతవరకు నాయక వచనము.

తరువాత

“అన్నమిందక - అతివెత నొందకు కన్నీరు నింపకు - కలువరింపకుమని

ఇది ఆమె నాడుని వాక్యము

ఎన్నెన్నో విధముల - హితవులు దెలుపుదు కన్నీరు నింపుదు - గాంతుడు చెప్పిన మాట” మరల ఆమె మాటలు

ఇందులో నాయక తన యొక్క దుఃఖము చెలితో చెప్పుకొనును. అంతేగాక నాడుకెల్లు చెప్పినో ఆ విధము గూడ తెల్పుటచే నాడుని వాక్యముల వద్ద పురుషాభినయ చాయలు కనబరువవలెను.

తరువాత నాయక అభినయమే.

ఈ భేదముల కనబర్చుచు విద్వాంసుడైన వర్తకుడే అభినయింపగలడు.

“ఎవ్వరి సంపుడు నేమి సేయుదు నీదే యిది బుద్ధి వివరమూ” మువ్వగోపాలుడు మోడి జేసుకున్నాడు మొన్నటాల నుండి రాదు నీ కోడునే నేనె

“అతివ చులకనని - యందు బోరాదని యతని బిలువనని - యంపే నామదిలోన”

ఇచ్చట మధ్యగల మాటలు చెలి పలుకుచున్నట్లు నాయక అభినయింపవలెను.

ఇట్టి పదములనిచ్చిన వర్తకుని పాండిత్యము బోధపడగలదు.

(7) మురళి, ఖడ్గముదూయుట, పూతి, పిలుచుట, వెల్లుట, వీరైన ఒక వస్తువును పట్టుకొనుట, తియుట, నేలకొరుగుట మొదలైన అభినయములందు సామాన్యముగ మనము దినచర్యలలో చేయునట్లు చూపిన అతడు ‘దేశి’ వర్తకునిగను. కరణ అంగభారముల యొక్క ప్రయోగముద్వారా ప్రదర్శించిన ‘మార్గి’ వర్తకుని గాను గుర్తింపవలెను.

గతుల నాడునప్పుడు ప్రతి గతిలోను నూర్చు ననుకూలించి శరీరము యొక్క కదలికలలో మార్పులు ప్రదర్శించి గతినిచూపు పండితుడు. లేనిచో మధ్యముడు.

ఇంతవరకు 'మార్గి' వద్దతిని (నాట్యదర్శి) గూర్చి చెప్పితిని.
ఇక 'దేశి' వద్దతి యందు పరీక్షించువిధము గురించి చెప్పెదను.

ఉదా :- నర్తకుడు.

"వన్నిడిచిపెట్టితి నాడే నారాజు
మొన్న తిరిగొస్త నన్నాడే"

అను ప్రోషిత నభినయించు చున్నాడనుకొందము. ఇందులో
'నారాజు' అన్నప్పుడు

మెడలోని మాంగళ్యమును తీసి కనుల కడ్డుకొనుట
నొనట నున్న బొట్టును జూపుట ఇది సహజము.

చేతనున్న గాజాలు, తలలోని పువ్వులు జూపుట 'దేశి'
వద్దతిలో విద్యుత్తు ప్రదర్శించుట, కాని

'నారాజు' అన్నప్పుడు
కుడిచేత శిఖరము వట్టుట

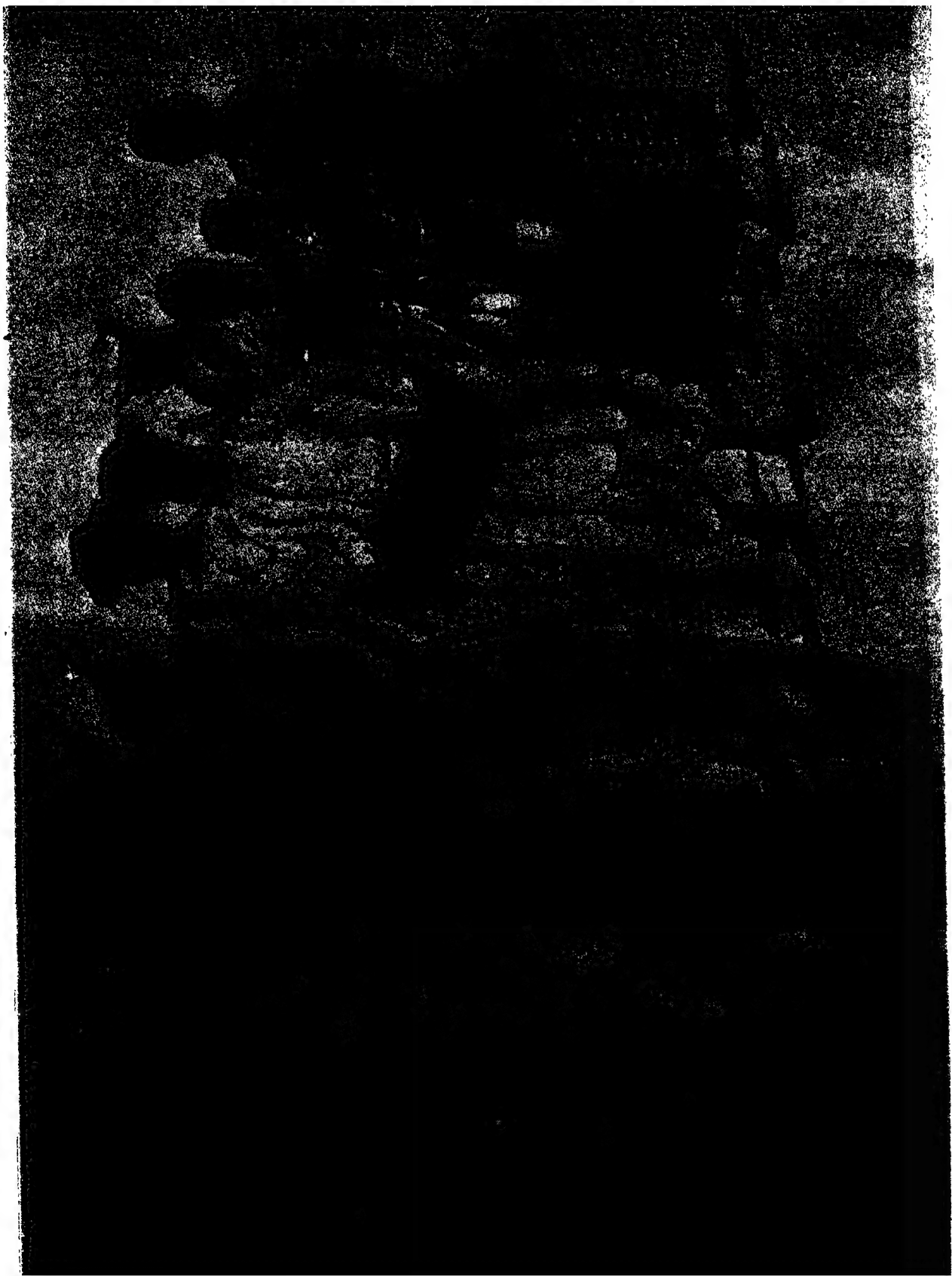
మీసము దువ్వుట

ఎడమచేత శిఖరము, కుడిచేత మృగశిఖరను పట్టి భర్త
హస్తమును చూపుట 'మార్గి'కి చెందును. 'దేశి' వద్దతిని చక్కగా
సభ్యసించిన నర్తకుడు యెప్పుడును యిట్టి అభినయము చేయడు.
ఒకవేళ యిట్టి అభినయము ప్రదర్శించిన, ఆ నర్తకునికి 'దేశి' అభి
నయములో అనుభవము లేదని గ్రహింపవలెను. 'దేశి' అభి
నయము అతి సహజముగ నుండును కనుక నర్తకునికి 'దేశి' అభి
నయమందున్న పాండిత్యము పరీక్షించుటకు జానపదగేయముల
నిచ్చి అభినయింపమనవలెను.

ఇన్ని విధముల పరీక్షలో నెగ్గిన వాడే నాట్యాచార్యుడు. అట్టి
నాట్యాచార్యులే దేశములో సత్సంప్రదాయముతో కూడిన కళను
ప్రచారము చేయగలరు. అట్టి వారిచే నారాధింపబడిన లలిత కళలు
అమరత్వము నొందగలవు.

200 సంవత్సరాల క్రిందట రంజాపూరు దర్బారులో నాట్యమోడిన వర్గం ("హిందూ" ఉపనామిత హైజ్యంట్)

నాట్యవేదము

భరతనాట్యశాస్త్రమండలి విభిన్న ప్రకరణముల వివరణము

'అభినయదర్పణమ్', 'నాట్యశాస్త్రము', 'హస్తలక్షణ దీపిక' - అను ఈ మూడు గ్రంథములు ప్రస్తుతము మనదేశములో యొక్క ప్రచారములో నున్నవి.

'హస్తలక్షణ దీపిక' కథక శిల్పమునకు ముఖ్యగ్రంథము. భరతనాట్య శాస్త్రము, అభినయ దర్పణము - ఆంధ్రప్రదేశ్, తమిళ నాడు, బెంగాల్, మణిపూరులందు యొక్కవగా ఉపయోగములో నున్నవి. నాట్యశాస్త్రము కల్పితపు నంటిది. దాని యందు నాట్య కళకు సంబంధించిన ప్రతి చిన్న విషయమును గూర్చి గూడ వ్రాయబడినది. 6000 శ్లోకములు, 37 అధ్యాయములు గల మహా గ్రంథమిది.

1 వ అధ్యాయము

నాట్యశాస్త్రము యొక్క పుట్టుకను గూర్చి, దాని యొక్క వికాసమును గురించి వ్రాయబడినది. హృదయమునకు, ఆత్మకు ఆనందమిచ్చునట్టిది, చతుర్వర్ణములవారికి అందుబాటులో నుండు నట్టిది అయిన పంచమవేదము 'నాట్యశాస్త్రము'. (నాలుగు వేదముల నుండి - వాద్యము, గీతము, అభినయము, రసములను గ్రహించి (బ్రహ్మసృష్టిని) ఈవిద్య భుజునికి నేర్పెను.)

2 వ అధ్యాయము

'నృత్యమందిర' నిర్మాణమును గురించి వ్రాయబడినది. అవి మూడు రకములు.

విక్రిత (రెక్టాంగ్యులర్) - చతురస్ర (స్క్వేర్) త్రియానా (ట్రయాంగ్యులర్). ఇవి తిరిగి వాని వాని కొంతలనుబట్టి శ్యేష్ఠ, కనిష్ఠ, మధ్యమ అని మూడు తరగతులుగా విభజింపబడినవి. మధ్యమరకము పురుషులకు పయోగించును. శ్యేష్ఠ 54 గజములు, మధ్యమ 32 గజముల పొడవుండును. అభినయము చక్కగా చూచుటకు గాన, వాద్యములను వినుటకు, భరతుడు మధ్యమ రకమే శ్రేష్ఠమని పేర్కొనెను.

నేపథ్యము (గ్రీన్ రూమ్) - ఎనిమిది గజములు - రంగశీర - నాలుగు గజములు, రంగవీరము నాలుగు గజములు - ప్రేక్షక గృహము 18 గజములు.

గ్రీన్ రూమ్ కు రెండు తలుపులు, ప్రేక్షక గృహమునకు మూడు ద్వారములుండవలెను. రంగశీర, రంగవీరములకు మధ్య తెర యుండవలెను. నర్తకులు రంగశీరముందు పూజచేయుదురు. ఇది రంగవీరము కంటే కొంచెము యెత్తుగా నుండవలెను.

చుట్టును గోడలు పెట్టి సున్నము వేసి, లతలు జంతువులు మొకరై న వానిని గోడలపై చిత్రించవలెను. ప్రేక్షకులు కూర్చొను టకు ఆసనములను యేర్పాటు చేయవలెను. రంగవీరమునకు లడమువలె నున్నగా మెరుగుపెట్టవలెను. రంగస్థలము ఒక గుహ పై నుండవలెను.

3 వ అధ్యాయము

ఇందు రంగ దేవతారాధనను గురించి వివరముగా వ్రాయబడినది.

4 వ అధ్యాయము

'అమృత మంత్రన్' అను రూపకము "సమహకార్" పద్ధతికి చెందినది - దీనిని బ్రహ్మ లిఖించెను. భరతుడు నాట్య మండపములో అభినయించెను. తరువాత "త్రిపురదాహ" దీమ పద్ధతిని భరతుడు ప్రదర్శించెను. అది చూచి ఈశ్వరుడు తాండవ నృత్యమును భరతునికి నేర్పుమని తండుని ఆదేశించెను.

నృత్యకరణములు, అంగహరణములు - నృత్యమంజు హస్తమును, పాదమును సంయోగము జేసి కదల్చిన 'కరణ' మగును.

(హస్తపాద సమయోగో నృత్యస్యకరణం భవేత్)

ఆరు, లేక ఆరు కంటే యెక్కువ కరణములు కలిగిన, ఒక అంగహరణమగును.

5 వ అధ్యాయము

పూర్వరంగము - తెర యెత్తక ముందు నర్తకులు వాద్యము

లను క్రుత్తి జాతుకొనుట గురించి, వాద్యబృందము కూర్చొను విధానమును గురించి, పూజావిధానము తెలుపబడినది.

తరువాత తెర యెత్తబడును. ప్రార్థన ముగిసిన పిదప సూత్రధారుడు, విదూషకుడు, పారి పార్వ్యకుడు, రంగస్థలముపైకి వచ్చి చతుర్విధ పాఠకుల నాదాదించును. నాల్గవ నర్తకుడు ప్రవేశించి ఇంద్రుని పతాకమునకు వందన మర్పించును. పిదప సూత్రధారుడు 'నాంది' పఠించి కథను గూర్చి, కథను రచించిన కవిని గూర్చి తెలుపుచు ప్రేక్షకులను ప్రశాంతముగా చూడమని ప్రార్థించి విష్ణుమించును. కుద్ధ పూర్వరంగమందు ప్రీతి కూడ రంగస్థలముపైకి వచ్చి కాండవ వృత్త్యమాది - అంగహారములు, రేచకములు ప్రదర్శించును.

6-7 ఆధ్యాయములు

ఇందు అభినయమునకు జీవమైన రసభావములను గురించి చర్చించబడినది.

శృంగార, రౌద్ర, హాస్యాదిశవరసములు, సంభారిభావములు, చతుర్విధ అభినయములు, నాట్యధర్మి, లోకధర్మి, వృత్తులు, ప్రవృత్తి, వాద్యములు, గానము - వీనిని గూర్చి తెలుపబడినది.

నర్తకుడు రంగస్థలముపై ప్రవేశించునపుడు, నిష్క్రమించునపుడు, రంగముపై అటునిటు సంచారముచేయునపుడు రసభావములలో చూర్పు గలిగినపుడు, యెట్టి సంగీతము పాడవలయునో వివరముగ తెలుపబడినది.

8 వ ఆధ్యాయము

అంగికాభినయము - అంగ, ప్రత్యంగ, ఉపాంగముల సంబంధము గురించి, నాట్యమందు వాని ఉపయోగము గూర్చి తెలుపబడినది.

9 వ ఆధ్యాయము

వంయత, అనంయత హస్తములు -

వానిని ఉపయోగించు పద్ధతి గూర్చి వ్రాయబడినది. అగ్రజాతులకు లలాటము ముందర హస్తములు పట్టవలెను. సరిసమానులకు వక్షమునకు యెదురుగను, తక్కువ జాతులకు క్రిందుగను పట్టవలెను.

ఇందు వక్షము, యదుపార్శ్వములు, ఉదరము, కటి మొదలగు అవయవముల సంబంధము, వాని యొక్క వినియోగము మొదలైన విషయములను గూర్చి వ్రాయబడినది.

మూర్చ, నిరాశ తెండుట, విచారము, అలసట, నిదుర, నిస్పృహ, రజ మొదలగు వానిని అభినయమందు హస్తములతో చూపక, ఒక్క సాత్వికాభినయముతోనే ప్రదర్శించవలయునను విషయము వివరింపబడినది.

10-11 ఆధ్యాయములు

ఒక్కకాలు కదిలించుట, చాఠీ అనబడును. తెండు కాకుల కదిలించిన 'కరణ' మగును. కొన్ని కరణాలుచేరి 'ఖండ' మగును.

మూడు, లేక నాలుగు ఖండములు చేర్చిన 'మండల' మగును. 'చారులు' యుద్ధమందు బాణమును సంధించుట యందు ముఖ్యముగా నుపయోగపడును.

మండలములు 24. ఇవి సంగీతము యొక్క సహాయముతో ప్రదర్శించవలెను.

12 వ ఆధ్యాయము

గతిప్రచారము - ఇందు రంగస్థలముపై నడుచువిధానమును గురించి తెలుపబడినది. రాజులు, సేవకులు, ప్రీతి, వివిధ దేశీయులు యెటుల వ్యవహరింపవలయునన్న విషయము, వివిధ భావములను ప్రదర్శించునపుడేమే గతినుసరింపవలెనో తెలుపబడినది. నడక - ఒకటి, రెండు, మూడు, నాలుగు గతులను గవిగ యుండును.

నర్తకుడు, శృంగార రౌద్ర శోకములందు, రథము నెక్కునప్పుడు, విమానము నెక్కునప్పుడు, పేదమెట్లు దిగునప్పుడు, అశ్వాలోహణమందు అభినయించు విధానమును, ముసలివానిగా, విటునిగా, నిస్పృహయునిగా, పురుగుజ్జుగా, విదూషకునిగా యెట్లుభినయించ వలయునో వ్రాయబడినది.

ప్రీతి గమనము - యువకులు కోపమునందు, శృంగారము నందు యెటుల నిలబడవలెనో విశదీకరింపబడినది.

వీనిని చెప్పుచు మిగిలిన విషయములను నర్తకుడు లోకము నందు చూచి నేర్చుకొనవలయునని భరతుడీ యధ్యాయమును ముగించెను.

13 వ ఆధ్యాయము

ఇందు వివిధ ప్రాంతములలోని (అవంతి, పాంచాల, దక్షిణ వద, మగధ మొదలగునవి) - ప్రజలు, ఆ ప్రాంతల, అభినయ విధానము గురించి విపులముగా వ్రాయబడినది.

14-15 ఆధ్యాయములు

భండస్సు, కావ్యములకు రచనీయతను గూర్చు వృత్తిములను గురించి వ్రాయబడినది.

16-17 ఆధ్యాయములు

కావ్యమునకు భూషణములగు 'లక్షణములు' పరింపబడినవి. ఉపమా, దీపకము, రూపకము, యమకములు ఉపాహరణముతో వివరింపబడినవి.

నాటకము ప్రేక్షకులకు అరమగు సులభతైలిలో యుంచవలెను. ప్రాకృత భాషలు - దాని నుపయోగించు విధానము; బ్రాహ్మణుడు, రాజు, పట్టమహిషి, సమానులు మొదలగు వారిని సంబోధించు విధములు వ్రాయబడినవి.

18 వ ఆధ్యాయము

రూపకములు పది విధములు - నాటక ప్రకరణ, బాణ,

ప్రహసన, వ్యాయోగ, సమవాకార, వీధి, దీప, అంకము, ఈహ మృగము.

ఇవి కథానాయకను బట్టి, ప్రధాన రసమును బట్టి మారుచుండును.

19-20 అధ్యాయములు

చావ్యము, చతుర్వక్తలను గూర్చి తెలుపబడినది.

21 వ అధ్యాయము

అపరాధినయము - రంగాలంకారములు, పాత్రలు ధరించు అలంకారములను గురించి వివరములన్నియు వ్రాయబడినవి. ఇంచు బంతుపులను, ఆయుధములను, రథములను, విమానములను, కొండలను కూడ రంగస్థలముపై ప్రదర్శింప వచ్చునని తెలుపుచు, ఆ విధానము వర్ణింపబడినది.

22 వ అధ్యాయము

సామాన్యాధినయమును గూర్చి చర్చింపబడినది.

సాత్త్వికాధినయము - హావ, భావ, హేల, శృంగార మందు స్వభావసిద్ధముగు అనుభవములు - లీల, విలాసా, విభ్రమ, కిలికించిత, మొదలగునవి, కుటమిత విద్వేషము, లలితము, మొదలగు వానిని గూర్చి వ్రాయబడినవి.

23 వ అధ్యాయము

మాంస గురించి తెల్పుచు, శ్రీ తనప్రియుని అనుగ్రహము బడయుట, స్వాధీన పరచుకొనుట, మొదలగు విషయములను గురించి చర్చింపబడినవి. ఆకార, గతి, చేష్ట, భాష, నేత్ర, పక్షి వికారములతో పరుల మనముల నెటుల గ్రహింపగలమో వర్ణింపబడినది.

24 వ అధ్యాయము

నాయక నాయకులు, విమానములు, సూత్రాదులు, నర్తకి, మొదలగు నాట్యమందు వచ్చు పాత్రల లక్షణములు విశదీకరింపబడినవి.

25 వ అధ్యాయము

చిత్రాధినయము రాత్రి, పగలు, వెన్నెల, సంకోషము, ఉత్సాహము, సూర్యుడు, సింహము, కోతి, పెద్దపులి, పెద్దలకు నమస్కరించు విధానము, పక్షిల పిఠినముంచుట, చనిపోవుటకు సిద్ధముగానున్న మనుష్యుని అభినయించుట, మొదలగు విషయములు చర్చింపబడినవి.

26 వ అధ్యాయము

ప్రకృతి వికల్పము - (1) అనురము (2) విరూపము (3) రూపాను రూపము అను మూడు విధములు.

శ్రీ, శ్రీవేషము; పురుషుడు, పురుషునివేషము ధరించుట అనుపము.

కుర్రవాడు వృద్ధుని వేషము, వృద్ధుడు యువకుని వేషము ధరించుట విరూపము.

పురుషుడు శ్రీ వేషము వేయుట, రూపాను రూపముగను. ప్రతి నటుడు ఒక పాత్ర అభినయించవలసి వచ్చినప్పుడు తన్ను మరచి ఆ పాత్రయందు లీనమగుట ముఖ్యము.

27 వ అధ్యాయము

ప్రదర్శనము విజయవంతముగా చేయు విధానము - నర్తకులు ప్రేక్షకుల మనస్తత్వమును గ్రహించి రంగస్థలముపై అభినయించవలెను.

ఒక ప్రదర్శనము విమర్శించునప్పుడు (1) సమాత్మ్యము (2) అంగ మాధుర్యము (3) పత్యము (4) ప్రాకృతి (5) రస (6) గుణ (7) వాద్య (8) నేపథ్యము ఈ యెనిమిది అంశములు ముఖ్యముగా గమనించవలెను.

తెలికవృత్తి, శృంగార రసము, ప్రధానమై నృత్యగీతము లతో పూర్తిగా నిండియున్న నాట్యము ప్రదోషకాలమందు ప్రదర్శింపవలయును.

పాత్ర, ప్రయోగము, సమరస శక్తి, ఈ మూడు గూడ ప్రదర్శన విజయమునకు కారణమగుచున్నవి.

28-33 అధ్యాయములు

సంగీతము - స్వర, రాగ, తాళ, వాది, సంవాది, స్వరములు తాళ జతులు, గ్రామ, జాతి - వీనిని రసములందు వినియోగించు విధానము. వాద్యములు సుపయోగించు నర్తకి, తాళ పరిమాణము, లయ, ధ్రువము మున్నగు వానిని గూర్చి వివరింపబడినది.

34 వ అధ్యాయము

ఏ యే రసమునకు, యెట్టి వాద్యములు సుపయోగింపవలెనో, వాద్యకులు, గాత్ర పాదకులు రంగస్థలముపై కూర్చొను విధానము వివరింపబడినది.

35 వ అధ్యాయము

నాట్యమునకు పాత్రలను నిర్ణయించు విధానము గురించి చర్చింపబడినది.

36 వ అధ్యాయము

ఇందు పూర్వరంగ ప్రయోజనము గూర్చి వ్రాయబడినది. పూర్వ రంగము - రంగస్థలము నుంచి, జీవ్ర చేపతలను

పారద్రోలి రంగస్థలమును పవిత్ర పరచుట.

నాట్యము, వాద్యము - పేదముతో సమానము.

37 వ అధ్యాయము

పూర్వము వహించు కాలములో నాట్యకక ప్రవచనము

లోనికి యెట్లు తీసికొని భాదినదో తెలుపబడినది. భరత కాత్రమును కీర్తించుచు భరతుడు గ్రంథమును ముగించెను.

*

*

*

నాట్యకాత్రమును గూర్చి కొన్ని వివరములు

భరతకాత్రము రచించిన భరతముని యెవరో నిశ్చయముగ తెలలేదు. అద భరతుడా, రాముని సోదరుడా, శకుంతలా తన యుడా? ఇతరులా? ఈ సమస్యను పండితులే యింకను పరిష్కరింపలేకున్నారు. 'సంకల్ప సూర్యోదయ' మను గ్రంథమందు శ్రీ పేదాంత దేశకులనా రిట్లన్నారు. "తావ, రాగ, తాళముల యొక్క మొదటి అక్షరముల చేరిక 'భరత' మగుచున్నది. ఈ మూడింటి సమ్మేళనమని అర్థము కావచ్చును.

భరతమునికి ముందున్న యితరనాట్య గ్రంథములు :

తనకు ముందుగా యితర నాట్యగ్రంథములున్నట్లు భరతముని చెప్పుచుండును. పాణినివ్యాకరణములో కీలారి, కృత్యావ్యయను యిద్దరి పట సూత్రకర్తలపేర్లు చెప్పియున్నారు. ఆ కాలమునకున్న తిన్నగ్రంథములలోని, వ్యవహారములలోని విషయములను క్రోడీకరించి, సూత్రప్రాయముగా వివిధ విషయములను భరతముని వ్రాసియుండును.

అభినవ గుప్తాచార్యుడు

కాశ్మీరదేశపు బ్రాహ్మణుడు, గొప్ప విద్వాంసుడు. భరత కాత్రమునకు గొప్ప వ్యాఖ్యానము వ్రాసెను. (కీ. శ. 1014).

నాట్యశైలి :

నాట్య విధములు.

తైశనప్తి - అతిసుకుమారము, నాగరకము అగు శయ్య వికృతమైనది.

ఈ నాట్యము చేయువారు చక్కని నమ్రతను కోపించు వత్తదారణ చేయవలెను. యౌవనులగు ప్రింకే - ఈ నాట్య మొప్పును. భారతి - అలంకారములతోను, సౌగంధ్య వాక్యాదులను విసురుతూ నొప్పియుండును.

సతతి - భావప్రకటన మెండు.

అరిభటి - అడంబరము, శబ్దము, హెచ్చుగా నుండు సందర్భములందు వయోగడును.

*

*

*

పతి అభినయమునకు నియామకము గలదు. ఎవరి యిష్టము బచ్చినట్లు వారు చేయుటకు వీలులేదు. ఒక భావమునకు ఒక అభినయము, ఒక రీతి, పద్ధతి, కొలత - భంగిమయందు చేతులు కాళ్లు వగైరాలు నిర్దేశించినట్లు కొలతలతో సభరింపవలెను. ఎంత మాత్రము వ్యత్యయమునకు కావలెదు. అట్లు

చేయబడో అది కాత్ర విధుద్దము. మాట యెంత విశితమో, మార్పు చేయ వీలులేదో, అట్లే దాని భావప్రకటన చేయు అభినయమునూ.

ఒక నిర్దిష్ట విషయమును అభినయించుట

కృష్ణుని కాలక్రీడలు మొదలైనవి అభినయించునప్పుడు నర్తకి యొక్క విద్యా విశేషముచేత కరణములు, అంగహారములు, యేవేవి యెట్లు యెప్పుడుపయోగింపవలెనో తెలిసి, విషయమునకు తగిన రీతిని లాస్యముగాని, తాండవముగాని సందర్భాధికముగా అభినయింపవలెను.

నియమములు

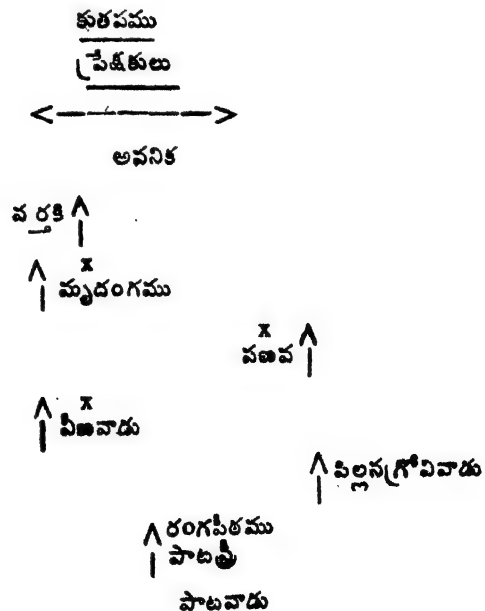
కట్టుబాట్లు

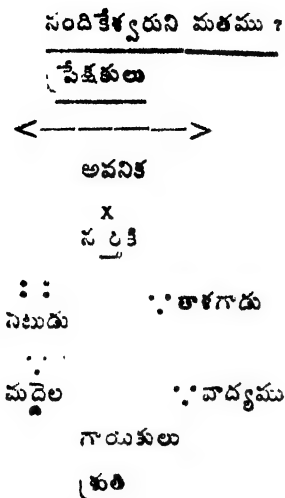
(1) లలితమును, మిక్కిలి లావణ్యమును గల తాండవ నృత్యము వలన శృంగార రసోత్పత్తి యగును. ఆ తాండవము వర్ణమాన తాళయుక్తముగా చేయవలెను.

(2) కుతవ విన్యాసము:- నర్తక బృందము కుతవ విన్యాసము చేయవలెను. అభినవ గుప్తకువాక్యానములో యిట్లు పేర్కొన్నాడు.

'మృదంగము వాయించువాడు, పాటపాడువాడు దక్షిణముగ, ఉత్తరములముగాను, ఇతనికి కొంచెము తరముగా పాటపాడు ప్రి దక్షిణాభిముఖముగాను, వీణవాయించువాడు ఈ ప్రికి యెడమవైపున, తరువాత పిల్లనగ్రోవి వ్రాయించువాడు.'

దీనిపేరు 'కుతవము' పాటపాడు వారిలో ప్రి లేనిచో ఈ కూటమునకు రసమే యుండదు. కళావిహీనమై రక్తిగట్టదు.

సందికేశ్వరుని అభినయదర్శనములో -

రంగమందిరము నడుమ పాత్రయందగా, ఆమె వెంటి నటించుచు, కుడితట్టు తాళగాడును, యరుప్రక్కల మద్దెల గాంగుడును, వారి సదుమ పాత్ర ననుసరించి గాయకులును, వారికి వెనుక శ్రుతి పోయువాడును, వరుసగా నుండవలెనని యున్నది.

పాత్ర దివ్యప్రాణములు - మృదంగము, మంచి నాదము గల తాళములు, పిల్లనగ్రోవి, పాట, శ్రుతి, వీణ, గజెలు, ప్రత్యాత్మ దైవ నలుగురు, పాత్ర అంతః ప్రాణములు - పడి, నిలకడ, సమ త్వము, ప్రసన్నతగల చూపు, శ్రమలేమి, బుద్ధి, శ్రద్ధ, మంచి మోటలు, పాట.

(3) తరువాత 'అసాగతి' (హంగుదారులందరు) పద్ధతులకు దొడంగివలెను. కలకలముగా వింపవలెను. అట్టి ఆసాగితము చేయు నమయమున నర్తకి ఉపోహము జేయుచు ప్రవేశింపవలెను. (పాదదలచిన పా. న యుంకరించుచు).

గీతము సర్వప్రస్తు సంపూర్ణమైనదిగ, ఉగంతుని స్తుతిగ నుంపవలెను.

(4) పాటనడిపించుచుండో వాద్యసంగీతముండరాదు. అంగ చరముల జూపునపుడు భాండవాద్యముండి తీరవలెను. భాండము మద్దెల విశేషములలో నొకటి యగు పుష్కర యనునది యని వాద్యశాస్త్రకర్త వ్రాయుచున్నాడు. శుద్ధ వాద్యములలో భాండముని పేర్కొనబడుటచేత చుట్టోతో చేయబడి, మూతి జిగిగల తోలుతో మూత వేయబడిన వాద్య విశేషమై యుండవచ్చును. ఇట్టి వాద్య ములు చిదంబర చేవలయము, కంచి, కెలాననాథ ఆలయము, తంజావూరు బృహదీశ్వరాలయములలో నున్న కరణ చిత్రముల దిగ్గు చెక్కబడి యున్నవి.

(5) భాండప నృత్యము చేయునపుడు వాద్యములతో సంగీత మును నిపుణులైన వారు పాడవలెను. అది పరస్పర మాధుర్యము

గలిగి, సర్వశుద్ధము, తాళబద్ధమునై, వినసొంపు గలిగి, నృత్యను గుణమై శోభింపవలెను. ఈ నృత్యము చేయునపుడు కూడ విషయము పై పాటలోనిదే అయి యుండవలెను.

(6) ఈ విధముగ పాట, ఆట (తాండవము) అయిన తరువాత నర్తకి రంగము నుండి నిష్క్రమింపవలెను. ఇతరులగు నాట్య శ్రీ పాత్రలు 'పిండి' గట్టి నిష్క్రమింపవలెను. ఈ సమయమునందును తగినట్లుగ వాద్యసంగీతముండవలెను. నర్తకి నిష్క్రమించునప్పు డును ఆసాగితము చేయవలెను. అదిముగించి నిష్క్రమింపవలెను.

(7) నర్తకి ముఖ్యురాలు. ఆమె నిష్క్రమించిన తరువాత నలుగురు నాట్యము చేయుత్రీలు ప్రవేశింపవలెను. పై న చెప్పిన రీతినే సంగీతము, భాండవాద్యము జరుగుచుండగా, ఆత్రీలు మొదట ఒకరు, తరువాత వరుసగా యిద్దరు, ముగ్గురు, నలుగురు, పాడవలెను. నాలుగు పిండి బంధముల ననుసరించి నాట్యము నలువ వలెను.

నాలుగు పిండి బంధముల పేర్లు

- (1) పిండి - పిండాకారము గలది.
- (2) శృంఖలిక - ముక్ల దుబ్బుల ఆకారము గలది.
- (3) లతాబంధ - తీగెపలె అల్లకొనునది.
- (4) భేద్యక - నృత్యముతో కూడినది.

ఇందు

భేద్యకము ప్రారంభములో, శృంఖలికము నాస్యమునకు, నాస్యమునకు మధ్యను, లతాబంధము సృత్యభాగమందు, పిండి బంధము నాట్యంతమందు ప్రదర్శింపవలెను.

(8) ఆరంభములో ముందుకు, వెనుకకు నడచుచు, మొదటి ఆవృత్తమున అభినయమును, తరువాత ఆవృత్తములలో నృత్య మును గూడ కలిపి జూపవలెను.

(9) నృత్యము చేయు నెలసిన సమయములు

(a) అంగవస్తు నివృత్తి యందు, పర్వ నివృత్తి యందు (ప్రాణ భేదము) అభ్యుదయమందు (ఉత్సాహము) నృత్యము నలువవలెను.

(b) దంపతుల శృంగార స్థితులను జూపు సందర్భములందు నృత్యము చేయవలెను. దాని పరిసర సంతోషము కలుగవలెను.

(c) స్వామీన భర్తృక (నాయక) సందర్భములలో ఉచితముగు నృత్యముండవలెను. నాయకుడున్నప్పుడు పాట గూడ పాడవలెను.

(d) ప్రోషిత, ఖండిత, విప్రలబ్ధి, కలహంతరిత నాయకలు నృత్యము చేయరాదు.

(e) విరహిణియై బాధపడుచు, చెలితో యేకాంతమున నున్న పురు - తన చునెప్పును వెల్లడించును. అట్టి సమయములో నృత్య మూడకూడదు.

(f) అంతరంగురాలై న చెలికత్తె దీనురాలుగా నున్నప్పుడు, శరీరము అనారోగ్యముగా నున్నప్పుడు నాయక వృత్తమాదరాదు.

(g) నాయకను సంతోషపరచవలసిన సమయములందు వృత్తము క్రమముగా ప్రారంభించవలెను.

(h) దైవస్తుతి చేయు సమయములందు శివునికి ప్రీతికరమగు అంగహారములతో నాట్యము చేయవలెను.

(విద్యుద్భ్రాంత, గరుడప్లుత, వికుంభిత, తలపుష్పపుట, లీన, నితంబ మొదలై నవి.)

(i) ప్రీతి, పురుష ప్రణయ సంబంధమగు పాటల యందు దేవీ పరమగు అంగహారములు మాత్రమే నాట్యమందు ప్రదర్శింపవలెను.

ఇట్టి నిబంధనల ననుసరించి వృత్తము చేయవలెను.

వృత్తములో హస్త విన్యాసములు

వృత్తములో హస్త విన్యాసములు 5 విధములు.

- (1) హస్తములను క్రింది నుండి తలపై కెత్తుట.
- (2) తలపై నుండి క్రిందికి దించుట.
- (3) కుడిప్రక్కకు విసురుట (దాచుట).
- (4) ఎడమప్రక్కకు విసురుట.
- (5) వృత్తముగా తిరుగుట.

హస్తము రెప్పుడును పాదముల ననుసరింపవలెను. ఎల్లప్పుడు కుడి చేయి, కుడి కాలును, ఎడమ చేయి, ఎడమ కాలును, అనుసరించి యుండవలెను.

వృత్తములో ఊపయోగించెడి హస్తములు

(భరతముని ప్రకారము)

స్వస్థిక, దోల, అంజలి, కటకావర్తన, శిలక, కపిత్థ, శిఖర, కూర్మ, హంసాస్య, అలవర్ష, పతాక, పాశ, - ఈ పదమూడు హస్తములు వృత్తమునందుపయోగపడును.

వృత్తములో ఊపయోగించు గతులు

మరాళ, మయూర, హరిణ, మత్తేభ, అశ్వ, సింహ, నర్మ, మండూక, వీర, మనుష్య అని పది విధములై న గతి భేదములు పయోగింపబడును.

వీని సభివయించు విధానము

(1) మరాళగతి :- రెండు చేతులందు త్రివతాకములు పట్టి, కాళ్ళను ఒకదానితరువాత ఒకటి అడుగు దూరములో వేయుచు, యదుప్రక్కలకు వంగుచు నడువవలెను.

(2) మయూరగతి :- బొటనప్రక్కపై నిలబడి రెండుచేతులందు కపిత్థములను బట్టి మోకాళ్ళ కదిలించిన, మయూరగతి యగును.

(3) హరిణగతి :- రెండు చేతులతో యదుపార్శ్వములందు త్రివతాకములు బట్టి ముందుకుగాని, యదుప్రక్కలకు గాని బెదురు చూపులతో వరుగులిడవలెను.

(4) మత్తేభగతి :- రెండు చేతులతో యదుపార్శ్వములందు పతాకములు బట్టి సమపాదములతో మెల్లగా నడువవలెను.

(5) అశ్వగతి :- కుడికాలు నెత్తి తొందరగా గాలిలోనికెగిరి, ఎడమచేత శిఖరము, కుడిచేత పతాకము పట్టవలెను.

(6) సింహగతి :- బొటనప్రక్కపై నిలబడి, తరువాత తొందరగా ముందుకు యెగురుచు పోవుచు శిఖరములను రెండు చేతులతో పట్టవలెను.

(7) నర్మగతి :- త్రివతాకములు రెండుచేతుల యదుపార్శ్వములందు బట్టి తొందరగా నడువవలెను.

(8) మండూకగతి :- రెండుచేతులందు శిఖరహస్తము బట్టి తొందరగా నడువవలెను.

(9) వీరగతి :- వీరగతిముందు కొంత దూరమువరకు నడిచి వచ్చి, ఎడమచేత శిఖరము, కుడిచేత పతాకము పట్టవలెను.

(10) మనుష్యగతి :- గుండ్రముగా త్వరితగతిని తిరుగుచు, ఎడమచేతిని గుండెపై నుంచి కుడిచేత కటకాముఖ హస్తము పట్టవలెను.

భ్రమరములు 7 విధములు

నర్తకి నాట్యమందు తన శరీరము పలు విధములుగా వివిధ ఊపయోగముగా కదిలించుట భ్రమరము లనబడును.

ఉత్ప్లవ, చక్ర, గరుడ, ఏకపాద, కుంచిత, ఆకాశ, అంగ అని భ్రమరములు 7 విధములు.

(1) ఉత్ప్లవ :- సమపాద తింగిమందు నిలబడి శరీరమంతయు పూర్తిగా కదిలించుట ఉత్ప్లవము.

(2) చక్ర :- కాళ్ళ ధూమిపై నుంచి త్రివతాకములు రెండు చేతులందు పట్టి, శరీరమంతయు పూర్తిగా కదిలించుట చక్రము.

(3) గరుడ :- కుడికాలు మొడమ ప్రక్కను, ఎడమకాలు కుడిప్రక్కను వుంచి, మోకాళ్ళ ధూమిపై నానించి రెండుచేతులను చాచి త్వరితగతిని నడువవలెను.

(4) ఏకపాద :- ఒక కాలుతో తరువాత రెండవకాలుతో గిరిగిర తిరుగుట.

(5) కుంచిత :- మోకాళ్ళ పంచి గుండ్రముగా తిరుగుట.

(6) ఆకాశ :- గాలిలోనికి యెగిరి కాళ్ళ మొడముగానుంచి శరీరమును గుండ్రముగా త్రిప్పట.

(7) అంగ :- రెండుకాళ్లను అర అడుగు యెడముగా నుంచి గాలిలోనికి యెగిరి విలబడుట.

8 'చారి' భేదములు, వాని ఉపయోగములు

నాట్యమందు ఒక కాలును కదిలించుట 'చారి' అనబడును. చారులు లేని నాట్యమేలేదు. చారులు - చలన, చక్రమణ, సరస, వేగిని, కుట్రన, యంతిక, లోలిత, విషమ, అని యెనిమిది విధములు.

(1) చలన :- స్వస్థలము నుండి కాలును ముందుకు వంచుట.

(2) చక్రమణ :- రెండుకాళ్లను చేర్చి, యెత్తి యిరుప్రక్కలకు యెగురుట.

(3) సరస :- ఒక కాలి మడమను, యింకొక కాలి మడమతో అడుగుడుగునకు చేర్చి నడచుట.

(4) వేగిని :- నడుచుట బొటన వ్రేళ్లపై గాని, మడమలపై గాని, లేక పూర్తి పాదమును వేయుచుగాని త్వరిత గతిన నడుచుచు, అలపద్మ త్రిపతాక హస్తములు ఒకదాని తరువాత యింకొకటి పట్టవలెను.

(5) కుట్రన :- భూమిని ఒక కాలి మడమతోగాని, కాలి ముందరి భాగముతోగాని, పూర్తి పాదముతోగాని తట్టుట.

(6) యంతిక :- స్వనికముగా కాళ్లనుంచి గుట్టినము ప్రదర్శించుట.

(7) లోలిత :- కాలును భూమికి తాకకుండా కదిలించి కుట్ట నము ప్రదర్శించుట.

(8) విషమ :- కుడికాలు కుడిభాగమునకు, ఎడమకాలు ఎడమ భాగమునకు తగులునట్లుంచి నడచుట.

9. ఉత్తమ భేదములు

నాట్యమందు గాలిలోనికి యెగురుట ఉత్తమ మనబడును. అలగ, కర్తరి అశ్వ, మొట్టిత, క్రిపల్ల - అని 5 విధములు.

(1) అలగ :- రెండు కాళ్లను చేర్చి పై తెగిరి, శిరహస్తము నడుముపై నుంచువలెను.

(2) కర్తరి :- ఎడమకాలు వెనుక భాగమున కర్తరి హస్త ములనుంచి బొటనవ్రేళ్లతో పై రెగురుట.

(3) అశ్వ :- ముందు రెండు కాళ్లతో పై తెగిరి, తరువాత ఆ కాళ్లను దగ్గరగా చేర్చి విలబడి, రెండు చేతులతో త్రిపతాకము పట్టవలెను.

(4) మొట్టిత :- ఇరుప్రక్కలకు కర్తరి యుండువలె యెగురుట.

(5) క్రిపల్ల :- రెండు కాళ్ల మడమలను ఒకదాని పైతరువాత యింకొకటి కటిప్రదేశమందుంచి, రెండింటికి మధ్య అర్ధ చంద్ర హస్తము పట్టుట.

6 విధములైన భంగిమలు

నమపాద, ఏకపాద, నాగబంధ, బంధ్ర, గరుడ, భ్రమర అని భంగిమ లారు విధములు.

(1) నమపాద :- రెండుకాళ్లను చేర్చి నిలబడుట.

(2) ఏకపాద :- ఒక కాలుపై విలబడి, రెండవది మొదటి కాలి నానించుట.

(3) నాగబంధ :- సర్పమువలె రెండుకాళ్లను పెనవేసి నిలబడుట.

(4) బంధ్ర :- ఒక కాలు వంచి, రెండవది మోకాలు వద్ద వంచి చేతులను సహజముగ వంచుట.

(5) గరుడ :- అలీత మండలములోని ఒక మోకాలు భూమి నానించి రెండు చేతులు చేర్చి పట్టవలెను.

(6) భ్రమర :- పద్మాననము వేసికొని కూర్చోనుట.

108 కరణములు

నాట్యమందు ఒక కాలును కదిలించుట. 'చారి', రెండు కాళ్లను కదిలించిన 'కరణ' మనబడును.

ఏనిని గూర్చి చిపులముగా వేరొక చోట వ్రాసితిని.

10 విధములైన మండలములు

మండలమనగా కొన్ని కరణాలు, చారుల చేరిక.

స్థనంక, అయాత, ఆలీత, ప్రత్యాలీత, ప్రేంఖణ, ప్రేరిత, స్వస్థిక, మొట్టిత, నమనూచి, పార్శ్వనూచి అని పది విధములు.

(1) స్థనంక :- నమపాదముతో నిలబడి అర్థచంద్ర హస్తము లను నడుముకు అనించి పట్టవలెను.

(2) అయాత :- రెండు కాళ్లను రెండున్నర అడుగులు యెడ ముగా నుంచి, మోకాళ్లను వంచి ఒక కాలి రెండవ దానిపై నుంచుట.

(3) ఆలీత :- ఎడమ కాలును కుడి కాలుకు ముందుగా ఒకటి స్పృశ అడుగు దూరములో నుంచి - ఎడమచేత శిరము, కుడిచేత కటకాముఖమును పట్టవలెను.

(4) ప్రత్యాలీత :- ఆలీతలోని చేతులను, కాళ్లను మార్చి పట్టవలెను.

(5) ప్రేంఖణ :- ఒక కాలు యొక్క మడమ వద్ద రెండవ పాదము నుంచి కూర్చు హస్తము పట్టవలెను.

(6) ప్రేరిత :- ఒక కాలును గంభీరముగ భూమిపై తట్టి, రెండవ కాలునకు ఒకటిన్నర అడుగులోనుంచి మోకాళ్లనువంచి,

కాలును రెండవదానికి అద్దముగా (స్వస్థికముగా) నుంచి, కిర
హ నము వక్షస్థలము నందుంచి పతాకము చాచి పట్టవలెను.

(7) స్వస్థిక :- కుడికాలు ఎడమకారికి అద్దముగా - కుడిచేయి,
ఎడమచేతికి అద్దముగా నుంచవలెను.

(8) మొట్టెత :- ముంగాళ్లపై నిలబడి, ఒక్కొక్క మోకా
లుతో భూమిని కాకుడు త్రిపతాకములు రెండు చేతులందు పట్ట
వలెను.

(9) నమస్కార :- బొటనవ్రేళ్లపై మోకాళ్లతో భూమిని కాకుట.

(10) పార్శ్వస్థాని :- బొటనవ్రేళ్లతో, మోకాళ్లతో ఒక ప్రక్క
భూమిని కాకుట.

అదవ్వులు - వాని అభ్యాస పద్ధతి

(1) త - కుడికాలు పూర్తిపాదము వేయవలెను.

(2) ది - ఎడమకారితో పరికింపవలయును.

నృత్యము చేయునప్పుడు యెప్పుడును 'త' తో మొదలు
పెట్టిన శబ్దములు కుడికాలుతోను, 'ది' తో మొదలైనవి యెడమ
కారితోను ప్రారంభింపవలయును.

ఉదా :- (1) తతై కాహ

(2) దిత్తై కాహ

మొదటిది కుడికాలుతో ప్రారంభింప వలయును.

రెండవది యెడమకారితో మొదలు పెట్టవలెను.

(2) తతై :- ఈ రెండక్షరములే నృత్యమునకు జీవము, వీని
నుండియే నృత్యములోని సర్వజతులు పుట్టుచున్నవి.

వీనిని రెండు విధములుగా పరికింపవచ్చును.

(i) తతై :- ఈ రెండు శబ్దములు ఒకేకాలుతో పరికించుట:
అప్పుడు పాదము ముందరి భాగము తట్టిన 'త' పలుకును. మడమ
తట్టిన 'తై' పలుకును.

(ii) రెండు శబ్దములను కుడి, ఎడమలందు పరికింపవలసి
వచ్చినప్పుడు 'త' కుడికాలుతో, పూర్తిపాదము తట్టవలయును. 'తై'
ఎడమకాలుతో వేయవలెను.

ఎడమపాదమునందు గూడ 'త' వలె ద్వనించినను, అది
పాదన చేయుటకు క్రమముగా యేర్పరువబడినది.

'త - తై - తై - త'

ఇందు 'త' కుడి పాదముతో పరికించి 'తై - తై' ఎడమకారితో
పరికించి, మరల 'త' కుడిపాదముతో పరికింపవలయును.

మరొక ఎద్దది

'త - తై - తై - త'

(i) 'త - తై' - ఈ రెండక్షరములు కుడిపాదముతో పరికించి,
మిగిలిన -

(ii) 'తై - త' - ఎడమకాలుతో పరికింపవలయును.

(1) ఇందు 'త' ముందు భాగముతోను, 'తై' మడమతోను
పరికింపవలయును:

(2) ఇందు, ముందు మడమ తట్టి తరువాత ము. దరి భాగ
ముతో తట్టవలెను.

(3) తదిత.

'త' - కుడికాలు } ఇందు 'త' - 'తై' భేదము చూపుటకు
'ది' - ఎడమకాలు } 'త' చెప్పినప్పుడు పాదము గట్టిగా
'త' - కుడికాలు } భూమిపై తట్టిన ఒత్తువలుకును.

(4) తైతతై - ఇందు 'తై' కుడికాలుతో ప్రారంభించినచో
మధ్యనున్న 'త' ఎడమకాలుతోను, మిగిలిన 'తై' కుడికాలు
తోను పరికింపవలయును. లేక 'తై' ఎడమకాలుతో మొదలు
పెట్టినచో 'త' కుడికాలుతో పరికింపవలయును. ఈ క్రమము కేవ
లము పాదనచేయుటకు మాత్రము వ్రాయబడుచున్నది. వ్రాయోగము
నందు కొంత భేదముండును.

(5) తత. తైతై. తైతై. తత - ఇందు రెండేసి అక్షరములు
ఒక్కొక్క కాలితో పరికింపవలయును. ఇందు క్రమము మాత్రము
2 యందలి (i) ను అనుసరింపవలెను.

(6) (ఎ) తతత. తైతైతై. తైతైతై. తతత. తిశ్రగతి.
ఇందు మూడేసి అక్షరములు ఒక్కొక్క కాలితో పరికింప
వలయును (5) నందుచు.

(బి) తతైత. దిత్తైత - ఇవి గూడ తిశ్రగతియే.

'త' పాదము ముందరి భాగముతో 'తై' మడమతో, 'త'
పూర్తి కాలితో మూడక్షరములు చొప్పున పరికింపవలెను. 'త' -
కుడికారితో - 'ది' ఎడమకారితో ప్రారంభింపవలెను.

(7) (1) తతతత. తైతైతైతై - చతురశ్రగతి నాలుగేసి
అక్షరములు ఒక్కొక్క కాలితో పరికింపవలయును.

త - కుడికారితో

తై - ఎడమకారితో

(2) తతై తతై. తైతతైత - చతురశ్రగతి

(అ) కుడికారితో పరికింపవలయును

'త' - ముందరి భాగము

'తై' - మడమ

(ఆ) ఎడమకారితో ప్రారంభింపవలయును

'తై' - మడమతో ప్రారంభింపవలెను

'త' - ముందరి భాగముతో వేదనవలెను.

1 2 3 4 5

(8) తతై. తతైత - ఐదవగతి

ఈ ఐదు అక్షరములు ఒక కాలిత్ పలికింపవచ్చును. లేక 1, 2 - ఒక కాలిత్, 3, 4, 5 - రెండవ కాలిత్ పలికింపవచ్చును.

ఒక కాలిత్ ఐదక్షరములు పలికించినప్పుడు 1, 3 అక్షరములకు ఐదక్షరాల విమర్శగా తెల్పుటకుగాను గట్టిగా తట్టవలెను.

- (9) 1 2 3 4 5 6 7
అక్షరములు తట్టె - తట్టె - తట్టె - తట్టె - తట్టె - తట్టె - తట్టె
ఈ ఐదక్షరములు ఒక కాలిత్ పలికింపవచ్చును.

రెండవ విధము

- 1 నుంచి 5 వరకు ఒక కాలిత్
6 నుంచి రెండవ కాలిత్ పలికింపవచ్చును.

మూడవ విధము

- 1 - 3 వరకు ఒక కాలిత్ పలికించి
4 - 5 రెండవ కాలిత్
6 - 7 మొదటి కాలిత్ను పలికింపవచ్చును.

సంకీర్ణజాతి వేరుగ చెప్పుటలేదు. తిశ్ర, చతురశ్ర, ఐంద, మిశ్రగతులు అభ్యాసముచేసిన సంకీర్ణజాతి వచ్చివేయును. చతురశ్ర, ఐందగతులు కలిపిన సంకీర్ణముగును.

(10) (1) 'తోం' - 'త్రే' యందువలె పాదము తట్టుచు పాదము ముందరి భాగము భూమికి తగులునట్లు తట్టవలెను.

(2) 'తా' - 'త' యందువలె పూర్తి పాదము లక్షి నెమ్మదిగా మడచునట్లు చేయవలెను.

(3) 'త్రాం' - రెండువాళ్ళు చెప్పిపట్టి ముంగాళపై గాలిలోనికి యెగిరి భూమిపైకి వచ్చి కాళ్ళ జొరవిడువవలయును.

(4) 'ప్లా' - పై కెగిరి గాలిలో నుండగనే ఒక కాలి గట్టెలకు యింకొక రాలు తగులునట్లు రెండు వాళ్ళను చేర్చవలెను.

(5) 'యం' - రెండువాళ్ళు చేర్చి యెగిరి నిలబడవలెను.

(6) 'ప్రం' - 'త్రాం' యందు వలె యెగిరి భూమిపైకి వచ్చి నిలబడు పాదములను గుండ్రముగా త్రిప్పవలెను.

(7) 'వీం' - పై కెగిరి సమపాదములను భూమిపై మోపవలెను.

(8) 'ద్రే' - 'త్రే' 2 యందువలె రెండు పాదములు తట్టి భూమిని రాయుచు నడువవలెను.

(9) 'తిరికిట' - (కుడిచాలు) పాదము ముందరి భాగముతో మొదలుపెట్టి కాలును మడచునుండి కుడివైపునకు ఒకరారాముగ త్రిప్పవలెను.

(10) 'దిరికిట' - దిరికిట యందు వలెగా చేయుచు కుడినుండి యెడమ పై భాగము ఒకరారాముగా త్రిప్పవలెను.

(20) 'తరికిట' - దిరికిట - కాలి ముందరి భాగముతో 'తరికిట' మొదలుపెట్టి ముగించి - 'దిరికిట'కు మడచుతో మొదలు పెట్టవలెను.

(21) 'కిటత' - పాదమునెత్తి 'తత' వలె 'కిట'కు పాదము ముందుకు జరిపి 'తక' వెనుకకు జరుపవలయును.

(22) 'దిద్దుడు' - ముందు పాదము భూమిపై తట్టి గాలిలోనికి యెగిరి గుండ్రముగా తిరిగి మరల భూమిపైకి రావలెను. లేక మడచులు భూమినానించక నృత్యము చేయుట.

(23) 'తిరికిటతోం' - గుండ్రముగా తిరుగునప్పుడు, ప్రారంభములో కాలెత్తి గుండ్రముగా తిరిగి 'తోం'కు రాలునుగట్టిగా భూమిపై తట్టవలెను.

(24) 'దిరదిర' - రెండు కాళ్ళను చేర్చి పై కెగిరి, భూమిపై కాళ్ళను రాయుచు త్వరితగతినీ నడువవలెను.

(25) 'దిరదిర' 24 నందు వలెగాని, మడచులపై నడువవలెను.

(26) కిట్తో - ముంగాళపై నిలబడి కాళ్ళ వణికింపవలెను.

(27) చణణన - బొటనవ్రేళ్ళపై నిలబడి కాళ్ళ వణికించినను. లేక భూమికి రాయుచు నడువవచ్చును.

(28) 'దగ' - రెండు పాదములను భూమిపై నుంచి, ఒక పాదము మాత్రము రెండవ పాదాంగుకుల నానించి తట్టుట.

(29) 'తక' - మడచులు భూమియందు మోపి తట్టవలెను.

(30) 'గిజతోం' - 'గి' - మడచు
'జ' - ముందరి భాగము
'తోం' - రెండవ పాదము

(31) దిగిజతోం - ది - ఎడమ పాదము
గి - కుడి పాదము
జ - ముందరి భాగము
తోం - ఎడమ పాదము

(32) తదిగిజతోం - త - కుడి పాదము
ది - ఎడమ పాదము
గి - కుడి మడచు
జ - ముందరి భాగము
తోం - ఎడమ పాదము

(33) ఒక తదిగిజతోం
'తక' - 'తక' వలె కుడి పాదము
త - కుడి పాదము
ది - ఎడమ పాదము
గి - కుడిపాదము
జ - కుడి ముందరి భాగము
'తోం' - ఎడమ పాదము

(34) తక దికి దదిగిణతో

తక - కుడి పాదము
దికి - ఎడమ పాదము
త - కుడి పాదము
ది - ఎడమ పాదము
గి - కుడి మడమ
ణ - కుడి ముంగులు
తో - ఎడమ పాదము

(35) తడిం గిణతో

త - పాదము తట్టి
డిం - పై కెగిరి భూమిపై వ్రాలి
తరువాత 'గిణతో' పరికింపవలయును.

(36) తదిగిణతో -

ఇది 'తక - తె తె' యందు వలె కాలుకు రెండక్షరములు చొప్పున పరికింపవలయును.

(37) 'తతై కాహ'

'తతై' ఒక కాలిలో పరికించి 'కాహ' ఈ రెండక్షరములకు కాలనెత్తి పార్శ్వమునందుంచవలెను.

(38) రేహారే

కాహారే } వివిధ రెండుకాళ్లనుచేర్చి గాలిలోని కెగిరి
రిండురిండు } చక్రము వలె వడిగా తిరుగ వలెను.
ద్రింకుకు }

(39) తళాంగ -

త - భూమిపై తట్టి 'ణం' పై కెగిరి 'గ' భూమిపైకి రావలెను.

(40) తక్కిటతక : తరికిటతక

'త' - తట్టి (20) నందు వలె వేసి (18) యందు వలె తరికిట వేయవలెను.

(41) 'తతై - తకతై' - ముందరి కాళ్లపై నిలబడి మడమలను రెండు నడుసరించి తట్టవలయును

(42) 'తై యతై' - ఇది వృత్తమునందు కాలును యెత్తి వేయట కల్పనము చేయవలెను. రెండు కాళ్ల మడమలు ఒక దానితో వొకటి తగులునట్లు నిలబడి ఒక కాలు తరువాత యింకొకటి కదిలడము వరకు నెమ్మదిగా నెత్తుచు, దించుచు అల్పానము చేయవలెను.

(43) 'తాంత - తెయ్తాం'

ఈ రెండు యందు బిస్కిలు తీయుట పాదన చేయవలెను. బిస్కిలవగా ననుపాదమందు నిలబడి పై కెగిరి ముంగుళ్లపై కూర్చొనుట.

వీని నుండి యింకను నెన్నియో అదవులు పుట్టుచున్నవి. విద్యత్తు ప్రదర్శించుచు (దక్షిణాది) నాట్యము చేయుటకు సైన్ తెలిసిన అదవుల వల్పానము చేసిన చాలును.

సభ, సభానాయకుడు, పాత్రలు

వారి లక్షణముల విశదీకరణ

వేదములనెడి కొమ్మలచే కోరిలుచు, కాప్తములనెడి పుష్పములతో విండియుండి విద్వాంసులనెడి తుమ్మెదలతో గూడి ప్రకాశించు కల్పవృక్షమే సభ. ధర్మపాఠనము చేయువారు, నద్గుణ సంపన్నులు, కీర్తివంతులు, వేదాంతజ్ఞానము గలవారు, వీరగానము, వాచకగానము తెలిసినవారు, సుసిద్ధ వీరులు, తేజోవంతులైన రాజుమారులు, మున్నగువారిచే ప్రకాశించుచు, వేదముల నెరిగిన రాజులచే పూజింపబడునది సభయనబడును. విద్వాంసులు, కవులు, భట్టాచారులు, గాయకులు, విదూషకులు, ఇతిహాస పురాణముల నెరిగినవారు, అను యేదంగములు, సభ గలిగి యుండును.

ప్రస్తుత కాలములో యిట్టి సభలు కానరావు.

సభానాయకుడు

శ్రీమంతుడు, బుద్ధిమంతుడు, వివేకవంతుడు, ధర్మాత్ముడు, గాన విద్యయందు నేర్పరి, సర్వజ్ఞుడు, కీర్తికాలి, సరస్వతు, హావ భావముల నెరిగినవాడు, హాస్యర్యాది దుష్టణములు లేవివాడు, కాలము వనుసరించి నడుచుకొనువాడు, దయాహృద్యావయుడు, దీరోదాత్తుడు, విద్వాంసుడు, రాజనీతి చతురుడగువాడే సభానాయక పదవికర్తృడు.

మంత్రి :- అది తప్పనివాడు, నద్గుణముల గ్రహించువాడు, కీర్తికాముడు, గుణదోషముల పరిశీలించుటయందు సమర్థుడు, శృంగార లీలాసక్తుడు, నిష్పాక్షికుడు, నీతివిశ్వాసుడు, ఐందీతుడు, కవి, భేద చతురుడు అగు మంత్రి గం ప్రభువు ధన్యుడు.

పాత్రలక్షణము :- హాసవతి, మౌనవతి, ప్రౌఢ, పిసికురాలు, వటువిదువులందు నిపుణురాలు, కాళలయగతులను చెప్పిసిది, మందలస్తాన నృత్యమందు ఐందీతురాలు, హస్తవిన్యాసము, అంగ విన్యాసములందు నేర్పుగలది, కరణములందు చాకిరికృతము గలది, విశాల నేత్రములు గలది, గీత వాద్య కాళముల ననుసరించి సుతము కొనునది, ప్రసన్నవదనము గలది, మిక్కిలి పొడుగుగ నాని, పొట్టిగగాని, లావుగగాని ఉండని స్త్రీ అర్హురాలు.

అపాత్ర లక్షణము :- పూలు పడిన కన్నులు గలది, కేకములు లేనిది, బలిసిన పెదవులు గలది, తంగ పొవ్వవసులేనిది, మిక్కిలి బలిసినది, మిక్కిలి చిక్కినది, లేక పొట్టిది, గూనుగలది. హీనస్వరముగల కళావంతురాలు నాట్యమునకు తగదు. కాని ప్రస్తుత కాలములో యిట్టి వారనేకులు నృత్యము చేయుట చూచుచున్నాము.

నటుడు :- చక్కని వాడు, ఇంపుగ మాటలాడువాడు, నంది తుడు, మాటకారి, నమరుడు, కులాంగనానుజుడు, పురతశాస్త్రజ్ఞానము గలవాడు; మంచి శరీరము గలవాడు, గాన వాద్య నృత్యములలో సంపూర్ణ జ్ఞానముగలవాడు. నటుగలవాడు, నటుడుగా నుపయోగ పడును.

ఈ గుణములన్నియు గలవాడు నాట్యము చేయుట ఈ కాల ములో నరుదు.

అభినయము :- నాటకాశ్రయములైన విభవానుభావములను తెలియునట్టిది, రసికుల మనసులకు నిరంతరము రసపుష్టి కలిగించు నది అభినయము. అభినయము అంగికము, వాచికము, ఆహార్యము, సాత్వికము అని నాలుగు విధములు. అంగములతో జూపునట్టిది అంగికము. మాటలతో తెలుపుట వాచికము. అలంకారము ధరించుట ఆహార్యము. సాత్విక భావములతో తెలుపుట సాత్వికము.

అంగాభినయము, ప్రత్యంగాభినయము, ఉపాంగాభినయము అని అంగికాభినయము మూడు విధములు.

అంగములు :- తల, చేతులు, చంకలు, పార్శ్వములు, నడుము, పాదములు, ఈ యారు అంగములు. కంటము గూడ అంగముని కొందరి మతము.

ప్రత్యంగములు :- మూపులు, ధుడుములు, పీపు, కడుపు, రొదలు, పిక్కలు, ఈ యారును ప్రత్యంగములు. కొందరు మణి కిట్టు, మోహిల్లు, మోచేరులు కూడ ప్రత్యంగములని యందురు.

ఉపాంగములు :- చూపు, రెప్పలు, నిల్లగుడ్డు, చెక్కిళ్ళు, పిప్పిలు, అరచిము, చంకములు, నాలుక, గెడ్డము, ముఖము, కిము - ఇంకెందు ఉపాంగములు.

ఇందు స్వత్యములు ముఖ్యముగ నుపయోగపడునవి శిరో భేద, పృష్ఠభేద, గ్రీవాభేద, హ సభేదములు.

శిరోభేదములు

సము, ఉద్వాహిత, అభ్రాముఖ, ఆభ్రాంత, పీతి, కంపిత, పరావృత్త, ఉక్షిప్త, పరివాహితములని శిరోభేదములు తొమ్మిది.

(1) **సము :-** క్రిందికి పంపక, మీదికి వెత్తక, నిశ్చలముగ నుంచునది సమశిరము.

స్వత్తారంభము, జపము, గర్వము, స్తీతి, కోపము, స్థంభిం చుట, క్రియాసాహిత్యము, వీనిలో ఈ శిరముపయోగపడును.

(2) **ఉద్వాహితము :-** పైకెత్తి నిలుపబడునది ఉద్వాహిత శిరము.

అంగము, చంకము, ఆహార్యము, సాత్వికము, ఆకాశమునందు కంపించు గంపులు, విశ్రాంతి పదార్థము - మున్నగు వాటిని జూచుచున్నప్పుడు ఈ శిరముపయోగపడును.

(3) **అభ్రాముఖము :-** క్రిందికి వంచిపట్టిది అభ్రాముఖము.

విగ్న, విచారము, వసుస్కరించుట, చెడు ఆలోచన, మూర్ఖి ల్లుట, క్రిందుగనున్న వస్తువులను చూచుట, నీటిలో మునుగుట - వీని యందు ఈ శిరము చెల్లును.

(4) **ఆభ్రాంతము :-** చక్రమువలె త్రిప్పిన ఆభ్రాంత శిరమున బడును.

తూగడుట, దయ్యము పోకుట, మదము, మూర్ఛ, గిరగిర తిరుగుట, నవ్వుట - వీని యందు ఈ శిరముపయోగపడును.

(5) **పీతిము :-** కుడి, యెడమ ప్రక్కలకు కదిలించబడునట్టిది ఈ శిరము. లేదనుట, మాటిమాటికి ప్రక్కలకు జూచుట, జనుల సూరడించుట, ఆశ్చర్యము, విచారము, చలి, మండుట, భయము, కల్లుత్రాగినప్పటి స్థితి, యద్ధయత్నము, శ్రోయట, కోపము, తన అవయవములను జూచుకొనుట, చుట్టుప్రక్కలనుండు వారిని పిలుచుట, మున్నగు క్రియలలో నుపయోగింతురు.

(6) **కంపితము :-** క్రిందికి, మీదికి కదిలించబడునది కంపిత శిరము.

కోపము, ఆగ్రమనుట, వివరముల వదుగుట, పిలుచుట, ఆహ్వానించుట, బెడరించుట - వీని యందు కంపిత శిరముచెల్లును.

(7) **పరావృత్తము :-** ప్రక్కగా త్రిప్పబడినది పరావృత్త శిరమునబడును.

కోపము, లజ్జ మొదలైన వాని వలన త్రిప్పుట, ఉపేక్షించుట, జాడలరయుట, అమ్ముల పొడిమండి అమ్ములను తీయుట - వీనియందుపయోగపడును.

(8) **ఉక్షిప్తము :-** ప్రక్కకు త్రిప్పి మీది కెత్తబడునది ఉక్షిప్త శిరము.

ఒక వస్తువును తిసికొని పొమ్మనుట, అంగీకారము, జార జూపుట, పొడించుట, - వీనియందుపయోగపడును.

(9) **పరివాహితము :-** చివరకర్రవలె యిరుప్రక్కలకు వంచి బడునది పరివాహిత శిరము.

ప్రేమ, యెడదాటు, పొగడుట, సంకోషము, అనుచిత, సమ్మతించుట, విచారము - వీనియందుపయోగింతురు.

పృష్ఠభేదము

సము, ఆలోకితము, సాచి, ప్రలోకితము, పరిలోకితము, ఉల్లోకితము, అనువృత్తము, అవలోకితముని పృష్ఠ భేదముని విధములు.

(1) **సమవృత్తి :-** రెప్పపాటు లేక దేవతా ప్రియముల సమవృత్తి. నాట్యరంగము, తుల, అభ్యసించుట, అభ్యర్థము, దేవతారూపము - వీనియందు సమవృత్తి చెల్లును.

(2) **అవలోకితము** :- వడిలో తిరుగుటగల స్పష్టమైన చూపు అవలోకితము. కుమ్మరి, సారె తిరుగుట, అన్ని వస్తువులను జూచుట, ఇష్టము - వీనియందుపయోగించును.

(3) **సాచి** :- స్వస్థానము నుండి కడకంటి వరకు అర్థముగా చలించు దృష్టి సాచి.

అభిప్రాయము, మీనములు దువ్వుట, గురిపెట్టుట, శత్రువు, తలచుట, సైగచేయుట, చేశ్యల సృత్యము, - వీనియందుపయోగ పడును.

(4) **ప్రత్యోకితము** :- రెండు ప్రక్కలయందు చలించు దృష్టి ప్రత్యోకితము.

యిరు ప్రక్కలనుండు వస్తువులను జూచుట, సైగజేయుట, కదలుట, తలవర వడుట, - వీనిలో నుపయోగించును.

(5) **నిమిలితము** :- వగము కన్ను తెరచి చూచుట.

ముషి వేషము, పరవశత్వము, జపము చేయుట, ధ్యానము, నమస్కరించుట, మనస్సు చలించుట, సూక్ష్మదృష్టి - వీనియందుపయోగించును.

(6) **ఉల్లోకితము** :- మీదికి నిక్కించి వంపబడిన దృష్టి.

ద్వైతాగ్రము, గోవురము, పూర్వజన్మ, దేవమంత్రము, వెన్నెల - మొదలగు వానియందు చెల్లును.

(7) **అనువృత్తిము** :- వడిగా క్రిందికి, మీదికి జూచుట.

కోపముతో జూచుట, ప్రేమతో నిలుచుట - వీనియందుపయోగపడును.

(8) **అవలోకితము** :- క్రిందికి చూచే చూపు, అవలోకితము.

వీడను జూచుట, విచారము, విద్రబోపుట, చదువుట, అవయవములను జూచుకొనుట, సడచుట, - వీనియందు చెల్లును.

గ్రీవాభేదములు

మందరి, తిరళ్ళిన, వరివర్తి, ప్రకంపితి అని గ్రీవాభేదములు నాలుగు.

(1) **మందరి** :- అర్థముగా కదలించిన నుండు గ్రీవము.

స్నేహారంభము, ప్రయత్నిము, సరసనుట, తలచుట, సరిసము, అనుమోదము - వీనియందు చెల్లును.

(2) **తిరళ్ళినము** :- రెండు ప్రక్కల పైభాగములందు సర్పగతివలె కదిలించుట తిరళ్ళిన గ్రీవము.

కత్తి త్రిప్పుట, పాముసవక - వీనియందుపయోగించును.

(3) **వరివర్తిము** :- కుడి మొదలులకు అర్ధచంద్రాకారముగా కదిలించుట వరివర్తిము.

శృంగారనటన, శ్రీం చెక్కిన ను ముద్దుపెట్టుకొనుట, - వీనియందుపయోగపడును.

(4) **ప్రకంపితము** :- పావురము మెగ కదిలించినట్లు ముందుకు, వెనుక కదిలించుట ప్రకంపితము.

నీపు, నేను అనుట యందు, దేశీనాట్యము, ఉల్లాసంబు, లెక్కపెట్టుట యందు, - ఉపయోగించును.

భూభేదములు

సహజ, పతిత, ఉక్షిప్త, చతుర, రేచితి కుంఠిత అని భూభేదములు ఆరు.

(1) **సహజము** :- ముఖమునందు మెట్టి విచారము లేక స్వాభావికముగనుండెడి కనుబొమ్మలు 'సహజభ్రువన' మనబడును.

(2) **పతిత** :- నిశ్చలమైన కనుబొమ్మలనువార్చిన 'పతితభ్రువన' మనబడును.

జగుప్ప, ఆశ్చర్యము, ఉర్వలేని భవము, - వీనియందుపయోగించును.

(3) **ఉక్షిప్తము** :- కనుబొమ్మలు రెంటినిగాని, ఒక చానిగాని మిక్కిలి నిక్కించిన 'ఉక్షిప్త భ్రువన' మగును.

శ్రీం కోపమునందు, సత్యపదనమందు, శృంగార భావము, లీలయందు చెల్లును.

(4) **చతుర** :- రెండు కనుబొమ్మలను చేర్చి కొంగెముపెట్లగా కదిలించిన 'చతుర భ్రువన' మగును.

ముఖము తాకుట, హృదియానందము, సంతోషము, - వీనియందుపయోగించును.

(5) **రేచితము** :- అందముగాను, సొగసుగాను, ఒక కనుబొమ్మ వంచిన అది 'రేచిత భ్రువన' మగును.

రహస్య శ్రవణము, మంచితనుట, సదవీక్షణము - వీనియందు చెల్లును.

(6) **కుంఠితము** :- ఒకటి, లేక రెండు కనుబొమ్మలను ముడిచిన 'కుంఠిత భ్రువన' మగును.

మొట్టయితము, కుటుమితము, విలాసము, కిలికించుట, మొదలైన శృంగార చేష్టల యందు చెల్లును.

సృత్యహస్తములు

హస్తభేదములను గూర్చి వ్రాయుటకు ముందు హస్త ప్రాణము, పుట్టుక, జాతి, వర్ణము, ఋషి, అధిదేవత మొదలగు విషయములు తెలిపెను.

హస్తప్రాణములు :- ప్రసార, కుంచిత, రేచిత, పుంభిత, అపవేష్టిత, ప్రేరిత, ఉద్వేష్టిత, వ్యావృత్త, పరివృత్త, సంకేత, చిహ్న, పదార్థటిక - అని హస్తప్రాణములు పదిరెండు.

- (1) వేళ్లను చాచుట ప్రసారము.
- (2) వేళ్లను ముడుచుట కుంచితము.
- (3) వేళ్లను కదిలించుట రేచితము.
- (4) పతాక, మొదలైన హస్తములతో వేళ్లను ముందుకు వంచుట, కదిలించుట, చాచుట మొదలైనవి పుంభితము.
- (5) వేళ్లను వెనుక ప్రక్కకు ముడుచుట, కదిలించుట, చాచుట ప్రేరితము.
- (6) వేళ్లను క్రిందుగా చాచుట అపవేష్టితము.
- (7) నాట్యమాడునప్పుడు చేతులను పైకెత్తుట ఉద్వేష్టితము.
- (8) ప్రక్కలనుంచి చేతులు మీదికెత్తబడుట వ్యావృత్తము.
- (9) నాట్యము చేయునప్పుడు ప్రక్కలనుండి చేతులను ముందుకు తెచ్చుట పరివృత్తము.
- (10) హస్తాతో తెలుసుకోదగిన సంజ్ఞ సంకేతము.
- (11) నాట్యమునా ప్రత్యక్ష, ఇరోక్ష మనువుల స్థావర బంగ మత్స్యములను తెలిపేట 'చిహ్నములు' యెనిమిది.
- (అ) వాని ఆకారములను జూపుట.

ఉదా :- మంచమును జూపవలసినప్పుడు 'చిహ్నహస్తము'ను పట్టుదుము. అందు ఆకారము అనగా మంచము కాళ్లు నాలుగు స్పష్టముగా కనబడును.

- (ఆ) వాని ముఖములను జూపుట.
- ఉదా :- సర్పమును అభినయించుటకు సర్పశీర్షహస్తమును పట్టెదము. అది పాము పడగవలె కనబడును.
- (ఇ) నివసించుస్థలమును జూపుట.
- ఉదా :- చేపలను చూపవలయునన్న మత్స్యహస్తమును పట్టెదము. లేదా నది, చెరువు, జలము మున్నగు వాటిని అభినయించుము.

(ఈ) తెక్కలను, వాహనములను జూపుట.

ఉదా :- విష్ణువును జూపుటకు విష్ణుహస్తములు (రెండు చేతుల త్రిపతాకములను, భుజములవద్ద చేర్చి) పట్టెదము. లేక అతని వాహనమైన గరుత్మంతుని చూపుదుము.

(ఉ) ఆయుధమును చూపుట.

ఉదా :- ఇంద్రుని అభినయింపవలసి వచ్చినప్పుడు రెండు త్రిపతాకములను మణికట్టు దగ్గర చేర్చి పట్టెదము. అట్లుగాక వజ్రాయుధము ముద్ర పట్టిన చాలును.

(ఊ) వాని యుపయోగములను తెలుపుట.

ఉదా :- చంద్రుని అభినయింపవలసినప్పుడు అర్ధచంద్రకళ హస్తము పట్టెదరు. లేక జవ్వనుల హృదయములలో విరహగ్ని రగుల్చువాడు అను భావము అభినయించుట.

(ఋ) వానిచే వ్యాపింపబడిన ప్రదేశములను జూపుట.

ఉదా :- మంచు నభినయించుటకు హిమాలయమును జూపుట.

(ౠ) వాని చేష్టలను తెలుపుట.

ఉదా :- గొల్లవానిని అభినయింపవలసి వచ్చినప్పుడు వాని పనిని - ఆవులను కాచుటను చూపవలెను.

ఈ యెనిమిది లక్షణములు గల హస్తప్రాణము చిహ్న మనబడును.

(12) మనచే చెప్పబడుచుండెడి రసభావములతో కూడుకొనిన పదముల అర్థమును నిర్ణయించే హస్తము 'పదార్థటిక' హస్తములు (మూడైన)

ప్రతి హస్తమునకు ఒక ఋషి మూలపురుషుడు. అనగా అతనిచే అది ముందు చేసిందో ఒక సందర్భములో నుపయోగింపబడియుండును. అతనిచే కనిపెట్టబడినదని యర్థము.

ఉదా :- పూర్వము బ్రహ్మ ఒంటరిగా పరబ్రహ్మను చేరబోయినప్పుడు తనచేతిని పతాకకృతిగా పట్టి 'జయ విజయభవ' యని స్తోత్రము చేసెను. నాటినుండి అటుల పట్టబడిన హస్తము పతాకమని పిలువబడుచున్నది. ఈ విధముగా ప్రతి హస్తమునకు మూలముండును.

ఈ మూడు, హస్తముల యొక్క గుణమును (స్వభావమును) తెలుపునవి.

ఉదా :- బ్రాహ్మణజాతి - దైవచింతను తెలుపును.

తెలుపువర్ణము :- సాత్విక స్వభావమును, కుద్ధాత్మను తెలుపును.

దీనిని ప్రపంచములోని అన్యజాతుల చిహ్నములతో పోల్చి వచ్చును.

ఉదా :- హిందువుల ఆదర్శ జంతువు 'ఆవు'. అది అతి సాధు జంతువు. అట్టి దానిని పూజించు హృదయము గూడ కోమలమైనదని తెలుపుటకు సందేహము లేదు.

సంయుత, అసంయుత హస్తములు

- నాట్య ప్రదర్శనములో వాని ప్రయోజనము

హస్తములు సంయుత, అసంయుత అని రెండు విధములు. ఒక చేతితో పట్టబడునవి అసంయుత హస్తములని, రెండు చేతులను చేర్చి పట్టినవి సంయుత హస్తములని యందురు.

అంగయుత హస్తములు

వతాక, త్రివతాక, అర్ధవతాక, కర్తరీముఖ, మయూర, అర్ధచంద్ర, అరాళ, కుకతుండ, ముషి, శిఖర, కపిత్థ, కటకాముఖ, సూది, చంద్రకళ, చక్రకోక, నేర్పకర, మృగశిర, సింహముఖ, లాంగూల, సోలపద్మ, చతుర, భ్రమర, హంసావ్య, హంసవక్ష, నందంక, ముకుళ, తామ్రచూడ, త్రిశూల - అని యిరువది యెనిమిది అనంగయుత హస్తములు.

(1) వతాక హస్తము

అన్ని ప్రేశము చేర్చి, చాచి, చొటనప్రేరిని దగ్గరగా పంచి వట్టిన వతాక హస్తమగును. పూర్వము బ్రహ్మ బంటరిగా పర బ్రహ్మను చేరబోయినప్పుడు వతాకాకృతిగా చేయి చాచి 'బయ విజయో భవ' అని స్తోత్రము చేసెనట. అటు పటబడిన చేయి నాటి నుండి లోకములో వతాకమని పిలువబడినది. ఇది అన్ని హస్తములకు మాతృక మొదటిది. ఇది బ్రహ్మవలన పుట్టినది. బ్రాహ్మణ జాతి, తెలుపు వర్ణము. ఋషి శివుడు. అధిదేవత బ్రహ్మ.

ఉపయోగము :- నాట్యారంభము, మేళము, అడవి, పుష్ప నిషేధము, ఏనుగు, కుంభనలము, రాత్రి, దేవతల సమూహము, గుఱము, ఖండించుట, గాలి, నిద్రించుట, గమనము, ప్రతాపము, ప్రసాదము, చంద్రశాంతి, మిక్కిలి ఎండ, చలుపు కొట్టుట, ఏమి విధి కులు, అలలు, వీధిలో ప్రవేశము, సమముగ నుండుట, గంధము పూయుట, 'తాను' అని చెప్పుట, వంతము, ఊరకుంచుట, ఆశీర్వదించుట, నృపతిని జూపుట, తాటాకు, చెంప, వదార్చములను స్పృశించుట, ఇచ్చట, అచ్చట అనుట, సముద్రము, యితరులను, సంబోధించుట, కత్తియొక్క ఆకారమును జూపుట, నేల, వత్స, రము, వర్షము, దినము, తుడుచుట, మొదలగు వనియందు వతాక హస్తము చెల్లును.

(2) త్రివతాక హస్తము :- వతాక హస్తమునందలి చిటికెన ప్రేరి ముందటి ప్రేలు (అనామికము) వంచబడినచో త్రివతాక హస్తమగును.

పూర్వము ఇంద్రుడు వజ్రాయుధము నెత్తినప్పుడు వతాకము యొక్క అనామికమును వదలి, గ్రహించుటచే అది త్రివతాక మన బడినది. ఇది ఇంద్రుని వలన పుట్టినది. ఎరుపువర్ణము. శత్రుయ జాతి. ఋషి గుహడు. అధిదేవత శివుడు.

ఉపయోగము :- మకుటము, చెట్టు, వజ్రాయుధము, ఇంద్రుడు, మొగలిపువ్వు, దీపము, అగ్నిశ్వాలా విజృంభణము, చెక్కిరి, మకరణ పత్రరేఖ, అమ్మ, మార్పు, శ్రీ పురుషుల చేరిక, - వీనియందు ఈ హస్తము చెల్లును.

(3) అర్ధవతాకము :- త్రివతాకములోని చిటికెనప్రేలు కూడ వంచిన యెడల అర్ధవతాక హస్తమగును.

ఉపయోగము :- చిగురు, వంక, తీరము, ఇద్దరు అని చెప్పుట, వాలుకత్తి, అంపము, భృజము, గోపురము, శృంగము, - వీని యందీ హస్తము చెల్లును.

(4) కర్తరీముఖము :- అర్ధవతాకములోని చిటికెన ప్రేలును, చూపుడు ప్రేలును, బయటకు చాచివట్టిన కర్తరీముఖ హస్తమగును.

పూర్వము శివుడు జటాధరాసుర సంహారమునకై తూమి మధ్యలో నుండి తర్రనిచో చక్రము వ్రాసెనట. ఆ కారణమున శివుని వలన పుట్టినది. శత్రుయజాతి. ఋషి వర్షన్యడు. రక్త వర్ణము. అధిదేవత బ్రహ్మ.

ఉపయోగము :- శ్రీ పురుషుల చెదదాటు, వ్యర్థస్త్ర ప్రయోగము, చొంగిలించుట, కన్నులు, చుట్టుట, దేవభావము, మెరుపు, ఏకశయా నిరహము, క్రిందః చిహ్నము, లత, అవని - వీని యందు ఈ హస్తము చెల్లును.

(5) మయూర హస్తము :- కర్తరీముఖహస్తములోని అనామిక మును అంగుచ్చములో చేర్చి లచ్చిన ప్రేల్లను పంచవట్టిన మయూర హస్తమగును.

ఉపయోగము :- నెమలి నులుము, లత, పక్షి, క్రమస్కంద, కురులను దిద్దుట, నొసట చొట్టు, కన్నీలు నెగజిమ్ముట, తామ్రమును గూర్చి చర్చి, ప్రసిద్ధి - వీనియందు ఈ హస్తము చెల్లును.

(6) అర్ధచంద్రహస్తము :- వతాకహస్తములోని అంగుచ్చమును చాచిన అర్ధచంద్రహస్తమగును.

ఈ హస్తము అచివి మొగ్గను పోలియుండును. భూషణము లపై అధిక ప్రేమగల శివుని కొరకై చంద్రుని నుండి పుట్టినది వైశ్యజాతి. ఋషి అత్రి. గౌరవర్ణము. అధిదేవత మహాదేవుడు.

ఉపయోగము :- కృష్ణాష్టమి నాటి చంద్రుడు, మెడపట్టి గెంటుట, భల్లాయుధము, దేవతాభిషేకము, తినుకంచము, పుట్టుక, మొల, విచారిము, తననుగూర్చి చెప్పుకొనుట, ద్యానము చేయుట, ప్రార్థించుట, అపయవములను అంటుకొనుట, సమస్కారము - వీనియందు ఈ హస్తము చెల్లును.

(7) అరాళహస్తము :- వతాక హస్తములోని చూపుడుప్రేలు వంచబడినచో అరాళ హస్తమగును.

పూర్వము అగస్త్యముని సంతకములను ఆపోకవము చేసినప్పుడు అచివి వలన పుట్టినది. ముగ్ధజాతి. అగస్త్యముని ఋషి. పాటల వర్ణము. వానదేవుడు. అధిదేవత.

ఉపయోగము :- విషము, అమ్మిటము మొదలగు వానిని త్రాగుచుండు, గాలియందు ఈ హస్తము చెల్లును.

(8) కుకతుండహస్తము :- అరాళహస్తమునందలి అనామిక మును గూడ వంచినచో కుకతుండహస్తమగును.

ఇది మహాదేవునిపై పార్వతికి ప్రణయకోపము గల్గినప్పుడు ఆమెవల్ల వుట్టినది. బ్రాహ్మణజాతి. ఋషి దుర్వాసుడు. రక్త వర్ణము. మరీచి అధిదేవత.

ఉపయోగము :- బాణప్రయోగము, ఈటి, మర్మమైనమాట, ఉగ్రభావము, వీనియందీహస్తము చెల్లును.

(8) ముష్టిహస్తము :- నాలుగు వ్రేళ్లను చేర్చి అంచెలోనికి వంచి అంగుష్ఠము మీద చేర్చిన ముష్టి హస్తమగును.

ఇది పూర్వము విష్ణువు మమకెటకులతో యుద్ధము చేసి నప్పుడు విష్ణువలన వుట్టినది. శూద్రజాతి. ఋషి అమరేంద్రుడు. నీలవర్ణము. అధిదేవత చంద్రుడు.

ఉపయోగము :- స్థిమత్వము, సిగ్గులుకొనుట, దృఢత్వము, వస్తువులను స్వాధీనము చేసికొనుట, మల్లయుద్ధము - వీనియందీ హస్తము చెల్లును.

(10) శిఖరహస్తము :- ముష్టిలోని బొటనవ్రేలు చాచినట్టివ శిఖరహస్తమగును.

పూర్వము శివుడు త్రిపురాసురులతో యుద్ధము చేసినప్పుడు పురుషార్థమును విలుగా చేసికొని దాని మధ్యభాగమును పట్టి నప్పుడు అతని వలన వుట్టెను. గంధర్వజాతి. ఋషి జనుడు. చామనిపర్ణము. అధిదేవత మన్మథుడు.

ఉపయోగము :- మన్మథుడు, విల్లు, స్థంభము, నిశ్శబ్దము, పితృతర్పణము, పెదవి, భర్త, దంతము, ప్రపేయించుట, ప్రశ్నించుట, అవయవము, లేదు అని చెప్పుట, తలించుట, ఇతరాధిపత్యము, సడుము, కట్టనీడ్చుట, కొగిలించుట, ఏయుడు, శక్తి, తోమరాయుధమును ప్రయోగించుట, ఘంటానాదము - మొదలగు వానియందు చెల్లును.

(11) కపిత్థహస్తము :- శిఖరహస్తము అంగుష్ఠముపై చూపుడు వ్రేలుంచిన కపిత్థ హస్తమగును.

పూర్వము సముద్రము చిలుకుటకు అనుకూలముగ మంధర వర్షతమును విష్ణువు పట్టినప్పుడు ఈ హస్తము అతనివలన వుట్టినది. ఋషి జాతి. ఋషి నారదుడు. తెలుపు ఎర్ణము. అధిదేవత వద్మ గర్భుడు.

ఉపయోగము :- లక్ష్మి, సరస్వతి, చుట్టుట, తాళమును పట్టుట, కాటుక పెట్టుకొనుట, విశోదముగ పూవుల చెండ్లను తాల్చుట, కొంగు మొదలైనవి పట్టుకొనుట, ముసుగు వేసికొనుట, దూప దీప సమాకర్షణ అర్చన - వీనిలో ఈ హస్తముపయోగపడును.

(12) కటకాముఖహస్తము :- కపిత్థహస్తములో చూపుడువ్రేలు, వడిమివ్రేలుతోను, బొటనవ్రేలితోను, చేర్చినట్టివ కటకాముఖ హస్తమగును.

శివుని యొద్ద కుమారస్వామి విలువిద్య నేర్చుకొనునప్పుడు కటకాముఖ హస్తము వుట్టినది. దేవజాతి. భార్గవుడు ఋషి. స్వర్ణ వర్ణము. అధిదేవత రామపుడు.

ఉపయోగము :- పుష్పముల కోయట, ముత్యాలదండలు, పూలమాలలు ధరించుట, బాణములను మెల్లగ ఆకరించుట, ఆకు మడుపులందిచ్చుట, కస్తూరి మొదలగు సుగంధ ద్రవ్యములను కలుపుట, వాసన ద్రవ్యములను చేర్చుట, మాట, చూపు - వీనిలో ఈ హస్తముపయోగపడును.

(13) సూచీహస్తము :- కటకాముఖహస్తములోని చూపుడు వ్రేలు బొడుగుగ చాచిన సూచీహస్తమగును.

పూర్వము బ్రహ్మ తనొక్కడనేయని నిర్దేశించినపుడు అతని వలన ఈ హస్తము వుట్టినది. దేవజాతి. ఋషి సూర్యుడు. శ్వేత వర్ణము. అధిదేవత విశ్వకర్మ.

ఉపయోగము :- ఒకటి, నూరు అనుట, సూర్యుడు. పర బ్రహ్మను నిరూపించుట, కరము, అట్లు యని చెప్పుట, ఎవరు, కనకకర, నమర్చించుట, కృశించుట, శరీరము, ఆశ్చర్యము, దను చూపుట, గొడుగు, నేర్పరితనము, మాయమట, శరీరముపై రోమములు, భేరిమోగించుట, కమ్యరిచక్రము త్రిప్పుట, నిండి చక్రము, జననమూహము, వివరణ, సంధ్యవేళ - వీటిలో ఈ హస్తముపయోగపడును.

(14) చంద్రకళ : సూచీ హస్తములోని బొటనవ్రేలు చాచి పట్టిన చంద్రకళ హస్తమగును.

ఉపయోగము :- ఇది చంద్రుని కళలు నిరూపించుట యందు చెల్లును.

(5) వద్మకోశహస్తము :- అయిదువ్రేళ్లు యెడముగ చాచి కొంచెము వంచి అరచేయి వల్లమగువట్లు పట్టిన వద్మకోశ హస్త మగును.

ప్రకాయధము కొరకు కమలములతో శివుని పూజచేసిన విష్ణువు వలన ఈ హస్తము వుట్టినది. యక్షజాతి, ఋషి వచ్చ ధరుడు. భార్గవుడు అధిదేవత.

ఉపయోగము :- మారేడు పండు, వెలగపండు, స్తనములు, వస్త్రువ, బంతి, ఫలకము, మొగ్గ, మామిడిపండు, పుష్పవర్షము, పూగుత్తి, మంచిన పుష్పములు, పాములపుట్ట, పల్లకలు వలు, గ్రుడ్లు - వీని యందు చెల్లును.

(16) సర్పశీర్షము :- పతాకహస్తము అరచేయి కొంచెము వల్లముగ బట్టిన సర్పశీర్షహస్తమగును.

పూర్వము బలిచక్రవర్తికి భయపడి తనను శరణు వేడిన ఋషులకు విష్ణువు తన వామనావతారమై చాచి పట్టించు

వప్పుడు అతని వలన పుట్టును. దేవతాతి. ఋషి ఇంద్రుడు. పసుపురంగు. అధిదేవత.

ఉపయోగము :- గంధము పూయట, పాము, మెల్లగననుట,

నీళ్ళు చింకరించుట, దేవతాదర్శనము పనుగు కంఠిస్తలము చరచుట, మల్లయ్యద్దములో భుజములు చుంచుట - వీనియందుఁపయోగపడును.

(17) **మృగశీర్షహస్తము :-** సర్పశీర్షహస్తములో చిటికెనవ్రేలు, బొటనవ్రేలు చాచి పట్టిన మృగశీర్ష హస్తమగును.

శివుని గూర్చి తపస్సు చేయుటకు పార్వతి త్రిపుండ్రము ధరింపగా ఈ హస్తము వుత్తెను. ఋషిశాతి. ఋషి మార్కండేయుడు. తెలుపురంగు. అధిదేవత మహేశ్వరుడు.

ఉపయోగము :- శ్రీలను గూర్చి చెప్పట, చెక్కిలి, క్రమము, మర్యాద, వెలపు, వాడు, అలంకారము, త్రిపుండ్రము ధరించుట, ఎదురెదురు, ముగుజేయుట, వేళ్ళుపిసుకుట, అన్ని వస్తువులను చేర్చుట, ఇల్లు, గోడుగు పట్టుకొనుట, అడుగుపెట్టుట, ప్రియలను పిలుచుట, తిరుగుట, - వీనియందు ఈ హస్తముచెల్లును.

(18) **సింహముఖహస్తము :-** నదీమివ్రేలిని, అనామికమును, అంగుష్ఠముతో చేర్చి తక్కిన వ్రేళ్ళను చాచిపట్టిన సింహముఖ హస్తమగును.

ఉపయోగము :- పగడము, ముత్యము, సువాసన, ముంగురులు దిద్దుట, ఆలకించుట, నీటి బిందువు మొదలగు వానియందు చెల్లును.

ఈ హస్తముతోఁమును నిలిపిన మోక్షవిషయము, హోమము, కుండేలు, గజము, దర్బంను విడిచిందుట, తామరపూవులదండ, సింహముఖము, వైద్యుడు, మందు, వంటను పరీక్షించుట - వీనియందు చెల్లును.

(19) **లాంగూల హస్తము :-** పద్మకోశ హస్తములోని ఉంగరపు వ్రేలు వంచి పట్టిన లాంగూల హస్తమగును.

పూర్వము పాల నముద్రములో వుట్టిన కాలకూట విషమును మ్రింగుటకు శివుడు దానిని గుళికగాచేసి చేయి పట్టినప్పుడు అతని వలన పట్టినది. ఋషి కుమారస్వామి. సిద్ధశాతి. బంగారువన్నె. అధిదేవత లక్ష్మి.

ఉపయోగము :- గజనిమ్మపండు, యౌవనవతి కుచములు, వాసన గల యెఱ్ఱని కలువలు, చకోరపక్షి, నక్క, చిరుగజ్జలు, రసహస్త, చాతక పక్షి - వీని యందు ఈ హస్తము చెల్లును.

(20) **సోలపద్మహస్తము లేక అలంకార హస్తము :-** చిటికెన వ్రేలు మొదలగు అన్ని వ్రేళ్ళను నందులుగా విప్పిపట్టిన సోల పద్మ హస్తమగును.

పాలు, పెరుగు, కృష్ణుడు దొంగిలించినప్పుడు అతని వలన ఈ హస్తము పుట్టినది. గంధర్వశాతి. శ్యామవర్ణము. సూర్యుడు అధిదేవత.

ఉపయోగము :- అప్పుడు వికసించిన తామరపువ్వు, వెలగ మొదలగు పండ్లు, తిరుగుట, చిన్నవి, పిరవాయి, చిర్రము, సంపూర్ణ చంద్రబింబము, సుందరమైన పాత్ర, కొప్పు, మేగమీస, నాలుక, ఊరు, ఎటు కోసము, చెడినది, చిక్రవాతము, లంకాకన్య, శామి - వీని యందు ఈ హస్తము చెల్లును.

(21) **చతురహస్తము :-** చతుర మొదలు (2) మొదలు వ్రేళ్ళను చేర్చి చిటికెన వ్రేలిని వాడుట బొటనువ్రేలిని అనామిక వ్రేలి మూలయం దద్దముగా నుంచుకొట్టిన చతురహస్త మగును.

అమృతము హరించుటకు గరుత్మంతుడు కళ్యపుని అభిమతము తెలిసికొన వచ్చినప్పుడు, అటులే చేయునని చెప్పి నప్పుడు కళ్యపునివలన పుట్టినది. ముత్యశాతి. వాంఛియ్యుడు ఋషి. చిత్రవర్ణము. వైదిత్యుడు అధిదేవత.

ఉపయోగము :- రసూరి, రొంబెముగానునుట, బంగారు, రాగి మొదలగు లోహములు, లవ, సువాసనము, కన్ను, పిర్రగెదలము, ప్రమాణము, సరసము, మందగమునునుట, తులక, పత్రసేద, నెయ్యి, నూనె మొదలైన ద్రవపదార్థములు - వీని యందు చెల్లును.

(22) **భ్రమరహస్తము :-** హంసానృగములోని చూపుడు వ్రేలిని వంచిపట్టిన భ్రమర హస్తమగును.

కళ్యపుడు అదిఅదేవిక కమ్మలు చేసినప్పుడు అతని వలన పుట్టినది. గంధర్వశాతి. ఋషి కపిలుడు. అధిదేవత పక్షిరాజు. చామనధాయ.

ఉపయోగము :- తుమ్మెద, చిలుక, యోగాభ్యాసము, సార పవక్షి, కోకిల మొదలైన పక్షిలయం దీ హస్తము చెల్లును.

(23) **హంసానృగము :-** నదీమివ్రేలు మొదలుకొని మూడు వ్రేళ్ళను యెడముగా చాచి బొటనవ్రేలిని చూపుడు వ్రేలితో చేర్చి పట్టిన హంసానృగమగును.

దక్షిణామూర్తి మట్టిమానుక్రింద కూర్చుని ఋషులకు జ్ఞానోపదేశము చేసినప్పుడు అతని వలన పుట్టినది. బ్రాహ్మణశాతి, ఋషి కుకుడు. తెలుపునర్లము. అధిదేవత బ్రహ్మ.

ఉపయోగము :- మంగళసూత్రము కట్టుట, ఉపదేశము, నిశ్చయించుట, గగుర్నాటు, ముత్యములు మొదలైనవి, చిత్రములు గీయుట, అడవి, ఈగ, నీటిచిక్క, దీపము, వత్తిని పెత్తి ఎగ ద్రోయుట, కోధించుట, మరెఱ్ఱుగ మొదలైనవి, గీయుట, పూమాలను పట్టుకొనుట, పూజచేయుట, నేనే బ్రహ్మననుట, తెల్లవన్నె, పాడుట, బ్రాహ్మణశాతి, లేదనుట, ఒకసేదాచుటవలన వస్తువులను భావించుట, కృతకృత్యము - వీనిలో ఈ హస్తముపయోగపడును.

24) హంసపక్షము :- సర్పశిర్షములోని చిటికెనవ్రేలు చాచి హంసపక్ష హస్తమగును.

శివునివద్ద తండువు కాండవ నృత్యమభ్యసించుచేత చేతిని పరెక్కెంపరె పట్టెను. అతని వలన ఈ హస్తము పుట్టెను. గ్రంథాతి. ఋషి భరతుడు. నీలవర్ణము, మన్మథుడు అధిదేవత.

ఉపయోగము :- కుభనాట్యము, వీణ వాయించుట, ఆరు డి రెక్క, కట్టకట్టుట, గోటి నొక్కు, గురుతు, ఏదైన ఒక చేయుట, పక్షి రెక్క, నలుపు, వన్నె, అప్పగజాతి - వీని యందు ఈ హస్తము చెల్లును.

(25) సందంశహస్తము :- పద్మకోశహస్తపు వ్రేళ్ళను టి మాటికి చేర్చి విడిచిపెట్టిన సందంశహస్తమగును.

సరస్వతి అక్షమాల ధరించినప్పుడు ఆమె వలన ఈహస్తము వచ్చింది. విద్యాధర జాతి. ఋషి విశ్వాసుడు. గౌరవర్ణము. వాల్మీకి అధిదేవత.

ఉపయోగము :- ఉదారత్వము, బలినీచ్యుట, పుండు, పురుగు, ఎన్నులోని తియ్యము, అర్చన, అయిదనుట, నల్లి, ఈగ, నఖము, రత్నము, పషము, పట్టుపురుగు, టిక, జ్ఞానముద్ర - వీని యందు ఈ హస్తము చెల్లును.

(26) ముకుళ హస్తము :- పద్మకోశము యొక్క అన్ని శక్లను చేర్చి పెట్టిన ముకుళహస్తమగును.

అంజనేయుడు దొండంపండు శంకర్ సూర్యుని పట్టతోయి న్నప్పుడు అతని వలన పుట్టినది. సంకిర్ణజాతి. విశాఖిలుడు ఋషి. నీలవర్ణము. చంద్రుడు అధిదేవత.

ఉపయోగము :- కలవ పువ్వు, తామర మొగ్గ, దీనవాక్యము, శిశువు చేయుట, మన్మథుడు, కాముకుని మాటలు, ముద్రలను రించుట, బొడ్డు, అరటిపువ్వు. అయిదనుట, ఆత్మ-వీనిలో ఈ హస్తము చెల్లును.

(27) తామ్రచూడ హస్తము :- ముకుళహస్తములోని శర్ణుని చించి పట్టిన తామ్రచూడ హస్తమగును.

ఆకృతిని ధరించి మూడు వేదములు బ్రహ్మముందు విలిచి ఏమ యొక్క అభిప్రాయములను తెలుపునప్పుడు వానివలన ఇది పుట్టెను. దేవజాతి. దేవేంద్రుడు ఋషి. శంఖవర్ణము. అధిదేవత పృహస్పతి.

ఉపయోగము :- ముల్లోకములు, మూడు వేదములు, మూడని రెక్కపెట్టుట, మారేడు పత్రి, కూలాయుధములు, కన్నీరు కుడుచుట, కోడి, కొంగ, కాకి, ఒంటె, దూడ, వ్రాయుట - వీనియందు ఈ హస్తము చెల్లును.

(28) త్రిశూలము :- బొటనవ్రేలు, చిటికెన వ్రేలు వంచి, తక్కినవి చాచి పట్టిన త్రిశూల హస్తమగును.

ఉపయోగము :- మారేడు పత్రి, మూటి కూడిక, - వీని యందు ఈ హస్తము చెల్లును.

బాంధవ్య, ఎవగ్రహ, దశావతార, దేవ, చతుర్వర్ణ, వచిత్రనదీ హస్తములు

అనంయుత హస్త సంయోగము వలనే నంయుత హస్తములు కలుగుచున్నవి. కాని అధిదేవతలు వేరు.

అంజలి, కపోతము, కర్కటకము, నృస్థికము, దోల, పుష్ప పుట, ఉత్సంగ, శివలింగ, కటకావర్ణన, కర్తరీ నృస్థిక, శకట, శంఖపత్ర, సంపుటి, పాశ, కీలక, మత్స్య, కూర్మ, వరాహ, గరుడ, నాగబంధ, అట్య, భేరుండ, అవహిత్త అని నంయుత హస్తములు యిరువది నాలుగు.

(1) అంజలి :- రెండు పాదముల అంచేతులు చేర్చిపెట్టిన అంజలి హస్తమగును. అధిదేవత క్షేపాలాడు.

ఉపయోగము :- దేవతలకు, పురుషులకు, బ్రాహ్మణులకు సమన్వరించుటకు, తాళమువేయుట, శివస్వరూప నిరూపణము, ద్యావము చేయుట, కింకరుడనుట యందు చెల్లును.

(2) కపోతము :- అంజలి యొక్క మొదలు, తుది, పార్శ్వభాగములు, చేర్చి పట్టిన కపోత హస్తమగును. అధిదేవత చిత్రసేనుడు.

ఉపయోగము :- వ్రమాణము, పెద్దలతో మాట్లాడుట, విసయముగ ఒప్పుకొనుట, అంగీకారము, పెంకాయ, అరగిపోవు, చలి, మాదీఫలము, సంపుటము - వీని యందు ఈ హస్తము చెల్లును.

(3) కర్కటహస్తము :- కపోత హస్తములోని వ్రేళ్ల నందు లండు, రెండవ చేతివ్రేళ్ళు చొప్పించి పట్టిన కర్కట హస్తమగును. అధిదేవత విష్ణువు.

ఉపయోగము :- గుంపును జూపుట, లావైన వస్తువులను జూపుట, దుఃఖము, ఆవులింత, కొట్టట, ఎండ్రకాయ, శంఖము నూడుట, ఒడలు ఎరచుట, చెట్టుకొమ్మను నంచుట, ప్రిలు మెటి కలు విరుచుట - వీనియందు చెల్లును.

(4) నృస్థికహస్తము :- రెండు పాదముల మణికట్టులను చేర్చి పట్టవలయును.

ఉపయోగము :- మొనలిని తెలుపుటకు, భయముతో మాట్లాడుట, వాదులాడుట, పొగడుట - వీని యందు ఈ హస్తము చెల్లును.

(6) దోల హస్తము :- రెండు పతాకములు రెండు ప్రక్కలందు నొకట నొకటి పెట్టిన దోలాహస్తమగును. అది దేవుని కున్నది.

ఉపయోగము :- నాట్యాంధము, మోహము, మూర్ఖము, ముద్రాకాలము, అలాసము మొదలగునవి సూచించుచు చెల్లును.

(8) నిర్భయ హస్తము :- మృగశిర్షము యొక్క పార్శ్వములందు నొకయొక సర్పశిర్షమును చేర్చి పట్టవలయును. కన్నరేశ్వరుడు వీరివలె.

ఉపయోగము :- పుష్పము, భాగ్యము మొదలైన వాని విజృంభణ, పుచ్చుకొనుట, అర్ఘ్యము, కర్పూరహారతి, చిన్నపల్లలు పెండ్లి మొదలైనవి తీసికొనుట, మంత్రపుష్పముల నిచ్చుట, సాయంకాలము అర్ఘ్యప్రదానము చేయుట - వీరియందు చెల్లును.

(7) చిత్తవంశహస్తము :- అరహస్తములను స్వస్థికాకారముగ చేర్చి చిత్తవంశముగను, అధిపత గౌతముడు.

ఉపయోగము :- సిగ్గు, కౌగలింపు, భుజిక్రీడలు, పిల్లల వ్యవహారము, బిడ్డలను, అంగీకారము, తలనుట, కువములను కప్పించుట - వీరియందు ఈ హస్తము చెల్లును.

(8) శిఖరింగము :- ఎడమచేతి అర్ధచంద్రహస్తమునైన శిఖరింగ హస్తమగును.

ఉపయోగము :- శిఖరింగమును చూపుటకు, దండెత్తునను అకు సవయోగించును.

(9) కలకావరిత హస్తము :- కలకాముల హస్తములను స్వస్థికముగ బట్టవలయును. అధిపత యక్షరాజు.

ఉపయోగము :- పటాభిషేకము, పూజ, పెండ్లి దీపన, విచారము, స్మరణము, కోలాటము, కోపకాంతి, నిశ్చయ పరచుట, - వీరియందు చెల్లును.

(10) కర్తరీ స్వస్థిక హస్తము :- కర్తరీ ముఖహస్తములను స్వస్థికాకారముగ పట్టిన కర్తరీ స్వస్థిక యగును.

ఉపయోగము :- చెట్టుకొమ్మలు, పర్వత శిఖరము, చెట్లూపిని సూచించుచు చెల్లును.

(11) శకటహస్తము :- రెండు ప్రహరహస్తముల బొటన ప్రేక్షకుల నడిమిప్రేక్షకుల వలెన పట్టిన శకటహస్తమగును.

ఉపయోగము :- రాక్షసులు, మొదలైన వారి అభినయము వందుపయోగపడును.

(12) శంఖహస్తము :- శిఖరహస్తములోని అంగుష్ఠమును రెండవ చేతి అంగుష్ఠముతో చేర్చి చిత్తవంశప్రేక్షకుల శిఖరహస్తముపైకి చేర్చి శంఖహస్తమగును.

ఇది శంఖము మొదలైన వాని యందు చెల్లును.

(13) చక్రహస్తము :- రెండు అర్ధ చంద్ర హస్తములను అర్థముగా అంచేతులు చేర్చి పట్టిన చక్రహస్తమగును. ఇది చక్రాభినయమందు చెల్లును.

(14) సంఘట హస్తము :- చక్రహస్తపు ప్రేక్షకును ముడిచి పట్టిన సంఘట హస్తమగును.

వస్తువులను దాచుటయందు సంఘటము చెల్లును.

(15) పాశ హస్తము :- సూచీహస్తముల చూపుడు ప్రేక్షకును వంచి, చేర్చిపట్టిన పాశ హస్తమగును.

ఉపయోగము :- పరస్పర కలహము, త్రాడు, సంకెళ్లు-వీని యందు ఈ హస్తము చెల్లును.

(16) కీలక హస్తము :- మృగ శిర్షముల చిటికెన ప్రేక్షకును చేర్చి పట్టిన కీలక హస్తమగును.

స్నేహము, ప్రయమైనమాట - వీనియందీహస్తముచెల్లును

(17) మత్స్యహస్తము :- పతాక హస్తములను ఒక దానిమీద యొకటి చేర్చి చిటికెన, బొటన ప్రేక్షకును చాచిపట్టవలయును.

ఇది చేపలకు చెల్లును.

(18) కూర్మ హస్తము :- చక్రహస్తము మొగ్గప్రేక్షకునందీ చిటికెనప్రేక్షకు చాచి పట్టిన కూర్మ హస్తమగును. ఇది తాబేటిని నిరూపించును.

(19) వరాహ హస్తము :- రెండు మృగశిర్షములను ఒక దాని మీదయొకటి చేర్చి పట్టిన వరాహ హస్తమగును. ఇది పందికి చెల్లును.

(20) గరుడ హస్తము :- అర్థ చంద్ర హస్తములు రెండు అర్థముగా బొటన ప్రేక్షకు చేర్చి పట్టిన గరుడ హస్తమగును. ఇది గరుడుని సూచించును.

(21) నాగబంధహస్తము :- రెండు సర్ప శిర్షములు స్వస్థికముగా పట్టవలయును.

పాముల పెన, పాములపెనవంటి రతి బంధము, పొదరింద అభినయము, అధ్వరణ మంత్రము - వీనియందు ఈ హస్తము చెల్లును.

(22) అట్ట హస్తము :- చతురహస్తముపై చతుర హస్త ముంచి, చూపుడు వ్రేలు, బొటనవ్రేలు చాచివట్టిన అట్టహస్త మగును.

మంచము, మంచె, మొదలైన వానియందు చెల్లును.

(23) భేరుండ హస్తము :- కపిత్థ హస్తములు, మణి కట్టులతో చేర్చి పట్టవలయును.

ఇది భేరుండ దంపతులను నూదించును.

(24) అవహిత :- రెండు సోల పద్మహస్తములు రొమ్మున తెదురంగ పట్టవలయును. శృంగార నటనము, పూజించిన పట్టుట, స్తనము, అవని యందు చెల్లును.

బాంధవ్య హస్తములు

(1) దంపతీ హస్తము :- ఎడమచేత శిఖరము, కుడిచేత మృగ శిర్షము పట్టవలయును. ఇది భార్య భర్తలయందు చెల్లును.

(2) మాతృ హస్తము :- ఎడమచేత అర్థచంద్ర, కుడిచేత సందంశ హస్తముబట్టి, తరువాత యెడమచేత శ్రీ హస్తము వాని తెదురుగ పట్టవలయును.

ఇది తల్లి, కూతురులయందు చెల్లును.

(3) పితృహస్తము :- మాతృ హస్తములోని కుడిచేత శిఖర హస్తము పట్టవలయును. ఎడమచేత, అల్లనికి చెల్లును.

(4) శ్వశ్రు హస్తము :- కంఠముపద్ద హంసాస్య హస్తముంచి కుడిచేత సందంశ హస్తముబట్టి వానిని నాభి తెదురుగ త్రిప్పి యెడమచేత శిఖర హస్తము పట్టవలయును.

ఇది అత్తకు చెల్లును.

(5) శ్వశుర హస్తము :- శ్వశోహస్తము కుడివ్రక్క శిఖర హస్తము బట్టిన శ్వశుర హస్తమగును.

ఇది మామకు చెల్లును

(6) భర్తృ బ్రాతృహస్తము :- ఎడమచేత శిఖరము, కుడిచేత కర్తరీ ముఖముపట్టి, దానిని రెండువ్రక్కలందు పట్టిన భర్తృ బ్రాతృ హస్తమగును.

ఇది భర్త కోడలుబట్టిన వారికి చెల్లును.

(7) నవందాహస్తము :- భర్తృ బ్రాతృహస్తము పట్టి, శిఖర హస్తము కుడిచేతబట్టిన నవంద యగును.

ఇది ఆడబిడ్డకు చెల్లును.

(8) జేష్ఠ కనిష్ఠ బ్రాతృ హస్తము :- మయాహస్తము ముందు వ్రక్కను, వెనుక వ్రక్కను పట్టవలయును.

ఇది అన్నదమ్ములయందు చెల్లును.

(9) స్పృషా హస్తము :- జేష్ఠ కనిష్ఠ బ్రాతృహస్తము పట్టి తరువాత కుడిచేత శిఖరహస్తము పట్టిన స్పృషాహస్తమగును.

ఇది కోడలికి చెల్లును.

(10) భర్తృహస్తము :- కంఠముపద్ద, హంసాస్యహస్తముంచి, కుడిచేత శిఖరహస్తము పట్టవలయును.

ఇది మగనికి చెల్లును.

(11) సంతతి హస్తము :- పాశహస్తము చూసి రెండుచేతు లందు శ్రీ హస్తములు పట్టవలయును.

ఇది సవతులయందు చెల్లును.

దేవహస్తములు

1. బ్రహ్మహస్తము :- ఎడమచేత చతుర, కుడిచేత హంసాస్య పట్టవలయును.

2. శంభుహస్తము :- ఎడమచేత మృగశిర్ష, కుడిచేత శ్రీపతాకను పట్టవలయును.

3. విష్ణుహస్తము :- రెండచేతులందు శ్రీపతాకములు భుజములపద్ద పట్టవలయును.

4. గౌరవ్యహస్తము :- కుడిచేత నూరి, యెడమచేత అర్థచంద్రాక్షి వాయించునట్లు పట్టవలెను.

5. పార్వతి హస్తము :- చేతులు క్రిందుమీదుగాచేసి అర్థచంద్రహస్తములు పట్టిన అభయముద్ర యగును.

ఇది పార్వతియందు చెల్లును.

6. లక్ష్మీ హస్తము :- బహుమూలయందు రెండు కపిత్థ హస్తములు పట్టవలెను.

7. విఘ్నేశ్వరహస్తము :- ఎదురుగా రెండు కపిత్థ హస్తములు పట్టవలెను.

8. వజ్రుఖహస్తము :- ఎడమచేత త్రిభుజ, కుడిచేత శిఖర హస్తముయెత్తుగా పట్టవలెను.

9. ఇంద్రహస్తము :- రెండు శ్రీపతాకములు మణికట్టుల పద్ద చేర్చిపట్టవలయును.

10. అగ్ని హస్తము :- కుడిచేతియందు శ్రీపతాకము, ఎడమచేత లాంగూలము పట్టవలయును.

11. యనుహస్తము :- ఎడమచేత పాశహస్తము, కుడిచేత సూచి పట్టవలయును.

12. సైమునిహస్తము :- ఖడ్గహస్తము, శకటహస్తము పట్టవలయును.

13. మన్మథహస్తము :- ఎడమచేత శిఖరహస్తము, కుడిచేత కటకా ముఖము పట్టవలయును.

14. వరుణహస్తము :- కుడిచేత పతాకము, ఎడమచేత శిఖర హస్తము పట్టవలయును.

15. వాయుహస్తము :- కుడిచేత అంశము, ఎడమచేత అర్ధపతాకము పట్టవలయును.

16. కుచేఃహస్తము :- ఎడమచేత పద్మహస్తము, కుడిచేత గదాహస్తము పట్టవలెను.

నవగ్రహ హస్తములు

1. సూర్యహస్తము :- భుజ శిరస్సులవద్ద రెండుచేతులతో సోలపద్య, కపిత్థ హస్తములు పట్టవలెను.

2. చంద్రహస్తము :- ఎడమచేత సోలపద్యము, కుడిచేత పతాక హస్తము పట్టవలయును.

3. అంగారకహస్తము :- ఎడమచేత సూచి, కుడిచేత ముష్టిహస్తముపట్టవలెను.

4. బుధహస్తము :- ఎడమచేత అర్ధముగ ముష్టిహస్తము, కుడిచేత పతాకహస్తము పట్టవలయును.

5. బృహస్పతిహస్తము :- రెండుచేతుల శిఖరహస్తములనుపట్టి యజ్ఞోపవీతము ప్రదర్శించునట్లు పట్టవలయును

ఇది ఋషులకు, బ్రాహ్మణులకుకూడ చెల్లును.

6. శుక్రహస్తము :- ఎడమప్రక్క మీదుగ, కుడిప్రక్క క్రిందుగ ముష్టిహస్తము పట్టవలెను.

7. కనిహస్తము :- ఎడమచేత శిఖర, కుడిచేత త్రిశూల హస్తము పట్టవలయును.

8. రాహుహస్తము :- ఎడమచేత సర్పశిర్షము, కుడిచేత సూచిహస్తము పట్టవలయును.

9. కేతుహస్తము :- ఎడమచేత సూచి, కుడిచేత అర్ధ పతాక పట్టవలెను.

దశావతార హస్తములు

1. కుర్మావతారము :- మత్స్యహస్తము చూపి, రెండు త్రిపతాకములు భుజములకు సమముగ పట్టవలయును.

2. కూర్మావతారము :- కూర్మాహస్తము చూపి, భుజ శిరస్సులకు సమముగ త్రిపతాకములు పట్టవలెను.

3. వరహావతారము :- వరాహహస్తము చూపి, పిడుగుల యందు చేతులుంచవలయును.

4. నృసింహావతారము :- ఎడమచేత సింహముఖ, కుడిచేత త్రిపతాకము పట్టవలెను.

5. వాసుదావతారము :- క్రిందు మీదుగ కుడి ఎడమ చేతులందు రెండు ముష్టి హస్తములు పట్టవలెను.

6. వరశురామావతారము :- ఎడమచేతిని నడుముపై నుంచి, కుడిచేతితో అర్పణరాకము పట్టవలెను.

7. రామావతారము :- కుడిచేత కపిత్థహస్తము, ఎడమచేత శిఖరహస్తము క్రిందుమీదులుగ పట్టవలెను.

8. బలరామావతారము :- కుడిచేత పతాకము, ఎడమచేత ముష్టిహస్తము పట్టవలెను.

9. కృష్ణావతారము :- రెండు మృగశిర్షములను భుజ శిరస్సులకు సమీపమున ఎదురెదురుగ పట్టవలెను.

10. కల్యాణావతారము :- కుడిచేత పతాకము, ఎడమచేత త్రిపతాకము పట్టవలెను.

బుద్ధునకు ఛాయానముద్ర చెల్లును.

రాక్షసహస్తము :- రెండుచేతులతో ముఖమునందు శకట హస్తము పట్టవలెను.

ఊర నాథహస్తము :- పద్మకోశము మొక్క ప్రవేశము వంచిపట్టిన ఊర్లనాథ హస్తముగును.

నృసింహస్వామి హిరిణ్యకాక్షపుని రొమ్మును నఖములతో చీల్చినప్పుడు ఆతనివలన పుట్టినది

క్షత్రియజాతి, బుద్ధిశాస్త్రాలకుదు, రక్షకపర్వము, ఆదికార్యము అధిపతి.

ఉపయోగము :- సర్పశిరస్సులు, పిడుగులు, మృగములు మొక్కముఖము, కోతి, తాబేలు, నృసము, భయము, దొంగతనము, వివియందుపయోగించును.

బాణహస్తము :- చూపుదువ్రేలు మొదలు మూడువ్రేళ్ళను బొటనవ్రేలితో చేర్చి, చివరవ్రేలు చాచిపట్టిన బాణహస్త మగును.

ఆరు అపి రెక్కపెట్టుటకు, నాశవృత్తములను, ఈ హస్తముపయోగించుట.

అర్థనూచీహస్తము :- కపిత్థహస్తము చూపుదువ్రేలు బొట వుగ యెత్తిపట్టిన అర్థనూచి యగును.

మొరక, పక్షిపిల్ల, పెద్దపురుగు- వివియందీ హస్తము చెల్లును.

చతుర్వర్ణ హస్తములు

1. బ్రాహ్మణహస్తము :- రెండుచేతుల శిఖరహస్తములను పట్టి, కుడిచేతితో అడమిగు యజ్ఞోపవీతమును చూపవలెను. ఇది బ్రాహ్మణజాతీయందు చెల్లును.
2. క్షత్రియహస్తము :- ఎడమచేత శిఖరమును, అడమిగు పట్టి, కుడిచేత పతాకమును పట్టిన క్షత్రియహస్తమగును. ఇది క్షత్రియజాతీయందు చెల్లును.
3. వైశ్యహస్తము :- ఎడమచేత హంసాస్యము, కుడిచేత కటకాముఖమును పట్టిన వైశ్యహస్తమగును. వైశ్యజాతీయందు చెల్లును.
4. శూద్రహస్తము :- ఎడమచేత శిఖర, కుడిచేత నూచిహస్తము బట్టవలయును. ఇది శూద్రజాతికి చెల్లును. ఇతర వర్ణములకు వారి వారి పనులనుబట్టి హస్తముల నేర్పరుపవలయును.

పవిత్రవదీ హస్తములు

తామ్రచూడ గంగానదికి, రేణుహస్తము యమునకు, సింహముఖ కృష్ణకు, చతురహస్తము కావేరీనదికి, పతాక తుచరహస్తములు సరిస్వతీనదియందు, అర్ధపతాకము నర్మదయందు, హంసాస్యము చుంగభద్రానదియందు, బాణవతి శరావతియందు, వేత్రవతియందు నూచిహస్తము, చలిండు పతాకములు చంద్రభాగయందు, అలపద్మ హస్తములు సరయూనదియందు, అరాళము భీమరదినదియందు, అర్ధచతురము స్వర్ణముఖియందు, పాపనాశిని నదియందు శుకతుండ హస్తము చెల్లును. సాధారణముగ అన్ని నదులకు పతాకహస్తముపయోగించును.

ఉద్వేగలోకములకు ఉద్వేగిత పతాకహస్తము, అఖోలోకములకు అఖోజీవిత పతాక ముపయోగపడును.

1. సింహము :- సింహము మొదలైన మృగముల హస్తములు, కుడిచేత సింహముఖ హస్తముబట్టి, దానికి వెనుకరట్టు పతాకము ఎడమగా ప్రేక్షకుని గురిగనట్లు పట్టిన సింహసింహముఖమగును. ఈ హస్తము సింహమున కుపయోగించును.

2. వ్యాఘ్రము :- అర్ధచంద్రము అదోముఖముగ బట్టిన పులి కుపయోగించును.

3. సూరము :- మత్స్య హస్తమందు దక్షిణ హస్తమును వంచి కదిలిండుచు ప్రేక్షకుని దిండ్లని ఎరళముగ నుంచిన అది సంకీర్ణమకర మగును. ఇది పందికి చెల్లును.

4. కపి :- ముష్టిహస్తమునకు మధ్యపు, అంగుష్ఠముంచేర్చిన అదోముష్టి ముఖమగును. ఈ హస్తము కోతికి చెల్లును.

5. ఛిల్లాకము :- వామహస్తమున పద్మకోశమును అదోముఖముగబట్టి దక్షిణహస్తమున పతాకమును దానిపై నుంచునెడ పద్మకోశ పతాకమగును. ఇది ఎలుగుగొడునందు చెల్లును.

6. మాన్దాలము :- ముష్టిహస్తముయొక్క అనామిక అంగుష్ఠములనుచేర్చి పట్టిన అర్ధముఖమగును. ఇది ఏల్లియందు చెల్లును.

7. కురంగము :- మృగశిరహస్తము జింకకుపయోగించును.

8. శశము :- తంపతాకము అడమిగు త్రిప్పిన కుందేటికి వినియోగించును.

9. వృశ్చికము :- అదోముఖముగ కర్కటహస్తమును బట్టి చలింపజేసిన తేలునకు తెల్లును.

10. శుకము :- పతాకములో చిటికెనవేలు ముడిచిన మధ్య పతాకమగును. ఇది కుక్కకుపయోగించును.

11. ధేనువు :- నడిమివేలువంచి తక్కినవి దానివట్టిని సంకీర్ణముద్రహస్తమగును. ఇది ఆవునకుపయోగించును.

వక్షిహస్తములు

1. కపోతము :- కపోతహస్తమును పుంఖితముగా బట్టిన పావురమందు చెల్లును.

2. ఊలూకము :- గజదంతిహస్తముల మొనలను తేర్చి బట్టిన గుడ్డగూబయందుపయోగించును.

3. కుక్కుటము :- బ్రహ్మరహస్తము కోడియందుచెల్లును.

4. చాళికవక్షి :- అరాళమును పుంఖితముగ బట్టిన కోకిలయందువినియోగించును.

5. శుకహస్తము :- కుకతుండమును పుంఖితముగ బట్టిన చిలుకయందుచెల్లును.

6. భ్రమరము :- భ్రమరహస్తమును పుంఖితముగ బట్టవలెను.

7. మయూరము :- మయూరహస్తమును పుంఖితముగ బట్టిన నెమలియందుచెల్లును.

ఇవిగాక హరిశ్చంద్ర, నల మొదలగు ప్రసిద్ధరాజుల, నక్షత్రముద్రముల, వృక్షముల హస్తములుగలవు. కాని ప్రస్తుత కాలముయందు నృత్యమునకుపయోగపడు వానిని గూర్చి మాత్రమిందు వ్రాయబడెను.

శాస్త్రపరిచయము

శివుడు, పార్వతి, బ్రహ్మ, విష్ణువు, వందీశ్వరుడు, దక్షిణుడు, కోహుడు, యజ్ఞవల్క్యుడు, నారదుడు, అంజనేయుడు, విష్ణుశ్వరుడు, కుమారస్వామి, బృహస్పతి, అధునుడు, రావణుడు, ఉపాకన్య అను పదునారుగురు భరతకావ్యకర్తలుగా లోకప్రసిద్ధి తెందిరి.

24 విధములైన నాట్యభేదములు

కృంగార, ఉగ్ర, భృంగి, చిత్ర, చారి, చాళి, కుష్ట హస్తపాదయ, మార్గ, అంగహర, పాదచారి, పార్శ్వక, ముఖ

జాతీయ, లవణి, పేరిణి, దేశి, రీతి, కాండాలిక, సంధి, ప్రాంత, తొదారి, అవృత్త, చిద్యుద్భవర, పుష్పాంజలి అని యరువది జాతులు విధములగు నాట్యములు ప్రసిద్ధము చెందినవి. (భరత పార గ్రంథకర్త చంద్రశేఖరుని మతప్రకారము) ఇందు కుద్ధ - దేశి మంగళప్రదములు.

నాట్యకాలమున పాత్రయొక్క వివిధ చర్యవముల యందు దేవతలాక్రయించి యుండురు.

బ్రహ్మరంధ్రములో నదాశిపుడు, లలాటమున క్షేత్రపాల కుడు, కటియందు బుద్ధదేవుడు, మణికట్టలో మహాదేవుడు, హస్తములందు సిరఃక్షిప్తి, హస్తముల చివరలందు పార్వతి, పక్షిమునుడు విష్ణు, స్తనద్వంద్వమందు-మేరుమందరములు; నాభియందు-లక్ష్మి; జంభుమున-భూదేవ; ఊరువులందు-ఇంద్రుడు; జంభుములందు - బ్రహ్మ; జానువులందు - వాయుపురుషులందు మన్మథుడు - ఉభయ వాదములందు సూర్య చంద్ర లాక్రయించి యుండురు.

నాట్యము చేయుచుండగ మధ్యలో కాలిగజ్జెలుజారి భూమి మీద పడినయెడల, లక్ష్మి సరస్వతుల న్గురించివన దోషముండదు. కాలినుండి గజ్జెలు తెగి పడిపోయినచో గురుదేవునికి నమస్కరించి స్మృత్యము సల్పవలెను.

శరీరావయవములకు వట్టవలసిన హస్తములు

పాదములు, నుదురు - పతాకము; చీరమండలు, నడుము - ముష్టి; చంకలు, పిరుదులు, మోకాళ్ళు - అర్థచంద్రము; పొట్ట, పిక్కలు-కపిలేశము; తొడలు-కరిహస్తము; యోని-కటకాముఖ శిర్షము - మృగశీర; గోళ్ళ, ముంగురులు, శిరము, చెక్కిళ్ళు; పృష్ఠములు - త్రిపతాక; దంతములు - కుకతుండము; గుదము - వందంక; దృష్టి, కనుబొమలు బొడ్డు, ముక్కు, క్రింది పెదవి, గుండము, బుద్ధి - సూచీహస్తము,

జడ-కర్తరీస్థితి; మనోవికారము-కర్తరీముఖ; స్తనములు-నరివీపద్మకోశము; గోళ్ళ-బాణహస్తము; వెంట్రుకలు-అలపల్లవము; హృదయము-స్వస్థితిము; స్తనాగ్రములు. గోరుముకుళము; నుదురు - సర్పశిర్షము; చెవులు, మాటలు-హంసావ్యము చేత అభినయించవలెను.

సవరత్నములు :-

లాంగూరి - పుష్కరాగము; సింహముఖ - వజ్రము
అర్థచంద్ర - చంద్రకాంతముణి; హంసావ్య - ముత్యము
కటకాముఖ నీలము; చతుర - మరకతము
సందంక - పద్మరాగము; శిఖర - పగడము
అర్థపతాక - గోమేధికము; అలపల్లవ - సూర్యకాంతముణి
సింహముఖ - వైడూర్యము

లోహములు :-

ధవళము-త్రిపతాక
బంగారము-చతుర
వెండి-పతాక
కంచు-సింహముఖ
ఇనుము-ముష్టి
సత్తు, తగరములు-సూచీ
సీసము-లాంగూరిము
ఇత్తడి-చతుర

లోహభేదములగు-లోహముల ప్రయోగములకు అర్థపతాకము చేత చూపవలెను.

సవరత్నములు :

రేఖాచంద్ర - పద్మకోశ - శృంగారము; త్రిపతాక-వీరముకుళ - కరుణ; సందంక - అద్భుత; ఊర్ధ్వనాభ - భయానక కర్తరీ, త్రిపతాక-భీభత్స; కుకతుండ-రౌద్ర; హంసపక్ష-కాంత హంసావ్య - హాస్య.

వారములు :-

అలపల్లవ - ఆదివారము పతాక - శుక్రవారము
అర్థచంద్ర - సోమవారము ముష్టి - శనివారము
త్రిపతాక - మంగళవారము సూచీ - గడియలు
సందంక - బుధవారము హంసావ్య-రూములు, నిమిషములు
శిఖర - గురువారము పతాక - దినము, నెల, వత్సరము

స్వరములు :-

మయూరము-షడమము; మృగశీరము-ఋషభము; సింహముఖ-గాంధారము; హంసావ్య-మధ్యమము; కుకతుండ-పంచమము; అర్థపతాక-దైవతము; కరిహస్త, సందంక-నిషాదము.

గంభీరములు :-

ఒకటి-సూచీముఖము; రెండు-కర్తరీముఖ, అర్థపతాకములు; మూడు-తామ్రచూడము; నాలుగు-త్రిపతాక, లాంగూరి; ఐదు-లాంగూరి, శిఖరము; ఆరు-బాణము; ఏడు-సందంక; ఎనిమిది-హంసావ్య; తొమ్మిది - పతాక, కటకాముఖ; పది - అర్థచంద్ర హస్తములు.

వజ్రములు :-

తీపి-ఉద్వేషిత, అలపల్లవములు; చేదు-కుడిచేత సింహముఖ పట్టి, బొటనవ్రేలు కదలించవలెను.
పులుపు-లాంగూరి ఉద్వేషముగ చలించవలెను.
వగధ పతాక లేక చతుర; కారము-ఖండచతుర
ఉప్పు-ముకుళము ఉద్వేషితముగ చలించవలెను.

కరణాలు - వాని వివిధయోగము

సృత్యములో ఒక భావమును ప్రదర్శించుటకుచేయు అంగ, ప్రత్యంగ, ఉపాంగముల తాళ లయబద్ధమైన విన్యాసమే, కరణ మనబడును. ఆంగికమువల్ల అనుకున్న భావము ప్రదర్శించబడ నప్పుడు సాత్విక భావములుకూడ చేర్చబడును. 'ఈ కరణాలు' సృత్యములో ఉపయోగపడినంతగా నదాభినయములో పనికిరావు.

ఈ కరణములు 108 గ కరణాచార్యులు చెప్పిరి. ఏదైన ఒక భావమును ప్రదర్శించుటకు ముందు సర్వకర్మములను శరీరగతి యెట్లుండవలెనో, క్రమేణ ఆ భావములో నిమగ్నమగునప్పుడు పుష్కల పాదముల విన్యాస మెట్లుండవలెనో, అటుకు ఆ భావము పూర్తిగ ప్రదర్శింపబడినప్పటి భంగిమ యెట్లుండనో, క్రమ క్రమముగ గలుగు మార్పులు నివరముగ చెప్పబడి యున్నవి. ఆ ముగింపు భంగిమలకే 'కరణ' అని పేరు. అట్టి కరణాలే చిదం బరములోని నటరాజస్వామి ఆలయమునందు, తంజావూరు బృహ దీశ్వరాలయమునందు, కంచి కైలాసనాథాలయమునందు చెక్కబడి యున్నవి. ప్రతి కరణము ఒక్కొక్క ప్రత్యేక భావమును, రస మును ప్రదర్శించుట కుపయోగించును. ప్రతి కరణమునకు ప్రత్యేక శబ్దములతోకూడిన మృదంగ వాద్యముంచవలెను.

ఉదా:- 'తలపుష్పపుట'

ఇది కరణముని పేర్కొన్న మొదటి కరణము. సృష్టా రంభములో పుష్పములను రంగముపై జల్లుట, దేవతలకు పుష్పాం బలి సమర్పించుట మన సృత్య సాంప్రదాయములో ముఖ్యమైన క్రియ. ఈ క్రియ ప్రదర్శించునప్పుడు సర్తకుడు 'తలపుష్పపుట' సృత్యకరణ నాడును.

ఈ కరణము ప్రదర్శించు విధానము:

సర్తకుడు సమభంగిమందుండి, రెండు చేతులనుచేర్చి అం బలి పట్టును-(హస్తములలో పుష్పములున్న భావము స్ఫురించును) తరువాత కుడికాలి మడమను సుందరముగ నెత్తుచు బొటన పైకిపై భారమునుంచి, యితర ప్రేక్షకుల పేరుపరచి, శరీరము రమణీయముగ ఒక ప్రక్కకు కొంచెముగ వంచును.

దృష్టి:- ప్రారంభములో సమదృష్టి - క్రమేణ రెప్పలు కొంచెముగ మూతలుబడి నేత్రములు వికాసవంతముగనుండును. ఇందు భక్తిభావము స్ఫురించును.

ఇది 'తలపుష్పపుట' అనబడును. ఈ కరణ ప్రదర్శించు నప్పుడు మార్దంగికుడు కూడ ప్రత్యేక శబ్దములను పలికించును.

దో-హం తంగిణ దొంగిన దొంగిటకిట

నంగ్రుట కిటత్రక తరికిట తా. న రూం రూం

యం॥ యం॥

ఇటు 108 కరణములను ప్రదర్శించు విధానము - భరత కావ్యములో చెప్పబడిన గంధవి సరస్వతీచే అన్నికరణముల వివర ములు ఎఱుఱుముగ వ్రాయబడెను. చిత్రమైనట్టి కొన్నిటిని (లలాట తిలక, మయూర లలిత, చక్రమండల, గంగావతరణ) మాత్రము పర్చించుచున్నాను.

108 కరణముల పేర్లు

1. తలపుష్పపుట 2. చక్ర 3. పరికోరు 4. అపవద్ధ 5. సమనఖ 6. రీస 7. స్వస్థికరేచిత 8. మణిలస్వస్థిక 9. వికుట్టక 10. అర్ధవికుట్టక 11. కటిశ్చిన్న 12. అర్ధరేచితక 13. వక్షస్వస్థిక 14. ఉన్నత 15. స్వస్థిక 16. పృష్ఠస్వస్థిక 17. దిశస్వస్థిక 18. అలాత 19. కటిసమ 20. అక్షిప్తరేచిత 21. విక్షిప్తాక్షిప్త 22. అర్ధస్వస్థిక 23. అశ్వుత

24. భుజజ్జలాపిత 25. ఊర్ధ్వజాను 26. విభంజిత 27. మత్తలి 28. అర్ధమత్తలి 29. రేచితవికుట 30. పాదాపవద్ధక 31. పరిత 32. మూరిత 33. లలిత 34. దణపక్ష 35. భుజజ్జలాపితరేచిత 36. నూపుర 37. వెళాళరేచిత 38. భ్రమర 39. చతుర 40. భుజ జ్జాశ్వుత 41. దణరేచిత 42. వృశ్చికకుట్టక 43. కటిత్రాస్త 44. లతా వృశ్చిక 45. చిన్న 46. వృశ్చికరేచిత 47. వృశ్చిక 48. వ్యసిత 49. పార్శ్వవికుట్ట 50. లలాటతిలక 51. క్రాంత 52. కుశ్వుత 53. చక్రమండల 54. ఉర్దమణిల 55. అక్షిప్త 56. చలవిలాసిత 57. అరల 58. విక్షిప్త 59. ఆప్యత 60. దోలపాదక 61. వివృత 62. వివివృత 63. పార్శ్వక్రాంత 64. నికుమ్మి 65. విద్యుద్వాస్త 66. అతిక్రాస్త 67. వివర్జిత 68. గజక్రీడిత 69. చలసమస్థాపిత 70. గరుడవృత్త 71. గజాసూచి 72. పరివృత్త 73. పార్శ్వజాను 74. గృధ్రావరీసక 75. సన్నత 76. కూచి 77. అర్ధకూచి 78. కూచి విద్ధ 79. అపక్రాస్త 80. మయూరలలిత 81. సర్పిత 82. దణపాద 83. హంసవృత్త 84. ప్రేంభోలిత 85. నితమ్మ 86. సరిత 87. కరి హస్త 88. ప్రసర్జిత - 89. సింహచక్రీడిత 90. సింహకరిత 91. ఉద్యోత్త 92. అవస్థిత 93. కులసంఘటిత 94. జనిత 95. అవహృత 96. నివేళ 97. ఏలకాక్రీడిత 98. ఊరుద్యోత్త 99. మదస్కలిత 100. విష్ణుక్రాస్త 101. పంధాస్త 102. విష్కంభ 103. ఉదటిత 104. వ్యవభక్రీడిత 105. లోలిత 106. నాగావ సర్పిత 107. శకటాన 108. గంగావతరణ.

లలాటతిలకము :- నొసటన తిలకము ధరించుట.

ఒక కాలిని వెనుకనుండి వంచి, నొసటి యొద్దకుతెచ్చి బొటనపైకితో నొసట తిలకము పెట్టుట.

'లలాట తిలకము' - ఇది చాల కష్టమైన కరణము ఇది మూడు విభాగములు గలిగి యుండును.

కుడికాలును ఎత్తి వెనుకనుండి తెచ్చి నొసటికి బొటన పైకి తగిలించవలెను.

ఎడమచేయినెత్తి నొసటి వద్దకు తేవలెను. కుడికాలి యొక్క బొటనపైకిని ఎడమచేతబట్టి నొసటితిలకము దిద్దించ వలెను. కుడిచేత పతాకముద్ర పట్టవలెను.

మృదంగశబ్దము :-

కిణకిణ కిణకిణ : రింఖణ కిణకిణ : గింజాంగిజాం

తిక్కిణ తత్తెయ్యా : కిట్కిట్ కిట్కిట్ : గిణతత

తైత్త్యక : యంత యంత తత తయంత కంత యం॥

మయూరతిలక :- చేతులను భూమిపైనానించి కాలపై తెత్తి నెమిలిపురివిప్పునట్లు ప్రదర్శించుట.

కుడికాలును వంచి వీపు ప్రక్కపై తెత్తవలెను. చేతులను భుజములపై నుంచవలెను.

తమకాతి చేతులను పైకెత్తి చక్రకారముగ త్రిప్పుచు ముగింఛి, కటిభాగమును గుండ్రముగ త్రిప్పువలెను.

మృదంగ శబ్దములు :-

ఐరరర కిద్దే త్రాంఘ గణ గణ గణ కంఠణ
కణ కణ గిడకు గిడకు గిడకు గిడకు గిడ గిణ
గిడ గిడ ద్రిం

చక్రమండల :-

భూమిపై పాదముల నానించి నిలబడి మొగవాలినట్లు వెనుకకు వంగి భూమిపై చేతులానించక వలయుముగ శరీరమును త్రిప్పుట.

మృదంగ శబ్దములు :-

దడాన్ కిటత ధకధక దిరుదు దిరుదు
దిరుదుత దిరుదుత దిరి గిడాన్ కిటతరి జణ
దిడకిట దిరికిట దిక్కి-చ కోం

గంగావతరణము :-

శరీరమును యరుప్రక్కలకు నావవలె వంచి కదిలించుట.
గంగ భూలోకమునకు దిగుట.

చేతులు భూమిపై నానించి, కాళ్ళను పైకెత్తవలెను. తంపిపుకానునట్లు యెత్తి పైకి జూపవలెను.

గడ గడ గడ గడ రిండు రిండు రిహ
రిటాకు రింఘణ గణ గణ గణ గణ
జణ జణ జణ జణ ధక ధక ధక ధక
దఠాంగ దదిగిణకోం

ఇటుల ప్రతికరణమునకును నృత్యమాదవలసిన వివరములు, దానియొక్క వినియోగములు చెప్పబడినవి. కరణములకు నాట్యాచార్యులు మృదంగకొల్లు వానిలో వచ్చు సాత్విక సంచారులను గురించిగూడ వ్రాసిరి. ఈ వివరములన్నియు వ్రాసిన పేరొక పెద్ద గ్రంథమగును. కనుక మచ్చునకు కొన్నిటికి వివరములు మాత్రమే వ్రాసితిని.

అంగహారములు

- (1) అపరాజిత - ఎదురించుట
- (2) సూచికావిధ - సూచివలె శరీరమును సన్నముగా చేయుట.

- (3) పరిచ్ఛన్న - నర్తకి తనయాకృతిని కొద్దిగాచేసికొనుట,
- (4) విష్కంభ - ఆకృతిని విస్తరించుట.
- (5) రేచిత - చెంగలించుట - మొదలైనవి.

భానుమండలములు-3

అస్కండితము, భ్రమరము, శకటాశ్వము:
ఇవి నిలబడియున్న చోటకై తిరుగుటయందుపయోగపడును.

దైవమండలములు-4

అజాత, దండవాత, లలిత, విచిత్ర.

ఇవి నాట్యమాడుచు వలయుముగ తిరుగుటయందు, చిత్ర విచిత్రముగ తిరుగుటయందు, ఉపయోగపడును.

నాసాచలన భేదములు-2

1. వికాసము :- సంకోచసమయములో ముక్కుపుటము లుద్బించుట.

2. సంకోచము :- కోప అనహ్వది సమయములందు ముక్కు నడిరించుట, అదరుట.

అధరోష్ఠ చలన భేదములు-3

1. స్పందము :- కోపము, మొదలైన సమయములలో పెదవి వణకుట,

2. సంకోచము :- మూతి ముడుచుట.

3. వికాసము :- హాస్య, అదృతములందు విప్పట

ఉరక్కాలన భేదములు-4

1. నిర్భుగ్నము :- ఎదుటికి రొమ్ముతో గ్రుమ్ముట

2. పార్శ్వసంఘట్టనము :- ఇరుప్రక్కలకు రెండురొమ్ములతో మార్చి మార్చి గ్రుమ్ముట

3. భ్రామణము :- రొమ్ముతో యెదిరించి నెలముట. ఇది అలింగనాదుల యందుపయోగపడును.

4. ఆభుగ్నము :- రొమ్ము గుంటగా జేయుట

కటిచాలన భేదములు-3

1. కేచిత :- పిరుదులు వెనుకకు బోవునట్లు కటిభాగము వెనుకకు యెత్తుట

2. భిన్న :- పిరుదులు యరుప్రక్కలకు బోవునట్లు కటిని అడవుల యందు (జతుల నృత్యమందు) ఆడించుట

3. ఉచ్చాస్థిత :- విలాస గమన ముందలి కటి యొక్కగతి

ఊరుచాలన భేదములు-3

1. కంపిత :- మల్లమునందు రెండుకొడలు లయానుసారముగ ఆడించుట

2. నాగబంధము :- రెండుకొడలు పెనవేయుట

3. సంస్కృత వికృతము :- అసన భేదాలందు ఇంటించుట, విప్పట

నా యికా - నా యకులు

రసాలంబకులగు శ్రీ పురుషులు నాయకనాయకు లనబడుదురు.

స్వీయ, వరకీయ, సామాన్య అవి నాయకలు మూడు విధములు.

స్వీయ :- తన స్వామియందే అనురాగముగల పతివ్రత స్వీయ.

స్వీయలో మూడు విధములు :

ముగ్ధ, మధ్య, వ్రగల్వ.

ముగ్ధలో నాలుగు విధములు :

1. అజ్ఞాత యౌవన : యౌవన ప్రారంభమును తెలిసికొనలేనట్టిది.

2. జ్ఞాత యౌవన : యౌవన ప్రారంభమును తెలిసికొనగలిగినది.

3. నవోద : కొత్తగా వివాహమగుటచేత సిగ్గు, భయము గలది.

4. విస్మయనవోద : బెదురుతీరి, వినయముతో వ్యవహరించునది.

'మధ్య' అరు విధములుగా నుండును.

1 మధ్యధీర, 2. మధ్యాధీర, 3. మధ్యధీరాధీర, 4 మధ్యధీరాశేష్ట కవిష్ట, 5. మధ్యాధీరాశేష్ట కవిష్ట, 6. మధ్యధీరాధీర శేష్ట కవిష్ట

వ్రగల్వ ఎనిమిది విధములు :

1. ధీర, 2. అధీర, 3. దీరాధీర, 4. దీరాశేష్ట కవిష్ట, 5. అధీరాశేష్ట కవిష్ట, 6. దీరాధీరా శేష్ట కవిష్ట, 7. రతిప్రియ, 8. సురకానంద మోహిత.

వి వ ర ము లు :

1. ముగ్ధ : అంకురిత యౌవన.
2. మధ్య : లజ్జ, మస్మదోత్సాహము సమానముగా గలది.
3 వ్రగల్వ : సకలకీ కలాప కోవిద, లజ్జను జయించినది. కామేచ్ఛ గలది. ప్రౌఢ

మ ధ్య

1. ధీర :- అన్యత్ర సంబోగముగల పతిని వ్యంగ్యముగా కోస వదనములు పలుకునది.

2. అధీర :- అన్యత్ర సంబోగమైన పతిని పరుష వాక్యము లాడునది.

3. దీరాధీర :- అన్యత్ర సంబోగమైన పతిని ఎత్తి పొడుపు మాటలచేత, దుఃఖముచేత కోపమును వ్రకాశింపజేయునది.

4. శేష్టకవిష్ట :- నాయకుడు యిద్దరు భార్యలను గలిగియున్నప్పుడు ఒక నాయకకంటె మరియొక నాయకయందు అధిక ప్రేమ కనబరచుటవలన ఈ భేదము లేర్పడును. అది యెఱిగి కోపము వ్రకాశింపజేయునప్పుడు దీరాధీరాది లక్షణములు గలిగి యుండురు.

వ్ర గ ల్ వ (ప్రౌ ఢ)

ధీర :- అన్యత్ర సంబోగముచేసి వచ్చిన పతియందు రక్త్యుదాసీన భావముగల నాయక, దైర్యము వ్రధానము, వ్యంగ్య వదనము లాడునది.

అధీర :- అన్యత్రతో కూడి వచ్చిన పతిని వ్యంగ్య రహితముగా పరుషవాక్యము లాడునది. అదైర్య వ్రధానము

దీరాధీర :- పరత్రతో రతికీ సల్పి వచ్చిన పతియందు రక్త్యుదాసీన భావము గలిగి వ్యంగ్యముగాను, స్పష్టముగాను కోపమును జూపునది. దైర్య అదైర్య మిత్రతం.

శేష్ట కవిష్ట మొదలైన భేదములు వ్రగల్వకుకూడా గలవు

వ ర కీ య

వరకీయ - వర పురుషుని యందుగల అనురాగమును, వ్యక్తముగాకుండ నుండునట్టిది.

వరకీయలో కన్య, వరోధ అవి రెండు విధములు :

కన్య :- అవివాహితురాలై తలిదండ్రుల అదీనములోనుండి జార వ్యాపారము చేయునది.

వరోధ :- వివాహితురాలై గూడా జార వ్యాపారము గలది.

ఈ నాయకలో కొన్ని ముఖ్య భేదములు :

1. గుప్త 2. విదగ్ధ, 3. లక్షిత, 4. కులంబ, 5. అనుభవాన, 6. ముదిత - (i) సాహసిక (ii) ప్రతిభావతుర (iii) అపలావతుర.

1. గుప్త :- జార సురతమును గోప్యము చేయునది.

గుప్త మూడు విధములు :

వృత్త సురత గోపన :- అనగా అరిగిన జార సురతమును మర్య పరచునది.

వర్తిష్యమాణ సురత గోపన :- జరుగబోవు జార సురతమును గోపనము చేయునది.

వృత్త వర్తిష్యమాణ సురతిగోపన :- జరిగిన జార సురతమును, జరుగబోవు వట్టిదానిని మర్చనముచేయునది.

2. విదగ్ధ :- తన మనోవిప్రాయము వితరులకు తెలుపకుండా జారునికి మాత్రము తెలుపునది.

ఈమె వాగ్విదగ్ధ, క్రియావిదగ్ధ, అని రెండు విధములు.

వాగ్విదగ్ధ :- వాక్పాత్యముతో తెలియపరచునది.

క్రియావిదగ్ధ :- క్రియలచేత దెలుపునది. అంగప్రత్యంగ గోపాంగములయొక్క సంక్షిబ్దచేత తన కోరిక తెలియపరచునది.

3. అక్షిత :- తన చర్యలు యితరులు కనిపెట్టుచున్నారని తెలిసికొనునది.

4. కులట :- బహుపురుషులతో సురతము గోరునది.

5. అనుశయన :- సంకేతస్థాన సందర్శనమును చింతించునది.

(i) వర్తమాన సంకేత స్థల సందర్శనమును గూర్చి చింతించునది.

(ii) సంకేతమందు కార్యము లభింపకుండుట చేత చింతించునది

(iii) తాను విశ్వయించిన సంకేత స్థలమునకు ప్రయుడు రాకుండుటచేత యితర స్థలమునకు వెళ్ళినట్లు తెలిసి అమతావము బొందునది, అని అనుశయన మూడు విధములు.

6. ముదిత :- తనకు నమయము దొరికినదని ప్రయునికి దెలుపుటకు ఉత్సాహపడునది.

7. సాహసీక :- పతి సమీపమందున్నను అతనిని వంచి విప్రియవి గూడునది, భర్త, అత్త, మామలు లేనినమయమును గూర్చి సాహసించి చెప్పనది.

“ఇది మంచి నమయమేయి : గోపాం

యికనైన లేచి రావోయి

మదన జనక వాడు

మామ యింటను లేడు

వదిల గారిపుడే నన్

వదలి అవతల కేగే”

8. ప్రతిభాచతుర :- తన వ్యభిచారము కొంత బయలుపడినను వాక్పాత్యముచే బొంకునది.

9. అవలాపచతుర :- తను అమాయకురాలని రోదనముచేసి పతిని వంచి విప్రియము పతికి కవికరము పుట్టించునది.

సామాన్య భేదములు

ద్రవ్యముకొరకు సకల పురుషులయందు అనురాగము ప్రదర్శించునది సామాన్య.

జాతిసామాన్య, అగంతుక సామాన్య, గూఢ సామాన్య అని సామాన్య మూడు విధములు.

జాతి సామాన్య :- అనివాహితురాలై తన కులవృత్తిని అనుసరించునట్టి ప్రి.

అగంతుక :- వివాహితయైనతరువాత పతిని విడచి విచ్చలవిడిగా ద్రవ్యముకొరకు వ్యభిచరించునది.

గూఢ సామాన్య :- వివాహితయైగాని, కాకగాని పతిని విడిచి యింటివారియొక్క అనుమతిపై సందరించి ద్రవ్యము సంపాదించునది.

గూఢ సామాన్యము వండితులు ఒప్పుకబోయిననూ, ఇట్టి వారు గూఢ సంఘములో నున్నారు. కనుక పేర్కొనబడినది

అష్టవిధ నాయికలు.

లక్ష్మణములు - లక్ష్మ్యములు

1. ప్రోషిత భర్తృక, 2. అండిత, 3. కలహంతరిత, 4. విప్రలబ్ధి, 5. విరహోత్కంఠిత, 6. వానక సత్తిక, 7. స్వాధీన పతిక, 8. అభిసారిక.

1. ప్రోషిత భర్తృక :- పతి దేశాంతరము బోయి యుండగా వియోగముచే చింతించునది.

ఈ నాయికయొక్క దశావస్థలు

1. దృక్పంగము	6. అరుచి
2. మనస్సంగము	7. ప్రీత్యాగము
3. సంకల్పము	8. ఉన్మాదము
4. జాగరము	9. మూర్ఛ
5. కృశత	10. మరణము

ఈ నాయికయందు మరణముతప్ప మిగిలిన అవస్థలు అభివయించవలెను.

ప్రోషిత భర్తృక-క్షేత్రయ్య పదము

మ విమవి తెలుపుడు-నేలాగు తాకుడు
నేమి చేతునే చెలియ :

1. వ. భామారో : యూరికి-బయలుదేరెడు వేళ
ప్రేమ మీర నా సామి నిలిది చెప్పినమాట ||ఏమని||

(1) “అన్న మిందక-అతివెక నొందకు
కన్నీరు వింపకు-కలువరింపకు”మని
ఎన్నెన్నో విధముల-హితవుల తెలుపుచు
కన్నీరు వించుచు-కాంతుడు చెప్పినమాట ||ఏమని||
...   .
...   .

2. ఖండిత :- ప్రియునియం దన్య ప్రేమ సంగమ
చిహ్నములను జూచి ఈర్ష్యబొందునది, కోపించునది ఖండిత.
నామకుడు చెంతనే యుండును.

ఇందులో భావ ఖండితయును గలదు. అనగా పతి అవ్యక్తితో కూడెనని తెలిసి పతి యేతెంచినవిధప దండించ నుద్యుక్తుడై యుండునది.

ఈ నాయిక చేష్టలు - 8

1. దృఢములేని మాటల నాడుట
2. విచారము
3. కాక నొందుట. అనగా కోపము చెందుట.
4. విట్టూర్పు పుచ్చుట
5. తెలతెలబోయి యారకుండుట
6. కన్నీరు వించుట.

ఈ నాయిక వ్యాపారములు - 8

1. విట్టూర్పు
2. పలుక కుండుట
3. కన్నీరు వించుట
4. క్రమించుట
5. భేదపడుట
6. మూలుగుట.

(స్వీయ) ఖండిత నాయిక - క్షేత్రయ్య పదము

ప॥ తగిలితివిక విన్ను-తరలనీయ నోయి

అ॥ ప॥ వగకాదా : మా మువ్వ గో-పాలా : నా సామి ||తగిలితి||

త॥ 1) గంధము చాటున మనమైన జడవేటు
కందియున్న సొగసు-కనుగొంటినోయి :
సందిట మనకు ఈ-చందురు పిల్లలు
అందమాయె నోయి-అందుకేమోయి ||తగిలితి||
...   .
...   .
...   .

3. కలహంతరిత

పతి నవమానించి, తరువాత కావబడునది.

ఈ నాయికకు, నామకుడు చెంతనే యుండును. లేవియెడల రాయబార మంపును.

ఈ నాయిక చేష్టలు   ఈ నాయిక వ్యాపారములు

1. తొందరపాటు	నిర్వేదము
2. విచారము	విషాదము
3. విట్టూర్పు	మదము
4. మోహముచేత	బొత్తుకృము
5. దుఃఖముచేత	మోహము

మొదలైన నందఱులు

ఈ నాయిక వ్యాపారములు.

(స్వీయ-ప్రౌఢ)- కలహంతరిత -క్షేత్రయ్య పదము

ప॥ పేరకాదు రమ్మనవే : నా సామిని

అ॥ ప॥ మోరతోపుసేయక - మువ్వగోపాల సామిని ||పేర॥

(1) అలిగేవారలు లేరో : అంతలోనే సమ్మతించి

కలిసేవారలు లేరో : కలికిరో : యిప్పుడు
చలనల్లి యిందురాడు - చాల మ్రొక్కిన వివరు
పలరాజు బారికోర్వ - వళముగాదో యమ్మా ||పేర॥

4. విప్రలబ్ధి

సంకేత స్థలముని పతిని గానక వందింపబడి వ్యాకులబడునది.

ఈ నాయిక చేష్టలు 5.

1. మిక్కిలి విచారము
2. విట్టూర్పు
3. పతి జనుల దూషించుట
4. కన్నీరు వించుట
5. మూర్ఖిల్లుట.

వ్యాపారములు

1. నిర్వేదము
2. చింత
3. భేదము
4. దైన్యము
5. ఆశ్రువులు
6. విట్టూర్పు
7. మూర్ఖ

— మొదలైన నందఱు రి నాయిక వ్యాపారములు.

(స్వీయ-ప్రౌఢ) విప్రలబ్ధి క్షేత్రయ్య పదము

ప॥ ఈ పేను తీవునకు-నెంత ప్రియమాయెన్

అ॥ భామ : మా మువ్వ గో-పాలా కొగిది లేని ||ఈ పేను॥

(1) వదలి : నే నాకదోట-ప్రాణేక దోకదోట
ఎకదాని మరువించే-యిడుములకు లోనై
కడలేని విరహాగ్ని-గ్రాగియున్నది చాల
పుడమిలో వేరె యి-న్మును లేదె సుదతి :   «ఈ మేను»

....
...   .

6. వి ర హో త్క ర తి త

ప్రియుడు రాదాయెనని విరహమునేత చింతించునది. నాయకునికి రాయణార మంపును.

ఈ నాయిక చేష్టలు - 6

1. దుఃఖము	4. శరీరము చిక్కుట
2. కావము నొందుట	5. శరీరము వణకుట
3. ఆవరించుట	6. తన దుఃఖమును చెబులకు చెప్పుకొనుట.

ఈ నాయిక వ్యాపారములు

1. సంకాపము	4. కప్పిరు విడుచుట
2. దేహము వణకుట	5. వసులయందు ప్రీతిలేమి
3. చిన్నబోవుట	6. తన అవస్థను చెబులకు తెల్పుకొనుట

-మొదలైన వ్యాపారములు గలుగును.

వి ర హో త్క ర తి త

(స్వీయ - మధ్య) -   - క్షేత్రయ్య పదము

వ॥ ఎందుకు వగలేసెనో : కనులజా - దికనైన లెన్పు
ప్రాయడో :

అ॥ వ॥ అందుకందుకు చెబు లమరికతో నున్నారు
చందమామ - ఈరేయి - చల్ల మందడే దై వమా :   «ఎందుకొ»

1. బరిమి నేమంటినో : నా సామివి తెలియక బొమ్మంటినో
కలకంకిరో : వివనే - కలలోన వాని గంటి
చెలిమి చెలువుడేల - చేరదీయదు దై వమా :   «ఎందుకొ»

....
...   .

6. వా స క స జ్ఞ క

అ సమయమునకు ప్రియుడు రాగలడని సురత సామగ్రిని వన్నాహము చేయెనది. కా వలంకరించుకొనునది: వడకయిల్లు

శృంగారిని యెదురు చూచునట్టిది.

నాయకునికి రాయణార మంపును.

ఈ నాయిక చేష్టలు

1. కోరికలు	4. అనుభవించదగిన పూలు, గంధము.
2. చెలికత్తెతో విలాస మధుర పదార్థములు తాగ్రతచేయుట.	
ముగా గడుపుట	5. వచ్చేవారిని ప్రియు డెన్నడు వచ్చునో
3. ప్రియుడు వచ్చే చెప్పుమని అడుగుట, ఆత్మత.	
దారిని చూచుట.	

వ్యా పా ర ము లు

1. నాయకునితోటి క్షీడంను గూర్చి యోచించుట.
2. సఖులతో వినోదము నల్పుట.
3. అడుగడుగునకు చెలికత్తెను సావిప్రాయముగ జూచుట.
4. తన దగ్గరకు వచ్చేవారిని నాయకుడని భ్రమతెంచుట.

(స్వీయ-మధ్య) వా స క స జ్ఞ క - క్షేత్రయ్య పదము

వ॥ అవునమ్మ : మీకేమి :- అందరు బోదించెదరు

అ॥ వ॥ వపుగాడు వాని గుణము-నాటివలెనే లేదు   «అవునమ్మ»

(1) ఎదురుగా తల వాకిట నే-నెంత పేసైనాను

ఇదే వచ్చునో యనుచు-హితవుతో నేను

పదములమీద కడుగ-వప్పిరు చేటాని

సుదతి నంపిన రాక చులకనగా జూచేగాని   «అవునమ్మ»

...   .
...   .

7. స్వా దీ న ప తి క

కాతెప్పినట్లు విని, కోరినట్లు చేయు నాయకుడు గలది.
వతిని స్వాదీనమందుచుకొని సంకోషించునది.

ఈ నాయిక చేష్టలు

1. వన విహారము.
2. మన్మథ సంబంధమైన ఉత్సవాదులను చేయుటయందు చూచుటయందు కోరిక.
3. మదించి యుండుట.
4. కాక నొందుట.
5. కా కోరిన కోరికలు చెల్లించుకొనుట.

వ్యా పా ర ము లు

1. మన్మథ పూలు చేయుట, కనుట.
2. వనవిహారము.

3. జలక్రిడ

4. పుష్పావళయము.

5. కుత్ర వప్తములను ధరించుట.

స్వీయ-మధ్య) - స్వాధీన పతిక - క్షేత్రయ్యపదము

స॥ అమ్మా ! యిటువంటివాని - కేమి పేరుదునే

అ॥ కొమ్మ ! మువ్వగోపాలని - గుణము చెప్పెద వివరము
॥అమ్మా!

1. నయ్యెద జేపట్టుకొని - పాయజాలనని వాడు
నయ్యెటలాడుచు నన్ను - చాలవలపించునమ్మ

... ..
... ..

8. అభిసారిక

ప్రియుడుండు సంకేత స్థలమునకు బోవునది.

ప్రియుని తనవద్దకు రప్పించుకొనునది.

ఈ నాయక మూడు విధములు

- (1) జ్యోత్స్నాభిసారిక
- (2) తమోభిసారిక
- (3) దివసాభిసారిక

జ్యోత్స్నాభిసారిక:- వెన్నెలలో దిరుగునది.

ఈ నాయక చల్లని చలువ వప్తములు ధరించి, కర్పూరము, గంధము, మల్లెపూలు, రవల సొమ్ములు, ముత్యాల సరులు ధరించి వెన్నెలలో ప్రియుని జేరిబోవును.

తమోభిసారిక:- చీకటి రాత్రులలో ప్రియుని జేర బోవునది.

ఎఱ్ఱని, నల్లని, లేక నీలిరంగు దుస్తులు, నల్లకలువలు, చీలాల లేక తెంపుల సొమ్ములు, కస్తూరి గంధము ధరించును.

దివసాభిసారిక :

వగటివేళ జననమూహ మున్నప్పటికి వారినందరిని తప్పించు కొని ప్రియుని గలయునది

చేష్టలు

సమయోచితముగ వేషము వేయుట- ప్రజ్ఞ, శంక, నైపుణ్యము, బుద్ధికుశలత, కవలము, సాహసము మొదలగు లక్షణములు గలది.

ఈ లక్షణములు సారాఠముగ సామాన్య నాయకయందే యుండును.

సామాన్యాభిసారిక - క్షేత్రయ్యపదము

స॥ పిలువనంపె నప్పివేళ-ప్రేమ మీరగ విపుడు

అ॥వ॥ చెలియ మువ్వ గోపాలుడు-చిత్తము రంజిల్ల నేడు ॥పిలువ॥

1. విరబోజిరో రమ్మని-విరుల జడను జాట్టి

వరువమైననాటికి-పైడి యిదే ననుచు

మరువకు మీ మాట-మనకిద్దరికి పూట

చెరుకువిల్తుదే సాక్షి-చెలియనిన నా సామి

॥పిలువ॥

కు లా ల గ నా భి సా రి క

దేహమును మిక్కిలిగా కుంచుకొని భయపడుచు నలు ప్రక్కల జూచుచు శరీరమంతయు ముసుగుతో కప్పకొనిపోవును.

స॥ చూడరే అదినదిచే హాయి-సుదతిచేయు జాడలు

అ॥ అదది కులకాంత అత్తింటి కోడలు-అల గోపాలని విడిదికి వెడలెను.

1. కొండంత కాపురమె-రానుబోను కోమలి కందలమె

దండున గెలచె మగడు తక్కువేమె-తలవ్రాత లేరికి

తప్పింప వళమే.

... ..

వీ రెవమందుగురు గాక ఆరువికు లేర్పరచిన - ప్రవత్సృత్పతిక, ప్రవసత్పతిక, సమాగమిష్యత్పతిక, సమాగచ్ఛత్పతిక అని నల్లదుగలరు.

1. ప్రవత్సృత్పతిక :- ప్రియు డూరికి పోవుచున్నాడని, ఆ వియోగమును దలచుకొని దుఃఖించునది.

ఈ నాయక చేష్టలు ఎనిమిది

1. రెం డర్థములు వచ్చునట్లు మాట్లాడుట.
2. భయమిళితమైన చూపులు
3. ప్రయాణము వింది రోపుటను అఖిలపించుట.
4. విచారము
5. లావపడుట.
6. విరాళ.
7. విట్టార్పు.
8. కన్నీరు పించుట.

ఈ నాయకను దెల్పు క్షేత్రయ్య పదము

స్వీయ - ప్రౌఢ - ప్రవత్సృత్పతిక

స॥ చాల ఇందుకే నా మనసు-జాలి బొందెరా !

అ॥వ॥ తాళగలవా ! కంచి వర-దా ! నే నిన్ను నెడదాయ ॥చాల॥

1. ఇంతింత నా మోవికేసె-విచ్చి నోరు దడవగ

వింతలో పొనుపిల్లే- వింత యెలాగో

కంఠజనక నేనిచ్చిన-శౌగం వదిలినవి
యంతగా కప్పించి వింత-వింత యెలాగో : ||చాల||

...   .
...   .

2. ప్రవసత్పత్తిక :- దేశాంతరము బోయెడి ప్రయువి
జూచి దుఃఖించెడిది.

3. సమాగ మిష్యత్పత్తిక :- ప్రయుడు దేశాంత
రమునుండి వచ్చుచున్నాడని తెలిసి వంతసిండునది.

4. సమాగ గచ్ఛత్పత్తిక :- ప్రయు డూరినుండి రాగా
జూచి వంతోసిండునది.

ఈ నాయక చేష్టలు ఎనిమిది

1. అప్పుటికప్పుడు కలిగిన వంతోషము
2. హఠాత్తుగా గలిగిన గగుర్పాటు.
3. ఆశ్చర్యముగల చూపు.
4. వెనుకటి విరహమును బోగొట్టుకొనుట.
5. ముఖము వికసించుట.
6. ఆనందాక్రమము.
7. వంతోషపు పలుకులు.
8. కోరికలు తీర్చుకొనుట.

స మా గ చ్చ త్ప త్తి క

(స్వీయ-మధ్య)   త్రేత్రయ్య పదము

హ॥ విన్ను జూడగలిగెనే యిన్నాళ్ళకు
అ॥హ॥ విన్నుజూచి నాడుగైదు-నెలలాయె మువ్వ గోపాల ||విన్ను||

1. విన్నరేయి కలలో నా-కన్నుల గట్టివట్లుండే
వెన్నుదా దిగ్గున లేచి-వెడకి కావక
కప్పిరుచే పైట దడిపి-కరగి చింత నొందితి
నన్ను దలచితో లేదో-నా నోము వలము ||విన్ను||
- ...   .
- ...   .

నాయకలో మతాంతర భేదములు

మానవతి :- ప్రయునినుండు అన్యప్రే ప్రయుక్తముగా
కోపించును. ప్రయుడు చేయు మనశ్శాంతినిబట్టి తీరదీల్లును.

ఈ నాయక లఘుమాన, మధ్యమాన, గురుమాన అని
మూడు విధములు.

1. లఘుమాన :- అన్యప్రేయందు కోరిక గలుగుటచే
ప్రియునియందు కోపము గలది. ఇందు ప్రి యు డువలాలించుటచే
మనశ్శాంతి కలుగును.

2. మధ్యమాన :- పతి అతిశయముచే మరియొకప్రే
పే దువ్వరించిన గోపించునది. నాయకు దాన పెట్టుకొనుటవలన మన
శ్శాంతి కలుగును.

3. గురుమాన :- అన్యప్రే సంతోగ చిహ్నముల జూచి
గోపించునది. పాదప్రణామముల విలువైన బట్టలు, ఆభరణములు
యిచ్చుట వలన ఎంతో ప్రయాస తరువాత కాంతించును

...   .

మరియు

తృప్త, అతృప్త, తృప్తాతృప్త అను మూడు విధముల
నాయకలు గలరు.

తృప్త :- పురుష రతిచే తృప్తిచెందునది.

అతృప్త :- పురుషరతిచే తృప్తిచెందనిది.

తృప్తాతృప్త :- రతిచే కొంత తృప్తయైతూడ ఆశచేత
యతృప్తిగా నుండునది.

(పీవివిగూర్చి వివరములు కళాశాస్త్రమునందు విపులముగా
యివ్వబడి యున్నవి.)

గ ర్వి త - 5 విధములు

గర్విత యవగా గర్విండు నాయక.

1. సౌందర్య గర్విత :- తనయొక్క చక్కదనమును
జూచుకొని గర్విండునది.

2. ప్రేమ గర్విత :- నాయకునికి తనయందు గల ప్రేమ
పల్ల గర్విండునది.

3. విద్యా గర్విత :- తమ పండితురాలనని గర్విండు
నది.

4. యౌవన గర్విత :- పరుడుదనముచే గర్విండునది.

5. కుల గర్విత :- తమ యొక్క ప కులముదాననని
గర్విండునది.

ఇందు మొదటి రెండును ప్రాచీనతొవ్వకున్నాడు గర్వి
తకు పక్రొత్తి యుండవలసినట్లు ప్రాచీనుల యభిప్రాయము.

పక్రొత్తి గర్వితకు త్రేత్రయ్య పదములలో చక్కవి ఉదా
హరణము.

స॥ రమ్మనవే నమూనాన రాయబారము లేలే॥

స॥ కమ్మవిల్లువి గన్న చక్కవి మువ్వ గోపాలుని ॥రమ్మనవే॥

1. పొగను తేనుకవచ్చి - నుదకులందరు జూడ
వగలుచేసి తల - వాకిలి విరిచి
తెగనాడే విధమేమో - దివదినము క్రొత్తలాయ
యగురు బోటిలో : వచ్చి - యెంతపేసాయనో ॥రమ్మనవే॥

... ..

అన్యాయసంభోగ దుఃఖిత :- తనయొక్క ప్రేయకు
రియొక ప్రేమతో గ్రీడించుటచేత ప్రేమవియోగమిది. అన్య ప్రే
మందుగాని కలిగిన క్రిడా విహ్నములను జూచి దుఃఖించునది.

స॥ ఏరితి బొంతేపురా ఓరొరి ఏరితి బొంతేపురొ

- స॥ ఏరితి బొంతేపు ఇరుగో నీ భుజమునదేరిన వసుపుదిగులు
నీ మేనం జారిన కుంకుమ జిక్కులు - నీ రెప్పలపై
పేరిన కాటుక కగ్గులు - వేణుంగి రారా యేటికి సిగ్గులు.

... ..

స్వీయ)-అన్యాయ సంభోగ దుఃఖిత-క్షేత్రయ్య వదము

స॥ ఏమో యీ వింతలు - యొక్కడిదే నీకు

స॥ భామా మా మువ్వగోపాలు విన్నగుడెనో : ॥ఏమో॥

1. చిక్కవడిన హారములు - చెదరిన ముంగురులు
కక్కనమై నీ మోవి చాల - గంటియున్నదిపుడు
పుక్కిటి విడెమున - బుగులుకొను వాననలు
విక్కు చనుదోయిపై - నెలవంక గురుకులు ॥ఏమో॥

... ..

... ..

ఉత్తమ :- అనగా ప్రేయకుహితము జేసినను తాను
హితమే చేయునది.

మధ్యమ :- ప్రేయకు చేయు విధముగా తానును
ప్రవర్తించునది.

అధమ - ప్రేయకు హితము చేసినను, తా వహితము
జేయునది.

దివ్య :- దేవతా ప్రే

అదివ్య :- మనుష్య ప్రే

దివ్యాదివ్య :- దేవతా ప్రే మనుష్య ప్రేగా బట్టినది.

(స్వీయ-ప్రౌఢ) దివ్యాదివ్య - క్షేత్రయ్య వదము

స॥ రేమారో మా మువ్వ గోపాలు డెందైన
లేన్న యుండితే చాలునే :

అ॥స॥ వేమారు దూరేది తగవా : తావిలో నీరు
వెల్లువ బొయ్యివంటి : యెంతటి దిటవే ॥వేమరో॥

1. నా పుణ్యము చక్కనో నాటి దినములెల్ల -
నన్ను చేపట్టలేదా :

యీవట్ల విడనాడె వెన్నెల చీకటి-
యెవరికైన లేదా : వానితో నాదా : ॥రేమరో॥

... ..

వద్దివి, చిత్తివి, శంఖివి, హస్తవి అను ప్రే జాతులను
గూర్చి విపులముగా కళాకావ్యములో వర్ణించబడి యున్నది. మరియు
ఈ జాతులకు అనుగుణములగు పురుష జాతులు వద్దినికి పాండా
లుడు చిత్తనికి కూచిమారుడు, శంఖినికి భద్రుడు, హస్తనికి
దత్తుడు గురించి గూడ తెలుపబడి యున్నది.

ఈ వివరములనుగూడ వర్తకుడు విధిగా చదువవలసి
యున్నది ఎందుకనగా నాయకాభివ్యయము చేయునప్పుడు ఈ
నాయకలు ధరింపవలసిన ఆహార్యమును గురించి కళాకావ్య మెక్కు
వగా నుపకరించును. నాయకలయొక్క గుణములనుబట్టి వారి
యొక్క దుస్తుల రంగు, ఆభరణములు, అవయవముల తీరు
మొదలైన విషయములన్నియు చర్చింపబడియున్నవి. క్షేత్రయ్య
మొదలైన వద రచయితల వదముల వర్ణనయించవలసి వచ్చి
నప్పుడు ఆహార్యములో ఈ నాయకలయొక్క వర్ణన సరిపోవును.

ఉదా :- వద్దివి జాతియొక్క ఆహార్యము, అవయవముల
తీరు స్వీయ నాయకకు పునయోగించవచ్చును. ఇట్లే యితర
నాయకల విషయంలోకూడ.

పై నాయకలయందు సూక్ష్మమైన భేదములవల్ల యెన్నో
భేదములు పుట్టుచున్నవి.

మరియును ఒకే నాయక రెండు మూడు నాయకా భేదము
లను పొందుట గలదు

ఉదా :- కలహాంతరిక నాయక. అందితయై గోపించి, భక్త
నెళ్ళిన తరువాత విరహోత్కంఠితావస్థతో వ్యాత్రావము చెందును.

స॥ మానవి వినవే నే మందబుద్ధిశూ మాటాడ యుంటినే ॥

అ॥స॥ మానమే భూషణము మానఃకులత్వెల్ల
మాన మడలిన వెనుక బ్రాణమేటికే చెలియ ॥

1. ఇరుగు బొరుగు వార్త హితవుగ నేవించి
నరసునితో పొందు చాలు పొమ్మంటినే
మరుగేల చేసెబుల మాటలు నేరిని
తెరివాన బ్రతుకిట్టి తెరగాయె వికనేల ॥

... ..

మరియు విశేష విప్రలంభ అభిసారికయై పరిచి గూడుటకు వదిలి పోయి తిరుగుచు వచ్చి పరిచి అర్చన చేయుటచే విరహమున చింతించుటచే పది విరహోక్తాంతికగా మారును. అవస్థా భేదముచేత నాయక భేదము పుట్టును.

... ..
... ..

నాయకలను గూర్చిన సూక్ష్మమైన వివరములు, వీరి వలన యందు విధానము, సాత్విక సంహారము, అహర్య విశేషములను గూర్చి విపులముగా వ్రాసిన యిది ఒక పెద్ద గ్రంథమగును. కనుక సంక్షిప్త పరిచి క్లుప్తముగా వ్రాసితిని.

నాయకులు

I. పతి :- వివాహము, అందరి భేదములు :

1. అనుకూలుడు :- స్వప్రియందే సర్వదా ప్రీతి గలవాడు.

2. దక్షిణుడు :- అందరి నాయకలయందు సమముగా ప్రేమ గలవాడు.

3. ధృష్టుడు :- అపరాధియై నాయక వెళ్ళగొట్టినను అప్పటి నే యుండి నాయకతో ప్రేమయి లాడువాడు.

4. శత్రుడు :- కాంతలయందు కపటముచేయగల సమర్థుడు.

II. ఉపపతి :- జారుడు. ఇందును నాలుగు భేదములుండును.

III. వైశికుడు :- వేళ్యల యందాసక్తి గలవాడు.

వైశికుడు - ఉత్తముడు, మధ్యముడు, అధిముడు అవి మూడు విధములు.

ఉత్తముడు :- ప్రయురాలు కోవగించిన ఉపవారము చేయువాడు.

మధ్యముడు :- ప్రేమసి కోవగించిననూ, తన కోవము బయల్పరచక చేష్టించేత తన మనోభావము ప్రకటించువాడు

అధిముడు :- రజ్జు, భయ, కృపలను మాని కామక్రిడలందు గృహ్యకృత్య విభావన లేనివాడు.

... ..

నర్మసిచ్చివులు :- నాయకుల వ్యాపారములో తోడ్పడువాడు. ఇందు నాలుగు భేదములు.

1. పీతమర్దకుండు :- నాయకునికంటె కొంచెముగా

తక్కువ సమర్థుడు. కుపితయైన నాయకకు పరియందనురాగము గలిగించువాడు.

2. విటుడు :- కళాకావ్యములో సామర్థ్యము గలవాడు.

3. చేటుడు :- నాయకనాయకుల గూర్చి యందు సమర్థుడు.

4. విదూషకుడు :- అంగ వికారాదులచే హాస్యరసము పుట్టించువాడు.

... ..

నాయకకు సహాయులు

ఇందరి భేదములు.

1. దూతిక :- నాయక నాయకులకు అన్యోన్య సందేశమును దెల్పునది.

2. దాసి :- పరిచర్య చేయునది.

3. సఖి :- సమ వయస్సులో నున్న చెలియ.

4. చేటి :- సందాన చతుర.

5. ధాత్రీయ :- దాది కూతురు

6. ప్రాతివేళిని :- ప్రయునికలియుట కుత్సాహపరచునది.

7. లింగిని :- కపట యోగిని.

8. వైరంద్రి :- సంసారప్రీతి నుండి రాజప్రీతి కలంకారములు చేయునది

9. శిల్పిని :- మకరికా పత్రములు వ్రాయునది.

10. శిక్షక :- ప్రయునివద్ద నడచుకోవలసిన తీరుల నేర్పునది.

11. పరిహాసిక :- హాస్యము చేయునది.

12. సర్మిసఖి :- నాయక తనయొక్క రహస్యముల తెలుపుకోదగిన సన్నిహితురాలు.

రామాకలాపములో సత్యభామయొక్క చెలికత్తె (మాధవి) పైన తెప్పిన అందరి స్వరూపమును దాల్చును.

మహానాయకులు

1. ధీరోధాత్తుడు :- ధైర్యవంతుడు. కరుణార్థ హృదయుడు. సత్యవంతుడు, మనోదీహినియు గలవాడు.

2. ధీరోద్ధతుడు :- శౌర్యము, ధర్మము, వందనయు గలవాడు

3. దీరకాంతుడు :- కాంతుడు, ముగియును గలిగి ప్రకాశించువాడు.

4. దీర లలితుడు :- నమస్త్ర భోగములు గలవాడు.

శృంగార వివరములు

రతి :- శ్రీ, పురుషులకు గలుగు సంభోగ విషయములను దలిపించు 'రతి' యనబడును.

ఈ 'రతి' శృంగారరసమునకు కారణమగుచున్నది.

శృంగారరస కారణమైన విభావము రెండు విధములు.

1. ఆలంబనము :- రతి యను స్థాయి భావము. యెవరి నాశ్రయించి కలుగుచున్నవో అట్టి మనోహర నాయకా నాయకులు ఆలంబనము

2. ఉద్దీపనము :- శ్రీ పురుషులకు కలిగిన రతియందు దివ్యమైన వృద్ధిపొందించునది

ఉదా :- వయస్సు, సౌమ్య, చేష్టలు-తటస్థములైన మరయ మారుతము, చంద్రుడు మొదలైనవి.

అనుభావము

విభావముచేత హృదయములో రసోత్పత్తి గలిగి, వృద్ధి పొంది - కల్యాణ వీక్షణియై దానిని బహిర్గతముగా ప్రకాశింప జేయుట - అనుభావము.

శృంగార చేష్టలు - 18

1. భావము :- రసానిష్ఠాన యోగ్యతా మాత్రము
2. హావము :- ఆ భావము కొంచెముగా ప్రకాశించుట.
3. హేళ :- ఆ భావమే బాగుగా ప్రకాశించుట.
4. విలాసము :- ప్రియుని జూచినప్పుడు నాయకకు గలుగు తాత్కాలిక చేష్ట
5. మాధుర్యము :- రత్నాది సమయములలో భూషణములు లేకయే ప్రకాశించుట.
6. ధైర్యము :- అతిమోహము గలిగినను, కుల శీలాదుల సతిక్రమింపకుండుట.
7. విభ్రమము :- ప్రియునియందే మనస్సు లగ్నమగుటచే అభరణములను పక్కానముగా ధరించుట.
8. లీల :- ప్రియునియొక్క గుణముల సమసరించుటచే ప్రకాశించుట.

9. కిరికిరిచితము :- ఉల్కిలములు, పెంటనే కోవ వడుట, పెంటనే సంకోషము, అశ్రువులు - ఈ నాలుగు గూడిన చేష్టావిశేషము.

10. మొట్టాయితము :- కళాదులచే తన అభివృద్ధి మెరుకవరచుట.

11. లలితము :- రమణీయమైన దేహ విన్యాసము.

12. విచ్చిత్తి :- అభరణము లల్పముగా మున్నను ప్రకాశించుట.

13. బిబ్బోకము :- ప్రియుని కథలయందు దనదరము.

14. విహృతము :- తన యంగీకారమును మాటలచేగాక క్రియలచే దెలుపుట.

15. చకితము :- ముగ్ధత్వముచే భయపడుట.

16. హాసితము :- సంకోషమువలన గలుగు నవ్వువలన ప్రకాశించుట.

17. కుట్టమితము :- సురకానందమువలన దంతక్షతాదులను గుర్తెరుగకుండుట.

18. కుతూహలము :- ప్రియ విషయక మోహ భావ లగ్నము.

రసాభాసములు

1. శ్రీ పురుషులలో ఒక్కరుమాత్రమే ప్రీతిగలిగియుండుట.
2. నీచుల రతిని అభిలషించుట.
3. ఒక ప్రీతి అనేక పురుషులయందు ఏకకాలములో అమరాగమున్నట్లు తెలుపుట.
4. అనేక పురుషులకు ఏకకాలమందు ఒకప్రీతియందు మోహము కలుగుట.
5. ఉత్తమ జాతి ప్రీతి నీచునియందు ఉత్తమునికి నీచప్రీతియందు సౌందర్యపతికి కురూనియందు యౌవన ప్రీతి వృద్ధునియందును రతిగలుగుట రసాభాసమనబడును.
- ... ..
1. భావోదయము :- ప్రారంభములో ఒక భావము కలుగుట.
2. భావకాంతి :- అట్లు కలిగిన భావములుపరమించుట.

3. భావనందరి :- ఒకరికిగలిగిన భావము యిద్దరి మనస్సులలో ధిన్నధిన్న రసగత భావములుగా దోచుట.

4. భావ శబలత :- ఏకరసగత భావములుగాని, ధిన్న రసగత భావములుగాని పుట్టుచు, ఉపశమించుచు, మరల పుట్టుచు ఉపశమించుట. ఈ రీతిగ అనేక భావములు గలుగుట.

సాత్విక భావములు

1. స్తంభము :- కదలకుండుట, చలించకుండుట, ఏమియూ తోచక నిశ్చేష్టలగుట (ఇది పాదములందు పుట్టును)

2. స్వేదము - చమత్కరము.

చమత్కరము తుడుచుకొనుట

గాలిని ఇచ్చించుట

వ్యతిరేక గ్రహణము మొదలైన అనుభావములు గలుగును.

3. రోమాంచము :- గగుర్పాటు, పులకరింప - ఇది సుఖాద్యతీతమువలన కలుగును. (గగుర్పాటు శరీరమందంతటను పుట్టును).

4. స్వర భేదము - దగ్ధత్తిక, గద్గద స్వరము.

ఇందు మాటలయందు స్వరభంగము గలుగును.

5. వేపదు :- కంపము, ఎటుకు, స్ఫురించుట, దేహము వణుకుట (అధరోష్ణమందు బుట్టును)

6. వైవర్ణ్యము :- వెంవెల బోవుట, తెంతెలబోవుట, కాంతి మారుట. (చెక్కులయందు బుట్టును)

7. అశ్రువులు :- కన్నీరు, ఇందు కన్నీరు విడిచించుట, కన్నులను తుడుచుకొనుట మొదలైనవి గలుగును.

8. ప్రళయము :- మూర్ఛ, ఇది మనస్సు యందు బుట్టును.

పైన జెప్పిన సాత్వికములలో వుండే సంచారులు

సంచారి

సాత్విక భావములు

క్రమ

స్వేదము

క్రాంతము

- స్తంభము, రోమాంచము, స్వర భేదము, వేపదు.

కంకలో

స్వరభేదము, వైవర్ణ్యము.

అర్చిలో

స్తంభము, వేపదు.

రోషములో

స్వేదము.

అవేగములో

రోమాంచము.

ఉగ్రతలో

స్వేదము.

విషాదములో

అశ్రువులు.

మదములో

స్వరభేదము.

నిద్రలో

స్వేదము, ప్రళయము.

మృతిలో

వేపదు

మదములో

స్వేదము, రోమాంచము

మోహములో

ప్రళయము

ఆపస్మృతిలో

స్తంభము, వేపదు.

మన్మథ పంచ బాణములు

1. అరవిందము :- ప్రితులయందు దీని ప్రయోగము. ఉన్మాదము కలిగించును.

2. అశోకము :- ప్రయోగస్థలము అధరము, రోదనము చేయుట దీని కార్యము.

3. చూతము :- ప్రయోగస్థలము శిరస్సు - దీని కార్యము నమ్మోహము.

4. నవమల్లిక :- ప్రయోగస్థలము నేత్రములు. దీని కార్యము దేహము కుష్కించుట.

5. సీలోత్పలము :- ప్రయోగస్థలము గుహ్యము - దీని కార్యము మృతినొందుట.

ఈ పంచ బాణ ప్రయోగము వలనవచ్చు సప్తగు మరణోర్వ్యాగమును గమనముచే బాణప్రయోగము విలువవలెను. మరణము వలనవచ్చుచున్నదగు గమక.

నవరసములు

శృంగార హాస్య కరుణా రౌద్ర వీర భయానకాః

భీభత్సాద్భుత శాంతస్య రసాః పూర్వే ప్రకీర్తితాః

శృంగారము, హాస్యము, కరుణ, రౌద్ర, వీర, భయానక, భీభత్స, అద్భుత శాంతములని రసములు తొమ్మిది.

1. శృంగారరసము

శృంగార రసము - సంభోగ శృంగారము, విప్రలంభ శృంగారము అని రెండు విధములు.

సంభోగ శృంగారము :- బాహ్యభంగంకర రతులుగలది.

అలింగన, చుంబన, దంతక్షేత, నఖక్షేతాది భేదములు గలది అభ్యంతర రతి.

విప్రలంభ శృంగారము :- అలిలాష, విరహము, ప్రవాసము, మానము మొదలైన భేదములు గలిగియుండును.

1. అలిలాష :- సంభోగ వికీ షార్యము గలుగు మోహము.

2. విరహము :- కలనన తరువాత యెడబాటుచే గలిగే పరిణామము.

3. ప్రవాసము :- ప్రియుడుగావి, కానుగావి దేశాంతరములో మారుటచే గలుగు విరహము.

4. మానము :- ఇది రెండు విధములు.

ప్రణయ మానము :- ఇతర హేతువుచే ప్రియుని యందు కోపము గలుగుట.

ఈర్ష్యా మానము :- అన్యత్ర భోగముగల ప్రియుని యెడ గలిగెడు కోపము.

ఈర్ష్యామానము పురుషులకు గలుగదు. కలిగినయెడ రసాభావమగును.

సంభోగ శృంగారములోని సంచారులు

దైవ్యము	గర్వము	ఉగ్రత	విద్ర	సుప్తి
జడత	అవేగము	అవహేత్	మోహము	అసూయ
గ్లాని	ధృతి	ప్రీతి	విబోధము	అధ్యానము
త్రానము	స్మృతి	ఔక్కుక్యము	మదము	
శంక	దాపలము	మతి	వితర్కము	

ఇందు అనుభావములు

1. వికసించిన కనుబొమలచేత ఆందమైన చూపు.
  2. సుందరమైన, మృదువైన వస్త్రములు ధరించుట.
  3. తియ్యని వలుకులు.
  4. స్తంభాది సాత్విక భావములు.
  5. రీలాది చేష్టలు.
  6. ప్రసన్నమైన ముఖ కాంతి.
- కోరికవల్ల శృంగారము పుట్టును.

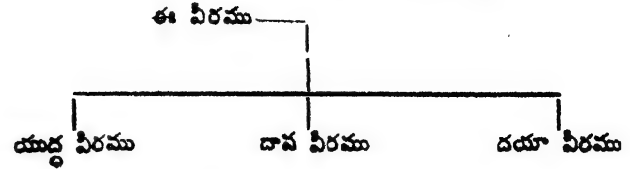
శృంగారము వలన పుట్టు సంచారులు

భయము	ఈర్ష్య	ఉన్మాదము	మదము
గ్లాని	విద్ర	జడత	అవహేత్
శంక	విషయము	ప్రీతి	
చింత	అవేగము	ఔక్కుక్యము	
ధృతి	విషాదము	దాపలము	
వ్యాధి	స్మృతి	మృతి	

2. వీరరసము

ఉత్సాహము వలన బుట్టును.

వరేంగిత మొరుంగని అవకాశాలయందు పుట్టివది.

అని మూడు విధములు.

ఇది ప్రసన్నమైన ముఖ కాంతిచే ప్రకాశించును.

వీరరసములో పుట్టు వ్యభిచారులు

మరణము	అవేగము	విబోధము	వితర్కము
రోషము	మోహము	ధృతి	ఉగ్రత
ఈర్ష్య	క్రోధము	గర్వము	హర్షము

3. కరుణ రసము

ఇష్టజన వియోగములందు బుట్టును.

దుఃఖము వలన కరుణ రసము పుట్టును.

ఈ రసములో పుట్టు సంచారులు

విరేధము	సుప్తి	చింత	శంక
దైవ్యము	విద్ర	స్మృతి	మరణము
అలవ్యము	మోహము	అవస్థారము	
ఉన్మాదము	క్రమము	విషాదము	
వ్యాధి	గ్లాని	జాడ్యము	

4. ఆద్భుత రసము

ఎన్నడును చూడని దృశ్యము చూచినప్పుడు పుట్టును.

ఆద్భుత రసము అశ్రుర్యము వలన పుట్టును.

ఇందలి సంచారులు

వితర్కము
దాపలము
అవేగము
హర్షము

5. హాస్య రసము

వికృతాది చేష్టలు చూచినప్పుడు గలుగునది. అమలము వర్ణించునది హాస్యము.

ఇందలి సంచారులు

దౌత్యము	స్మృతి	గర్వము
చాపలము	మదము	విబోధము
ప్రేమ	క్రమము	విషయము
హర్షము	మతి	

హాస్యము - 5 విధములు

1. స్మృతము :- చిదవగవు.
2. హాసితము :- నహజునైన నవ్వు.
3. ప్రహసితము :- ఒడలెరుగని నవ్వు.
4. అపహసితము :- పరిహాస యోగ్యమగు నవ్వు.
5. ఉపహసితము :- ప్రధమములో నవ్వు కలిగినదానికి తారణమును దలచుకొని మాటిమాటికి నవ్వుట.

6. భయానకరసము

భయంకరముగా మండి దృశ్యమును జూచినప్పుడు పుట్టును. భయమువల్ల భయానకము పుట్టును.

ఇందలి సంచారులు

క్రావము	చాపలము
అవేగము	మోహము
క్రమము	చింత
స్మృతి	జాడ్యము
విషాదము	అపస్మారము

ఈ భయములో సాత్విక భావము లన్నియు గలవు

7. భీభత్సరసము

ఈ భీభత్సము విచారము వలన పుట్టును. పూర్వోత్తరము కావక చేసి, వక్రాస్తావదింపట.

ఇందు కలుగు సంచారులు

విరేంద్రము	విషాదము	మోహము
శంక	భాద్యము	
అపస్మారము	దైన్యము	

8. రౌద్రరసము

తనకు బాధ కలిగించే క్రూరుల యందు పుట్టును. రౌద్రము కోపమువలన పుట్టును.

ఇందు కలుగు సంచారులు

అమర్షము	ఆవేగము	చాపలము
మదము	మోహము	ఉగ్రత
స్మృతి	గర్వము	
దౌత్యము	ఈర్ష్య	

9. శాంతరసము

విరాపేక్షయై విరాగము బొందుట

నవరసముల పుట్టుక

1. కోరిక వలన శృంగారము.
2. నవ్వు వలన హాస్యము.
3. దుఃఖము వలన కరుణ
4. రోషము వలన రౌద్రము.
5. ఉత్సాహము వలన వీరము
6. భయము వలన భయానకము
7. విచారము వలన భీభత్సము.
8. ఆశ్చర్యమువలన అద్భుతము.
9. శాంతము వలన శాంతము.

33 సంచారి భావములు

వాని నభినయించు విధానము

కా॥ విరేంద్ర క్రమదైన్య భాద్యములు గ్లాని క్రావ శంకాత్రి రుద్ధర్వావేగ దృతి స్మృతులైనవలతో గ్రాత్వా వహితాక్రావ తర్వైక్లబ్యమ దోతుకత్వమతి విద్రామోహ బోధాంతము త్వర్వాంశ్య వితర్క సుప్త్యతాద్యాన భ్రమాప స్మృతుర్.

1. విరేంద్రము	12. దృతి	23. మోహము
2. క్రమ	13. స్మృతి	24. విబోధము
3. దైన్యము	14. చాపలము	25. మరణము
4. జడత	15. ఉగ్రత	26. ముదము
5. గ్లాని	16. అపహత	27. ఆలస్యము
6. క్రావము	17. క్రవ	28. వితర్కము
7. శంక	18. విషాదము	29. సుప్తి
8. ఆర్తి	19. మదము	30. అసూయ
9. రోషము	20. దౌత్యము	31. అధ్యానము
10. గర్వము	21. మతి	32. భ్రమ
11. అవేగము	22. విద్ర	33. అపస్మృతి

1. నిర్వేదము - దుఃఖము

గత శోక కృత్యములను తలచినప్పుడు పుట్టును. విభావ శైలిని వానిని నిర్వేదము.

నిర్వేదము నభినయించవలసిన దృశ్య

1. విచారము
2. విట్టార్పు
3. దైన్యము.

వివరములు

1. కన్నీటి నీటిని చూచిచేతను, లేక అశ్రుపూరిత నేత్రముల చేతను
2. విట్టార్పులు
3. నమస్కరించుట, వేడుకొనుట, శరీరమును కుంచుకొనుట

4. చూడలందు, ముఖమునందు పేదరికము

5. దగ్గుతిక 6. వైవర్ణ్యము 7. వెలవెలబోవుట.

వీనిచే అభినయించవచ్చును

కరుణ, భీభత్స రసములలో నిర్వేదము పుట్టును.

2. శ్రమము

శ్రమము :- ప్రయాసము.

శ్రమ నభినయించు విధానము

1. చెమటబిందువులు తుడుచుకొనుట
2. విట్టార్పులు
3. నీడనుండు నిల్చుండుట
4. నిమిలిత నేత్రములు
5. విసురుకొనుట
6. ముంగిట పడచుట

శ్రమ - హాస్య కరుణ రసములందు పుట్టును.

3. దైన్యము - దీనత్వము

అభినయించు విధానము

1. బలమును విడుచుట
2. అతిశయము సజచుకొనుట
3. చూడలందు, నేత్రములందు పేదరికము, హావస్వరము
4. శరీరమును కుంచుకొనుట
5. నమస్కరించుట, వేడుకొనుట.

4. జడత - వ్యాధి, మాంద్యము

జన్మమునుగాని, అయిష్టమునుగాని అశుభవించుట (మొదలైన వాని) చేత తన్ను దా మరచుట.

అభినయించు విధానము

1. -రెప్పపాటు లేక యుండుట (ప్రభము)

2. పరవశమగుట

3. ఊరక యుండుట, చెవులు వివరించుట

భయానక, భీభత్స, కరుణ, శృంగార రసములందు పుట్టును

5. గ్లాని - బాధ

అభినయించు విధానము

1. దేహము చిక్కుట

2. సన్నని వలుకులు

3. మెల్లని పనులు, ఉత్సాహము లేక యుండుట

4. వెలవెలబోవుట

5. గుడ్డు తిరుగుట

భయానక, కరుణ, శృంగారములందు పుట్టును.

6. త్రాసము - భయము

1. శరీరము వణకుట

2. శరీరము ముడుచుకొనుట

3. రోమాంచము

4. చిత్తత్రాంతి

5. భ్రమ

మొదలైన వాని నభినయించవలెను

త్రాసము - భీభత్స, భయానక శృంగారములందు పుట్టును.

7. శంక సంశయము

1. వర్ణము మారుట

2. దిక్కులు జూచుట

3. స్వర భంగము

4. ముసుగిడుకొనుట

మొదలైన వానిచే నభినయించవలెను.

శృంగార, కరుణ, భీభత్స రసములందు పుట్టును

8. ఆర్తి - వ్యాధి

1. దేహము స్తంభించుట

2. ముఖము వంక బోవుట

3. అంగముల విగ్ని పడలుట

4. విట్టార్పు

5. అరుచుట

మొదలైన వానిచేత నభినయించ వలెను

కరుణ, శృంగారములందు పుట్టును.

9. రోషము - అమర్షము

1. స్వేదము
2. తల పంకించుట
3. చింతించుట
4. ఉపాయము వెదకుట
5. ఉత్సాహపడుట
6. తర్లన భర్లనలు

వీనిచే కనబర్చవలెను

వీర, రౌద్ర రసములందు పుట్టును.

10. గర్వము

1. అహంభావము
2. అనుగ్రహ ప్రదానము
3. మోము తిప్పకొనుట
4. మాటాడక యుండుట
5. తన ఆనయనములను జూచుకొనుట
6. ఒడలు విరుచుట

మెదలగువానిచే ప్రదర్శింపవలెను

వీర, రౌద్ర, శృంగార, హాస్య రసములందు బుట్టును.

11. ఆవేగము

ఇది 8 విధములు

1. ఉత్సాహ వేగము
2. వాతావేగము
3. వర్షావేగము
4. అగ్నివేగము
5. మత్తకుంజర దర్శనావేగము
6. ప్రేయశ్రవణావేగము
7. అప్రేయ శ్రవణావేగము
8. శ్రాంతావ్యవసావేగము

ఇష్టాయిష్ట జ్ఞానమువల్ల పుట్టిన ఆత్రత - తొందరయే ఆవేగము. ఇందు - ఇష్టప్రాప్తివల్ల గలిగిన హర్షాదులవల్లను అయిష్టప్రాప్తివల్ల గలిగిన కోక, ప్రంభాదులచేతను ఆరినయింపవలెను.

ఆవేగము - అద్భుత, వీర, శృంగారములందు పుట్టును.

12. దృతి - దైర్యము

1. సంకోచము
2. చింత లేకయుండుట
3. లభించిన దానిని అనుభవించుట

వీర, శృంగారములందు పుట్టును.

13. స్మృతి - జ్ఞాపకము

1. కనుబొమలు యెగరవేయుట
2. తల ఆరించుట

హర్షమందు అనుభవించిన దానిని స్మరణచేయుట స్మృతి. అద్భుత, కరుణ రసములందు పుట్టును.

14. చాపలము - చపలత్వము

రాగద్వేషము వలన విలకడ లేకయుండుట, చపలత్వము.

1. చెజలను దండించుట
2. దృష్టియందు చంచలత్వము
3. విలాసమైన చిరునవ్వు
4. కంఠాభరణములను కదల్చుట
5. అజ్ఞాపించుట

మొదలైనవి చెల్లును

రౌద్ర, శృంగారములందు పుట్టును.

15. ఉగ్రత

1. కుడిపించుట
2. కొట్టుట, కట్టుట
3. కల్లెర్ర జేయుట, కన్నులు, ముఖము యెఱ్ఱనగుట

మొదలైన వనినయింపవలెను

వీర, రౌద్ర రసములందు పుట్టును.

16. అవహిత్త - అంగ గోపనము

1. బొంకుట
2. దైర్యము కనబరచుట
3. తలవంచి కాలి బొటనవ్రేలితో నేలను వ్రాయుట,

వేరొక విధముగ పలుకుట, చూచుట

మొదలైన వనినయింపవలెను.

17. త్రప - లజ్జ

1. మరుగుచూచుట
2. తలవంచుట, ఓరచూపు
3. యోచించుట, బయటకు రాకుండుట
4. ముసుగిడుట
5. గోళ్ల గిల్లుట, నేల గీడుట
6. చూపులందు యెక్కువగా రెప్పపాటు

వీనిచే నభివ్యంజనవలెను

శృంగారమందు పుట్టును.

18. విషాదము

1. ఏమియు శోచక ఉపాయమును వెదకుట.
2. చేతులు విసురుకొనుట
3. ముఖమున విచారము

మొదలైనవి అభివ్యంజనవలెను.

భీతి, శృంగార రసములందు పుట్టును.

10. మ ద ము

1. మాటలలో తొట్రుపాటు, పెద్దగ నవ్వులు, ఏడుపు.
2. శరీరము తూలుట.

మొదలై న వభినయించవలెను.

వీర, భీత్య, రౌద్ర, శృంగారములయందు పుట్టును.

20. మ తి

1. భోధనముచేయునట్లు కనబడుట.
2. సంకోషము
3. శంక వివరణమైనట్లు కనబడుట
4. కనుబొమల నాడించుట.
5. సంశయముల బోగొట్టుట.

వీనినభినయించవలెను.

భీత్యరసమునందు పుట్టును.

21. ఔత్సక్యము - ఉత్సాహము

1. వేగముగ నడచుట.
2. శరీరము బరువగుట.
3. శయించుట యం దభిలాష.
4. తాళలేకపోవుట.
5. విట్టూర్పు
6. చింత, సంతాపము.

మొదలై నవి కనబరువలెను.

భీత్య, రౌద్ర, శృంగారములయందు చెల్లును

22. వి ద్ర

1. శరీరము విరుచుకొనుట.
2. అవలించుట
3. కన్నులు మూయుట.
4. తెలివిలేక యుండుట
5. దేహమందు చెమటబోయుట.

మొదలై నవి అభినయించవలయును.

శృంగార, హాస్యములయందు పుట్టును.

23. మో హ ము

1. విద్రవెందినవానివలె కనబడుట.
2. గుడ్డు తేలవేయుట
3. శరీరము వణిపోవుట.
4. దేహము మరచియుండుట.

మొదలై నవి అభినయించవలెను.

అదృశ, వీర రసములయందు పుట్టును.

24. వి బోధ ము

ఎరుకను చెందియుండుట

1. భుజములు పైకి ఆడించుట.
2. చిటికెలు వేయుట
3. ఒళ్లు విరుచుకొనుట
4. కన్నులు నలుపుకొనుట. క్రమముగా తెరచుట.
5. అవలించుట.

వీరరసమందు పుట్టును.

25. మృ తి - మరణము

శ రీ ర త్యా గ ము

1. ఎక్కిళ్లు
2. శ్వాసులు
3. వెన్నెలపేన చేయుట
4. మలయమాదుతమునకు శరీరము నప్పించుట

మొదలై నవాని వభినయించవలెను.

భయానక, శృంగార, వీర రసములయందు పుట్టును.

26. ము ద ము - హ ర్ష ము

1. ముఖమందు, నేత్రములయందు వికాసము
2. పులకలు పుట్టుట
3. చెమట వేయుట

అభినయించవలెను

వీర, అదృశ, రౌద్రముల యందు పుట్టును.

27. ఆలస్యము - జాగు

1. శరీరము విరుచుకొనుట
2. అవలించుట
3. కన్నులు చేయుటయందు బద్ధకము
4. కూర్చుండుట యందానక్తి

మొదలై నవి అభినయించవలెను.

శృంగార, అదృశ, కరుణలయందు పుట్టును.

28. వి తర్కము - సంశయము

1. కనుబొమల నెగుర వేయుట
2. తల నాడించుట
3. అలోచించుచున్నట్లు కనబరుచుట

అభినయించవలెను

వీర రసమందు పుట్టును.

29. ను ప్తి

1. ఉచ్చాసన విశ్వాసములు
2. ఇంద్రియములయందు విశ్వలక్ష్మము
3. కన్నులు మూసుకొనుట

కనబడవలెను

హాస్యమందు పుట్టును.

30. అ నూ య

1. మోము ద్రిప్పట
2. నిందించుట, ధూళేదమ
3. గర్వము
4. తిరస్కారము
5. దౌర్జన్యము

మొదలై నవి అభినయించవలెను

వీర, రౌద్ర, కృంగార హాస్యములయందు పుట్టును.

31. అధ్యానము - చింత

1. మేను చిక్కుట
2. కలవంచుట
3. సంతాపము
4. నిట్టూర్పు

కరుణ, కృంగార, భయానకముల యందు పుట్టును.

32. భ్ర మ

చిత్త విభ్రమము, వెట్టితనము

1. నిమిత్తము లేని నవ్వు
2. సంబంధము లేక మాట్లాడుట
3. హేతువు లేక పరుగిడుట
4. కూర్చుండుట, లేచుట, ఎక్కుట
5. జీవముగల మనుష్య, పశు, పక్ష్యదులతోను జడపడ్డారము

లతోను, సమానముగ మాట్లాడుట

వీని నభినయించ వలెను.

కరుణ, హాస్యముల యందు పుట్టును.

33. అపస్మృతి - అవస్మారము

1. వండ్లికొడుకులు
2. వణకుట
3. పరుగెత్తుట
4. స్తంభము
5. తిరుగుట
6. నోటి చొల్ల కాదుట
7. నోటి నురుగు గలుగుట

మొదలై నవి అభినయించవలెను

33. సంబాధల అభినయమును గూర్చి సంక్షిప్తముగ వ్రాయబడినది.

నాట్య శాస్త్రములు

భరతుని నాట్యశాస్త్రముగాక యింకను యెన్నియో గ్రంథములు, అతని తరువాత వచ్చిన వండితులచే రచింపబడినవి.

సంగీత రత్నాకరము, హస్తరత్నావళి, బలరామ భరతము, హస్తోదయము, నృత్యరత్నావళి మొదలైన గ్రంథములు.

ఈ గ్రంథము లన్నిటికి మూలము భరతుని నాట్యశాస్త్రమే. భరతశాస్త్రమును ఆధారముగా తీసికొని దేశకాల భేదములనుబట్టి భరతుని కాలములో లేని కొన్ని శాస్త్ర విషయములను చేర్చి గ్రంథములను రచించినారు పండితులు. ఈ శాస్త్రములన్నియు చదివినప్పుడు కొన్ని సమయములందు ఒకే విషయమునుగూర్చి వివిధ రచయితలు వివిధములైన అభిప్రాయముల నిచ్చుటచే యేది ప్రమాదముగా తీసికొనవలెనో తెలియక చిక్కులేర్పడుచున్నవి.

ఉదా:- 'హస్తలక్షణ దీపిక' ఇది కథకీ నిర్తకుల ప్రమాణ గ్రంథము. ఇందలి ఒక చిన్న విషయమును పేర్కొనుచున్నాను. భరతుని నాట్యశాస్త్రములోని తిపతాసము, కథకీ వారు నృత్యము లలో పతాకముగ నుపయోగింతురు. అది కంట అసహజముగ నున్నను వారి శాస్త్రరీత్యా అది తప్పగూడు. కనుక ఈ రెండు శాస్త్రములు చదివినవారు యే శాస్త్రము ననుసరించవలెనో తెలియక నిర్తకుడు చిక్క పడుట సహజమే. కాని, యిట్టి సమయములో నాట్యశాస్త్రము ననుసరించుటయే క్షేమకరము. ఎందుకనగా భరతముని చెప్పిన హస్తములు వానియొక్క వినియోగముల విపులముగ వర్ణింపబడుటయేగాక సహజత్వముతో ఉపనిర్ణయించును. కనుక ఈ గ్రంథములన్నియు నృత్యకళయందు పరికోధన చేయు వారి కుపయోగపడును గాని ప్రారంభదశలోనున్న నిర్తకుల కుపయోగపడవు. కనుకనే అందరికి అందుబాటులోనుండే విధముగ సంక్షిప్తముపబడిన 'అభినయ దర్పణము' విశేషముగ ప్రచారము లోనికి వచ్చినది.

విద్యానాధుని 'వ్రతావరుదీయము'. శుండితరాయల 'రస గాధరము'. కామని 'రసమంజరి', రవ్యనాలోకము మొదలైన ప్రధమంబియ మనకు నాయకాభివయమందు, రసాభివయంబు నెక్కువగా ఉపకరించును.

ట్యక్తకళనుగూర్చి పురాణ పురుషుల అభిప్రాయములు

అర్జునాభిప్రాయము

శ్లో॥ భకారో భావ సంయుక్తా రేపోరాగేణ మిత్రతః
తకారతా మిత్యాహుర్పరతీర్థ వివక్షితైః ॥

కౌదురు

శ్లో॥ ఉత్తమం భరతకాత్రం
జ్ఞానవైరాగ్య సాధనం ॥

కావణుడు

"ఉత్తమం భరత కాత్రమ్ భక్తిముక్తి పరివ్రదమ్
జ్ఞానవైరాగ్య సద్బోధ కారణం మోక్ష దాయకమ్"

కోహలుడు

'సృత్యగీతాభినయై రాజానాం
రైవతం గురుం తోష దృఢతమ్ కాత్రతమ్
భక్తి ముక్తి పరివ్రదమ్ ॥"

భరతుని నాట్యకాత్రమునకు పూర్వము మన సృత్య కళయొక్క స్వరూపము

భరతునికి పూర్వము గూడ సృత్యకాత్రములు రచించిన కాత్రకారులున్నట్లు మనకు తెలియుచున్నను ఆ గ్రంథములు మనకు లభ్యమగుటలేదు కాని మనము ముఖ్యముగ ఒక విషయము గ్రహించవలసియున్నది. 'నాట్యకాత్రము'న కాదాము 'లోకధర్మ'. లోక ధర్మ ఆధారముగ కాత్రీయకళ పెంపొంది 'నాట్యధర్మ'యగుచున్నది.

నాట్యకాత్రములోని 28 వ అధ్యాయములోని 128, 129, 130 శ్లోకములలో భరతుడిట్లు చెప్పియున్నాడు

శ్లో॥ యాని కాస్త్రాణి యే ధర్మా యాని శిల్పాని యాఃక్రియాః ।
లోక ధర్మ ప్రవృత్తాని నాట్యమిత్యథి సంజ్ఞితమ్ ॥ 128

శ్లో॥ సచక్షణంహి లోకవ్య స్థానరస్య ధరస్యచ
కాత్రేణ వియతం కర్తుం నానాచేష్టా విధింప్రతి ॥ 129

శ్లో॥ నానా శిలాః ప్రకృతయః శిలే నాట్యప్రతిష్ఠితం
తస్మాల్లోక ప్రమాణంహి జ్ఞయం నాట్యం ప్రయోక్తుమ్ ॥ 130

ఏ కాత్రములు, ఏ ధర్మములు, ఏ శిల్పములు లోక ధర్మము ననుసరించి యుండునో దానిని నాట్యమందురు.

స్తావర జంగమాత్మకమైన లోకము యొక్క చేష్టావిధుల నన్నిటిని కాత్రముజేసి మరీకట్టించి సాధ్యము కాదు.

ప్రకృతులు చెక్కుచేయములు గలవి. శీలమందే నాట్యము విర్చియున్నది. కావున నాట్యమునకు లోకమే ప్రమాణమని నాటకముల ప్రదర్శించువారు తెలుసుకొనవలెను. పర్యవసానములో చెప్పదగిన దేమిదన - నాట్యమును చక్కగా నభ్యసించి, దానినే పట్టుకొని ప్రాకులాదక, ప్రపంచ జ్ఞానము గలవాడై, లోక వ్యవహారమును బాగుగ పరిశీలించి అనుసరించుట నటనకు యుక్తము అని, నేర్పిన విద్యకు మించినది లోకానుభవమని.

దేవాలయ శిల్పములోని సృత్య భంగిమలు

1. నాగార్జున శిల్పములోని భావ భంగిమలు.
2. ఎల్లారా గుహలలోని నటమహాశిఖరుడు నటరాజ సృత్య విన్యాసములు.
3. పల్లవుల ఆది శిల్పవైభవమును వెల్లడించునట్టి కంచి కైలాసనాధుని ఆలయంలోని సృత్య కరణములు.
4. తంజావూరి బృహదీశ్వరుని ఆలయంలోని శాంధవ భంగిమలు
5. చిదంబరములోని నటరాజస్వామి ఆలయములో సృత్య కరణములు.
6. రామప్ప గుళ్లలోని సృత్య భంగిమలు.
7. తాడిపత్రి ఆలయంలోని కరణ విన్యాసములు.
8. అజంతాలోని బుద్ధభగవానుని ఊపకచరిత్రకు సంబంధించిన చిత్రలేఖనము.

సర్వకలకు తమ భావప్రకటన పెంపొందించుటకు, సృత్య సృత్య, విన్యాసములను పరిదిద్దుకొనుటకు యంతగానో ఉపకరించును.

ఈ శిల్పకళ అంతయు మనకు ఒక్కొక్క భంగిమనెట్లు పట్టవలయునో తెలుపుచున్నది. ఆ భంగిమయొక్క సంపూర్ణ స్వరూపమునుగూర్చి మనము చక్కగ తెలిసికొనగల్గుదుము. కాళ్లు చేతులు, తల యొక్క రీతి యెట్లుండవలెనో, నాచియొక్క కొలతలు మొదలైన వివరములన్నియు చక్కగ పాటించి మలచబడిన శిల్పఖండములగుటచే మనకు బాల మనయోగకరము గా మండును. ఈ శిల్పములోని సృత్య భంగిమలను పరిశోధించునప్పుడు మనము ముఖ్యముగ గుర్తుంచుకొనవలసిన విషయములు కొన్ని యున్నవి. ఈ భంగిమలన్నియు ఒక సృత్యకరణయొక్కగావి, సృత్యము యొక్కగావి ముగింపు భంగిమలు మాత్రమే. దీనిని ప్రారంభించు నప్పటి భంగిమలుగావి, మధ్య ప్రదర్శించవలసిన (చా) భేదములుగావి అందు చిత్రీకరింపబడవు. కనుక ఆరంభమందలి భంగిమల యొక్క స్వరూపమును, తరువాత వచ్చు భంగిమలలోని అంగ విన్యాసమును ఊహించుకోవలసి యుండును.

నాగార్జున శిల్పము

నాగార్జునలో ప్రతి భంగిమయు ఒక్కొక్క రసమును బోషించునట్టివిగా యున్నవి. రసాభివ్యయముందు వివిధ సంచారం నెట్లు బోషించవలెనో, గురు ముఖముగ అభ్యసించిన విదవ వర్తకులు ఈ శిల్పములోని ప్రతి చిన్న భంగిమను చక్కగ తెలిసింపి ఆ భావములను పట్టుటకు ప్రయత్నించినచో సాత్విక ప్రధానమైన వారి యభివ్యయ విద్య యంతగానో వృద్ధి జెందును

ఎ ల్లో రా

ఎల్లోరాలోని శిల్ప భంగిమలు మహా దేవుని యొక్క శాండవమును గూర్చి విశేషముగ తెల్పునట్టివి ఆ భంగిమల నన్నిటిని తేల్చి చుద్యవకొన్ని 'చారి' భేదములను, గతులను జతపరచి నృత్యమాడిన శివరీల లన్నియు ప్రదర్శించ వచ్చును ఈ భంగిమలు శివ కదలకు నెక్కువగ నువకరించును

కంచి, తంజావూరి, చిదంబర ఆలయములలోని

నృత్యకరణములు

భరత శాస్త్రములోని 108 కరణములు యందు చెక్కబడి యున్నవి. తంజావూరి ఆలయముందు 88 మాత్రము చెక్కి విలిపి నెసిరి.

కంచి త్రైలావనాదుని ఆలయంలోని కరణములు బహుముందరి ఎంతమగు చక్కని భావ ప్రకటనతో గూడి కనులకు మండుచును గొల్పును. ఇందు పరిరాజస్వామి వర్తన మారుచున్నట్లు చెక్కిబడి యున్నవి చిదంబరాళయములోని శ్రీమూర్తి నాట్యమాడునట్లు చెక్కిరి ఆ కాలములో నువయోగించిన వివిధ వాద్యములయొక్క స్వరూపములు గూడ మనము యందు నుండి కొంతవరకు తెలిసికొనగలము.

పైరెండు ఆలయములలోని భంగిమలు ఒక్కొక్క కరణముయొక్క ముగింపు స్వరూపములు మాత్రమే ప్రారంభ విధానము, విన్యాసక్రమము మాత్రము యందులేదు. తంజావూరి బృహదీశ్వరాలయముందట్లుగాః ఒక్కొక్క కరణమును విన్యాసము జేయ వద్దతిని తెలుపు విధముగ శిల్పులు మలచినారు.

కరణములకు నుబిందించిన ఒక అతి ముఖ్యమైన భంగిమ నేను పాలకొల్లు ఆలయం 'షీరామర'లో జూచితిని ఆ భంగిమను ఈ గ్రంథములో పొందుపరచితిని 'అది 'లలితకరణము'వకు సంబంధించినట్టిది ఆ కరణము పట్టునప్పుడు పాదముయొక్క గతిని తెల్పుటకుగాను వివిధ కరణములలో పాదమును చిత్రించి జూపినారు. శిల్పి అట్టి భంగిమలవల్ల వివిధ కరణములు పట్టవలసిన శాస్త్రీయ వర్తకులను బహు సులభముగ తెలిసికొనవచ్చును.)

రామప్ప, కాడిపత్రి ఆలయములలో నృత్యకళకు, ముఖ్యముగ దేశి సాంప్రదాయమునకు చెందిన అనేక భంగిమలు రూప

కల్పన చేయబడియున్నవి దీని ఆరాధనవల్ల శాస్త్రీయ వర్తకులక గాక దేశి సాంప్రదాయములలోని విశిష్టత గ్రహించ గలుగుదుము

రేపాక్షి దేవళములో వద్దిని జాతిశ్రీ. సాంబాలజాతి పురుషుని విగ్రహములు ముఖ్యముగ చూడవలసివని ఇటుల ప్రఖ్యాతి వహించిన ప్రతి దేవాలయములలోని శిల్పము మనకు నృత్యకళకువయోగ వడునట్టిదిగ నుండును.

శిల్పములోని భంగిమలు మనకు నృత్యమునకువయోగవది నంతగా అభివ్యయమునకు తోడ్పడవు శిల్పములోని ఆహార్యము గూడ నృత్య నాటికలకు, నృత్యములకువయోగవడును.

అశ్వనయ కళను వృద్ధిబొందించుకొనుటకు ప్రతి వర్తకుడు కొంతకాలము అజంతా గుహలలోని చిత్రలేఖనమును ఆరాధించ వలెను. శృంగారము, వీరము, రౌద్రము, భయానకము మొదలైన యే రసములైనను చక్కగ నభివ్యయించు విధానము తెలిసికొనుటకు, ఆ యా రసములలోని దృష్టి, గ్రీవా భేదములు, శరీరముయొక్క గతిభేదములు మొదలైన వివరములన్నిటితో గూడిన చిత్రములు మనకు అజంతా గుహలలో కనబడును నృత్య ముఖ్యసించిన ప్రతి వర్తకుడు తన అభివ్యయమును సరిదిద్దుకొనుటకు కొన్ని నెలలైన చిదిగా అజంతా గుహలలోను నాగార్జున శిల్పములవద్ద గడువవలెను అందరి ఆహార్యము గేయనాటికలందు మన కువయోగవడును మరియు బుద్ధుని గాధలకు సంబంధించిన శిల్పములలో భావపూరితమైన అభివ్యయమునకు వదిలివచ్చు భంగిమలెన్నియో కనిపించును. ఇట్లు శిల్పకళగూడ నృత్యకళకు బహుముఖముల తోడ్పడుచున్నది.

... ..

న వ ర స అం గ హార ము లు

భరతవిద్యలో 'నవరస అంగహార' ప్రదర్శనక్రమము బహు ప్రాచీన కాలమునుండియు ప్రచారమునందుండినది. ఈ క్రమము ముగూర్చి భరతుడు తన నాట్యశాస్త్రమందంతగా తెలవక పోయినను యితర శాస్త్రవేత్తలు విపులముగ చర్చించిరి.

పాట, మాట లేక వాద్య సంగీత సహకారముతో రసభావములను ప్రదర్శించుటకు అనువైన హాసపాద విన్యాసములు, గతి భేదములతో గూడిన నృత్యక్రమము 'నవరస అంగహార' విన్యాసము.

ఆలయములందు దేవదాసీలు ప్రదర్శించెడి ఆవృద్ధిక్పాలక ఆరాధన నృత్యములందు, ముఖ్యముగ శివదాసీలు ప్రదర్శించు ఆరాధన నృత్యక్రమముందు ఈ విన్యాసము పూర్తిగ కాంచన ను వలయుండు ప్రదర్శించబడు 'కేకా విద్య'లో ఈ క్రమముంతగా వృద్ధిజెందినట్లు గావించదు. ఆధార్యులు ఈ వర్తతిని పూర్తిగ మరచి రవియే చెప్పవచ్చును ఈ సాంప్రదాయము ననుసరించి మలచబడిన శిల్ప భంగిమలగుటవల్లనే నాగార్జునలోని శిల్పములు నవరసము లొక్కొక్క కన్నులకు పండువ గూర్చుచుండును.

భారతావనిలోని సర్వనరీతులు

సంక్షిప్త నింహావలోకనం

ప్రాచీనకాలంనుండి నేటివరకూ భారతదేశంలో అభివృద్ధి
ంది. ప్రచారములోనికి వచ్చిన నాట్య సంప్రదాయాలను ఐదు
దానిగా విభజించవచ్చును.

అవియే ఆలయాల్లోని ఆరాధన నృత్యములు, రాజాల ఆపా
లో ప్రదర్శించబడిన 'దర్పాదు - కచేరీ' నాట్యములు, సామాన్య
వజ్రలకారకు చేయబడిన భాగవతములు, సామాన్య ప్రజల జానపద
నృత్యములు, గౌరీములు నృత్య రీతులు -

ఈ నృత్యములన్నియు మార్గి, దేశ సంప్రదాయముల
సనుసరించి లాస్య, తాండవములుగా, నాట్యనృత్య నృత్యాలైన
ముములుగా రూపొందినట్టివి -

కావునముల్లో దెల్పిన విధముగా కరణాంగహారస్థానక రేచక
చారి గతి విధానములను ప్రదర్శించుట, 'మార్గి' సంప్రదాయము.

అయా ప్రాంతీయ కళాభిమానుల, కళావేత్తల అభిరుచుల
సనుసరించి రూపొందించబడి ప్రచారములో పెట్టబడిన సర్వనము
'దేశ' సంప్రదాయము.

కావ్రీయ, సంప్రదాయ విద్యల్లోని భేదములు - నాట్య
కావ్రీయముల ననుసరించి రూపొందించబడిన నాట్య, నృత్య నృత్య
అభినయాలను గలియుండి పండిత పామర జనరంజకంగా
సంస్కరించబడిన విద్యావృద్ధి కావ్రీయము

సామాన్య ప్రజల అభిరుచుల సనుసరించి రూపొందించ
బడి, పిదప పండితుల, కళావేత్తల అభిమతానుసారముగా కావ్రీయ
పద్ధతులతో తీర్చి దిద్దబడినట్టిది సంప్రదాయ విద్య.

ఈ రెండింటిలో కావ్రీయ పద్ధతుల సమ్మేళన ముండినమా
వాటి ప్రయోగ వివిధములుగా భేదమున్నది. సంగీత రచన
లందు, అభినయ తీరులందు, నృత్య గమనమందు చాలా తేడా
వుండును.

ఉదా : భరతనాట్య భాగవత సర్వక రీతులు : వానియందు
వయోగించే సంగీత రచనలు

స్వరవల్లపులు, స్వరజతులు, పదవర్ణములు, పదములు, జీవ
కళలు, తల్లానులు - ఇత్యాది రచనలు కావ్రీయ పద్ధతుల సనుసరించి
రూపొందించబడిన వగుటచే కర్నాటక సంగీతమందంతటనూ ఒకే
తీరున గానముచేయబడి, పునయోగించబడుచున్నవి. ఈ రచనలే
భరతనాట్యమందు పునయోగించబడుచున్నవి.

ఇక భాగవతమందువయోగించబడునట్టివి-దరువు, ద్విపద,
కందార్పము, ఏల, రచనం, అర్ధచంద్రిక యిత్యాది రచనలు భాగవత

సంప్రదాయంలో పునయోగపడును. ఇవన్నియు 'దేశ' సంప్ర
దాయ రచనలు - వీటియందు రాగము, తాళము వుండును - భావ
ప్రకటనకు నృత్యనృత్యాలకు ఈ రచనలుపయోగపడినమా ఇవి
యెక్కువగా ప్రాంతీయతను మాత్రమే ప్రతిబింబించుచుండును.
ఈ రచనలుగూడా కర్నాటక సంప్రదాయములో గానము చేయ
బడినమా - మార్గి సంప్రదాయములో గానము చేయబడినమా -
మార్గి సంప్రదాయములో నుండవు. ప్రాంతీయతను, విశిష్ట
తను ప్రతిబింబించుచుండును అట్లే తమిళ ప్రాంతములందలి -
మిను గీతములు, తిరువుగళ, తేవారములు, తిరుపాలై యిత్యాది
రచనలన్ని దేశ సంప్రదాయ రచనలే - ఇవన్నియు ప్రాంతీయ
దాతీలే.

ఈ సంగీత రచనలవలనే నృత్యభాణిలోగూడా. కావ్రీయ
దాతీ - ఏ ప్రాంతమైననూ ఒకే రీతిగా - ఎక్కువ భేదములు లేక
వృద్ధిచెంది యున్నది. సంప్రదాయ విద్య అటుగాక ఆయా ప్రాం
తీయ తీరులనుసరించి ప్రదర్శితమవుటచే అటక్రమమునందే
మార్పు కన్పట్టును.

మరియు 'మార్గి' సంప్రదాయము - కాలానుగుణంగా
మార్పులు చెందక - ప్రాచీన రూపమునందే విరాజిల్లుచుండును.

'దేశ' విద్య కాలానుగుణ్యముగా మార్పులను చెందుచు
ండును

గమకనే పండితులు కళావేత్తలు మార్గి విద్యకే విలువ
నెక్కువగా విచ్చియున్నారు. అది దేశ సాంస్కృతిక చరిత్రను,
ప్రాచీనతను తెలిపకొనుటకు యెంతయో ఉపకరించును.

కావునము తప్పకుండా వీలులేదు. తప్పయిన అది కావునమే
గాదు. సంప్రదాయ విద్య అటుగాదు. అది ఒకరినుండి మరియొక
రికి అందినప్పుడు ఆ కళావేత్తల అభిరుచుల సనుసరించి ప్రవేశ
పెట్టబడిన నూతనాంశములు, మార్పులు చేర్పులవల్ల కొన్ని పూర
పాట్లు జరుగుట కవకాశముండును. కావునము అట్టి మార్పులకు
వీలుంది గనుక అదే తన స్వచ్ఛతను కాపాడుకొనుటకు అవకాశ
మున్నది - అందులకే ప్రాచీనులు కావ్రీయ విద్యలకిచ్చిన విలువ
సంప్రదాయ విద్యలకిచ్చురైరి.

లాస్యము, తాండవము -

సుందర సుకుమార భావవికాసము, కోమలకరణాంగహార
విన్యాసము గల్గినట్టి నృత్యవిశేషం లాస్యకతియనియూ,

ఉద్భుత్త గంభీరభావవికాసము - కంఠాంగ విన్యాసము గల్గి
నట్టి నర్తనరీతి తాండవమని కావ్రీయ పేర్కొన్నారు.

కాని నట్లువేళ నర్తకులు, నాట్యమేళనర్తకులు, లాస్య శాండవములను మరొక విధంగా వ్యాఖ్యానించియున్నారు.

లాస్యము ప్రేల నర్తనమనియు, శాండవము పురుషుల నర్తనమనియు సాధారణ వండిత వ్యాఖ్యానమైయుండగా-

కూర్చొని వదములు, శ్లోకములు, పద్యములు, జావళిలు యిత్యాది సంగీత రచనలకు సాత్వికాభినయము, అంగికాభినయము ప్రదర్శించుట లాస్యమనియు, విలంబి తాళలయల ననుసరించి నృత్య మాడుట శాండవమని, నట్లువేళ నర్తకులు వ్యాఖ్యానింతురు. నట్లువేళమనగా కేవలం ప్రేలు మాత్రము ఆదే నాట్యరీతి.

నాట్యమేళములో ప్రేల పురుష పాత్రలు పురుషులే ధరింతురు. ప్రేల పురుష పాత్రలు రెండునూ ఆ సంప్రదాయంలో ప్రదర్శించబడుటచే లాస్యం శాండవం రెండునూ అందు ప్రదర్శితమగునని ఒక అభిప్రాయం కలుగవచ్చును. అది సరిగారు వారు ప్రదర్శించేది శాండవ రీతియే ఈ సంప్రదాయ నర్తకులు పాత్రలందు ప్రదర్శించే లాస్యం నట్లువేళమందువలే తుద లాస్యంగాదు. శాండవమందలి కొన్ని కోమల విన్యాసములు మాత్రము వీరి నృత్య నృత్య పద్ధతి యంతయూ పరుష ప్రకృతికి అనుకూలించు శాండవ రీతివి వుండును.

అట్లే ప్రేల నర్తకుల సంప్రదాయంలో ప్రదర్శించే అడవులు జతిఅట గొంతవరకు గంభీరంగా, పుద్గుతంగా కప్పించినా అది శాండవమాత్రం గాదు. లాస్యంలోని కొంత గంభీరత గల్గిన అంగవలనము గనుక శాండవమును పోలి యుండును.

అందువల్లనే పూర్వులు కొన్నికొన్ని సంప్రదాయాలు ప్రత్యేకంగా ప్రేలకారకు, కొన్ని ప్రత్యేకంగా పురుషులకారకు విధింపబడ్డాయి.

ఉదా :- భరతనాట్యము పురుషులు ప్రదర్శించిన వారిక వరుసతో ప్రదర్శించినా ఆ భావాభినయం, అడవుల తీరికలు ప్రేలు ప్రదర్శించినప్పటి సహజ సౌకుమార్యంతో కూడియుండదు.

అట్లే కథకళి (పురుషుల నాట్యం) ప్రేలు యెంతటి గంభీర భావ ప్రకటనతో ప్రదర్శించినా అసహజంగా కనిపించును.

సాము, పొందిక, తగ్గు, విగ్గులు- అభినయ తీరులను కొంతవరకు మార్చి చేర్చుకొందురు కళావేత్తలు; ప్రేలు, పురుషులు ఈ సంప్రదాయాలను ప్రదర్శించుచున్నారు. అట్టి సమయాల్లో అవి ఆ సంప్రదాయాలుగాక మాత్రం సంప్రదాయాలుగా రూపొందును.

నృత్య నృత్యములు

రసభావములు లేని తాళ లయల నాశ్రయించియున్నట్టి అంగ వికేవము నృత్యమనియు, రసభావములు కలిగి తాళ లయల ననుసరించి ప్రదర్శించే హస్తపాదముల విన్యాసమునృత్యమనియు 'అభినయ దర్పణ' రచయిత నందికేతుని మతము.

భరతుడు నృత్య నృత్యములను పర్యాయ పదములుగా వుపయోగించినాడు. వీటిని వేరువేరుగా గాని, వీటి ప్రయోజనములు వేరుగాగాని పేర్కొనలేదు. దీనివల్ల భరతుని కాలంనాటికి నృత్యం, నృత్యం వేరుగా లేవని, తరువాత కాలంలో అవి రెండుగా విడదీయబడినవని కొందరు కళావేత్తల అభిప్రాయము దీనివల్ల భరతుడు ముందా, నందికేతుడు ముందా అనే ప్రశ్న పుద్బవించును.

ఈ వాదములతో విమిశంలేకుండా ఈ రెండు శాస్త్రములను మనం చక్కగా పరిశోధించి మన దేశంలో వృద్ధిచెందిన నర్తన సంప్రదాయములను తిలకించిన ఒక సంవత్సరము తెలిసికోగలము.

భరతుడు నృత్య నాటకములను గూర్చి ఆ సంప్రదాయ విద్యను గూర్చి తన నాట్యశాస్త్రములో విపులీకరించాడు.

నందికేతుడు ఏకపాత్ర నృత్య సంప్రదాయం గూర్చి వివరించాడు.

నృత్యనాటకమనగా కేవలం నేటి కాలంలో అడవిదుకున్న యక్షగాన భాగవతముల పద్ధతియేగాక నేటి పాశ్చాత్యదేశాల్లో ప్రచారములో నున్న 'బెల్లె' పద్ధతివిగూర్చిగూడా నాట్యశాస్త్రములో తెలిపికోవచ్చును. వాచికగానము లేక వాద్య సంగీత సహాయము, కరణాంగహార విన్యాసములతో ఒక కథను ప్రదర్శించుటయే 'బెల్లె' నర్తనరీతి ఈ రీతి అట మన ప్రాచీన భారతదేశంలో వుండింది. ఇందులోనే శివుని 108 కరణములు, వాని చేరికవల్ల ఏర్పడే అంగ హారములు, ఖండములు, మండిములు, ప్రవనములు వుపయోగించి ఒక కథ నాడుదురు. ఈ రీతి అటయొక్క పద్ధతివి కూర్చే భరతుడు నృత్య నృత్యమునుగూర్చి చర్చించినప్పుడు రెండింటిని చేర్చి చెప్పినాడు. అందువల్ల అతనికి రెండింటిని విడదీసి చెప్పవలసిన అవసరము కల్గియుండలేదు.

భరతుని నాట్యశాస్త్రము ననుసరించి రూపొందిన నాట్యరీతి భారతదేశంలోని నాట్యమేళ సంప్రదాయం లేక భాగవత సంప్రదాయం. నృత్యము (నృత్య నృత్యము), అభినయము (చతుర్విధాభినయమును) వుపయోగించి ఒక కథను ఏవిధముగా ప్రదర్శించవలెనో తెలిసిన నాట్యరీతియే భరతసంప్రదాయం.

అభినయంలో వాచికం, అహార్యములు - పాత్రలభాష మాట - వేషధారణకు సంబంధించి వుండే - అంగికము అర్థాభినయము ప్రదర్శించునట్టిది - సాత్వికం భావాభినయమును దెల్పునదిగానూ వున్నది.

నందికేత మతము ఏకపాత్ర నృత్య రీతివి గూర్చి తెలియున్నదని తెలియజేసినాను. ఒకే నర్తకి నృత్య నృత్య అభినయములను ప్రదర్శించుటకు అనువైన రీతి, అభివృద్ధి చెందిన సంప్రదాయం ఈ సంప్రదాయమును ఆరాధించినవారు ప్రేలు. వీరిదే నట్లువేళ సంప్రదాయం. వీరినే దేవదాసీలు, రాజదాసీలందరూ వీరు పురాణ కథలను నాట్యమాడక, కొన్నికొన్ని రసవత్తర మట్లు

ములు, ముచ్చటైన సంగీత రచనలు చేయబడిన వాటిని మాత్రం నాట్యమాడుదురు. మరియు యక్షగానమునే ఒక ప్రాచీన భాషని ప్రచారములోనికి తెచ్చినవారు ఈ వట్టువమే మువారే. యక్షగాన క్రమమెట్టిదనగా ఒక కథ వర్ణనాత్మక గేయరూపంలో రచన చేయబడి వుండును. ఆ రచనను నర్తకుడు గానంచేస్తూ, అది చుట్టాలను ఆంగిక సాత్విక భావప్రదర్శన (ఆరాధనయం, భావనివయంద్వారా ప్రకటిస్తూ నృత్యము సల్పును. కథ పెద్ద దీర్ఘకాలం గానము చేయబడెల్ల ప్రజలలో విసుగు దోచకుండుటకు గాను ప్రతిఘట్టము ముగింపునందునూ తాళముల సమసరించి కొన్ని విన్యాసములు ప్రదర్శించును. ఇది కథకు సంబంధము లేని కుద్ధ నృత్యము. కథలోని అన్ని పాత్రలూ తానేయే వర్తించుటవల్ల ఒక ప్రత్యేక పాత్ర సమసరించి ఆహార్యం ధరించిత తన సౌందర్యాన్ని ద్విగుణీకృతం చేసే అలంకారము మాత్రం ధరించి రంగస్థలం ప్రవేశించును. అన్ని ఘట్టములు తానే అభినయించును గనుక ప్రతి ఘట్టము విఫలంగా తెలియ జేయుటకు గూడా, అగ్గగా ఒక భావములోని ఇంకొక భావములోనికి మారుట, ఒక సంఘర్షణలోనుండి ఇంకొక సంఘటనలోని కథను సులభంగా మార్పుచేయుటకు వీలు కలుగుటకు రసభావములు లేనట్టి కుద్ధ నర్తనము (నృత్యము) అవసరమైంది. గాన యీ నర్తకులు ప్రత్యేకంగా నృత్యాన్ని, నృత్యాన్ని విడదీసి వేరువేరు కళలుగా ఏర్పాటు చేసుకున్నారు.

అయితే మన కింకో సందేహము కలుగును. భాగవత సంప్రదాయం పూర్తిగా - నాట్యశాస్త్రముపై ఆధారపడి కేళిక. వట్టువమేక సంప్రదాయం - అభినయదర్పణంపై ఆధారపడి ఆలి వృద్ధి చెందినదా? అని. ఆ అభిప్రాయము సరిగాదు - రెండు సంప్రదాయములవారు ఈ రెండు శాస్త్రములపై ముఖ్యంగా ఆధారపడి తమ నర్తనమును వృద్ధిపరిచిననూ, తమ సంప్రదాయమునకు పుష్టిని చేకూర్చుటకు ఎన్నియో విషయాలను ఇరువురు ఇతర శాస్త్రాలనుండి చేర్చుకొన్నారు. అందులనే నాట్యశాస్త్రములో పర్వచరిత్రవి కొన్ని అంశములు భాగవతరీతియందునూ; భారతార్ణవ, అభినయ దర్పణములందు పర్వచరిత్రవి విషయాలు కచ్చేరి నాట్యమందునూ గాంచెదము.

మనకు మరియు సంశయము కలుగుటకాళమున్నది - నాట్యశాస్త్ర, అభినయదర్పణములపై ఆధారపడిన శ్రీ, పురుష నర్తనరీతులు యావద్భారతదేశంలో ఒకే రీతిగా వుండగా విభిన్న రూపముల నెట్లు దాల్చిరి.

శిశోష్ఠితిగతి, ప్రజల భాష, రాజకీయ పరిస్థితులు, మత సాంఘిక విషయాల ప్రభావము ఆ విధనరీతిపై బడి వేరు వేరు పద్ధతుల్లో అభివృద్ధి చెందినది. అదియే వివిధ సంప్రదాయము లేనవి - కాని మూలమొక్కటే గనుక అనేకత్వములో మనకు ఏకత్వము కావించును. శిశోష్ఠితి, మార్పులవల్ల ప్రజలు ధరించే ఆహార్యంలో మార్పులు కనిపించును.

భావవల్ల సంగీతములో మార్పులు వచ్చినవి. ఆ సంగీతము లోని మార్పులవల్ల తాళముల ప్రమాణము లొక్కటే అయినా వాద్యక్రమములోనే మార్పులు వచ్చినవి. అదియే ఉత్తరాది, దక్షిణాది సంగీత భాషలు ఏర్పడుట కారణమైనది.

రాజకీయ పరిస్థితులవల్ల నృత్యరీతిలో మార్పులు (ప్రదర్శన రీతిలో) కలిగినవి. పాలిందు ప్రభువుల అభిరుచుల సమసరించి అదియే భరతనాట్యము. కథక వంటి నృత్యరీతులు వృద్ధిపొందుటకు ఆహార్యము కలిగిందని

మతము - కొన్ని మతములు పూర్తిగా నృత్యాన్ని, సంగీతాన్ని విడిచిదిలితే కొన్నింటిలో దైవారాధనలో నృత్య సంగీతా లొక భాగమై విరాజిల్లినవి మరియు శైవ, వైష్ణవమత సంప్రదాయములవల్ల మన దేశంలో మాతవరీతి నర్తనములు రూపొందుటకు ఆవకాళము కలిగినది. అట్టివే దక్షిణాదిన సప్తకాండనములు యిత్యాదులు, ఉత్తరదేశంలోని రావక్రీడ మహారాస యిత్యాది నాట్యములు.

ఇప్పటికి ఆతీతమై నాటినుండి నేటివరకూ ఒకేవిధముగా చెక్కుచెదరక తన ప్రాచీన విశిష్టతను బోషించుకుంటూ జీవకలయటినదే కళారీతిగా విలసింది మాత్రము ఆలయ సంప్రదాయ నర్తన రీతియే

దశాబ్దాల కాలాబ్దాల గడిచిపోయినవి. రాజులు రాజులు గలిగారు. దేశ చరిత్రలో ఎన్నో మార్పులు కలిగినవి. కాని కవుల నృత్యములు, వచనభూత ఆరాధన నర్తనములు, అష్టదిగ్బంధన ఆరాధన నృత్యములు - ఇవిమట్టుకు తమ ప్రాచీన మార్గములోనే ప్రదర్శించబడుతున్నవి ఇవి కుద్ధ నృత్యరీతులు. వీటిని మార్పులకు, మాతనాళములు చేర్చుటకు వీలులేదు. వీటి క్రమము సంపూర్ణమైనట్టిది. గనుక శాస్త్రముల నెరిగిన కళావేత్తలు భారతదేశంలోని నాట్యరీతు లన్నింటిలో ఆలయరీతికి యొక్కవ ప్రాముఖ్యత విత్తురు. కాని మరొకవింత ఏమనగా - యిట్టి విశిష్ట నర్తనరీతి ఆలయాల్లో వుండినదని చాలామంది కళాభిమానులకే గాక కళాకారులకు కూడా తెలియదు అందులకే నేటి కాలంలో ఆలయాల్లో పుత్తనాది వేడుక సమయములందు భరతనాట్య ప్రదర్శనలు భాగవత ప్రదర్శనలు ఏర్పాటుచేసి సంకృప్తి చెందుచున్నాము భరతనాట్యానికి, భాగవతానికి ఆలయ సంప్రదాయానికి ఏవిధమైన సంబంధం లేదు ప్రాచీనులు ఈ నాట్యాలను ఆలయం వెలువలనేగాని దైవి సాన్నిధ్యంలో ప్రదర్శించ విచ్చేయారుగాదు. అగమ శాస్త్రానుసారంగా మంత్రశాస్త్ర చందోరీతుల సమసరించి ప్రత్యేక విశిష్ట తాళములందు కూర్చబడిన జతులకు సుగాత్రము, సుస్వరములో గానము చేయుచూ నర్తకులు ఆలయ నృత్యాలను ప్రదర్శించేవారు

ఈ నాట్యరీతుల సమసరించియే భరతుడు తన నాట్యశాస్త్రములో వృత్తులను పేర్కొన్నాడు. కైళి, ఆరభటి, భరతి, సతతి అవి వృత్తులనాల్గు భారతదేశంలోని వివిధ ప్రాంతా

లోని ప్రజలు వారివారి అభిరుచుల ననుసరించి కళలను అభివృద్ధి పరుచుకున్నారు. తాంజావూరులోని నర్తనరీతులన్నీ ఈ నాటింటిలో ఏదో ఒకదానిలోనికి చేరుతుంది. అందులు కృంగారప్రియులు గనుక కృంగాం రసప్రాధాన్యత గలవి కైశికీ స్మృతిని సుసరించి వారి నర్తనరీతి వృద్ధిచెందినదిగా చెప్పవచ్చును.

మన నృత్యసాహిత్యం - అభినయవదములుగావి, తాగవత కదలుగావి ముఖ్యంగా అన్ని కృంగారవర్ణనలతో నిండివుంది - ఇతర రసములకు అంతటి ప్రాధాన్యత వుండదు.

అట్లే మలయాళ దేశ నృత్యం జాచినవారు వీర, భయా నక, భీష్మ, రౌద్ర రసాలను యెక్కువగా అభిమానిస్తారు - అది అరభటి గ్రాధాన్యత గలవి కేళికారి.

ఈ విధంగా వృత్తులు విరజిల్లినవిని కనుకనే చరి త్తీయ నర్తనరీతి మూలం ఒక్కటే అయినా ఇంద్రధనస్సులా అనేక కాంతుల్లో ప్రకాశిస్తుంది.

అభినయము :- గద్యము, పద్యము, గీతము, పదము యిత్యా దుల్లోని భావమనుగావి, అర్థమనుగావి, రాగతాళములతో అంగ ప్రత్యంగోపాంగములద్వారా ప్రదర్శించుట అభినయము.

అభినయమున ఒక ప్రత్యేక కళగా వట్టిమేళ నర్తకులు వృద్ధిపరిచినారు. నాట్యమేళములందునూ అభినయమున్ననూ అది పాత్రలను సుసరించి వుండుటచే సంక్షిప్తంగా సందర్భి భావ ప్రక టన వుండును - కచ్చేరీ నాట్యరీతియందు పూరిగా సందర్భి భావ ములకు అభినయమేగాక పదార్థాభినయము, విశేషాభినయము ఇత్యా దులుగూడా ప్రదర్శింపబడును.

... ..

భవనం పదాయ తాండవ నర్తనరీతి, కృష్ణసంప్రదాయ తాండవనర్తనరీతి - అవి తాండవము రెండు రీతులుగా రూపొంది నది.

భవనంప్రదాయనృత్యము దక్షిణ దేశమందును కృష్ణ సంప్రదాయము ఉత్తరదేశమందును ప్రచారములోనున్నది.

పసంతోత్సవ సమయముందు శివుడు పార్వతి కోర్కెపై ఒకనాటి సాయంత్రము కైలాసంపై స్వత్రమాదేను అదియే కృంగన నర్తనరీతి - అందునుండే చారి అలంకార విధానము ఏర్పడి నది - అదియే దక్షిణదేశ "కుద్దనృత్ర"ముకు ఆదారమైంది.

కాళీయవి మధమదరులకు, ఆ పణిరాల శిరముపై విల్వి శ్రీ కృష్ణుడు నర్తనచూడెను. అదియే పుత్తరదేశములో ప్రచార ముందున్న స్వత్రమనుకు మూలము భవనముగనుకనే దక్షిణాది స్వత్రము కొన్నిపాళ్లు ఉద్భవభావము యెక్కువగా కలియుండును. కృష్ణవరస్వత్రము లలితముగా లాలిత్యంతో నిండియుండును.

భవ విష్ణు సంప్రదాయములు రెండూ ప్రచారమునందున్న మణిపుర ప్రాంతములందు స్వత్రము పూర్తిగా విభానము చెంది యున్నది. ఈ రెండు సంప్రదాయముల మేలు కలయికవల్ల.

ఆరాధన స్మృతికళ

దేవతల పీఠికారకు పూజాసమయములందు ప్రదర్శించే నృత్యములు; దేవతలు చేసిన నృత్యములు ఈ రెండు విధములై నవి ప్రదర్శింపబడును.

ఇవిన్నియు 'మార్గి' నృత్యములు ఇందు శివాలయాల్లో ప్రదర్శింపబడునట్టివి, విష్ణాలయాల్లో ప్రద ర్శింప బడునట్టివి, దేవీ ఆలయాల్లో ప్రదర్శింపబడునట్టివి వేరు వేరుగా నున్నవి. ఇవిన్నియు వినియోక, రుద్ర, బ్రహ్మ, శక్తి, హంసనాద హంసలిలా, లక్ష్మీ, కురంగలిలా యిత్యాది ఆపూర్వ తాళములందు ప్రదర్శింపబడును. ఈ తాళములు పాదాంశ నృత్య ప్రదర్శనములందు ప్రయోగించబడవు.

ఆలయాల్లో అధిష్టాన దేవతలకు ప్రదర్శించే నాట్యాల గాక, అష్టదిక్పాలకు, నవగ్రహములకు ప్రదర్శింపబడే కొన్ని ప్రత్యేక నృత్యాలు కూడా వున్నవి.

శివాలయాల్లో వినాయకునికి, మహాసేనునికి ప్రత్యేక నృత్య పూజ వుండును. విష్ణాలయాల్లో గరుత్మంతునికి ప్రత్యేక తాళము నర్తన చూడబడును.

వివిధ పూజా సమయములందు ప్రత్యేకంగా కవుతము, కుద్ద నర్తనము లాడబడును. ఈ నృత్యములు ముఖ్యముగా కర తాంగ హరిన్యాసములు. ఇవి నాట్యకౌశ్ఠ భారతార్థముల ఆచారంగా రూపొందించబడినట్టి స్మృతములు.

భారతీయులు అరంభములో యజ్ఞయాగాది క్రతువులద్వారా వృద్ధిలో జీవకోటికి కారణభూతమైనట్టి పంచభూతములను ఆరా దించి సంతృప్తిపరచేవారు. అట్టి సమయములందు నృత్యగాన పూజ గూడా వుండినట్లు ప్రాచీన శాస్త్రములు తెల్పుచున్నవి. కోమల గాత్రులైన స్త్రీలు వీణగానము చేయగా పురుషులు ఉద్భవ స్వభావము కలిగినట్టి నర్తన చూడినట్లు వర్ణించబడినది. అటుపై హైందవ శిల్పులు దేవేశ్వకు ఆలయాల కట్టినప్పుడు ఈ నాట్యములు ఆలయాల్లో ప్రదర్శింపబడినవి. పంచభూత ఆరాధన జతులను మనము పరిచినదో నావి ప్రాచీనత మనము కనుగొనవచ్చును. వేదాలను గానము చేయు విధముగా నుండును. అజతుల పతనక్రమము ఈ జతులు అతి పాచీనములై మంత్రకాస్త్రానికి కూడా సంబంధించి యున్నట్టివి.

శివాలయాల్లో ప్రదర్శింపబడునట్టి నృత్యములన్నియు ముఖ్యంగా శివుని 108 కరణముల్లోనివి : భుజంగ, భుజంగత్రావ యిత్యాదులు.

విష్ణు సన్నిధిలో ప్రదర్శింపబడునట్టి కమల స్మృతము, భ్రమర స్మృతము, మర్కటి.

అష్టదిక్పాలకులకు ప్రదర్శించే త్రిపతాక, దండపాద, స్వస్తిక, కైశిక యిత్యాదులన్ని ప్రత్యేక నృత్యములు.

మరియు కుద్ద, దేశి యిత్యాది వృత్తములు. స్థానక, దారి, ఇ, గతి, ప్రమణ విన్యాసములు గల్గినట్టి కావ్యీయ వృత్తములు.

ఇవన్నియు సామాన్య మానవుల వినోదార్థం చేయబడే బృ విశేషములు గావు. ప్రత్యేక దేవతారాధనకు సంబంధించి ధ్వని

గ్రామదేవతాకారకు చేయబడే నాటకములు కొన్ని ఉన్నవి. అవియే మణిపుర ప్రాంతమందలి 'మైచీ' వర్తనము; ఆంధ్రలోని గరగం, వీరనాటకము; తమిళనాడులోని చిందు, గవిడి చిందు; కేరళలోని పులియన్ వర్తనము; మహారాష్ట్రలోని తగ్గి ఆరాధన నాటకములు మొదలైనవి. ఇవన్నియు సంప్రదాయ వర్తన రీతులు

బలిహారణ. సవనంది నాటకములు అష్టదిగ్బంధన సమయములందు ఒక తీరుగను, ప్రహరి (అనగా రాత్రివేళ స్వామి వంద్యంపుచేసే ముగిసినవిదన ఆలయాన్ని అష్టదిక్పాలకులకు అప్పగించి పెరిపు దీసుకొనే) సమయమందు వేరొక తీరుగనూ వున్నవి.

ఈ ఆరాధన సృత్యములుగాక ఆలయంలో స్వామి కళ్యాణ మంటవమువద్ద కొలుపు తీరినవఱకు ఆయన దర్బారులో కేళిక, వినోద సృత్య ప్రదర్శనలు జరిగేది ఇది వినోదమగుటచే ఇందు వృత్తము, సృత్యము అతినయము గూడ ప్రదర్శించబడేది. ఈ రీతి అటయే రాజాల ఆసానములందు కొద్ది మార్పుతో కచ్చేరి ఆస్థానము అనే పేరుతో ప్రదర్శించబడేది. అదియే నేటి కాలములోని భంకనాటకము.

దేవాలయాల్లో ఈ నాట్యాలను దేవదాసీలనే ఒక ప్రత్యేక తెగవారు చేసేవారు. ఇతరులకు ఆనకాళముండేదిగాదు. ఈ దేవదాసీలు 'ఊర్వశి' పంకియులు- ఈ 'ఊర్వశి' వారాయణుని పుత్రిక. నరనారాయణుని బదరికావనంలో తనస్సు చేసిన సందర్భంలో - వారి కవస్సుకు భంగం కలిగియుటకు, ఇంద్రుడు రంభసంపెను. నారాయణుడు ఇంద్రుని దుష్టత్వమును గ్రహించి తన ఉరువుల్లో నుండి అతిలోక లావణ్యవతి, జగదేశసుందరి ఒక జన్మవిని సృష్టించెను. ఊరుపుల్లో నుండి పుద్గవిండుటవల్ల ఊర్వశి ఆయెను ఆ జన్మవి. ఇంద్రుడు సిగ్గుపడి తన తప్పిదమునకు మన్నించమని వేడగా, దయామయుడు ఆతనిని క్షమించుటయేగాక, ఊర్వశిని కావ్యగ నర్పించెను. ఆమె ఇంద్రలోకానికి ఒక ఆలంకారంగా విరాజిల్లింది. ఆమె పంకతియే దేవదాసీలగుటవల్ల వారిలో నారాయణాంశ వుండుటవల్ల - ఆలయాల్లో స్వామిపేవిలో చక్రదామరములు వీడుటకు, కుంభహారా విచ్చుటకు, ఉపదారములందు పాల్గొనుటకు, వృత్య గాన కేళిక వల్లుటకు వియోగింపబడిరి. రంభ, మేనక యిత్యాది దేవనర్తకిమల సంతానము రాజాస్థానములందు, పండిత సభలందు కేళిక జరిపెదరు. ఇచ్చట ఒక ముఖ్యవిషయము గమనించవలసియున్నది ప్రాచీన భారతదేశంలో - వృత్య సంగీతములు, ఆరాధన రీతులు, సాంఘిక వ్యవస్థలు అన్ని ఒకే తీరుగా

వుండినవి. కాని అనేక మత రాజకీయ కారణాలవల్ల వృతరదేశం లోని కళలందు, మత ఆరాధన రీతులందు యెన్నో మార్పులు వచ్చినవి - ముఖ్యంగా హైందవ నాగరికత; సంస్కృతి యొక్క బిన్నత్యాన్ని తెలియని మంగోర్, మొగల్ యిత్యాది తురుష్కులు ఆ దేశంపై దాడి జరిపి - ఆ నాటి నాగరికతకు సంస్కృతికి యెంతో హానికలిగించారు. తరుచూ ఆ దారులకు గురియైన భారతీయులు ఆ పాలకుల అభిమతానుసారంగా, అభిరుచుల ననుసరించి తమ సంస్కృతిని చక్కదిద్దుకోవలసివచ్చింది. దానివల్ల ఒక మాతన ఏకరీతి సంస్కృతి దేశంలో పెరిగినమా, ప్రాచీన హైందవ సంప్రదాయాలు అంతరించిపోతూ వచ్చినవి. దక్షిణావధానికి అట్టి వివకు తరుచూ సంభవించనందున ప్రాచీన హైందవ నాగరికత, లలితకళలు తమ పూర్వ స్వరూపముగోల్పోక విల్చుకోగలిగినవి గనుకనే ప్రాచీన సంగీత బాణీ, నర్తన రీతులు దర్శించవలెనన్న, వివనలెనన్నా మనం దక్షిణదేశంలోనే గాంచగలము

ఆంధ్రదేశం ఉత్తర దక్షిణ ప్రాంతాలకు మధ్యగానుండుట వల్ల విదేశీయుల దండయాత్రలు వృత్తరాస ముగిసిన విదన ఆంధ్రను దాటిగాని పూర్తిగా దక్షిణావధానికి రాలేకపోయేవి. అందువల్ల ఆంధ్రలో గూడా సాంస్కృతికంగా కొద్ది మార్పుల కవకాళముండిననూ రెండు చాలా శక్తివంతమైన మహా సామ్రాజ్యములు ఆంధ్రలో వెలిసి హైందవ నాగరికతను, కళలను, సంస్కృతిని కాపాడినవి. అవియే కాకతీయ మహా సామ్రాజ్యము, విజయనగర సామ్రాజ్యము.

కాకతీయులు శైవులు అందును వీర శైవులు, పశుపతి సంప్రదాయ శైవమతావలంబీకులు. మహమ్మదీయులెంతటి వర మత అసహనముతో ఉగ్రతతో హైందవ మతమును సంస్కృతిని విరూపించుటకు పూనుకొనిరో అంతకంటే ఎక్కువ ఉగ్రతతో వారి నెదుర్కొనే శక్తి, సంఘటన పటుత్వము గలిగిన మత మొక్కటి హిందూదేశీయులకు అవసరమైనది. ఉత్తర హిందూ స్థానములో పదియవ శతాబ్ది నాటికే అచ్చటి రాజ్యములకు విదేశీ యులకు తలవొగినారు అందువల్ల ఆ మత రాజకీయాలకు వారు అలవాటుపడి టివించుట నేర్చుకొన్నారు. దక్షిణావధము ఆ దారులను యెదుర్కొనుటకు సన్నద్ధమైనది. ఆ కాలంలో యెక్కువగా వున్న యోగ పదీన మతవిశ్వాసము, దైవము.

"అల్లాహ్ అక్కరు" అని తురుష్కులు రణరంగములో దూకి భారతీయులను ఎదుర్కొంటే "హరహర మహాదేవ" అని హైందవులు వారిని ఢీకొనేవారు. ఈ విధంగా మతయుద్ధము రెండు వ్పనూ, పశుపతి సంప్రదాయంవల్ల ఆంధ్రదేశంలో తద్వారా దక్షిణాదిని అనేక ప్రాచీన సంస్కృతి వికాసము చెందిన కళలు ధ్వంసము గాకుండా విలువగలిగినవి.

తురుష్కులకు ముందుగా యవనులు, యిత్యాదులెందరో భారతదేశంపై దాడి జరిపిననూ వారు భారతీయ సంస్కృతిని విధ్వంసము చేయవలెననే సంకల్పం గల్గినవారు గారు. అందువల్ల వారి సంస్కృతిలోని ఉన్నతాళయములను ఏరి చేర్చుకొని భార

తీయ విజ్ఞానము మరింత కాంతివంతమైనది ప్రాచీన ఆర్య ధర్మముయొక్క సంస్కార పుణ్యముగా ప్రారంభించబడిన బౌద్ధము, మహాయాన, హీనయాన సంప్రదాయములుగా చీలివ తరువాత దక్షిణాపథంలో ముఖ్యంగా ఆంధ్రలో మహాయానం విరివిగా ప్రచారమందుంది శిల్పము, సంగీత నృత్యకళలు విశేష ప్రోత్సాహము పొందినవి. ఆ తరువాత బౌద్ధము పూర్తిగా ఆంధ్ర నుండి దక్షిణదేశంలోనుండి తూర్పుదేశాలకు వలస పోయింది మరల మాత్రవ రీతులో మాత్రవ తేజస్సు హైందవ మతము ప్రచారములోనికి వచ్చింది. దానినే కాకతీయ పరిపాలన కాలముగా పేర్కొనవచ్చును ఆ కాలంలో పుత్తరాదినుండి మహమ్మదీయ దారులు జరుగుటయేగాక, దక్షిణాపథ శైవమత వ్యాప్తి విరివిగా పుండుటవల్ల శైవలకు ప్రాచీన హైందవమత ఆవలంబీకులకు అభిప్రాయభేదాలు అంతఃకలహాలు ఎక్కువగా పుండినవి బౌద్ధము దక్షిణ దేశాన్ని వదలిపోయిననూ, శైవము స్థిరవివాసము వేర్పరచుకొన్నది. శైవలవల్ల సుందర శిల్పముతో గూడిన యెన్నియో ఆలయాలు వెలిసిననూ నృత్య సంగీత కళలకు ప్రోత్సాహ మెక్కువగా లభించలేదు. మరియు ఈ అంతః కల హాలవల్లనే పదేక మూలకు మహాసామ్రాజ్యమును కూల ద్రోయుటకు సులభసాధ్యమైనది. కాకతీయ సామ్రాజ్య పతనముతో దక్షిణాపథంలో కళలకు కొంతవరకు ప్రోత్సాహము తగ్గి నది. అయిననూ పూర్తిగా మహమ్మదీయ ప్రభావము దక్షిణ దేశంపై పడలేదు ఆంధ్ర ప్రాంతంపై కొంతవరకు వుండిననూ ద్రావిడ దేశంలో ప్రాచీన కళలు తమ ప్రాశస్త్యాన్ని విల్లుకో గలిగినవి.

ఆ తరువాత విజయనగర మహాసామ్రాజ్యము స్థాపనవల్ల హైందవ కళలకు విపరీతంగా ఆదరణ లభించింది.

కాకతీయుల కాలంలో శైవ సంప్రదాయ కళారీతుల అభి వృద్ధికి అవకాశముండినట్లే విజయనగర రాజులకాలంలో వైష్ణవ సంప్రదాయానికి ప్రాముఖ్యత హెచ్చింది. ఈ సంప్రదాయాలవల్ల రాజకీయ పరిణామాలెట్లున్ననూ కళా సాంస్కృతిక విషయాల్లో చూచిన - అనేక మాత్రవ విన్యాసాలు, మాతవరీతుల్లో కళలు అభి వృద్ధి చెందినవి. విజయనగర సామ్రాజ్య పతనము తరువాత దక్షిణాదివి మహమ్మదీయ ప్రభావము పెరిగిననూ చక్రవతి శివాజీ వంటి మహాపురుషులు సామ్రాజ్యమును స్థాపించి హైందవ సంప్రదాయాలకు రక్షణ చేకూర్చారు

అటుపై తైత్తిప్రవ మతావలంబీకులైన పాశ్చాత్యులు మన దేశాన్ని పాలించారు. వారు ఆర్థికంగా మనదేశాన్ని కొల్లగొట్టి పుండవచ్చుగాని సాంస్కృతికంగా చునకు నష్టము కల్గించ లేదనే చెప్పాలి. అపూర్వ శిల్పసంపదను లండన్, పారిస్ మ్యూజియము లకు తరలించుకొనిపోయినది వాస్తవమేగాని సుందర శిల్పాలను తురుష్కుల వలే మతం పేరిట ద్వంసం చేయలేదు. కొందరు మిషనరీలు తైత్తిప్రవంలోనికి భారతీయులను చేర్చికొనివున్ననూ

బలవంతర మతాంతరణచేయలేదు. మన సంస్కృతిని అభివృద్ధి పరువలేదుగాని విద్యసం చేయువతులను అవలంబించ లేదు. భారతీయ దేవతలకు మాతనాలయాలు ఆ ప్రభుత్వం నిర్మించలేదు. తైత్తిప్రవ దేవతలకు మందిరాలు నిర్మించుకున్నారు. కాని హిందూ దేవాలయాలను నిర్మించి వాటితో వారి దేవతలకు మందిరాలు నిర్మించలేదు.

అందువల్ల మన సంస్కృతిలో అనేక మార్పులు చేర్పులు మహమ్మదీయుల పరిపాలనాకాలంలో జరిగినంతగా తైత్తిప్రవ పాలకుల కాలంలో జరుగలేదు. అందుమా ఉత్తర భారతంలో జరిగినంతగా దక్షిణాదివ జరుగలేదు. కనకనే భారతీయ ప్రాచీన సంగీత నృత్యరీతులను మనం దక్షిణాదినే ప్రాచీన సంప్రదాయ స్వరూపాల్లో చూడగలము.

దేవదాసీ సంప్రదాయము, నృత్యపూజా విధానం దక్షిణ దేశంలోనే ప్రాచీన పద్ధతిలో విలసింది ఉత్తరదేశంలో అనేక పెద్ద ఆలయాలున్ననూ - అందు కేళికా విధానమున్ననూ - అగమ శాస్త్రరీత్యా నృత్యపూజ మనకు విశేషించి కన్పించదు.

పౌరాణంలోని సోమనాథాలయంలో నృత్యపూజ వుండినట్లు చరిత్రలు తెల్పినా ఆ ఆలయమెన్నియోసార్లు పరమతస్థులచే విధ్వంసము గావించబడినందున అచట పూజా నర్తనరీతులు మనకు మిగులలేదు

హిందువులకు అత్యంత పవిత్రమైన యాత్రాస్థలము వారణాసి. అక్కడ విశ్వేశ్వరుని ఆలయముండినది. ఆ పట్టణము ప్రాచీన హైందవ సంస్కృతికి నిలయమై విరాజిల్లినది. గాన అచ్చట ప్రాచీన ఆరాధన నర్తన రీతులు మనకు గన్పించవు. అచ్చటి ఆలయం శివాలయమైననూ దక్షిణాదియందువలె నృత్య వేదిక యెచ్చటనూ మనకు గాన్పించదు. ప్రస్తుతపు ఆలయంలో - పూర్వపు ఆలయం మహమ్మదీయులు ద్వంసంచేసి మసీదుగా మార్చారు. ప్రస్తుతపు ఆలయం మాత్రమేనట్టిది. ప్రాచీన ఆలయంలో నృత్యపూజ నృత్యవేదిక లుండి యుండవచ్చును.

నృత్యగాన ప్రియుడు, వేణుగాన లోతుడు శ్రీకృష్ణుని జన్మ స్థలము, విహారటూమి మదురా బృందావనంలోని ఆలయాల్లోనూ మనకు శాస్త్రీయ నృత్య గాన పూజ గాన్పించదు సంప్రదాయ నృత్యములు 'రావలిలా' యిత్యాదులు మాత్రము ప్రజల్లో ప్రచార మందున్నవి.

మన సంస్కృత కావ్యాలు, నాటకాలందు సుందర కాళ్ళి రానికి ఒక విశిష్టత వుంది కళలకు కవిత్వానికి ఆ ప్రాంతము గూడా పేరుగాంచింది. కాని అనాటి ఆలయాల శిథిలాలు మాత్రం తమ ప్రాచీన బౌద్ధత్వాన్ని తెల్పుటకు విషాదంగా విటూరుస్తూ విర్నియున్నవి. అవంతిపుర అవంతిక్షేత్ర ఆలయంలో, మార్రాండ వర్మ యిత్యాదులచే నిర్మించబడిన మార్రాండ ఆలయంలో నృత్య పూజ వుండినది. దేశంయొక్క చరిత్రయే, స్వరూపమే పూర్తిగా మరిపోయింది. ఇక ఆ ప్రాచీన నర్తన రీతు లెక్కడ వుండును.

కాళిదాసు తన మేఘసందేశంలో ఉజ్జయిని పట్టణం, దేవ దాసీల సంద్య పూజా వర్తనం గూర్చి వర్ణించియున్నాడు. ప్రాచీన పుణ్యయిని శిరింములుగూడా మిగులకుండా భూగర్భంలో విద్ర బోతున్ననూ, కొన్ని ప్రాచీనాలయాల మనకు మిగిలివున్నవి. అందునూ సృత్యపూజ గావించడం. ఈ విధంగా పుత్రర భారత దేశంలో అగమకాపురీత్యా ప్రదర్శించబడే పూజావర్తనం ఏనాడో అంతరించిపోయిననూ, రెండు దశాబ్దాల క్రిందటివరకూ దేవదాసీ బిల్లు కాంగ్రెసు ప్రభుత్వం ప్రవేశపెట్టేవరకు కాప్రీయ సృత్యపూజ దక్షిణాదిని జరుగజూనే వుండినది నేటికిని ఆ కాపు వర్తనం తెలి సిన పెద్దలు కొందరు దేశంలో మిగిలియున్నారు అన్నా, మణిపుర ప్రాంతాల్లో దేవాలయాలకు సంబంధించిన 'హెబ్ పురా' యన్నవి. సంకీర్తన సృత్య సంగీత బృందాలున్నవి. కాని వారునూ యిట్టి ఆలయ సంప్రదాయ వివ్వను ప్రదర్శించరు.

ఒరిస్సా, ఆంధ్ర దేశంలో సృతరీతులకు చాలా దగ్గర సంబంధం కనిపిస్తుంది. ఆంధ్ర యందువలే ఒరిస్సాలోని ప్రి వర్త కినులు "మహారి"లు గూడా రంభ, ఊర్వశి వంశీయులమని చెప్పు తారు ఒరిస్సా ఆలయాల్లో సృత్యపూజ వుండింది. ప్రతాప రుద్ర దేవ అనే ఒక రాజు సృత్య సంగీతములందు విద్వాంసురాండ్రయి నట్లువ రాండ్రను జగన్నాధుని పేవనిమిత్రం సమర్పించినాడట. పూరిలోని జగన్నాధుని ఆలయంలో సృత్యపూజ వుంది. వర్తకిమలు ఉపచార సమయములందేగాక స్వామి మహా వై వేద్యం ఆరగింపు సమయంలో 'మహారి' వర్తనమూడే విధమొక్కటైంది. దీ:వల్ల మనం తెలిసికోగలిగిన దేమనగా, ఒరిస్సా, ఆంధ్ర, తమిళ, కర్నాటక, కేరళ ప్రాంతములందు ఆలయాల్లో అగమం ననువ రించి సృత్యపూజ వుండినది. ఇతర ప్రాంతములందు, రాజకీయ మత కారణాలవల్ల ఆ పూజా విధానం మరుగుపడింది. ఆలయాల్లో సృత్యముండిననూ అది అగమవిధానం గాదు.

జయదేవ, చండిదాస, విద్యాపతి, గౌరంగప్రభు, శంకరదేవ యిత్యాది మహాపురుషులు సృత్య సంగీతాలను గోపాలవి ఆరాధనలో ఒక ముఖ్య అంశముగా పెర్కొన్ననూ, వారే అనేక కీర్తనలు రచనచేసిననూ - అవి ఉత్తమ సంగీత రచనలు. గీతికలెననూ - అవన్నియు సంకీర్తన సంప్రదాయములుగా వృద్ధిచెంది ప్రచారము లోనికి వచ్చినవి. అట్టి వేదక్షిణావధంలోని అన్నయ్య, చిన్నయ్య సంకీర్తన వచనములు; పురందరదాస వదానా ఇత్యాదులు.

ఇవన్నియు వేరు, ఆలయాల్లో మన్న 'కుద్ధృత' రీతి వేరు

ఆస్థాన వర్తన రీతులు

ఆలయాల్లో దేవుళ్ళకొరకు యెన్నియో సృత్యములున్నట్లు తెల్సినాను. అవి పూజలో ఒకతాగంగా ప్రదర్శించబడేవి కొన్ని యనూ, వినోదార్థం ప్రదర్శించబడేవి కొన్ని యున్నట్లునూ తెలియ జేసినాను.

అట్లే రాజుల ఆస్థానాల్లో ప్రదర్శించబడుటకు; నండితులు, విద్యావేత్తలు కవులు, గాయకులు, యిత్యాది విజ్ఞానవంతుల వినో దార్థం ప్రదర్శించుటకు ఒక కళారీతి వృద్ధిపరచబడింది. అదే భరత నాట్యమనియు, సాదిర్ అనియు, దర్పారు అనియు, ఒడిస్సీ అనియు, మోహిని అనియు, కర్నాటక మనియు, కడక్ అనియు భారతదేశంలోని వివిధ ప్రాంతాల్లో వివిధ పేర్లతో పిలువ బడుతుంది. ఈ నాట్యముగూడా వట్టుపమేళ పద్ధతికి చెందినట్టిదే. అనగా ప్రించే చేయబడే సృత్య సంప్రదాయం. కావ్యములు, ప్రబంధములు, అలంకారకావ్యము, రసకావ్యము, సంగీతకావ్యము, భరతకావ్యము, శిల్పకావ్యము, కళాకావ్యముల సారమే ఈ భరత విద్య. ఇన్నింటియందు సంపూర్ణ విజ్ఞానము గలవాడే భరతవేత్త యగును. నటలో విల్పి గజ్జెకట్టుట కర్తవ్య సంపాదించును. పండి తులతో విద్వాంసులతో వాటించే, చర్చించే, ఒప్పించే, మెప్పించే వారు కోరిన వదము కోరిన రీతిని అభినయించే శక్తిని కలిగి యుండును. అడిగినంతనే అభినయం ప్రదర్శించే ప్రతిభను సంపా దించును. తాళ, గతి జతి, జతి ననుసరించి సృతమాడగల్గును. సృత సృత్యములను, సృత్యఅంగికములను, అంగిక సాత్వికము లను విశదపర్చి అభినయించగల్గును నవరసములనే గాక వ్యతిరేక రసములను వెంటవెంటనే ప్రదర్శించ సాహస ముండును. రాగము, రాగభావము, సాహిత్యభావము నెరిగి గానముచేయగలి యుండును. అర్థము తెలిసి అభినయించగల్గు అనుభవం సంపాదిం చును అట్టి కళావేత్త కళ విత్యమాతనకాంతులతో ప్రకాశవంతమై వెలుగొందుచుండును. అట్టి పండితులే ఆస్థాన నాట్యాచార్యులు గాను, వర్తకిమలు ఆస్థాన వర్తకిమలులుగానూ స్వీకరించబడేవారు.

ఈ భారత ప్రదర్శనము కేవలము వినోదంకొరకు గాదు. అదొక విజ్ఞానవిందు. పాండిత్యపరీక్ష రాజుల ఆస్థానాల్లో ఒక్కొక్క విద్యలో ఒక్కొక్కరు పండితులు వుండగా - యిన్ని విద్యలందు పాండిత్యం సంపాదించి, ఇందరిలో విల్పి క్షేణజరిపి అందరి మన్ననలను బిడిసిన వర్తక వర్తకిజనం యెంతటి విజ్ఞానవేత్తలో పూహించిన సంప్రదాకృత్యాలకు కలును. ఇంతటి విజ్ఞానంతో గూడిన వివ్యగమకనే యిది సామాన్యప్రజల విద్యగాగాక పండిత ప్రకాండుల విద్యగా విల్పిబోయింది. అన్నికావ్యముల విగ్రహై యావత్ప్రపంచంలో భారతీయ సృత్యకళ ఒక మహోన్నత కళగా నేటి కాలంలో గౌరవించబడుటకు కారణం అనాటి కళాకారుల కృషి, సాధన, పరిశోధన, ఆరాధనా, ప్రభువుల ఆదరణ ప్రోత్సా హములే

సృత్యము, సృత్యము, అభినయము, అంగికము, సాత్వి కము వివిషయము రీసుకున్నా వారు సంపూర్ణగా తరిచితరిచి చూడనిది, పరిశోధించనిది, ప్రయోగముచేసి సంతృప్తి చెందనిది అంగీకరించేవారుగాదు, స్వీకరించేవారుగాదు. పరిశోధనకు, సాధ నకు, అభ్యాసానికి, ప్రదర్శనకు అన్నివిధాల ప్రోత్సహముండేది. బోషణ వుండినది అవకాశ ముండినది మాతనరీతుల కల్పనలకు, ప్రదర్శనకు సంస్కృతీకము రాజుల ఆస్థానము.

అయితే ఈ విద్య సామాన్య ప్రజావీణానికి యంతవరకు పువయోగపరిచడనే ఒక బాధక విషయమేరవచ్చును.

ఇది కాస్త్రీయవిద్య. కాస్త్రులు వెరిగిన పండితులు. ఈ వేత్తలు మన కళకాళ పున్నకస్తాయి కల్పించి ప్రపంచ కళా చరిత్రతో. సంస్కృతి ప్రపంచితో ఒక వుత్తమకాంతి పుంజముగా విచ్చిటకు పువయోగపడునట్టిది.

సామాన్య ప్రజల పువయోగార్థం. వారి వినోదముకొరకు. వారి విజ్ఞా ప్రబోధమునకుగాను ఏర్పరచబడినవే భాగవత వర్తన రీతులు. సమస్త కాస్త్రులుందు పాండిత్యము సంపాదించి. వింతర పాదన కృషివల్ల తమ విద్యకు వదునుబెట్టి - పండితుల సమజన కేళక జరిపి - కత్తిమీద సామువలె తమ జీవితాల నడిపిన ప్రజ్ఞావంతులైన ఆస్థాన కళాకారుల తెట్టి ప్రోత్సాహము. దన సహాయ ప్రభువులు కల్పించారో అంతకంటే తక్కువ పాండిత్యముతో 'భాగవతముల ప్రదర్శించే అపకళ ముండిన నాట్య మేళములవా'కి అంతటి ప్రోత్సాహము కల్పించబడింది. ప్రజలు ప్రజల వినోదము, ప్రజలకళారీతులను ప్రభువులు మరువ లేదు ప్రతి అంయానికి దేవరాసీమాజ్యాలేగాక భాగవతులకు కూడా కొన్ని మాన్యముల నేర్పరిచారు భగవంతుని రాణిలో కొంతభాగం లలితకళలకొరకు వెచ్చించేవారు.

అంయాలో నృత్యపూజవల్ల దేవుళ్ళు సంతృప్తిచెందితే. కేళకవల్ల పండితులు, విద్వాంసులు కళల ఔన్నత్యాన్ని కాపాడితే. అలయం వెలువలవేనే భాగవతులవల్ల సామాన్య ప్రజల్లో విజ్ఞానం వందబడుటయేగాక వినోదంగానూ కల్పించబడేది. దేశచరిత్ర. పురాణేతిహాసములసారము, సాంఘిక వ్యవస్థలు వీటన్నింటిగూర్చి ప్రజలకు నృత్య గానములద్వారా అతి ముంభతైలిలో ప్రబోధం చేయబడేది. గ్రంథపఠనద్వారా. ఉపన్యాసములద్వారా. ప్రపచన ములద్వారా. ప్రబోధముద్వారా. తర్కవిత్తర్కములద్వారా పండితుల బహు పరిశ్రమవల్ల తెలిసికొనే హైందవ సంస్కృతీసారాన్ని సామాన్య ప్రజలు బహు సులభంగా అటపాటలద్వారా తెలిసికొనే వారు. రాజవర్తకినుంకు. ఆస్థాన విద్వాంసులకు మాన్యము లిచ్చి పోషించినట్లే రాజులు భాగవతులకుగూడా ఎన్నో గ్రామములను మాన్యములుగ యిచ్చి పోషించిరి.

భాగవత కళారూపము మాత్రము ఆస్థానకేళకకంటే తక్కువ స్థాయికిచెందిన విద్యగా మాత్రం చెప్పవలసి వుంది.

భాగవతులు విద్యావంతులు గారని నా అర్థం గాదు. ఆ సంప్రదాయ వర్తకులకు విశేష పాండితీప్రతిభ గల్గియుండవలసిన అవసరంలేక యుండినది. వారి అటపాటలు సామాన్య ప్రజలగూర్చి విరేకించబడినవనిగలచే.

భాగవత కళ

భరతనాట్యము, కేళారీతి పూర్తిగా స్త్రీల వర్తనరీతి అయి వట్టి నాట్యమేళము భాగవతము పూర్తిగా పురుషుల విద్యయై. పురుష వర్తకుల కరీర పౌష్టవమునక అనువగు రీతిని కూర్చబడిన విద్యావిశేషము. ప్రస్తుత కాలంలో కొందరు కళావేత్తల భరత నాట్యము, భాగవతం రెండూ ఒక్కటే సంప్రదాయమైనట్లు పేర్కొనుచుండుదు. అది పొరపాటు. ఈ రెండింటికి అటపాటల్లో చాలాతేడా వుంది భరతనాట్యము కాస్త్రీయవిద్య. భాగవతము సంప్రదాయ విద్య ఒకటి కాస్త్రీయ దాణిలో వృద్ధిచెందగా రెండవది 'దేశ' దాణిపై ఆధారపడి వృద్ధిచెందినది భరతనాట్యము ముఖ్యంగా తాళవిన్యాస అట భాగవతము లయవిన్యాస పద్ధతి గనుక ఈ రెండునూ. ఒకటనుటసరిగాదు. ప్రాచీనకాలంలో వీరివి నాట్యమేళము లని పిలిచేవారు. భాగవత, పురాణ కధలను అతుట మొదలుపెడిన తరువాత వీరు భాగవతులైరి వీరి అటలు భాగవతములైనవి. వీరులందాడుటచే వీరి భాగవతములు, వీరి నాటకములు. ఐయలు అటలు, అవి విజవబడినవి. వీరి అనగా రహదారి అనే అర్థమే. గావి సంస్కృత నాటకములందు తెల్పిన 'వీది' ప్రత్యేక నాటక రీతి గాదు. ఈ వర్తకులను భరతులు, బహురూపులు అనిగూడా పిలుతురు. ఈ వర్తకులు ఒకచోటనుండి వేరొకచోటకు సంచారము చేస్తూ కేళకచేసే ప్రజలకు వినోదము కల్పించు బృంహములవారు.

అంధ్రదేశంలోని కూచిపూడి భాగవతులు, గొల్ల, జంగం, దాసరి భాగవతులు; ద్రావిడిదేశంలోని భాగవత మేళములు, కుర వంజి వర్తనబృందములు; కర్నాటక దేశములోని యక్షగాన బృందములు; కేళలోని కథకళి బృందములు, ఉత్తరాది రామలిలాసవ టికి మేళములు - ఇవన్నియు భాగవత సంప్రదాయానికి చెంది నట్టివే వీరందరూ సంచా వర్తన బృందాలకు చెందిన వర్తకులే.

జానపద నృత్యములు

అంయాలో ఆరాధన నృత్యాలు. అస్థానాల్లో కేళికా వర్తనము, సామాన్య పజల భాగవత రీతులు కొందరు ప్రత్యేకంగా శిక్షణపొంది పృత్తిగా స్వీకరించి ప్రదర్శించే నృత్యరీతులు. అట్లుగాక పల్లెసీమలందలి ప్రజలు వారివినోదము వారే చేసే నృత్య రీతులే జానపద వర్తనములు. ఇవన్నియు సంప్రదాయ నృత్య ములే సాదారణంగా యివ్వయూ బృంద నృత్యములుగా వుంటవి. కొన్ని ప్రత్యేకంగా స్త్రీలచే ప్రదర్శింపబడనట్టివి. కొన్ని పురుషులచే ప్రదర్శింపబడునట్టివి. కొన్ని స్త్రీలు పురుషులు కలిపి చేయు నట్టివిగా వుండును. ఇందు కొన్ని పూజానృత్యములుగా, కొన్ని వినోద వర్తనములుగా నున్నవి. గొల్లి, బళికమ్మలాట, కుమ్మి, తెక్కొట్టకళి కోలాటము, రాసి, దిడియారాస, గర్పి, బిహూ, పంకిర్రన మొదలైనవన్నియు ఈ భరతనికి చెందినట్టివే వీటికి

శిక్షాక్రమమున్నూ, శాస్త్రీయ నృత్యమంతటి కష్టకరమైనట్టిది గాదు. కేవలము సంప్రదాయ లయ అటలు మాత్రమే.

ఆటవికుల నర్తనరీతులు

వవరలు, గదలలు, చెంచలు, కోయలు, తోరాలు, గోండులు, బిల్లులు, ఒరియనులు, ముండాలు, బైగాలు, నాగ వాసులు యిత్యాది గిరిజనులు ప్రదర్శించే నర్తనములన్ని వున్నవి. వీరి జీవితాలే రసవంతమైన నృత్య నాటకాలుగా పేర్కొనవచ్చును. మనుష్యుడు లోకంలో పుట్టినది మొదలు మరల జీవితం ముగియు వరకూ ఆతని జీవితంలో ముఖ్యపట్టు లన్నింటిలో నృత్యనేమి కలుగుతుంది.

బిడ్డ పుట్టినప్పుడు నృత్యము, బారసాలన్నాడు నృత్యవేడుక, పెరిగి తన ఆర్థాంగిని ఎన్నుకొను సమయమందు 'మోటర్ ఫుర్' నృత్యములు, వివాహంలో నృత్యము, మరల పుత్రోత్సవములో నృత్యము, ఆఖరికి ఆలసిన శరీరాన్ని ఎదలి జీవుడు స్వర్గానికి పయనించు సమయంలో ఆలసట జెందక పయనించుటకు నృత్య వేడుకలతో సాగనపుడు.

అతిరులెవరై న వారి గూడెములకు వెళ్ళినప్పుడు వారి నాహ్య విస్తా నృత్యము, వారి విసోదముకొరకు నృత్యము, వారికి వీడ్కోలు లిస్తూ నృత్యము.

పంటలు పండించుటకు ముందుగా 'దర్రిమాత'ను పూజిస్తూ నృత్యము, వానదేవుని ఆహానిస్తూ నృత్యము, పంటలు పండుటకు నృత్యపూజలు (ఖర్చునృత్యము) జూద్ర దేవతలను పంటచేయించి పాత్రోలుటకు నృత్యములు, పండిన రావ్యమును యిల్లుజేర్చి దేవ తల కొలుస్తూ నృత్యము, ఆపై నృత్య విసోదాలు, ఈ విధంగా నృత్యము వారి జీవితాల్లో ఒక భాగమై పోయింది. వర్షాకాలంలో 'మోటర్ ఫుర్'లో నృత్యాలు, వెన్నెల రాత్రుల్లో ఆరుబయట నృత్యాలు, వసంత ఋతువులో పూచిన మామిడి తోపుల్లో నృత్య విసోదాలు - సంవత్సరము పొడగునా వారు చేయుటకు, వేరువేరు ఋతువులందు వేరువేరు సందర్భములందు, వేరుక సమయము లందు వివిధ రకములైన నృత్యములున్నవి.

ఇవి అన్నియూ ముఖ్యంగా బృందనృత్యాలు, అనుకరణ నృత్యాలు, లయ అట వీరు ప్రదర్శించుదు.

మధ్యప్రదేశ్ నందూ దక్షిణ భారతమందు అతి ముఖ్యమైన వారు 'గోండులు' వీరిది అతి ప్రాచీనమైన సంస్కృతి సంప్ర దాయము వీరు అనేక సంస్థానములుగా ఏర్పడి రాజ్యంచేసినవే అదే "చత్తీస్ పుర్" ప్రదేశము అనగా ముప్పయి ఆరు కోట లతో కూడిన ప్రాంతము. ముప్పదిఆరు రాజవంశాలు ఆ ప్రాంతాన్ని పాలించేవారు ఈ గోండుల నాట్యాల్లో చాలా ప్రసిద్ధి గాంచిరి. "ఖర్చు" నృత్యము, మన దేశంలోని నాట్యకళాస్థాల్లో వర్ణించబడిన 'గొండ్ల' నర్తనము వేరుగా ఉన్నది.

ఒరియనులనే ఒక తెగవారి వర్తనం కరు చిత్రముగా వుంటుంది. అందులో వేలకొలది జనం ప్రీతి, పురుషులు, వృద్ధులు, యువకులు ఒకేసారి పాల్గొని వర్తనమాడుదురు. ఇట్టి వర్తనం భారత దేశంలో మరెవ్వరినూ చూడము.

ఈ నాట్యము లన్నియు రసభావములు లేక తాళ లయాభిశ్ర మలైన కుద్ధ నృత్య రీతులుగా పేర్కొనవచ్చును.

చతురశ్ర (నాలుగు అక్షరములగతి) త్రిశ్ర మూడక్షరముల గతి) ముఖ్యంగా ఈ రెండుగతులందు వీరు వర్తన మాడుదురు. ఏకతాళతాళమందుకూడా కొన్ని వర్తనరీతులు ప్రదర్శింపబడును.

భారతదేశంలో శాస్త్రీయ నర్తన రీతులు అభివృద్ధి చెందిన ప్రాంతములు :-

ఆంధ్ర, తమిళ, కర్నాటక, కేరళ, ఓడ్ర, మణిపుర, అస్సాము ఉత్తరప్రదేశములు.

జానపద నర్తనరీతులు విశేషముగా అభివృద్ధి చెందిన ప్రాంతములు :-

కాశ్మీరము, పంజాబు, రాజస్థాన్, హర్యానా, గుజరాత్, మధ్యప్రదేశ్, మహారాష్ట్రములు నూ పేర్కొనవచ్చును.

తొలుటొమ్మల భాగవతము ఆంధ్రదేశమందు మాత్ర మున్నది. ఆంధ్రమండేతూర్పుదేశాలకు వ్యాపించినదని కళావేత్తల అభి పాయము.

బొమ్మలాట (చెక్కబొమ్మలాట), రాజస్థాన్, ఆంధ్ర, తమిళ, కర్నాటక ప్రాంతములందు ప్రచారమందున్నది.

కలాప సంప్రదాయము ఆంధ్రదేశమందు మాత్రము కన్పిం చుచున్నది. కురవంజ అట తమిళ ప్రాంతములో ప్రత్యేకంగా వుంది. ఆంధ్రలో ఈ అట (ఏరుకత అట) భాగవతాల్లో ఒక భాగంగా చేర్చివేయబడింది. ప్రాచీన దరువు బాణి (భరతుడు దెల్పిన ద్రుపదగాన వాద్య రీతి) నేటికినీ ఆంధ్రలో విలసిల్లుచున్నది. ఉత్తర దేశంలో దుపద సంగీత సంప్రదాయం ప్రచారంలో వున్నా, ఆ బాణికి ప్రాచీన బాణికి కొంత భేదమున్నది

ఇంతవరకూ భారతావనిలో అభివృద్ధి చెందిన నృత్యకళ గూర్చి తెలియున్నాము.

భారతదేశంలోని వివిధ ప్రాంతాల్లో అభివృద్ధిచెందిన శాస్త్రీయ నర్తన రీతులగూర్చి తెల్పే ముందు ఉత్తర భారత దేశం, దాక్షిణాత్యం బాణింగూర్చి తెలిసికొనుట చాలా అవసరము.

సంస్కృతం, భారతీయ సాంస్కృతిక దానిగావున్న కాలంలో ఉత్తర దక్షిణ భారతావనిలో సంగీతరీతి ఒకే పద్ధతిలో వుండింది. అటుపై ప్రాంతీయ భాషలకు ప్రాముఖ్యత హెచ్చుతూ వచ్చిన విధవ ఉత్తరదేశంలో హిందీ (బ్రీజభాషకు, దక్షిణాన

తెనుగు, పాంసృతిక భాషలుగా వృద్ధిపొంది, వృత్త, సంగీత రచనలు ఈ రెండు భాషలందే చేయబడినవి. గనుకనే ప్రాంతీయ భాష యేదియైననూ శాస్త్రీయ సంగీతము, వృత్తము ఈ రెండు భాషలనువరించే వుండును.

భరతుడు, నందికేతుని కాలమునాటికి ఒక్కటిగానేవుండిన కళావ్యూహము. సంగీతరత్నాకరము (సారంగదేవ విరచితము) నాటికి పూర్తిగా రెండు బాణలుగా విడిపోయి రూపొందినది. ఆ నాటికి మహమ్మదీయ ప్రభువుల పరిపాలనా ప్రభావముగూడా ఉత్తరదేశముపై వుండినది.

ఆకాలమునాటి ఆత్మంత ముఖ్యమైన సంగీత రచనయే జయదేవ మహాకవి గీతగోవిందము. అంతకంటే ప్రాచీనములైన సంగీత రచనలు మనకు లభ్యమగుటలేదు. ఈ రచన భారతదేశ మంతటను ప్రచారమం దున్నది. ప్రాంతీయ యానతో, ప్రాంతీయ బాణలో వృత్తము చేయుదురు గానము చేయుదురు. కొన్ని ప్రాంతములందు గీతగోవిందములోని అష్టపదులకు వృత్తమాదురు. కొందరు అభినయించుదురు. కొందరు సంకీర్తన సంప్రదాయము ననుసరించి గాన వృత్తముల ప్రదర్శించుదురు.

అష్టపదుల ఆట - ఆస్సాం, మణిపురము, బెంగాలు, ఒరిస్సా, మళయాళ, తమిళ ప్రాంతములందు చూచే అవకాశము నాకు కలిగింది. అష్టపదుల ఆటక్రమము, అందు పట్టవలసిన హస్తములు, అభినయ వద్దతులు, బారీరేచకాదుల తంజావూరు సరస్వతీ మహల్లో ఒక ప్రత్యేక రచనగూడా వుంది కృష్ణభక్తి, మధుర భక్తి సంప్రదాయం విరివిగా ప్రచారం వున్న మణిపుర వృత్త సంప్రదాయంలో - 'మహారావ'లో గీతగోవిందకధనే క్షేత్రంగా ప్రదర్శించుదురు. పూరి జగన్నాధుని ఆలయంలో ప్రత్యేక గీతగోవిందసేవ జరుగుతుంది అదే తీరున శ్రీరంగనాధుని ఆలయ మందునూ గీతగోవిందం క్షేత్ర జరుపబడుతుంది.

ఇందరి ఆట క్రమముకంటే ఆంధ్రలోని కళాకారులు, ముఖ్యంగా దేవదాసీలు వృద్ధిపరిచిన, గీతగోవింద క్షేత్ర సంప్రదాయమే అత్యుత్తమంగా వున్నది. అష్టపదులు వృత్తమాదులు, అంగిక ప్రాధాన్య క్షేత్ర జరుపుట సామాన్యరీతి అష్టపదులకు పాత్వికాశనయ ప్రాధాన్యత గలిన క్షేత్ర చేయుట వుత్తమ స్థాయి కళారీతి ఈ కళా సంప్రదాయం భారత దేశంలో మరెవ్వుచూ కాన్పించలేదు.

కొన్ని అష్టపదుల అభినయమందు ఆ గీతంలోని చెలికత్తె భావము నటించుచు, వెంటనే నాయిక యొక్క అనుభూతులపై గూడా ప్రదర్శించే క్రమము ఆంధ్రదేశంలో మాత్ర ముండినది.

ఉదా :- దీరసమీరే యమునాతీరే వసతి వనే వనమాలి.

దూతిక యీ విధముగా నాయికకు వివేదించినప్పుడు ప్రారంభంలో దూతిక భావాన్ని గీతము ననుసరించి ప్రదర్శించి ఏమృదు -

రాదయొక్క అనుభూతులు, కృష్ణునిగూర్చి విన్నవృదు ప్రదర్శించేవారు.

ఇది చాలా ఉత్తమ స్థాయికి చేరిన కళారీతి వర్తకులు చక్కగా సంస్కృత బాషాధ్యయనం, అలంకార, రస శాస్త్రములు, అభినయశాస్త్రము వర్ణసించినగాని అలవడదు. కళాకారులకు కల్పనా బాతుర్లు, పాండితీ ప్రతిభ వుండవలెను ఇట్టి విద్వాంసులు విద్వాంసురాండ్రు ఆంధ్రలో పూర్వం వుండేవారు. వీరు ప్రత్యేకంగా అభినయ కళను ఆరాధించేవారు. శృంగార మంజరి, అమరుకము, పుష్పబాణ విలాసం, కృష్ణ కర్ణామృతము; గీత గోవిందము, క్షేత్రయ్య పదములను ప్రత్యేకంగా అభినయించే వారు.

ఒరిస్సా, మణిపుర ప్రాంతాల్లో కళాకారులు నాట్యప్రాధాన్యతగా ప్రదర్శించుదురు. అందువల్ల వారి ఆటలో పాత్విక సందారుల అభినయ వికాస ముండదు.

ఒరిస్సా రాష్ట్రంలో మయూర్ భంజ ప్రాంత వర్తకుల గీత గోవింద క్షేత్ర ఒక ప్రత్యేక వద్దతిలో వుంటుంది.

సాధారణంగా వృత్తములో గీతములకు ఆట ప్రదర్శించు నప్పుడు చరణముకు చరణముకు మధ్య వేసే జతులకు (మృదంగ) శుద్ధస్వరము ప్రదర్శించబడును కాని వీరు రాబోయే చరణము లోని భావమునకు సరిపోవునట్టి చారీ విన్యాసమేలుకూర్చి ఆట ప్రదర్శించుదురు. ఇదొక చిత్రరీతి వర్తనము. భరతనాట్యమందు గాని, కూచిపూడి కథకళి వర్తనములందుగాని ప్రతి చరణము ముగియగానే కొన్ని తీర్మానము లాడుట, నడకలు జతులనాడుట, కలాపములాడుట ఆధారము. కాని ఈ విశిష్టవద్దతి కళాకారులు గమనించదగ్గది. భరతార్థవము, నాట్యశాస్త్రాల్లో, నవరస అంగహార వర్తనరీతి, అంగహార వర్తనరీతి అనే ఒక క్రమమందు పాట రేఖండా వాద్యసంగీత ఆధారంతో ప్రత్యేక క్రమంతో హస్త పాదముల విన్యాసములు చేసి మనకు కావలసిన తీరున రసభావములు ప్రదర్శించు క్రమము నవరస అంగహార క్రమము ఈ క్రమమును ఈ వర్తకులు ప్రత్యేకంగా ప్రదర్శించుదురు.

ఆంధ్రలో కళాకారులు పాత్వికాభినయం వృద్ధిపరచినట్లు వీరు నవరస అంగహార వర్తనం అభివృద్ధి జేసినారు.

ఉ॥ ప్రళయ పయోధిజలే ।

దృతవాపి వేదం

విహిత వహిత్ర చరిత్ర మభేదం

క్షేప । దృతమీన శరీర ।

జయ జగదేశ హరే । ।

దశావతారముల్లోని మధ్యావతార వర్తన, ఈ అవతారము వృత్తముచేయుటకు ముందు ఒక జతి అది, అవతారముఅతి

ముగించి పదవ ఒక తీర్మానమూరి మరొక అవతారము నెత్తు కొందము

ప్రారంభంలో ఆదే జరిగిగాని, అటుపై ఆదే తీర్మానముకు గాని మన ప్రాంతాల్లో రసభావములేవి కుద్రవృత్తము ప్రదర్శించుము. వారట్లుగాక ఆ అవతారములోని భావమును స్ఫురింపజేయు వృత్తము అడుగుదురు. ఆ మృదంగ జతుల శబ్దముల కట్టుబాట్లనూ ఆ రసపోషణకు తగినరీతిలో నుండును

మణిపురివారు ప్రదర్శించే నాట్యకేళిక :- గీతగోవిందము అధారంతో రాధామాదవుల ప్రణయం కథగానలి రాధాకృష్ణులు, సఖి, గోపికలు పీఠందరిముక్క నృత్యములతో నృత్యనాటక రూపంలో ప్రదర్శన చేయుదురు. వీరిది నృత్యనాటక రూపం.

ఒరిస్సా వర్తకులు అష్టపదులు. ప్రత్యేకంగా ఒక్కటి నృత్యమాదీనప్పుడు ఆ అట ఆంగిక ప్రాధాన్యతగలిగిన నృత్యముగా మన దేశంలోని అటకు దగ్గరగా వుండును. ఉత్తరదేశమందు, కాశ్మీర, పంజాబు మొదలైన ప్రాంతములందు గీత గోవిందం అట గాని పాటగాని ప్రత్యేకంగా కన్పించదు

ఒకే సంగీత రచన వివిధ ప్రాంతీయులు ఏ విధంగా ప్రదర్శించుచున్నారో తెలుసుటకు గాను ఈ విషయమై యింత వివరంగా వ్రాశాను మరియి ఆంధ్రలో సిద్ధేంద్రులు వ్రాసిన భామాకలాపమునకు ఆధారం గీత గోవిందమనే చెప్పవచ్చును. భామ కలాపంలో నాయక మారిననూ, కథావస్తువు మాత్రము యింపుమించు ఒక్కటే. ఈ విషయం ఆంధ్రుల నృత్యకళ గూర్చి తెల్పినప్పుడు వివరంగా వ్రాయుదును.

కాదాను మహాకవి యిత్యాది మహాకవుల నృత్య వర్ణనలు. ప్రయోగాలు ప్రాచీన పద్ధతుల్లో ప్రదర్శించ నెరిగిన వారు దక్షిణాదినే వున్నారు.

ఉదా :- మాళవిక అగ్నిమిత్రలోని 'చలిక' నృత్యము.

"దుర్లభః ప్రియోమే తస్మిన్"

భావహృదయః విరాళం"

ఈ శ్లోకానికి అభినయము: ఏకమోర్వకీయంలోని కొన్ని నన్నివేళలు ప్రదర్శించుటలోనూ దాక్షిణాత్యులు చూపు పొందితీ ప్రతిభ. నిపుణత. శాస్త్రీయ పద్ధతులు పుత్రరాదివారిలో లేవని చెప్పవచ్చును ఆ వ్రాచిన సంప్రదాయ నర్తన రీతులు పూర్తిగా ఆ ప్రాంతాల్లో అంతరించి పోవుటయే దానికి కారణం.

భరతుడు, నందికేతుడు తమ నాట్యశాస్త్రాల్లో తెల్పిన పూర్వ రంగము, అపారితము, పంచముఖ భావములు, భాంద నర్తన రీతి యివన్నియూ భావపరకు దక్షిణాదినే విలసిల్లుచున్నవి. 'అందోళికా' నృత్యము కర్నాటక ప్రాంతములో యక్షగాన వర్తకులు ఒక్కరే ప్రదర్శించుచున్నారు.

జయదేవకవి తరువాత ఎచ్చిన వర్తకులు చాలామంది కృష్ణ పత్యం కథను అధారంగా కృంగించి కేళిక రచన చేసినారు. అది

కృష్ణ పారిజాతము కథ కాని అది ప్రాంతీయంగా మాత్రము విల్పిపోయింది. రాధా మాదవులంతటి ప్రసిద్ధిగాంచలేదు తీర్థ నారాయణ యతి - కృష్ణరీలా తరింగిణి పేరుతో కృష్ణజననం మొదలుకొని రుక్మిణి కల్యాణంవరకూ కను రచన చేశారు అది యునూ సంస్కృతమందే యున్ననూ, దక్షిణ దేశంలో విశేష ప్రచారం గాంచిననూ, ఉత్తర దేశీయుల నాకర్షించ లేదు.

కేళిక దేశంలో "కృష్ణ నాటక" మనే మరియొక కృష్ణకథ సంస్కృతంలో రచింపబడినది కథకళ నాట్యంలో ప్రచార ముండున్ననూ, అది కేళిక దేశమునకు మాత్రము పరిమితమై యున్నది.

పారంగదేవుడు తన సంగీత రత్నాకరములో, కొన్ని ప్రాచీన నృత్య సంగీత రచనలు వాటి ఛందస్సు మొదలయిన వివరాలతో లక్షణ లక్ష్యాలతో తెల్పియున్నాడు అవియును దక్షిణాది ఆలయ నర్తన రీతులందు మాత్రము కొన్ని విల్పియున్నవి సాధారణ కేళికయందు ప్రచారములో లేవు.

యావద్భారత దేశాన్ని ఆకర్షించిన; ఆరాధింపబడే సంగీత రచన జయదేవుని గీత గోవిందమొక్కటియే.

భారతదేశ మంతటనూ భంతుని నాట్యశాస్త్రం, అభినయ దర్పణం, భరతార్థవం గ్రంథములే ముఖ్యంగా ఆచరణలో వున్ననూ నాట్యసంప్రదాయం మాత్రమొక్కటిగా లేదు ఆ శాస్త్రాల నమనరించి వివిధ ప్రాంతాల్లో వివిధ రూపాల్లో అభివృద్ధి చెందింది నృత్యకళ.

దక్షిణదేశం - ఆంధ్ర తమిళ, కర్నాటక ప్రాంతంలో దర్పారునాట్యం, పెట్టుపమేళరీతి భరతనాట్యం ఒకేరీతిగా పుట్టింది వది. దానికి కారణము విజయనగర సామ్రాజ్యముయొక్క పాలకులు, వారి పామంతులు చదుర, తంజావూరు యితర ప్రాంతాల నేలిన పాలకులందరూ ఆంధ్రులగుటయే దక్షిణదేశాన్ని ఆంధ్రులు పాలించిన కాలంలోనే ప్రస్తుతి కాలంలో భరతనాట్య మనే పేరుతో ప్రచారమందున్న నర్తనరీతి రాజదర్బారుల్లో పుట్టిచెందింది. ముఖ్యంగా ఆయ్యత, రిమునాధరాయ, విజయరాఘవ నాయకులు, తంజావూరునేలిన కాలంలో ఈ ప్రదర్శనరీతి ఒక క్రమపద్ధతిలో అభివృద్ధిచెంది తెనుగునాయకుల తరువాత వచ్చిన మహారాష్ట్రుల కాలంలో పూర్తిగా ఒకానొకం తెందింది. మహారాష్ట్రుల తరువాత దక్షిణాపథంలో భరతనాట్యం ఏవిధంగానూ అభివృద్ధి చెందలేదనే చెప్పాలి ఆ సంప్రదాయమే నేటికీ అచరణలో వున్నది. నాయకరాజులకు పూర్వం తమిళదేశంలోవున్న నృత్యం గూర్చి భారత పేనావతీయం, కలెప్పదికారిం ఇత్యాది గ్రంథాల్లో వర్ణింపబడింది. గాని ఆ కళకు నేటికాలంలో ప్రచారంలో వున్న భరతనాట్యానికి యెట్టిసంబంధం లేదు. ఆంధ్ర, తమిళ, కర్నాటక ప్రాంతాల రాజవర్తక నాట్యసంప్రదాయమేగాక ఒరిస్సా, మలబారు ఈ ఐదు ప్రాంతాల్లోని పెట్టుప మేళవిద్యలో ప్రదర్శన క్రమంలో చాలా పోలిక లున్నవి.

అంధ్ర తమిళ ప్రాంతాల్లోని భాగవత సంప్రదాయము ఒక రీతిగా మున్నది. కర్నాటక, మళయాళ ప్రాంతాల్లోని విద్య వేరొక రీతిగా మున్నది. ప్రస్తుతకాలంలో కొందరు రచయితలు తెలుగు భాషలోని భాగవతము (ముఖ్యంగా కూచిపూడి భాగవత రీతి) తంజావూరు అహోబిలంనది, అప్పటి భరతనాట్యం అభివృద్ధిపరిచారని వ్రాస్తున్నారు. అది వాస్తవానికి దూరము - భరతనాట్య సంప్రదాయము వేరు, భాగవత రీతి వేరు. అచ్యుతప్ప నాయకుని కాలంలో అహోబిలంనది అచ్యుతాపురంలో ఏర్పడి, భాగవత మేళములుగా ఏర్పడి, భాగవత విద్యను ప్రచారముచేసినారు గాని, తేజావరీని గాదు. ఆతఃను ప్రచారముచేసినవారు రాజనర్తకిమలు, దేవదాసీలు. వేడికిని మేలట్టారు (ప్రాచీన అచ్యుతాపురం)లో వున్న భాగవతము భాగవతం అంటే అడుతారు గాని భరతనాట్యం గాదు. ఈ రెండు సంప్రదాయాల తేడాలు తెలియని వారు ఒకదానితో యింకోటి కలిపి పొరపాట్లు చేస్తున్నారు. ఇది కళా చరిత్రకు చాలా హాని కలిగించుచున్నది. వేడికిని తమిళ అంధ్ర కర్నాటక దేశాల్లో పరవర్తములు, శబ్దములు, పదానినయం, తిల్లానలు మొదలైన కత్తెరి సంప్రదాయపు అది దేవదాసీలు అడుతున్నారని భాగవతము గాదు. భాగవతులది కలాప యక్షగాన, నృత్యనాటక సంప్రదాయం అది. రెండింటికీ అడవసాము, గతి, జతి విన్యాసాల్లో అభివయ రీతిలో యెంతో భేదమున్నట్లు యదివరకే తెలియున్నాను. విజయనగరరాజుల దర్బారులందు, తంజావూరు, మధుర నాయకుల దర్బారులందు వుండిన రాజనర్తకిమలు, ఆలయాల్లోని దేవదాసీలు, వారి నాట్యాచార్యులు భరతనాట్యము నభివృద్ధిపరిచారు అటక్రమము, సంప్రదాయ పద్ధతులు, అభినయరీతులు తెలియని రచయితలు కొందరు అన్ని ఒకటిగానే భావించుచున్నారు. తంజావూరుకు సమీపంలో వున్న మేలట్టారు, పూత్రుకాదు, తూమంగళం, నల్లూరులో నున్న మేళముల వాండీయ యక్షగానముల నాడుదురేగాని ఏకపాత్ర భరతనాట్య తేజక గాదు అట్టిదే కూచిపూడి సంప్రదాయము. తూర్పు భాగవత సంప్రదాయం, వీరును ముఖ్యంగా యక్షగానములు, కలాపములనే ఆడుదురు.

అంధ్రదేశానికి ఒక చివరగానున్న బొబ్బిలి సంస్థానం మొదలుకొని విజయనగరం, మారుగుల, తుని, పితాపురం, పెద్దాపురం, చండవేల, పిల్లూరు, పెద్దాపురం, వేంకటగిరి కాళహస్తి, కార్యేటిగరం, తంజావూరు, మధుర, పుడుక్కోట, రామనాథపురం, మైసూరు ఈ అన్ని సంస్థాన ప్రాంతాల్లోనూ దేవదాసీలు, రాజనర్తకిమలు తేజరీతి ఒకరీతిగా వుండి కొద్ది ప్రాంతీయ అటక్రమ మార్పులతో - ఇందులో భాగవత సంప్రదాయ మెప్పుడునూ కలియును.

ఈ అన్ని ప్రాంతాల్లో సందారముచేసే భాగ్యం కళను పరిశోధించి ఆరాధించే అదృష్టము నాకు కలిగింది. ఆ కళారీతులను వివరంగా తెలిసికున్నతరువాత ఈ విశ్వకావ్యప్రాయానికి రాగలినాను.

అటక్రమమార్పు లెట్టివనగా : తంజావూరు, తమిళ ప్రాంతీయ పద్ధతులు. అలరింపుతో ప్రారంభించి జతిస్వరము, శబ్దము, వర్ణము, పదములు, శిల్పనతో ముగింతురు. అలరింపు కుద్ధవృత్తము, అట్లే జతిస్వరము, శబ్దము దేవతలపై వర్ణన గీతములుగాని, రాజులపై స్తోత్ర గీతములుగాని రచించబడి యుండును. పదపర్ణము నృత్య, నృత్యాల ప్రదర్శించుటకు అనువగు రచన, పదములు జావళి అభినయము చేయబడును. తిల్పన నృత్యముతో ముగియును.

తెలుగునాట, కర్నాటక దర్బారు అటలో అలరింపులేదు. మరియు దర్బారులో తేజక చేయునప్పుడు పర్వ ముందుగా శబ్దమును అది మ్రొగినతరువాత జతిస్వరము వర్ణనము అదేవారు. తిల్పన అంత ముఖ్యంగా ఎంతక అభినయంతో ముగించేవారు. అంధ్రలో పర్వములు అభినయానికి ప్రాధాన్యత యిచ్చేవారు.

ఈ క్రమమునే ఒడిస్సీ నృత్యము, మంబారులోని మోహిని అట్టము చాలావరకు పోలివుంటుంది.

ఆ యా రాజులపై స్తోత్రములుగా రచన చేయబడిన శబ్దములుకప్ప మిగిలిన రచనలన్నియు ఒకటిగానే వుండును.

అంధ్రదేశంలో నృత్యకళ

అంధ్రదేశంలో ఆలయ నృత్యము, భరతనాట్యము, భాగవత నర్తనము ఈ మూడు శాస్త్రీయ నృత్య రీతులు వృద్ధిపొందినవి. భాగవతపు అది పురుషుల నర్తనమని తెలియున్నాను. భారత దేశంలో మరెక్కడనూ లేని ఒక విశిష్ట సంప్రదాయం అంధ్రలో వుంది. అదే శ్రీ నర్తకిమలు భాగవత తేజక శేయిట, భామా కలాపం, గొల్లకలాపం, రాధామోదనం, జీవ యెరుకల కురివంజి అట యివన్నియు దేవదాసీలు గూడా భాగవతాన్ని అభ్యసించి ఆడుతున్నారు తూర్పు పశ్చిమ గోదావరి జిల్లాలకు చెందిన వారే యెక్కువగా ఆడుదురు.

శివాలయాల్లో, విష్ణు ఆలయాల్లో, దేవి ఆలయాల్లో నృత్య పూజ వుండింది. కాకతీయుల కాలంలో నృత తేజకలు గాను, ప్రతి శివాలయంలోనూ మూలవిరాట్టుకు యెదురుగా ఒక పరియాకారపు పీఠము రాతిది ఏర్పరచి ఆలయాలు విద్విందినారు చాటినే బలి పీఠములంటారు. ఆ పీఠము పర్వ నృత్యపూజకు వేదికగా వుపయోగపడేది. ఆనాటి నృత్యరీతుల గురించి జాయపసేనుని 'నృత రత్నావళి' చదివిన మనం కొంతవరకు గ్రహించగలము. మరియు ఆ కాలంలో ఆలయ పర్వనరీతి, భరతనర్తనము ననుసరించి చేయబడింది శివుని ఆరాధనలో నృత్య మొక భాగమై వుండింది. దేవదాసీ తెగకు తెందిన పర్వకి అగమశాస్త్రముల ననుసరించి పర్వ విద్యలో శిక్షణిచ్చిన పదవి లింగదారణ జేసి ఆలయముల్లో నృత్యపూజలో పాల్గొనే అర్హత కలిగించేవారు. విష్ణుాలయాల్లోని

రక్షితులు కంటము, చక్రం, నామముతో గూడిన చక్రం. ఈ రాకుమండ్రలు వేసిన ఏదన అలయాల్లో నాట్యం చేసేవారు. ప్రాంతంలో దేవదాసీలు వేరు, పాదారణంగా నృత్యకేళిక పే నారకాంతలు వేరు వృత్తికి అందరూ ఒకే తెగగా కన్నెట్టి నూ అందరికీ ఆలయ కేళికలో పాల్గొనే అర్హత వుండేదిగాదు. ట్టి సంప్రదాయం తమిళనాడు, కర్నాటక ప్రాంతాల్లో కన్పించదు.

యక్షులు, నాగాసులు అనే రెండు తెగలవారు అతిప్రాచీన లంసుండి ఆంధ్రదేశంలో వున్నారు. వీరు గంధర్వజాతికి చెందిన గారు. నృత్యము సంగీతము వీరి ముఖ్యవృత్తి. యక్షులు యక్షగాన కేళిక పేయగా నాగాసులు దర్పారు అట నాడేవారు. ఈ యక్షులనే శిశులవారనిగూడా అందుకు. యక్షగానము ద్రుపదగాన రీతి. ప్రస్తుతకాలంలో జిక్కులవారు అటగట్టకపోయిననూ యక్షగాన రీతి మాత్రం మనదేశంలో ప్రచారంలో వుంది. ఇది సంగీత ప్రాధాన్యత గల్గిన నర్తన రీతి. ఒక కదను గానముచేయుచూ, నర్తనమాడి పేక్షకులకు వినోదము చేకూర్చుట ఈ బాణీలోని విశేషము. శిశుల పురందరి నర్తనముగూర్చి కవిసార్వభౌమ శ్రీనాధుడు క్లుగ పర్చించినాడు. ప్రస్తుతకాలంలో ఈ బాణీ తూర్పుప్రాంతం లోని లాగవతులలో ప్రచారములో వుంది.

దేవళములో దేవు నెదుట ఆట

సంధ్యవేళ హారతి ముగియగానే 'పుష్పాంజలి'యై వర్తక ప్వామి కెదురుగా నిల్చిన తరువాత వాద్యబృందమువారు అంబర విన్యాసము, మేళప్రాప్తిజేసెడివారు. అటుపై చూర్ణికలు వలిచి పుష్పములు సమర్పించి కేళిక జేసెడి అదౌత క్రమము నమనరించి ప్రదర్శించబడేది ఇనంతయూ శుద్ధస్మృత వద్దతి. ఇందు ఆలిన యము. నృత్యము ప్రదర్శించరు. కళ్యాణమంజవమువద్ద స్వామి కొలువై యున్నప్పుడు దర్పారుచేతురు అచ్చట నృత్యము. నృత్యము, ఆలినయము ప్రదర్శించురు.

ఈ శుద్ధ స్మృతములో అన్నింటికంటే అతిముఖ్యమైనట్టివి ప్రాచీనమైనట్టివి కొన్ని జతులకు (మృదంగశబ్దములకు) అట క్రమము. ఈ జతులను రాగవరుసలో గానముచేస్తూంటే వేదగానము చేస్తున్నట్లు. ఋశిగ్రంథము పతిస్తున్నట్లు ఏదో ఒక విధమైన దివ్యానుభూతి, ఆధ్యాత్మికానందం కలుగుతుంది.

శ్రీమూర్తులు, వారి దేవేరులు, అష్టదిక్పాలకులు, నవ గ్రహాదులకేగాక పంచభూతములు, ఏటన్నింటి కతీతమైన పర బ్రహ్మ స్వరూపమును నాడరూపంలో స్తుతిస్తూ ఆ నాడముయొక్క వివిధ శబ్దరూపములను మృదంగముపై ధ్వనింప చేయుచూ ఆ శబ్ద రూపమును నర్తకులు తమ హస్తపాద విన్యాసములద్వారా ప్రద ర్శించుటే యిందలి ముఖ్య విశేషము.

1. ఆలహోం-అ హోంల

... ..

2. దోలహం దోద్దోలహం

... ..

3. తాంలరెహియం దత్తం

... ..

ఇట్టి శబ్దశాలములను ఉపాత్ర, అనుదా త్తముల నమనరించి గానము చేయుచూ ఆ శబ్దముల గానములో మిళితముగు రీతివి మృదంగమును, శుద్ధమద్దెలను వాయిస్తూ ఆ లయకు తగురీతివి దారి రేవక విన్యాసముల ప్రదర్శిస్తూంటే వేదకాలంలో ఋష్యా శ్రమాల్లో సంధ్యభోమ సమయాల్లో పంచభూతములను స్తోత్రము చేయుచూ చేసిన వేదగానమువలే అత్యుక్త ప్రబోధించును.

ఈ జతిమార్పులు శబ్దశాలముల కల్పనంతయూ తాళ చందస్సు నమనరించి కూర్చుంటున్నట్టి మంత్రతాత్పర్యమునందు వలే ఏ అక్షరము దీర్ఘము, ఏ అక్షరము హ్రస్వము వాటిని పలికే వద్దతి, క్రమము తూకము అన్ని వివరంగా గురుముఖంగా అత్యు పించవలసి యున్నది. కొన్ని బంధరచనలై చక్రాకార, త్రికూల, ముక్తపద, ధమరుక, నాగబంధ యిత్యాది రూపములో నుండును.

అష్టదిక్పాలక ఆరాధనలో ఉపయోగించే తాళములుగూడా యిట్లే వుండును.

అగ్ని, వరుణ, వాయువు మొదలైనవారి తాళజతులు పలి కిస్తుంటే వివృతనెరుసలు మిరిమిరిమెరిస్తూ గాలిలోని తెగియూ దున్నట్లు అగ్నిఆరాధన జతులందూ.

మల నువననుడు మందరములో వీడుట నారంభించి ఉద్యుత రూపం దాల్చినట్లు వాయుజతు.

మేఘ పురనలు, మెరుపు తీగెల తళతళలు, చిటపట చిమ కులు - కుండబోతవర్షము, వరుణ తాళములో ఇట్టి అనుభూతులు మనకుకలుగు.

ఈ ఆటక్రమము ఆరాధన వద్దతి) రెండు విధములుగా నున్నది పూర్తిగా, తత్కారం, జతి, చందస్సు, తీర్మానములు యివన్నియూ ఆడినప్పుడే ఈ అనుభూతులు కలుచున్నవి. కొన్ని ప్రాంతములవారు తత్కార జతి, చందస్సులలోని కేవలం వర్ణవి తీరికలు మాత్రము ఆడెదరు అసలు వీక్షాక్షరములతోగూడిన జతి కట్టుబాట్లన్నియూ చందస్సునందే యిమిడి పున్నవిగాన తీరికలు మాత్రమే ఆరిన లాభ ముండదు తైవ సంప్రదాయము - శ్రీ తాళ హస్తీక్షర అలయ సంప్రదాయము నమనరించి తాళహస్తీ యుండునూ, వైష్ణవ సం ప్రదాయం శ్రీ కుంత మూదవిస్వామి సంప్రదాయం నమనరించి వీరికాపురమందునూ వే నర్తవించి యున్నాను. వాషిజాతుల్లో నేటికాలంలో కొందరు తీరికలలాగా

మాత్రము ప్రదర్శించుచున్నాడు. అప్పటికప్పుడు ఆరాధన, వర్తన ములను 'ఐలిహారణ' ననుసరించి నర్తనము లందురు.

మూలవిధానముందు ఆదేశ అటలో ముఖ్యమైనట్టిది "అధీత చారి" అధీష్టాన దేవతకు ఆ: విధానంలో చూర్తిక పఠించి, పుష్పాంజలి పనుర్పించి నాట్యరాగములో రెండు విధానములు గల్గిన ఐదు అక్షరముల తాళగతిలో -

'తాం తాతై - తైజగ దత్తాం'

అనే అక్షరముల కూర్పుగలిన సంగీత రచనకు నృత్యమాద బడును ఇది చారినర్తన విశేషం. ఐదు అక్షరముల తాళగతిలోనే యెందుల కాదెదరని ఒక సందేహము కల్గవచ్చును.

సమ, విషమ అవి గతులు రెండు విధములు -

2 అక్షరములది సమగతి

3 అక్షరములది విషమగతి

ఈ రెండుగతులయొక్క విన్యాసములే నాట్యసంగీతముల్లోని వివిధ తాళ, గతి, జతి, జాతి, యతి విన్యాసములు. అందువల్ల $(2+3 = 5)$ అక్షరముల గతిలోనే (సమవిషమముల మేళవింపగా ఏర్పడిన గతిలో) ఈ అదినర్తనము కూర్చబడింది.

5 అక్షరముల గతిలో 'అధీత చారి' అట పున్నది గమకనే ఆ అటను పోలిన 'అరింపు' నృత్యము. 5 అక్షరములు త్రిశ్రజాతి లోనూ, 7 అక్షరములు మిశ్రజాతిలోనూ కూర్చి అడుతూ వచ్చారు. ప్రస్తుతకాలంలో అడుతున్నారు.

'అధీతము' తరువాత ప్రదర్శించే ముఖ్య నృత్య విశేషము "కుద్దము" దీనినే కుద్ద నృత్యమని గూడా అందురు.

ఈ కుద్ద నృత్యము :- దక్షిణాభ్రమన నామభ్రమన, లీలా భ్రమన, భుజంగ భ్రమన, విద్యుద్భ్రమన, లతా భ్రమన, ఊర్ధ్వ కాండవము అను ఏడు విధములైన భ్రమనముల గల్గి -

మయూరగతి, మరాళగతి కురంగగతి, గజగతి, సింహగతి, కుకగతి అను ఆరు విధములైన గతి విన్యాసముల గల్గి -

మయూర లలిత, గంగావతరణ కరిహస్త, సింహ విక్రీడిత, కీరబాషణ ఐదు కరణముల ప్రదర్శన గల్గి -

స్థిరావర్త, ఉరుధృత, వక్త్రబింధ, స్యంధిత, ఉన్యంధిత, చారి విన్యాసములు గల్గి -

అ తాళములు భూచారి ప్రదర్శనమునకు

అ తాళములు ఆకాశచారి ప్రదర్శనమునకు -

వివిధాగించబడిన నృత్య విశేషము

మల్లికామోద, హంసనాద, జంప, ద్వితీయ, పూర్వ కంకార, ఉద్గతి, అభంగ, సింహవిక్రమ, శరభరీం, జంప, క్రోధిం ద్రియ, జంప ఈ తాళములు ఈ నృత్యమందుపయోగించబడును.

ఇందు జంపతాళము చందోదేధముతో మూడుసార్లు ప్రయోగము లోనికి వచ్చును.

... ..

కవుతము ఆలయాల్లో ప్రదర్శించబడే ఒక ప్రత్యేక నృత్యము. ఈ కవుతములు ఆయా దేవతలకు సంబంధించిన తాళములందు ప్రదర్శించబడును. కవుతములో ఆయా దేవతలకు సంబంధించిన స్తోత్రగీత ముండివనూ అదియును కుద్ద నృత్యమే. మృదంగ జతులతో చేర్చి దేవతా స్తోత్రము రచన చేయబడును. కవుతము ఆగునప్పుడు ఆ తాళ విధానముల ననుసరించి నృత్య మాడుదురు. రాగవత సంప్రదాయ నర్తకులు కవుతముల నాడు నప్పుడు సాహిత్యానికి నృత్యము ప్రదర్శించుదురు. కావి శాస్త్రీయ ఆలయ సంప్రదాయం ననుసరించి ఆదేశ అటలో తాళముయొక్క చందస్సు ననుసరించి (లఘు, గురువు, పుత యిత్యాది విధానములు) కరణచారీలు మాత్రము ప్రదర్శించుదురు. ఇదియే శాస్త్రీయపద్ధతి

ఉదాహరణ - వినాయక "కవుతి"ము

ఈ వినాయక కవుతము 72 అక్షరముల వినాయక తాళములో ప్రదర్శించబడును. ఈ తాళముయొక్క విధానములు -

గ గ గ ల ల ప గ ల ల ప

గ = అనగా గురువు 8 అక్షరములు.

ల = లఘువు 4 అక్షరములు.

ప = పుతము 12 అక్షరములు

$8-8-8-4-4-4-8-4-4-12 = 72$ అక్షరములు.

ఒక అవృత్తంలో 72 అక్షరములు అందును ఈ తాళము యొక్క విధానము ననుసరించి అట ప్రదర్శించబడును. గురువుకు, లఘువుకు, పుతమునకు పేరు పేరు విధమైన చారీరేచక విన్యాస మున్నది. దాని ననుసరించి మాత్రా చందస్సు ననుకూలించు రీతిపి కూర్చబడును. ఇట్టి రచనలందు 'గణ' విభజన మాత్రా చందస్సు ప్రాముఖ్యత పోషించును.

కొన్నిప్రాంతాల్లో "పంచముఖ" తాళనృత్యముతో కుంభ హారతి విచ్చే పద్ధతిగూడా వుంది.

చాచ్చుత్తుట, చాచపుట, పట్టిపితా పుత్రిక, సంపక్యేష్టక, ఉద్గతి- ఈ తాళములు శివసంచముఖ తాళములనబడును. ఈ తాళ ముల అటగూడా అతి ప్రాచీనమైనట్టిది. నృత్యనాటకముల ప్రదర్శనమందు పూర్వరంగములో ఈ తాళముల్లో అట ప్రదర్శించ బడేది

అలయ నృత్యపూజకు సంబంధించిన కొన్ని ముఖ్య నాట్య ములగూర్చి మాత్రం ఇందు సంక్షిప్తంగా తెలిపాము.

దేవుని దర్శారులో జరిగే కేళిక అష్టాన వర్తనమువల్ల.

క్రమంలో ఆరంభించబడిన నృత్యము. అభినయముతో ముగియబడును. ఈ రెంటి మధ్యన కొద్దిమార్పులు మాత్రమున్నవి.

నాట్యకళాప్రముఖులలో 'పేరిణి' అనే ఒక నాట్యక్రమము వర్ణించబడింది. ఆ పద్ధతి నమనరించి అభివృద్ధి చెందినట్టిదే దర్పారు అట రిణి' ఐదు భాగములను కలిపుంటుంది. ఈ ఐదు భాగములలో నృత్య అభినయములు ప్రదర్శించబడుచున్నవి.

తంజావూరు నాయకరాజుల చరిత్రలో వారి ఆస్థానములో దర్శించబడే నాట్యములు మువ్వయినవరకూ వర్ణించియున్నవి. ఇందు ఒక్కొక్క నాట్యములో ఒక్కొక్క నర్తకిమణి ప్రసిద్ధురాలై యెల్లెయియున్నారు ఆ కాలంలో రాజనర్తకిమణి నృత్యకేళి యుటయేగాక కవిత్వ రచనగూడా చేసేదివారు. రామభద్రాంబ ఎన్నోతంలో కవిత్వ జెప్పగా మధురవాణి 'శతలేఖి'గా ఖ్యాతి గాంచింది. రంగాజమ్మ పంచభాషలందు యక్షగాన రచన సేసింది.

ఆ కాలం దర్పారు నాట్యమేగాక, యక్షగానములు గూడా ఖంతగానో ఆదరము పొందినవి. ప్రభువులు ఆ కళను ప్రోత్సహించుటయేగాక వారే ఎన్నియో యక్షగానముల రచించినారు. వృష్టదేవరాయల కుమార్తె గూడా ఒక యక్షగానము రచన చేసింది. ప్రతాపరుద్ర మహారాజు ఆస్థాన నర్తకిమణి మాచర్లదేవి స జీవితకథయే యక్షగానముగా రచన చేయించి ఆడించినది. అన్నటి వీరచరిత్ర శ్రీనాథకవి రాజాస్థానములో కేళికళేనీ రీతిని క్రిక్కుగా వర్ణించియున్నారు పండితారాధ్య చరిత్ర. దినపపురా లో ఆ కాలంలోని 'మారి' 'దేళి' సంప్రదాయ నృత్యముల హరిన వివరాలు యెన్నియో తెలియున్నారు.

ఆస్థానములో జరిగిన 'కేళికా' న్యరూపం. నృత్యముతో రసభావములు లేనట్టి ప్రారంభించి నృత్యము. అభినయంతో ముగించుటగాని. లేక మరల నృత్యప్రదర్శించి ముగించుట గాని గాఢీయ రీతిగా పండితులు తెల్పియున్నారు. పద్ధతిలోనే ఆస్థాన కేళిక జరిగేది.

పేరిణి : గర్వర. విషమ. భావాశ్రయ. కవినారక. గీత మనే ఐదు భాగములనుగల్గి యున్నది

గర్వరమనగా నృత్యారంభంలో. నర్తకి పటవాటము. పట వము. సూరివట్టెము, లకాదిమి సీరిపరము, హలాదిదము అను ఆరు విధముల పాదముల విన్యాసము చేయచూ, గజ్జెల ధ్వనింప చేయచూ ఆడుట.

విషమము భావాశ్రయము :- రసభావములు లేక తాళము లయల నమనరించి ప్రదర్శించబడే నృత్యము. రసభావములతో కూడి కరణాంగ విన్యాసము. ఈ రెండు విధములు యిందు ప్రద ర్శింప బడును.

కవినారకములో - అంగిక ప్రాధాన్యత. సాత్విక భావ వికాసము గల్గిన రచనలకు అభినయము -

గీతము : మరల నృత్య చందస్సుతో ముగియును.

ఈ క్రమము నాడునప్పుడు. పూర్వకాలములో గర్వర విన్యా సము. బ్రహ్మానంద తాళములో-

"దరికుటు - కుటాం - జుకుటు - కుటా -

కిటకరి - జగణం - తో తరికుతజం - కిటతక

తకయేం .....

ఇత్యాది శబ్దములతో కూడిన జరికి పాదవిన్యాసము - బ్రహ్మస్థానముతో ప్రారంభించి కపిత్థి. శిఖర హస్తముల విన్యా సములు ప్రదర్శించేవారు. ఈ నృత్యమే కడవాత కాలంలో ఆం రింపులుగా రూపొందినది. కొన్ని మార్పులతో-

ప్రస్తుతకాలంలో ప్రచారంలో వున్నట్టి. రెండు మూర్ఖ వందల సంవత్సరాల క్రిందట మాతన రచనల చేరికతో ఏర్పడిన సంప్రదాయం -

అలరింపు. జరిన్వరము. శబ్దము. పర్వము. అభినయం. తిల్లాన -

అలరింపు :- ఇది కేళిక ప్రారంభంలో చేయబడే చిన్న నృత్యము.

'పుష్పాంజలి' తరువాత చేసే 'అద్దిగవారి' నందులరే ఇందులోగూడా -

"తాం ది తాం" ఈ శబ్దాలతో కూడిన గానం చేయబడే రచనకు అట నృత్యము) ప్రదర్శించబడును

దీని తరువాత ప్రదర్శించబడినట్టిది 'జరిన్వరం'. దీనినే పల్లవి అట అనిగూడాఅందురు. ఇదియునూనృత్యమే. ఒకప్రత్యేక రాగము యొక్క స్వరములుగాని. మృదంగ శబ్దములుగాని ఒక తాళములో బంధించబడి యుండగా. దానికి వివిధ గతి. జతి. యతి. విన్యా సములు ప్రదర్శించుట జరిన్వరము లోని విశేషము. ప్రాచీన కాలములో యతి నాట్యమని ఒక పద్ధతి నృత్యమిందింది తమకుక యతి. మృదంగ యతి. ఇత్యాది రూపాల్లో మృదంగ శబ్దములు కూర్చబడి వాటికి దారితేడకములు ప్రదర్శించబడేవి ఆ రూపమే కొద్ది మార్పులతో జరిన్వరముగా ఆడబడుతుంది.

శబ్దము :- దేవతా సంబంధమైన పర్వనా గీతాలు. లేక రాజులపై ప్రోతగీతాలు మృదంగ శబ్దములతో చేర్చి పాటగా రిథించబడి. 'సలామురే' అనో లేక "జోహార్ - చరాక" అనో ముగింపబడిన పాటలకు అంగిక ప్రాధాన్యత గల్గిన నృత్యము. మృదంగ జతులకు నృత్యము ప్రదర్శించబడుట శబ్దము గమకనే వీటిని 'సలాం' జతులని గూడా అందురు.

"సరనిజాక్షులు జలకమాడే

నమయమున వివరణకు జవి.

సరిగెచీరెలు మెల్ల చేకొని

వరుగులెక్కుట స్వామిమా :
తరువులెక్కుట భర్తమా :
ఒరేరి ఏ వగలేంరా :
ఒరేరి ఏ వగలేంరా :

... ..
ఇలను ఏమది తరివి చూడగ,
నలుగురు విన వగుదురనుచు
లలిత మలయాళమున దాగిన
దళిదళ శ్రీ వదనాళ నలామయా."

ఇది స్వాతి తిరునాళ రచన. కృష్ణుని బాల్యక్రిడల వర్ణనా గీతము.

"రాజశ్రీ బోనలకుల చంద్ర
రతివతి సుందర రాజనరేంద్ర
రాజ తులజమహారాజ తమజ
ప్రతాపసింహ సూత్రమా పలం
తళంగ తక దిమి తక తదిగితో."

ఇటీవంటి పాటలను జతులతో మృదంగ తిర్వానాలతో చేర్చి అడుగు శబ్దము అట.

ప్రస్తుత కాలంలో కొందరు 'నలాం' అన్న పదము వారి చెవులకింపుగా లేకపోయి దాన్ని తీసివేసి "నమోస్తుతే" అని చేర్చి అడుతున్నారు. అది ఆ రచనకు మహాపరాధము చేయుటయే గాక చరిత్రాత్మకంగా ఆ రచనలనియన తగ్గించుటయే అగును.

ఈ రచనలను మనము చక్కగా పఠించిన ఆ యా సంస్థానా భీతులు, వారి వంశచరిత్ర తెలిసికొనుటకు యివి యంతగానో ఉపయోగపడుచున్నవి. మరియు ఈ రచనలయొక్క కాలముగూడా విర్ణయించవచ్చును.

తంజావూరును మహారాష్ట్ర రాజులు పాలించే కాలంలో తొలిసారిగా ఈ రచనలు చేయబడినవి "నలాం" అనే మాట, దాని నభినయించు రీతి, తీరిక విధానం - ఆ కాలంలోనే ప్రత్యేకంగా హైందవన ర్రనరీతిగా వుండిన భరతనాట్యంలో చేర్చబడింది.

అంక్య ప్రాసతోగూడిన సలాంజతి, రచనావిధానంగూడా మహారాష్ట్ర లావణీ రచనావిధానాన్ని పోలి వుంటుంది. ఈ విధమైన రచనను ఉత్తరాదిని ఛందోన ర్రనరీతి అంటారు

ఉదా :- తక్కిల కిటతక తాండవ వినోద

దిక్కిల కిటతక దరికిల కిటతక త్రిశూలదమరు-

దిమిదిమి తదిమిత త్రినేత్ర శంకర.....

(తెనుగు శబ్దం)

దిగన నగన దేన్న-దీన్నత దీనికిట
గగన మగన వహ-నావత శంకిరు
దిదాంగ దీనికిట దిన్నదెక

చంద్రత దనకతు హారతి..... (హిందీ)

ఈ రెండు విధములు ఇందుమించు ఒకేరీతిగా వుండును. ఈ రచనలు తొలిసారిగా రచనలు చేసినవారు కాళనాథ కవి, వీర భద్రయ్య. నేటి కాలంలో మహారాష్ట్ర రాజాలపై సలాం జతులు, కూచిపూడి బాగవతులు రచన చేసిన వచ్చి రచించు చున్నారు అది సత్యదూరం. తంజావూరు ఆస్థాన సంగీత నాట్యా బాదలచే రచించబడిన అవి దక్షిణాదిని ప్రచారంలోనికి తేబడినవి. అవి కూచిపూడివారుగూడా తమ తేజలో ప్రదర్శించుచూ వచ్చారు. ఆ జతుల రచనరీతి, అట పద్ధతి యితర సంస్థానాదివతుల నాక ర్శించింది. వారును అట్టివి రచనలు చేయించి తమ ఆస్థాన నట్టుల రాండ్రచే ఆడించి అనందించేవారు బొబ్బిలి, విజయనగరం, కాల్వేటినగరం, కాళహస్తి యిత్యాది సంస్థానాల్లోని వర్తకినులు ఎన్నో సలాంజతుల నాడేవారు. ఈ పద్ధతి రచనల నాట్య రెండువందలవరకూ వున్నవి ఈ రచనలకు ముందుగా 'అక్కో' అనే ఒక రచననూ అడేవారు. ఇది ప్రాచీనమైనట్టిది అది శబ్దమును పోలివున్ననూ. అది త్రిశూల జతులూలో చేయించి రఘునాథ, విజయరాఘవ నాయకుల దర్బారులో 'జక్కో' అటలో ప్రసిద్ధిగాంచిన నట్టువరాండ్రు వుండినట్లు చరిత్రలు తెలుపుతున్నవి. పదములు అభినయము) - అచ్చుతప్పు, రఘునాథ, విజయరాఘవ కాలంనుండే పదములను అభినయించుట (సాత్వికాభినయం) ఒక ప్రత్యేక కళగా అభివృద్ధి చెందినది.

వారికి ముందు 'పదచరపు' లనబడే రచనలను అడేవారు. అది పూర్తిగా సాత్విక ప్రాధాన్యతతో కూడిన అభినయం గారు. అభినయం ముగిసిన పిదప వివిధ గతులను ఆది ముగించే విధాన మది. శ్రీత్రయ్య అనే మహాకవి పదముల రచన చేసిన తరువాతదే సాత్వికాభినయం తేజలో ఒక ప్రత్యేక అంశంగా అభివృద్ధి చెందింది. శ్రీత్రయ్యకు ముందుగా అన్నమయ్య పదములు రచన చేసిననూ అవి సంకీర్తన సంప్రదాయంగానే చూడబడినవి గావి. అభినయ సంప్రదాయ రచనలుగా నాట్యబాధ్యులు స్వీకరించ లేదు. ఈ శ్రీత్రయ్య మువ్వపురివాసి ఈ మువ్వ కూచిపూడి గ్రామంకు దగ్గరగా వుండి మువ్వ చిత్రాబజిల్లాలో వుందని కొందరు, ఉత్తర ఆంధ్రాబాలో వుందని కొందరు రచనలు సాగించేవారు. కీ॥ శే॥ శ్రీ విస్వా అప్పారావుగారు విశేష పరిశోధన చేసి, మువ్వగ్రామం కూచిపూడివద్దనే అనియు, శ్రీత్రయ్య ఆ మువ్వలోని గోపాలని పైనే తన పదంచనలు చేసినారనియు, ఇతరుల రచనలు తప్ప విము, విరూపించి శ్రీత్రయ్య పరిత రచనకు మహాపరాధం చేసి నారు. ఈతడు తంజావూరు, గోంకొండ పామసాల దర్బారులు నందర్బంది 'తన పదకవిత' ఆ రాజాలను, అద్భుత నర్తక వర్తక జవాన్ని సమ్మోహితుల చేశాడు. నాటినుండి వా రచన

స అభినయం చేయుట ప్రారంభించారు. కాలక్రమేణి 'పదదరువు' గను నీటి యక్షగానం కావ్యకస్థానాన్ని సంపాదించుకుంది.

పదపర్ణము :- మహారాష్ట్ర రాజులకుముందు "పదపర్ణము" ట లేదు. 'జక్కిణి' 'పదదరువు' గీత ప్రబంధంతో కచ్చేరింగిపేది. వారి కాలంలోని ఆస్థాన నాట్యచార్యులు ఈ నూతన వనసు సృష్టించారు. చిన్నయ్య, పొన్నయ్య, ఎడివేలు, శివాదం అనే నాట్యచార్యులు ఈవిధమైన రచన ప్రచారానికి బిట్టలు. తాన పర్ణము వారి కాలంనాటికే గాత్ర సంగీతంలో ప్రచారంలోనికి వచ్చింది. పదపర్ణం తానపర్ణము వంటి సంగీతరచయే, సాహిత్యపు పోరడలు, స్వరముల సడకలు తప్ప రచన కమమంతయూ ఒక్కటే. 'పదదరువు'లోని అభినయ క్రమము, స్త్రీత్వము, నృత్యము - ఈ మూడు చేర్చి ప్రదర్శించుటకు అనుగు నట్టి రచన రూపొందించ సంకల్పించి పదపర్ణ న రచనచేశారు.

పద పర్ణము - పల్లవి అనుపల్లవి - దరువు అటవలే అట యించుటకు అనుకూలించును. ముక్తాయస్వరము, చరణములు. నాని స్వర సాహిత్యాలకు నత్తము నృత్యము ప్రదర్శించుటకు అవకాశమున్నది. ఈ రచన పదములతరువాత ప్రచారంలోనికివచ్చింది. పీరి ఈ పర్ణములకింటి బహు కష్టమైన రచనలు కార్యేటి నగరి యంసానానికి చెందిన గోవిందరామయ్య వ్రాశాడు. వాటినే పెద్ద పర్ణములందురు.

ఈ విధంగానే తిల్లానలు గూడ నృత్యకళలో ఒక భాగ మైనవి. ఇందు ముఖ్యంగా నృత్యం ప్రదర్శించ బడును

ఈ విధంగా నేటి కాలంలో ప్రచారములో వున్న భరత నాట్యం రూపొందింది.

ఈ కళ యంతటి వుత్తమ కళాసంప్రదాయంగా రూపొందుటకు ఆ కాలంలోని తెనుగు, తమిళ, కేరళ, కర్నాటక, మహారాష్ట్ర ప్రభువులు, సంగీత నృత్యకళావేత్తల కళాకవసే కారణం. ఈ కీర్తి దక్షిణదేశంలోని అన్ని ప్రాంతాలవారికి చెందుతుంది గాని కొందరు ఆ ప్రాయపడుతున్నట్లు ఒక్క తమిళులకుగాని, తెనుగువారికిగాని, కర్నాటకులకుగాని కాదు. క్షేత్రయ్య తరువాత అతని శ్రీ నమసరించి యెందరో పదములు, కొందరు జానీలు రచించారు. అవియునూ ప్రచారంలోనికి వచ్చినవి. గాని క్షేత్రయ్య పదాలకిచ్చిన విలువ పండితులు వాటికివ్వరు. పదాలపల్ల సాత్వికాభినయం అభివృద్ధి చెందినట్లు తెల్పాను. ఈ అభినయంలో మాత్రం ఆంధ్రులు పిద్ధప స్తులు. వీరి స్థాయిని మరొకరు అందుకోలేదు. దక్షిణాదిని పండితబ్బారు, కందివారిబాణి, పుదుక్కోట నట్టువనార బాణి, మైసూరులో జిట్టతాయమ్మగారి అభినయ బాణి అన్ని చూచాను. కాని ఆంధ్ర నట్టువరాండ్ర సాత్విక అభినయ విశిష్టత పిరెవ్వరి అటలో కాప్పించలేదు. అది ఒక్కొక్క జాతియొక్క ప్రత్యేకతగా పేర్కొనవచ్చును. అందుకే భరతుడు

ఆంధ్రులది కైశికవృత్తి ప్రధాన నాట్యరీతి అని పేర్కొని వుండవచ్చును.

భరతనాట్యముగూర్చి యంత విపులంగా వ్రాయుటకు కారణము- ఆంధ్ర, తమిళ, కర్నాటక ప్రాంతములందు ఈ అట కొద్ది మార్పులతో యిదేరీతిని ప్రదర్శింపబడుతుంది. ఆ ప్రాంతములగూర్చి తెల్పినప్పుడు అచ్చటి ప్రాంతీయ ప్రత్యేక నర్తన రీతులగూర్చి మాత్రం తెల్పుతాను.

భా గ వ త క ల

పురుషులు ప్రదర్శించే నర్తనరీతి లాగవతం. నాట్యమేళము అనబడుతుందని యిదివరకు తెల్పాను కాకతీయుల కాలంలో పీరు దళవిద శివరీలు యిత్యాది శైవకథలను అడినారు. వైష్ణవము ప్రచారంలోనికి వచ్చినప్పుడు భాగవత కథలనాడ నారంభించారు. అప్పటినుండి నాట్యమేళములవారు భాగవతులని పిలువబడినారు. నేటికినీ తెలంగాణా జిల్లాల్లో భాగవతులను బహుభూపులు, భరతులు అని పిలుతురు. బెంగాల్ లోకూడా బహుభూపులని నాట్యమేళములు పిలువబడును

సామాన్య ప్రజావీకముకు మన మతము, చరిత్ర, కళలను గూర్చి ప్రబోధం చేయుటకు ఏర్పాటు చేయబడినట్టివి నాట్య మేళములు. అనాటి ప్రభువులు ఈ కళాకారులను పోషించారు. మత ప్రవక్తలు, పీరిని మత ప్రచారమునకు వినియోగించారు.

ఆంధ్రలో ఈ మేళముల్లో ముఖ్యమైనవి 'మూడు తెగల వారు ప్రదర్శించునట్టివి :-

1. బ్రాహ్మణ మేళములు
2. జంగమువారు
3. దాసరులు

ఈ మూడింటిలో బ్రాహ్మణ మేళములు చాలా శ్రేష్ఠమైనవి.

శైవ మత ప్రధానము తగ్గి వైష్ణవము విరివిగా ప్రచరిత కాలంలో పిద్ధేంద్ర యోగి "సత్యభామ కలాపం" రచనచేసి కూచిపూడి గ్రామంలోని బ్రాహ్మణ భాగవతులకు నేర్పినాడు తద్వారా కృష్ణభక్తి, భాగవతము ఆంధ్రలో ప్రచారము చేయుటకు సంకల్పించినాడు. వారికి గోల్కొండ పాదుషానుండి కూచిపూడి గ్రామం దానంగా యిచ్చించాడు. మరియు ఆ కళ తరతరాలుగా వారిద్వారా ప్రచారము జరుగుటకు వారి కుటుంబాల్లో వుట్టిన ప్రతి బాలునికి భాగవతం అట నేర్పునట్లు వారినుండి వాగ్దానం గొవినాడు. ఇది కూచిపూడి భాగవతముయొక్క సంక్షిప్త చరిత్ర ఈ భాగవతులు ఆ కలాపం నభ్యసించి దేశంలో ప్రచారము చేశారు. అకడ ఆందరినీ ఆకర్షించింది. అన్ని ప్రాంతాల భాగవతులు ఈ కడ నభ్యసించుటయేగాక తమ ప్రాంతాల్లోని కవులచేత నూతన రచనల చేయించుకొని అడుట మొదలుపెట్టినారు. ఈ విధంగా "రామా కలాపం" సుమారు యిరవైరకముల రచనలుగానైన

ప్రదర్శించబడుతూ ఏదీ ఏదీ ద్రులవారి రచనయో తెలిసికొనుటకు కష్టముగా వుంది కూచిపూడివారు ప్రదర్శించే కలాపంలోగూడా వగరికంటివారి, రంగపూడివారి, దాసువారి, వెంకటకవిని యెన్నియో రచనలు చేర్చి అడవితున్నవి.

కూచిపూడివారు ప్రదర్శించే కలాపంగాక యితర ప్రాంతాల్లోని భాగవతులు అదే కలాపములు నేను మొత్తం ఇరవై వరకూ పేకరించింది వీటన్నింటిలో కొన్ని దరువులుమాత్రం ఒకటిగా వుండును. మిగిలినవన్నియూ ఆ యా ప్రాంతీయుల రచనలే. భాగవతం అటలో భామా కలాపానికి వున్న ప్రాముఖ్యత మరొక రచనకు లేదు. తూర్పు ప్రాంతాలలో భాగవతమంటే భామా కలాపమే

ఇంత ప్రఖ్యాతిగాంచిన కలాపం కదేమిటి? కథ చాలా చిన్నదే. కృష్ణుడు సత్యభామలమధ్య చిన్న ప్రణయకలహం కృష్ణుడు అలిగి వెళ్ళిపోతాడు. అలిగిన కృష్ణుని మరల సత్యభామ తన యింటికి రప్పించుకుంటుంది. ఈ కథ ద్వీపద; దరువులు, పృతములు, కందార్థములు యిత్యాది యెన్నో రచనల్లో వర్ణింపబడి వందీత పామర జన హృదయరంజకంగా ప్రదర్శింపబడుతుంది. అంతేగాక ఈ కథ ఆధారంగా శ్రీకృష్ణుని జీవితకథ పూర్తిగా ప్రజల్లో ప్రచారం చేయబడుతుంది.

భామాకలాపం గాక కూచిపూడివారు యక్షగానములనుగూడా ప్రదర్శింతురు యతిసారాయణ తిరుప్ప 'శ్రీకృష్ణ రీలాతరంగిణి' భజన సంప్రదాయంగా ప్రచారంలో వుంది. కూచిపూడి అంబలి తరంగములను అడుటలో ప్రసిద్ధులు- ఈ సంప్రదాయ నర్తకులు మాత్రము తరంగములను వృత్తమాడెదరు

గొల్లకలాపము - భామాకలాపం కృంగారి ప్రబంధం, సత్యభామయొక్క విరహం, వియోగం, విప్రలంబ కృంగారంగా, అష్టవిధ నాయకల రూపంలో వర్ణింపబడింది. గొల్లకలాపము అధ్యాత్మిక తత్వ ప్రబోధం చేయునట్టి కేళిక ఒక గొల్లవనితకు విప్రనికి సంవాదం- ఇందు పిందోత్పత్తి క్రమం, కర్మకాండ, యజ్ఞ యాగాది క్రతువులు, ముక్తి మోక్ష మార్గములు యెన్నియో చర్చించబడును. ఈ కలాపం ప్రదర్శించుట నర్తకుల సంస్కృత భాషలో పాండిత్యం కలియుండవలెను.

రాధా మాధవం :- ఈ కలాపం తూర్పు ప్రాంతంలో ప్రచారంలో వుంది ఇది భక్తి ప్రబోధాన్ని చేపే కలాపం. రాధ కృష్ణుని యెడబాటుకు తవిస్తుంది. అతన్ని చూడాలని తహతహలాడుతుంది. ద్వారకకు కలువంపుతుంది. కవికరించి కృష్ణుడు వస్తాడు. కాని అతని చూచి-

'నే చూడగోరింది లేవల్లో పెరిగిన బాకృష్ణునిగాని, యవ్వనంలో వున్న కృంగారి పురుషుడు ద్వారకానాథుని గాదని' తిరిగి వెళ్ళిపోతోంది. కరుణించి కృష్ణుడు బాల్యరూపంలో కరుణమిస్తాడు.

"అల్ల అల్ల అల్ల అల్ల అల్లవాడే
నా పుల్లమువ వెలసిన గోపాలుడే
నేను గోపాలుడే"

అతని కౌగిట చేర్చుకొని ప్రేమతో ముడుగుతుంది. ఇది బహు చక్కని రచన. ఉత్తమ స్థాయికి చేరినట్టిది.

రాధా మాధవుల ప్రణయం జయదేవకవి కేవలం కృంగారంగా వర్ణించినాడు కాని యందులో రాధ ప్రేమ అదొక ఉత్తమ స్థాయికి చేరినట్టిది. ఇట్టి అదర్శవంతమైన రచన మరొక్క భాషలో లేదనే చెప్పాలి. ఆంధ్ర కళాకారుల అదృష్టము యిట్టి రచన తెనుగులో వెలసింది నరసింగపల్లి వేణు గోపాలుని కంకిత మైనట్టిది ఈ రచన.

వల్లభుని రచనలందుగాని, సూరదాసు, రామదాసు, హరి దాసు యోగుల రచనలందు గాని, చండిదాసు, చైతన్యపెద్ద, విద్యావతి యిత్యాది కృష్ణభక్తుల యెవ్వరి రచనలందునూ యిట్టి ప్రత్యేక ప్రేమతత్వ ప్రబోధం గలదము

శేవ యెరుకల కురిపెంజి :- ముక్తికాంత, జ్ఞాని ప్రబోధ రచన ఇది పూర్తిగా వేదాంతంతో కూడినట్టి రచన పండితులకు తప్ప సామాన్యుల కంతగా అర్థముగాదు గనుక యెక్కువగా ప్రచారములో లేదు

ఈ నాల్గు కలాపములు ఆంధ్రలో ప్రచారంలో వున్నవి. ఆంధ్రదేశంలోని భాగవతి మేళములు 4 భాగములుగా చెప్పవచ్చును.

తెలంగాణా ప్రాంతాల్లోవున్న నాల్గు మేళములు.

రాయలసీమలోని భాగవతములు

తూర్పు భాగవతులు

కూచిపూడి భాగవతులు

తూర్పు భాగవతులు, కూచిపూడివారు కలాపములు (ముఖ్యంగా భామాకలాపం) యక్షగానముల నాడుదురు.

తెలంగాణ, రాయలసీమవాడు యక్షగానములు, బయలూటలు అడుదురు.

కూచిపూడివారి విద్య శాస్త్రీయత నలవదుకొని వృద్ధిచెంది ప్రవృద్ధికిక్కిన సంప్రదాయవిద్య అయిననూ భాగవతుల అట, భాగవత మేళములు తూర్పున వున్నవి గుంటూరు, కృష్ణాజిల్లాల్లో లేవనే చెప్పాలి భాగవతంలేని అమ్మవారి పండుగయేలేదు. ఈ భాగవతులు తూర్పుగోదావరిజిల్లా పెద్దాపురం మొదలుకొని ఒరిస్సాలోని బరంపురం, గంజాము జిల్లాలంతటనూ అటగటుదురు వీరు ప్రత్యేకంగా అదేది భామాకలాప మొక్కటియే. వీరిది సంగీతబాణి.

కూచిపూడి బాణి గురించి కళాకారులకందరకు తెలిసినదే. ఇందు ముఖ్యంగా అలివయం ప్రాముఖ్యత వహిస్తుంది. ప్రాచీన

దరువు బాణి. అలాగ పద్ధతి మార్చి ఎవీన పద్ధతుల్లో కేళిక జయన బడుతుంది. తూరు వారు యింకినూ ప్రాచీనకనే అభిమానిస్తున్నారు. రామలిపియ. తెలంగాణాలందు కదాగవం గమనం యెక్కువ ప్రాముఖ్యత వహిస్తుంది.

తమిళ ప్రాంతమునందుగూడా భాగవత మేళమలవాది అది ఆంధ్రలోని అదిను చాలావరకు పోలి వుంటుంది. దరువులు పాడుటలోనూ, అభినయమందు కొన్ని మార్పులున్నవి. రాక్షసాది వారు విలంబిత పద్ధతిలో గానము చేయడం. వీరు యక్షగానము లనుమాత్రము వేయుదురు.

కురవంజి, యెరుకలంపాది అట : ఇది ప్రత్యేకంగా 'దేశ' సంప్రదాయపు అట. 'కురవంజి' అనే జాతివారు తమిళనాడులో పోడి చెప్పెదరు ఆ తీరుననే ఆంధ్రలో యెరుకలజాతివారు పోడి తెప్పెదరు. వారి వేషభాషలు, పాట మాట తీరులో కేళిక జరుపుట కురవంజి అట తమిళ ప్రాంతంలో ఈ అట ప్రత్యేకంగా వున్ననూ ఆంధ్రలో యక్షగానాల్లో ఒక భాగంగా చేర్చివేయబడింది.

ఇవిగాక దాదినమ్మ వేషము, దాలింత వేషము యిత్యాది యెన్నో నృత్యాలు భాగవతులు ప్రదర్శిస్తారు

తమిళనాడులోని నృత్య కళారీతులు

భరతనాట్యము, భాగవతకేళి తమిళ ఆంధ్ర దేశాల్లో ఒకే రీతిగా వృద్ధి బొందినట్లు తెల్పియున్నాను. తమిళ దేశానికి ప్రత్యేక మైన జానపదకైలి రాగవంజి 'కురవంజి' అట ఇదే భాగవత రీతి యైననూ, కొంత తక్కువ తరగతికి చెందిన అట క్రమము. ఒక రాజకుమారికి లేక కథానాయికకు పోడి చెప్పబడుచుంది ఇతి వృత్తంగా వుంటుందని, ఈ అటగాక తమిళదేశంలో మరెన్నో ప్రాచీన నృత్యాలు వున్నవి. 'సంఘం' కాలంలోని తమిళ గ్రంథం 'కవిత్వాగ్ర' నందుగాని, శిల్పవిద్యకారం నందుగాని వర్ణించ బడిన నృత్యాలన్నీ కడల రూపంలో వున్నవి.

ఉదాహరణకు :- కొడుకొట్టు, పండ రంగం, కాపాలి వర్తనములు. లయకాలంలో రుద్రుడు ప్రదర్శించిన వర్తనరీతి కొడుకొట్టు. మహంకాళి రూపంలో పార్వతీదేవి తాళంవేసినది.

త్రిపురిసంహారంతమందు శివుడు ప్రదర్శించినది ఆనంద వర్తనం మహేశుడు బ్రహ్మబదన శిరస్సు చేదించి ఒక చేతిలో ధరించి అడినట్టిదే కాపాలి వర్తనం నాటినుండే శివుడు కాపాలికుడని పిలువబడినాడు

ఇదేరీతిని కృష్ణవరప్రసాదగూడా ప్రదర్శించబడేది

అవియే అలియం, కుడం, పేడి మొదలైనవి. ఇవన్నియూ నృత్య నృత్యాలకు సంబంధించిన కదావస్తువును కలిగియున్నట్టివి. ఈ నృత్యములనుగూర్చి వివరంగా మనం పరిశోధించిన నేటి కాలంలో ప్రచారంలోవున్న శాస్త్రీయ రీతికి దీనికి యెట్టిసంబంధం లేదు.

ఇవన్నియూ శాస్త్రీయపాఠంగా చేయబడిననూ సంప్రదాయా వ్యవస్థించి అభివృద్ధి చెందినట్టివే కరగం నృత్యం. కట్ట గుట్టుమలలట, బొమ్మలట, కావడిచిందు యిత్యాది జానపద వర్తన రీతులుగూడా ఆ దేశంలో యెన్నో వున్నాయి. కర్ర గుర్రము లాట తమిళదేశంలో ప్రసిద్ధిగాంచగా సజీవ గుర్రములాట ఆంధ్రలో ప్రచారమందున్నది. కరగమే ఆంధ్రలో గరిగలాట అందము ఇట్టిది మైసూరుప్రాంతంలోగూడా ప్రచారంలో వుంది. బొమ్మలాట మైసూరు ప్రాంతంలోగూడా వుంది.

తమిళదేశంలో ప్రాచీన "దేశ" చందోరీతుల్లో గానము, వాద్య విశేషం నేటికినీ విలసిల్లుచున్నది. శిల్పంలో కన్పించే అనేక వాద్యములు ఆ దేశంలో నేటికినీ ప్రచారంలో వుండుట ఒక విశిష్టత. పంచముఖవాద్యము, ఉడుక్కువంటివిగూడా ప్రస్తుత కాలంలో వాయించుచున్నారుకాని అవి యెక్కువగా జానపద రూపంలో ప్రచారంలో వున్నవి. ఇట్టి విశిష్టవాద్య విశేషానికి చెంది నట్టిదే ఆంధ్రలోని "రొంజ". కాని అదిగూడా జానపద రూపం లోనే మిగిలివుంది.

పంచముఖవాద్యం, సూర్యమండలం, చంద్రమండలం, ఉడుక్కు, మురజ, ధవళకంఠ యిత్యాది వాద్యాలన్నీ ఆంధ్రాల్లో విశేషించి శివాంధ్రాల్లో వుపయోగిస్తారు. ఇది దక్షిణాది వంశజులు వుంది. శివారాధనలో సర్వవాద్య ఆరాధన అనే నృత్యపూజా క్రమంలో అనేక వాద్యాలు, అనేక చందస్సులు, అనేక నృత్య నృత్య రీతులు ప్రదర్శించబడును.

కర్నాటక ప్రాంతంలోనున్న నృత్య రీతులు

కర్నాటకంలో వున్న విశిష్టరీతి యక్షగానము ఇది అతి ప్రాచీనమై, దేశీయమైన విశిష్ట సంప్రదాయము. ఆంధ్రలోని యక్ష గానానికి ఈ రీతికి ప్రాచీన కాలంలో దగ్గరపంబుండుముండి వుండును. గాని ప్రస్తుతము వేరుగా కన్పించును. భాగవత, భారత, రామాయణ గాధలనే వీరునూ నృత్యనాటకములుగా అడుదురు. వీరి నాటకములను ప్రసంగము లుడురు. కథాగానమువృద్ధు వీరు పాడరు. సూత్రధారుడు వెనుకనుండి పాడును. వారు అడుదురు. అటుతరువాత వారు ఆ గానములో జరిగిన కడకు వ్యాఖ్యానం చెప్పుదురు. అది వారి స్వంతం. ఆ భాగం కడలో రచన చేయబడి వుండదు. వీరుగాని యితర భాగవతులుగాని పాడే సంగీతము. పాడే తాళములు పూర్తిగా కర్నాటక బాణీకి చెందినట్టివే అయిననూ పాట క్రమము, తాళ వాద్యరీతిమాత్రము కొంత తేడాలు వుండును. అందువల్లనే ఈ సంగీతబాణీని దేశీ క్రమమందురు సంగీత కైలిలో రాగము, స్వరమునకు ప్రాధాన్యత యవ్వబడినదే యక్ష గాన భాగవత సంప్రదాయంలో భావ ప్రాధాన్యత గలిగిన సంగీతం గానం చేయబడును. ఈ యక్షగానము దక్షిణ కవరా ప్రాంతంలో విరివిగా ప్రచారంలో వుంది. సుమారు ఒక మారువరకూ ప్రసంగాలు ప్రచారంలో వున్నవి.

సృష్టము, సృత్యము, అభినయము ఈ మూడింటి యొక్క ప్రదర్శన యక్షగానంలో గాంచవలెను. మఱియు శిష్యునియొక్క 108 కరణముల అభిక్రమము చాలవరకు పరి అభిక్రమంలో గాంచవలెను అదియే అంగహార నర్తనంగా పేర్కొనవచ్చును యక్షగానమును నడుపు సూత్రధారుని భాగవతులు అందురు. అతడు సంగీత, సాహిత్య, సృత్య శాస్త్రములందు వండితుడై పురుషును యక్షగాన నర్తకులందరూ భాషలో పొండితీ ప్రతిభ గల్గి పుండురు పాత్రల సంభాషణలు వాచికము గ్రంథస్థము గాక వారి స్వయం ప్రతిభపై ఆధారపడియుండును గనుక ఇక వాద్య ములవారు (మృదంగము) కేవలము తాళ లయ విన్యాసమును జూపుటయేగాక, ఆయా రసమునకు తగిన రీతిని మృదంగ వాదము సమరిసూ వాయించును. ఇది రసోత్పత్తికి రసాభివ్యాయానికి యెంతో పుష్కరించును యక్షగాన కథ ప్రదర్శించే క్రమము ప్రసంగ ములు. ఆ కథలోని పాత్రలను, సంఘటనలను అనుసరించి వివిధ తాళాల్లో, చందస్సుల్లో ఒక పర్వనాత్మక రచనగా సృష్టించబడి యుండును. అందులోని ఒక్కొక్క భాగమును, భాగవత్ గానము చేయును. ఆ గానము ఆయా రసములను పాత్రల స్వభావమును తెల్పు విధముగా అలావముతో ఆరంభించబడి, గమక విన్యాసము, గీతముతో ముగియును భాగవత్ గానము చేయునప్పుడు నర్తకుడు ఆ పాట భాగమును నర్తన మాడును. అది ముగిసినంతనే అందరి భావము ప్రేక్షకులకు మోటల్లో యెరుకజేయును. ఈ గానము మూడు భాగములు పుండును. అలావము, గమకము, గీతము. అలావము ఒక భాగము స్వరూపం వ్యక్తము చేయుటకు పుష్క రించును. గమకము ఆ భావమును విరూపణ చేయును. గీతము ఆ భావమును ప్రకాశవంతము చేయును. దీనితో మృదంగ వాద్యం చేరినప్పుడు ఆ భావవికాసం పూర్తియగును నర్తకుడు అహార్యం ధరించి, దానికి తగిన సృత్య సృత్యములు ప్రదర్శించినప్పుడు పరి పూర్ణత చెందును.

ఈ యక్షగాన బృందాలను దేవాలయాలు పోషించుచున్నవి భక్తు లెవరైన జబ్బుబడినచో తమకష్టములు తొలగిన గవంతునికి ఒక యక్షగానము సమర్పించును మొక్కుకొని ఆ మొక్కును నెంపేరుకొనేవారు. ఇది ప్రాచీన కాలంనుండి వస్తున్న ఆచారం. ఆ రసముతో అలయాదినకులు ఆ బృందములను పోషించుట వారుకగా పుండింది.

కేరళ దేశంలోని నాట్యవికాసము

కేరళ దేశంలో యెన్నో రకములైన నర్తన రీతులు శాస్త్రీయం, జానపదము, ఆరాధన రీతులన్ననూ అందు మాఖ్యంగా ప్రస్తుత కాలంలో యొక్కువగా ప్రచారం గాంచి, ప్రఖ్యాతి చెంది నవి - కథకళి, మోహిని అటము, మోహిని అటము - ప్రీతిచేసే నర్తనం అదియును కరతనాట్యము, ఒడిప్పినరెస్సెత్త సృత్య అభి నయముతో కూడినట్టి యేక పాత్ర నర్తనం.

కథకళి :- 'కళి' అనగా అట. ఒక కథను సృత్య నాట కంగా ప్రదర్శించుట కథకళి. ఈ కథకళి ప్రాచీన రామనాటకం యొక్క, నవీన రూపంగా పేర్కొనవచ్చును కుట్టారక సంస్థానా దీనునిచే యీ సృత్యకళి విశేష ప్రచారంలోనికి తేబడినది. చక్కి యారులనబడే ఒక ప్రత్యేక తెగవారు అలయాల్లో సృత్యకళిక చేయదురు. వారి సంప్రదాయంలో విశేష ప్రజ్ఞతో కూడిన అభి నయం పుంటుంది ఆ అట 'చక్కియారుకుత్తు' అనిబడుతుంది కాని ఆ కళ ప్రత్యేకంగా అలయాలకే సంబంధించిన దగుటచే యితర చోట్ల వేయబడకపోవుటచే, కథకళి వలే ప్రచారం గాంచ లేదు. కథకళిగూడా పూర్తిగా నాట్య మేళానికి చెందిన సృత్యరీతి. ఇందు ప్రీతికు అసలు స్థానం లేదు ఈ విద్య పూర్తిగా పురుషు లందే. కథకళి, ముద్రనాట్యం అంగిక ప్రాధాన్యత గల్గిన సృత్యం. ఒక కథను గాయకుడు గానం చేయుగా, ఆ పాటయొక్క అర్థమును ముద్రల ద్వారా తెల్పుతూ తాళ లయలద్వారా చారి లేదక కరణా దిల ప్రదర్శించును నర్తకుడు. ఇందులో 'నాట్యధర్మి' మేగాక 'లోక ధర్మి' గూడా విశేషించి ప్రదర్శింప బడుతుంది.

కథకళి నర్తనంగాక కేరళలో దానవదనం ప్రదాయ సృత్యాలనే కము నన్నవి. కోరికళి, పెట్టుకళి తట్టిన్ మేళకళి, మువతుకళి- యివి పురుషుల నర్తనములు. కైకొత్తుకళి, తిరువదిరకళి ప్రీతి బృంద నర్తనములు. వేలకళి, పులయార్కళి, పిటిమకళి, పరివత్రీ కళకళి- యివన్నియు వీర నాట్యాలుగా పేర్కొన వచ్చును.

కోళికళి- కోలాటముఅట. చిన్నచిన్న కిర్రలు చేతుల్లో దరించి యీ నర్తనం ప్రదర్శింపబడుతుంది. మలబారులోని మాప్లా ముస్లిములు యీ అటను విశేషించి ప్రదర్శింతురు.

ఎలయాకారంలో విల్చి చేతులను తట్టుతూ గుండ్రముగా తిరుగుతూ నర్తనమాడే రీతిమే వట్టికళి.

భగవతి అలయాల్లో కొంత ముగిసినకరువార ప్రదర్శింప బడే నాట్యరీతియే తట్టిన్ మేళకళి ఇది దేవస్తోత్ర గీతాల పాడుతూ చేయబడును.

ప్రీతి నాట్యాల్లో 'కైకొత్తుకళి' కుమ్మిగొల్చి అటను పోలి యుండును. ఇదిగూడా బృందనర్తనమే.

తిరువాదికళి నవత్తరాని కొక్కసారి యువ్వనంలోనున్న యువకులచే ప్రదర్శింపబడే సృత్యరీతి. ఈ సృత్యం తిరువాదిర పుత్తవ సమయంలో ప్రత్యేకంగా ప్రీతి కామదేవుని పూజించి చేయుదురు. తమయొక్క కోరికలు తీరుటకుగాను జివ్వములు కామ దేవుని స్తోత్రంచేసే పూజాసృత్యంగా పేర్కొనవచ్చును.

మిగిలినవి పురుషులచే యిద్ద అనుకరణగా చేయబడే వీర నాట్యాలు- ఇవన్నియు జానపదరీతులే.

మహారాష్ట్రలోని నృత్యకళ

మహారాష్ట్ర దేశంలో శాస్త్రీయ నృత్యకళ, వృద్ధిచెందలేదు. సంప్రదాయ నృత్యములు, జానపద నృత్యములే ఈ ప్రాంతంలో వసిద్ధిచెందాయి. చత్రపతి శివాజీ హైందవమత సంస్కృతి వ్యవస్థరణకు సామ్రాజ్యము స్థాపించిననూ అలాటి వారి ఆస్థాన పురుషులు, గాయకులు కళల అభివృద్ధికి అంతగా ప్రత్యేక శ్రద్ధ వహించినట్లు కావించదు ఈ ప్రాంతాల్లోని సంప్రదాయ నాట్యగానకులు - పోవాడ, తమాషా సామాన్య ప్రజల వినోద కోసంగా మాత్రం రూపొందినవి. కొందరు కళాపరిజ్ఞాన ప్రేమి, ఖిల్ యిత్యాది గీతాలు కలిపి అభినయ వృద్ధిలో ప్రవర్తించినట్లు గాని అదేమంత విశేషముగాదు పోవాడ సంప్రదాయం ప్రత్యేకంగా పురుషులకు చెందింది వీరగాధలను గానంచేస్తూ పందర్బాసుసారంగా కొద్దిమాత్రం నృత్యం ప్రదర్శించు సాంప్రదాయం - ఇది ఆంధ్రంలోని దుర్భిక్ష, జంగంకధను పోలివుండును. తమాషా ప్రీంచే ప్రదర్శించబడే నృత్య వినోద కీర్తి, గౌరవ (గోపికాకృష్ణులకు సంబంధించిన గీతాలకు) లావణీ శృంగార రచనలకు) నృత్య నృత్యములు ప్రదర్శించుట తమాషాలో గాంచుదుము. గొడ్డి అంబాదవానిని ఆరాధిస్తూ ఆమె ప్రీతికారకు చేయబడే నర్తనము గొడ్డి, ఇంకనూ జాల్మ యిత్యాది తెగలవారు ప్రదర్శించేవెన్నో జానపద నృత్యాలన్నాయి. పోవాడ గీతాలు వ్రాసినవారిలో ప్రఖ్యాతిచెందిన రచయిత ఘోనాజీ, లావణీ రచనల్లో ప్రసిద్ధిచెందినవారు రాంజోషే. మహారాష్ట్రను అనుకొనేపున్న గోవా ప్రాంతంలోనూ, కొంకణదేశం లోనూ కొన్ని నర్తనరీతులున్నవి గాని అవిన్నయూ జానపద నర్తనములే. ఆంధ్రదేశంలో ఒకభాగమైన అదిలాబాదు జిల్లాలో అదిలాబాదుకు చెందిన శ్రీమతి రాదాబాయిబోడే గాంకర్ బృందం తమాషా నర్తనం మహారాష్ట్రలో చాలా ప్రసిద్ధిచెందారు. రాష్ట్రపతి బహుమతులుగూడా సంపాదించారు. ఆమె కుమార్తెలు, కుమారులు ఆమె బృందములోని కళాకారులు. వారే సంగీతము పాడెవరు, నాట్యము చేసెవరు, వాద్యాలను వాయించెవరు

గుజరాత్, సౌరాష్ట్ర, రాజస్థానమునందలి నర్తనకళ

శివభక్తుడు బాణాసురుని కుమార్తె ఉషాకన్య, లాన్య నర్తనానికి కర్త పాండ్వతీదేవివద్ద శాస్త్రీయ నృత్యకళ అభ్యసించినట్లును, శ్రీకృష్ణుని మనుమడు అవిరుద్ధుని పరిణయమాది ద్వారకకు వెళ్ళిన తరువాత అచ్చటి రాజకన్యలకు శాస్త్రీయ నాట్యము నేర్పినట్లు తద్వారా శాస్త్రీయ కళలు ఆ ప్రాంతంలో ప్రబాంధమైనట్లునూ కళాకారులు అభిప్రాయ పడుదురు. గాని ద్వారకం మాత్రమేమంద వచ్చును. ప్రస్తుత కాలంలోని కొన్ని జానపద బృంద నృత్యములు సంప్రదాయ నృత్యములు తప్ప శాస్త్రీయ కళరీతి అచ్చట గాంచము. ప్రీతి చేసే గర్భ నృత్యము, దండియా రాస్ (కోలాటము) ఇత్యాదు

లన్ని సంప్రదాయ పటలో అభివృద్ధి పొందినట్టివే. ఉషాకన్య ఒక నాట్యశాస్త్రం - ఉషాభారతం రచనచేసిన దండురు.

అదంతయూ ఐదువేల సంవత్సరాల క్రిందది విషయం ఈ ప్రాంతంలోని నర్తకులందరూ కృష్ణ కథలను అనేక రీతుల నృత్యకేళిక జేయుదురు. అవన్నియూ జానపద కైలి ననుసరించియే యున్నవి సాధారణ అనుకరణ నృత్యములు ప్రత్యేకంగా 'నాట్యధర్మి' ననుసరించి వృద్ధి చెందినట్టివి గావు. వీరులకు యుద్ధాలకు మనదేశ చరిత్రలో ప్రాచీన ఖ్యాత విహించిన రాజస్థానములో గూడ హైందవ శాస్త్రీయ నర్తన రీతి వికాసం అంతగా గాంచము. ప్రాచీనకాలమునుండినదేమో? నేటి కాలంలో మాత్రం జానపద నృత్యరీతులు మిగిలినవి. రాజుల దగ్గరులందు, ఆస్థాన కేళిక కథకును పోలియుండును. రాజస్థానము నేలిన మహారాజులు నాట్య శాస్త్రము, అలంకార శాస్త్రములపై గొప్ప వ్యాఖ్యానాలు రచన చేసిననూ ఒక విశిష్ట నృత్య సంప్రదాయం వారి ప్రాంతంలో వృద్ధి పొందలేదు. దీనికి మహమ్మదీయలారానాటి అస్థిర రాజకీయ వాతావరణం గూడా కొంతవరకు కారణమై యుండవచ్చును. హైందవ శిల్పకళ, చిత్రకళల్లోని విశిష్టతను ప్రబోధం చేసే యెన్నో కోటలు మందిరాలు యీ ప్రాంతంలో మిగిలినవి. వీరు ప్రదర్శించే జానపద, భాగవత రీతులు ముఖ్యంగా వీర రస ప్రాధాన్యత కలిగినట్టివిగా పేరొనవచ్చును ఆస్థాన నర్తనం గూర్చి 'కడక్' నర్తనము గురించి తెల్పినప్పుడు వివరంగా వ్రాస్తాను.

కాశ్మీరు, పంజాబు దేశాల్లో నృత్యకళ

అభినవ గుప్తుడు జన్మించిన కాశ్మీరము, సారంగదేవుని కాశ్మీరం, బిల్లానుని కాశ్మీరం, హైందవ సంస్కృతి అనేకవిధాల అలరారిన కాశ్మీరం.

ఆ కాశ్మీరము, నాటి కళలు పేరు; నేటి కాశ్మీరము పేరు. రాజకీయంగా కాశ్మీరులో ఎన్నో మార్పులు వస్తూవుండినవి. అట్లే ప్రాచీన పాతము, సాంఘిక వ్యవస్థలు మారిపోయాయి కళలు అంతరించిపోయాయి. కనుకనే ఆ ప్రాంతంలో శాస్త్రీయ నృత్య కళ యెచ్చటనూ మనకు కన్పించదు. ప్రస్తుత కాశ్మీరాన్ని మూడు భాగాలుగా చెప్పవచ్చును. పూర్తిగా పర్యత ప్రాంతమైన రెడక్ ప్రాంతము, వీరందరూ బౌద్ధులు. రెడక్కిరాష మాట్లాడుదురు. లోయ ప్రాంతము - ఇదే సుందర కాశ్మీరలోయ. ఇచ్చట నూటికి ఎవలైమంది మహమ్మదీయులు. మిగిలినవారు పండిట్లు (కాశ్మీరీ బ్రాహ్మణులు). వీరు కాశ్మీరీరాష మాట్లాడుదురు. తురుష్క ప్రభావము వారిగా ఈ ప్రాంతముపై వుంది. అభినవగుప్తుని నాటి సంగీత నాట్యాలెవ్వటనూ లేవు. కాశ్మీరుపండితుల ప్రీతి వికాసాని సందర్భాల్లో అభినవగుప్తు రచనలని కొన్ని గీతాలను అలవించుటమాత్రం సాంస్కృతిక చిహ్నంగా మిగిలింది. ముస్లింల పాలనలో 'హుఫిజా'లనే ఒక తెగ, నర్తకములు నృత్యాలినయ్యారు చేసేవారు. వారిచరువాత పర్షియన్ ప్రభావం కాశ్మీరంపై పడిన

తరువాత యువకులే యువకుల దుస్తులు ధరించి నాట్యవిన్యాసము చేశారేమోనని. దీన్నే 'బిచ్ నగమా' అంటారు.

జమ్మూ ప్రాంతం పూర్తిగా హిందూ ప్రభావంతో అభివృద్ధి చెందిన ప్రదేశం. దోగ్రి యీ ప్రజల భాష ఈ ప్రాంతంలోనూ అనేక విధములైన జానపద వర్తనరీతులే మిగిలినవి కావడం నాట్యరీతుల మాత్రం మనకు కన్పించవు ప్రస్తుతకాలంలో కొందరు యువ కళాకారులు కథక వర్తన పద్ధతిని ఆ ప్రాంతంలో ప్రవేశపెట్టటం ప్రయత్నించుచున్నారు. అయిననూ అది యెరువు తెచ్చుకున్న విషయం.

పంజాబునందు గూడా జానపద నృత్యకళయే అభివృద్ధి గాంచినది గాని కావ్య విద్య మాత్రం లేదు. శిక్కుమత ప్రవక్తలవల్ల సంకీర్తన సంగీతము వృద్ధిలోనికి వచ్చింది. నృత్య వికీ అట్టి అవకాశము లేకపోయింది. పంజాబులోని పురుషులు ప్రదర్శించే నృత్యాల్లో ముఖ్యమైనట్టిది. 'బాంగ్రా'. ఇది అనుకరణ నృత్యం. రైతులు పొలం దున్నడం, దాన్యం పండించడం, కోతలు మొదలైన దృశ్యాలు యందులో ప్రదర్శిత మౌతూ. ఉత్సాహ పంతుంగా యెగురుతూ ఆడుదురు. వీరు బలిపురు. వీరి వాయిద్యం ఉద్రేక పూరితమైన నాదాన్ని ప్రసరించును. ఆ నాట్యమూ అట్లే ఉద్రేకంతో నిండి యుండును. 'గిద్ద' అనే మరియొక నృత్యంలో ప్రియగూడా పాల్గొందురు. ఇవన్నియూ బృంద నృత్యాలే. 'బిచ్ నగమా' ఏకపాత్ర నృత్యము. మహారాష్ట్ర, గుజరాతు, పౌరాష్ట్ర రాజస్థాన్, కాశ్మీరు, పంజాబు ఈ ప్రాంతాల్లోనివారు యెవరైనా సంగీతము కావ్యముగా పాడాలంటే హిందుస్తానీ బాణీ నేర్చుకోవలసిందే. హిందీస్తానీ సంగీతము యీ పై ప్రాంతాలన్నింటిలో ప్రచారంలో వున్నమా 'కథక' వర్తనం, ఉత్తరదేశ కావ్య వర్తన రీతి మాత్రం అన్ని ప్రాంతాల్లో ప్రచారంలోలేదు. ఉత్తర ప్రదేశ కావ్య సంగీత విధానంలో ముస్లిం సంప్రదాయాలను తొలగిస్తూ ప్రవేశపెట్టి ప్రచారంలోనికి తెచ్చినవారు అమీర్ ఖుస్రూ. వారికి ముండ్ల ద్రువద సంప్రదాయ సంగీతమే యెక్కువగా ప్రచారంలో వుండింది గంభీర భావ ప్రకటన గలిగిన 'పకవాక్', వాద్య సహకారంతో గానం చేయబడేది ఖుస్రూ కాలంలో 'ఖ్యాల్' వద్దతి ప్రారంభమైనది. ఇది కొమలమైన, లలితము లాలిత్యముల యొక్క సమ్మిళితమైన రీతి 'పకవాక్' గంభీర నాదం యుగాయని వద్దతికి అనుకూలించనందున తబిలా వాద్యం కనిపెట్టబడి పునయోగించబడింది. అట్లే పీఠవంటి వాద్యం పితార్ గూడా ప్రచారంలోనికి వచ్చింది. హిందుస్తానీ గాత్ర సంగీతంలో సహజించే వాద్యం 'పారంగి' కర్నాటకులు 'వాయలి' వునయోగింతురు. కాని పారంగి వంటి వాద్యం మరొక్కటి మనకు కన్పించదు. మనుష్య గాత్రంతో మిళితమైపోయి ఆ గానానికి కోర చేశారేమోనని 'పారంగి' ఒక్కటే. పారంగిలో వున్న నిండుదనం, మాధుర్యం, సంపూర్ణత వమోలివోలే తక్కువనే చెప్పాలి. ఖుస్రూ కాలం తరువాతనే ద్రువద, ధకూర్, ఖ్యాల్, టుమ్రీ, టప్పా, భజన్,

గజల్ యత్యాది యెన్నో విధాలుగా ఉత్తరప్రదేశ సంగీతం వృద్ధి చెందింది ఇందు కొన్ని నృత్యాభినయాలకు పనికివచ్చే రకాలు. కొన్ని పూర్తిగా పాట కర్తేరిలకు పునయోగపడే బాణీలు. ప్రత్యేకంగా ఒక్కొక్క బాణీయందే విశేష పరిశ్రమ జేసి, ఆ గానము ద్వారా ప్రఖ్యాతిగాంచిన వారినేకులు పుత్తరం దేశంలో వున్నారు.

ఉదా :- బాయి రసూలన్ బాయి, అత్తరీ బాయి, టుమ్రీ టప్పా గానంలో ప్రసిద్ధులు రాగరు సోదరులు ద్రువదు గానంలో ఖ్యాతి గాంచినారు. జ్యోతికారాయి భజన సంగీతంలో ప్రపంచ ఖ్యాతి గాంచినది. ఆమె భజనలు తప్ప యితరము గానంచేయదు.

దక్షిణాదివి యట్టి ప్రత్యేక సంప్రదాయాలు అభివృద్ధి చెందలేదు ప్రఖ్యాత విదుషీమణి పీఠనమ్మగారి మనుమరాండ్రు బృంద, ముక్త వదముల గానము చేసినా అది కర్నాటక సంప్రదాయంలో ఒక భాగంగానే ప్రచారం గాంచినది. కర్నాటక సంగీత రీతిని పై విధంగా విభజించి అభ్యసించుట, ప్రదర్శించుట ఆచరణలో లేదు.

ఋతుపులకు సంబంధించిన సంగీతము, నవరసములకు సంబంధించిన సంగీత గానము, తాళములందు గీతము ఇట్టివి పుత్తరాది బాణీలో వున్నవి. దక్షిణాదివి కాస్తాల్లో చెప్పబడినమా ఎక్కువగా ప్రచారంలో మాత్రం లేదు త్యాగరాజు కీర్తనలతో దక్షిణాదివి పూర్తిగా గాత్ర సంగీతంయొక్క స్వరగామమే మారి పోయింది. గాయకులు ముఖ్యంగా కీర్తనలనే సాధన చేయుదురు గాని వివిధ రసాలకు, ఋతులకు సంబంధించిన గీత వద్దతుల అభ్యాసం తక్కువ. రాగములను పాడే నియమము గూడా పుత్తరాదివారు పాటించినంతగా దక్షిణాదివి పాటించరు. ఆ నియమము పాటించుటవల్ల అనేక అపూర్వ రాగాలు, తాళాలు ప్రచారంలోకి వచ్చే అవకాశం కలుగుతుంది నవరస అంగహార వర్తనం గాని, ఋతువర్ణన నృత్యములు గాని, శివతాండవము కూర్చుటకు గాని ఉత్తరాది సంగీత, తాళ శైలిలో సులభంగా మనకు రచనలు కలుగుతాయి లభించినంతగా దక్షిణాది బాణీలో లభించవు ఆ వివిధ చందస్సుల్లో గీతాలు ప్రచారంలో వుండుటయే దానికి కారణము. దక్షిణాన అట్టి అవకాశము కనిపించదు

ఉదాహరణగా ఒక చిన్న అనుభవము ఇక్కడ పేర్కొంటాము :-

'పకవాక్' వాద్య రీతిలో బహు ప్రఖ్యాతిగాంచినవారు రాంపూరు వంశస్థానానికి చెందిన అయోధ్యాప్రసాద్ గారు. ఆయన వృద్ధులయ్యిపోయారు ఎందరో శిష్యులున్నారు. రాంపూరు వెళ్ళి వచ్చుదు వారిని దర్శించే అవకాశం కలిగింది. వారి వాద్యం వినిననే కుమారులంతో కోరగా- ఆ వృద్ధ కళామూర్తి అమగ్రహించారు :

"హరహర ప్రమద గణధిప దేవ

భవహర శంకర వరమశివా !"

శివతాండవ వర్ణనతో గూడిన యీ ద్రువదును ఒకరు గానం చేయగా వారు కొన్ని వరుసలు పలికించారు. అదొక అపూర్వ దివ్యానుభూతి. ఆ నాదాలు వింటూంటే సంధ్యానమయంలో శివుడు నర్తనమాడుతున్నట్లు గందర్యులు. దేవతలు స్తోత్రం చేస్తున్నట్లు, వరమశివుని పాదాల మంటారాలు పలుకుతున్నట్లు ఏదో ఒక కళాలోకంలో విహరిస్తున్నట్లు తోచింది. ఆ వాద్య బాణీయే వేరు ఆ కబాల కొలుపు, ఆ నాదం పలికించే తీరు విజంగా 'వక్రవాక్' వరమశివుని వర్ణనకొరకే సృష్టించబడిందా అనిపిస్తుంది. దక్షిణాన భృత నాట్యం, భాగవత సంప్రదాయాల్లో శివతాండవ వర్ణనం యొక్కవగా చూస్తాము. కావి యిట్టి అనుభూతి అరుదుగా కలుగుతుంది. కొన్ని ప్రాచీన కాల చందోరీతులు ఫకవాజ వాద్యముందు నేటికీని ప్రచారంలో ముందుకు కారణము తబిలాబాజీ వేరు - ఫకవాజ తన ప్రాచీనతను నిర్బుకుంది. కనుకనే శబ్దంలో నిండుదనం, గంభీరత, బిన్నత్యం నేటికీని పోషించబడుతుంది

వంజాబునుదాటి ఉత్తర పదేశ్ లో ప్రవేశించి అచ్చటి శాస్త్రీయ నృత్యంగూర్చి తెల్పేముందు కులాలలోని కళ గురించి కొద్దిగా తెలుస్తాను

ఉత్తరప్రదేశ్ లోని నృత్య కేళికా రీతులు

హిమాలయాలతో ఉట్టబడిన సుందర కులాలలోయ దేవతలు వివసించే లోయగా ప్రఖ్యాతి గాంచింది ఈ లోయలోని ప్రజలు చక్కనివారు. వీరి సౌందర్యంవేరు, కాశ్మీరీ సౌందర్యం వేరు. ఏదాద కొక్కసారి వీరు దేవతల పుత్రులను చేస్తారు. ఆ దేవతా పుత్రువల్లో దేవుళ్ళ ప్రీతికొరకు యెన్నోరకాల నృత్యాలు ప్రదర్శిస్తారు ఇవన్నీ జానపద నృత్యరూపాలే అయినా ప్రత్యేక నృత్య కేళికగా పేర్కొనవచ్చును

బెద్ నవాబు, లక్నోను పాలించిన నవాబులు నృత్య గాన ప్రియులు వీరు నృత్యాలను యెక్కువగా అభిమానించారు. పోషించారు వీరియొక్క ఆదరములోనే 'కదక్' నర్తనం, ఒక ప్రసిద్ధ కేళికగా రూపొందించి కళికాదీన్ బందాదీన్ మహారాజు ఈ కళకు ఒక సూతనరూపం సృష్టించి ప్రచారంలోనికి తెచ్చారు. ఈ కదక్ లక్నో, జైపూరు, బనారస్ పురాణాలని మూడు విధాలుగా వుంది. లక్నో పూర్తిగా తురుష్క ప్రభావానికి లోనైనట్టిది. జైపూరు, బనారస్ హిందూ సంప్రదాయాన్ని ప్రతిబింబిస్తాయి.

ఈ నృత్యరీతిగూడా ఏకపాత్ర నృత్య సంప్రదాయమే. నృత్యముతో ఆరంభమై నృత్యముం భావప్రదర్శన ముగింపులో మరల నృత్యముతో ముగియును

సలామీ- అనగా వర్తకి. వధ ప్రవేశించగానే ప్రభువులకు, కళాప్రియులకు వందన మాదిరించుట. కొన్ని ముక్తాయంపులు అడి అటుపై సలాం చేయుదురు. 'గత్ భావ్'లో ఒక కాలము యొక్క వడక వసువరించి అడుతూ ఒక తరలోని భాగాన్ని ప్రద

ర్శింతురు. పాదారణంగా హోరీ, దృశ్యాన్నో, లేక కృష్ణుని బాల్మీ క్రితలో యిందు ప్రదర్శితమగును.

భావనృత్యములో టుమ్రి, గజల్, భజన్ యిత్యాది పాటలకు అభినయం ప్రదర్శింతురు. ఈ అభినయం దక్షిణాదిని అభివృద్ధి పొందినంతగా విశేష విశిష్టత వృద్ధిపొందలేదు.

చందోరీతి - చందోరీతిలో ఒక వర్ణనాత్మక గీతం మృదంగ శబ్దంతో కలిపి రచన చేయబడినదాన్ని నృత్య నృత్యాలద్వారా ప్రదర్శింతురు.

గత్ తోరా - పల్లవికి అనేక విధములైన ఒకటులు కల్పన జేసి వాటిని ఆడుట ఇందలి విశేషము. ఇదియును కుర్చ నృత్యమే. అఖరి అంశము తత్కారిం. ఇందులో నర్తకుడు లయలో తనకు గల పాదవ సంపత్తి ప్రదర్శించును. దక్షిణాది దర్పారు ఆట భరతనాట్యం వలే ఈ విద్యగూడా నృత్య నృత్య అభినయాలు ప్రదర్శించుటకు అనువైన రీతిని రూపొందిన సంప్రదాయం. అట పద్ధతిలో మార్పులున్నా క్రమము మాత్రము యిందుమించు ఒకరీతిగా మన్నది. ఈ నర్తన రీతి గాక రామలిలా, నౌటంకి నర్తన బృందాలున్నవి వీరు భాగవత సంప్రదాయ నర్తకులు. ఇందు రామాయణ, మహాభారతాది పురాణ కథలు నాట్యమూడ బడును.

రామలిలా:- ప్రత్యేకంగా రామాయణాన్ని ఒక నృత్య కేళికగా, మత విషయంగా దసరా నమయంలో ప్రదర్శించు ఒక సంప్రదాయం గలదు. ఈ నర్తనం, నాట్యబృందాలు వేరు వీరు వృత్తిగా నాట్యం చేయువారు గాక, రామకథ నాడుట ఒక దైవ పేషగా లించిన బృందాలు. ఇట్టి బృందాలే మేలటూరు (తంజా వూరు ఒద్ద) నర్తన మేళములవారు. రామలిలా నర్తకులు దసరా సమయపుందు మాత్రం కేళిక జేతురు. ఇతర సందార బృందాలు గూడా అదే పేరుతో విలువబడుచున్నవి. ఉన్నావ్, ప్రతాప్ పుల్ జిల్లాల్లో ముఖ్యంగా ఈ బృందాలువారు (సందార నర్తన బృందాలు) యెక్కువగా వున్నవి. వీరు మధ్యప్రదేశ్ గూడా వర్తకింతురు.

ముస్లిం పాలకుల యొక్క అస్థానాల్లో రూపొందుట వల్ల నేమో కథక్ విద్యలో అభినయం కంటే నృత్య నృత్యాలే యెక్కువగా వృద్ధి పొందినవి. గీతములు విశేషించి భాగవతం (వృష్టి సంబంధమైనవిగా) వసునరించిన రచనలగుటచే వాటి అభినయం కంటే నృత్య నృత్యాలే ఆ ప్రభువులు యెక్కువగా అలంపించి యుండురు దీనివల్ల వీరి కళలో విశేషించి లయ విన్యాసము, తాళ విన్యాసము అట యెక్కువగా వృద్ధిపొందినది. ఫకవాజ్ అట, తబిలా అట వేరువేరుగా వృద్ధిపొందినది. గంభీర అంగ విన్యాసము ఫకవాజ్ అటలోనూ, సుందర విన్యాసాలు తబిలా అటలోనూ గోచరింతును.

బీహార్ లో ప్రత్యేకంగా ఒక నృత్యసంప్రదాయం లేదు. సిరై కేళా సంస్థానంలోమాత్రం ఒక విశిష్ట నృత్యరీతి వృద్ధిచెందింది. అట్టి నృత్యరీతిగాని, వాద్యపద్ధతిగాని మరే ప్రాంతంలోనూ

గాంధము నృత్యం చేపట్టాడు యీ నర్తకులు ముఖాలకు తొడుగులు ధరించురు అందువల్ల అభినయానికి ముఖ్యమైన ముఖం కప్పివేయబడుతుంది. రసభావములు ప్రదర్శించుటకు వారి అంగ విన్యాసములు, వారి వాద్య సంగీతమే ఆధారము. గజక వీరు శరీరంలో వివిధ భాగాలు చక్కగా ఆయా భావాల వల్లబడు గాను ప్రత్యేక శిక్షణ, వ్యాయామము చేయుదురు. ఈ సంప్రదాన రీతులు ఈ కళాపోషకులేగాక, ఈ కళారాధకులుగూడా. ఇట్టి వర్తన రీతిని మయూర్భంజ్ జిల్లా (ఒరిస్సా)లో వున్నవారు ముఖాలకు తొడుగులు ధరించురు. వాద్య సంగీతము (మర్తలం)లో పరికిం చే శబ్దజాలంగా ప్రత్యేక విశిష్టత, తూకముతో వుండును. ద్వనిలో రసము, భావము స్పష్టమగుచుండును. వీరు కొన్ని ఏకవాత్ర నృత్యములు, కొన్ని ద్వివాత్ర నృత్యములు, కొన్ని బృంద నృత్యములుగా ప్రదర్శించురు. అభినయం వీరి విద్యలో లేక పోయినా నృత్య నృత్యాల చక్కగా నృద్ధిచెందినవి పురాణకథలను నృత్యముద్వారా ప్రదర్శించురు.

పాటలీపుత్రం - అనాటి రాజవంశములు, అచ్చట అభివృద్ధి చెందిన కేళికారితులు యెంతటి ఘనతనహించినవోగాని నేటి కాలములో మచ్చునకైన విశిష్ట నర్తనరీతుల్లోని కొన్ని భాగాలైనా మనకు మిగులలేదు శిల్పాద్లోమాత్రం కొన్ని భంగిమలూపాల్లో విల్పిపోయినవి.

బొద్దులకు పుణ్యక్షేత్రము గయ - ఇప్పటికేవున్న బొద్దులు సంగీత నర్తనరీతులుగూడా యీ ప్రాంతంలో మిగులలేదు. బెట్టె దేశ బాత నృత్యాలు కొన్ని అచ్చటచ్చట ప్రదర్శితమైనవి. అవి పుత్రమశ్రేణికి చెందిన విద్యారీతులు గావు.

ఓహారు దాటిపోయిన అస్సాం చేరునుము. అస్సాంలో వున్నన్ని ఆఘిక, జానపద నృత్యరీతులు మరే ప్రాంతంలోనూ గాంధమనే చెప్పాలి.

నాగజాతివారు, మిజోలు అనేక రకముల నృత్యాలను ప్రదర్శించురు. ముఖ్యంగా యివన్నీ అనుకరణ నృత్యాలుగానే చెప్పవచ్చును నాగజాతివారి నృత్యాల్లో యుద్ధ నృత్యము ప్రాముఖ్యత వహిస్తుంది ఇది యుద్ధానుకరణ. వీరరస ప్రాధాన్యత కల్గినట్టిది. జానపద నర్తన రీతుల్లో 'బిహూ' చాలా అభిమాన నృత్యము. అస్సాంలో ప్రచారంలో నున్న భాగవత సంప్రదాయ నర్తన రీతియే. అంకియానట, ఓజపారి ఈ నర్తన రీతికి మూలపురుషుడు శంకరదేవ అనే వైష్ణవ యోగిశ్వరుడు. ఈతడు కృష్ణభక్తుడు. ఈ భక్తి తత్వమును సామాన్య ప్రజల్లో ప్రచారం చేయు విమిత్రం నృత్య సంగీతాలను వినియోగించాడు. ఇతడు పీఠాధిపతి. స్వయంగా యెన్నో భాగవత కథలను నృత్య నాటకములుగా రచన చేసినాడు. తన తరువాత పీఠాధిపతులైన ప్రతి ఒక్కరూ, తమ జీవితంలో

ఒక్క నృత్య నాటకమునైనా ప్రాసనవారుగా వుండవలెననే వియమును పెట్టారు. అందువల్ల అస్సాం రాషట్రోయెన్నో నృత్య నాటక రచనలు జరుగుటకు అవకాశము కలిగినది. ఇదియునూ భాగవతి సంప్రదాయ మగుటచే ప్రత్యేకంగా పురుషులే యిందు పాల్గొందురు. ప్రతి అలయానికి ఒక నృత్య మందిరముంటుంది. ఈ పీఠాధిపతులకు వారి శిష్యులకు ప్రత్యేక మాన్యాలున్నవి. కృష్ణ భక్తి ప్రబోధమే జీవితంలో వారి పరమావధి కేళి గోపాలి. కాళీయ మర్తన, పారిజాతకథ యత్యాది కృష్ణసంబంధమైన కథలన్నీ వీరు నాటకమూడుదురు.

మణిపుర, బెంగాలు, అస్సాం లందు కృష్ణ భక్తి విరివిగా ప్రచారమందుండుటచే సంగీత్రన సంప్రదాయం, బృందగాన సంప్రదాయం ఒకేరీతిగా కన్పించును. నృత్యమందు కొన్ని పోలికలు కన్పట్టును. వంగదేశంలో మాత్రం కామ్రీయ నృత్య పుద్ధి చెందలేదు. కళాపంక నర్తకినులు అభినయ కేళి ప్రదర్శించినమా అది పుత్రమ రీతిగాదు. వంగదేశీయులు గూడా మణిపుర నర్తన మనే ప్రదర్శించురు.

విశ్వకవి రవీంద్రుడు ఒక ప్రత్యేక నృత్యరీతిని కాంతి నికేతనంలో పుద్ధిలోనికి తెచ్చారు. ఆ కళరీతియే పూర్తిగా వికసించి పచారంలోనికి వచ్చిన దేశంలో ఒక నూతన సంప్రదాయం వర్ధిల్లగలదు కథకళి, మణిపుర నృత్యరీతులయొక్క కలియక లతో, జానపద రీతులయొక్క చేరికతో తమయొక్క నృత్య నాటకాలను విజయవంతంగా ప్రదర్శించినారు. ఆ వర్ధితి ఒక నూతన శోభతో విరాజిల్లినది కాని ఒక విశిష్ట సంప్రదాయంగా ప్రచారంలోనికి రావడానికి కాలం ఎట్టును. అట్లే రవీంద్ర సంగీతరీతి - బ్రాహ్మచారి సంఘము - శ్రీ దత్తుగారు, ఈ సంఘమును స్థాపించినారు. ఈ సంప్రదాయ వంగదేశంలోని అనేక జానపద నృత్య రీతులు ప్రచారంలోనికి వచ్చినవి అనేకమంది విద్యావంతులైన యువతీ యువకులు జానపదస్వరూప నృత్యసింధువులు ప్రచారం చేశారు. ఇందుమూలంగా జానపదనృత్యాలు కళలుగా గుర్తించబడి గౌరవంగా చూడబడే అవకాశం యేర్పరుటయేగాక మరుగునపడిన రీతులన్నీ మరల ప్రచారంలోనికి రావడానికి అవకాశ మేర్పడినది.

ఆంధ్రదేశంలో సిద్ధేంద్రులవారు 'భామాకలాపం' రచన చేసి భాగవత సంప్రదాయం కూచిపూడివారిచే ప్రచారం చేయించారు. కూచిపూడి భాగవతులు ఆ విద్యను పూర్తిగా స్వీకరించారు. శంకరదేవ తమ మఠానికి చెందిన శిష్యవర్గమందరూ ఈ విద్యను విధిగా అభ్యసించి కృష్ణభక్తలను నర్తనమూడి, ప్రచారంచేసి - ఆ విధంగా ముక్తిని బొందాలని ఆదేశించారు. అందువల్ల భక్త బృందములవారే యీ విద్యను చేపట్టి ప్రచారం చేయుచున్నారు.

బెలూఠ నర్తనం - వంగదేశ ప్రాంతం నాగులు అనే ఒక తెగవారు ప్రత్యేకంగా ప్రదర్శించే నృత్యరీతివం. నాగ పండు

నాటి రాత్రి ముఖ్యంగా వ్రదర్పించును. దేహాళ ఒక రాజకన్య - మహా పతివ్రత - ఆమె భర్తను నాగుపాము కరచి ప్రాణములు గోల్పోవగా ఆ కన్యముతో నాగులోకం వయించి నాగరాజును సందర్శించి, అతనికి ప్రీతిగొల్పి వర్తనంచేసి తిరిగి తన భర్త ప్రాణాలను పంపించుకుంటుంది.

మణిపుర నర్తనకేళి

భారతదేశంలో నృత్యకళ పుట్టినతీరు, దాని ప్రచారంగూర్చి ఆచారోక్తించిన మనకు ముఖ్యంగా ముగ్గురు మహా పురుషులు గోచరిస్తారు.

నట మహానటుడు నటరాజమూర్తి, నర్తన మురళి శ్రీ కృష్ణుడు, భారత యుద్ధ వీరుడు అర్జునుడు.

భారతీయులు తమ శాస్త్రీయ నృత్యానికి మూలపురుషుడు శివునిగా తెచ్చుతారు. నటరాజమూర్తిగా అతని ఆరాధిస్తారు. తరువాత వచ్చిన మహాపురుషుడు సంపూర్ణ అవతారమూర్తి వేణుగనలోలుడు శ్రీకృష్ణుడు. వీరిద్దరూ నృత్యకళకు మూలపురుషులైన సూరీషు ప్రత్యేకంగా ప్రచారం చేసినట్లు గోచరించను. ఆ కీర్తి అరసున కొక్కనికే దక్కినది. అర్జునుడు దేశ సంచారం చేస్తున్నప్పుడు మణిపుర ప్రాంతంలో సంపరించిన సమయాన ఆదేశ రాజకన్య అతన్ని పలచి, పరిణయమాడినప్పుడు, వారిద్దరికలియక ద్వారా ఆ ప్రాంతంలో శాస్త్రీయ నర్తనం ప్రచారంలోనికి వచ్చినదట. అజ్ఞాతవాస సమయంలో విరాటరాజు దర్బారులో బృహన్నల హాసంలో ఆ రాచకన్యకు అతడు నాట్యం నేర్పినాడు. ఆ విధంగా పెద్దప్రదేశ్ లోని కొన్ని భాగాల్లోనూ, మళయాళ దేశ రాణి ప్రమి అను పరిణయమాడిన సందర్భమున కేరళ దేశములోనూ అర్జునుని ద్వారా శాస్త్రీయ నృత్యం ప్రచారంలోనికి వచ్చినది శివుడు శివుడు తండుడు ద్వారా ప్రచారమైన నాట్యరీతి తాండవమందురు. గా, తండుడు దేశసంచార మెక్కువగా చేసినట్లు కన్పట్టదు శివుని అర్ధాంగి పార్వతీదేవి ద్వారా లాస్య నర్తనరీతి ప్రచారములోనికి వచ్చినది శివ సంప్రదాయముంతయూ నృత్యము, నృత్యము, అంగిక ప్రాధాన్యత గల్గిన అభినయ రీతికే అవకాశముంది. శివకథలందు, లీలలందు మనకు సాత్విక ప్రాధాన్యత గల్గిన అభినయానికి అవకాశం యెక్కువగా కన్పించదు శివపార్వతుల శృంగారాన్ని పరిపించిన రచనలు వున్ననూ అవి స్వేచ్ఛగా అభినయించుటకు కళాకారుల మనస్సు జంకుతుంది. దక్షిణాదివారు శివుని పుత్రుడు సుబ్రహ్మణ్యస్వామి-పల్లీ ప్రణయ లీలలు పెర్చిస్తూ రచనలు చేసినారు. అవి హృదయానికి హత్తుకుపోయే రచనలు గావు కృష్ణ భక్తి, భాగవత కథలు అభినయించుట ప్రారంభించిన తరువాత సాత్వికాభినయం కొంతవరకు అభివృద్ధి చెందినది. అటుపై "రాధ" వచ్చింది. మన నృత్య సాహిత్యంలోనికి ఆమె రావడమే

గాదు. ఒక నూతన వెలుగును ప్రవేశపెట్టింది అదే ప్రపంచాన్ని సమ్మోహితుల చేసిన సాత్వికాభినయం. రాధ లేకుంటే మన నృత్య సాహిత్యంలో అంతటి మారుమ్యంతో కూడిన అభినయానికి అనుకూలించే ప్రణయకవిక వచ్చేది గాదు రాధ లేంది జయదేవుడుండేవాడుకాను. క్షేత్రయ్య పదములుండేవి గాదు, సాత్వికాభినయముండేది గాదు. శివతత్వ నృత్య కేళికలో నృత్య నృత్యాల వృద్ధి చెందిన రీతిని రాధామాధవ మధుర భక్తి సాత్వికాభినయానికి ఆధార భూతమైంది ఆ రాధా మాధవ తత్వము విశేషంగా ప్రబలిన ప్రాంతాల్లో ఒక్కటి మణిపురము. మణిపురంలో ప్రాచీన దేవతారాధన నర్తనములు, శైవమత నర్తనములు, విష్ణు నర్తనాలు మూడు ప్రచారంలో వున్నవి.

'మైదీ' నర్తనం - పూజారినులు దేవతలు ఆవేశం పొందిన సమయాల్లో ప్రవర్తించే నర్తనరీతిగా పేర్కొనవచ్చును. 'మైదీ'.

ప్రాచీన కాలంలో అన్నిదేశాల్లో దేవతలను ఆరాధించే వారు ప్రత్యేకంగా వుండేవారు గ్రీసులో 'ఆరెక్ట్యు' అని. తైపురి కాలంలో బసవిరాండ్రని పిలువబడేవారు యిట్టివారే వీరికి భగవదావేశం గల్గుట, అట్టి సమయాల్లో భూత భవిష్యత్ వర్తమానాలనుగూర్చి చెప్పుట, ఆ సమయాల్లో వారు చెప్పింది సజ్జమగు నవి ప్రజలు విశ్వసించుట జరుగుచుండేది. ఈ 'మైదీ' అట్టిదనే తెల్పవచ్చును. ఈ పూజారి లేక పూజారిణి నృత్యంతో దేవతలను ఆరాధిస్తుంది. అటుపై దేవతలను వారిని ఆవేశించును. తరువాత పలితాలను చెప్పుటగూడా కలదు. ఇది అతి ప్రాచీనమైనట్టిది

"లయ హారోదా" - శైవసంబంధ నర్తనము. భూమిసృష్టి, జీవకోటి సృష్టివిగూర్చి తెల్పునట్టిది లయ హారోదా.

మండిలచోలం - సంకీర్తన సంప్రదాయంలో ఒక భాగంగా స్త్రీలు చేసే నర్తనము. చేతుల్లో తాళాలు పట్టుకొని వాటిని తట్టుతూ నర్తనమాడుదురు.

పంగ్ చోలం - ఇది సంకీర్తనం సంప్రదాయం అటయే. స్త్రీలు చేతుల్లో తాళాలు ధరించి ఆదీతే - పురుషులు మెడలో పొడుగుటి మద్దెట్టు (తోరీ) వాయిద్యాలు ధరించి అనేక గీతాలు వాయిస్తూ వివిధ పాద విన్యాసాలుచేస్తూ నర్తనమాడుదురు

రాస నృత్యము - మణిపుర సంప్రదాయాన్నింటిలో రాస నర్తనం చాలా ముఖ్యమైంది అన్నింటిలోను 'మహారాస' చాలా విశిష్టత చెందినది.

ఆశ్మ, జీవాశ్మ, పరమాశ్మ సంయోగాన్ని తెల్పునట్టిదే 'రాస' ఇది కృష్ణుడు, రాధ, గోవింద రూపంలో ప్రదర్శితమవుతుంది.

అనేక సమయాల్లో ఆరుకు అనేకరకాల 'రావకేళి' ప్రదర్శనలో వుంది. అనే మహారావ, వసంతరీతి, కుంజరావ, విశ్వరావ, గోవరావ, ఉలూఖంరావ-ముఖ్యంగా యివ్వబ్బి రాదా మదపుల ప్రణయగాధను చిత్రించును. కొన్నిమాత్రం కృష్ణుని బాల్యక్రీడలు చిత్రించినవిగా వుండును. అందు కృష్ణుడు, గోపికలు మాత్రం పాల్గొందురు. రాధ వుండదు.

కందుకక్రీడ గూడా ఒక ప్రత్యేక నృత్యకేళికగా వీరు కడు రమణీయంగా ప్రదర్శింతురు.

లయ హారోణ గురించి రెండుమాటలు చెప్పి ముగిస్తాను. ఇది నృప్తి క్రమాన్ని వర్ణించే నృత్యమని చెప్పాను. 'లైవమ్ బోగి' అని యిందులో ఒక భాగం. తొమ్మిదిమంది దేవతలు ప్రవచనాన్ని నృప్తించినట్లు తెలుసుకుంది ఇందులో ఆరుభాగాలుండెను. మొదటి మూడుభాగాలు లావ్యరీతిలోనూ, మిగిలినవి కాండవపద్ధతిలోనూ ప్రదర్శింపబడును

ఒరిస్సా ప్రాంతములోని నృత్యకళ

ఒరిస్సాలోని ఆలయ నర్తనరీతి "మహిర్", కేళికారీతి "ఒడిస్సీ" - ఈ రెండు వట్టువేషక రీతులు. స్త్రీల సంప్రదాయ విద్యలు. ఒడిస్సీ భరతనాట్యంవలె నృత్య నృత్య అభినయాలతో కూడి వుండును. అలక్రమమును మంగళాచరణ, బిటు, వల్లవి, అభినయ, మోక్షనట అని ఐదు విధములుగా విభజించవచ్చును.

మంగళాచరణ - జాగరణ, పందన, ప్రణామ మూడు భాగములు కలియుండును.

జాగరణలో నర్తకి కొద్దిపేపు నృత్యమాది భూమాతకు నమస్కరించును. నృత్యసమయాన పాదతాడనము జేయుచునువి కోరుట - ఇన్ని అడ్డనీతులందూ వుండును. అటుపై విఘ్నేశుని మ్రుతించుట, పందనము, శ్లోకమునకు అభినయం ప్రదర్శించుట, విమ్మట దేవతలకు, గురువుకు, నభకు ముమ్మారు నమస్కరించుట ప్రణామము.

బిటు నృత్యం ఇది ఒడిస్సీలోని ప్రత్యేక నర్తన విశేషము. ఇది ఇతర రీతులందు లేదు. ఆలయాల్లోని శిల్పి లింగిమెలు.

అందరి వివిధ నాట్యాల నాయించే తీరులు అనుకరిస్తూ నర్తన మారుటయందలి విశేషము. ఇది అనుకరణ నృత్యము.

'వల్లవి' అట శుద్ధ నృత్యము - జతిస్వరము వంటిది. ఇందు అనేక జతులు తీరకలు నృత్యమాదబదీనపదన అభినయము ప్రదర్శితమగును. ఈ అభినయములో రాధాకృష్ణుల ప్రణయ రీతిలకు సంబంధించిన శృంగార గీతాలకు రసభావములు ప్రకటితమగును.

మోక్షనట ఆఖరిలో ప్రదర్శింపబడు నృత్య విశేషము. ఇది శుద్ధ నృత్యము - ద్రుతలయలో వుండును.

కొద్ది తేడాతో ఈ నృత్యక్రమము భరతనాట్యమునుబోలి యుండును.

చి వ రి మూ టు

దాక్షిణాత్యం నాట్యకళా చరిత్ర పూర్తిగా చదివినారు. ఇందులో దక్షిణాదినేగాక పూర్తిగా భారతదేశంలో నున్న శాస్త్రీయ సంప్రదాయ, జానపద, ఆటవిక నాట్యాలూ, ఆరాధన, కేళికా నృత్యాలూ, నాట్య శాస్త్రాలూ వాటి నమనరించి అభివృద్ధి చెందిన నృత్య సంప్రదాయాలు యివన్నీ వివరంగా చర్చించ బడ్డాయి.

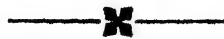
ఇదంతా చదివిన తరువాత మనం దీర్ఘంగా నృత్యం, అంటే ఏమిటి? అని ఆలోచిస్తే మనకు ఈ క్రింది అభిప్రాయం కలుగుతుంది.

సృష్టికి ఆధారమైన నాదం, ఆ నాదంనుండే శబ్దాలు, అక్షరాలు పుట్టుచున్నవి. ఆ అక్షరాల కూర్చే మాటలు, వాక్యాలై భాషయై విరాజిల్లి మన భావాల, ఒకరితో యింకొకరు తెలుపుకొనటకు నహాయవడుచున్నది, ఆ నాదాన్ని, అందరి గంభీరత, మాధుర్యాల్ని శరీరములో వివిధ విన్యాసాల ద్వారా ప్రదర్శించుటే నృత్యము. దాని విభిన్న రూపాలే నృత్యము, నాట్యం, నర్తనము, అభినయం, లాస్యం, కాండవము.

కనుక నాదమే సృష్టికంతటికీ మూలము.

తాండవ లక్షణము - అభ్యాస క్రమము

(ఈ అభ్యాసక్రమము పురుషుల 'నాట్య మేళ', స్త్రీల 'నట్యమేళ' - రెండు సంప్రదాయముల ననుసరించి వివరించబడినది. రెండింటిలో కొద్దిపాటి భేదమున్నను. అభ్యాస క్రమము ఒకేరీతిగా వుండును.

ఇచ్చట తాండవమును గూర్చి కొద్దిగా వివరించుట అవసరము. పురుషులచే చేయబడే ఉద్దత కరణాంగహారములను గల్గినట్టి నర్తనము తాండవమనియూ, స్త్రీలచే చేయబడే కోమల కరణాంగ హారములను గల్గినట్టి నర్తనము లాన్యమనియూ - ఒక సంప్రదాయ నాట్యకళావేత్తల అభిప్రాయము.

నర్తకి నభలో కూర్చొని శ్లోకములు, వద్యములు, గద్యలు, పదములు, జావళీలు యిత్యాది రచనలకు పాత్రిక సంచారుల నభినయించుట తాండవమనియూ, నిలిచి పల్లవులు, జతిస్వరము, తిల్లానలు, జక్కిణి యిత్యాది రచనలకు తాళలయ బద్ధమైన హస్త పాద విన్యాసములను ప్రదర్శించుట తాండవమని నట్యమేళ కళావేత్తల అభిప్రాయము, పై రెండు వద్దకులందూ ప్రయోగము చేయబడే విన్యాసముల గూర్చి తెలుపుచున్నాను.)

తాండవ మనగా తాళలయల ననుసరించి, హస్త పాదములను విన్యాసముచేయుట.

ఈ విన్యాసములు రెండువిధములు.

రస భావములు లేక కేవలము తాళలయలను అనుసరించి కాళ్ళు చేతులు తల నేత్రములు యిత్యాదులు కదిలించుట - ఇది శుద్ధస్మృతము.

రస భావములు కల్గియుండునట్టి హస్త పాద విన్యాసములు - ఇది సృత్యము.

ఈ రెండింటిని శాస్త్రీయపద్ధతిలో విన్యాసముచేయుటయే తాండవ మనబడును.

ప్రతి విన్యాసము కొన్ని శాస్త్రీయ కట్టుబాట్లకులైనై షంటుంది వాటినే -

స్థానక, చారి, రేచక, భ్రమర, వ్రవన, మండల, కరణ, అంగహార విన్యాసము లందుము. ప్రతి శాస్త్రీయ సృత్యకేళిక పీటన్నింటితో మిళితమై వుండును మరియు భావాభినయంగాని, అర్థాభినయంగాని, లేవి శుద్ధస్మృతముగాని ప్రదర్శించుటలో పీటి యొక్క ప్రయోగము షండితము. అట్లు లేనిచో అది శాస్త్రీయ సృత్యముగాదు - కేవలము దేశ సంప్రదాయంగా మాత్రము పేర్కొనబడను.

ఈ తాండవ లక్షణంగూర్చి భరతుని నాట్యశాస్త్రంలోని ఒక విశేషము యిచ్చట తెలుపుట అవశ్యము -

భరతుమహర్షి నాట్యశాస్త్రము రచనచేసి దాని ననుసరించి ఒక సృత్యనాటకమును రూపొందించి వరమశివునియెదుట కేళిక చేసినాడు. ఆ కేళికనుజూచి శివుడు ఆనందించి, భరతుని తన వెంతకు నిర్మి -

అతని కేళిక బాగున్నదిగాని - అందు తాండవము లోపించిన దనియు, దేశ సంప్రదాయము చక్కగ లోపించబడినను తాండవము లేనిచో శాస్త్రీయత లోపించుననియూ, భరతుని తాండవ లక్షణం వర్ణించినవలెనని తెల్పి తన శిష్యుడు 'తండు'ని ఆ విద్య నేర్పుటకు యేర్పాటుజేసెను. తండువిద్యారా లోకానికి వచ్చిన విద్య గాన అది తాండవ మాయెను. అది శాస్త్రీయ కట్టుబాట్లకల్గిన సృత్య, సృత్య విన్యాసము.

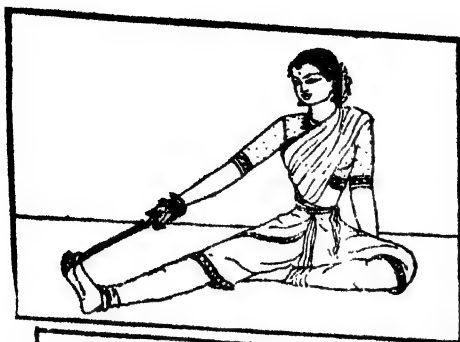
ఈ స్థానకములు, వ్రవనములు యిత్యాదులు సృత్యకేళికలో ప్రదర్శించుటకు ప్రారంభములో నర్తకులు సాముచేయుదురు. ఆ సాములో ప్రత్యేకంగా తయారుచేయబడిన తైలముతో శరీరమును మర్చించి, వివిధరకములైన దండెములు, మండెలు, బస్కీలు తీయుట, చిక్కులు తీయుట (కాలి చిక్కులు, చేతి చిక్కులు), గాలిలోనికి యెగురుట, కుప్పీలు యిత్యాదులు అభ్యాసము చేయుదురు. అట్లుపై స్థానక అభ్యాసము చేయుదురు.

కళాకారుల యొక్క ఉపయోగార్థము చిక్కులు తీయు క్రమము, సాము క్రమము కొన్ని చిత్రములు, వివరములతో యిచ్చుచున్నాము.

సా ము (చిక్కులు తీయుట)

నాట్య సమయములో వివిధ భంగిమలను వట్టుటకు; కరణాంగ హారములను ప్రదర్శించుటకు, గతి విన్యాసములకు అనువగు విధమున శరీరమును తయారుచేయుటకు అనేక పద్ధతులలో సాము జేయించబడును. అందులో 'చిక్కులు' తీయు విధము ముఖ్యమైనది. ఈ చిక్కులు చేతులతో, కాళ్ళతోగూడా తీయుదురు. ప్రారంభములో చేతులను వెనుక తట్టు వంచుటకు వీలైన విధమున దారము వట్టుకొని, తీయుచు క్రమేణి దారము పొట్టిచేసి అతికి రెండు చేతులు కలిపి పాళహస్తము వట్టి తీయుదురు. అట్లే కాలు వెయ్యి కలిపిగూడా తీయుదురు. ఈ పాదీకవలన శరీరము స్వారి నములో నుండి చిత్రము వచ్చినట్లు మలచుచును.

చేతి చిక్కులు - తీయు విధము

సమముగా నిలబడి రెండు చేతులందు కపిత్థ హస్తములను పట్టి యెడిముగా వెంట చేతులను మిలభముగా వేసక ప్రక్కనుండి కాళ్ళ క్రిందుగా ముందుకు తెచ్చుకొని వీలైనాక పొడుగు దారమును తీసుకొని ముడివేసి దానిని రెండు చేతులలో పట్టి, చేతులను తలపైనుండి వెనుకకు రానిచ్చి రెండవ చిత్రమునందు వలె కాళ్ళ క్రిందనుండి ముందుకు, మరల యధాస్థానమునకు తేవలెను. ఖడిచేతితో చిక్కులు తీయునప్పుడు ఖడిచేయిని ముందుకు దాచి దాని వెనుక ఎడమచేతిని వుంచి ఖడి కాలితో ప్రారంభించి యెడమకాలితో ముగించవలెను. అట్లే యెడిమ కాలితో గూడా సాధనచేయవలెను.

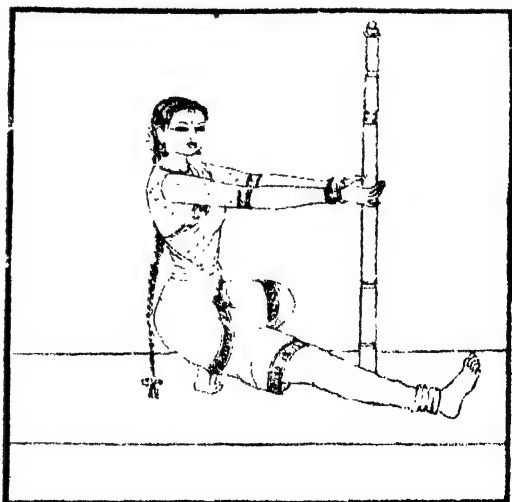
కా లి చి క్కు లు

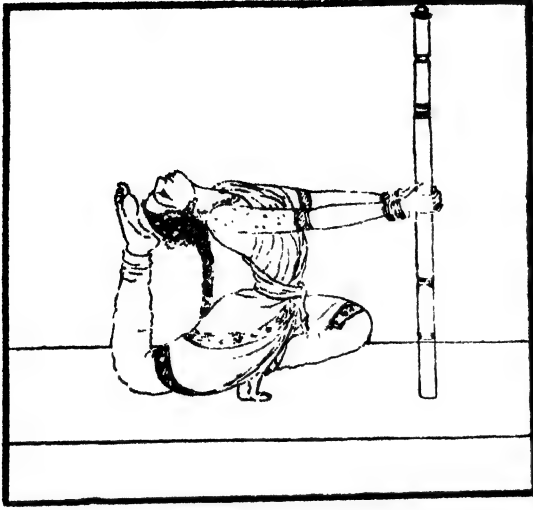
భూమిపై వద్యాసనము వేసి కూర్చొని, ఒక కాలు ముందుకు దాచి కాలి బొటనవ్రేలికి, కపిత్థము బట్టిన చేతి చూపుడు

వ్రేలుకు దాదమువేసి రెండవ చేతిని భూమిపై ఆనించి, కాలిని వెనుక త్రిప్పతూ చేతిని తలపైనుండి రానిచ్చి భూమిపై ఆనించిన చేతి క్రిందుగా దారమును తెచ్చి మరల కాలును యధాస్థానములోనికి తేవలెను. ఖడికాలితో ప్రారంభించినప్పుడు ఖడిచేయి, ఎడమకాలితో ప్రారంభించి నప్పుడు ఎడమచేతితో తీయవలెను.

క ర్ర నా టు

కర్కట హస్తము-ఒకచేతి వ్రేళ్ళతో రెండవచేతి వ్రేళ్ళను చొప్పించి కర్రను పట్టుకొని, కాళ్ళ మునివ్రేళ్ళపైనుండె కూర్చొని, ఒక్కొక్క కాలును ముందు వెనుకలకు దాచి, పాదముయొక్క అడుగుభాగము కలకు తాసనట్లు వలయము చుట్టవలెను. దీనివలన వెన్నెముకకు బలము చేకూరుటయొక్క నడుము, భుజములకు సాధన యగును.

స్థానకములు

నృత్యముగాని, నృత్యముగాని ప్రారంభించుటకుముందుగా విలబడే విధానము (కాళ్ళు, చేతులను పుంచే విధము) స్థానక మనబడును.

ఈ స్థానకములందు విలబడినతరువాత పాదములను విన్యాసము చేయుట 'దారి' యనియు, హస్తములను విన్యాసము చేయుట 'రేచక' మనియు, గాలిలోనికి యెగురుట 'ప్రసవ'మనియు, తంగినులుపట్టుట 'కరణ' మనియు పిలువబడును. వీటినిగూర్చి వివరములు శాస్త్రపరిచయములో ఇచ్చియున్నాను.

ఈ స్థానకములందు ముఖ్యమైనవి 11 గూర్చి చిత్రములతో యిచ్చియున్నాను.

కొన్ని ముఖ్యమైన స్థానకములు

వానివి పట్టే విధములు

. సమము : స్వభావపద్ధతిగా రెండు పాదములను జేర్చి విలబడుట సమము సహజముగా విలబడుట. ఇందు రెండు చేతులను దోల హస్తములవలె యిరు పార్శ్వములకు జారవిడువ బడును. లేదా అర్ధచంద్ర హస్తములు పట్టి నడుముపై చేర్చ బడును

సమము

2. అరీధ : ఎడమకాలును వంచి, దక్షిణ పాదముయొక్క కొననుండి బదుజానలు ముందుకుదాచి పట్టిన అరీధ స్థానకమగును.

అరీధ

3. ప్రత్యారీఠ : అరీఠ విశ్వాసమునే ఎడమప్రక్కకు చేసిన ప్రత్యారీఠ మగును.

ప్రత్యారీఠ

4. మందల : పాదములను యిరుప్రక్కలకు తిప్పి జానెడు యదముగా వంచి కూర్చుపై కూర్చోని, మోకాళ్ళ నమముగా వచ్చువట్లు చేసి వట్టిన మందలమగును.

5. వైష్ణవ : ఒక పాదమును నమముగా వంచి, రెండవ పాదమును కొంచెముగా వంచి మొదటి కాలు ముందు ప్రక్కకు తిప్పివంచు ప్రక్కగా వుంచిన వైష్ణవ స్థానకమగును.

వైష్ణవ

6. వలిత : ఒక కాలి బొటనవేలి రెండవకాలియొక్క అనామిక చిటికెన వేళ్ళ మధ్యనుంచి మందముగా కదిలించిన వలితమగును.

7. గతానుగత : పాదమును మందముగా చలింపజేయుచూ బిందువలకు ప్రేక్షకులకు వంగువట్లు చేసి, మెల్లగా ఆ పాదమునెత్తి పరం భూమిపై నుంచిన గతానుగత మగును.

గతానుగతము

8. వైకాళి : రెండు పాదములను మూరెరు యెడముగా నుండి తొడలను యరుప్రక్కలకు వంచినయెడల వైకాళి స్థానకమగును.

9. అశ్వక్రాంత : ఒక పాదమును నమముగా నుంచి రెండవదానిని ముందుకుగాని, ప్రక్కకుగాని ఎరుకాళముల దూరమున నుంచిన అశ్వక్రాంత మగును.

అశ్వక్రాంత

10. మోదిత : ఎడమ కాదను నమముగా నుంచి కుడిపాదము ఎడమ పాదమునకు అరువేళ్లు ఎడముగా నుంచి క్రుంగువట్లు చేసి, అర్కట హస్తములు శిర్షములముగా పట్టిన మోదితస్థానకమగును.

11. ఆయతము : కుడికాలు భూమిపై నమముగా నుండి ఎడమకాలు నెత్తి ముంగుడుపై ఆనించి ఎడమవ్రక్కకు కరీరాన్ని వంచి ఎడమచేత అలవలనము వట్టవలెను. ఇది ఆయత మన బడును. లక్ష్మికి చెల్లును.

ఆ య త మ

కరణములు - వాని విన్యాసము చేయు పద్ధతి

1. అతిక్రాంత
2. మయూర లలిత
3. లలాట తిలక
4. కకటాశ్శ్య

ఈ నాట్యం భరత శాస్త్రములో చెప్పబడిన 108 కరణము లలోనివి. వీటియొక్క పాదవలన ముఖ్యముగా కరీరము స్వాధీన ములోనుండి మనము కోరినవిధమున విన్యాసము చేయుటకు వీలుండును. 'అతిక్రాంత' వే 'మొగ్గవాలు' లేక 'నాటమొగ్గ' అని పూర్వము పిలిచెడివారు.

కరణము లన్నింటిలోనూ అతి కష్టమైనది కకటాశ్శ్యము. దీర్ఘకాలము పాదవ తేలికగాని యీ విన్యాసము ప్రదర్శించుట

కుదరదు. వర్తకి నాట్యమాడతూ గారిలోనికి యెగిరి కాళ్ళ నేతలు చేతులతో వట్టుకొని వక్రముగా తిరిగి మరల యదావిధిగా భూమిపై విరిచి నాట్యమాడును ఇదంతయూ కొన్ని క్షణములలో ముగియును. క్షణకాలములో గారిలో వలయముడుట్టి మరల భూమిపైకి వచ్చుట యెంతకష్టమో పూహించిన ఈ కరణముయొక్క విశిష్టత గ్రహించగలము. స్వేదికిని ఆంధ్రలోని దొమ్మకి వదితలు సునాయాసముగా ఈ కరణము ప్రదర్శించుట అచ్చటచ్చట చూడగలము.

ఈ కరణములు కాస్త్రీయంగా కొన్ని భావ విన్యాసములు చేయుటయందు వైవకరించు భంగిమలు ఇందు కొన్ని పురుషులు మాత్రము ప్రదర్శించిన రక్తివంతముగా వుండును. కొన్ని ప్రీతి ప్రదర్శించిన శోభాయమానంగా వుండును.

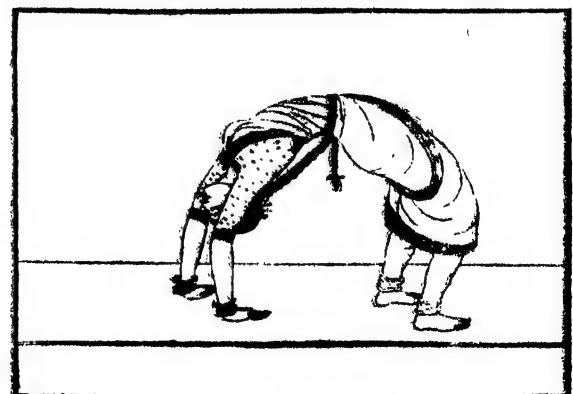
ఈ కరణములను పట్టే విధము

1. అతిక్రాంత : కాళ్ళను రెండు జానలు యెడముగానుంచి కరీరమును అర్థచంద్రాకారముగా వెనుకకు వంచి అరచేతులను భూమిపై మోపవలెను అటుపై వానలు భూమికి తగులువట్లు భూమి దగ్గరకు తలను తేవలెను

ఇందు మరియొక విన్యాసమున్నది.

తలను పూర్తిగా పాదములయొక్క మడిమెలకు తగులువట్లు వంచి నర్తించుట. ఇది ప్రదర్శించునపుడు రెండు కాళ్ళు దగ్గరగా చేర్చి వుండబడును. ఈ కరణ విన్యాసముతో గూడిన ఒక పృథక్ విశేషము

వర్తకి రెండు కాళ్ళను తేర్చి పక్కములో నిలబడును. ఏమృత అతిక్రాంత విన్యాసము తేసి, అటుపై క్రమముగా తలను మడిమెలకు తగులువట్లు దెచ్చి చేతులను భూమినుండి పేరువరిచి గారిలో కదిలించుచూ 'మోడి' వంటి దతురవ్ర గతి పంగీతము నకు వలయుములు తిరుగుచూ గతి విన్యాసము ప్రదర్శించుచు వర్తివము నడుపును.

అతిక్రాంత (మొగ్గుట)

2. మయూరలిత : నెమలియొక్క పొందర్య విశ్వాసము.

చేతులను భుజములపైనుంచి కుడికాలు నెమక ప్రక్కకు యొక్కుబెట్టివ తేలుకొండి వలె ముడువవలెను.

ఏమ్మట హస్తములను పైకెత్తి, వలయములుగా తిప్పి యుద్ధాస్థానమునకు తేవలెను.

నడుమును గూడా వలయములుగా తిప్పవలెను.

మ యూ ర ల లి త

లలాట తిలక

4. కకటావ్య : వర్తకి నమములో విలువబడి శరీరమును వలయాకారముగా చుట్టవలెను. పాదము మడచులను పైకెత్తి బొటనవ్రేళ్ళపై విలబడి చుందముగా అరుగులు వేయుచు జరుగ వలెను. వక్షమును ముందుకు బొంగించవలెను నమముందు విలువ బడి వలయముగా శరీరమును చుట్టవచ్చుదు శ్వాసను బిందించ వలెను. శ్వాసను బిందించునప్పుడు కాలి బొటనవ్రేళ్ళపై తార మంతమూ మోపి విలువబడి శరీరమును ఒక్కపారి కుదిరించి పైకెగిరివలయముగా తిరిగి మరల నమములో భూమిపై విలువవలెను.

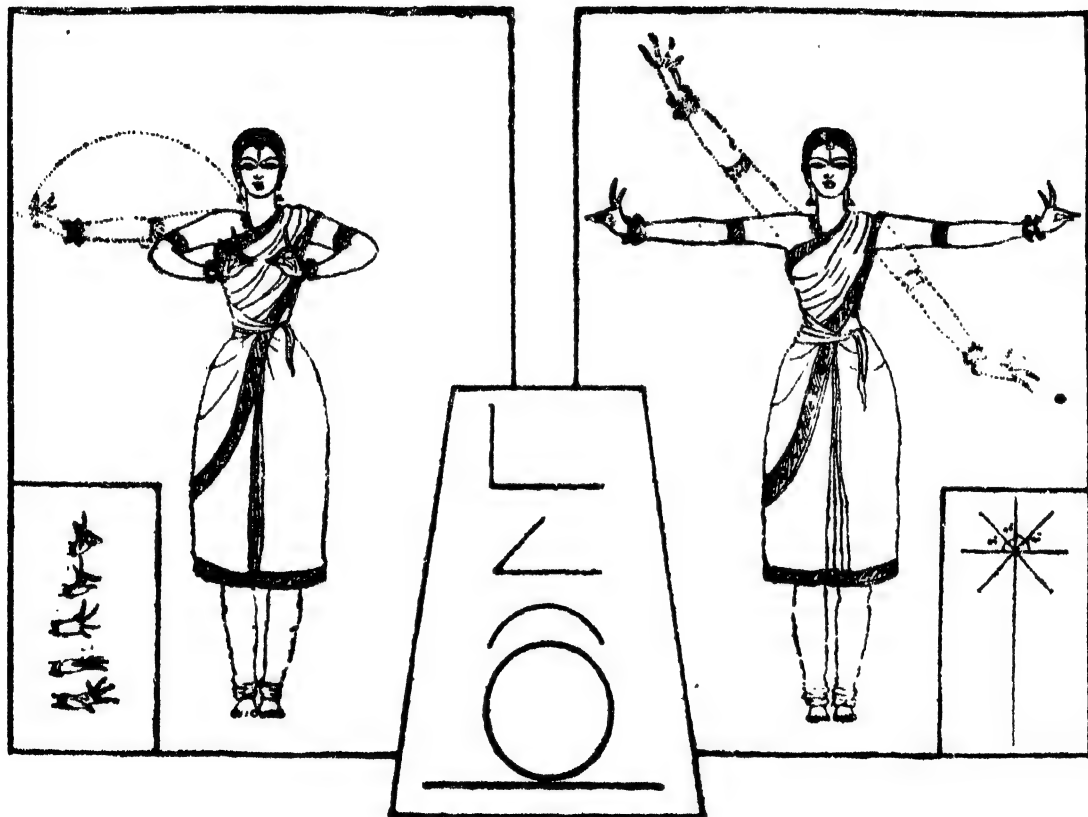
క క టా వ్య

3. లలాట తిలకము : నమపాదములోనుండి కుడికాలును నెమకకు వంచి నొవటి మధ్య రాగమునకు బొటనవ్రేలు తగులు నట్లు తేవలెను. ఎడమచేతిని పైకెత్తి కాలి బొటనవ్రేలు ఎడమ చేతి బొటనవ్రేలు రెండును నొవటియందు తగులునట్లు పట్టవలెను.

నృత్య నృత్యములో హస్తములను పాదములను విన్యాసము చేయు తీరులు

నృత్య నృత్యములో అడవులు, జతులు, తీరికలు వ్రద మాత్ర ముందును. అంతకు మించిన క్రమము లేదు. ఏ విన్యాస రీతియు. విన్యాసములు యెక్కి విదములుగ వున్ననూ, జతు మైవనూ యా ఐదు క్రమములందే వర్పిచేరును. తెల్పి విదములుగా మారిననూ, యతులు కూర్చుండిననూ, జాతులు కూర్చుండిననూ, విన్యాసక్రమము మాత్రము ర విదములుగా ఆ విన్యాసములను తెల్పే చిత్రము వివృత విచ్చియున్నాము.

కరణములను వ్రదర్పించుటకు స్థావకములు, చాతులు, రేద 'తాదితై' - నుండె, జాతు, ఒడ్డిక, కప్పలు మొదలైన రకాలుగా కములు అవవరము. పాటినే అడవులు, అడగులు అవి పిలుస్తాము. వున్నవి. వ్రాటివి అర్థానం చేసే క్రమము యిద్దరు యిద్దరు అవి 'తై' అడవులు, 'దితై' అడవులు, 'తైయుం దత్త' - యున్నాను.

కొన్ని అడవులు

1. $\begin{matrix} 1 & 2 \\ \text{త} & - \text{తై} \end{matrix}$ (1వ నందిరు కుడిపాదము)
 $\begin{matrix} & & 2 \\ & & \text{2వ నందిరు ఎడమపాదము} \end{matrix}$

$\begin{matrix} + & 0 \\ \text{త} & - \text{తై} + \text{పాదము భూమిపై తట్టుట} \end{matrix}$
 (0 విశ్చయము)

$\begin{matrix} 1 & 2 & 1 & 2 \\ \text{త} & - \text{తై} & \text{త} & - \text{తై} \end{matrix}$

$\begin{matrix} 1 & 2 \\ \text{త} & - \text{తై} \text{తై} \end{matrix}$

2. $\begin{matrix} 1 & & 2 \\ \text{త} & \text{త} & \text{త} - \text{తై} \text{తై} \text{తై} \end{matrix}$

$\begin{matrix} 1 & & 2 \\ \text{త} & \text{త} & \text{త} - \text{తై} \text{తై} \text{తై} \text{తై} \end{matrix}$

$\begin{matrix} 1 & & 2 \\ \text{త} & \text{త} & \text{త} \text{త} - \text{తై} \text{తై} \text{తై} \text{తై} \end{matrix}$

* * * *

3. $\begin{matrix} 1 & 2 & 2 & 1 \\ \text{త} & \text{తై} & - \text{తై} & \text{త} \end{matrix}$

$\begin{matrix} 0 & 2 & 0 & 1 \\ \text{త} & \text{తై} & \text{తై} & \text{త} \end{matrix}$

$\begin{matrix} 1 & 0 & 2 & 0 \\ \text{త} & \text{తై} & \text{తై} & \text{త} \end{matrix}$

* * * *

4. $\begin{matrix} 1 & 2 \\ \text{త} & - \text{తై} \end{matrix}$

$\begin{matrix} 1 & 2 \\ \text{త} & \text{త} \text{తై} \text{తై} \end{matrix}$

$\begin{matrix} 1 & 2 & 1 \\ \text{త} & \text{తై} & \text{త} \end{matrix}$

$\begin{matrix} 1 & 2 & 1 & 2 & 1 \\ \text{త} & \text{తై} & \text{త} & \text{తై} & \text{త} \end{matrix}$

$\begin{matrix} 1 & 2 & 1 & 1 & 2 & 1 & 2 \\ \text{త} & \text{తై} & \text{త} & \text{త} & \text{తై} & \text{త} & \text{తై} \end{matrix}$

$\begin{matrix} 1 & 2 & 1 & 2 & 1 & 1 & 2 & 1 & 2 \\ \text{త} & \text{తై} & \text{త} & \text{తై} & \text{త} & \text{త} & \text{తై} & \text{త} & \text{తై} \end{matrix}$

* * * *

5. $\begin{matrix} + & + \\ \text{త} & - \text{తై} \end{matrix}$

$\begin{matrix} + & + \\ \text{త} & \text{త} - \text{తై} \text{తై} \end{matrix}$

$\begin{matrix} + & + \\ \text{త} & \text{త} \text{త} - \text{తై} \text{తై} \text{తై} \end{matrix}$

$\begin{matrix} + & + & + & + \\ \text{త} & \text{త} & \text{త} \text{త} - \text{తై} \text{తై} & \text{తై} \text{తై} \end{matrix}$

$\begin{matrix} + & + & + \\ \text{త} & \text{త} & \text{త} \text{త} \text{త} \end{matrix}$

$\begin{matrix} + & + & + \\ \text{త} & \text{త} \text{త} & \text{త} \text{త} \text{త} \end{matrix}$

$\begin{matrix} + & + & + & + \\ \text{త} & \text{త} \text{త} \text{త} & \text{త} \text{త} \text{త} \text{త} & \text{త} \end{matrix}$

* * * *

6. $\begin{matrix} + & + \\ \text{త} & - \text{తై} \end{matrix}$

$\begin{matrix} 0 & + & 0 & + \\ \text{త} & \text{త} & - \text{తై} \text{తై} \end{matrix}$

$\begin{matrix} 0 & 0 & + & 0 & 0 & + \\ \text{త} & \text{త} & \text{త} & - \text{తై} \text{తై} \text{తై} \end{matrix}$

$\begin{matrix} 0 & + & 0 & 0 & + \\ \text{త} & \text{త} & \text{త} \text{త} \text{త} \end{matrix}$

$\begin{matrix} 0 & 0 & + & 0 & + & 0 & + \\ \text{త} & \text{త} & \text{త} & \text{త} \text{త} & \text{త} \text{త} \end{matrix}$

* * * *

7. $\begin{matrix} + & + \\ \text{త} & - \text{తై} \end{matrix}$

$\begin{matrix} + & + & + & + \\ \text{త} & \text{త} & - \text{తై} \text{తై} \end{matrix}$

$\begin{matrix} + & + & + & + & + & + \\ \text{త} & \text{త} \text{త} & - \text{తై} \text{తై} \text{తై} \end{matrix}$

(ఈ విధం ఒకటినుండి తొమ్మిది అక్షరములవరకు అవగా-
 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8. వరుసగా ఒక్కొక్క కాదను
 భూమిపై తట్టుతూ అభ్యాసం చేయవలెను.)

* * * *

10. $\begin{matrix} 1 & 2 \\ \text{గిలకొం} & = \text{ది తిలై} \\ \text{దిగిలకొం} & = \text{ది తిలై} \end{matrix}$

తదిగిణతోం = తై ది తి తై
 తక తదిగిణతోం = తై తై ది తి తై
 తకదికి తదిగిణతోం = తై తై తై ది తి తై

(1. మృదంగంలో పరికే కర్ణక్రమము
 2. తారిలో పరికే కర్ణములు.)

ది - మదమ

తి - పాదము ముందరిభాగము

తై - పూర్తిపాదము.

కుడికాలుతో ప్రారంభించిన యెడల ది - తి - కుడి పాదముపై పరికించి తై - పూర్తిగా ఎడమ పాదముపై పరికించ వలెను. అదే క్రమము యెడమ పాదముతో ప్రారంభించినప్పుడూ అనువరించవలెను.

ఇందు ముందడుగులు - వెనకడుగులు రెండు రకములు - ముందడుగులో ది - తి - వేయునప్పుడు కాలు యర్థాస్థానము నుండి ముందుకు వచ్చును తై - రెండవ పాదము వున్నచోటనే తట్టెడును. ఇదొకక్రమము

మరొక వర్గతి.

ది - కుడిపాదము మడిచు

తి - ఎడమ పాదము పూర్తిగ తట్టి

తై - ముందుకు వచ్చిన కుడిపాదము వెనుకకు తెచ్చి పూర్తి పాదము తట్టెడు.

మొదటి క్రమము గతుల అట యందును రెండవ క్రమము అడవులందు. తీర్మానములందు వట్టెడును.

అడవులు వచ్చే వర్గతి -

ది తి తై - ది - కుడి మదము.

తి - ఎడమ పాదము

తై - కుడి పాదము

తై ది తి తై - తై - కుడి పాదము ఎన్న చోటనే తట్టవలెను.

మిగిలిన క్రమము ఒకటే

తై తై తి తై - రెండు పాదములు ఒకటి తరువాత ఒకటి భూమిపై తట్టవలెను - ది-తి-తై క్రమము ముందటి వలెను

తై తై తై ది తి తై - తై, తై, తై - ముందు ఒక కాలు తరు వాత రెండవ కాలు అటుపై మొదటి కాలను తట్ట వలెను - ది తి తై ముందటి వలెనే.

ఇట్లే వెనక అడుగుకూడా వుండును. ది-తి-తై - కి కాల రెండవ పాదం వెనుకకు తీసుకొనిపోయి తట్టెడును.

గిణతోం - తదిగిణతోం - తక తదిగిణతోం - యిత్యా దుల అట క్రమములో హస్తములు కొఱములుగా వుండును

తరికిణతోం - తక తరికిణ తోం - తకదికి తరికిణతోం - దిరుడుతోం; కిటతక దిరుడు తోం; తరకిణ తక దిరికిణ తక; ఇత్యాది కర్ణములు పరికించినప్పుడు హస్తముల విన్యాసములు వల యములుగాను - అర్థ చంద్రాకారముగానూ వుండును.

కొన్ని అడుగులు భూమిపై సమముగా విల్చి వట్టెదేవి - కొన్ని భూమిపై మందె కూర్చుని వట్టెదేవి వున్నవి. కొన్ని గాలిలోని ప్రక్కలకు ఎగిరి వట్టేవి - కొన్ని కుప్పించి వున్న చోటనే రెండు కాళ్ళతోనూ, ఒక కాలతోనూ ఎగిరి వట్టేవి - కొన్ని మందె కూర్చుని గాలిలోనికి ఎగిరి వట్టే అడవులు - కొన్ని ముందు వెనకలకు, ప్రక్కలకు, వలయములుగా వట్టేవి వున్నవి. వీటికి కర్ణములు ఒక్కటే అయినా - వివిధ వర్గముల్లో వట్టెడుటచే అంగ విన్యాసములు మారును.

11. కోణాకార, వలయాకార విన్యాసములు-మృదంగ తీరికలు -

అ) తదిగిణతోం - తక తదిగిణతోం -
 తకదికి తదిగిణతోం -

(ఆ) తై ది తి తై - తై తై ది తి తై -
 తై తై తై ది తై తై -

(ఇ) తై తరికిణతై - తై తై తరికిణతై
 తై తై తై తరికిణతై -

(ఈ) తై దిరుడు - తై తై దిరుడుతై -
 తై తై తై దిరుడుతై -

ఇందు - (అ) పాదారణం వాయించే మృదంగ తీరిక విధానం.

(ఆ) కోణాకార అడవులు తీరిక విధము.

(ఇ) వలయాకార హస్తవిన్యాసాలు

(ఈ) పాదములతో వలయంగా తిరుగువిధము.

శిర్కానము ఒకటి అయిననూ అ కర్తవ్యముల తీరునుబట్టి ప్రపాద విన్యాసములు మారును ద్వవి, కర్తవ్యము నమనె యిది వర్తకులు ప్రపాదముల విన్యాసములు చేయుదురు. అదవులకూర్పు. ప్రపాద విన్యాసాలూ ఎప్పుడూమృదంగ వరుస క్రమము (వాద్యరీతి నమనరించి యుండును.

ఉదా : కాం - దిగి తె దిగి తె అను క్రమమును వర్తన సూత్రవలెనన్న వర్తక ముందుగా "కాం" అను కర్తానికి గాలిలో యెగిరి అటుపై టూమిపై పాదమును కట్టుతూ 'దిగి తె' వర్తకము అడుగు.

సంగీతంలో రాగములు యెన్ని ఏర్పడిననూ ముఖ్యమైన వ్యవరములు - స, రి, గ మ, స, ద, ని ఏడు అయినట్లు -

వాద్యంలో ఎన్నిరకములైన అదవులు. అరుగులు, అతులు, జాతీయాలు ప్రదర్శింపబడినను - ముఖ్యమైన క్రమము అదవులు పడునెవిమిది మాత్రమే - వాటియొక్క క్రమబద్ధమైన వివిధ అరుగుల కూర్పు. శిర్కానములవల - ఎన్నోరకములుగా ఏర్పడు తున్నవి నావద్ద సుమారు రెండువేలకు పైగా అతులున్నవి. అవి వివిధ జాతుల్లో, యతుల్లో, గతిబేధాలతో వున్నవి. అందు కొన్ని మాత్రం యిచ్చుట వ్రాస్తున్నాను -

తై - అదవులు.

ది తె - అదవులు

తై య్యై - అదవులు.

కాదితై - అదవులు

తై య్యై - అదవులు

తై య్యైంద కా - తై య్యై కాహ - అదవులు.

తై య్యై తైహ - అదవులు

కాం తై - అదవులు.

తై యి ప్ర కణ్ణం - తై యి ప్ర తై - అదవులు.

తై తై కాం - తై తై కాం - అదవులు.

తై తై కా కిలకక - తై తై కాం

ఈ విధంగా అదవులు వున వి.

ఇవన్నియు ముందుగా సాధన చేసిన పిదప ఒక సానము, అటుపై దారులు టూ, అకాక దారులు) మరల ఒక కరణము, ఒక గతి విన్యాసం చేర్చి తీరిక లివ్వబడును. ఇవియే అతులు అందము. దీనివే దారీ అలంకార క్రమముని గూడా నిలుతురు.

కొన్ని శిర్కాన విధములు

(అ త క ది కి త ది గి య త

త క త ది గి య త

త ది గి య త

ది గి య త

గి య త

(అ) గి య త
ది గి య త
త ది గి య త
త క త ది గి య త
త క ది కి త ది గి య త

(ఇ) ది గి య త
గి య త
త క త ది గి య త
త ది గి య త
త క ది కి త ది గి య త

(అ) యందువలె ముందు ఎక్కువ అక్షరములతో ప్రారంభించి పోతుపోతు తగ్గించబడును.

లేక

(అ) యందువలె తక్కువ అక్షరములతో ప్రారంభించి పెంచ బడును.

(ఇ) క్రమములేక ఎగుడుదిగుడుగా కూర్చబడును.

* * * * *

కొన్నింటియందు మూడుముక్తాయలు ఒకేరీతిలో వుండును.

ఉదా : త క ది కి త ది గి య తోం

త క ది కి త ది గి య తోం

త క ది కి త ది గి య తోం

-త-

* * * * *

త క ది కి త ది గి య తోం

త క ది కి త ది గి య తోం

త క ది కి త ది గి య తోం

-తై-

ఈ విధంగా ముండును.

* * * * *

ఈ విధంగా అనేక విధములైన కూర్పులవల్ల వివిధ అలంకారములతో శిర్కాన వర్తకులు ఏర్పడుచున్నవి

అరుగులకు వరుసల అత్యవ క్రమము.

1. త - తై : త - తై

2. తై య్యై : తై య్యై

3. తై తై య్యై - తై య్యై

4. తై తై య్యై - తై య్యై

5. తై తై : ది తై - తై య్యై

6. తై తై : ది తై : తై ది తై - తై య్యై

7. తె తె తెయ్యు తె - తె దిత తె - తెయ్యు తె ॥
8. తెయ్యు తెయ్యు - తె దిత తె - దిత తె - తెయ్యు తె ॥
9. తెయ్యు తె - తెయ్యు తె - తె దిత తె - దిత తె - దిత తె - తెయ్యు తె ॥
10. తెయ్యు తెయ్యు - తె దిత తె - తె దిత తె - దిత తె - తెయ్యు తె ॥
11. తె తె తెయ్యు తె తె దిత తె దిత తె తెయ్యు తె ॥
12. తెయ్యు తె తక - తక తక - దికి తక - తాం త - తె త - తక తెయ్యు తె ॥
13. తెయ్యు తెయ్యు తె - తె తె దిత తె - తెయ్యు తె తక తెయ్యు తె ॥
14. తె తెయ్యు తె తె - తెయ్యు తె తక - దిత తె - దిత తె - ది తెయ్యు తె ॥
15. తె తెయ్యు - తె దిత తె - తె తె తక - తె దిత తె - దిత తె తక - ది తెయ్యు తె ॥

* * * * *

వివిధ రకముల తీర్మాన వర్తతి :

1. తదీం గిణ తోం - తదీం గిణ తోం - తదీం గిణ తోం - త ॥
2. తక తది గిణ త - తదీం గిణ త - త ॥
3. తదీం గిణ తోం - దీం గిణ తోం - గిణ తోం ॥
4. తక తదిగిణతోం - తదీం గిణ తోం - దీం గిణ తోం ॥
5. తత్తలాంగ - తది గిణ తోం - తది గిణ తోం - ది గిణ తోం - గిణ తోం ॥
6. తది గిణ తోం - తక తది గిణ తోం - తత్తలాంగ తది గిణ తోం ॥
7. తలాంగ - తక దికి - తక తది గిణ తోం ॥
8. గిణత - ది గిణత - తత్తలాంగ తక - తదీం గిణ తోం - గిణ తోం ॥
9. తక దికి - తక తరికిట త - తదీం గిణ తోం - తక దికి - తక తరికిట త - దీం గిణ తోం - గిణ తోం ॥
10. గిణత - ది గిణత - దీం గిణత - కిటతక తరికిటత - తత్తలాంగ - తదిగిణతోం - తదీం గిణతోం - తక తోం ॥

పాఠ వరుసల అభ్యాస వర్తతి.

1. తెయ్యు తెతక - తక తక - దికి తక - తాంత తెత తక - తక తదీంగిణతోం ॥
2. తె. ది తాం తరి - తె తక దికితక తాం. ది తాం తరి - తక తదీం గిణతోం ॥
3. తె తెయ్యు తె - త త తె తక తె దిత తె తక తె - తాం తెయ్యుతక. తక తదీంగిణతోం ॥
4. త్రాంతెయ్యు తక - తక దికి జణుతక - జం జాంత తక - జక జక దిగి తక - జ జాంత జకజక - తది గిణ తోం ॥
5. తోం తోం - తోం తోం - తోంగిట కిటతక - తరికిట కిటతక - తజాం జంత తక దిరుడుత - దిరుడు త - తె దిగి దిగి జణు తక - తజం - తక జం - తదీం గిణ తోం - త దీం గిణతోం - తది గిణ తోం ॥
6. తరికిట తరికిట జంతా తరికిట - జంతా తరికిట - జంతా తరికిట - తరికిట తోం - తరికిట తక - తక తక జణుతా - తల్లా కిట తక తదిగిణత - దిగిణత - గిణతా ॥

ఇవన్ని యూ అభ్యాసమునకు హస్త పాద వివ్యాపాలు కుద్ధంగా ఏర్పడుటకు ఉపయోగపడునట్టివి ఈ క్రమములను అటలో వుపయోగించుకోవంసి తాళబద్ధం చేసుకోవలెను

* * * * *

జరులు అభ్యాస క్రియలు :

1. త తె తాహ - ది తె తాహ
త తె తాహ - తాం దిత తె
త తె తాహ - తాం దిత తె
ది తె తాహ - తాం దిత తె
త తె - ద తె
తాం దిత తె
తె తె - దిత తె - తె - దిత తె ॥

॥ 2 ॥

- కతె కాన - దితె కాన
కతె కాన - దితె కాన
తె - తె - తె దితె తె   " 2 "
- కతె కాన - దితె కాన
తె - తె - తె దితె తె   " 2 "
- కతె - దితె
తె - తె - తె దితె తె
తె - తె - తె దితె తె
తె - తె - తె దితె తె
దితె తె
- తెయ్య తెహ - తెయ్య తెహ
తె తె దితె తె - తె దితె తె   " 2 "
- తె - తె తె దితె తె -
తె దితె తె
- తెయ్య తెహ - ఇతె దితె
తె దితె తె - తె దితె తె - దితె తె   " 2 "
- తెయ్య తెహ - ఇతె దితె
తె - దితె తె -
దీ తదిది - దీ తదిది తె
- తెయ్యం దతా - తెయ్య కాన
తెయ్య తె -
ఇతె ఇతె ఇతె ఇతె
దీ తదిది తె
తె - తె తె తె దితె
తె తె దితె
తె దితె
దితె తె
- తెయ్యం దతా - తె తె దితె
తెయ్య తె - తె - తె తె దితె తె
తెయ్య తె - తె దితె తె - తె
దితె తె - తదిది తె

7. తెయ్య వత్తం - తెయ్య తె
తెయ్య తె -
ఇతె ఇతె ఇతె ఇతె - ఇ తదిది తె   " 2 "
- తె - తెయ్య తె - తె దితె తె -
తె తె దితె తె - తె
8. కాం తె - కాం తె
దితె తె - దితె తె - దితె తె - దితె తె -
దీ తదిది తె -
తెయ్య తె - తెయ్య తె - తెయ్య తె -
తెయ్య తె - తెయ్య తెయ్య తె -
కతె కాన - దితె కాన
కతె కాన - దితె కాన
తె - తె తె దితె తె - దితె తె - తె

జాతులుగా :

1. కా తె తెయ్య తె
కా తె తె దితె తె
తదిది తదిది తదిది తదిది
తె - తె తె దితె తె , తె దితె తె , తె
2. కాం దితె తె కతె
తెయ్య తె - తె - దితె
తక తదిది , తక తదిది , తక తదిది , తక తదిది
తె తెయ్య తె , తె దితె తె ,
తె తెయ్య తె , తెదితె తె , తె
3. తె తె - తెయ్య కాన
తె తె - తెయ్య కాన
తక దిది , తక దిది , తక దిది , తక దిది తె తె తె దితె తె , తె
4. తెయ్య తె - తె కతె - దితె దితె
తక దిది తక తదిది - తక దిది తక తదిది
తె తె తె దితె తె - తె

జియ్యతే నీతులు :

1. కాతె - తె - దత కాం

అ తై - తై - దత్త తాం
 తాతై దత్తాం - తై దత్తాం
 తై దత్తాం దత్తాం కిలతక
 తదిగితో - తక తదిగితో
 తత్తలాంగ - తదిగితో

2. దిం తా - తై - దత్త - తాం దికతా
 దిం దిమిత - దిమిత - దింతా ::
 దింతా తై దత్త తాందికి
 దిగితా - తై దత్త తాందికి
 దింతా దిగితా -
 దింతా దిగితా -
 తదిగితో - తక తదిగితో
 తత్తలాంగ - తదిగితో ::

3. దందం - దం - దందం దాకిలి
 దిందిం - దిం - దిందిం దీకిలి
 అంజం - అం - అంజం యేకిలి
 దందం - అంజం - అంజం - యూరుం
 దంత - అంత అం - అంత - యంతరూ
 దాంత - శాంత - శాంత - యాంత
 తదిగితో - తక తదిగితో - తత్తలాంగ - తదిగితో.

స్వరవద్ధతి జుతి :

తత్త అంత - యం - తజం శాంత - తక తకుందరి కిలి
 తక - తాకిలి తక - దీకిలి తక - తకుందరి తక - దరికిలి దరి
 కిలి - తకతా - కిలితక - కిలితక - కిలితక - కిన్నగ - కిలూకు
 కిలి కిలూకు - తక - తకతక - అణుతక - అణుత - అణుత -
 తపా - తదణత - ధణదిమి - దిమిత దిమిత - కిలి - దిరి దిరి
 దేంకిలి - దేంకిలి - దికిలి తకిలి - తత్తరి - అణు అణు - తామాంత
 కణదిమి-దిమిదిమి - కిన్నగ - దేంకిలాంగ - కిలాంగ తక - తక
 క - దికి తక - తదిగితో -

ఈ రీతి జుతి కట్టువాట్లు 'పేరిణి' యిత్యాదులందు ప్రవర్తి
 ములగుచున్నవి.

ద్వి ప్రాధాన్యత :

దివ్వుం - తద్దివ్వుం - తకదివ్వుం - తత్త దివ్వు రిందిం
 క దివ్వుం - తత్త రిత్త తరేరేత్త దివ్వుం - తరే రేత్త తరే

రేత్త దివ్వుం - దిగి దివ్వుం - దిగి దిగి దివ్వుం - దిగి దిగి
 వగదిగి దివ్వుం - రేం రింకు రింకిం కుకు దివ్వుం - కుందరి
 దివ్వుం - కుకుందరి దివ్వుం - కుకుంద తకుంద కిలి తకుందరి
 దివ్వుం - తకుంద తకుంద కిలి తాంగిలి దివ్వుం - రోంగిలి
 రోంగిలి దాగా దో దివ్వుం - దిద్దివ్వుం - దిగి దివ్వుం దిగిదిగి
 వగ దరి తో.

రసప్రాధాన్యత గల్గిన జుతి :

ద్దలాంగ - దళ - దళదళ - త్లాంగ -
 దగర్ దగర్ - దిం - దింకిలి కిలి తి
 దిగిర్ దిగిర్ - దిం దింకిలి కిలి తక
 ద్దలాంగ - దళ - దళ దళ - త్లాంగ -
 త్త్రంగ - కుంగతా కిలి తక - దా కిలి తక -
 దిమికిలి తక - దిద్ది తలాంగ -
 దిరుదు తై త తై - దిరుదు తై త తై తై ::
 కుంగా తకుంగ - తక కుంగ - తక తక కుంగ -
 తరంగ కుంగ - దిగి తక -

తత్త రిత్త - దిం తా కిలి కిలి తక దీ కిలి దీ కిలి ది కిలి
 తకిలి - తత్త రిత్త - తద్ది కిలి తక యం - తాకిలి తక అం -

తీర్థికల విధము :

1. తై తై తై ది త తై
 తై తై ది త తై
 తై ది త తై
 ది త తై ::
 2. తై. తై - తై తై ది త తై - తై ది త తై
 తై తై ది త తై - తై ది త తై
 ది త తై ::
 3. తై ది త తై
 తై తై ది త తై
 తై తై తై ది త తై - ది త తై ::
 4. తాం
 తై ది త తై
 తై తై ది త తై

తే తే తే దివ తే
తే తే తే దివ తే
తే తే దివ తే
తే దివ తే
దివ తే

• • • •

5. తే దివ తే . తే దివ తే . తే - తే
తే దివ తే . తే దివ తే . తే - తే ॥

• • • •

6. దివ తే తే - దివ తే తే
దీ తరికిల తే - తే - తే - తే ॥   " 2 "
దివ తే - దీ తరికిల తే
తే - తే తే - దివ తే   " 2 "
తే - తే తే - దివ తే - తే   " 3 "
• • • •

7. తేయిత తే - తే దివ తే -
తేయిత తే - తే దివ తే - తే -
తే తే దివ తే   " 2 "
తే తే దివ తే - తే దివ తే -
దివ తే - తే   " 3 "
• • • •

8. తే - తే - తే దివ తే - దివ తే - తే
తే తే దివ తే - తే   " 2 "
తే - తే దివ తే - తే తే దివ తే - తే తే తే
దివ తే - దివ తే   " 3 "
• • • •

9. తే -
దివ తే - తే దీ తరికిల తే -
దీ దీ - తరికిల తే - తే -
కిలతక దియ్యుతోం   " 2 "
దీ తరికిల తే - దీ దీ తరికిల తే -
తే తేయ్యు తే - తే దివ తే - దివ తే   " 3 "
• • • •

10. తే తే - తే దివ తే - తే తేయ్యు తే -
తే తే దివ తే - తే - తరికిల తే   " 2 "
తేయ్యు తే - తే తే దివ తే - తే   " 3 "
• • • •

జ తి వి ధా న ము :

1. తంద్ర తక తక - తంద్ర తక తక
తంద్ర తక తక - తకాంగ తోం
దీంద్రి దిగి దిగి - దీంద్రి దిగి దిగి
దీంద్రి దిగి దిగి - దీం గిణతోం ॥
తంద్ర తక తక తకాంగ తోం
దీంద్రి దిగి దిగి దీం గిణతోం
తాం తక - దీం తక తకాంగ తక
తక దికి తక - తక దికి తక -
తదిగిణతోం - తత్తకాంగ తదిగిణతోం

• • • •

2. తానాత ఇంతరి - త . త ఇంతరి - త -
తత్త రిత్త ఇణు తకుందరి కిలతక .
తత హత ఇంతరి - త . త ఇంతరి - త -
తత్త రిత్త ఇణు తకుందరి కిలతక .
తకు దణేకు - దివకిల కిలతక
తదీ దీత్త తోం తోం తోం .
తకకు దణేకు దివకిల కిల తక .
తదీ దీత్త తోం తోం తోం .
తకు దణేకు దివకిల కిల తక
తకకు దణేకు దివకిల కిలతక
తదీ దీత్త . తదీ దీత్త . కిల తక ఇం " 3 "
• • • •

3. తాకు కుందా కుకుందా - తక కుకుందా కుకుందా -
తా తరి కిల తే - తే తరికిల ఇం -
తాకు దణేకు దివకిల కిల తక
తా తరికిల తే - తే తరికిల ఇం -
తాకు దణేకు - దివ కిల కిల తక
తకకు దణేకు - దివకిల కిల తక
తా తరికిల తే -
తాకు దణేకు - దివకిల కిలతక
తా తరికిల తే -
తకకు దణేకు - దివ కిల కిల తక
తా తరి కిల తే -
తాకు దణేకు తే తరికిల తే ॥
తే - య్యు తే - య్యు తే - ॥

4. త - దిత్త .
తే - త తే " 2 "
తదివ - తే త తే
తదివ - తే త తే

దిత్త : తరికిల తక - తాంగి తక ;

తరికిల తక

తత్త : తరికిల తక - తాంగి తక ;

తరికిల తక

తా దీ గి తా తోం తా

తది గి తోం

తదీం గి తోం

తదిగి త - తదిగి త - తదిగి త

తత్త జుత - జు

తరిత జుత - జు

తరిత జుత - జు

తకత జుత జు

తాక దిలకు - జం

దిలకు కిలకు - జం

తకకు దలకు - జం

దలకు కిలకు - జం

అయ్య : తది జంతరి - త

తత జంతరి - త

జంతరి - త

తక ది జంతరి - త

తత జంతరి - త

జంతరి - త

తక ది త ది గి త

తక త ది గి త

త ది గి త

ది గి త

గి త తోం :

6. జం - తజం - కిలతక -

తజంత తజంత జం

|| 2 ||

జంత యంత యం

జంత యంత యం

తజం జంత జం

|| 2 ||

తాకిదతక - జంతరి - తజం జంత జం

దీకిద తక - జంతరి - దిజం జంత జం

తాంగిద తక - జంతరి - తతోం తోం తతోం

తాంగిద తక - జంతరి - తజం జంత జం

తా కిద తక - దీ కిద తక

తాంగిద తక - జం గిద తక

తా - తజం - తజం - తయం

తా తా - ది ది - తో తో - జం జం

తాకు దిలకు జం - దిలకు కిలకు జం

తాకు దిలకు జం - దిలకు కిలకు జం

అయ్య : తేం తా కిలతక తరికిల

తరితా కిలతక తరికిల

జంతా కిలతక తరికిల

జం తజం : తజం తజం

త జం తా :

కిల తక తరిగుడుతోం : కిల తక తరిగుడుతోం

కిల తక తరిగుడు తోం :

6. త జం - త క జం

తత్త ది తత్త జం

త కుం ద ది కిల తక -

తా కిల తైయ్య -

తా తా - దీ దీ - తోం తోం - జం జం

తదీ కిద తక జం -

త జం - తదీ తక

తక జం - తదీ తక

తజం - తదీ తక

తక జం - త దీ తక

తై

తై హి వ దత్త తాం - తై హి త దత్త తాం

తై హి వ దత్త తాం - తై -

తదీ కిల తక జం - దీ కిలతక జం

దీ కిల తక జం - కిల తక జం

|| 3 ||

దీ కిల తక జం - దీ దీ కిల తక జం - జం :

7. ది తైయ్య - తైయ్యకు - దిన్నకు - కిలకు -

దీంత - దిన్నత - తాంత - తైయ్యత

దివకిల - దివకిల - దివకిల -

తాం తై -

దివతా - దివతా - దివతా - కిల తక తా :

తతైయ్య - తైయ్యత - తాంత - తైయ్యత

దీంత - దిన్నత - దీంత - తైయ్యత

దివకిల - దివకిల దివకిల

తాం - తై -

దివతా - దివతా - దివతా కిల తక తా :

తత్త దిత్త దింత

తా కిల తక - తైయ్యత

దిత్త దిత్త దింత

దీం కిల తక - తైయ్యత

దివకిల దివకిల దివకిల తాం తై

శాంత దినకిలు తె
దినకిలు తె . దినకిలు తె ॥

1. తలైయ్య - తలైయ్య
దంతక్క - దంతక్క
శాంత - తలైయ్య
దంతక్క - దంతక్క
శాంత - దీంత - తలైయ్య - తలైయ్య
దంతక్క - తదీంత
కిటతక దీంతక - కిట దీంతక

దంతక - దిగి తక - తాంతై
దంతక - దిగి తక - తాంతై
దంతక దిగి తక తె
దంతక దిగి తక తె
దిగితై దిగితై ॥

తదీ తాం - జంతరి తా-
కిటతక తాం తరితాం-
కిటతక తాం తరితై-
తాకు దణకు కిట - తకుందరి కిటతక
జంతరి తా - కిటతక తాం తరితై ॥

తది దిత్తాం - జంతరి తా-
కిటతక తాం తరితాం-
కిటతక తాం తరితై-
తాకు దణకు కిట
తకుందరి కిటతక
జంతరి తా - కిటతక తాం తరితై ॥

తాంగుడు తాంగుడు తాంగుడు
కిటతక
దీ దీ నంగిట కిటతక
తొంగిట కిటతక - కిటతక తా-
తాంగు జంత తరి
తాంగు జంత తరి

తా తలై - త తా - తలై
తా తలై - త తా తలై

తక్కిట కిట తక-
దిక్కిట కిట తక
తొంగిట కిట తక
జంగిట కిట తక-

తదీ జణుతరిత - తక జణుతరిత-
తక దిక్కి తక జణుతరి-
తక దిక్కి జణుతరిత - తక జణుతరిత
తక దిక్కి తక జణుతరి-
తక దిక్కి తక తదిగిణ - తక తదిగిణ -
తదిగిణ - తత్తాంగ - తదిగిణతోం

మృదంగ జతివి కూర్చే విధాన మున్నట్లే - నాట్యంలోగూడా జతివి కూర్చుటకు ఒక క్రమవద్దతివి అనునరింతురు. అదే చారి ఆలంకార వద్దతి అనబడుతుంది.

సాధారణంగా మృదంగ జతివి కూర్చేటప్పుడు :

తత్కారం - చందోరీతి - ముక్తాయి - కొన్ని సమయము లంక. తాతీర్ణ సదకలు యిచ్చి చేర్చిపూర్చుచును.
తత్కారం :- తదీ కిటతక జం త తదిగిణతోం.
చందోరీతి - తదీనుత దిమి - తాహత జంతరి

దీనుత దిమి - తాహత జంతరి
తక దీనుత దిమి - తాహత జంతరి
దీనుత దిమి - తాహత జంతరి
తదీనుత దిమి - దీనుత దిమి
తక దీనుత దిమి - దీనుత దిమి
తదీనుత దిమి - తక దీనుత దిమి

తియ్య ॥ తదీ జకణక జం
కిటక జక జం
జక జక జం
తక దిక్కి తదిగిణతోం.

ఈ విధంగా జతులను ఎన్నో రీతులుగా కూర్చుకోవచ్చును. అవిధంగానే అటలో జతి స్థానకంట్ ప్రారంభమవుతుంది. తరువాత్తదారి - మరల ఒక స్థానకం. కరణం - గ తి - తి రి క యీవిధంగా కూర్చుంటుంది.

తాం - తె -
తారిక రీతజం - తతరిత రీతజం.

తైయ్య -

తైయ్య తైహి - తైయ్య తైహి -

తైయ్యతై తైయ్యతై -

తైతై దిశతై - తైదిశతై - తైదిశతై.

ఈవిధంగా కూర్చి అడవితును.

ఈ జతులు అవంతం - కాళగతి, జాతి, జతి, యతి, భండస్సు తెలిసినవారు ఎన్నో విధాలుగా కూర్చుకొన వచ్చును. సూర్య మూత్రం కొన్ని అడవులు, అడుగులు అభ్యాసం చేసి విధం చెప్పాను. అడవులు - హస్త పాద విన్యాసములు ఒక క్రమ వద్దతిలో ప్రదర్శించుటను తెల్పును అడవులు కాళ లయం నమనరించి వేసి పాద విన్యాసము - రెండింటిలో తేడా వుంది. అడవు పూర్తిగా 'కరణము'గా చెప్పలేము కొన్ని కరణములు అడవులుగా ప్రదర్శించబడుచున్నవి. అయినను దాలామట్టుకు కరణములు భావముతో కూడిన విన్యాసములుగా పేర్కొనవచ్చును అడుగులు అట్లుగాక పూర్తిగా ఉద్ద వృత్తానికి చెందినవిగా చెప్ప వచ్చును. ఈ రెండింటిలో ముఖ్య భేద ఇదే -

గతులు, యతులు, జాతులు యవన్నీ అడవులకు అలంకారములు.

వ్యరములు ముఖ్యంగా ఏడు అయిననూ వానిని వివిధ విధాలుగా చేర్చుటచే ఎన్నో రాగములు ఏర్పడినట్లు అడవులును వివిధ రకములుగా చేర్చుటవల్ల ఎన్నో రీతులుగా ఏర్పడుచున్నవి. ఇవి ముఖ్యంగా కర్ణ చిత్రములుగా పేర్కొన వచ్చును.

పురాణోత్సాహములో వర్ణింపబడిన

నృత్య విశేషములు

1. ఋగ్వేదములో జరిఅంధ్ర వస్త్రములను ధరించి కురచగా నుండు దుస్తులతో ప్రిత నాట్యమాడిరని, చూపులకు అవసర సుఖము నిచ్చి అందగత్తై దాతుర్యముగ రమణీయమైన కదలికతో నాట్యము ప్రదర్శించిరని గలదు.

పురుషులు నటకులు యద్ధ విషయములను నాట్యమాడినట్లు వర్ణింపబడినది.

2. రామాయణములో - అయోధ్యలో పాడువారు, నృత్య మారువారు గలరవియు, గీతవాద్య నృత్యములు రాజాలము విద్ర పుచ్చుటకు, మేల్కొలుపుటకుగూడా మనయోగింపబడినట్లు వర్ణించ బడినది రాజభవనములయందు, రాణివాస మందిరములలో ప్రిత అటపాటలతో వినోదములు నలుపుచున్నట్లున్నది ఒక నాట్యకా విదుషిమణి తన అనమానమగు నాట్యారినయముంచేత రామణిని మనసు చూరగొన్నది. ఆమె విద్రచే వివశయైననూ, ప్రదక్షిణ మందలి అంగవిన్యాసములచే విద్రయండుగూడా విలరియించెనట.

వి ల ప్పా ది కా ర ము (తమిళ గంథము)

ఇలాన్ కొనాదికల్ అను ఋషి వ్రాసినది. క్రీ. శ. 1 శ శతాబ్దములో మాధవి కదానాయకురాలు, గణిక నాట్యప్రవీణులవద్ద సంగీతవిద్య వత్సరించినది అధ్యాపకుడు, శిష్యుడు, వాద్య విశేష ములు వీరిని గురించి వివరముగ, విపులముగ చెప్పబడినది.

4. భాగవతములో - కృష్ణునియొక్క రీలంబియు నృత్య ములే. గోవికలతో గలసి రాసక్రీడ నలుషును ఉపాకవ్య నాట్య కావ్యమును రచించెను.

5. బౌద్ధయుగములో - నృత్యము ప్రబలముగా నుండెను. దీనిని ఖిక్కులు చూడరాదని కంఠోక్తిగా విషేధించబడినది కాళిదాస కవి విరచిత మాళవికాగ్నిమిత్రములో నృత్యకా విశేషములు బాగుగ వర్ణింపబడినవి. బౌద్ధభిక్షు ఈ కళయందు ప్రముఖురాలు. బోధివరీక్షకు తిరుక్కైగా వియమింపబడినది.

దుద్రయానుదమ నృపతి వీణ వాయించుచుండగా నాకవి పతి నృత్యము జేసెడిదట

సంహారాజగు ప రా క్ర మ బా హు డు తన భవనముందు నాట్యకాల నిర్మించెను అతని ధర్మపత్ని రూపవతి నృత్యమున పండితురాలు.

నద్యావతి చరణ దారణ వక్రవర్తి - జయదేవుడు, అష్ట పదులను పాడుచుండ నద్యావతి నృత్యమాడుచుండెడిది.

మ రి కొన్ని నా ట్య కా త్ర ము ల

సంక్షిప్త వివరణ

భరతార్ణవము (నందికేశ్వర విరచితము)

ఇందు నాట్యమందు పువయోగించే వివిధ హస్తములు, సంగీతములు, దృష్టి భూషణ గ్రీవాది విశేషములన్నియు గాక ముఖ్యముగా శృంగనాట్య వివరములు, నస్తలాస్యముల ప్రదర్శించ వలసిన తీరు, అందువయోగించవలసిన కాళములు, గతి కరణ చారి ప్రస్తారముల గురించి వివరంగా చర్చించినాడు ప్రాచీన కాలమునుండి ఆలయాలలోనుండిన ఆరాధన నృత్యకళ; భరతావర్ణము ఆధారముగా అభివృద్ధిచెందినట్లు తోచుచున్నది. ఈ గ్రంథమునందలి వివరము లన్నియు దెల్పుతూ 'దేవదాసీ'ల ఆలయ నృత్యములను గూర్చి వ్రాసిన భాగములో చర్చించాను.

జాయపసేనుని నృత్య రత్నావళి

ఇందునూ నాట్యమునకు గావలసిన శాస్త్రీయ విషయముల గూర్చి ముచ్చటించి, ముఖ్యముగా నస్తలాస్యముల వివరణ విచ్చి నాడు మరియు ఆంధ్రలోని కొన్ని దేశ సప్రదాయ నృత్యముల గూర్చి తెల్పిరి. ఈ గ్రంథమునకు భరతార్ణవమునకు చాల దగ్గర పోలికలున్నవి.

సంగీత దర్పణము (చతుర దామోదర విరచితము)

ఈ గ్రంథమునందునూ నాట్యము గూర్చి యితర శాస్త్ర ారులు వ్రాసిన విధముగానే కరణ ఆంగహార, మండల, హస్త సన్యాసాదుల గూర్చి తెల్పి-

ముఖ్యంగా నృత్య నృత్యాభినయ దులను గూర్చి కొన్ని క్లగ్గవి ఉదాహరణముల విచ్చిరి కొన్ని శ్లోకములను తీసికొని గవిని 'నాట్యదర్ప' పద్ధతిలో అభినయించవలసిన తీరు 'లోక ర్మి' వి అనుసరించిన ఆ అభినయమెట్లు మారునో వివరముగా ర్చించిరి.

మరియు వివిధ నృత్యములందు పువయోగించవలసిన కులు, కొనుగోలు కద్దములు, చిట్టాలయొక్క వివరములు, నస్త కములకు నృత్యమాడవలసిన పద్ధతులు - యతి నృత్యము - దాని

యొక్క వివరములు కట్టుబాట్లు - పాలగసూడ, కుద్దసూడ, ద్రువ గీత నృత్యము, చిందునృత్యము, బంధనృత్యము, కల్పనృత్యము, గోండలి సేవీణ, కద్దనృత్యము, గీతనృత్యము, స్వరమండ నృత్యము మొదలగు యెన్నియో నృత్యములగూర్చి వివరముగా తెల్పిరి. ఈ గ్రంథము చదువునప్పుడు మనకు ఈ గ్రంథకర్త, నందికుడు శాస్త్రకారుడేగాక నాట్యవిద్యలో బాగా అనుభవమున్న నాట్యాధ్యాపకరుడుగా గోచరించును బహుశాంయు నాట్యకళ నారా దించి, ఆ విద్యలోని లోతుల నెఱిగి, కష్టమతిముల తెలిసికొనిన నిమ్ముట తనయొక్క అనుభవములన్నిటిని లోకోపకారార్థము గ్రంథరూపములో పొందుపరచియున్నారు.

సంగీత సారామృతము

(తులసి మహారాజ రచించిన గ్రంథరాజము)

ఈ గ్రంథ రచనకు ఆధార గ్రంథములు :-

సారంగదేవుని - సంగీతరత్నాకరము

జాయపసేని - నృత్యరత్నావళి

దేవన - సంగీతముక్తావళి.

ఇందు ప్రతి నాట్యశాస్త్ర గ్రంథములో తెల్పే వివరములు గాక ప్రత్యేకముగా 'అడవు సాము' యొక్క వివరములన్ని చక్కగా వర్ణించబడినవి

'తై' అడవులు - 'దితై' అడవులు - తైయ్య తైయ్య - తైయ్య తైయ్య - దిగిదిగి - : అతేం అడవులు దిగి దిగి - కుత్తన అడివు - నాటు తట్టడవు, దోత తైయ్య, ఒద్దికలు, జారు, మండి, కత్తెరనాటు చలనాటు, తై కత్తెర, తై తద్దిత్తమ, తద్దితై తద్దిత్తాంతామ, తైత, తైయ్యం తైయ్యతై, తద్దితై, తద్దిం తై-త, తైయ్యతై-తై తై తై తై

ఈ అడవులకు పట్టే స్థానములు, నృత్య హస్తములు గతి ప్రస్తారము, విలంబిత మధ్య ధృత లయలో అడవులు పట్టే విధములు :

శ్రమరముల విన్యాసక్రమము, మండలములు, వ్లవనములు, వీనిని నాట్యములో ప్రయోగించే విధానము వివరముగా తెల్పిరి.

సామకేనే వద్దకులు విషయంగా తెల్పిరి మరియు ప్రాచీన నాట్య శాస్త్రంలో తెల్పబడిన విషయములన్నియు నేటి కాలములో 'తరతనాట్య'మనే పేరుతో ప్రచారములోనున్న కేవల సృత్య సంప్రదాయములో యెట్లు ఉపయోగించబడుచున్నవో తెలిపికొనుటకు ఈ గ్రంథమెక్కువగా ఉపయోగపడును.

సంగీత రత్నాకరము - శార్ద దేవకృతము

ఈ గ్రంథము ఏడు అధ్యాయములు గలది.

1. స్వరగతాధ్యాయము	5. తాళాధ్యాయము
2. రాగ వివేకాధ్యాయము	6. వాద్యాధ్యాయము
3. ప్రకీర్ణాధ్యాయము	7. నర్తనాధ్యాయము
4. ప్రబంధాధ్యాయము	

తరతుని నాట్యశాస్త్రము తరవాత రచించబడిన మహాత్తర గ్రంథరాజము "సంగీత రత్నాకరము"

ఇందలి నర్తనాధ్యాయములో నాట్యకళకు సంబంధించిన వివిధ అంశములను గూర్చి చక్కగా చర్చించినారు

నర్తన విద్యకు సంబంధించిన అనేక శాస్త్రీయ విషయములతో గాక ఆకాలములో దక్షిణాపధము నూ, ఉత్తర దేశములను ప్రచారములోనున్న అనేక సృత్య వద్దకులగూర్చి వివరముగా తెల్పిరి తరతుని కాలమునుండి - సారంగుని కాలము వరకు శాస్త్రీయ సృత్యకళ పెంపొందిన తీరు, మార్పులు, కళా విధానము లన్నియు ఈ శాస్త్ర పతనమువల్ల తెలిసికోగలము. మరియు అనేకదేశ వద్దకులు, వారి విషయ విధానములనుగూర్చి రచించిరి తరతుని కాలములో తారతానవి కంఠటికి ఒకే విధమైన నాట్యకళ (శాస్త్రీయ) వ్యాప్తిలో వుండిననూ కాలక్రమేణి సంస్కృతకావ ప్రత్యేకంగా పండితుల కావయై, ప్రాంతీయ కావంకు ప్రాద

సృత హెచ్చి, వివిధ సృత్య సంప్రదాయములు వృద్ధిబొందినవి సారంగదేవుని కాలమునాటికి వివిధ ప్రాంతీయ పణకులు సంపూర్ణము అభివృద్ధి గాంచినవి అసృత్య సంప్రదాయములన్నింటిని గూర్చి పూర్తిగా వర్ణించిరి

ఈ గ్రంథములో -

నాట్య శాస్త్రమునకు సంబంధించిన శాస్త్రీయ విషయములే గాక 'పిందోత్పత్తి' క్రమము గూర్చి సుదీర్ఘముగా చర్చించిరి

ఈ క్రమమునే ఆంధ్రదేశములోని 'గొల్ల కలావ' వర్తకులు తమ కలావములో గోపికావిపులమధ్య వాద పంచదములో ఒక భాగముచేర్చి చక్కని సృత్య నాటకముగా నర్తనమొనెదరు. పిందోత్పత్తి ప్రకరణములోని కొన్ని ముఖ్య అంశములు : నాద చళంప, నాద ద్వై విద్యము, బ్రహ్మ స్వరూపము, జీవునకు దేహప్రాప్తి, జీవబ్రహ్మ అగదైక్యము, సృష్టిక్రమము, మానుష శరీరసౌత్పత్తి క్రమము, గర్భదారణ, వివిధ మానములందు పిందాభివృద్ధి, భావభేదము, జ్ఞానేంద్రియములు వాని వ్యాపారములు, ఇంద్రియ శారణము, గుణము, దేహభూతగుణము, ఆకాశ గుణము, వాయుగుణము, ప్రాణస్థానం, వ్యాపారములు, నాగాది పంచనాయువుల స్థానములు, వ్యాపారములు, ఉదకగుణం, పృథివీ గుణం, దేహభేదములు, అంగ ప్రత్యంగముల వివరములు, ఆచార చక్రము విభుద్ధ చక్రము, లలనా చక్రము, అజ్ఞా చక్రము, మన శ్చక్రము, సోమచక్రము, కక్రాస్తరము, పింద విరూపణము, ఉపసంహారము, నాదోపాసన మొదలైన విషయములగూర్చి చర్చించిరి.

ఈ పుస్తకము నాట్యకళాచరిత్రకు సంబంధించిన దగుటవల్ల ప్రత్యేకంగా ప్రతి నాట్యగ్రంథములోని వివరములను విపులంగా చర్చించే అవకాశము లేదు. పూర్తి వివరములు తెలిసికోగోరువారు ఆ యా గ్రంథముల చదువగోరతాను.

